

PEK

E-ISSN: 2587-2567

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Volume/Cilt :7

Issue/Sayı: 2

December/Aralık 2023

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Aralık/ December 2023

Volume/Cilt 7, Issue/Sayı 2

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors.

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Baş Editör

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç. Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Ali Gökhan GÖLÇEK-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University

Prof. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Doç. Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi

Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University

Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University

Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Doç. Dr. Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi

Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge

Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Turkish Language Editors/Türkçe Dil Editörü

Dr. Öğretim Üyesi Ceren OĞUZ KABADAYI-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, 7(2)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Özhan DEMİRKOL-Çukurova Üniversitesi

Secretary/Sekreter

L. Gizem Eren

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın

Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda İki Sayı / Two-Annually

Publication Date/Basım Tarihi: Aralık/December 2023

Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, 7(2)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Dizin / Index

ASOS
indeks

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2023, 7(2)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

TR-DİZİN, Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor,
Scientific Indexing Services, Academic Keys, COSMOS IF,
OpenAIRE, Neliti, Rootindexing, ResearchBib, DRJI, ACARINDEX,
Index Copernicus

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name	Author(s)	Pages
Makale Türü, Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Türk Cumhuriyetlerinin Sağlık Sektörü Açısından Rekabet Gücü: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi (AKÜ) <i>Competitiveness of Turkish Republics in terms of Health Sector: Revealed Comparative Advantages Theory (RCA)</i>	Baybarshan Ali Kazancı Berat Lüy	116-127
Research Article/Araştırma Makalesi Politik Riskin Pay Senedi Piyasalarına Etkisinin İncelenmesi: G20 Örneği <i>Investigation Of The Effect Of Political Risk On Stocks Markets: Cases Of G20 Countries</i>	Süreyya Yılmaz Özekenci	128-139
Research Article/Araştırma Makalesi Vergilemede Yeni Bir Yaklaşım: Yapay Zekâ <i>A New Approach in Taxation: Artificial Intelligence</i>	Baki Yegen	140-154
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Asgari Ücretin Araçsallaştırılması: 2002-2022 Dönemi Üzerine Bir İnceleme <i>Instrumentalization of the Minimum Wage in Turkey: A Review on 2002-2022</i>	Mehmet Atilla Güler	155-171
Research Article/Araştırma Makalesi Finansal Derinleşmenin Türk Sigorta Sektörü ile Katılım Sigortacılığına Etkileri <i>The Effects of Financial Deepening on the Turkish Insurance Sector and Participation Insurance</i>	Muhammed Hadin Öner	172-184
Research Article/Araştırma Makalesi İşyeri Nezaketsizliği ile Örgütsel Bağlılık İlişkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Aracılık Rolü: Perakende Sektöründe Bir Araştırma <i>The Mediating Role of Perceived Manager’s Support in the Relationship between Workplace Dishonesty and Organizational Commitment: A Study in the Retail Industry</i>	Hüseyin Karagöz	185-200

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Ajan Bazlı Finansal Modelleme ve Uygulama Prosedürü <i>Agent Based Financial Modeling and Its Application Procedure</i></p>	<p>Şükrü Can Demirtaş Senem Çakmak Şahin</p>	<p>201-214</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>FDI-Inequality Nexus and the Role of Absorptive Capacity: A Finite Mixture Modeling Approach <i>Doğrudan Yabancı Yatırım-Gelir Eşitsizliği Bağlamı ve Özümleme Kapasitesinin Rolü: Bir Sonlu Karışım Model Yaklaşımı</i></p>	<p>Bengi Sarsılmaz</p>	<p>215-236</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Kamu Sektöründe Etik Yönetime İlişkin Politikaların Uygulanması: KVKK ve Veri Etiği <i>Implementation of Policies Regarding Ethical Management in the Public Sector: PDPL and Data Ethics</i></p>	<p>Beyza Güdek</p>	<p>237-251</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Seçmen Davranışlarına Ekonomik ve Finansal Kriz Kaynaklı Enflasyonist Şokların Etkisinin Ekonomik Oylama Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi: 2018-2022 Türkiye Örneği <i>Examination Of The Impact Of Inflationist Shocks Caused By The Economic And Financial Crises On Voter Behaviors With The Framework Of Economic Voting Theory: The Example Of 2018- 2022</i></p>	<p>Fatih Kocaoğlu Mehmet Kuzu</p>	<p>252-295</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Merzifon İlçesi Köy Yerleşmelerine Coğrafi Bakış <i>Geographical Overview of Merzifon District Village Settlements</i></p>	<p>Cemile Bahtiyar Karadeniz</p>	<p>296-316</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Çeşitlilik Yönetiminin Örgütsel Bağlılık ile İlişkinin Hizmet Sektöründe İncelenmesi <i>Examining the Relationship Between Diversity Management and Organizational Commitment in the Service Sector</i></p>	<p>Koray Kartalkaya Nilay Orbay İçaçan</p>	<p>317-328</p>

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Türkiye İşgücü Piyasasının Beveridge Eğrisi Aracılığı ile Yapısal Analizi: 2005-2022 Dönemi</p> <p><i>Structural Analysis Of Turkish Labor Market Through Beveridge Curve: 2005-2022 Period</i></p>	<p>İbrahim Tokatlıoğlu Fahriye Öztürk</p>	<p>329-349</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Türkiye’de İşgücü Piyasasının Dışında Kalan Kesim Üzerine Bir İnceleme</p> <p><i>An Examination of the Segment Outside of the Labor Market in Turkey</i></p>	<p>Nesrin Akbulut</p>	<p>350-369</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Vulnerability of Stock Markets to Earthquakes / The 7.7 and 7.6 Scale Earthquakes in Turkey in 2023: Sectors of Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals and Construction & Infrastructure</p> <p><i>Hisse Senedi Piyasalarının Depremlere Karşı Kırılabilirliği / Türkiye’de 2023 Yılında Meydana Gelen 7.7 ve 7.6 Ölçekli Depremler: Taş Toprak, Metal Ana, İnşaat ve Bayındırlık İşleri Sektörleri</i></p>	<p>Çağrı Hamurcu</p>	<p>370-381</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>OECD Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Demokrasi İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi</p> <p><i>The Relationship Between Growth and Democracy in OECD Countries: Dynamic Economic Panel Data Analysis</i></p>	<p>Onur Yağış</p>	<p>382-392</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Bankacılık Sektöründe Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme</p> <p><i>The Effect of Corporate Governance Characteristics on Financial Performance in the Banking Sector: A Review on Developed Countries</i></p>	<p>Cengiz Hokka Ahmet Emre Biber</p>	<p>393-411</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Türkiye’de İller Bazında İnsani Gelişim Endeksi Değerlerinin Hesaplanması ve İnsani Gelişim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi</p> <p><i>Calculation of Human Development Index Values Using Turkish Provinces and Human Development Evaluation of Turkey</i></p>	<p>İsa Gürkan Meral Uğur Yıldırım İbrahim Aytakin</p>	<p>412-426</p>

<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Ekonomik Özgürlük Endeksinin Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi: MINT Ülkeleri Örneği</p> <p><i>The Effect of Economic Freedom Index on Foreign Direct Investments: The Case of MINT Countries</i></p>	<p>Mustafa Şit</p>	<p>427-439</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarında Yeni Bir Yön Olarak Reshoring</p> <p><i>Reshoring As A New Direction In Foreign Direct Investments</i></p>	<p>Suat Aksoy</p>	<p>440-471</p>
<p>Review Article/Derleme Makale</p> <p>Gıda ve Tarım Piyasalarında Regülasyonun Önemi</p> <p><i>The Importance of Regulation in Food And Agricultural Markets</i></p>	<p>Özlem Eştürk Serkan Kaya</p>	<p>472-486</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Borsa İstanbul Yatırımcısı Açısından “Mayıs’ta Sat ve Git” Stratejisinin Geçerliliğinin İncelenmesi</p> <p><i>Examining of the Validity of the “Sell in May and Go Away” Strategy for Borsa Istanbul Investors</i></p>	<p>Samet Evcı Mustafa Can Samırkaş</p>	<p>487-494</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Yeşil Siyasal Düşüncenin Özgül Temaları Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme</p> <p><i>A Conceptual Evaluation of the Specific Themes of Green Political Thought</i></p>	<p>Erol Şimşek</p>	<p>495-515</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Bütünsel Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Gıda Güvencesi ve Eğitim</p> <p><i>Food Security And Education As An Integral Field of Social Policy</i></p>	<p>Aslıhan Aykaç Yanardağ</p>	<p>516-528</p>
<p>Research Article/Araştırma Makalesi</p> <p>Eşik Hipotezinin Geçerliliği: Kırılgan Beşli İçin Panel Veri Analizi</p> <p><i>Validity of the Threshold Hypothesis: Panel Data Analysis for the Fragile Five</i></p>	<p>Yeliz Sarıöz Gökten Esra Koçak</p>	<p>529-537</p>

Research Article/Araştırma Makalesi Tarımsal Üretim Ekonomisi Politikası ve Kamu Politikaları <i>Political Economy of Agricultural Production and Public Policies</i>	Hilmiye Yasemin Özügürlü	538-551
Research Article/Araştırma Makalesi Yapısal Kırılmalar Dahilinde Tarımsal Ürün İhracatı ile İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği <i>The Relationship Between Agricultural Product Exports and Economic Growth Inclusive Structural Breaks: The Case of Turkey</i>	Zeynep Erdiç Gökçen Aydınbaş	552-564

Türk Cumhuriyetlerinin Sağlık Sektörü Açısından Rekabet Gücü: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi (AKÜ)

Baybarshan Ali KAZANCI¹, Berat LÜY²

¹Dr. Öğr. Üyesi., Kırıkkale Üniversitesi, Fatma Şenses SBYO, kazanci@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3407-3692

²Bilim Uzmanı, Sağlık Yönetimi, beratluy@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7259-9217

Öz: Toplumun en önemli unsurlarından olan sağlıklı yaşam ülkelerin gerçekleştirdiği hizmet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda; sağlık sektörünün gelişim düzeyi toplum refahını, kaliteli yaşam sürelerini, sanayide çalışan sağlıklı iş gücünü doğrudan etkilemektedir. Özellikle COVID-19 pandemisi dünyada tüm ülkelerin sağlık sektörünü etkilemiş ve bu sektöre duyulan ihtiyaç üst düzeye çıkmıştır. Dolayısıyla ülkeler arasında sağlık sektörü ticaretine bağlı olarak pandemi ile rekabet artmıştır. Ülkelerin rekabet güçlerini ölçmek için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, Balassa tarafından uluslararası iktisat literatürüne kazandırılmıştır. Bu çalışmada amaç; Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çatısı altında toplanan Türk Cumhuriyetlerinin (Üye ülkeler Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye; Gözlemciler Macaristan ve Türkmenistan) dünya sağlık sektörü ihracatında yer alan ilk sekiz ürün grubu kapsamında uluslararası rekabet gücünü tespit etmek ve sağlık sektöründe olası iş birliklerine yönelik öneride bulunmaktadır. Elde edilen bulgulara göre Macaristan, bahsedilen bazı ürün gruplarında Türk ülkelerine kıyasla dünyada rekabet gücü elde etmektedir. Neticede TDT üyelerinin dünya sağlık sektörünü ilgilendiren ürün gruplarında Macaristan uzmanlığına ihtiyacı bulunmakta ve bu alanda teknoloji odaklı üretim sistemlerine yönelmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, Türk Cumhuriyetleri, Uluslararası Ticaret, Sağlık Sektörü

Jel Kodları: F13, F14, F23

Competitiveness of Turkish Republics in terms of Health Sector: Revealed Comparative Advantages Theory (RCA)

Abstract: Healthy life, one of the most important elements of society, is the service provided by countries. In this context, the level of development of the health sector; directly affects the welfare of society, the quality of life, and the healthy workforce working in the industry. Especially the COVID-19 pandemic has affected the health sector of all countries in the world. In addition, the need for this sector has peaked. Therefore, due to the health sector trade between countries, competition has increased with the pandemic. To measure the competitiveness of countries, the Revealed Comparative Advantage Theory was introduced to the international economics literature by Balassa. This study's aim, the Turkic Republics (Member States; Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkey; Observers Hungary and Turkmenistan) which meet under the Organization of Turkish States (OTS) is to determine the international competitiveness of the first eight product groups in the world health sector exports. In addition, it is to make suggestions for possible cooperation in the health sector. According to the findings, Hungary obtains competitive power globally compared to Turkish countries in some product groups mentioned. As a result, OTS members need Hungarian expertise in eight product groups that concern the world health sector, and it is necessary to turn to technology-oriented production systems.

Atıf: Kazancı, B. A.; Lüy, B. (2023). Türk Cumhuriyetlerinin Sağlık Sektörü Açısından Rekabet Gücü: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi (AKÜ), *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 116-127. <https://doi.org/10.30586/pek.1313230>

Geliş Tarihi: 12.06.2023
Kabul Tarihi: 06.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Comparative Advantage Theory, Turkic Republics, International Trade, Health Sector

Jel Codes: F13, F14, F23

1. Giriş

Devletlerin ayakta kalabilmesi ve ekonomi yönetimlerinin güçlü biçimde yürütülmesi için kurumsal yapı içerisinde işlerin planlanması, örgütlenmesi ve yürütülmesi kapsamında toplumu oluşturan bireylerin sağlıklı olması gerekmektedir. Dolayısıyla sağlıklı insan gücü, mal/hizmet üretimlerinde ve yüksek katma değer ile teknolojik gelişmelerde verimi artıracak yegâne güçtür. Böylece sağlık alanında yapılan çalışmalar; sadece yönetim değil, hizmet sektörü alanında da gelişme sağlayarak kalkınmayı desteklemektedir. Özellikle sağlık tesislerinin kurulması ve buralarda görevlendirilecek personelin belirlenmesi ile malzeme ve ekipmanın tedarik edilmesi hizmetin sunumu açısından önem taşımaktadır. Devletler hizmet sunumunu gerçekleştirmek için güçlü bir ekonomi ve nitelikli insan kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır.

Sovyetlerin dağılmasına müteakiben ekonomik olarak çöküntü yaşayan Türk devletlerinde (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) sağlık sektörünün gelişimi de bu durumdan etkilenmiştir. Yine Sovyet döneminde yeterli sağlık hizmetini alamayan Türk devletleri bu dönem sonrası reformlara önem vermiş, halkın ihtiyacı olan sağlık tesisleri ile gerekli malzeme ve ekipmanın üretimini hedeflemiştir. Yapılan çalışmalar, aynı zamanda sektörel gelişimi beraberinde getirmiş, teknolojinin ilerlemesi ve ülkelerarası sağlanan etkileşim ile Türk devletlerinde sağlık hizmetleri toparlanma sürecine girmiştir. TDT gözlemci ülkesi Macaristan ise Avrupa Birliği üyeliğinin sunmuş olduğu teknolojik imkanlar ile sağlık sektöründe diğer Türk ülkelere görece ön plana çıkmaktadır. Asya-Avrupa kıtasına köprü vazifesi gören Türkiye, sağlık alanında 2000 yılı sonrası büyük reformlar gerçekleştirmiş olmakla birlikte sektörel üretim sistemlerine yönelik çalışmalar yürütmektedir.

Bağımsızlık sonrasındaki süreçte yukarıda bahsi geçen Türk ülkeleri 2009 yılında imzalanan Nahcivan anlaşması ile iş birliklerini kurumsal düzeye getirmiş; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye öncülüğünde eski adıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyini (Türk Konseyi) kurmuşlardır. Özbekistan 2019 yılında üye olarak katılmış ve Macaristan (2018 yılı) ile Türkmenistan (2021 yılı) gözlemci ülke statüsünü elde etmişlerdir. Üye ve gözlemci ülkelerin katıldığı 2021 yılındaki zirvede kurumsal kimliği yansıtan Türk Konseyi ismi Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilmiştir.

COVID-19 sürecinde sağlık sektörüne olan ihtiyacın önemli derecede artması ile tıbbi cihazlar, ilaç ve aşı üretimi, sağlık hizmetinde kullanılan aletler ve koruyucu ekipmanların uluslararası ticareti neticesinde ülkeler yeni stratejiler üretmek durumunda kalmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde toplanan yedi ülkenin özellikle COVID-19 dönemi sonrası başlayan salgınla mücadelede iş birliği teması ile toplanması, ülkeler arası bilgi alışverişinin sağlanması ve alt komisyonların faaliyet alanlarının genişletilmesi gibi bölgesel ve küresel sisteme entegre olmak için çalışma yürütmüşlerdir. Bu çerçevede aşı üretimi, sağlık sektöründe dijital dönüşüm projeleri, bölgesel sağlık yardımları gibi konularda Dünya Sağlık Örgütü ile uluslararası iş birlikleri de geliştirilmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022).

Uluslararası ticareti açıklayan teoriler arasında bulunan Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi bu çalışmanın ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca sağlık sektöründe dünya ticaret hacminin ilk sekiz sırasını meşgul eden ürün gruplarının bahsi geçen teori çerçevesinde rekabet gücünün Türk ülkeleri için ele alınması literatürdeki boşluğu doldurmaktadır. Yapılan çalışmada TDT üyesi ülkelerin sağlık sektörünü ilgilendiren ürün grupları kısıtı ile uluslararası rekabet gücünü tespit ederek gelecek yıllarda olası iş birliklerine yönelik öneride bulunulması amaçlanmıştır. Bu amaç ile çalışmanın birinci bölümünde ülkelerin sağlık sektörünün genel makroekonomik görünümü, seçilen ürün gruplarına ilişkin ihracat ve ithalat rakamları açıklanmıştır. Takip eden bölümde ise AKÜ kuramının teorik çerçevesine değinilerek son kısımda bulgular yorumlanmıştır.

2. Türk Ülkelerinde Sağlık Sektörünün Makro Görünümü

Sağlık sektörü, doğrudan veya dolaylı olarak insan sağlığını etkileyecek mal ve hizmeti üreterek ülke ekonomilerinin kalkınmasına ek olarak sanayileşmesine katkıda bulunmaktadır. Piyasaya sürülen ürünler ile ülkeler gerek iç talebi karşılarken gerekse yapılan ihracat ile hasılayı artırmaktadır. Tam tersi durumda ülke içi yetersiz üretim gücü sağlık ürünlerinde ithalatı artırmakta ve hasılayı düşürmektedir. Dolayısıyla sağlık sektörü, yüksek teknoloji ve teknik, teorik becerilere sahip insan gücü gerektiren alanlarda ülkelerin birbirleri ile rekabet ettiği sektörlerden biridir.

Ekonomik değerler göz önüne alındığında Dünya Bankası (WB) verilerine göre Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye, Macaristan ve Türkmenistan orta-üst, Kırgızistan ve Özbekistan alt gelir sınıfında yer almaktadır. Görece yoğun nüfusa sahip olan Türkiye, en yüksek hasılaya sahip ülke konumundadır. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin genel sağlık durumu düzeyinin belirlenmesi adına sağlık ve toplum refahının değerlendirilmesinde ilk sırada yaşam süresi gelmektedir. Türk Cumhuriyetleri arasında açıklanan verilere bakıldığında en uzun yaşam süresi Türkiye, en az yaşam süresine sahip ülke ise Türkmenistan'dır. Bu ülkede yaşam süresi düşüklüğünün başlıca sebebi, sigara ve alkol tüketimine bağlı ortaya çıkan hastalıklardır (Ecevit vd., 2018, s. 320).

Sektörün sürekli yenilenen yapıda olması ile ülkeler bu yeniliklere ayak uydurmakta ve bu duruma göre pozisyon almaktadır. Özellikle 21. yüzyılda yaşanan küresel salgın sağlık sektöründe değişimi ve yenilikleri artırmıştır. Dolayısıyla gelişen ve hız kazanan sağlık hizmetlerinin ihtiyacı Türk ülkelerini eş zamanlı olarak hareketlendirmiştir.

Bu ülkelerden Azerbaycan'ın sağlık sistemi; serbest piyasa tipi özellikli sağlık sistemi üzerine kurulmuştur. Sistem, sağlık hizmetlerinin serbest piyasaya bağlı arz ve talebinin oluştuğunu, kamu sektörünün yetersizliği karşısında özel sağlık hizmetleri arzının ve vatandaşların talebinin yaygın olduğu durumlar içerisinde kullanıldığını belirtmek gerekir. Bu minvalde maddi durumu iyi olan kişilerin istekleri doğrultusunda sağlıklarını güvence altına almak için sağlık sigortasına kaydolması başlangıç kabul edilmektedir. Özel sektör üzerinden yürütülen sağlık hizmetleri, talepte bulunanların bilgi yetersizliği nedeniyle arzı oluşturanların kontrolündedir (Korucu vd., 2017, s. 473). Yukarıdaki bilgiler ışığında kamu sağlık sektörünün özel sağlık sektörüne görece istenilen seviyeyi yakalayamadığı söylenebilir.

Kazakistan'da bağımsızlık sonrası meydana gelen yönetim ve hizmet alanında reformlar içerisinde sağlık hizmetleri de yer almış ve Sağlık Bakanlığı, yönetim ve finans konusunda söz sahibi konumuna gelmiştir. Yapılan reformlar ile sağlık hizmetlerinin sınırları çizilmiştir (Tükkan, 2021, s. 324). Böylece kamu sağlık merkezleri devlete bağlı işletme statüsü kazanmış ve devlet sağlık hizmetlerini satın alır yapıya dönüşmüştür (Footman and Richardson, 2014). Ülkede yaygın olan geleneksel tedavi yöntemlerinden uzaklaşılması hedeflenmiş ve halk sağlığına dayalı bilimsel koruma ve tedavi usullerinde süreklilik sağlanmıştır (OECD, 2018, s. 35). Kazakistan, reform hareketlerine ek olarak özellikle Türk Devletleri Teşkilatı organizasyonunda COVID-19 salgını vesilesi ile ülkelerarası iş birlikleri doğrultusunda yardım faaliyetleri düzenlemiştir.

Sovyet ekonomisinden en çok etkilenen ülke olan Kırgızistan'da genel bütçe ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) çöküntüye uğramıştır. Yaşanan ekonomik zorluklara karşın sağlık alanında reform hareketlerinde bulunmuştur. Kamusal mal niteliğinde yürütülen sağlık hizmetleri vergiler, sağlık sigortaları ve dış fonlar ile yürütülmektedir (Kuşat ve Esen, 2022). Caparova'nın (2014, s.3) belirttiği gibi sağlık hizmetlerinin harcamaları devletin kontrolünde toplanarak sağlık finansmanı bu yolla sağlanmaktadır.

Sosyalist sisteme dayalı (Samashko) sağlık sistemi diğer Türk ülkeleri gibi bağımsızlık sonrası Özbekistan'ı zor durumda bırakmış olup merkez odaklı hâkim yapı uzun yıllar devam etmiştir. Dolayısıyla sağlık hizmetlerindeki yenilikler 2019-2025 dönemini içeren kararlar ile son güncel halini almıştır. Böylece özel sektörün payının artırılması, bulaşıcı hastalıklara özel tedbirlerin alınması, nüfus temelli sağlık sisteminin oluşturulması ile devletin sektördeki üstlendiği roller revize edilmiştir (WHO, Health Systems in Action Uzbekistan, 2022, s. 8).

Macaristan Türk Devletleri Teşkilatı içerisinde yer alan ülkelere görece dış sağlığı ve protezi alanında iyi konumdadır. Aynı zamanda ülke termal turizmi açısından önemli bir yere sahiptir. Sağlık turizmde yaşanan gelişmeler, kaliteli hizmet sunumu açısından çalışmaların başlamasına yol açmış ve Avrupa standartları yakalanmıştır. Ülke yabancı hastaların tercihi noktasında plastik cerrahi alanında gelişim göstererek tercih edilmeye başlanmıştır (Tontuş, 2015, s. 1).

Türkiye’de sağlık sistemi 2003 yılında uygulamaya konulan sağlık reformu ile başlatılmıştır. Reformlar ile ücret politikası ve erişilebilir sağlık hizmetlerinin oluşturulması hedeflenmiştir (Boyacı, 2020, s. 69). Bu sayede genel sağlık sigortası zorunlu hale getirilmiş ve düşük gelirli kişilerin sağlık hizmetlerinden faydalanması sağlanmıştır (Daştan ve Çetinkaya, 2015, s. 109). Mevcut sağlık tesisleri ile hizmetin devamlılığı sağlanırken aynı zamanda yeni sağlık merkezlerinin kurulumu ile tıbbi cihazların üretimi ve tedarik edilmesi sağlanmıştır. Türkiye, aynı zamanda diğer ülkelere pandemi döneminde koruyucu malzeme ve ekipman ile tıbbi cihaz konularında destek sağlamıştır (Sarıyıldız, vd., 2021, s. 317).

Türkmenistan, serbest pazara geçme sürecinden kaynaklı halkın sağlığı olumsuz etkilenmektedir. Kırsal bölgelerde kaliteli sağlık hizmetine ihtiyaç vardır. Türkmenistan, bağımsızlık sonrası kendi ekonomik modelini oluşturmaya yönelik çalışmalar yürütmüştür. Ülkede halkın yaşam şartlarının iyileştirilmesi için yeni ekonomik yapının hazırlanması önemli bir adım olarak görülmektedir. Kamulaştırma ve özelleştirme adımları hızla ilerlemektedir. Sağlık Hizmetleri yönetimi, merkez ve taşra olarak yürütülmektedir. Yapılacak yeni tesisler, personel alımı, bütçe gibi konular merkez yönetiminin kontrolindedir. 1996 yılında sağlık sigortası programının devreye girmesi ile sağlık hizmetlerinin bir bölümüne finans kaynağı oluşturuldu. Devlet bütçesinin esas kaynağı ise hidrokarbon rezervler ve toplanan vergilerdir. Merkezi yönetim, yerel yönetimleri maddi olarak desteklemektedir. Aynı zamanda ilaç ve tıbbi malzeme için ayrı bir bütçe ayrılmaktadır. Daha sonraki yıllarda ise Devlet Sağlığı Geliştirme Fonu ile sağlık sektörü endüstrisini geliştirmek ve ilaç arzını karşılamak hedeflenmektedir. Bahsi geçen fon yönetsel olarak bir başkana bağlı olsa da Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlık denetimindedir (WHO, Health Care Systems in Transition Turkmenistan, 2023, s. 35).

Türk ülkelerinin her yıl konjonktürel dalgalanmaya sebep olan kırılgan ekonomik yapılarının sağlık sektörüne de yansımalarını tespit etmek ve Dünya Bankası veri tabanından elde edilen makroekonomik rakamların analizini yapmak amacı ile altta tablo oluşturulmuştur. Bu açıdan bakıldığında üç yıllık ortalaması alınan verilerin 2019 itibarıyla sınırlı tutulmasının temel nedeni pandemi sonrası Türk ülkelerinin verilerine ulaşamadığından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan GSYH ve sektörel harcamaların yıldan yıla dalgalanmaları olağanüstü durumlar haricinde büyük oynama yaşanmadığı gözden kaçmamalıdır.

Tablo 1. TDT Üye ve Gözlemci Ülkelerinde Sağlık Sektörünün Makro Ekonomik Yapısı (2017-2019 Ortalama)

	AZE	KAZ	KIR	MAC	OZB	TUR	TURKM
GSYIH (Cari \$)	45.384.245.128	175.937.661.843	8.281.689.838	155.888.473.308	58.207.380.378	799.135.184.851	41.307.714.286
Nüfus (Milyon)	9.938.000	18.027.667	6.325.666	9.778.000	32.397.667	82.029.666	5.850.333
Kişi Başına Gelir (ABD Doları)	4.572	9.623	1.308	15.944	1.771	9.655	6.751
Kişi Başına Yurt İçi Özel Sağlık Harcaması (Cari ABD doları)	122,339261766	107,8158592	34,2800747	326,3943835	53,7190339	91,46095303	379,5996842
Yurtiçi Genel Devlet Sağlık Harcamaları (GSYIH'nin Yüzdesi)	1,070755203	1,759239873	2,36118881	4,495837213	2,155650537	3,274772487	1,308964333
Kişi Başına Dış Sağlık Harcaması (Cari ABD doları)	2,73016572	-	3,01253501	0	0,56667936	-	1,012700203
Cari Sağlık Harcaması (GSYIH'nin Yüzdesi)	3,777004957	2,885920603	5,230237803	6,55072753	5,332387447	4,215996267	6,703613913
Kişi Başına Cari Sağlık Harcaması (Cari ABD doları)	172,199585	276,8125407	68,28768921	1040,736918	91,28220113	409,6500041	472,3898824

(AZE: Azerbaycan, KAZ: Kazakistan, KIR: Kırgızistan, MAC: Macaristan, OZ: Özbekistan, TUR: Türkiye, TURKM: Türkmenistan)

Kaynak: Dünya Bankasından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Ülkelerin iç talebini oluşturan ve istatistiksel hesaplamaların merkezinde olan nüfus yapısı sağlık sektörü özelinde önem arz etmektedir. En yüksek nüfus talebini karşılayan Türkiye 82 milyon vatandaşa hizmet etmektedir. Diğer ülkelerden Özbekistan'ın nüfusu 32 milyon civarlarındadır. Pandemi öncesi mal ve hizmet üretimlerini baz alan GSYH'nin üç yıllık ortalamasına bakıldığında takriben 800 milyar dolar düzeyi ile Türkiye ön plana çıkmaktadır. Takip eden ülke ise 176 milyar dolar ile Macaristan'dır. Tablo 1'de dünya bankasından alınan verilere bakıldığında kişi başına yurtiçi özel sağlık harcamaları açısından ilk sırada yaklaşık 380 dolar ile Türkmenistan yer almaktadır. Türkmenistan'da sağlık sistemlerinin bağımsızlık sonrası yeniden inşa edilmesi ve ülkede sosyal güvencenin devlet tekelinde olması bu durumu desteklemektedir. Türkmenistan'ı 326 dolar ile Macaristan takip etmektedir. En az harcama ise 34 dolar ile Kırgızistan tarafından yapılmaktadır. Devlet sağlık harcamalarının GSYH üzerindeki yüküne bakıldığında ise ilk sırada Macaristan (%4,9), ikinci sırada ise Türkiye (%3,2) yer almaktadır. Kişi başına düşen dış sağlık harcamasında ise Kazakistan, Macaristan ve Türkiye'nin verilerine ulaşamamış olup diğer ülkelerden Kırgızistan %3 oranıyla ilk sırada bulunmaktadır. Dolayısıyla tabloya genel perspektiften bakıldığında ülkelerin gelişmişlik düzeyleri hasıla içerisinde ülkelerin sektörlere ayırdığı pay ile ölçütlerden biridir. Hasıla rakamlarını etkileyen temel göstergelerden biri de ülkelerin ihracat ve ithalat kapasiteleridir.

Altındaki tablo Türk Cumhuriyetlerinin ihracat-ithalat ve dış ticaret dengesini yansıtmaktadır. Bu tabloya göre en yüksek ihracat rakamlarına sırasıyla Türkiye (180 milyar dolar) ve Macaristan (124 milyar dolar) ulaşmaktadır. Bu ülkeleri Kazakistan (54 milyar dolar) ve Azerbaycan (18 milyar dolar) takip etmekte olup toplam dünya dış ihracat hacminde 7 ülkenin payı yaklaşık -27.394.275'tir. Dış ticaret dengesinde ise Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan ekonomileri açık vermektedir.

Tablo 2. Türk Cumhuriyetleri ve Dünya Dış Ticaret Rakamları (2017-2021 Ortalama)

Ülkeler	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
Azerbaycan	18.073.919	11.261.449	6.812.470
Kazakistan	54.858.408	35.938.351	18.920.057
Kırgızistan	1.828.857	4.709.347	-2.880.490
Macaristan	124.149.615	118.263.345	5.886.270
Özbekistan	12.501.375	18.976.406	-6.475.031
Türkiye	180.141.979	231.626.110	-51.484.131
Türkmenistan	5.469.021	3.642.441	1.826.580
Dünya Toplam	19.048.244.395	19.342.017.016	-293.772.621

Kaynak: Trademap'ten alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinin dünya dış ticaretine düşen paylarının yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Dünya dış ticaret dengesinde, ortalama 284 milyar dolar açık veren Türk Cumhuriyetlerin dış ticaret hacmi yaklaşık %2,14 düzeylerinde kalmıştır.

Toplam dış ticaret hacmini oluşturan uluslararası sınıflandırmalar kapsamında sağlık sektörünün ilk sekiz sırasına yerleşen ürün grupları ve kodları tablo 3'te incelenmiştir. Bu duruma göre tüm ülkelerin en çok önem verdiği ve ilaç endüstrisini meşgul etmekle birlikte enfeksiyon tedavilerinde kullanılan (terapötik veya profilaktik kullanımlar için karıştırılmış veya karıştırılmamış ürünlerden oluşan ilaçlar) 30.4 no'lu ürün grubu 783 milyar dolarlık ticaret hacmiyle birinci sıradadır. Aynı zamanda bu ürün grubu 29 milyar dolarlık dünya dış ticaret açığı vermektedir. Dünya sağlık sektörünü en çok ilgilendiren ikinci ürün grubu ise insan kanı, serum gibi 30.2 kodlu ürün grubu (İnsan kanı; terapötik, profilaktik veya teşhis amaçlı kullanımlar için hazırlanmış hayvan kanı; antiserum) 455 milyar dolarlık ticaret hacmi oluşturmaktadır. Tıbbi bilimlerde kullanılan alet ve cihazlar ise (Tıbbi, cerrahi, dişçilik veya veterinerlik bilimlerinde

kullanılan alet ve cihazlar dahil) 90.18 kodlu ürün grubunu oluşturmuş ve 267 milyar dolarlık ticaret hacmi ile dünyada üçüncü sıraya yerleşmiştir. Ortopedik konuları ilgilendiren malzemeler içeren 90.21 ürün kodu ise (Ortopedik aletler dahil koltuk değnekleri, cerrahi kemerler ve makaslar; ateller ve diğer kırık malzemeleri) toplamda 123 milyar dolarlık bir hacim ile ticarete hareket kazandırmaktadır. Diğer ürün grupları nispeten dünya sağlık sektörünün ticaretine katkısı düşüktür.

Tablo 3. Uluslararası Sınıflandırmaya Göre Ürün Gruplarının Dünya Dış Ticaret Rakamları (2017-2021 Ortalama, Bin dolar)

Kodlar	Ürünler	Dünya İhracat	Dünya İthalat	Dünya Dış Ticaret Dengesi
30.2	İnsan kanı; terapötik, profilaktik veya teşhis amaçlı kullanımlar için hazırlanmış hayvan kanı; antiserum	225.583.945	229.954.831	-4.370.886
30.3	Terapötik veya profilaktik olarak karıştırılmış iki veya daha fazla bileşenden oluşan ilaçlar	11.563.211	13.204.914	-1.641.703
30.4	Terapötik veya profilaktik kullanımlar için karıştırılmış veya karıştırılmamış ürünlerden oluşan ilaçlar	376.753.938	406.523.695	-29.769.757
30.5	Vatka, gazlı bez, bandaj ve benzerleri, örneğin pansumanlar, yapışkan sıvalar, lapalar, emprenye edilmiş	8.355.397	8.628.644	-273.247
90.3	Başka yerde sınıflandırılmamış gözlükler, koruyucu gözlükler veya benzerleri için çerçeveler ve bağlantılar ve bunların parçaları	6.113.993	6.576.207	-462.214
90.18	Tıbbi, cerrahi, dişçilik veya veterinerlik bilimlerinde kullanılan alet ve cihazlar dahil	133.020.841	134.434.025	-1.413.184
90.21	Ortopedik aletler dahil koltuk değnekleri, cerrahi kemerler ve makaslar; ateller ve diğer kırık malzemeleri	59.967.298	63.162.671	-3.195.373
90.26	Akış, seviye, basınç veya diğer değişkenleri ölçmek veya kontrol etmek için alet ve cihazlar	22.916.225	23.656.906	-740.681

Kaynak: Trademap'ten alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Genel olarak beş yıllık ortalamalar ele alındığında 1,776 trilyon dolarlık dış ticaret hacmi oluşturan tüm ürün grupları açık vermektedir. Sağlık alanında yüksek teknoloji gerektiren ürünlerin kitlesel üretimi ve ticari hareketliliği ticaret hacminin büyük oranını oluşturmakta ve gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru yönelim göstermektedir. Bu itibarla uluslararası ticaret sınıflandırmasına konu olan sekiz ürün grubu kapsamında Türk ülkeleri değerlendirilmiştir. Dünya ithalat hacminde olduğu gibi ithalat paylarında 30.2 ve 30.4 kodlu ürün gruplarının etkisi Türk Cumhuriyetlerinde benzerlik göstermektedir.

Tablo 4. Türk Cumhuriyetlerinin Ürün Gruplarına Göre İthalat rakamları (2017-2021 Ortalama, Bin dolar)

Ülkeler	30.2	30.3	30.4	30.5	90.3	90.18	90.21	90.26
Azerbaycan	48.107	368	292.230	2.705	412,6	46.491	10.951	20.960
Kazakistan	313.841	17.775	960.177	11.411	1.329,8	245.678	84.927	81.852
Kırgızistan	11.294	23	165.945	1.760	58,4	19.525	3.383	1.517
Macaristan	1.919.594	85.557	2.858.901	94.869	55.967	489.510	100.531	165.982
Özbekistan	138.976	3.008	908.713	3.488	67	103.661	17.221	25.966
Türkiye	2.241.485	130.895	2.520.748	22.772	36.885	939.278	348.531	245.954
Türkmenistan	28.209	305,8	86.267	528,6	12,4	21,9778	1.610,6	6,1696
Toplam	4.701.506	237.931	7.792.981	137.534	94.732	1.844.165	567.155	542.237

Kaynak: Trademap'ten alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4'e göre ürün grubunun ithalatında ilk sırada yer alan Türkiye göze çarpmaktadır. Avrupa ülkelerinden biri olan Macaristan ithalat gruplarında Türkiye'yi takip etmektedir. İlgili ülkelerin sırasıyla 30.4 ve 30.2 no'lu ürün gruplarının sektörel ithalatta payı büyüktür. İki ülkenin ithalatına bakıldığında; ekonomik anlamda büyüklüğü, iç talep ve üretim sistemleri ele alındığında diğer Türk ülkelerine göre dış

bağımlılığı oldukça yüksek durumdadır. Bağımsızlıktan günümüze ekonomi sistemlerini geliştirmek için çalışmalar yürüten diğer Türk Cumhuriyetlerinin sağlık sektörü içerisinde koruyucu ekipman ürün gruplarında ithalat rakamları zayıftır. İlaç grubu ise ithalatta önce çıkan ürünler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ürün gruplarında ihracatın ithalatı karşılama durumu neredeyse yok denecek düzeydedir.

Tablo 5. Türk Cumhuriyetlerinin Ürün Gruplarına Göre İhracatı (2017-2021 Ortalama, Bin dolar)

Ülkeler	30.2	30.3	30.4	30.5	90.3	90.18	90.21	90.26
Azerbaycan	263	6,6	1.378,4	113	2,8	240,8	84,6	1.211
Kazakistan	4.567	17,6	43.343	630,6	43,8	2.151	570	3.272
Kırgızistan	442,6	2,4	1.552	0,2	0,4	224,4	3.475	56,8
Macaristan	1.603.627	9.177	3.652.330	222.055	29.377	677.418	45.450	91.754
Özbekistan	137,6528	0,4	9.038	4.945	106,6	3.014	61,2	185,4
Türkiye	436.533	12.240	919.463	31.504	7.305	363.866	99.610	40.317
Türkmenistan	17,8	3	361	40,666	3,66	21,4	15,8	62
Toplam	2.045.588	21.447	4.627.465	259.288	36.839	1.046.957	149.266	136.858

Kaynak: Trademap'ten alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türk ülkelerinden Macaristan 30.4, 30.5 ve cerrahi bilimlerde kullanılan aletleri kapsayan (Tıbbi, cerrahi, dişçilik veya veterinerlik bilimlerinde kullanılan alet ve cihazlar dahil) 90.18 kodlu ürün gruplarında açık vermemektedir. Diğer Türk ülkelerine göre daha korumacı dış ticaret politikaları yürüten ülkelere Özbekistan; gözlük ve aksamalarını oluşturan (Başka yerde sınıflandırılmamış gözlükler, koruyucu gözlükler veya benzerleri için çerçeveler ve bağlantılar ve bunların parçaları) 90.3 no'lu ürün demetinde, Türkmenistan ise; sağlık alanında ölçüm cihazlarını kapsayan (Akış, seviye, basınç veya diğer değişkenleri ölçmek veya kontrol etmek için alet ve cihazlar) 90.26 no'lu ürün grubunda ticaret fazlası vermiştir. Ancak iki ülkenin bahsi geçen ürün gruplarının ticaret rakamlarının çok düşük düzeyde olduğu unutulmamalıdır.

Pandemi ile mücadelede sağlık sektörüne verilen önemin artması ile gelişmiş ülkeler gerekli adımları atmıştır. Bu ülkeler tarafından kısa sürede aşı üretilmesi, temel sağlık malzemelerinin temin edilmesi ve bu ürünlerin ihracatı sektöre verilen önemi artırmıştır. Bu minvalde önümüzdeki yıllarda küresel rekabetin yükselmesi ve sağlık sektörünün kilit rol oynaması ihtimaller arasındadır. Dolayısıyla Türk ülkelerinin sağlık sektöründe ekonomik görünümünü farklılaştıran dış ticaret hacmi ve açıkları istatistiklere yansımış olsa da sürdürülebilir rekabette bu ülkelerin yer alması bakımından açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler teorisine ihtiyaç duyulmuştur.

3. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorik Çerçeve

Dış ticaret teorileri tarihsel süreçte ülkelerin ve dünyanın gündemini her asır meşgul eden kavram niteliğindedir. Bu itibarla ülkeler sosyoekonomik düzeyleriyle refahlarını yükseltmek isterken dünyanın gözdesi konumunda yer alan ticaret merkezlerine ve yollarına sahip olmak amacıyla savaşlar yapmışlar ve uluslararası ticarete güçlenmek istemişlerdir. Sanayileşmenin 18. yüzyılda devreye girmesiyle birlikte ise bilimsel alanda yeni teoriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Örnek olarak; Batı iktisadının kurucularından Adam Smith'in ele aldığı "Mutlak Üstünlükler" teorisi serbest dış ticarete yeni bir perspektif katmıştır ve sonraki yıllarda dış ticaret teorilerine yenileri eklenmiştir.

Smith'in teorisini geliştiren David Ricardo "Karşılaştırmalı Üstünlükler" ile ülkelerin dış ticarete birbirlerine bağlı olduklarından hareketle üstünlük elde ettiği ürünlere göre ticaret yapması gerektiğini öne sürmüştür. Böylece üstünlüğü ele geçirmiş ülkeler, üretim faaliyetlerini artırarak ihracat oranlarını yükseltmeyi hedeflerken aynı zamanda üstünlüğü bulunmayan ürünlerin ithalatını gerçekleştirmeye odaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kendilerine tek bir pazar alanına odaklayan ülkelerin ihracatlarının güçlü ve zayıf yönlerini ele almak önemli bir yere sahiptir (Demir, vd., 2017, s. 3).

1958 yılında Liesner tarafından ilk defa "Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler" ele alınmış ve Balassa tarafından bu üstünlükler ön plana çıkarılarak gelişmesi sağlanmıştır. Konu ile ilgili 1965 yılında çalışma yapan Balassa ticari etkileşimlerin temel alındığı Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) kuramını tanımlamıştır. AKÜ, ülkelerin ihracat rakamları ve paylarından yola çıkarak ihracatta güçlü ve zayıf tarafları ampirik olarak ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu kuram ile nispi faktör yoğunlukları ve verimlilikleri ihracat ürünlerinin kolaylıkla incelenmesi sağlanmaktadır (Altay, 2008, s. 219).

Balassa kuramı olarak bilinen ve uluslararası rekabeti ölçmeye yarayan AKÜ, dış ticaret teorilerinde tercih edilen göstergelerden birisidir (Çakmak, 2005, s. 67). Yine Balassa, ülkelerin fırsat maliyetlerinde farklılık olması nedeniyle dış ticaret ve üretimde profesyonelleşeceğini ortaya atmış ve buradan yola çıkarak endüstriyel sektörlerin göreceli ihracatında ilerleme düzeyini belirlemenin mümkün olacağını belirtmiştir (Balassa, 1965). Buradan yola çıkarak aşağıdaki formül elde edilmiştir:

$$AKÜ = \frac{\frac{X_{ij}}{X_{wj}}}{\frac{X_i}{X_w}}$$

X_{ij} = ilgili ülkenin ürün grubu ihracatı

X_{wj} = ilgili ülkenin tüm ürün grubunun ihracat toplamı

X_i = seçilen Ürün grubunun dünya ihracatı

X_w = toplam dünya ihracatı

Konu üzerine literatürde yer edinmiş Balassa indeksi ilerleyen yıllarda güncellenerek ve ithalat seviyeleri de formüle eklenerek geliştirilmiştir:

$$AKÜ = \frac{\frac{X_{ij}}{X_j}}{\frac{M_{ij}}{M_t}}$$

X_{ij} = ilgili ülkenin ürün grubu ihracatı

X_j = ilgili ülkenin toplam ihracatı

M_{ij} = ilgili ülkenin ürün grubu ithalatı

X_w = ilgili ülkenin toplam ithalatı

Yukarıda verilen formüle göre yapılan hesaplamalardan çıkan sonucun 1'den büyük olması ülkeler için ilgili ürün grubunda rekabet gücüne sahip olduğunu, 1'den küçük olması halinde ise aynı ürün grubunda üstünlüğün olmadığını ve düşük rekabet gücünü yansıttığı sonucuna varılmaktadır. Akbulut ve Yılmaz'a (2015) göre ise değerin 0.50-1 aralığında çıkması ile karşılaştırmalı üstünlük yüksek, 0,50 değerinden küçük olması durumunda ise karşılaştırmalı üstünlük düşük olarak yorumlanmaktadır. Değerlerin 0.50 ile -050 aralığında çıkması ise net bir sonuca ilişkin yorum yapılamamaktadır. Böylece Türk ülkelerinin rekabet gücünü açıklamadan önce literatürü ilgilendiren çalışmaların genel çerçevede derlenmesi faydalı olacaktır.

4. Literatür Taraması ve Bulgular

Ampirik çalışmalara konu olan bilimsel çalışmalar için kaynak taraması Açıklamalı karşılaştırmalı üstünlükler teorisi hakkında birçok sektörü ilgilendiren özel çalışmalar

bulunmasına rağmen sağlık sektörü içerisinde en büyük payı oluşturan ürün gruplarının analizlerine yeterince rastlanılmamaktadır. Bu çalışmayı değerli kılan unsurlardan birisi de TDT üyelerinin sağlık sektöründeki rekabet yapısının ampirik olarak uluslararası ticaret açısından incelenmemesidir. Esasında ticari görünüm ve potansiyel olarak bu ülkelerin bölgesel/küresel rekabette zayıflığı, geliştirilmesi gereken alanlardan biri olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu bağlamda Türk ülkelerini mikro ve makro bazlı ele alan çalışmalardan ulaşılan sonuçlar tablo 6'da detaylandırılmıştır.

Tablo 6. Literatür Taraması

YAZAR	KONU	BULGU VE SONUÇLAR
Seki ve Kaya, 2018	Sağlık Sektörü Açısından Rekabet Gücünün Bölgesel Analizi: Türkiye Örneği	Sektörün teknolojik yapısının geliştirilmesine yönelik etkinliğine uygun şekilde yapılması gerekenler ele alınmıştır. 26 bölgedeki rekabet gücü incelenerek yorumlanmıştır.
Kuşat ve Esen, 2022	Sağlık Turizmi Perspektifinden Türk Sağlık Sektörü Rekabet Gücü	Turizm gelirleri ele alınarak, sektördeki rekabet gücü ele alınmıştır. AKÜ hesaplama tekniği ile Türkiye'nin turizm rekabet avantajı incelenmiştir.
Coşkun, 2014	M. Porter'ın 5 Kuvvet Modeline Göre Sağlık Hizmetleri Sektörünün Rekabet Analizi	Hastane işletmelerinin pazarda bölgenin analiz edilmesi ile hedeflerin yeni yönetim süreçleri konularına değinilmiştir. 5 kuvvet modeline göre Konya ilinde sağlık hizmetleri sektörünün rekabetçiliği araştırılmıştır.
Dağlı, 2017	Stratejik Maliyet Yönetiminin Kurumsal Rekabet Gücü Üzerindeki Yansımaları: Sağlık Sektöründe Bir Model Geliştirme	Hizmet sektöründe bulunan hastanelerin, finansal performanslarını, hizmet kalitelerini arttırarak rekabet gücü elde etmesinin yolu stratejik maliyet yönetimi yöntemleri ele alınmıştır. Modern maliyet yaklaşımlarından stratejik maliyet yönetiminin, hizmet sektörü olan hastanelerde uygulanabilirliği değerlendirilmiştir.
Kaplan, vd., 2019	Beş Kuvvet Modeline Bağlı Olarak Isparta Sağlık Hizmetleri Sektörü Rekabet Analizi	Sağlık hizmetlerinde rekabet üstünlüğü sağlamanın en temel koşulu farklılaştırmadır Porter'ın geliştirdiği beş kuvvet modeline bağlı olarak Isparta Sağlık Hizmetleri sektörünü analiz etmekte ve analize bağlı olarak önerilerde bulunulmuştur.
Doğan, vd., 2017	Sağlık Sektörünün Temel Aktörleri Olan Hastanelerde Rekabet Stratejilerinin Kaliteye Etkisi	Hastanelerde uygulanan farklılaştırma, maliyet liderliği veya odaklanma stratejilerinin hastanelerin kalitesi üzerindeki etkisi incelenmiştir. İnsan kaynakları yönetim boyutları üzerinde maliyet liderliği stratejisinin etkisi diğer rekabet stratejilerine kıyasla oldukça fazla olduğu tespit edilmiştir.
Prado-Prado, etc., 2020	Sağlıkta Yalın Yönetimin Uygulanmasıyla Rekabet Gücünün Artırılması	Eylem araştırması yaklaşımını benimseyerek sağlık hizmetlerinde yalın yönetim uygulamasını kolaylaştıran katılımcı bir metodoloji tasarlamak ile İspanya'daki bir devlet hastanesinin uyku ünitesine uygulayarak bu metodolojinin yararlılığını göstermeyi amaçlamıştır. Hasta akışının yönetiminde etkinlik, verimlilik ve kalite açısından bir iyileşme ve aynı zamanda yalın kültüre doğru içsel bir dönüşüm getirdiği tespit edilmiştir.
Wogwu and Hamilton, 2018	Yeniden Yapılandırma Yeteneği ve Rekabet Avantajı: Port Harcourt Halk Sağlığı Sektörü Üzerine Bir Araştırma	Yeniden yapılandırma yeteneği, bir kuruluşun varlıkları yeniden inşa etme ve ayrıca fırsatları kullanmasına ve tehditlerden kurtulmasına olanak sağlayacak yaratıcılık için bilgi edinme yeteneği belirtilmiştir. Nijerya hükümetinin halkı güçlendirmek için en iyi yeniden yapılandırma yaklaşımına odaklanmasını tavsiye edilmektedir.
Bhardwaj and Chawla, 2014	Rekabet Gücünü Keşfetmek Hindistan Sağlık Sektörü: Bir Hizmet Kalitesi Perspektifi	Hindistan Sağlık Hizmetleri, çıkar kaygısı taşımadan kaliteli hizmet sunmak ve hastaların güvenini taze tutmayı hedeflemiştir. Hindistan hizmet kalitesini ölçmek adına önemli yer tutmaktadır.
Klapkiv, Vovk and Klapkiv, 2020	Sağlık Kurumlarının Rekabet Edebilirlik Düzeyinin Karşılaştırmalı Analizi	Küresel düzeyde ekonomik rekabet edebilirlik endeksine dayalı olarak Ukrayna, Polonya ve Rusya'nın rekabetçi konumlarının değerlendirilmesi ve temel göstergelerden biri olan bu ülkelerdeki tıp kurumlarının rekabet edebilirlik göstergesinin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.
Jovanovic, etc., 2015	Sırbistan ve Güney Doğu Avrupa Ülkelerinde Turizm Sektörünün Rekabet Gücünün Artırılması İçin Sağlık ve Hijyenin Önemi	Seyahat ve Turizm Rekabet Edilebilirlik Endeksi temelinde Güneydoğu Avrupa'daki ülkelerle ilişkili olarak seyahat ve turizm rekabet gücünü analiz edilmesi hedeflenmiştir. Sağlık ve hijyen, destinasyonu seçen ve bir ülkeyi ziyaret etmeyi planlayan birçok turist açısından büyük önem taşıdığı gözlemlenmiştir.

Türk ülkelerinin rekabet gücünün gelecek yıllara projeksiyon olması ve ülke vatandaşlarının sağlık kalitesini doğrudan etkilemesi açısından analiz bulgularına değinmek gerekmektedir. Bu itibarla yirmi birinci yüzyıl küresel ekonomilerinin ön plana

çıkardığı teknoloji destekli sağlık sektörünün ürün gruplarının AKÜ değerleri alttaki tabloya aktarılmıştır.

Tablo 7. Ülkelerin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükleri

Ülkeler	30.2	30.3	30.4	30.5	90.3	90.18	90.21	90.26
Azerbaycan	0,00122	0,00054	0,00385	0,01425	0,00048	0,00190	0,00148	0,05569
Kazakistan	0,07029	0,00051	0,03994	0,02618	0,00248	0,00561	0,00330	0,04957
Kırgızistan	0,02043	0,00216	0,04290	0,00024	0,00068	0,01757	0,01967	0,02581
Macaristan	1,09069	0,12176	1,48737	4,07758	0,73721	0,78135	0,11628	0,61431
Özbekistan	0,00092	0,00000	0,03655	0,90177	0,00090	0,03452	0,00155	0,01232
Türkiye	0,20462	0,11192	0,25805	0,39869	0,12633	0,28924	0,17564	0,18603
Türkmenistan	0,00027	0,00090	0,00333	0,01695	0,00208	0,00056	0,00091	0,00942

Tablo 7’de yer alan 225 milyar dolarlık dünya ihracatı gerçekleştirilen 30.2 numaralı ürün grubunda Macaristan harici (1,09) diğer ülkelerin rekabetçi gücü bulunmamaktadır. İlaç sektörünü içeren 30.3 numaralı ürün grubuna bakıldığında yedi ülkenin üstünlüğü için herhangi yorum yapılamamaktadır. Sağlık sektöründe ortalama 376 milyar dolarlık kapasite ile dünya ihracat payının en yüksek olduğu 30.4 kodlu ilaç ürün grubuna göre Macaristan (1,487) dünyada rekabetçi üstünlüğü elde etmektedir. Tabloda yer alan diğer ülkeler için rekabetçi üstünlük yoktur. Gazlı bez, bandaj vb. ihracatını kapsayan 30.5 kodlu üründe ise Macaristan’ın rekabet gücü (4,07) elde ettiği, Özbekistan’ın (0,9) rekabetçi gücünün yüksek olduğu, Türkiye’nin (0,39) ise rekabet gücü düşük olduğu gözlenmiştir. Gözlük sektörünü içeren ürün grubunda ise (90.3) yine Macaristan (0,73) rekabet gücünün yüksekliği göz çarpmaktadır. Türkiye (0,12) ise aynı ürün grubunda düşük rekabet gücüne sahiptir. Dişçilik, veterinerlik alanlarında kullanılan alet ve cihazlarda (90.18) Macaristan’ın 0,78 AKÜ değeri ile rekabet gücü yüksek, Türkiye’nin (0,28) gücü düşüktür. Ortopedik aletleri ve türevlerini içeren ürün grubunda (90.21) tüm ülkelerin rekabetçi üstünlüğü bulunmamakta olup Macaristan ile Türkiye’nin rekabetçi gücünün düşük olduğu belirlenmiştir. Akış, seviye, basınç ölçen alet ve cihazlarda (90.26) Macaristan rekabetçi gücü yüksek, Türkiye’nin rekabetçi gücü düşüktür.

5. Sonuç ve Öneriler

Sağlık sektörü ülkelerin refah düzeyleri, kaliteli yaşam süreleri, sağlıklı iş gücü bakımından değer atfetmektedir. COVID-19 pandemisinin dünyadaki tüm ülkeleri etkilediği düşünüldüğünde sağlık alanına ihtiyaç hat safhaya çıkmış ve ülkeler sektörel üretimlere ağırlık vermiştir. Dünya sağlık sektörünün ilk sekiz sırasını alan ürün gruplarına bakıldığında ilaç, serum, dişçilik sektörleri ihracat payının büyük kısmını oluşturmuştur.

İhracatta uluslararası rekabet üstünlüğü ölçen AKÜ değerlerine göre TDT çatısı altında toplanan ülkelerin sağlık sektöründe geldikleri noktada Macaristan haricinde gelişmişlik düzeyleri yetersiz gözükmemektedir. Özellikle Sovyetlerin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Merkezi Asya ülkeleri ekonomik olarak gelişim trendine girse de uluslararası ticarete yeterince etkin olamamışlardır. Ancak Avrupa kıtasına konumlanan Macaristan’ın AB üyeliği bu ülke grubu içerisinde sağlık sektörüne görece olumlu yansımıştır. Bu itibarla sektörel olarak dünya ihracatında ilk iki sırayı alan 30.4 ve 30.5 kodlu ürün gruplarında Macaristan uluslararası ticarete rekabet üstünlüğü elde etmektedir. Ayrıca dünya sağlık sektöründe en düşük ihracatı oluşturan 30.5 kodlu üründe yine aynı durum oluşmuştur. TDT ülkelerinden en çok ihracat düzeyine sahip Türkiye’nin ise sekiz ürün grubunda rekabet gücü düşük kalmıştır. Ayrıca Merkezi Asya bölgesinin Türk ülkeleri sağlık alanında yeterince gelişim sağlayamadıkları AKÜ değerlerine yansımıştır. Bu ülkelerin uluslararası rekabette üstünlük elde edememesinin sebeplerinden ilki sağlık sektöründeki yetersiz üretim imkanları ve ülkelerin yeterli sağlık alt yapısının oluşmaması sayılabilir.

Gelecek yıllarda küresel salgınlara çıkma ihtimali ve yapay gıda ürünlerinin artması ile sağlık sektörüne ihtiyaç duyulması halinde Türk devletleri TDT organizasyonunda gerekli çalışmalar için şimdiden önlem almalıdır. Özellikle sektörel olarak Macaristan öncülüğünde dünya sağlığını ilgilendiren ve ihracata en çok konu olan mal gruplarının üretilebilmeleri için gerekli teknoloji uyumlu tesislerin kurulması ve hasıla içerisindeki payının artırılması önem arz etmektedir. Elbette kurulacak tesislerde istenilen ürünlerin üretilebilmesi için gerekli teknoloji ile uyumlu tıbbi cihazların ve ekipmanların tedarik edilmesi için ithalat artışını kısa dönemde göze alabilmelidir. Böylece ülkeler alt sektörler özgü iş bölümü ve uzmanlaşma stratejisi ile ortak sanayileşme çalışmalarına yönelme imkânı elde edebilir.

Kaynakça

- Altay, H. (2008). Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi Kapsamında Türk Endüstrilerinin Avrupa Birliği (15) Pazarındaki Rekabet Gücü Düzeylerinin İncelenmesi: 1995-2007. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 215-239.
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalisation and "Revealed" Comparative Advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99-123.
- Bekçi, İ.; Özal, H. (2010). Stratejik Maliyet Yönetiminin Kurumsal Rekabet Gücü Üzerindeki Yansımaları: Sağlık Sektöründe Bir Model Geliştirme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 2(3), 78-95.
- Boyacı, İ. (2020). Türkiye Sağlık Sisteminin Dönüşümü: COVID-19 Pandemisi ile Mücadele Sürecinde Sağlık Reformlarına Yeniden Bakış. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 59-80.
- Caparova, D. (2014). *Kırgızistan'da Sağlık Sektörünün Ekonomik Analizi*. Bişkek.
- Coşkun, B. (2014). M. Porter'ın 5 Kuvvet Modeline Göre Sağlık Hizmetleri Sektörünün Rekabet Analizi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 7(1), 43-60.
- Çakmak, Ö. (2005). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrileri Üzerine Bir Uygulama. *Ege Akademik Bakı Dergisi*, 5(1), 65-76.
- Dağlı, M. (2017). *Stratejik Maliyet Yönetiminin Kurumsal Rekabet Gücü Üzerindeki Yansımaları: Sağlık Sektöründe Bir Model Geliştirme*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Daştan, İ.; Çetinkaya, V. (2015). OECD Ülkeleri ve Türkiye'nin Sağlık Sistemleri, Sağlık Harcamaları ve Sağlık Göstergeleri Karşılaştırması. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 5(1), 104-134.
- Demir, M. A.; Bilik, M.; Utkulu, U. (2017). The Impact of Competitiveness on Trade Efficiency: The Asian Experience Using the Stochastic Frontier Gravity Model. *Euorasion Journal of Economics and Finance*, 5(4), 1-15.
- Doğan, İ. F.; Bakan, İ.; Hayva, S. (2017). Sağlık Sektörünün Temel Aktörleri Olan Hastanelerde Rekabet Stratejilerinin Kaliteye Etkisi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 16(62), 817-835.
- Ecevit, E.; Çetin, M.; Yücel, A. G. (2018). Türki Cumhuriyetlerinde Sağlık Harcamalarının Belirleyicileri: Bir Panel Veri Analizi. *Akademik Araştırma ve Çalışmalar Dergisi*, 10(19), 318-334.
- Footman, K.; Richardson, E. (2014). Organization and Governance. B. Rechel, E. Richardson, & M. McKee in the book, *Trends in health systems in the former Soviet countries*, ss. 29-51.
- Health Care Systems in Transition Turkmenistan. (2023, 18 Mart). WHO. Date of Access: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/108347/HiT-tm-2000-eng.pdf?sequence=6&isAllowed=y>
- Health Systems in Action Uzbekistan. (2022, 19 Aralık). WHO. Date of Access: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/health-systems-in-action-uzbekistan>
- Kaplan, M.; Çelik, A.; Kaplan, B. T. (2019). Beş Kuvvet Modeline Bağlı Olarak Isparta Sağlık Hizmetleri Sektörü Rekabet Analizi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 115-121.
- Korucu, K.; Oksay, A.; Gök, G. A. (2017). Azerbaycan Türkiye Sağlık Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 29(4), 470-478.
- Kuşat, N., & Esen, E. (2022). Sağlık Turizmi Perspektifinden Türk Sağlık Sektörü Rekabet Gücü. *International Journal of Global Tourism Research*, 6(1), 37-50.
- OECD Sağlık Sistemleri İncelemeleri: Bir Dizi Ülke Raporu. (2023, 5 Ocak). OECD. Erişim Tarihi: <https://www.oecd.org/health/health-systems/reviews-health-systems.htm>

Prado-Prado, J. C.; García-Arca, J.; Fernández-González, A. J.; Mosteiro-Añón, M. (2020). Increasing Competitiveness through the Implementation of Lean Management in Healthcare. *Int J Environ Res Public Health*, 17(14), 4981.

Sarıyıldız, A. Y.; Paşaoğlu, M. T.; Yılmaz, M. E. (2021). Türkiye, Çin, ABD, Fransa Sağlık Sistemleri ve COVID-19 Politikaları. *Gümüşhane Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(2), 314-327.

Seki, İ.; Kaya, M. (2018). Sağlık Sektörü Açısından Rekabet Gücünün Bölgesel Analizi: Türkiye Örneği. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 69-81.

Tontuş, H. Ö. (2015). *Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi Ülkeler*. T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Geliştirilmesi Genel Müdürlüğü, Ankara: Anıl Matbaacılık.

Trade Statistics for International Business Development. (2022, 25 October). International Trade Centre. Date of Access: https://www.trademap.org/Country_SelProduct_TS.aspx?nvpm=%7c%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c2%7c1%7c%7c1

Tükkan, A. (2021). COVID-19 Pandemisinde Sağlık Sistemleri: Kazakistan Örneği. *Toplum ve Hekim Dergisi*, 323-329.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Baybarshan Ali KAZANCI (%50), Berat LÜY (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Baybarshan Ali KAZANCI (50%), Berat LÜY (50%)

Politik Riskin Pay Senedi Piyasalarına Etkisinin İncelenmesi: G20 Örneği*

Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi, sureyyayilmaz@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4150-4101

Öz: Finansal piyasaların gelişmesi; pay senedi fiyatlarını, borsa performanslarını ve borsa endekslerini ekonomik ve siyasi gelişmelere karşı oldukça duyarlı ve riskli bir hale getirmiştir. Risk faktörü ise hem piyasalar hem de yatırımcılar açısından önemli bir unsurdur. Yapılan bu çalışmanın amacı, sistematik risk grubunda yer alan politik riskin G20 ülkelerinin borsa endekslerine olan etkisini araştırmaktır. Bu kapsamda, 2002-2021 dönemine ait International Country Risk Guide (ICRG) tarafından hesaplanan politik risk ve G20 ülkelerine ait borsa endeksleri verileri Westerlund (2007) eş bütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Test edilen eş bütünleşme ilişkisi neticesinde uzun dönemli katsayıların tahmininde Ortak İlişkili Etkiler Grup Ortalaması (CCMGE) yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, politik risk ile G20 ülkeleri (Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada, Meksika, Rusya, Suudi Arabistan ve Türkiye) borsa endeksleri arasında negatif bir ilişkisi tespit edilmiştir. Bu sonuç, politik riskin artması durumunda söz konusu ülkelere ilişkin borsa endekslerinin değer kaybedeceği şeklinde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Politik Risk, G20 Ülkeleri, Pay Piyasaları

Jel Kodları: O5, D53, G15

Investigation Of The Effect Of Political Risk On Stocks Markets: Cases Of G20 Countries

Abstract: The development of financial markets has made stock prices, stock market performances and stock market indexes very sensitive and risky to economic and political developments. The risk factor is also an important factor for both markets and investors. The aim of this study is to investigate the effect of political risk in the systematic risk group on the stock market indices of G20 countries. In this context, the political risk calculated by the International Country Risk Guide (ICRG) for the period 2002-2021 and the stock market indices data of the G20 countries downloaded by investing.com were analyzed with the Westerlund (2007) cointegration test. As a result of the cointegration relationship tested, the Common Correlated Mean Group Effects (CCMGE) method was used in the estimation of the long-term coefficients. Political risk and stock market indices of G20 countries (Argentina, Australia, Brazil, Canada, China, France, Germany, India, Indonesia, Italy, Japan, South Korea, Mexico, Russia, Saudi Arabia, South Africa, Turkey, the United Kingdom, and the United States) were discovered to have a negative relationship as a consequence of the analysis. This result can be interpreted as the stock market indices of these countries will lose value if the political risk increases.

Keywords: Political Risk, G20 Countries, Stock Markets

JEL Codes: O5, D53, G15

Atıf: Özekenci Yılmaz, S. (2023). Politik Riskin Pay Senedi Piyasalarına Etkisinin İncelenmesi: G20 Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 128-139. <https://doi.org/10.30586/pek.1311312>

Geliş Tarihi: 07.06.2023

Kabul Tarihi: 18.03.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma 16-18 Mart 2023 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "3rd Current Issues in Business and Economics Studies (CIBES)" adlı konferansta bildiri olarak sunulmuştur.

1. Giriş

İşletmeler yatırımlarını gerçekleştirirken yatırım yapmayı planladıkları ülkelerdeki riskleri göz önünde bulundurmaktadır. Yatırımcılarda işletmeler gibi yatırım yapmayı planladıkları ülkelerdeki yönetim biçiminden ve ekonomik ortamından etkilenmekte ve dikkat etmektedir. Bir ülkede meydana gelebilecek ekonomik veya siyasi bir belirsizlik ya da istikrarsızlık yatırımcı davranışlarını etkileyen temel faktörlerdendir. Ülkelerin uluslararası ticari işlemlerinde uygulayabileceği kota uygulamaları, kur dalgalanmaları gibi riskler de diğer faktörler arasında yer almaktadır (Ceylan ve Korkmaz, 2017, s. 620). Ancak uluslararası yatırımcılar açısından özellikle dikkate alınması gereken faktörlerden biri politik risktir. Politik risk, bir işletmenin uluslararası yatırımlarında karşılaştığı bir sorun olup nakit akışlarını negatif etkileyebilecek hükümet faaliyetleri olarak tanımlanabilir (Bekaert vd. 2012, s. 1). Diğer bir ifadeyle, bir ülkedeki yatırımcıların yatırım yaptıkları ülkedeki politik kararlar dolayı zarara uğramaları veya beklentilerinin altında bir kazanç sağlamaları politik risk olarak yorumlanabilir (Aydın, 2013, s. 30). Howell (2007) ise politik risk tanımına farklı bir bakış açısı sunarak politik riskin sadece hükümet kararlarıyla sınırlı olmadığını beraber yönetilen toplumla da ilgili olduğunu savunmaktadır. Finansal piyasalar için tanımlanan risk grubunda ise politik risk, sistematik risk türü olarak bilinmektedir. Sistematik riskler (piyasa riski, faiz oranı riski, enflasyon riski, döviz kuru riski ve politik risk), sistemden gelen ve yatırımcıların maruz kalması durumunda önlenemeyen risklerdir. Sistematik risklerden en önemli ise politik risktir (Kaya, Güngör, Özçomak, 2014, s. 75). Bir ülke ne kadar istikrarlı olursa, o kadar az politik riske sahip olur. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde istikrarsızlığın yüksek olması, politik riskinde yüksek olabileceğinin bir göstergesidir. Ancak gelişmiş ve istikrarlı olan ülkelerde de politik risk söz konusu olabilmektedir. Sadece yabancı yatırımcılar değil, yerli yatırımcılar içinde politik risk bir tehdit unsurudur (Bayraktutan ve Özgür, 2016, s. 93).

Son yıllarda önemi daha fazla ortaya çıkan politik risk faktörünün pay senedi piyasaları üzerindeki etkisi ve etkisinin derecesinin ölçülmesi önemli bir husustur. Bir ülkede meydana gelen herhangi bir siyasi olay o ülkeyi sadece siyasi olarak etkilememektedir. Bu tür politik gelişmelerin ülkeler açısından önemli ekonomik sonuçları ve etkileri söz konusudur. Bu etkilerin finansal piyasalara yansımaları ise daha hızlıdır. Bu kapsamda, çalışmada International Country Risk Guide (ICRG) tarafından hesaplanan politik riskin G20 ülkelerinin pay piyasalarına etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. ICRG'ye göre ülke riski; politik risk, finansal risk ve ekonomik risk olmak üzere üç temel bileşenden oluşmakta ve toplam 22 değişkenle açıklanmaktadır. ICRG veri setinde politik risk 12 alt bileşenden; finansal risk ve ekonomik risk ise 5'er alt bileşenden oluşmaktadır. Politik riskin alt bileşenleri; hükümet istikrarı, sosyo-ekonomik koşullar, yatırım profili, içsel çatışmalar, dışsal çatışmalar, yolsuzluk, politik alanda askerin etkisi, politik alanda dinin etkisi, kanun ve düzen, etnik gerilimler, demokratik hesap verebilirlik ve bürokratik kalitedir. Finansal riskin alt bileşenleri ise; dış borcun GSYİH'ya oranı, mal ve hizmet ihracatının bir yüzdesi olan dış borç servisi, mal ve hizmet ihracatının bir yüzdesi olan cari hesap, ithalat kapsamına göre net uluslararası likidite ve döviz kuru istikrarıdır (Kaya, 2019, s. 31).

Ülke ekonomileri üzerinde yoğun bir etkiye sahip olan politik risk ilk olarak finansal piyasaları etkilemektedir. Politik riskin yükseldiği ülkelerde, işletmelerin faaliyetleri yavaşlamakta ve pay senedi getirileri azalmaktadır. Literatürde, politik risk ile pay senedi getirileri arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalarda bu kanıyı desteklemektedir (Chan ve Wei, 1996; Bittlingmayer, 1998; Kim ve Mei, 2001; Mei ve Guo, 2004; Çam, 2014; Lehkonen ve Heimonen, 2015; Oral ve Yılmaz, 2017; Kaya, 2019 ve Hatır ve Kartal, 2019). Politik risk ile pay senedi getirisi arasındaki ilişki ise pay senedi değerlemenin önemli unsurlarından olan kâr payı dağıtımları ve iskonto oranlarının reel ekonomik değişkenlerden önemli ölçüde etkileniyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum politik risk ile pay senedi getirileri arasındaki ilişkileri incelemeye yönelik yapılan çalışmaların artmasına sebep olmaktadır (Yapraklı ve Güngör, 2007, s. 201). Dolayısıyla,

bu çalışmada ICRG tarafından hesaplanan politik riskin G20 ülkelerinin pay piyasalarına etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, 2010-2021 dönemine ait politik risk ve G20 ülkelerinin (Fransa, Almanya, Birleşik Krallık, İtalya, Güney Kore, ABD, Japonya, Avustralya, Kanada, Türkiye, Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika, Arjantin, Rusya, Çin, Meksika ve Sudi Arabistan) borsa endeksleri verileri kullanılmıştır. Bu çalışmada hem gelişmekte hem de gelişmiş ülkelerin yer aldığı G20 ülkelerinin örnekleme yer alması bu çalışmanın bir özgünlüğüdür. Ayrıca 2001 yılı öncesi politik risk verilerine ulaşılamaması ise bu çalışmanın bir kısıtıdır. Çalışmanın devam eden bölümünde, literatürde yer alan çalışmalara yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ise metodoloji başlığı altında çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem yer almaktadır. Yapılan analizlere ilişkin bulgular dördüncü bölümde, sonuç ve öneriler ise beşinci bölümde yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Politik risk genel ekonomide önemli bir etkiye sahip olması sebebiyle bu durumdan ilk olarak finansal piyasalar etkilenmektedir. Politik riskin artması ülkelerde, makro anlamda büyümeyi olumsuz etkilemekte iken, mikro anlamda işletme faaliyetlerini ve pay senedi getirilerini de olumsuz etkilemektedir. Bu çalışmada, politik veya finansal riskin pay senedi getirileri veya borsa endeksleri ile olan ilişkisinin ele alındığı çalışmalar incelenmiştir.

Perotti ve Van Oijen (2001) çalışmalarında politik riskteki değişmelerin gelişmekte olan ülke ekonomisine olan etkisini araştırmışlardır. Yapılan çalışmada 1988-1995 dönemini kapsayan 33 tane gelişmekte olan ülkeye ait finansal veriler panel veri analizi yöntemiyle test edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, politik risklerdeki değişikliğin, gelişmekte olan ekonomilerdeki borsa getirileri üzerinde güçlü bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Clark ve Kassimatis (2004) çalışmalarında finansal riskin pay senedi getirileri ve borsa performansı üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada 1985-1997 dönemine ait 6 Latin Amerika ülkesine ait finansal verileri kullanmışlardır. Yapılan analiz sonucunda, finansal riskte meydana gelen bir birimlik artış pay senedi getirilerinde azalışa sebep olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, finansal riskteki artış pay senedi getirilerini olumsuz etkilemektedir.

Çam (2014) çalışmasında mikro faktörlerden ziyade makro faktör olan politik risk ile BİST’te işlem gören işletmelerin firma değeri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2000-2009 dönemine ait finansal verilerin kullanıldığı çalışmada panel regresyon analizi yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre, politik risk ile firma değeri arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif ilişki bir tespit edilmiştir. Bu durumda, politik riskte artış firma değerini azaltmaktadır.

Kaya, Güngör ve Özçomak (2014) Borsa İstanbul’da işlem gören pay senetleri fiyatlarını politik riskin ne boyutta etkilediğini ortaya koymaktır. Çalışmada, 1998- 2012 dönemine ait aylık veriler Johansen Eşbütünleşme testi ile regresyon analizi yardımıyla analiz edilmiştir. Johansen Eşbütünleşme testi sonucuna göre, politik risk ile borsa endeksi arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu; regresyon analizi sonucuna göre ise değişkenler arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Dimic, Orlov ve Piljak (2015) çalışmalarında 64 tane ülkeyi gelişmekte olan, sınırlı ve gelişmiş ülkeler olarak üç gruba ayırmışlardır. Bu çalışmada politik risk ve politik risk bileşenleri ile üç gruba ayrılan ülke endeksleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada 1990-2013 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak panel veri analizi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, 3 ülke grubu ile politik risk arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve pay senedi piyasalarını etkileyen temel politik risk bileşeninin hükümet istikrarı olduğu tespit edilmiştir.

Lehkonen ve Heimonen (2015) çalışmalarında gelişmekte olan 49 ülkenin politik riski ile pay senedi getirileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada 2000-2012 dönemine ait veriler kullanılarak regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, politik risk ile pay senedi getirileri arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Kara ve Karabiyik (2015) çalışmalarında ülke risk primlerinin pay senetleri üzerine etkisi araştırmışlardır. Çalışmada, ekonomik risk, finansal risk, politik risk ve ülke riski değişkenleri ile BİST 100 endeksi arasındaki ilişkisi 1999-2013 dönemine ait aylık veriler kullanılarak Johansen Eşbütünleşme testi ile Vektör Hata Düzeltme Modeline Dayalı Nedensellik Testi analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, risk primlerinden pay senetleri fiyatlarına doğru nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, risk primlerinin hisse senedi fiyatlarını olumsuz yönde etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

Elleuch, Jaouadi, Jaouadi (2015) çalışmalarında Tunus ülkesinin doğrudan yabancı yatırımları ile politik riski arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada 1990-2014 dönemine ait finansal ve ekonomik veriler kullanılarak regresyon analizi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, politik risk ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Tükenmez ve Kutay (2016) çalışmalarında gelişmekte olan ülke grubunda yer alan Türkiye ve Arjantin borsa endekslerine ülkelerin politik ve finansal risklerin etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, 1996-2013 dönemine ait aylık veriler kullanılmış ve değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi ve Johansen Eş bütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, Türkiye borsa endeksi ile finansal ve politik risk arasında, Arjantin borsa endeksi ile finansal risk arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durumda, her iki ülke borsasının politik ve finansal riskten olumsuz etkilendiği söylenebilir.

Mensi, Hammoudeh, Yoon, Nguyen (2016) çalışmalarında BRICS ülkelerinin pay senedi endeksleri ile risk primi göstergesi olarak kabul edilen finansal, politik ve ekonomik risk arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada 1995-2013 dönemine ait aylık veriler kullanılarak panel veri analizi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, BRICS ülkelerinin pay senedi endekslerinin ülke risklerinden etkilenme seviyesinin alt ve üst rejime göre belirlendiği söylenebilir.

Oral ve Yılmaz (2017) çalışmalarında finansal ve politik risk endekslerinin BİST sınai endeksi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada politik risk, finansal risk ve BİST sınai endekslerine ilişkin 1992-2014 dönemine ait veriler ARDL sınır testi yaklaşımı yöntemi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda, BİST sınai endeksi ile politik ve finansal risk arasında kısa ve uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Politik ve finansal riskteki artışın BİST sınai endeksini olumsuz etkilediği tespit edilmiştir.

Tuncay (2018) çalışmasında, Borsa İstanbul endeksi (BİST100) ile politik riskin bileşenleri (hükümet istikrarı, içsel çatışmalar, dışsal çatışmalar ve politik alanda askerin etkisi) arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 1997-2013 dönemine ait aylık veriler kullanılarak eş bütünleşme testi ve nedensellik analizi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, politik riskin dört bileşeni olan hükümet istikrarı, içsel çatışmalar, dışsal çatışmalar ve politik alanda askerin etkisi ile BİST100 endeksi arasında uzun dönemli ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Kaya (2019) çalışmasında politik ve finansal riskin BİST imalat sanayi sektörünün aktif karlılığı üzerine olan etkisini incelemiştir. Politik ve finansal risk endekslerine ve imalat sanayi sektörüne ilişkin 1997-2015 dönemine ait çeyrek dönemlik veriler kullanılarak ARDL sınır testi yaklaşımı yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, politik ve finansal riskin imalat sanayi sektörünün aktif karlılığı üzerine negatif bir etki yarattığı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, ülkedeki politik ve finansal risk düzeyinin artması sonucunda imalat sektörünün aktif karlılığı olumsuz yönde etkilenmektedir.

Hatır ve Kartal (2019) çalışmalarında BİST Enerji, Banka ve Özel Finans Kurumları, Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları, Perakende ve Kimya, Petrol Kauçuk ve Plastik endeksinde yer alan işletmelerin pay senedi getirileri ile ülke politik riski arasındaki ilişkiyi incelenmişlerdir. Çalışmada, 2006-2016 dönemine ait aylık veriler kullanılarak Pedroni eş bütünleşme analizi ile Panel Nedensellik testi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, tüm sektörlerde politik riskin pay senedi getirileri üzerinde negatif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Yılmaz ve Meydan (2019) çalışmalarında Türkiye'deki finansal ve politik risk endeksi ile Borsa İstanbul arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1997-2016 dönemine ait finansal, politik ve BİST verilerin kullanıldığı çalışmada, VAR modeli kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre, yabancı yatırımların işlem hacminde ortaya çıkan şoklara politik risk endeksinin negatif yönde bir tepki verdiği tespit edilmiştir.

Kırıkkaleli ve Onyibor (2019) çalışmalarında finansal ve politik riskin güney Avrupa ülkelerinin ekonomik riskine (Yunanistan, İspanya, İtalya, Portekiz, Kıbrıs ve Malta) etkisini araştırmışlardır. Çalışmada, 2000-2015 dönemine ait çeyreklik veriler Pedroni ve Westerlund ve Common Correlated Estimated Mean Group (CCEMG) yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, güney Avrupa ülkelerinin ekonomik riski ile finansal ve politik riskin uzun dönemli bir ilişkiye sahip olduğu ve bu risklerinin ülkelerinin ekonomisi negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Topaloğlu ve Korkmaz (2021) çalışmalarında sistematik risk unsurlardan biri olan politik risk ile G7 ülkelerinin pay piyasası endeksleri arasındaki ilişkiyi incelenmişlerdir. Yapılan çalışmada, 2002-2017 dönemine ait politik risk, pay piyasası endeksleri ve doğrudan yabancı yatırımlar verileri panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucuna göre, politik risk ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif; pay piyasaları endeksleri ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Jianga ve Martek (2021) çalışmalarında gelişmekte olan ülkelerde faaliyet enerji sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların politik riskten etkilenip etkilenmediğini araştırılmıştır. Çalışmada 2008-2017 dönemine ait 74 gelişmiş ülkeye ait finansal veriler GMM ve kümeleme yöntemleriyle analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve risk derecelerine göre 74 ülke 7 gruba ayrılmıştır.

Doğan ve Afşar (2021) çalışmalarında politik risk ve jeopolitik risklerin yükselen piyasa ekonomilerin pay senedi piyasalarına olan etkisini incelemişlerdir. Yapılan çalışmada, 2005-2018 dönemine ait yıllık veriler panel veri seti kullanılarak Parks-Kmenta Tahmincisi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda bulgular değerlendirildiğinde ise, politik risk ve jeopolitik risk ile pay senedi piyasaları arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Wang, Chandavuth, Zhang, Ahmed ve Ahmad (2023) çalışmalarında yenilenebilir enerji, politik ve finansal riskin ekolojik ayak izine olan etkisini ASEAN ülkeleri için araştırmışlardır. Çalışmada, 1986-2018 dönemine ait finansal veriler Westerlund Eşbütünleşme yöntemi yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmada ekolojik ayak izi ile yenilenebilir enerji, politik ve finansal risk arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

İncelenen literatür taraması uluslararası yatırım kararlarında yatırım yapılacak ülkelerin politik koşullardan ortaya çıkan risklerin dikkate alınması gerektiğini açıkça göstermektedir. Literatürde politik risk ile pay senedi getirileri/ borsa endeksleri arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalar ile ilgili genel olarak; politik riskteki artışın borsa endekslerini ve pay senedi getirilerini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

3. Metodoloji

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, politik risk ile borsa endeksleri arasındaki ilişki 2001-2022 dönemine ait International Country Risk Guide tarafından yayımlanan politik risk verisi ve hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin yer aldığı G20 ülkelerinin borsa endeksleri verileri kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada, Westerlund (2007) eş bütünleşme analizi ile uzun dönemli katsayılarının tespit edilmesinde Common Correlated Mean Group Effects (CCMGE) kullanılmıştır. Örnekleme yer alan ülkeler Tablo 1'de gruplandırılarak gösterilmiştir.

Tablo 1. G20 Ülkeleri ve Borsa Endeksleri

Gelişmiş Ülkeler			Gelişmekte Olan Ülkeler		
Sıra	Ülke Adı	Borsa Endeksi	Sıra	Ülke Adı	Borsa Endeksi
1	Fransa	CAC40	1	Türkiye	BIST100
2	Almanya	DAX	2	Brezilya	BOVESPA
3	Birleşik Krallık	FTSE100	3	Hindistan	BSE30
4	İtalya	FTSEMIB	4	Endonezya	IDX
5	Güney Kore	KOSPI	5	Güney Afrika	JTOPI
6	ABD	NASDAQ100	6	Arjantin	MERVAL
7	Japonya	NIKKEI225	7	Rusya	MOEX
8	Avustralya	S&P ASX200	8	Çin	SHANGAI
9	Kanada	S&P TSX	9	Meksika	S&P BMV IPC
			10	Sudi Arabistan	TADAWUL

Çalışmada, ilk olarak tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon ilişkisi incelenmiştir. İkinci olarak, paneli oluşturan serilerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığının tespit edilmiştir. Zaman boyutunun 22 yıl, yatay kesit boyutunun ise 19 ülke olması sebebiyle yatay kesit bağımlılığı Breusch Pagan (1980) LM testi ve Pesaran Scaled (2004) LM testleri ile sınanmıştır. Üçüncü olarak, yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testlerinden ve Bai ve Ng (2004) tarafından geliştirilen PANIC (Panel Analysis of Nonstationarity in Idiosyncratic and Common Components) testi kullanılmıştır. Bu test ortak faktör yapısını dikkate alarak yatay kesit bağımlılığı altında değişkenlerin birim kök içerip içermediğinin tespit edilmesinde kullanılmaktadır. Ayrıca, PANIC birim kök testi heterojenliğe izin vermesi sebebiyle dengesiz panel verileri için de tercih edilebilmektedir. Bai ve Ng (2004)'nin çalışması, Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) çalışmalarına dayanmaktadır. Dördüncü olarak, Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta test aracılığıyla serilerin ve modelin homojenliği araştırılmıştır. Delta testi aşağıda yer alan denklemlerde belirtildiği hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008).

$$\tilde{A} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\xi - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (1)$$

Eğim parametrelerinin homojenliğini gösteren boş hipotez altında, hata terimleri normal dağılırken, Delta test istatistiği standart normal dağılmaktadır. Küçük örnekler için düzeltilmiş delta test istatistiği geliştirilmiştir.

$$\tilde{A}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\xi - E(\tilde{Z}_{jt})}{\sqrt{\text{Var}(\tilde{Z}_{jt})}} \right) \quad (2)$$

$E(\tilde{Z}_{jt})$ ve $\text{Var}(\tilde{Z}_{jt})$ sırasıyla k ve $2k(T - k - 1)/T + 1$ 'i ifade etmektedir.

Beşinci olarak, seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinde Westerlund (2007) panel eş bütünleşme analizi kullanılmıştır. Bu analiz modelinde dört panel eş bütünleşme testi geliştirilmiştir. Bu testlerin ikisi grup ortalama istatistikleri, diğer ikisi ise panel istatistikleri olarak gruplanmaktadır. Bu teste paneli oluşturan serilerin aynı dereceden birinci farkta I(1) durağan olduğu varsayımı geçerlidir (Westerlund, 2007, s. 718). Westerlund (2007) tarafından geliştirilen panel eş bütünleşme testi, standart normal dağılım kriteri değeri ile karşılaştırılırken yapılan varsayım paneli oluşturan yatay kesitlerin aralarında bağımsız olmasıdır. Bu testin yatay kesit bağımlılığını dikkate alması sebebiyle hesaplanan test istatistiklerinin Chang (2004)'de önerilen "bootstrap" dağılım kritik değerler ile karşılaştırılması tavsiye edilmektedir (Westerlund, 2007, s. 718). Westerlund (2007) panel eş bütünleşme testinin temel hipotezi "Ho: Eşbütünleşme ilişkisi yoktur." şeklindedir. Uzun dönemli katsayıların tespit edilmesinde ise Pesaran (2006) tarafından geliştirilen Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (Common Correlated Effects Mean Group/CCEMG) analizi kullanılmıştır. CCEMG

yönteminin uygulanabilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Bunlar; serilerin heterojen olması, yatay kesit bağımlılığının olması ve seriler arasında eş bütünleşme ilişkisi olmasıdır (Keskin ve Aksoy, 2019, s. 9). Ayrıca CCEMG modeli $N>T$ ve $N<T$ durumlarında kullanılabilen bir tahmincidir. CCEMG tahmin edicisi, paneli oluşturan birimlere ait bireysel ortak ilişkili etkiler tahmin edicilerinin aritmetik ortalamasıdır (Pesaran, 2006). Çalışmada politik risk (*polrisk*) ile borsa endeksleri (*endeks*) arasındaki ilişkinin incelemesi sebebiyle aşağıdaki gibi bir ekonometrik model oluşturulmuştur.

$$Endeks_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}polrisk_{it} + \varepsilon_{it}$$

Modelde yer alan α sabit terimi, i gözlem sırasını, t zaman boyutunu, ε hata terimini ve β_1 politik riskin katsayısını ifade etmektedir.

4. Bulgular

Çalışmanın amacı doğrultusunda, modelde yer alan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	Endeks	Politik Risk
Ortalama	7559.435	5.181076
Medyan	1946.413	5.259470
Maksimum	114620.8	7.670455
Minimum	0.524621	2.803030
S. Sapma	14936.11	0.995273
Çarpıklık	3.802556	-0.252103
Basıklık	20.73701	2.940465
Jarque-Bera	5896.953	4.081331
J-B Olasılık	0.000000	0.129942
Gözlem Sayısı	380	380

Tablo 2’de yer alan tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, G20 ülkelerinin pay piyasaları ortalamasının 7559.43 olduğu ve G20 ülkelerinin politik risk ortalamasının ise 5.18 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca G20 ülkeleri borsa endekslerinin sağa çarpık, politik riskin ise sola çarpık olduğu söylenebilir. J-B olasılık değerine göre politik risk değişkeninin normal dağılıma uyduğu ancak G20 ülkeleri borsa endekslerinin normal dağılıma uymadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

Korelasyon		
t-İstatistiği		
Olasılık	ENDEKS	POL
ENDEKS	1.000000	

POL	-0.511270	1.000000
	-11.56620	-----
	0.0000	-----

Tablo 3’te yer korelasyon matrisi incelendiğinde, politik risk ile G20 ülkeleri borsa endeksleri arasında orta düzeyde negatif bir korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	Test	İstatistik	Prob.
Endeks	Breusch-Pagan LM	1363.454**	0.0000
	Pesaran scaled LM	64.48051***	0.0000
pol	Breusch-Pagan LM	589.5518**	0.0000
	Pesaran scaled LM	22.63269***	0.0000
Panel (Model)	Breusch-Pagan LM	757.0441**	0.0000
	Pesaran scaled LM	31.68964**	0.0000

H₀: Yatay kesit bağımlılığı yoktur.
 ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4'te hem değişken bazında hem de model bazında yatay kesit bağımlılığı test sonuçları yer almaktadır. Breusch-Pagan LM, Pesaran scaled LM test sonuçları incelendiğinde, olasılık değerlerinin anlamlılık düzeyi olan 0.05'ten küçük olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda, "*H₀: yatay kesit bağımlılığı yoktur.*" hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle, kesitler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu ve kesitler arasında ortaya çıkan bir şokun diğer kesitleri etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla çalışmada bu durumu dikkate alan ikinci nesil birim kök testleri kullanılmıştır.

Tablo 5. PANIC Birim Kök Test Sonuçları

Düzye	Değişkenler	Sabit		Sabit +Trend	
		T-İstatistiği	P-Değeri	T-İstatistiği	P-Değeri
Endeks	PCe_Choi	-1.4928	0.9323	-1.3422	0.9102
	PCe_MW	24.9860	0.9484	26.2990	0.9241
pol	PCe_Choi	-0.2049	0.5812	-0.7110	0.7615
	PCe_MW	36.2138	0.5522	31.8013	0.7505
Birinci fark	Değişkenler	Sabit		Sabit +Trend	
		T-İstatistiği	P-Değeri	T-İstatistiği	P-Değeri
Endeks	PCe_Choi	5.3610***	0.0000	4.0263***	0.0000
	PCe_MW	84.7365***	0.0000	73.1008***	0.0005
pol	PCe_Choi	6.5690***	0.0000	5.0370**	0.0000
	PCe_MW	95.2675***	0.0000	81.9113***	0.0000

Not: PCe_MW: Maddal ve Wu (1999); PCe_Choi: Choi (2001) tarafından önerilen istatistikleri temsil etmektedir. PANIC birim kök için maksimum ortak faktör sayısı 1, maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak alınmıştır. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 5'e göre, endeks ve politik risk değişkenlerinin düzeyde hem sabitte hem de sabit ve trendde hesaplanan değerinin anlamlılık düzeyi olan 0.05'ten küçük olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda "*H₀: Seriler arasında birim kök vardır.*" hipotezi reddedilememektedir. Ancak değişkenlerin birinci dereceden farkları alındığında hem sabitte hem de sabit ve trendde hesaplanan değerinin anlamlılık düzeyi olan 0.05'ten küçük olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda "*H₀: Seriler arasında birim kök vardır.*" hipotezi reddedilmektedir. Yani seriler I(1)'de durağandır. Tablo 6'da değişkenlere ve modele ilişkin homojenlik test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 6. Homojenlik Testi Sonuçları

Değişkenler	\tilde{A}	Olasılık	\tilde{A}_{adj}	Olasılık
Panel (Model)	12.866***	0.000	13.896***	0.000
Endeks	3.657***	0.000	3.966***	0.000
pol	5.997***	0.000	6.505***	0.000

H₀: Homojendir.
***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da yer alan olasılık değerleri hem değişken hem de model bazında incelendiğinde, değerlerin anlamlılık düzeyi olan 0.05'ten küçük olduğu gözlemlenmektedir. Bu durumda "*H₀: Homojendir.*" Hipotezi reddedilmektedir. Yani hem değişkenler hem de model heterojendir.

Değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği, homojenliği ve durağanlığı sınanmıştır. Bu doğrultuda eş bütünlenme ilişkinin inceleneceği teste karar verilmiştir.

Değişkenlerin hem heterojen hem de yatay kesit bağımlılığı içermesi sebebiyle Westerlund (2007) panel eş bütünleşme analizi kullanılmış ve sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Westerlund (2007) Eş Bütünleşme Sonuçları

	Değer	Asym değeri	Bootstrap değeri
GT (Grup ortalaması)	-18.012***	0.000	0.000
GA (Grup ortalaması)	-51.449***	0.000	0.000
PT (Panel)	-18.753	0.000	0.000
PA (Panel)	-18.753	0.000	0.000

Bootstrap olasılık değerleri 1000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir.
***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 7'de grup ortalaması ve panel istatistikleri sonuçları ile birlikte asimptotik ve bootstrap değerleri yer almaktadır. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının ve heterojenliğin tespit edilmesi sebebiyle grup ortalaması istatistiklerinin bootstrap dağılımına göre elde edilen sonuçları değerlendirilmiştir. Bu duruma göre, bootstrap olasılık değerinin anlamlılık düzeyi olan 0.05'ten küçük olması sebebiyle " H_0 : Eş bütünleşme ilişkisi yoktur." hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle eş bütünleşme ilişkisi vardır. Yatay kesit bağımlılığı, heterojenliği ve eş bütünleşme ilişkisi varlığının belirlendiği modellere ilişkin uzun dönemli katsayılarının tespit edilmesinde, CCMGE yöntemi kullanılmış ve sonuçları Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Uzun Dönemli Katsayı tahminleri CCMGE Yöntemi

Ülkeler	Katsayı	Standart hata	Z değeri	P-değeri
Fransa	-1.264176***	.3677145	-3.44	0.001
Almanya	-1.355565***	.3298886	-4.11	0.000
Birleşik Krallık	-1.466067***	.3638116	-4.03	0.000
İtalya	-1.822941***	.3461668	-5.27	0.000
Güney Kore	-2.211931***	.3216877	-6.88	0.000
ABD	-2.193872***	.3038106	-7.22	0.000
Japonya	-2.258235***	.3083935	-7.32	0.000
Avustralya	-1.743059***	.4273396	-4.08	0.000
Kanada	-1.954227***	.4489424	-4.35	0.000
Türkiye	-1.980055***	.5810269	-3.41	0.001
Brezilya	-1.81534***	.4780354	-3.80	0.000
Hindistan	-1.498322***	.488265	-3.07	0.002
Endonezya	-1.473222***	.3988571	-3.69	0.000
Güney Afrika	-1.380016***	.3206417	-4.30	0.000
Arjantin	-1.162516***	.3100047	-3.75	0.000
Rusya	-1.177422***	.3348599	-3.52	0.000
Çin	-1.45239***	.3649946	-3.98	0.000
Meksika	-1.254295***	.3346323	-3.75	0.000
Sudi Arabistan	-1.163641***	.3541815	-3.29	0.001
PANEL	-1.587286***	.0849536	-18.68	0.000
Wald chi2(1)	= 349.10			
Prob > chi2	= 0.0000			

Not: t istatistiğinin hesaplanmasında; Newey-West değişen varyans standart hatası kullanılmıştır. ***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 8'de yer alan uzun dönemli katsayı sonuçları incelendiğinde, G20 ülkeleri pay piyasaları ile politik risk arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Politik riskteki 1 birimlik artış, Fransa borsasında 1.26 birim, Almanya borsasında 1.35 birim, Birleşik Krallık borsasında 1.46 birim, İtalya borsasında 1.82 birim, Güney Kore borsasında 2.21 birim, ABD borsasında 2.19 birim, Japonya borsasında 2.25 birim, Avustralya borsasında 1.74 birim, Kanada borsasında 1.95 birim, Türkiye borsasında 1.98 birim, Brezilya borsasında 1.81 birim, Hindistan borsasında 1.49 birim,

Endonezya borsasında 1.47 birim, Güney Afrika borsasında 1.38 birim, Arjantin borsasında 1.16 birim, Rusya borsasında 1.17 birim, Çin borsasında 1.45 birim, Meksika borsasında 1.25 birim ve Sudi Arabistan borsasında 1.16 birim azalışa sebep olmaktadır. Ayrıca çalışmada panel için tahmin edilen eş bütünleşme katsayıları incelendiğinde, politik riskteki 1 birimlik artışın G20 ülkelerinin borsa endekslerini 1.58 birim azalttığı sonucu tespit edilmektedir. Bu durum ülkelerdeki politik riskin artmasının pay piyasalarını olumsuz etkileyeceği şeklinde yorumlanabilir.

5. Sonuç

Uluslararası yatırımcılar için ülke riskinin değerlendirilmesi yatırım sürecinin önemli bir parçasıdır. Bireysel veya kurumsal yatırımcılar, yatırım yapmayı planladıkları pay senedi yatırımlarında yüksek politik riske sahip olan gelişmekte olan ülkelere kıyasla düşük politik riske sahip olan gelişmiş ülkeleri tercih etmektedirler. Bu durum ise, gelişmiş ülkelere ziyade gelişmekte olan ülkelere yapılacak olan yatırımların payın artmasında önemli adımların atılmasını gerektirmektedir. Yatırımcıları ülkelere çekebilmek için gerekli güven ortamı sağlanmalı, sosyal ve toplumsal düzen sağlanmalı, ekonomik koşullar iyileştirilmeli ve politik risk minimum seviyede tutulması gerekmektedir. Bu adımların atılması finansal piyasaları olumlu etkileyecek ve pay senedi getirilerinin dolayısıyla yerli ve yabancı yatırımcıların ilgilinin artmasına sebep olacaktır.

Yapılan bu çalışmanın amacı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere oluşan G20 ülkelerinin pay piyasasına politik risk etkisinin 2001-2021 dönemini kapsayan veriler ile incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada seriler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinde Westerlund (2007) panel eş bütünleşme analizi ve uzun dönemli katsayıların tespit edilmesinde ise CCMGE tahmincisi kullanılmıştır. CCMGE tahmincisi sonuçlarına göre, G20 ülkeleri pay piyasaları ile politik risk arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu durum Chan ve Wei (1996), Bittlingmayer (1998), Kim ve Mei (2001), Mei ve Guo (2004), Çam (2014), Lehkonen ve Heimonen (2015), Oral ve Yılmaz (2017), Kaya (2019) ve Hatır ve Kartal (2019)'ın çalışmalarıyla da benzerlik göstermektedir. Katsayılar incelendiğinde, politik riskteki artıştan gelişmekte olan ülke borsalarından ziyade gelişmiş ülke borsalarına daha fazla etkilenmektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerdeki politik belirsizliğin ve ekonomik dalgalanmaların devam etmesine borsanın fazla tepki vermemesi ancak gelişmiş ülkelerde yaşanabilecek bir belirsizlik, iç çatışma ve ekonomik dalgalanmalara borsanın daha büyük tepki vermesi anlamına gelebilir. Diğer bir ifadeyle, gelişmekte olan ülkelerde politik risk yüksekliği nedeniyle belirsizliğin daha yüksek oluşuna, yatırımcıların tepki şiddetini düşürmesi neden olarak gösterilebilir. Örneğin; gelişmekte olan ülkelerin kredi notları değişkenlik göstermekte iken, ABD'nin kredi notu 12 yıl sonra değişmesine yatırımcılar ani tepki gösterebilir. Ayrıca Fransa'da sosyo-ekonomik politikalara karşı yapılan sarı yelek eylemlerine, İtalya'da yaşanan ekonomik sorunlara da yatırımcılar hemen tepki gösterebilir. Kısaca gelişmekte olan ülkelere yatırım yapmak isteyen yatırımcılar olumsuzlukları beklentilerine dahil ederek o ülkeleri tercih eder ancak gelişmiş ülkelere yatırım yapan yatırımcılar olumsuzlukların minimum düzeyde olacağı beklentisiyle yatırım yapmayı tercih eder. Dolayısıyla beklenmedik bir durumda, yatırımcılar daha yüksek tepki gösterebilirler. Politik risk düzeyindeki artış, ülkelerin yatırım yapılabilirlik profiline ve demokrasisine zarar verebilmektedir. Risklerin artışı, sermayenin ülkeden hızlıca çıkmasına ve ülkeye yapılması planlanan sermaye girişlerine engel olmaktadır. Ayrıca politik riskteki artış ülkelerin kredi arzı güvenliğini de tehlikeye düşürmektedir. Bu çalışmada hem gelişmekte hem de gelişmiş ülkelerin yer aldığı G20 ülkelerinin örnekleme yer alması bu çalışmanın bir özgünlüğüdür. Ayrıca 2001 yılı öncesi politik risk verilerine ulaşamaması ise bu çalışmanın bir kısıtıdır. İlerde bu konuyu çalışmak isteyen araştırmacılar, politik riskin alt bileşenleri inceleyip hangi sektörlerin politik risk artışından olumlu etkilendiğini inceleyebilir. Ayrıca politika yapıcıları tarafından alınacağı kararlar, ülkelerin risk

derecesini ve ülkeye gelecek olan yatırımları ve yatırımlardan pay sağlayacak olan işletmeleri etkileyeceği göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Aydın, K. (2013). Uluslararası Pazarlama Açısından Politik Risk ve Yönetimi, *Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*, 5(6), 24-39.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration, *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Bayraktutan, Y. ve Özgür, M. T. (2016). Politik Riskler, İki Taraflı Yatırım Anlaşmaları ve Uyuşmazlıklar Bağlamında Doğrudan Yabancı Yatırımlar, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2(4), 87-104.
- Bekaert, G., Campbell R. H, Christian T. L. ve Stephan S. (2017). Political Risk and International Valuation, (Erişim Tarihi: 30.10.2022) http://www.academia.edu/2686889/Political_Risk_and_International_Valuation,
- Bittlingmayer, G. (1998). Output, Stock Volatility, And Political Uncertainty in A Natural Experiment: Germany, 1880–1940, *The Journal of Finance*, 53(6), 2243-2257.
- Breusch, T. S., ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics, *The review of economic studies*, 47(1), 239-253.
- Ceylan, A. ve Korkmaz, T. (2017). *Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- Chan, Y. C., ve Wei, K. J. (1996). Political Risk and Stock Price Volatility: The Case of Hong Kong, *Pacific-Basin Finance Journal*, 4(2-3), 259-275.
- Chang, Y. (2004). Bootstrap Unit Root Tests in Panel with Cross-Sectional Dependency, *Journal of Econometrics*, 120(2), 263-293.
- Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data, *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Clark, E., ve Kassimatis, K. (2004). Country Financial Risk and Stock Market Performance: The Case of Latin America, *Journal of Economics and Business*, 56(1), 21-41.
- Çam, A. V. (2014). The Relationship Between Political Risk and Firm Value: An Application on Companies In ISE, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 15(1), 109.
- Dimic, N., Orlov, V., ve Piljak, V. (2015). The Political Risk Factor İn Emerging, Frontier, And Developed Stock Markets. *Finance Research Letters*, 15, 239-245.
- Doğan, E. ve Afşar, A. (2021). Politik ve Jeopolitik Riskler Hisse Senedi Piyasalarını Nasıl Etkiler: Yükselen Piyasa Ekonomilerinden Ampirik Kanıtlar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3), 688-704.
- Elleuch, N. M., Jaouadi, I. Z., ve Jaouadi, S. (2015). Examination Of Impact of Political and Country Risk on Foreign Direct Investment İnflows in Tunisia, *European Academic Research*, 2(11), 14434-14445.
- Hatır, Y. ve Kartal, C. (2019). Politik Risk Endeksinin Borsa İstanbul Hisse Senedi Getirileri Üzerine Etkisi: Sektörel Bir Uygulama, *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 14(4), 1275-1292.
- Howell, Llewellyn D. (2007). Political Risk at the Interface Of Civilizations: Bosnia and Herzegovina, Croatia, Iraq, and the United Arab Emirates, *Thunderbird International Business Review*, 49(4), 403-416.
- Jiang, W., ve Martek, I. (2021). Political Risk Analysis of Foreign Direct Investment into the Energy Sector of Developing Countries. *Journal of Cleaner Production*, 302, 127023.
- Kara, E. ve Karabıyık, L. (2015). The Effect of Country Risk on Stock Prices: An Application in Borsa İstanbul, *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 20(1).
- Kaya, A., Güngör, B., ve Özçomak, M. S. (2014). Politik Risk Yatırımcının Dikkate Alması Gereken Bir Risk Midir? Borsa İstanbul Örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 74-87.
- Kaya, H. P. (2019). Politik ve Finansal Riskin BİST İmalat Sektörünün Performansı Üzerindeki Etkisi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(1), 30-45.
- Keskin H. İ. ve Aksoy E. (2019). OECD ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Gelir Artışı ve İşgücüne Katılım Arasındaki İlişki: Panel Eşbütünlük Analizi, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 54(1), 1- 20.
- Kim, H. Y., ve Mei, J. P. (2001). What Makes the Stock Market Jump? An Analysis of Political Risk on Hong Kong stock returns, *Journal of International Money and Finance*, 20(7), 1003-1016.

- Kirikaleli, D., ve Onyibor, K. (2020). The Effects of Financial and Political Risks on Economic Risk in Southern European Countries: A Dynamic Panel Analysis. *Int. J. Financ. Res*, 11, 1-13.
- Lehkonen, H., ve Heimonen, K. (2015). Democracy, Political Risks and Stock Market Performance, *Journal of International Money and Finance*, 59, 77-99.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and A New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(1), 631-652.
- Mei, J., ve Guo, L. (2004). Political Uncertainty, Financial Crisis and Market Volatility, *European Financial Management*, 10(4), 639-657.
- Mensi, W., Hammoudeh, S., Yoon, S. M., ve Nguyen, D. K. (2016). "Asymmetric Linkages Between BRICS Stock Returns and Country Risk Ratings: Evidence from Dynamic Panel Threshold Models", *Review of International Economics*, 24(1), 1-19.
- Oral, İ. O., ve Yılmaz, C. (2017). Finansal ve Politik Risk Endeksinin BİST Sınai Endeksi Üzerindeki Etkisi, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 33(33), 192-202.
- Perotti, E. C., ve Van Oijen, P. (2001). Privatization, Political Risk and Stock Market Development in Emerging Economies. *Journal of International Money and Finance*, 20(1), 43-69.
- Pesaran MH. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels* (No. 1229). CESIFO; University of Cambridge, UK.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation And Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure, *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Topaloğlu, E. E., ve Korkmaz, T. (2021). Politik Riskin Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Pay Piyasası Endeks Getirilerine Etkisi: G7 Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *Verimlilik Dergisi*, (1), 97-115.
- Tuncay, M. (2018). Do Political Risks Matter in The Financial Markets? Evidence From Turkey. *Eurasian Business Review*, 8(2), 209-227.
- Tükenmez, N. M., ve Kutay, N. (2016). Ülke Riskinin Hisse Senetleri Getirileri Üzerine Etkisi: Türkiye ve Arjantin Piyasaları İçin Bir Karşılaştırma, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2).
- Wang, Z., Chandavuth, Y., Zhang, B., Ahmed, Z., ve Ahmad, M. (2023). Environmental Degradation, Renewable Energy, and Economic Growth Nexus: Assessing the Role of Financial and Political Risks?. *Journal of Environmental Management*, 325, 116678.
- Westerlund, J. (2007). Testing For Error Correction in Panel Data, *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 69(6), 709-748.
- Yapraklı, S., ve Güngör, B. (2007). Ülke Riskinin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi: İMKB 100 Endeksi Üzerine Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(02), 199-218.
- Yılmaz, C., ve Meydan, C. (2019). Finansal ve Politik Risk ile Borsa İstanbul (BİST) Yabancı Yatırımcı İşlem Hacmi Arasındaki İlişki. *Journal of Financial Politic & Economic Reviews/Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 56(647).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ (100%)

Vergilemede Yeni Bir Yaklaşım: Yapay Zekâ

Baki YEGEN¹

¹Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, bakiyegen@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4118-1445

Öz: Teknolojik gelişmelerden etkilenmeyen neredeyse hiçbir alanın bulunmadığı günümüz dünyasında teknolojik gelişmelerin yoğun bir şekilde hissedildiği alanlardan biri de vergileme olmaktadır. Teknolojik gelişmelerin vergileme alanında yansımaları çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki teknolojik bir gelişme, vergiyi doğuran olayın ortaya çıkmasına etki edebileceği gibi vergi idaresinin faaliyetleri ile mükellef ve sorumlularının vergi ödevleriyle ilgili tutum ve davranışlarına da etki edebilmektedir. Bu kapsamda vergileme alanını etkilemesi düşünülen en önemli teknolojik gelişmelerin başında yapay zekâ gelmektedir. Yapay zekânın vergileme alanında kullanılması durumunda vergi idaresi tarafından gerçekleştirilen çoğu işlemin merkezinde büyük veri kullanımı ve makine öğrenimi olan yapay zekâ destekli bilgisayar sistemleri aracılığıyla gerçekleşeceği, böylece sistemin hem vergi idaresi hem de mükelleflere önemli avantajlar sağlayacağı düşünülmektedir. Vergilemede yapay zekâ kullanılmasına yönelik çeşitli ülkelerde girişimlerde bulunmaktadır. Ülkemizde de vergi idaresinin yönetiminde vergilemede yapay zekâ kullanımını destekleyecek nitelikte elektronik ortamda çeşitli hizmetler sunulmaktadır. Vergilemede geleneksel yaklaşımdan yapay zekâ kullanımını öngören yeni bir yaklaşıma doğru ilerlediğimiz bu süreçte, teknolojinin sunduğu imkânlardan olabildiğince faydalanarak yapay zekânın vergi sistemimizle bütünleşmesini sağlayacak uygulamaların nitelik ve nicelik yönünden geliştirilmeleri, risk taşıyan hususlarla ilgili gerekli önlemlerin alınmaları ve ihtiyaç duyulacak yasal düzenlemelere ilişkin hazırlıkların yapılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergileme, Teknolojik Gelişme, Yapay Zekâ

Jel Kodları: H21, H71, K34

A New Approach in Taxation: Artificial Intelligence

Abstract: In today's world, where there is almost no area that is not affected by technological developments, one of the areas where technological developments are felt intensely is taxation. Reflections of technological developments in the field of taxation appear in various ways. Namely, a technological development can affect the emergence of the taxable event, as well as the activities of the tax administration and the attitudes and behaviors of taxpayers and responsible persons regarding their tax duties. In this context, artificial intelligence is one of the most important technological developments that are thought to affect the taxation field. If artificial intelligence is used in the field of taxation, it is thought that most of the transactions carried out by the tax administration will be realized through artificial intelligence supported computer systems with the use of big data and machine learning so that the system will provide significant advantages to both the tax administration and the taxpayers. Attempts are being made in various countries for the use of artificial intelligence in taxation. In our country, various services are provided in the electronic environment that will support the use of artificial intelligence in taxation under the management of the tax administration. In this process, where we move from the traditional approach to a new approach that envisages the use of artificial intelligence in taxation, it is recommended that applications that will enable the integration of artificial intelligence with our tax system be developed in terms of quality and quantity, taking the necessary precautions regarding the risky issues and making preparations for the legal regulations that will be needed.

Atıf: Yegen B. (2023).

Vergilemede Yeni Bir Yaklaşım:

Yapay Zekâ, *Politik Ekonomik*

Kuram, 7(2), 140-154.

<https://doi.org/10.30586/pek.132>

9264

Geliş Tarihi: 18.07.2023

Kabul Tarihi: 23.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Taxation, Technological Development, Artificial Intelligence

Jel Codes: H21, H71, K34

1. Giriş

Topluma sunulacak kamusal mal ve hizmetlerin finansmanında ilk sırada yer alan ve geçmişten günümüze değin devletlerin ihtiyaç duydukları en önemli gelir kaynaklarından olan vergilere gelecek yıllarda da ihtiyaç duyulacaktır. Vergilere duyulan ihtiyaç ise vergileme yetkisi çerçevesinde şekillenmektedir. Devletin egemenlik gücüne dayanarak kullandığı vergileme yetkisi üzerinde çok sayıda belirleyici etken bulunmakta olup söz konusu etkenlerden biri de teknoloji alanında yaşanan gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 90'lı yıllarda ivme kazanmaya başlayan ve 2000'li yıllarla birlikte süratli bir şekilde gelişme gösteren teknoloji, hayatın hemen hemen her noktasına temas etmiş ve etmektedir. Teknoloji alanında yaşanan olumlu gelişmelerin etki ettikleri alanlardan biri de kaçınılmaz olarak vergileme alanıdır. Teknolojik gelişmelerin vergilemeye müdahil olmasıyla geçmiş yıllara kıyasla vergileme işlemleri daha hızlı, daha basit ve daha ekonomik, kısacası daha etkin ve verimli bir şekilde gerçekleşme imkânına kavuşmuştur. Nitekim ülkemizde bütçeleme işlemelerine kaynak teşkil eden 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 1. maddesinde ilgili kanunun amaçlarından birinin "Kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde elde edilmesi ve kullanılması" olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu nedenle teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin vergileme alanına olumlu anlamda katkı sunmaları hem 5018 sayılı kanunun amacı ile hem de Adam Smith'in vergileme ilkelerinden biri olan iktisadilik ilkesi ile örtüşmektedir. Bu nedenle günümüzde teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin vergi idarelerinin bilgi ve yönetimleri dâhilinde vergileme alanına entegre edilmeleri kabul görmektedir. Nitekim ülkemizde teknolojik gelişmelerin vergileme işlemleri ile harmanlandıkları e-Beyanname, e-Fatura, e-Defter, e-Tebligat, B-trans, e-Yoklama fişi görüntüleme ve e-Viz gibi çok sayıda uygulama kullanılmaktadır. Teknoloji alanında dünya genelinde son zamanlarda gündeme gelen ve hemen hemen her kesimin ilgisini çekmeyi başaran önemli gelişmelerden biri ise yapay zekâ olup, yapay zekânın vergileme alanında kullanımı gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. Teknolojik gelişmelerin vergilemeyle iç içe geçerek bütünleştikleri uygulama ve sistemler göz önünde bulundurulduğunda yapay zekânın da vergilemeyle bütünleşmesi muhtemel gözükmektedir. Söz konusu olası bütünleşmenin dikkate alındığı bu çalışmada öncelikle teknolojik gelişmelerin vergilemeye etkisine, daha sonra vergilemede yapay zekânın kullanılabilirliği ile ilgili açıklamalara yer verilmektedir.

2. Teknolojik Gelişmelerin Vergilemeye Etkisi

Teknolojide zaman içerisinde yaşanan gelişmeler pek çok alanı etkilemekte olup söz konusu gelişmelerin etkiledikleri alanlardan biri de vergileme alanı olmaktadır. Şöyle ki donanımda ya da yazılımda yaşanan herhangi bir teknolojik gelişmenin vergiyi doğuran olay üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak bir etkisi olabileceği gibi verginin tarafları üzerinde de etkisi olabilmektedir.

2.1 Vergiyi Doğuran Olaya Etkisi

Vergiyi doğuran olayla ilgili olarak 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun (VUK) 19. maddesinde "*Vergi alacağı, vergi kanunlarının vergiyi bağladıkları olayın vukuu veya hukuki durumun tekemmülü ile doğar.*" ifadesine yer verilmektedir. Bu durumda vergi idaresi açısından vergi alacağının, mükellef açısından ise vergi borcunun ortaya çıkması vergi kanunlarında belirtilen olayın oluşmasına ya da hukuki durumun gelişmesine, kısaca vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesine bağlı olmaktadır (Tosuner ve Arıkan, 2015, s.77). Vergi idaresi ile vergi mükellefi arasında bir bağ kurulmasını sağlayan vergiyi doğuran olay, vergileme açısından hayati bir öneme sahip olmaktadır. Vergiyi doğuran olay, verginin konusu ile verginin mükellefi arasında vergi kanunlarında belirtilen koşulların sağlanmaları hâlinde ortaya çıkmaktadır (Devrim, 2002, s.253; Türk, 1992, ss. 179-180). Bu nedenle vergiyi doğuran olay ile verginin konusu arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bir verginin hangi olay veya hukuki durum üzerinden alınması gerektiğine verginin

konusu işaret etmekte olup vergilendirme işleminin yasal olarak geçerli olabilmesi için ilgili vergi kanununda verginin konusunun açık bir şekilde belirtilmiş olmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim vergi kanunlarının düzenledikleri metinlerin genellikle ilk maddelerinde “Verginin mevzuu” ya da “Verginin konusu” başlıklarına yer verilmektedir. Vergi kanunlarında belirtilen verginin konusunun gerçek hayata yansıyan hâli ise vergiyi doğuran olay olmaktadır. Bir diğer anlatımla vergi kanunlarında soyut olarak tasvir edilen hususun somut bir şekilde gerçekleşmesi vergiyi doğuran olay olarak ifade edilmektedir. O hâlde vergiyi doğuran olay, kişiler açısından vergi kanunları uyarınca vergi borcunun meşrulaşmasını sağlamaktadır.

Vergiyi doğuran olay, muhatabına mükellef sıfatı kazandırmakta olup nezdinde vergiyi doğuran olay gerçekleşenler vergi mükellefi olmaktadır. Bunun haricinde vergiyi doğuran olay, vergilendirme döneminin tespit edilmesinde ve zamanaşımı süresinin hesaplanmasında da belirleyici nitelik taşımaktadır. Şöyle ki vergiyi doğuran olay hangi vergilendirme dönemi içerisinde meydana gelmişse o vergilendirme dönemi için geçerli kanun hükümleri dikkate alınarak vergilendirme yapılmakta dolayısıyla mükellefler maddi ve şekli yükümlülüklerini yerine getirirken vergiyi doğuran olayın gerçekleştiği yılı dikkate aldıkları için vergiyi doğuran olayın gerçekleştiği tarihin tespiti önem taşımaktadır. Öte yandan VUK’un 114. maddesinde yer verilen “*Vergi alacağının doğduğu takvim yılını takip eden yılın başından başlayarak beş yıl içinde tarh ve mükellefe tebliğ edilmeyen vergiler zamanaşımına uğrar.*” hükmü tarh (tahakkuk) zamanaşımı süresi hesaplanırken vergiyi doğuran olayın gerçekleştiği takvim yılının baz alınmakta olduğuna işaret etmektedir (Şenyüz ve diğerleri, 2022, s.116-117, Kalenderoğlu, 2017, s.42). Her ne kadar maliye literatüründe “4T” olarak ifade edilen vergilendirme sürecinde ilk aşamayı tarh işlemi oluşturuyor olsa da vergilendirme sürecinin başlayabilmesi için öncelikle vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesi gerekmektedir.

Mali gücün göstergelerinin gelir, harcama ve servet olduğu bilindiğine göre vergiyi doğuran olayın söz konusu göstergelerden en az birinin kapsamında ortaya çıkmış olması beklenmektedir. Bu nedenle vergiyi doğuran olay mali gücün göstergeleri tarafından kapsanan bir fiil, işlem, üretim, tüketim, sözleşme vb. bir duruma bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Verginin konusu, her vergi türü özelinde ilgili vergi kanununda belirtilmekte olup vergi türleri bakımından çoğunlukla farklılık göstermektedir. Bu nedenle vergiyi doğuran olay da vergi türleri arasında farklılaşmaktadır. Örneğin gelir vergisinde vergiyi doğuran olay gelirin elde edilmesi iken veraset ve intikal vergisinde malların ölüm yoluyla ya da karşılıksız olarak kişiler arasında el değiştirmesidir (Eker ve Bülbül, 2013, s.150).

Anlaşıldığı üzere vergiyi doğuran olay, vergileme kapsamında mükellefle devlet arasında kurulacak olan borç alacak ilişkisinin temelini oluşturması nedeniyle vergilemenin çıkış noktası ve vazgeçilmez bir unsuru olmaktadır. Vergileme açısından en önemli yapıtaşı olan vergiyi doğuran olay, gelişime açık dinamik bir olgudur. Çünkü zamana ve değişen şartlara bağlı olarak vergiyi doğuran olay kapsamında değerlendirilen hususlar da çeşitlenmektedir. Bu noktada vergiyi doğuran olayın kapsamına etki eden hususlardan biri de hiç şüphesiz teknolojik gelişmelerdir. Teknoloji alanında yaşanan gelişmeler sayesinde ekonomik, siyasi veya sosyal nedenlerden ötürü vergilendirilmesi gereken yeni alet, makine, cihaz ve yazılım gibi pek çok maddi ve gayri maddi ürün icat edilmekte ve satışa sunulmaktadır. Teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak daha önce hayatımızda yeri olmayan bir ürünün hayatımıza dâhil olmasıyla birlikte bu ürünün üretilmesi ve satılmasına bağlı olarak çeşitli vergi türleri açısından vergiyi doğuran olay ortaya çıkmaktadır. Bu durum teknolojik gelişmelerin vergiyi doğuran olay üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin dünya çapında kullanımı son yıllarda hızlıca yaygınlaşan ve adeta günlük hayatımızın birer parçası hâline gelen akıllı cihazların üretilmeleri ve satışa sunulmaları bazı dolaylı ve dolaysız vergiler açısından vergiyi doğuran olay olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu cihazların icat edilmedikleri dönemlerde vergiyi doğuran olay açısından herhangi bir etkileri olmamasına karşın günümüzde söz konusu cihazlar gelir vergisi, kurumlar vergisi, katma değer vergisi, özel

tüketim vergisi ve gümrük vergisi olmak üzere pek çok verginin konusuna giren işlemlere kaynak teşkil etmekte dolayısıyla da vergiyi doğuran olayı etkilemektedirler.

Teknolojik gelişme kapsamında ortaya çıkan maddi veya gayri maddi bir ürünün yurt içi ya da yurt dışına satılarak kazanç elde edilmesi hâlinde gelir veya kurumlar vergisi açısından vergiyi doğuran olay gerçekleşmektedir. Söz konusu ürünün yurt içine satılması aynı zamanda mal teslimi olarak kabul edileceği için katma değer vergisi açısından, satılan ürünün aynı zamanda özel tüketim vergisine tabi kanuna ekli dört listeden herhangi birinin içerisinde yer alması durumunda özel tüketim vergisi açısından vergiyi doğuran olay gerçekleşmektedir. Ürünün yurt dışına satılması yani ihraç edilmesi durumunda ise ihracat istisnası kapsamında yapılan mal teslimi katma değer vergisi bakımından, özel tüketim vergisine de tabi olması durumunda özel tüketim vergisi bakımından da vergi dışı bırakılmaktadır. Ürünün Türkiye Cumhuriyeti gümrük bölgesine girmesi yani ithalat yoluyla ülke sınırları içerisine girmesi durumunda ise gümrük vergisi, katma değer vergisi ve özel tüketim vergisine tabi olması durumunda hem katma değer vergisi hem de özel tüketim vergisi açısından vergiyi doğuran olay gerçekleşmektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki verginin konusu yasal anlamada bir değişiklik gerektirmeksizin teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan durumları kendiliğinden kavrayabileceği gibi aksi durumda kanun koyucu tarafından yapılacak yasal düzenlemeler aracılığıyla verginin konusunun dolaylı olarak da vergiyi doğuran olay olarak kabul edilecek durumun tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

2.2 Verginin Taraflarına Etkisi

Vergilemede vergi alacaklısı ve vergi borçlusu olmak üzere iki taraf bulunmaktadır. Vergi alacaklısı konumunda, devlet bulunmaktayken vergi borçlusu konumunda mükellefler ve vergi sorumluları bulunmaktadır (Batı, 2022, s.151). Anayasanın 73. maddesinde yer verilen “*Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konular, değiştirilir veya kaldırılır.*” hükmünden anlaşıldığı üzere alacaklı konumundaki devlet, vergilendirme yetkisini yasama organı aracılığıyla kullanılmaktadır. Yasama organının vergilendirme yetkisi dâhilinde aldığı kararları uygulama noktasında ise yürütme organı sorumlu olmaktadır (Akdoğan, 2019, ss.50-51). Ülkemizde vergi yönetiminden sorumlu bakanlık, Hazine ve Maliye Bakanlığı olup yasaları uygulama ve vergi alacağını tahsil etme yetkisi bakanlığa bağlı bir kuruluş olan Gelir İdaresi Başkanlığı’na ait olmaktadır (Şenyüz ve diğerleri, 2022, ss.348-349). Teknolojik gelişmelerin vergilemeye yansımaları hem mükellefler ve vergi sorumlularının hem de vergi idaresinin vergi ile ilgili faaliyetlerine etki etmektedir.

2.2.1 Mükellef ve Vergi Sorumlusuna Etkisi

Vergi borcunun doğabilmesi için borçlu tarafın varlığı gerekli temel şartlardan biridir. Vergilendirme ilişkisi kapsamında borçlu tarafı ise mükellefler ya da vergi sorumluları temsil ettikleri için söz konusu kişilerin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim VUK’un 8. maddesinde “*Mükellef, vergi kanunlarına göre kendisine vergi borcu terettübeden gerçek veya tüzel kişidir.*” hükmüne yer verilmek suretiyle mükellefin tanımı yapılmaktadır. Buna göre vergi kanunlarında belirlenmiş olan usul ve esaslar dâhilinde vergi ile ilgili işlemlere taraf olması sebebiyle üzerine vergi borcu düşen kişi vergi mükellefi olarak kabul edilmektedir (Tosuner ve Arkan, 2015, ss.50-51). Vergi ilişkisi çerçevesinde mali güce sahip olan bir kişi ile vergiyi doğuran olayın bir araya geldiği durumda vergi borcu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle söz konusu ilişkinin yasal olarak vergi borcuna dönüşebilmesi için vergiyi doğran olayı gerçekleştiren bir mükellefin varlığı aranmaktadır.

Vergi kanunlarına göre vergi borcunun ödenmesinden bazı durumlarda mükellefler dışındaki kişiler de mükelleflerle birlikte sorumlu olmaktadır. Vergi sorumlusu olarak ifade edilen bu kişilerle ilgili tanıma VUK’un yine 8. maddesinde yer verilmektedir. İlgili

kanun maddesinde “*Vergi sorumlusu, verginin ödenmesi bakımından, alacaklı vergi dairesine karşı muhatap olan kişidir.*” şeklinde tanımlanmaktadır (Öner, 2023, s.61). Verginin asıl borçlusu mükellef olmakla birlikte gerçek veya tüzel kişi olabilen vergi sorumlusu, mükellefle olan ilişkisinden ötürü mükellefin vergi borcunun ödenmesinden sorumlu olmaktadır. Mükellef kavramına benzeyen ve bu nedenle karıştırılmaya müsait bir kavram olan vergi sorumlusu ile mükellef arasında ayırt edici iki temel fark bulunmaktadır. Bunlardan ilki vergiyi doğuran olayla ilgili olmaktadır. Buna göre vergiyi doğuran olay mükellefin kendi kişiliğinde gerçekleşmesine karşın vergi sorumlusunun kendi kişiliğinde gerçekleşmemektedir. İkinci fark ise vergi ödemeye bağlı olarak mal varlığında ortaya çıkan azalma ile ilgili olmaktadır. Şöyle ki ödenen vergi dolayısıyla mükellefin mal varlığında bir azalma meydana gelmesine karşın vergi sorumlusunun mal varlığında herhangi bir azalma meydana gelmemektedir (Kırbaş, 2015, s.75).

Vergi alacağını güvence altına almak, tahsili kolaylaştırmak, tahsil süresini kısaltmak ve vergi idaresinin gerçekleştireceği işlem sayısını azaltarak iş yükünü hafifletme imkânı sunan vergi sorumluluğu kavramı akıllara genellikle VUK’un 11. maddesinde düzenlenen vergi kesenlerin sorumluluğunu getirirse de VUK başta olmak üzere Gelir Vergisi Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu, Katma Değer Vergisi Kanunu, Özel Tüketim Vergisi Kanunu, Damga Vergisi Kanunu ve Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu gibi diğer vergi kanunlarında da vergi sorumluluğuna ilişkin yasal düzenlemelere rastlamak mümkün olmaktadır (Şenyüz ve diğerleri, 2022, ss.96-112).

VUK’un 8. maddesinde düzenlenen vergi sorumlusu tanımından her ne kadar vergi sorumlusu sadece verginin ödenmesine yönelik maddi vergi ödevinin yerine getirilmesinden sorumlu olan kişi olarak algılsa da vergi sorumlusunun defter tutma ve beyanname verme gibi bir takım şekli vergi ödevleri de bulunabilmektedir (Ortaç ve Ünsal, 2019, ss.68-70). Vergi sorumluluğuna ilişkin yasal düzenlemeler dikkate alındığında vergi sorumlusunun hem maddi hem de şekli vergi ödevine ilişkin sorumluluğu olabileceği gibi sadece maddi vergi ödevine ilişkin bir sorumluluğu da olabilmektedir. Örneğin VUK’un 12. maddesinde yer verilen mirasçılardan sorumlu olduğu kapsamında vergi sorumlusu konumunda olan miras reddetmemiş kanuni ve mansup mirasçılar, vefat eden mükellefin hem maddi hem de şekli vergi ödevlerinden sorumlu olmaktadır. Buna karşın vergi sorumlularının sadece maddi vergi ödevinden, diğer bir ifadeyle sadece verginin ödenmesinden sorumlu oldukları durumlar da mevcut olmaktadır. Şöyle ki Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu’nun 19. maddesine göre gayrimenkule ait, Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu’nun 13. maddesine göre taşıta ait vergi borcu olmadığına ilişkin belgenin kontrolden sağlanmadan satış veya devir işlemini yapanlar verginin ödenmesinden mükellefler ile birlikte müteselsil sorumlu olmaktadır (Gerçek, 2005, ss.186-187).

Yukarıda yer verilen açıklamalardan anlaşıldığı üzere hem mükellef hem vergi sorumlularının dayanağını vergi kanunlarından alan maddi ve çeşitli şekli vergi ödevleri bulunmaktadır. VUK’un 341. maddesinde düzenlenmekte olan vergi ziyai kabahatine ilişkin hüküm göz önünde bulundurulduğunda devlet açısından vergi kaybının ortaya çıkmaması için mükellef ile sorumluların vergi ödevlerini zamanında ve eksiksiz bir şekilde yerine getirilmeleri gerekmektedir. Maddi ve şekli vergi ödevlerinin ilgili kişiler tarafından yasa koyucunun arzu ettiği şekilde yerine getirilmesi hususunda ise teknolojik gelişmeler önemli bir role sahip olmaktadır. Teknolojik gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan yenilikçi sistem ve uygulamalar sayesinde vergi mükellef ve sorumluları maddi ve şekli vergi ödevlerini daha hızlı ve daha kolay şekilde yerine getirmektedirler. Bu anlamda teknolojik gelişmelerin vergi mükellef ve sorumlularına vergisel işlemlerini gerçekleştirmeleri konusunda yardımcı oldukları ve söz konusu kişilere bir tür konfor alanı oluşturdukları söylenebilmektedir.

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak vergi idaresinin bilgisi ve kontrolü dâhilinde ülkemizde vergi mükellef ve sorumluların kullanımına yönelik olarak zaman içerisinde çeşitli sistem ve uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bu kapsamda ülkemizde vergi mükellef ve sorumlularının maddi ve şekli vergi ödevlerini yerine getirmeleri

amacıyla Gelir İdaresi Başkanlığı bünyesinde e-İşlemler adı altında; interaktif vergi dairesi, internet vergi dairesi, defter beyan sistemi, e-Beyanname, borç sorgulama ve ödeme, hazır beyan sistemi, e-Fatura, e-İrsaliye, e-Arşiv, e-SMM, e-Müstahsil Makbuzu, e-Bilet, GMÖEBYS (Güvenli Mobil Ödeme ve Elektronik Belge Yönetim Sistemi), e-Defter, e-Tebliğat, "İadem nerede?" ve e-Yoklama Fişi Görüntüleme olmak üzere çeşitli hizmetler sunulmaktadır. Söz konusu e-işlemler aracılığıyla mükellef ve vergi sorumluları elektronik ortamda beyanname verme, belge düzenleme, defter tutma ve bildirimde bulunma gibi şekli vergi ödevlerini yerine getirebildikleri gibi yine elektronik ortam üzerinden borç sorgulama ve ödeme işlemleri aracılığıyla vergi borçlarını ödemek suretiyle maddi vergi ödevlerini de yerine getirebilmektedirler. Bunların yanı sıra e-işlemler kapsamında mükellef ve vergi sorumlularının vergileme ile ilgili ihtiyaç duyacakları; belge ve vergi kimlik numarası sorgulama/doğrulama, özelge talebi, cezalarda indirim talebi, uzlaşma talebi ve tecil talebi gibi çok sayıda hizmet sunulmaktadır. Hazine ve Maliye Bakanlığı ve bakanlığın birimleri bünyesinde de elektronik ortamda bir takım hizmetler sunulmaktadır. Söz konusu hizmetler dâhilinde Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı tarafından e-uygulamalar adı altında; inceleme takip sistemi, ihbar ve şikâyet bildirim, e-Belge doğrulama, rapor doğrulama ve e-Viz portal olmak üzere çeşitli hizmetler sunulmaktadır.

2.2.2 Vergi İdaresine Etkisi

Toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kamusal mal ve hizmetler gelişigüzel bir şekilde değil, belirli bir sistematik dâhilinde idari, hukuki ve siyasi düzen gözetilerek topluma sunulmaktadır. Zamanla değişen ihtiyaçların tür, miktar, bileşen ve niteliklerine bağlı olarak kamusal mal ve hizmet sunumları ile söz konusu mal ve hizmetlerin finansmanları için gerekli kaynaklar mali tevzin kapsamında merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında paylaştırılmaktadır. Merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasındaki söz konusu paylaşım anayasalar aracılığıyla belirlenmekte olup tam kamusal ya da yarı kamusal mal ve hizmet paylaşımı ülkeler arasında benimsenen devlet yapısı sistemine göre farklılık göstermektedir. Bu kapsamda günümüzde topluma sunulan kamusal mal ve hizmetlerden bazıları merkezi yönetim, bazıları ise yerel yönetimler tarafından yerine getirilmekte ve gelir kaynakları mali tevzin kapsamında yönetim birimleri arasında dağılmaktadır (Akdoğan, 2019, ss.50-51; Dulupçu ve diğerleri, 2014, ss.28-30). Merkezi yönetime kaynak teşkil edecek vergilerin toplanmasından Gelir İdaresi Başkanlığı sorumlu olmakta iken, yerel yönetimlere kaynak teşkil edecek vergilerin toplanmasından ise ilgili yerel yönetim sorumlu olmaktadır. Bir diğer ifadeyle merkezi yönetim tarafından toplanan vergilerde Gelir İdaresi Başkanlığı'nın merkez ve taşra teşkilatını meydana getiren birimler yetkili olmakta, yerel yönetimler tarafından toplanan vergilerde yerel yönetimin ilgili tahsil birimleri yetkili olmaktadır.

Vergi idaresi, kanunlar aracılığıyla vergilendirmeye ilişkin görev, yetki ve sorumluluğa sahip olmak suretiyle fiziki ve beşeri sermaye kapsamında çeşitli birimlerden oluşan yapılanmayı ifade etmektedir. Yasama organı tarafından vergi yasalarının çıkarılmaları kadar çıkarılan yasaların başarılı bir şekilde uygulanmaları da önem taşımaktadır. Bu nedenle vergi yasalarının uygulanmalarında birinci derecede vergi idaresi sorumlu olmaktadır. Vergileme aracılığıyla devletin mali, ekonomik ve sosyal amaçlara ulaşabilmesinde vergi idaresinin üstlendiği sorumluluk dâhilinde vergilendirme faaliyetlerine ilişkin görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmesi beklenmektedir. Bu kapsamda vergi idaresi mükellefleri tespit ve takip etmek, denetim işlemlerini gerçekleştirmek, vergi kanunlarına aykırı hareket edenlere yaptırım uygulamak, vergiye tabi ekonomik işlemlerle ilgili bilgi toplamak ve özellikle de vergilendirme sürecini yönetmek gibi önemli görevlere sahip olmaktadır (Akdoğan, 2020, ss.153-154, Arıkboğa, 2015, s.2). Anlaşıldığı üzere yasama organı tarafından soyut hukuk kuralı şeklinde belirlenen vergi kanunları, somut olarak vergi idaresinin faaliyetleriyle uygulanma imkânı bulmaktadırlar. Vergi idaresi kavramı denildiği zaman genellikle akıllara merkezi yönetim kapsamında vergi yönetiminden sorumlu olan Hazine ve

Maliye Bakanlığı ve bakanlığa bağlı birimler gelse de yerel yönetimlerin vergileme ile ilgili birimleri de geniş anlamda vergi idaresi kavramı içerisine girmektedir.

Sürekli gelişmekte olan teknoloji ve beraberinde getirdiği yenilikler çeşitli modern teknoloji çözümleri sunmak suretiyle dünya çapında vergi idarelerinin işlevsel ve stratejik ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmaktadır (Jimenez ve diğerleri, 2013, s.8). Geçmişte fiziki olarak kâğıt tabanlı ve manuel şekilde işleyen süreçler modern vergi idarelerinde artarak dijitalleşmekte ve bu durum vergi idarelerinin verilere daha kolay erişmelerine imkân tanımaktadır. Teknolojik gelişmeler dâhilinde geliştirilen yeni analitik araçlar vergi idarelerinin verimli ve etkin çalışmalarına katkı sunmaktadır. Bu kapsamda gerek kamu gerek özel sektör kurum ve kuruluşlarından gerekse diğer mükelleflerden elde edilen bilgilerin idari süreçlere entegre edilmeleri, raporlama sistemlerinin daha güvenilir özelliğe kavuşmaları, artan dijital veri miktarına ve geliştirilen yeni tekniklerle daha iyi risk değerlendirme modellemesi yapılarak muhtemel vergi uyumsuzluklarının daha iyi tespit edilmeleri mümkün olmaktadır (OECD, 2020, s.10). Kısaca gelişen teknolojinin vergi uyumunu kolaylaştırmak, vergi tahsilat maliyetlerini azaltmak ve idari verimliliği artırmak gibi son derece önemli faydaları bulunmaktadır (Chen ve diğerleri, 2017, s.113). Vergi idaresinin vergi politikasını uygulayıcı rolü teknolojinin gelişimiyle birlikte dijital bir dönüşüme uğramıştır. Vergi idaresinin gelişen dijital ortama uyum sağlaması hususunda üç belirleyici aşama bulunmaktadır. İlk aşamada beyannamelerin elektronik ortamda verilmeleri gibi vergiyle ilgili bilgi ve belgelerin dijital ortamlara taşınmaları yer almaktadır. İkinci aşamada verileri ve yeni bilgi kaynaklarını aktif bir şekilde kullanmak suretiyle vergi idaresi analizlerine yeni imkânlar katan, süreçlerin daha kolay otomasyonunu sağlayacak şekilde vergi idareleri vergi mükelleflerine önceden doldurulmuş vergi beyannameleri ve vergi ile sosyal güvenlik sistemlerinin entegrasyonunu içeren tarzda yenilikler sunarak geleneksel vergi idaresi süreçlerinden uzaklaşılması yer almaktadır. Üçüncü aşamada ise kendi kendini optimize eden yapay zekâya dayalı teknolojik sistemlerin kullanılmaları öngörülmekte ancak söz konusu sistemlerin yetkili vergi makamlarının amaç ve operasyonları doğrultusunda tasarlanmaları gerekmektedir (Asian Development Bank, 2022, ss.11-12).

Anlaşıldığı üzere teknolojinin gelişmesiyle birlikte vergi idareleri açısından ciddi bir dönüşüm süreci başlamış, hâlen devam etmekte ve gelecekte de devam edeceği beklenmektedir. Ülkemizde de söz konusu değişim süreci dâhilinde son derece önemli adımların atılmış ve atılmakta oldukları bilinmektedir. Nitekim ülkemizde yaşanan teknolojik ilerlemeler kapsamında özellikle Gelir İdaresi Başkanlığı bünyesinde olmak üzere bir önceki başlık altında ifade edildiği üzere mükellef ve sorumluların vergi ödevlerini yerine getirmelerine yönelik elektronik ortamda e-Beyanname, borç sorgulama ve ödeme, e-Fatura, e-Defter, e-Tebligat gibi pek çok uygulama bulunmaktadır. Söz konusu uygulamalar sadece borçlu konumunda olan mükellef ve sorumlular açısından değil vergi idaresi açısından da önemli işlevlere sahip olmaktadır. Elektronik uygulamalar, mükellef ve sorumlulara vergisel işlemlerini kısa zamanda gerçekleştirmelerine olanak sağlayarak zaman kazandırdıkları gibi vergi idaresinin iş yükünü azaltarak idareye de zaman kazandırmaktadırlar. Vergileme işlemlerinin elektronik ortama taşınmaları vergi idaresinin beşeri sermaye ihtiyacını ve kırtasiye ihtiyacını azaltan yönüyle idarenin cari harcama kaleminde de tasarruf sağlamaktadır. Ayrıca mükellef ve vergi sorumluları tarafından gerçekleştirilen işlemlere ve işlemleri gerçekleştiren kişilerin bilgilerine vergi idaresi tarafından kısa zamanda erişilmesine de olanak sağlamaktadır.

E-işlemler aracılığıyla harç ve ödeme, belge doğrulama, vergi ve beyanname işlemleri gerçekleştirilebildiği gibi mükellef ve mükellefiyet ile ilgili bilgilere de erişilebilmektedir. Hazine ve Maliye Bakanlığı ve bakanlığın birimleri bünyesinde de elektronik ortamda bir takım hizmetler sunulmaktadır. Söz konusu hizmetler dâhilinde Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı tarafından e-uygulamalar adı altında; mükellef portalı, inceleme takip sistemi, ihbar ve şikâyet bildirim, e-Belge doğrulama, rapor doğrulama ve e-Viz portal olmak üzere çeşitli hizmetler sunulmaktadır. Teknolojik gelişmeleri içeren

vergi uygulamaları sadece merkezi yönetim bütçesine kaynak teşkil eden vergiler açısından değil yerel yönetimlere kaynak teşkil eden vergiler açısından da ilgili yerel yönetimler tarafından kullanılmaktadır. Bu kapsamda yerel yönetimlerde de online işlemler, e-hizmetler ya da e-işlemler gibi adlar altında borç, beyan, tahakkuk, sorgulama ve ödeme işlemleri yapılabilmektedir. Kısacası vergi idaresi kapsamında geçmiş yıllarda fiziki ortamlarda sunulmakta olan işlemlerin büyük bir kısmı günümüzde internet siteleri ve mobil platformlar aracılığıyla elektronik ortamlarda sunulur hâle gelmiş, böylece ülkemizde vergi idaresi yönetiminde gerçekleştirilen işlemler daha hızlı, daha kolay, daha etkin, daha verimli ve daha ekonomik bir niteliğe kavuşmuşlardır. Ülkemizde teknolojik gelişmelere bağlı olarak vergi idaresi önemli bir dijital dönüşüm süreci yaşamış olsa da sürecin devam edeceği de bir gerçektir. Söz konusu bu sürecin devamında atılacak bir sonraki adımın ise yapay zekâ çerçevesinde şekillenmesi beklenmektedir.

3. Yapay Zekâ Kavramı ve Gelişimi

Vergi idaresine olumlu şekilde yansıyan teknolojik gelişmeler ve kısa zaman aralığında teknoloji alanında yaşanan ilerlemeler göz önünde bulundurulduğunda teknolojinin varacağı nokta hakkında bir sınır kestirmek güç olmaktadır. Sürekli gelişme eğiliminde olan teknoloji alanında son yıllarda yapay zekâ kavramı ön plana çıkmaktadır.

Geçmiş dönemlerden günümüze değin gizemini koruyan insan beyni ve çalışma şekli bilim adamları tarafından üzerinde çalışılan önemli konular arasında yer almış, insan beynine benzer şekilde çalışabilme özelliğine sahip makine yapma arzusu ise yapay zekâ kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kaya ve diğerleri, 2005, s.93). Yapay zekânın ortaya çıkışı 1940'lar ve 1950'lerde bilgisayarların ortaya çıkışına dayanmaktadır. Yapay zekânın gelişiminin başlarında bir insan tarafından zekice yapılabilen bir şeyi bilgisayarların da yapabilmesi fikri dâhilinde bilgisayarların insan davranışlarını taklit etmeleri sağlanmaya çalışılmıştır (Warwick, 2011, s.7). Çoğu kişi yapay zekânın ortaya çıkmasına öncülük eden çalışmanın 1956 yılında Dartmouth Yaz Araştırma Çalıştayı'nda sunulmak üzere McCarthy, Minsky, Rochester ve Shannon tarafından yapay zekâ üzerine hazırlanan proje önerisi olduğunu kabul etmektedir (Berente ve diğerleri, 2021, s.1434). Söz konusu çalışma, öğrenme ve zekânın makine tarafından simüle edebilmesi, makinelerin soyutlamalar ve kavramlardan oluşan bir dil kullanarak insanlara özgü problemleri çözebilmeleri ve kendilerini geliştirebilmeleri yönünde ilerleme kaydedilebileceği varsayımına dayandırılmıştır (McCarthy ve diğerleri, 1955, s.2). Yapay zekâ ile ilgili temeller 1950'lerde atılmış olmasına karşın devam eden süreçte özellikle 1970'lerde mali ve teknolojik engellerle karşılaşmış ve adeta duraklama dönemine girilmiştir. 1980'lerde yapay zekâ, insan uzman bilgisini bir bilgisayar biçiminde elde etmek ve bunu bir program olarak birçok kişisel bilgisayara yaymak amacıyla temel yapay zekâdan sembolik yapay zekâyâ ve sözde "uzman sistemler" veya "bilgiye dayalı sistemlere" kaymıştır. Ancak uzman sistemlerdeki bilgi edinme sorunu yapay zekânın 1990'larda ikinci duraklama dönemine girmesine neden olmuştur. 1990'lardaki ikinci duraklama döneminin ardından yine 1990'lardan 2020'lere kadar yapay zekâ makine öğrenimi ve derin öğrenme algoritmaları eşliğinde veri madenciliği, endüstriyel robotik, lojistik, ticari istihbarat, bankacılık yazılımı, tıbbi teşhis, öneri sistemleri ve arama motorları dâhil olmak üzere farklı uygulama alanlarında yararlı çözümler sunmuştur. Yapay zekâ ile ilgili daha karmaşık matematiksel araçların geliştirilip kullanılmaya başlandığı günümüzde yapay zekâyâ hem kamu sektörü hem özel sektör kapsamında önemli kaynak ayrılmakta ve yapay zekâyâ ilgili çok sayıda çalışma yapılmaktadır (Delipetrev ve diğerleri, 2020, ss.3-24).

Geleceğin belirleyici teknolojisi olarak görülen yapay zekâ ile ilgili yapılan ilk tanımlarda zekâ ile davranma yeteneğine dikkat çekilmiştir. "Turing Testi" olarak ifade edilen insan davranışları ile makine davranışlarının karşılaştırıldıkları testlerde makine davranışlarının insan davranışlarından ayırt edilemediği durumlarda makineler akıllı olarak kabul edilmektedir. Çeşitli teknolojileri ve uygulamaları içeren bir şemsiye terim olan yapay zekâ 2018 Avrupa Komisyonu Tebliği'nde çevrelerini analiz ederek belirli

hedeflere ulaşmak için sınırlı özerklikle harekete geçmek suretiyle akıllı davranış sergileyen sistemler olarak tanımlanmıştır (Boucher, 2020, s.1). Yapay zekâ ile ilgili geçmişteki tanımların odak noktalarında bilgisayarların insan gibi öğrenme, muhakeme etme ve kendi kendini düzeltme özellikleri vurgulanırken gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan daha yeni tanımlarda insan gibi rasyonel olarak düşünme ve davranma, dolayısıyla akıllı insan davranışlarını taklit etme özelliği vurgulanmaktadır (Kok ve diğerleri, 2002, s.1096). Çeşitli algoritmalarından oluşan yapay zekâ sistemleri insanların aksine sezgisel olmayıp milyonlarca bilgiyi çok kısa sürelerde analiz edecek hızla sahip olmaktadır. Yapay zekâ sistemleri sahip oldukları bilgileri işleyerek olası sonuçlar üzerinden farklı kriterlere göre kararları optimize etmek suretiyle tahmin edebilir ve öğrenebilir niteliktedirler (Ahmed, 2018, s.975). Anlaşıldığı üzere yapay zekâ sistemleri verileri kullanarak öğrenme davranışlarını geliştirmek için algoritmaları kullanmakta ve öğrendiklerine dayanarak insan gibi karar verme yeteneğine sahip olmaktadır. Öğrenme ve karar verme becerilerine bağlı olarak yapay zekâ sistemleri insanlar tarafından yapılan çoğu şeyi yapar duruma gelmiştir. İnsan hayatının hemen hemen her alanında önemli gelişmelere ve verimliliğin artmasına neden olan yapay zekânın büyüyen gelişmesi insanların yaşam ve çalışma şekillerini etkilemektedir. Görüntü tanıma ve sınıflandırma, hasta verileri işleme, nesne algılama ve sınıflandırma, sosyal medya içerik dağıtım ve siber güvenlik tehditlerine karşı koruma gibi farklı uygulamalar aracılığıyla ulaşım, turizm, sağlık, eğitim, perakende, tarım, finans, satış ve pazarlama olmak üzere yapay zekâ neredeyse her alana uygulanabilir nitelik taşımaktadır (Rouhiainen, 2019, ss.3-4).

4. Vergilemede Yapay Zekâ Kullanımı

Etkili ve verimli çalışan bir vergi idaresinden söz edilebilmesi için mükelleflerle ilişkili üçüncü kişilerin bilgilerinden ve bilgi teknolojisinin sunduğu imkânlardan olabildiğince yararlanılması, vergilerin etkin, şeffaf ve ekonomik bir şekilde yönetilmeleri ve vergi yönetiminin idari yükünün azaltılması, kısaca vergi sisteminin yapay zekâ eşliğinde modernize edilmesi gerekmektedir. Bir nevi vergilendirme reformu olarak ifade edilen vergilemede yapay zekâ kullanımı hem vergi idarelerine hem de vergi mükelleflerine fayda sağlayacaktır (Saragih ve diğerleri, 2022). Bu nedenle farklı alanlarda popüler bir şekilde talep gören ve acil bir ihtiyaç hâline gelen yapay zekâyı modern bir vergi idaresi ve yönetimi oluşturulması amacıyla vergileme alanında da ilgi duyulmaya başlanmıştır (Jing-Yi, 2019, s.1029). Vergileme alanında yapay zekâ kullanımının çeşitli avantajlar sağlayacağı öngörülmekte olup, söz konusu avantajları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

- Vergilemede yapay zekâ kullanımı vergi idarelerine vergileme ve denetim işlemlerine ilişkin maliyetlerden önemli derecede tasarruf edilmesi hususunda fayda sağlayabilmektedir. Çünkü yapay zekâ sayesinde vergileme ve denetim işlemleri hem daha hızlı bir şekilde hem de daha düşük maliyet ve daha düşük hata oranı ile gerçekleştirilebilmektedir (Turan, 2020, s.60).
- Geleneksel vergileme, mükelleflerin yasal veya yasal olmayan yolları kullanarak vergiye direnç göstermelerine imkân tanınmasına karşın yapay zekâ destekli vergileme sistemleri çok sayıda veriyi hızlı bir şekilde analiz etme özelliğine sahip olduğu için mükellef kaynaklı vergi kayıp ve kaçaklarının tespitinde daha etkin olmaktadır (Turan, 2020, ss.56-60).
- Mükellefler ile vergi idaresi arasında etkileşim oluşturan yapay zekâ, büyük veri kümeleri sayesinde mükelleflerle bağlantılı olan bilgileri öğrenerek ve doğrulayarak mükelleflerin daha iyi ve daha hızlı tespit edilebilmelerini ve mükelleflerin kanunları takip etmelerini, hızlı bilgi almalarını, doğru stratejiler ve finansal planlar oluşturmalarını sağlayabilmektedir (Zhurenkov ve diğerleri, 2021, s.196).
- Yapay zekâ, vergi davalarına konu edilen ihtilafların hızlı ve verimli bir şekilde çözüme kavuşturulmaları hususunda etkili olabilmektedir. Bu yönüyle vergi

yargılama hukukunda yapay zekânın mevzuatı analiz etmesi ve mevzuat ile mükellefler tarafından düzenlenen belgeler arasındaki tutarsızlıkları tespit edebileceği öngörülmektedir. Yakın zamanda yapay zekâ sistemlerinin deneyimleri sentezleyerek karar vermek suretiyle vergi davalarını yönetebilecekleri ifade edilmektedir (Zhurenkov ve diğerleri, 2021, s.196).

- Yapay zekâ, bilgi toplama ve depolama özelliklerine sahip olması nedeniyle yeni bir istihbarat kaynağı olarak kabul edilmektedir. Çünkü vergi idaresinin vergilemeye ilişkin sahip olduğu bilgilerin kaynağı günümüzde çoğunlukla mükellefler olduğu için vergilendirme ilişkisi dâhilinde taraflar arasında asimetric bilgi sorunu mevcut olmaktadır. Vergi idaresinin söz konusu bilgileri kendi kendine toplaması önemli bir iş yükü gerektirdiği için çok fazla belirsizliğe sahip olmasına rağmen bilgiler mükellefler tarafından idareye bildirilmektedir (Jing-Yi, 2019, ss.1030-1031). Ancak vergileme alanında yapay zekâ kullanılması durumunda yapay zekâ, vergilemeye konu olabilecek işlemlere ait bilgileri bünyesinde barındıracağı için doğru bilgiye sahip olunması hususunda önemli bir avantaj sağlayabilmektedir.
- Yapay zekâ sistemlerinin insanlar tarafından duyulan mola verme ve dinlenme gibi fizyolojik ihtiyaçların giderilmelerine yönelik tutumları bulunmadığı için sistemler haftanın her günü ve her saatinde çalışmaya ara vermeksizin faaliyet göstermeye elverişli olmaktadır (Rouhiainen, 2019, s.3).
- Vergi uygulamaları gibi sürekli değişim ve gelişim içerisinde olan yapay zekâda mevcut teknoloji uygulamalarına kıyasla girdiler ile çıktılar arasındaki ilişkiyi açıklamaya yarayan algoritmanın devamlı kendini yenileyerek daha gelişmiş vergi analizleri yapılmasına olanak sağlayabilmektedir (Erkan, 2019, s.63).
- Vergilemede yapay zekâ kullanımı ile tahminleme yapılması da mümkün olmaktadır. Vergi uygulamaları aracılığıyla yapılacak bir değişikliğin meydana getireceği etkinin hangi sektör üzerinde hangi büyüklükte olacağı yapay zekâ aracılığıyla tahmin edilebilmekte ve istenmeyen sonuçların önüne geçilebilmesine yönelik tedbirler alınmak suretiyle ekonomik büyüme ve kalkınma hedefli vergi politikalarına yön verilebilmektedir (Erkan, 2019, s.66).
- Yapay zekâ ile mükelleflerin vergilemeye ilişkin sorunlarını hızlıca çözüme kavuşturmaya yönelik danışma hizmeti vermek de mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda yapay zekâ destekli otomatik olarak güncellenen akıllı soru yanıtlama sisteminin hayata geçebilmesi için geçmişte mükellefler tarafından çözülmesi talep edilen sorunların toplanmaları, işlenmeleri ve analiz edilmelerine olanak sağlayacak bir veri tabanı oluşturulması gerekmektedir. Bu noktada mükellef, sorunu web sayfası ya da mobil uygulama aracılığıyla iletğinde sorunu anlamak ve çözmek için sistemin konuşma tanıma ve dil anlama tekniklerini kullanarak eşleştirme yapıp uygun cevap doğrultusunda mükellefi yönlendirmesi beklenmektedir (Zhou, 2019, s.202).
- Yapay zekânın vergi denetiminin yapılması ve izlenmesinde önemli ölçüde katkı sunması beklenmektedir. Şöyle ki hataların tespitinde vergi denetim elemanlarına yardımcı olmak, hesapları ve işlemleri sınıflandırmak, vergi denetim risklerini değerlendirmek ve karmaşık küresel kanunlar çerçevesinde uygun vergi stratejileri önermek gibi vergilemede yapay zekânın uygulanabileceği oldukça fazla olasılık bulunmaktadır (Huang, 2018, s.1818).
- Yapay zekâ kullanımı işletmelerin veri entegrasyonu, veri toplama ve analiz etme yönlerini geliştirmek suretiyle değişen vergi politikalarına uyum sağlamalarına yardımcı olabilmektedir. Yapay zekânın vergileme ile bütünleşmesi vergiye ilişkin verilerin daha sistematik ve şeffaf şekilde elde edilmelerini sağlayabilmekte, böylece verimlilik, vergi kaçırma engellemenin ve raporlama konusundaki politikalara uyum artmaktadır (Huang, 2018, s.1820).
- Yapay zekâ aracılığıyla toplanan veriler, matematiksel modeller oluşturmak, çeşitli işletmelerin vergi eğilimlerini ve göstergelerini analiz etmek ve çeşitli vergi

politikalarını ayarlamak için de kullanılabilir. Vergiyle ilgili verilerin yapay zekâ aracılığıyla işlenmesi denetim birimlerine vergi kaçırma veya kaçakçılık dâhil olmak üzere işletmenin vergi sorunlarının tanımlanması ve analiz edilmesi hususunda yardımcı olabilmektedir. Bir diğer ifadeyle vergilemede yapay zekâ kullanımı vergi denetiminin yoğunluğunu artırabilmektedir (Huang, 2018, ss.1820-1821).

- Yapay zekânın mevcut vergi sistemlerine önemli derecede destek olacağı, bu kapsamda mükelleflerin uyum sağlamakta zorlandıkları karmaşık ve anlaşılması zor vergi sistemlerinde karmaşıklığı ortadan kaldırmak, vergi iade ve denetim süreçlerini kolaylaştırmak ve iş gücü eksikliğine çözüm üretmek gibi verimliliğin sağlanmasına yönelik amaçlara hizmet edeceği düşünülmektedir. Yapay zekâ aracılığıyla makinelerin vergi mükellefleri arasındaki benzerlik ve farklılık modelleri geliştirmeleri, vergi mükelleflerinin davranışlarını anlayarak çözümleyebilmeleri ve belgeler üzerinden önemli verilere ulaşabilmeleri hedeflenmektedir (Rathi ve diğerleri, 2021, ss.1226-1231).
- Vergilere ilişkin belgeler üzerinden önemli bilgilere ulaşabilen yapay zekâ, hassas işlemleri sınıflandırabilmekte ve transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımının tespit edilmesinde fiyatlandırma yapılarının karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadır (Volkenburgh, 2019, akt. Ng ve Alarcon, 2021, s.28).

Yukarıdaki maddelerde yer verildiği üzere vergileme alanında yapay zekâ kullanımı mükelleflere ve özellikle de vergi idarelerine görevlerini yerine getirmeleri hususunda önemli avantajlar sağlayabilmektedir. Nitekim yapay zekânın vergileme alanında kullanılmasına yönelik olarak çeşitli ülkelerde girişimlerde bulunduğu da bilinmektedir. Bu kapsamda Çin'de vergi idaresi faaliyetlerine yardımcı olmak için yapay zekâyla donatılan robotların mükelleflerin kimliklerini doğrulayabildikleri ve mükellefler tarafından yöneltilen sorulara mantıklı cevaplar verebildikleri ifade edilmektedir. Hindistan'da ise yapay zekânın vergi idaresi sistemine entegre edilmesi sayesinde mükellefler tarafından verilen beyannamelerin doğru olup olmadıkları kontrol edilebilmektedir (Saragih ve diğerleri, 2022). Günümüzde kullanımı farklı alanlarda hızla yaygınlaşmaya başlayan yapay zekânın vergileme alanında da yaygınlaşmasına yönelik gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır.

5. Yapay Zekânın Vergi Uygulamalarında Kullanımında Karşılaşılan Zorluk, Risk ve Belirsizlikler

Vergilemede yapay zekâ kullanımı her ne kadar vergi idareleri ve vergi mükellefleri açısından vergilendirme işlemlerinde taraflara avantaj sağlayacak heyecan verici bir gelişme olarak görülse de yapay zekânın vergi uygulamalarına entegre edilmesi birtakım zorlukları, riskleri ve belirsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Söz konusu zorluk, risk ve belirsizlikleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

- Vergi denetimi sürecinde yapay zekâ kullanımı riskli durumların tespit edilmelerini sağlayacak bir risk yönetim sistemine ihtiyaç duymaktadır. Bu kapsamda yapay zekâ destekli sistemin riskli vakaları tespit etmesi beklenmekte, ancak sistemin hatalı yaptığı tespitlerde bulunma ihtimaline karşı tespit edilen vakaların vergilendirme alanında görevli kişiler tarafından kontrol edilmeleri gerekmektedir. Ayrıca makine öğrenimi dâhilinde sistemin yaptığı hatalı işlemi insan müdahalesi olmaksızın otomatik olarak düzeltilmesinin ise bazı yasal sorunlara yol açabileceği düşünülmektedir. Yapay zekâ kaynaklı makine öğrenimi yöntemlerinin vergi hukuku dışında uygulandıkları çeşitli alanlarda ortaya çıkan eksiklikler, yapay zekânın vergi denetimi alanında kullanılmasında karşılaşılabilecek en önemli zorluğun sistem kontrolü hususunda olacağına işaret etmektedir (Braun Binder, 2018, ss.1-10).

- Yapay zekâ kullanımına bağlı olarak dijital dönüşüm yaşayan meslek gruplarından biri olan muhasebe mesleğini ilerleyen yıllarda icra edecek olan muhasebe meslek mensuplarına eğitim öğretim hizmeti sunan kurumların muhasebe mesleği ile yapay zekânın etkileşimini dikkate alarak teknolojik açıdan donanımlı bireyler yetiştirmek adına ders içeriklerini yeniden düzenlemeleri gerekmekte olup bu hususa önem verilmemesinin ülkeler açısından ciddi bir tehdit olacağı ifade edilmektedir (Gacar, 2019, s.393).
- Teknoloji kullanımının yüksek maliyet gerektirmesi, geleneksel iş yapma biçimleri ile teknoloji arasındaki uyumsuzluk, kısa zaman aralıklarıyla yapılan mevzuat değişiklikleri ve vergi temelli muhasebe anlayışına sahip olunması gibi nedenler yapay zekâ ile muhasebe mesleğinin bütünleşmesine engel olmaktadır (Gacar, 2019, s.393).
- Yapay zekâ destekli sistem her ne kadar kendi kendine öğrenebilme ve karar verme yetisine sahip olsa da sistemi tasarlayacak kişiler nihayetinde insan olacakları için bu kişilerin yapay zekâ ve vergileme alanında çalışan uzman kişilerden oluşmaları ve bu kişilerin sistemde herhangi bir boşluğa ya da aksaklığa mahal vermemek adına sürekli iletişim hâlinde ve ortak bir şekilde hareket etmeleri, sistemin hayata geçirilmesi durumunda ise yine aynı kişiler tarafından ortak bir şekilde sistemin kontrol altında tutulması gerekmektedir.
- Adeta bir insan gibi düşünmesi, analiz etmesi, davranması, yorumlaması ve karar vermesi gereken yapay zekâ destekli sistemlerin tüm bu sayılan insana özgü davranışları sergileyebilmeleri için üzerinde çalışabilecekleri büyük veri kümelerine sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle yapay zekâ kullanımında vergileme ile ilgili sahip olunan veriler büyük önem taşımaktadır. Vergileme alanında yapay zekâ kullanılması durumunda vergi hukukunun bağlayıcı olan ve olmayan kaynaklarının veri olarak kabul edilebilmeleri mümkün olmakla birlikte verilerin büyük kısmının mükelleflerle ilgili bilgiler ve belgelerden oluşması beklenmektedir. Vergilemede yapay zekâ kullanımı ile optimum fayda sağlanabilmesi için özellikle mükelleflerle ilgili bilgi ve belgelerin sistemde eksiksiz olarak yer almalarına dolayısıyla vergiye ilişkin işlemlerin elektronik ortamlarda gerçekleştirilmelerine, fiziki ortamlarda gerçekleştirilen işlemlerin ise elektronik ortamlara yansıtılarak bütün işlemlerin kayıt altına alınmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle vergi sisteminde belge düzeninin yerleşmesi ve mükelleflerin bu konuda bilinçlendirilmeleri gerekmektedir.
- Vergilemede yapay zekâ kullanımında en önemli unsurlardan biri veri kümeleri olmakla birlikte en az veri kümeleri kadar önemli olan bir diğer unsur verilerin elektronik ortamlarda işlenmelerini sağlayan algoritmalarıdır. Yapay zekâyı dayalı sistemlerde sistemin çalışması algoritmalar üzerinden yürütülmekte olduğu için algoritmaların tasarlanma süreçlerinde herhangi bir hataya, eksikliğe ya da aksamaya yol açmayacak şekilde hassas hareket edilmesi ve özen gösterilmesi gerekmektedir.
- Hukuk devleti olarak vergi idaresinin faaliyetlerini başta anayasa olmak üzere kanunlar ve diğer mevzuat çerçevesinde gerçekleştirdiği düşünüldüğünde vergilemede yapay zekâ destekli sisteme geçiş sürecinin ve sistem tarafından gerçekleştirilecek faaliyetlerin yasal zemine oturtulmaları için yasal düzenlemeler dâhilinde mevzuatın gözden geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.
- Yapay zekâ, elektronik sistemler dâhilinde faaliyet göstermekte olduğu için söz konusu sistemlerin kötü niyetli kişilerden korunmalarına yönelik güvenlik tedbirlerinin de önemli ölçüde alınmış olmaları, bir diğer anlatımla yapay zekâyı dayalı vergi sistemlerine elektronik ortamda yapılması muhtemel saldırılara karşı sistemlerin savunma mekanizmalarına sahip olmaları gerekmektedir.

Anlaşıldığı üzere yapay zekânın vergileme ile bütünleşmesinin önünde yukarıda dikkat çekilen hususlar dolayısıyla çeşitli engeller bulunmaktadır. Yapay zekânın

vergileme ile olan ilişkisinin henüz teorik aşamada olduğu, yavaş yavaş bazı ülkelerde uygulama aşamasına geçildiği düşünüldüğünde tam anlamıyla uygulama aşamasına geçilmesi durumunda birtakım yeni engellerin ortaya çıkmaları da muhtemel görülmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Teknoloji alanında geçmişten günümüze değin yaşanan süreçte ortaya çıkan her gelişme bir şekilde vergileme üzerinde etkili olmuştur. Bu etki çeşitli vergi türleri açısından vergiyi doğuran olayın ortaya çıkmasına yönelik bir etki olabildiği gibi vergilemenin tarafları olan vergi idaresi ile mükellefler ve vergi sorumlularına yönelik bir etki de olabilmektedir. Dolayısıyla vergileme ile ilgili yaklaşım, teknolojik gelişmeler etrafında şekillenme eğiliminde olmaktadır. Nitekim ülkemizde de bu doğrultuda hareket edildiği, vergi idaresi tarafından elektronik ortamda sunulan çeşitli hizmetlerden anlaşılmaktadır. Vergi idaresi borç sorgulama ve ödeme, e-Beyanname, e-Fatura, e-İrsaliye, e-Arşiv ve e-Defter gibi adlar altında çok sayıda hizmet sunmaktadır. Söz konusu hizmetler hem vergi idaresine vergilemeye ilişkin işlemleri gerçekleştirmeleri, hem de mükellef ve vergi sorumlularına maddi ve şekli vergi ödevlerini yerine getirmeleri konusunda önemli avantajlar sağlamaktadır. Ülkemizde vergileme ile ilgili yaşanan teknolojik dönüşüm süreci, sağlamakta olduğu olumlu katkılar dolayısıyla sürecin bir sonraki aşaması olan yapay zekâ kullanımına zemin hazırlamaktadır. Özellikle son yıllarda algılama, tanıma, çözümleme, öğrenme, karar verme ve kendi kendini geliştirme gibi insana özgü özelliklerin atfedildikleri bilgisayar destekli sistemler şeklinde ifade edilen yapay zekânın vergileme alanında da kullanılması öngörülmektedir. Vergileme alanında yapay zekâ kullanımının vergilemeyle ilgili pek çok konuda fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Vergilemede kullanılacak yapay zekâ sistemi, mükelleflerin gerçekleştirdikleri işlemlere ilişkin bilgi ve belgelerden oluşacak verileri esas alarak karar vermek suretiyle vergi kayıp ve kaçaklarını hızlıca tespit edebileceği için sistemin vergi uyumunun sağlanmasına yardımcı olacağı belirtilmektedir. Vergi denetimi konusunda ise belge ve bilgilere dayalı olarak aynı anda çok sayıda işlem yapabilen sistemin olağandışı hareketlilikleri ve riskli alanları tespit ederek denetim faaliyetlerini gerçekleştirmesi beklenmektedir. Ayrıca yapay zekâ kapsamında sunulacak vergi hizmetleri sayesinde vergilemenin vergi idaresine olan idari maliyetlerinin ve mükelleflerin vergileme ile ilgili katlandıkları uyum maliyetlerinin azalacakları ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra yapay zekânın vergi uyumsuzluklarının çözümü ile alakalı olarak vergi yargısında da kullanılabilmesi, bu kapsamda davaya konu olay, mevzuat ve geçmiş yargı kararları hakkında bilgi sahibi olan sistemin yargılama sürecinde aktif olarak rol alabileceği düşünülmektedir. Bunlara ek olarak yapay zekâ kullanımının mükelleflerin yeterince kavrayamadıkları vergilemeye ilişkin konularda mükelleflerin sorularını cevaplayarak mükellefleri doğru bir şekilde bilgilendirmeleri ve yönlendirmeleri de beklenmektedir. Anlaşıldığı üzere vergilemede yapay zekâ kullanımının vergilemeye yeni bir bakış açısı getireceği kuvvetle muhtemeldir. Yapay zekânın vergileme ile bütünleşmesinin etkinlik ve verimlilik anlamında vergileme ile ilgili kişi ve kurumlara önemli faydalar sağlayacağı, daha önce insanlar tarafından yapılan pek çok işin yapay zekâ destekli akıllı sistemler tarafından yapılabileceği ifade edilmektedir. Böylece yapay zekâ aracılığıyla vergilemeye ilişkin yürütülecek faaliyetlerin taraflar açısından daha basit ve daha hızlı hâle gelecekleri, bu durumun ise taraflara zaman kazandıracığı ve operasyonel maliyetleri azaltacağı öngörülmektedir.

Vergilemede yapay zekâ kullanımının daha çok sağlayacağı faydalar üzerinde durulsa da bu durumun çeşitli zorluk, risk ve belirsizlikleri de ihtiva edeceği düşünülmektedir. Bu noktada yapay zekâ destekli sistemin sürekli kontrol edilmesi gerekliliği, nitelikli işgücü ihtiyacı, belge düzeninin yerleşmiş olması, yazılım güvenliği ve mevzuat değişikliği gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Özetle son yıllarda dikkatleri üzerine çekmeyi başaran yapay zekânın yakın gelecekte vergileme alanına da uyarlanması düşünülmektedir. Yapay zekânın vergileme

alanında kullanılmasına yönelik olası faydaları ile risk ve belirsizlikleri karşılaştırıldığında faydaların risk ve belirsizliklere kıyasla çok daha fazla olduğu, dolayısıyla yapay zekânın vergilemeye katkısının yadsınamayacak düzeyde olacağı anlaşılmaktadır. Ülkemizde vergi idaresinin elektronik ortamlarda kullanıma sunmuş olduğu hizmet ve uygulamalar vergilemede yapay zekâ kullanımına geçiş süreci için önem arz eden altyapı çalışmaları olarak dikkat çekmektedir. Geleceğin teknolojisi olarak yapay zekânın vergilemede çığır açacak yenilikleri içerisinde barındırdığı düşünülürse yakın gelecekte vergileme yaklaşımının yapay zekâ yönünde evrileceğini tahmin etmek güç olmamaktadır. Bu nedenle vergileme alanında yapay zekâ kullanımına geçiş sürecini hızlandırmak ve sürece olabildiğince çabuk adapte olmak amacıyla ülkemizde vergileme ile ilgili hâlihazırda yapılmış olan teknoloji temelli çalışmaların geliştirilmeleri ve çeşitlendirilmeleri önerilmektedir.

Kaynakça

- Ahmed, O. (2018). Artificial intelligence in HR. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 5(4), 971-978.
- Akdoğan, A. (2019). *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi* (14. Baskı). Gazi Kitabevi: Ankara.
- Akdoğan, A. (2020). *Kamu Maliyesi* (21. Baskı). Gazi Kitabevi: Ankara.
- Arıkboğa, Ü. (2015). Türkiye’de Yerel Vergi Yönetimi, *Maliye Dergisi*, 168, 1-19.
- Asian Development Bank (2022). Launching a Digital Tax Administration Transformation What You Need to Know, Asian Development Bank (ADB) publication, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/792586/digital-tax-administration-transformation.pdf>
- Batı, M. (2022). *Vergi Hukuku Genel Hükümler* (2. Baskı). Seçkin Yayıncılık: Ankara.
- Berente, N., Gu, B., Recker, J. & Santhanam, R. (2021). Managing Artificial Intelligence. *MIS Quarterly*. 45(3), 1433-1450.
- Boucher, P. (2020). Artificial intelligence: How does it work, why does it matter, and what can we do about it?, European Parliamentary Research Service, PE 641.547. Brussels, European Union.
- Braun Binder, N. (2018). AI and Taxation: Risk Management in Fully Automated Taxation Procedures, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3293577> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3293577>
- Chen, J, Grimshaw, S. & Myles, G. (2017). *Testing and Implementing Digital Tax Administration, in Digital Revolutions in Public Finance*. S. Gupta, M. Keen, A. Shah and G. Verdier (Eds.), Digital Revolutions in Public Finance (pp 113-145). International Monetary Fund, Publication Services Washington.
- Delipetrev, B., Tsinaraki, C. & Kostić U. (2020). *Historical Evolution of Artificial Intelligence*, EUR 30221EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Devrim, F. (2002). *Kamu Maliyesine Giriş* (4. Baskı). İlkem Ofset: İzmir.
- Dulupçu, M., Özkul, G., Ünlü, H. ve Sayın, M. (2014). Yerel Yönetimlerin Vergilendirme Yetkisine İlişkin Değerlendirmeler, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 27-54.
- Eker, A. ve Bülbül, D. (2013). *Kamu Maliyesi*, Özbaran Ofset Matbaacılık: Ankara.
- Erkan, S. (2019). Yapay Zeka ve Makine Öğreniminin Vergi Uygulamalarında Kullanımı ve Karar Almaya Etkisi, *Vergi Dünyası*, 457, 59-66.
- Gacar, A. (2019). Yapay Zekâ ve Yapay Zekânın Muhasebe Mesleğine Olan Etkileri: Türkiye’ye Yönelik Fırsat ve Tehditler. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(EUREFE’19), 389-394.
- Gerçek, A. (2005). Türk Vergi Hukukunda Vergi Sorumlusu, Sorumluluk Halleri ve Türlerinin İncelenmesi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54(3), 157-193.
- Huang, Z. (2018). Discussion on the Development of Artificial Intelligence in Taxation. *American Journal of Industrial and Business Management*, 8(8), 1817-1824.
- Jimenez, G., an tSionnaigh N. M. & Kamenov, A. (2013). Information Technology for Tax Administration, USAID’s Leadership in Public Financial Management. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNAEA485.pdf

- Jing-Yi, L. (2019). Research on the Reform of Tax Collection and Management System by Artificial Intelligence Under the Background of "Intelligence+" Development Strategy, *Advances in Economics, Business and Management Research*, 109, 1029-1034.
- Kalenderoğlu, M. (2017). *Vergi Hukuku Türk Vergi Sistemi* (18. Baskı). Agon Bilgi Akademisi: Ankara.
- Kaya, İ., Oktay, S. ve Engin, O. (2005). Kalite Kontrol Problemlerinin Çözümünde Yapay Sinir Ağlarının Kullanımı, *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 21(1-2), 92-107.
- Kırbaş, S. (2015). *Vergi Hukuku Temel Kavramlar İlkeler ve Kurumlar* (20. Baskı). Siyasal Kitabevi: Ankara.
- Kok, J. N., Boers Egbert, J.W., Kusters, W. A., Putten, P., & Poel, M. (2002). *Artificial intelligence: definition, trends, techniques, and cases*, in: Knowledge for sustainable development: an insight into the Encyclopedia of life support systems (pp. 1095-1107). UNESCO Publishing.
- McCarthy, J., Minsky, M. L., Rochester, N., and Shannon, C. E. (1955). A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence, <http://jmc.stanford.edu/articles/dartmouth/dartmouth.pdf>
- Ng, C. & Alarcon, J. (2021). *Artificial Intelligence in Accounting*. Routledge: New York.
- OECD (2020). Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration, OECD, Paris. <http://www.oecd.org/tax/forum-on-tax-administration/publications-and-products/tax-administration-3-0-the-digital-transformation-of-tax-administration.htm>
- Ortaç, F. R. ve Ünsal, H. (2019). *Genel Vergi Hukuku*. Gazi Kitabevi: Ankara.
- Öner, E. (2023), *Vergi Hukuku* (14. Baskı). Seçkin Yayıncılık: Ankara.
- Rathi, A., Sharma, S., Lodha, G. & Srivastava, M. (2021). A Study on Application of Artificial Intelligence and Machine Learning in Indian Taxation Systempp. *Psychology and Education*, 58(2), 1226-1233.
- Rouhiainen, L. (2019). *Artificial Intelligence: 101 Things You Must Know Today About Our Future*, Create Space Independent Publishing Platform.
- Saragih, A. H., Reyhani, Q., Setyowati M. S. & Hendrawan, A. (2022). The potential of an artificial intelligence (AI) application for the tax administration system's modernization: the case of Indonesia, *Artif Intell Law*, <https://doi.org/10.1007/s10506-022-09321-y>
- Şenyüz, D., Yüce, M. ve Gerçek, A. (2022). *Vergi Hukuku Genel Hükümler* (13. Baskı). Ekin Kitabevi: Bursa.
- Tosuner, M. ve Arkan, Z. (2015). *Vergi Usul Hukuku*. Kanyılmaz Matbaası: İzmir.
- Turan, D. (2020). Yapay Zekâ ve Vergi Uygulamalarına Etkisi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 55-70.
- Türk, İ. (1992). *Kamu Maliyesi*. Turhan Kitabevi: Ankara.
- Warwick, K. (2011). *Artificial Intelligence: The Basics*, Routledge: New York.
- Zhou, L. (2019). Opportunities and Challenges of Artificial Intelligence in the Application of Taxation System, *Advances in Economics, Business and Management Research*, 109, 201-206.
- Zhurenkov, D. A., Poikin, A. E., Saveliev A. M. & Berkutova, T. A. (2021). Methods and Approaches of Artificial Intelligence in Taxation Area in the Context of the Ethical System of Post-non-classical Scientific Rationality, *IFAC-PapersOnLine*, 54(13), 194-199.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Baki YEGEN (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Baki YEGEN (100%)

Türkiye’de Asgari Ücretin Araçsallaştırılması: 2002-2022 Dönemi Üzerine Bir İnceleme

Mehmet Atilla GÜLER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, maguler@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6910-2134

Öz: Asgari ücret, bir ülkede refah seviyesini belirleyen temel göstergeler arasında yer alır. 19. yüzyılın son döneminde Anglo-Sakson ülkelerinde başlayan ve İkinci Dünya Savaşı’nın ardından dünya geneline yayılan asgari ücret uygulaması, serbest piyasa koşullarında emek ve sermaye arasındaki bakımsız güç ilişkisiyle belirlenen ücretlerin bu niteliğinin ortadan kalkmasını sağlamıştır. Bu anlamda asgari ücret, devlet müdahalesiyle, müdahalenin kapsamının genişlemesiyle ve sosyal devletin kurumsallaşmasıyla doğrudan ilişkilidir. Türkiye’de asgari ücret, dünyadaki eğilimle benzer şekilde 1950’li yıllarda yasal bir zemine oturtulmuştur. İlk aşamada bölgesel ve sektörel düzeyde yürütülen asgari ücret uygulaması, 1970’lerde bu u yerini ulusal düzeyde belirleme yöntemine bırakmıştır. Belirtilen dönemde Türkiye’de asgari ücret, sosyal bir nitelik kazanmıştır. Buna karşılık 1980’li yıllar, neo-liberal düzenleme biçiminin egemen hale gelmesine bağlı olarak, Türkiye’de asgari ücretin sosyal niteliğinin aşıldığı, asgari ücret başta olmak üzere tüm ücret biçimlerinin baskı altına alındığı ve ücretlerle satın alma gücü arasındaki bağın kopartıldığı bir süreci işaret eder. Asgari ücretin araçsallaştırıldığı bu dönem, 2000’lerin başında yaşanan ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuksal gelişmelerin de etkisiyle iyiden iyiye hızlanmıştır. Çalışmada Türkiye’de asgari ücretin araçsallaştırılma süreci, 2002-2022 dönemini kapsayan betimleyici göstergelerden hareketle somutlaştırılmıştır. İncelenen dönemde, reel asgari ücret düzeyi artmasına rağmen, bu ücret düzeyine ilişkin diğer tüm göstergeler olumsuz bir seyir izlemiştir. Ortalama ücret düzeyinin asgari ücret seviyesine yakınsaması, ücretliler içerisinde asgari ücretle çalışanların oranının artması, asgari ücretteki artış oranının belirli dönemlerde enflasyonun gerisinde kalması, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve yoksulluk sorununun aşılması yönünde yapısal dönüşümlerin gerçekleşmemesi, çalışma kapsamında ulaşılan bulgulardan bazılarıdır.

Anahtar Kelimeler: Asgari ücret, araçsallaştırma, sosyal devlet

Jel Kodları: J01, J31, J83

Instrumentalization of the Minimum Wage in Turkey: A Review on 2002-2022

Atıf: Güler, M. A. (2023). Türkiye’de Asgari Ücretin Araçsallaştırılması: 2002-2022 Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 155-171. <https://doi.org/10.30586/pek.1296552>

Geliş Tarihi: 12.05.2023

Kabul Tarihi: 26.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The minimum wage is among the basic indicators that determine the level of welfare in a country. The minimum wage practice, which started in the Anglo-Saxon countries in the last period of the 19th century and spread to the whole world after the Second World War, enabled the disappearance of this quality of wages determined by the asymmetrical power relation between labor and capital in free market conditions. In this sense, the minimum wage is directly related to the state intervention, the expansion of the scope of the intervention and the institutionalization of the welfare state. The minimum wage in Turkey was established on a legal basis in the 1950s, like the trend in the world. The minimum wage practice, which was carried out at the regional and sectoral level in the first stage, left its place to the method of determination at the national level in the 1970s. In the specified period, the minimum wage gained a social character in Turkey. On the other hand, the 1980s marked a process in which the social nature of the minimum wage was eroded, all wage forms, especially the minimum wage, were suppressed, and the link between wages and purchasing power was severed due to the neo-liberal mode of regulation becoming dominant. This period, in which the minimum wage was instrumentalized, accelerated with the effect of the economic, social, political, and legal developments in the early 2000s. In the study, the instrumentalization process of the minimum wage in Turkey has been embodied by the descriptive indicators covering the 2002-2022 period. Despite the increase in the real minimum wage level in the analyzed period, all other indicators regarding this wage level followed a negative course.

Some of the findings reached within the scope of the study are the convergence of the average wage level to the minimum wage level, the increase in the rate of employees with minimum wage among wage earners, the fact that the rate of increase in the minimum wage falls behind inflation in certain periods, ensuring justice in income distribution and overcoming the poverty problem.

Keywords: Minimum wage, instrumentalization, welfare state

Jel Codes: J01, J31, J83

1. Giriş

Kapitalist düzende ücretler, klasik iktisadın ilkelerinin geçerli olduğu kuruluş döneminde, üretim faktörlerinden biri olan emeğin yaratılan gelirden aldığı payın maddi karşılığı olarak değerlendirilmiştir. Klasik iktisada göre ücretler, işçinin fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayacak bir düzeyde belirlenir. Ücretlerin belirlenmesi piyasa koşullarında işgücü arzı ile talebinin bulunduğu noktada gerçekleşir. Bu ücret düzeyi, doğal ücret olarak tanımlanır. Doğal ücret, emeğin fiyatı olup işçilerin yaşamasına ve neslini sürdürmesine olanak veren bir tabanı işaret eder. Açıklanan ilkelerin geçerli olduğu dönemde ücretler, emeğin metalaştırıldığı bir düzlemde saptanmıştır.

Asgari ücret ilk kez, 19. yüzyılın son döneminden itibaren Anglo-Sakson ülkelerinde uygulama alanı bulmuştur. Asgari ücretin belirlenmesi, doğrudan devlet müdahalesini içerdiğinden klasik iktisadın doğal ücret yaklaşımının reddedilmesi anlamına gelir. Asgari ücret uygulaması, emeğin meta dışı hale getirilmesinin öncü aşamalarından birini oluşturur. Asgari ücretin kurumsallaşması, işçi sınıfının uzun yıllar süren mücadelesinin bir sonucudur. Bu niteliğiyle asgari ücret, emek ve sermaye arasındaki mücadelenin en önemli yansımalarından biridir.

Asgari ücret, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından çeşitli uluslararası belgelerle güvence altına alınmıştır. Bu noktada Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından Bildirge ve Sözleşme düzeyinde hazırlanan normlar ile İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si, Avrupa Sosyal Şartı ve Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi öne çıkan düzenlemeleri oluşturur. Asgari ücret, sıralanan uluslararası belgelerin yanında ulusal düzeyde gerçekleştirilen düzenlemelerle *otuz görkemli yıl* veya *Altın Çağ* adı verilen dönemde çok sayıda ülkede anayasal güvenceye kavuşmuştur.

Asgari ücret, devlet müdahalesiyle belirlenebilecek ve güvence altına alınacak en az düzeyi işaret ettiğinden özellikle enflasyonist baskıların yükseldiği dönemlerde daha önemli hale gelir. Günümüz Türkiye'sinde sürmekte olan kriz koşulları, düşük ücretli işçiler üzerinde orantısız etkiler yaratarak ücrete bağlı eşitsizliklerin derinleşmesine neden olmaktadır.

Türkiye'de asgari ücretin yasal bir güvenceye kavuşması, dünya genelindeki eğilimle benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gerçekleşebilmiştir. Asgari ücretin belirlenmesi yönündeki ilk irade, 1923 İzmir İktisat Kongresi ile ortaya koyulmuş ve 1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Kanunu'nda asgari ücret konusunda bir nizamnamenin çıkartılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Buna rağmen, ilgili düzenleme ancak 1951 yılında Asgari Ücretlerin Tespitine Yönelik Müteallik Yönetmelik'in yayınlanmasının ardından yürürlüğe konulabilmiştir. Yönetmelikle birlikte, 1967 yılına kadar Türkiye'de asgari ücret, bölgesel düzeyde ve yerel komisyonlar tarafından belirlenmiştir. Bu tarihte 931 sayılı İş Kanununun kabulü ile asgari ücretin merkezi bir komisyon tarafından bölgesel olarak belirlenmesi ilkesi benimsendiği yeni bir anlayışa geçilmiştir. Bu anlayış 1971 tarihli ve 1475 sayılı İş Kanunu'nda da sürdürülmüştür. 1974 yılından başlayarak, açıklanan uygulama yerini asgari ücretin merkezi bir komisyon tarafından ulusal düzeyde belirlendiği güncel yönetime bırakmıştır.

Türkiye'nin 24 Ocak 1980 Kararları ve bunu izleyen 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi ile bir neo-liberal dönüşüm sürecine girdiği bilinmektedir. Dönüşüm sürecinde ücret artışları baskı altına alınmış, emeğin yaratılan gelirden aldığı pay azaltılmış, ortalama

ücret seviyesi asgari ücrete yaklaştırılmış ve yoksullukla mücadelede öne çıkması gereken bu ücret düzeyinin yoksulluğun yeniden üretilmesine neden olduğu bir yapının temelleri atılmıştır.

Belirtilen dönüşüm 24 Ocak 1980 Kararları ile başlamakla birlikte, 2000'li yıllar bu bakımdan önemli bir aşamayı işaret eder. İlk olarak, bu dönemde Türkiye ekonomisi 1997-2007 yıllarını kapsayacak şekilde Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası tarafından salık verilen programlarda tasarlanan anlayışla yönetilmiştir. İkincisi, 2002 yılında yaşanan iktidar değişikliği ekonomik ve sosyal açıdan neo-liberal düzenleme biçimiyle uyumlu politikaların yürütülmesini hızlandırmıştır. Üçüncüsü, 2003 yılında 4857 sayılı İş Kanunu'nun kabul edilmesiyle Türkiye işgücü piyasasını esneklik yaklaşımıyla bütünleştirmeyi amaçlayan en kapsamlı yasal değişiklik yapılmıştır. Özetlenen bu sürecin ardından Türkiye'de asgari ücret, işgücü piyasasında güvencesizliğin yaygınlaştırılması amacıyla bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Araçsallaştırma sürecinin asgari ücrete ilişkin çeşitli göstergelerle somutlaştırılması mümkündür. Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak asgari ücret kavramı, asgari ücretin belirlenme yöntemleri ve etkileri açıklanmış, bunun arkasından 2002-2022 dönemini kapsayacak şekilde asgari ücretin araçsallaştırılmasını somutlaştıran göstergeler değerlendirilmiştir.

2. Asgari Ücret Kavramı

2.1. Tanımı ve Tarihsel Arka Planı

Asgari ücret, emek-sermaye ilişkilerini düzenlemek için geliştirilmiş evrensel bir araçtır. Bu niteliğiyle asgari ücret, sosyal devletin düzenleme işlevini somutlaştıran araçların başında gelir. Sosyal devlet, işgücü piyasalarına üretim araçları mülkiyetinin sağladığı güçle piyasaya egemen olan sermaye karşısında sayıca çoğunluktaki emek arasında bir düzen kurmak amacıyla müdahalede bulunur. Bu müdahale, sermayenin sınırsız gücünü dengelemek için emeğin korunması ile kendini gösterir. Düzenleme, yalnızca yasal ve yönetsel bir denge arayışıyla sınırlı değildir. Düzenlemenin temelini, emeğin çıkarlarını koruyup geliştirmek için işçi sınıfının verdiği mücadele oluşturur.¹

Kapitalist düzende ücretler, çok sayıda işlevi yerine getirmesi beklenen temel bir ekonomik ve sosyal gösterge olarak değerlendirilir. Bu bakımdan asgari ücret, rekabetçi bir düzende belirlenen ve dibe doğru yarıyı sınırlayan bir düzeyi işaret etmesi nedeniyle önem taşır. Ayrıca asgari ücret, işçilerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasının ötesinde, onların toplumsal yaşama katılımlarını sağlayacak bir geçim düzeyini de işaret eder (Dingeldey vd., 2021, s. 9). Bu bağlamda, emek sömürüsünün önlenmesi, gelir dağılımında adaletin sağlanması, yoksullukla mücadele ve ücret farklılıklarının daraltılması asgari ücret uygulamasının temel amaçları arasında sıralanır (Korkmaz, 2004, s. 30).

Asgari ücretin bölüşüm ve üretim ilişkileri konusunda iki görevi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, işçi sınıfının kendisini fiziksel ve toplumsal olarak yeniden üretebilmesinin şartlarının ve gereklerinin belirlenmesidir. İkinci olarak asgari ücret, işçi sınıfının mücadelesi açısından yasal ve siyasi bir eşiği temsil eder. Gerçekten bir ülkede asgari ücret anlamını ne kadar kaybederse, işçi sınıfının yasal ve siyasi mücadelesi de o kadar anlamsız hale gelmektedir (Bahçe vd.; 2011, s. 71-72).

Kapitalizmin tarihinde asgari ücret konulu ilk yasal düzenleme 1894 yılında Yeni Zelanda'da yapılmıştır. Bunun ardından sırasıyla Avustralya'nın Victoria eyaletinde (1896) ve Birleşik Krallık'ta (1909) asgari ücrete ilişkin yasalar çıkartılmıştır. Bu dönemde yürürlüğe konulan asgari ücret uygulamalarının ortak noktası, görece az sayıda işçi kategorisinin kapsama alınması ve asgari ücretin güvencesiz olarak nitelendirilen kesimlerin korunmasını amaçlayan bir araç olarak tasarlanmasıdır. Ayrıca bu dönemde asgari ücretin sosyal taraflar arasında ücret pazarlıkları kurumsallaştığında aşamalı olarak kaldırılacak geçici bir önlem olarak düşünüldüğü belirtilmektedir. Yaklaşık kırk yıl boyunca süren bu mantık, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yerini sosyal devletin

¹ Sosyal devlete ilişkin bu eksende yapılmış bir değerlendirme için bkzn. Güler, 2020.

çatısı altında güvence altına alınan bir yaklaşıma bırakmış, böylece hem asgari ücretin yasal olarak tanımlandığı ülkelerin sayısı artmış, hem de bu ücretin amaçları değişime uğramıştır (ILO, 2016: 7).

Bir yaklaşıma göre asgari ücret, “uygar ve çağdaş bir toplum içinde yaşayan ortalama bir işçinin ve ailesinin olağan gereksinimlerini karşılayan bir ücret” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu tanım bağlamında asgari ücret, işçiye ailesi ile yaşadığı toplumda kabul edilebilecek bir yaşam düzeyini garanti etmelidir (Talas, 1976: 60). Öte yandan bir başka tanımda ise asgari ücret bir yandan işçiye sosyal açıdan uygun bir yaşam düzeyi sağlarken diğer yandan işverenleri daha düşük ücret ödemekten alıkoyan zorunlu nitelikli bir ücret olarak nitelendirilir. Bu tanıma göre asgari ücret, çalışanların mesleki vasıf derecesine veya yapılan işin niteliğine bakılmaksızın, zorunlu ihtiyaçları en az seviyede karşılamayı amaçlamakta, belirlenen tutarın altında işçi çalıştırmayı hukuki olarak yasaklamaktadır. Bir diğer ifadeyle, işçi ve işveren taraflarının, yasal olarak belirlenen asgari ücret düzeyinin altında bir bedelle sözleşme yapma özgürlüğü bulunmamaktadır (Kutal, 1965, s.57).²

Asgari ücret, kuruluşundan itibaren ILO'nun çeşitli yöntemlerle merkeze aldığı konular arasında yer alır. Örgütün 1919 tarihli Anayasasında, evrensel ve kalıcı barışın ancak sosyal adalete dayanması halinde kurulabileceği görüşünden hareketle, yeterli geçim ücretinin sağlanması da dahil olmak üzere, çalışma koşullarının acilen iyileştirilmesi gerektiği konusunda çağırıda bulunulmuştur. İkincisi, 1944 yılında yayınlanan Filadelfiya Bildirgesi'nde çalışan ve korunmaya gereksinimi bulunan herkes için asgari geçim ücretinin önemine değinilmiştir. ILO ayrıca 1928 ve 1970 tarihli iki farklı sözleşmesiyle doğrudan asgari ücrete odaklanan iki belge hazırlamıştır. Örgütün uygun iş gündemini somutlaştıran ve 2008 yılında yayınlanan Adil Bir Küreselleşme İçin Sosyal Adalet Bildirgesi'nde, Filadelfiya Bildirgesi ile ilgili sözleşmelerde geliştirilen asgari ücret yaklaşımı tekrarlanmıştır (ILO, 2016, s. 8).

ILO'nun 1928 tarihli ve 26 sayılı Asgari Ücret Belirleme Yöntemleri Sözleşmesine göre taraf ülkeler, asgari ücreti kendi ulusal mevzuatları çerçevesinde belirlemekle, bu ücret düzeyinin doğru bir biçimde uygulandığına dair gerekli önlemleri almakla ve raporlama faaliyetleri yürütmekle yükümlü tutulmuşlardır. 1970 yılına gelindiğinde, 26 sayılı ILO Sözleşmesinin eksik ve açık yanlarını ortadan kaldırmak amacıyla bu sözleşmeden daha geniş bir koruma sağladığı düşünülen 131 sayılı Asgari Ücret Tespit Sözleşmesi hazırlanmıştır. Sözleşme, onaylayan üye devletleri şu hususları sağlayan bir asgari ücret sistemi kurmaya teşvik etmektedir: i) Geniş bir uygulama kapsamı ve istisnaların en aza indirilmesi; ii) Asgari ücreti sistemli bir şekilde düzenleyecek yapıların oluşturulması; iii) Sosyal taraflarla tam istişare ilkesinin kabulü; iv) Sistemin tasarımı ve işleyişinde sosyal tarafların eşit olarak temsili; v) Asgari ücretin, ekonomik faktörlerin yanı sıra işçilerin ve onların ailelerinin ihtiyaçlarını da dikkate alacak şekilde belirlenmesi; vi) Asgari ücretin etkin bir şekilde uygulanmasını sağlayacak gerekli önlemlerin alınması.³

ILO (2016, ss. 3-4), asgari ücreti bir işverenin çalışanlara belirli bir süre içinde yaptıkları iş için ödemesi gereken ve toplu sözleşme veya bireysel sözleşmelerle azaltılamayan ücret düzeyi olarak tanımlar. Asgari ücretin amacı, işçilerin aşırı düşük ücretlere karşı korunmasıdır. Bu bağlamda asgari ücret, herkesin ekonomik gelişmeden adil ve hakkaniyetli bir pay almasına ve korumaya gereksinmesi bulunan kesimlerin asgari geçim düzeylerinin belirlenmesine yardımcı olur. Asgari ücret aynı zamanda yoksullukla mücadele edilmesi ve eşitsizliğin azaltılması konularında temel bir politika aracı olarak değerlendirilir.

Asgari ücretin güvence altına alındığı bir diğer uluslararası düzenleme, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'dir (1948). Bildirgenin 23. maddesinde, çalışan herkesin kendisi ve ailesi için insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak düzeyde adil ve elverişli

² Bu tanımlamalar, asgari ücretin kapsamına dair iki farklı görüşün varlığını ortaya koymaktadır. Farklılık, belirlenecek asgari ücret düzeyinin tekil olarak işçinin mi yoksa çoğul olarak işçiyle birlikte bakmakla yükümlü olduğu ailesinin mi ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğiyle ilgilidir. Açıklanan farklılık, ILO belgeleri başta olmak üzere çeşitli uluslararası düzenlemelerde karşılık bulmaktadır.

³ https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C131 Erişim: 27.10.2022

ücretlendirilme hakkı olduğu belirtilmiş, ihtiyaç halinde bu hakkın başka sosyal koruma yollarıyla destekleneceği vurgulanmıştır.⁴ Benzer bir yaklaşım, 1966 tarihli Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde de tekrarlanmış ve bu belgenin 7. maddesinde taraf devletlere işçilerin kendilerine ve ailelerine saygın bir yaşam düzeyi sağlayacak bir ücretin verilmesini güvence altına alması gerektiği belirtilmiştir.⁵ Asgari ücretin uluslararası düzeyde düzenlendiği bir diğer belge Avrupa Sosyal Şartı'dır (1961). Şartın adil ücret hakkı başlıklı 4. maddesinde⁶, önceki iki Sözleşme ile benzer şekilde, çalışanların kendilerine ve ailelerine iyi bir yaşam düzeyi sağlayacak ücret hakkının tanınması gerektiği vurgulanmıştır.⁷

Asgari ücret, Avrupa Birliği (AB) düzeyinde de çeşitli belgeler aracılığıyla güvence altına alınmıştır. Birliğin 1989 tarihli İşçilerin Temel Sosyal Hakları Şartı'nda asgari ücretin işçilere uygun bir yaşam standardına sahip olmalarını sağlayacak düzeyde güvence altına alınma öngörülmüştür.⁸ Öte yandan, Örgütün 2017 tarihli Avrupa Sosyal Haklar Sütunu başlıklı belgesinde ise asgari ücret yaklaşımı genişletilerek, işçilere kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeterli asgari ücretin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Buna göre asgari ücret, çalışan yoksulluğunu önleyici bir nitelik taşımalıdır. Ayrıca ücretlerin belirlenmesinde sosyal tarafların özerkliğine saygı gösterilmeli, şeffaflık ve öngörülebilirlik değerlerine dikkat edilmelidir.⁹

2.2. Asgari Ücretin Belirlenme Yöntemleri

Asgari ücretin belirlenmesi oldukça tartışmalı bir süreçtir. Bu süreçte işçi ve işveren sendikaları ile hükümet temsilcilerinin yanı sıra, siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri gibi farklı aktörlerin etki alanı, stratejileri ve güç kaynakları önemli hale gelmektedir. Öte yandan, asgari ücret, hangi yöntemle belirlenirse belirlensin toplumsal ve politik bir uzlaşımın sonucu olarak değerlendirilir (Dingeldey vd., 2021, ss. 1-2).

ILO'nun 2016 tarihli *Asgari Ücret Politika Rehberi* uyarınca Örgüte üye ülkelerin yüzde 92'sinde yasal asgari ücret uygulaması mevcuttur. Buna bağlı olarak, asgari ücret uygulamasının geçerli olduğu ülkelerde iki genel eğilimden söz edilebilir. Bunlardan ilki, asgari ücretin yasalarla veya toplu pazarlıkla belirlenmesidir. İkinci eğilim, asgari ücretin yalnızca toplu pazarlıkla saptanmasıdır. Bu eğilimler kapsamında ILO'ya (2016, ss. 3-4 ve ss. 26-27) göre asgari ücret yasalar aracılığıyla, yetkili makamların kararıyla, ücret kurullarıyla veya konseyleriyle ya da mahkeme kararlarıyla belirlenebilmektedir. Örgüte üye ülkelerin yüzde 90'ında ilk yöntem kullanılırken geriye kalan yüzde 10'luk grupta ise toplu sözleşmeler asgari ücretin belirlenmesinde kullanılan tek mekanizmadır. Danimarka ve İsveç, ikinci yöntemin tek mekanizma olarak kullanıldığı ülkelerin başında gelmektedir.

ILO'nun ikili yaklaşımından farklı olarak AB ülkelerinde asgari ücretin belirlenmesinde dört farklı yöntemin kullanıldığı belirtilmektedir. Bunlar; asgari ücretin hükümet tarafından sendikalara danışılarak belirlenmesi, asgari ücretin ulusal düzeyde toplu sözleşmelerle saptanması, sektörlere göre farklılaşan asgari ücretin toplu sözleşmelerle güvence altına alınması, tüm işçileri kapsayacak toplu sözleşmelerin imzalanması biçiminde sıralanmaktadır. Bunların yanında geçmişte, İrlanda ve İngiltere özelinde, asgari ücretin yalnızca ücret seviyesinin düşük olduğu sektörler için belirlendiği örneklerle de rastlanılmaktadır (Yılmaz ve Terzi, 2006, s. 123).

2.3. Asgari Ücretin Etkileri

Sosyal devletin kurumsallaştığı gelişmiş ülkelerde asgari ücretlilerin hem bu ücret düzeyinden hem de ek devlet yardımlarından faydalandıkları bilinmektedir. Sosyal devletin yeteri kadar kurumsallaşmadığı ülkelerde ise çalışmadan elde edilen kazançlar genellikle tek gelir kaynağı olduğundan asgari ücret düzeyi ile yoksulluk arasında doğrudan bir ilişki vardır (Dingeldey vd., 2021, s. 10).

⁴ <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf> Erişim: 02.11.2022.

⁵ <https://insanhaklimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf> Erişim: 02.11.2022.

⁶ <https://www.anayasa.gov.tr/media/3680/avrupasosyalsarti.pdf> Erişim: 02.11.2022.

⁷ Türkiye, sıralanan bu üç uluslararası belgenin tarafı olmakla birlikte Avrupa Sosyal Şartı'nın 4. maddesine çekince koymuştur.

⁸ <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/51be16f6-e91d-439d-b4d9-6be041c28122/language-en/format-PDF> Erişim: 02.11.2022.

⁹ https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf Erişim: 02.11.2022.

Asgari ücret, ücretlerin belirlenmesi için salt bir alt sınır olmanın ötesinde, ülkelerin gelişmişlik düzeyini ve hükümetlerin ekonomi politikası ile sosyal politikaya bakışını somutlaştıran bir araç olarak değerlendirilmektedir. Asgari ücret düzeyi, yaşamlarını bu ücretle sürdürmek zorunda kalanların oranına bağlı olarak etkiler yaratır. Bu bağlamda, gelişmiş ülkelere göre daha düşük olduğu belirtilmektedir (Sayın, 2019, s. 1878).

Asgari ücretin ekonominin geneli üzerinde çok çeşitli etkileri bulunmaktadır. İstihdam ve işsizlik, ortalama ücretler, enflasyon, ekonomik büyüme ve gelir dağılımı, asgari ücretin etkilerinin çok yönlü olarak görüldüğü göstergeleri oluşturur. Bunlar içerisinde en tartışmalı etki alanı istihdam ve işsizliktir. Gerçekten kimi çalışmalarda asgari ücret ile istihdam ve işsizlik arasındaki ilişkiye dair negatif etkilere rastlanırken kimi çalışmalarda ise pozitif sonuçlar elde edilmiştir. Bu noktada, zaman serisi temelli çalışmalarda negatif etkilerin, geniş gruplarla yapılan çalışmalarda ise pozitif etkilerin öne çıktığı belirtilmektedir (Özdemir vd., 2012, s. 41).

Günümüzde sermaye birikim sürecini tüm boyutlarıyla yönetme gücüne sahip olan neo-liberal düzenleme biçiminin en önemli savlarından biri, genelde ücretlerin, özelde ise asgari ücretin yüksek oranda artırılmasının beraberinde istihdamda daralmayı ve işsizlikte artışı getireceğidir. Buna göre, asgari ücretin yüksek tutulması kayıtlı sektördeki istihdamı artıracak, kayıt dışı istihdamı yaygınlaştıracak ve işgücü maliyetlerini düşürmeyi hedefleyen sermayeyi caydırıcı bir etki yaratacaktır (Türkan Özşuca, 2004, s. 9). İçinde bulunduğumuz dönemde *genel doğru* olarak kabul gören bu yaklaşım, nicel açıdan sorgulanmaya muhtaçtır. Asgari ücretin istihdam düzeyini olumsuz yönde etkileyeceğine dair savın tam rekabet piyasası koşullarının geçerli olduğunu savunan iktisadi anlayış tarafından ileri sürüldüğü unutulmamalıdır. Bu görüşte asgari ücretin bir sosyal koruma aracı olmaktan çok istihdamı azaltıcı yönde etkide bulunduğu iddia edilmektedir. Buna karşılık, işgücü piyasalarında eksik rekabetin ve monopsoncu anlayışın söz konusu olduğunu belirten yaklaşımlara göre asgari ücret ile istihdam arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (Güven vd., 2011, s. 147).

Asgari ücretin ekonomik ve sosyal açıdan en önemli etkisi, gelir eşitsizliğinin azaltılması ve yoksullukla mücadeledir. Ancak asgari ücretin yalnızca yasal düzeyde tanımlanması belirtilen etkileri yaratmak için yeterli değildir. ILO, asgari ücret politikasının hangi koşullar altında gelir eşitsizliğini azaltabileceği sorusunu üç temel faktörden hareketle yanıtlamaktadır. Bunlar; asgari ücretin yasal kapsamının ve uyumluluk düzeyinin genişletilmesi, yeterli bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesi ve bu belirlenimde işgücü piyasasının yapısının ve yararlanıcıların özelliklerinin dikkate alınması, bir başka deyişle asgari ücretlilerin gelir dağılımının en alt kesiminde yer aldığının unutulmamasıdır. Bu bağlamda uygulanan politikalar, yasal kapsamın ve uyumluluğun artırılmasına, dengeli bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesine, kayıt dışı ekonomiden kayıtlı ekonomiye geçişin teşvik edilmesine, istihdam yaratılmasına ve verimliliği artırmak için gerekli önlemlerin alınmasına odaklanmalıdır (ILO, 2020, s. 89).

3. Türkiye’de Asgari Ücretin Araçsallaştırılması

Araçsallaştırma, öne çıkartılan konunun hedeflenen sonuca ulaşılması için kullanılması anlamını taşır. Bu çerçevede araçsallaştırma, üretim sürecinde emek gücünün, sermaye tarafından kullanılması biçiminde açıklanabilir. Kapitalizmin temel bir özelliği olan araçsallaştırma, işçi sınıfının emek gücü ve ihtiyaçları üzerindeki kontrolünü zayıflatır. Bu durum beraberinde toplumsal eşitsizliklerin derinleşmesini getirir. Marx’a göre araçsallaştırma, kapitalist toplumlarda işçi sınıfına özgü bir sorundur. Araçsallaştırma yoluyla sermaye, işçi sınıfı üzerindeki baskıyı artırmış olur. Araçsallaştırma ile ayrıca, sermaye birikimi başta olmak üzere uzun vadeli iktisadi süreçlerin anlaşılması daha olanaklı hale gelir. Bu bağlamda, Marx’ın sermaye döngüsü analizinde olduğu gibi, işçilerin sermaye tarafından nasıl araçsallaştırıldığı ve emek gücünün ne ölçüde metalaştırıldığı önemli bir tartışma alanı olarak belirginleşir (Marx, 2006, s. 151; Harvey, 2015, s. 167).

Türkiye’de asgari ücret, 24 Ocak 1980 Kararlarından başlayarak, işgücü piyasasında güvencesizliğin yaygınlaştırılması için bir araç olarak kullanılmıştır. Araçsallaştırmanın gerekçesi, Türkiye ekonomisini neo-liberal düzenleme biçimiyle bütünleştirme düşüncesidir. Belirtilen doğrultuda, Türkiye’de anılan kararlarla başlayan asgari ücretin araçsallaştırılma süreci; ücretler genel düzeyinin baskı altına alınmasıyla, emeğin gayri safi yurt içi hasıladan (GSYH) aldığı payın azaltılmasıyla, asgari ücretin ortalama ücret seviyesine getirilmesiyle, bu ücret düzeyinin yoksullukla mücadeledeki rolünün sınırlı kalmasıyla, istihdam edilenler içerisinde asgari ücretlilerin payının her geçen yıl artmasıyla ve seçim dönemlerine denk düşen artışlarla kendini göstermiştir. Araçsallaştırma, 24 Ocak 1980 Kararları ile başlamış, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile bu kararların uygulanması olanaklı kılınmış, 2000’li yıllardaki ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuki gelişmelerle nihai halini almıştır.

24 Ocak 1980 Kararlarının üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar; devalüasyonlar ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi aracılığıyla fiyat denetimlerinin kaldırılması, IMF ve Dünya Bankası tarafından yapısal uyum programları ve askeri yönetim koşullarında şekillenen emek karşıtlığıdır. Sıralanan politikaların tamamı, 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesinin çizdiği demokrasi dışı koşullarda uygulama alanı bulmuştur. Bu bağlamda, 1982 Anayasasından başlayarak, toplu iş ilişkilerini düzenleyen yasalar örgütlenme ve toplu pazarlık özgürlüğünü kısıtlayacak şekilde yeniden düzenlenmiş, toplu sözleşme düzeni askıya alınmış, sınıf örgütleri ve sınıf mücadelesi baskılanmıştır. Açıklanan koşullar altında Türkiye’de reel ücretler düşerken, enflasyonla mücadelede düşük ücret politikasının tercih edilmesinin sonucu olarak ücret artışlarıyla fiyatlar arasında planlı dönemde kurulan bağ kopartılmıştır (Boratav, 2007, ss. 147-148).

1982 Anayasası, değişen mantığın temel görünümünden birini oluşturur. Anayasa’da devletin sosyal niteliği korunmakla birlikte, *çalışma hakkı ve ödevi* başlıklı 49. maddede alınacak tedbirlerin kapsamı yaşam seviyesinin yükseltilmesi, çalışmanın hayatının geliştirilmesi için çalışanların ve işsizlerin korunması, çalışmanın desteklenmesi, işsizliği önlemek için gerekli ortamın sunulması ve çalışma barışının sağlanması biçiminde sıralanmıştır. *Ücrette adaletin sağlanması* konusunu düzenleyen 55. maddede ise devletin çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gereken tedbirleri alacağı vurgulanmıştır. Asgari ücret konusunda ise çalışanların geçim şartları kadar ülkenin ekonomik durumunun da göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir. Talas’a (1992, s. 243) göre tüm bu düzenlemeler, ücretlerin belirlenmesinde insan onuruna yakışır bir yaşam seviyesinin sağlanması ilkesini reddederek 1961 Anayasasına kıyasla önemli bir gerilemeyi işaret etmektedir. Açıklanan mantık çerçevesinde Türkiye’de 1980-1989 döneminde ücretler, demokrasi dışı ve baskıcı politikaların etkisiyle belirlenmiştir. Bu dönemde hükümetler, kamu kesimi ücretlerinin ve asgari ücretin reel olarak azaltılması ile sendikal hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasını merkeze alan bir yaklaşım benimsemişlerdir (Erdoğan, 2014, s. 13).

Türkiye’de 1990’ların ilk yarısı, 1989 yılının Bahar aylarından itibaren başlayan ve yıl sonu itibarıyla Zonguldak Büyük Madenci Grevi ile en üst seviyesine ulaşan işçi eylemlerinin bir sonucu olarak reel ücretlerde 1980’li yıllara kıyasla görece artışların yaşandığı bir dönem olarak belirginleşir. Bununla birlikte, 1994 yılında yaşanan kriz nedeniyle aynı yıl yürürlüğe konulmaya çalışılan 5 Nisan Kararlarında ile 1980’lerin başında tasarlanan düzenleme anlayışı tekrarlanmıştır. Kararlar; kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesini, sosyal güvenlikte kamu yükünün hafifletilmesini ve aktüeryal dengesinin sağlanmasını hedefleyen kararlar ile sosyal güvenlik başta olmak üzere çeşitli alanlarda piyasalaştırmayı içermektedir (Yentürk ve Kepenek, 2009, ss. 583-584).

5 Nisan 1994 Kararlarını izleyen süreçte Türkiye ekonomisi 10 yıl aşkın bir süreyle IMF ve Dünya Bankasınca tasarlanan programlar aracılığıyla yönetilmiştir. Bu programlar uyarınca, Türkiye işgücü piyasasının yeterince *esnek* olmadığı, 1475 sayılı İş Kanunu’nun değişen koşullarla örtüşmediği ve *çağın gereklerine uygun* bir kanun için hazırlık sürecine girilmiştir. 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu, bu sürecin

bir çıktısıdır (Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008: 108). Yeni Kanunla bir yandan Türkiye işgücü piyasası sayısal esneklik başta olmak üzere tüm esneklik türleriyle bütünleşirken (Erdut, 2003, ss. 145-146) diğer yandan asgari ücret konusunda yeni tartışmalar gündeme gelmeye başlamıştır.

Asgari ücret, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 39. maddesine göre, iş sözleşmesi ile çalışan her türlü işçi için geçerlidir. Asgari ücretin belirlenmesi konusunda yasal yetki Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından oluşturulacak Asgari Ücret Tespit Komisyonuna aittir. Komisyon, en geç iki yılda bir toplanır. Komisyonun karar alma biçimine ilişkin usul ve esaslar ayrı bir yönetmelikle belirlenmiştir. Bu niteliğiyle 4857 sayılı İş Kanunu'nda, önceki düzenlemedeki asgari ücretin kapsadığı işçilere dair ayırım sorunu aşılırken, uygulama esasları bakımından daha dar bir kapsam benimsenmiş ve geçmişte Kanunla belirlenen yetkileri yönetmelik düzeyine indirgenmiştir.

4857 sayılı İş Kanunu'nun kabulünün ardından Türkiye'de asgari ücretin belirlenmesi, *istihdamın artırılması için asgari ücretlerin yüksek olmaması gerektiğini* savunan neo-liberal düzenleme biçimi doğrultusunda şekillenmiştir. Kanunun hazırlanma süreciyle benzer şekilde, asgari ücrete dair yaklaşımda da IMF ve DB tarafından yürütülen programlar etkili olmuştur. Bu durum aynı zamanda Türkiye'de asgari ücreti ciddi bir politik tartışma konusu haline getirmiştir. Dönemin genelinde sosyal politikanın taraflarının asgari ücrete yaklaşımları belirgin şekilde farklılaşmıştır. Bu doğrultuda hükümet temsilcileri, asgari ücretin belirlenmesinde uluslararası normlara uyulduğunu¹⁰, ücretlerdeki artışın istihdamı koruyacak şekilde gerçekleştirildiğini, mevcut ekonomik koşulların gözetildiğini, asgari ücretin işverene olan maliyetinin azaltıldığını ve bazı aktif işgücü piyasası politikası önlemlerinden yararlanan kişilere asgari ücrete endekslenen ödemeler yapıldığını belirtmişlerdir. Sermayeyi temsil eden örgütler, asgari ücretin işverene maliyetinin arttığını, bu durumun enflasyon, işsizlikle mücadele¹¹ ve rekabet gücünün artırılması gibi hedeflere uymadığını savunmuşlardır. Son olarak işçi sendikaları ise net asgari ücret artışlarının resmî kurumlar tarafından belirlenen asgari geçim düzeyinin dahi altında kalması nedeniyle hükümet temsilcileri ve sermaye örgütlerince dile getirilen olumsuz etkilerin yaşanmasının mümkün olmadığına dikkat çekmişlerdir (Öçal ve Korkmaz, 2019; Aslan, 2019, s. 145).

2002-2022 döneminde öne çıkan bir diğer gelişme, asgari ücretin bir toplumsal uzlaşma konusu olmaktan çıkmasıdır. Dönemin genelinde asgari ücret düzeyinin belirlenmesinde oybirliğinin sağlandığı yıl sayısı yalnızca 5'tir. Komisyonunda işçi sınıfını temsil eden Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) 16 kez hükümet temsilcileri ile işveren temsilcilerinin belirlediği asgari ücret düzeyine muhalefet etmiştir. Aynı dönemde işveren sınıfı yalnızca 2003 ve 2015 yıllarındaki komisyon kararlarına muhalefet şerhi koymuştur (DİSK-AR, 2021, s. 17).

İncelenen dönemde asgari ücret ile ilgili öne çıkan bir diğer konu, bu ücret düzeyinde yaşanan artışlarla seçimler arasındaki ilişkidir. Kahveci ve Pelek (2021, s. 104), 2002-2018 dönemine ilişkin olarak yaptıkları çalışmada, Türkiye'de seçim dönemine girilmiş olmasının asgari ücret artışlarını olumlu yönde etkilediğini, böyle dönemlerde belirlenen asgari ücret artışının genel ortalamanın üzerinde gerçekleştiğini saptamışlardır.

2002-2022 döneminde yaşanan tüm bu gelişmeler, Türkiye'de asgari ücret ile ilgili çeşitli sorun alanlarının belirginleşmesine neden olmuştur. Öğretide asgari ücretle ilgili sorun alanları; asgari ücretin yalnızca işçinin şahsını içerecek şekilde belirlenmesi ve ailesinin hesaba katılmaması, artış oranının enflasyona endekslenmesi, asgari ücret seviyesinin ihtiyaçların karşılanmasında yetersiz olması, asgari ücretin belirlenmesinde bölgesel farklılıkların gözetilmemesi, kayıt dışı ekonominin olumsuz etkileri, toplu

¹⁰ Hükümet temsilcileri tarafından ileri sürülen bu iddianın geçerliliği tartışmalıdır. Türkiye, asgari ücret konusunda ILO Uzmanlar Komitesi tarafından çeşitli dönemlerde hazırlanan raporlarda 131 sayılı Sözleşmenin onaylanmaması, asgari ücretin kapsamı konusundaki yetersizlikler, denetim sorunları ve değişen çalışma koşullarına uyumun sağlanamaması gerekçeleriyle eleştirilmiştir (Sayın, 2019, ss. 1904-1905).

¹¹ Güven vd. (2011) yaptıkları çalışmada 1969-2008 yılları arasında Türkiye'de asgari ücret ile istihdam arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmadığını ortaya koymuşlardır. Yazarlar bu çalışmalarında ayrıca asgari ücret-istihdam ilişkisine yönelik olarak yapılan nicel çalışmalarda nitelsiz işgücüne veya sektörlere yoğunlaşan çalışmalarda iki değişken arasında negatif ilişkinin görüldüğünü, buna karşılık ulusal düzeyde yapılan çalışmalarda pozitif bir ilişkinin ortaya çıktığını belirtmişlerdir.

pazarlık sisteminden kaynaklanan sorunlar, asgari ücretten alınan yüksek vergi oranları¹² ve uluslararası normlara aykırılıklar biçiminde sıralanmaktadır (Kutal, 2007, s. 59-63; Akgül, 2016, s. 96).

Yukarıda sıralanan konulardan bölgesel asgari ücrete ayrıca dikkat çekmek gerekir. Türkiye’de bölgesel asgari ücret, sermaye sınıfının bir talebidir. 2000’lerin ortalarından başlayarak sermaye örgütleri, iller arasında gelir dağılımında var olan dengesizlik, asgari ücretin satın alma gücündeki farklılaşma ve yerel uygulamanın rekabeti artıracığı gerekçeleriyle, bölgesel asgari ücreti gündeme getirmiştir. Bölgesel asgari ücrette illerin gelişmişlik düzeyleri ile işgücü piyasası koşulları birlikte değerlendirilir. Bu bağlamda, her il veya bölge için ayrı bir ücret düzeyi belirlenir. Bölgeler ve sektörler arasında gelişmişlik düzeyi bakımından eşitsizliklerin bulunduğu durumlarda asgari ücretin ulusal düzeyde belirlenmesinin ücret politikasını adaletten uzaklaştırdığını belirten görüşler mevcuttur (Gül Yücel, 2019, s. 351). Buna ek olarak, asgari ücretin bölgesel düzeyde belirlenmesinin sosyal amaçlara ulaşmayı engellediği, sektörel belirlenimin ise eşitsizliklere neden olacağı belirtilmektedir. Buna karşılık, asgari ücretin ulusal düzeyde tek tip olacak şekilde belirlenmesinin yararları; ülke genelinde geçerli bir ücret tabanının oluşturulması, sistemin uygulanmasının, denetiminin ve koordinasyonunun kolaylaştırılması, kalkınma politikalarının uyumlulaştırılması, bölgesel asgari ücret farklılıklarının azaltılması ve işverene ücret yönetimi konusunda kolaylıklar sağlanması biçiminde sıralanmaktadır (Sayın, 2019, s. 1897-1898).

4. 2002-2022 Dönemine İlişkin Bazı Göstergeler

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’de asgari ücretin son 20 yıllık gelişiminin nicel boyutu betimleyici göstergelerle ortaya konulacaktır. Betimleyici araştırmalarda mevcut durumun ve gerçeklerin anlatılması söz konusudur. Bu araştırmalarda, bir olayın, durumun ya da olgunun ayrıntılı bir şekilde tanıtılması ve açıklanması hedeflenir (Seyidoğlu, 2003: 26-27). Çalışmada bu doğrultuda; reel asgari ücret endeksi, asgari ücretin ABD doları cinsinden gelişimi, net asgari ücret-TÜİK asgari geçim düzeyi ilişkisi, asgari ücrette ve ortalama ücretlerde yaşanan reel artış ile enflasyon oranı arasındaki ilişki, istihdam edilenler içerisinde asgari ücretlilerin oranı, asgari ücret-kişi başına düşen GSYH ilişkisi ve Kaitz endeksine¹³ ilişkin sonuçlar incelenmiştir. Buna geçmeden, Türkiye işgücü piyasasının genel yapısının somutlaştırılması bakımından bazı temel göstergelerin ortaya konulması uygun olacaktır¹⁴:

- Türkiye’de 2022 yılı için kaydedilen işsizlik oranı yüzde 10,4; istihdam oranı ise yüzde 47,5’tir. 2002-2022 yılları arasında işsizlik oranının ortalaması yüzde 11 iken istihdam oranı içinse aynı değer yüzde 44,2 olarak hesaplanmıştır. Bu halde Türkiye; İspanya, Yunanistan, Slovakya, Kosta Rika ve Kolombiya’nın ardından işsizlik oranının en yüksek olduğu altıncı OECD ülkesi konumundadır. Ayrıca Türkiye, OECD ülkeleri arasında en düşük istihdam oranına sahip ülke durumundadır. Tüm bunlara ek olarak, OECD ülkeleri arasında istihdam oranının yüzde 50’nin altında gerçekleştiği tek ülke de Türkiye’dir.
- TÜİK Gelir Yaşam Koşulları Araştırması Sonuçları uyarınca, 2009-2022 yılları arasında nüfusun en yoksul yüzde 20’lik kesiminin gelirden aldığı pay yüzde 5,6’dan yüzde 6,1’e yükselmiştir. Nüfusun en zengin yüzde 20’lik kesiminin payı ise yüzde 47,6’dan yüzde 46,7’ye gerilemiştir. Bu durum, görece bir düşüşü işaret etmekle birlikte, gelir dağılımında adaletin sağlanması bakımından yapısal bir dönüşüm anlamı taşımamaktadır. Yine aynı araştırmanın sonuçlarına göre Türkiye’de görel

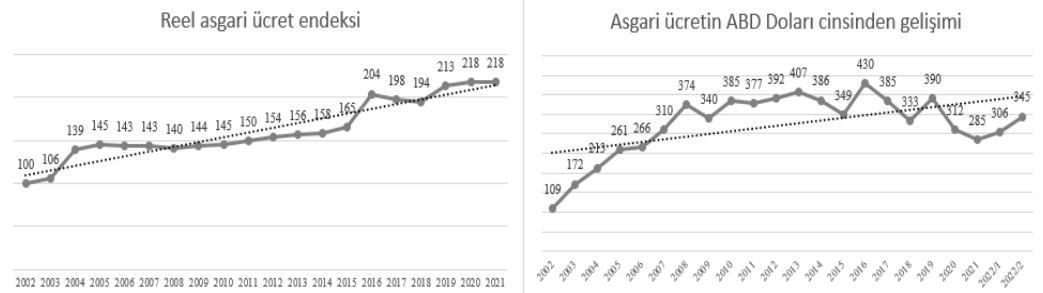
¹² Açıklanan sorun alanları içerisinde aşılabilen tek konu asgari ücretin vergi dışı bırakılmasıdır. 2000’lerin ortasından itibaren hem emek örgütleri hem de muhalefet partileri tarafından sıklıkla dile getirilen bu talep, 2022 yılından itibaren karşılık bulmuş ve asgari ücret vergi dışı bırakılmıştır.

¹³ Kaitz endeksi, 1970 yılında Hyman Kaitz tarafından hesaplanmış bir değerdir ve yasal asgari ücretin ortalama ücrete oranını ifade eder. Bu hesaplama yöntemine göre ortalama gelirdeki artış Kaitz endeksinde bir düşüşe yol açacağından endeks değeri 0’a yaklaştıkça olumlu, 1’e yaklaştıkça ise olumsuz bir gelişim söz konusu olacaktır (Chen ve Toulings, 2021, s.2). ILO’nun da vurguladığı gibi (2020, s.110) Kaitz endeksi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde asgari ücret seviyesinin belirlenmesinde veya güncellenmesinde giderek daha fazla öne çıkan bir gösterge haline gelmektedir

¹⁴ Bu başlıkta yer alan bulgulara ilişkin değerler ve veri kaynakları çalışmanın ekinde tablo halinde sunulmuştur.

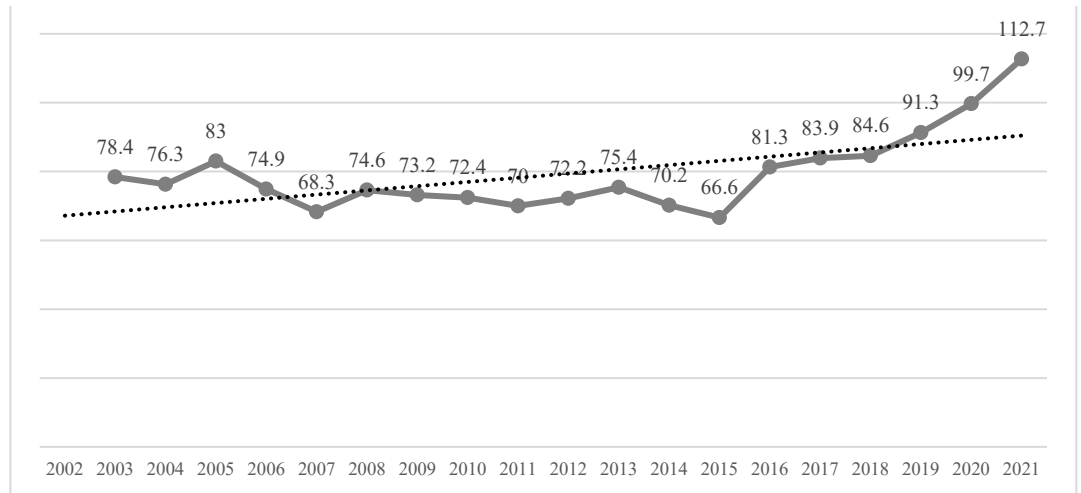
yoksulluk oranı 2009'da yüzde 16,9'dan yüzde 14,4'e gerilemiştir. Araştırma sonuçları ayrıca Türkiye'ye ilişkin Gini katsayısı değerinin 2009 yılında 0,415'ten 2021'de 0,401'e gerilediğini göstermektedir.

- OECD verilerine göre 2002-2020 yılları arasında Türkiye'de sendikalaşma oranı, yüzde 11,9'dan yüzde 9,9'a gerilemiştir. Dönemin genelinde sendikalaşma oranı ortalaması yüzde 9 düzeyindedir. Buna göre Türkiye, OECD düzeyinde Estonya'nın ardından (yüzde 7,9) sendikalaşma oranının en düşük olduğu ülke konumundadır. Aynı dönemde toplu pazarlığın kapsamında yer alanların ortalaması ise yüzde 8,1 olmuştur.

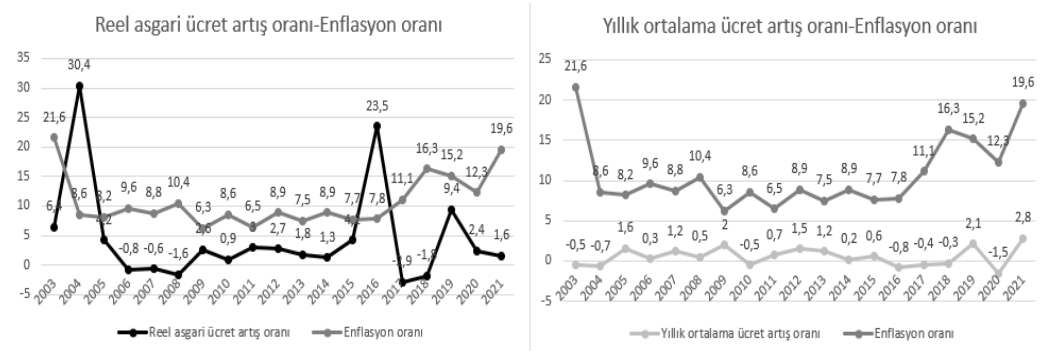
Şekil 1. Türkiye'de Reel Asgari Ücret Endeksi ve Asgari Ücretin ABD doları Cinsinden Gelişimi, 2002-2021

Türkiye'de reel asgari ücret, 2002=100 endeksinde göre 2002-2021 yılları arasında belirgin bir artış göstermiştir. Artış oranı 2004 yılında oldukça yüksek düzeyde gerçekleşirken izleyen 10 yıllık süreçte görece düşük kalmıştır. Buna karşılık, özellikle 2016 yılından itibaren reel asgari ücret, istisnai bir yıl (2018) dışında ciddi oranda artmıştır. Asgari ücretin ABD doları cinsinden gelişimi, 2002-2022 döneminde dalgalı bir seyir izlemiştir. Gerçekten dönemin başında 109 ABD doları olan asgari ücret, 2008 yılına dek ciddi bir artış göstererek 374 ABD doları seviyesine ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren asgari ücretin ABD doları cinsinden karşılığı yatay bir seyir izleyerek genel bir gerileme eğilimine girmiştir. Reel asgari ücret ile benzer şekilde 2016 yılı, asgari ücretin ABD doları karşılığının belirgin şekilde arttığı bir dönemi işaret etmekle birlikte, incelenen göstergeye ilişkin değer 2016-2022 döneminde sürekli olarak azalmıştır.

Şekil 2. Türkiye'de Net Asgari Ücret-TÜİK Asgari Geçim Düzeyi İlişkisi, 2002-2021

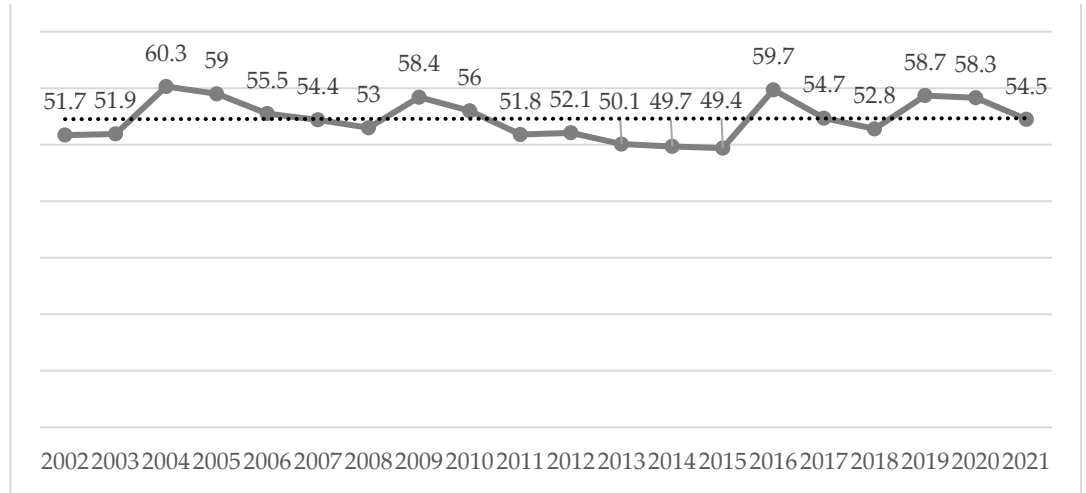
Türkiye’de asgari ücretin belirlenmesinde TÜİK tarafından Asgari Ücret Tespit Komisyonuna asgari geçim düzeyi önerisinin sunulması yasal bir zorunluluktur. 2002-2022 döneminde TÜİK tarafından önerilen asgari ücret düzeyi ile Komisyon tarafından belirlenen asgari ücret karşılaştırıldığında, genel bir uyumsuzluğun varlığı açık şekilde göze çarpmaktadır. 2001 yılında net asgari ücretin TÜİK asgari geçim düzeyine oranı yüzde 78,4 iken bu oran 2015 yılına dek genel bir düşüş eğilimiyle yüzde 66,6’ya kadar gerilemiştir. Bu tarihten itibaren TÜİK önerisiyle asgari ücret düzeyi arasında görece bir denge sağlanmış ve her iki değer 2020 yılında neredeyse başa baş noktasına gelmiştir. 2022 yılında ise TÜİK önerisi ilk kez aşılmış ve net asgari ücretin TÜİK asgari geçim düzeyine oranı yüzde 112,7 olmuştur. TÜİK, 2021 yılında Komisyona bir öneri yapmaktan kaçınmış, yalnızca asgari ücretin belirlenmesinde enflasyon oranının dikkate alınması gerektiğini vurgulayan bir tavsiyede bulunmuştur.

Şekil 3. Türkiye’de Reel Ücretler ve Enflasyon, 2003-2021

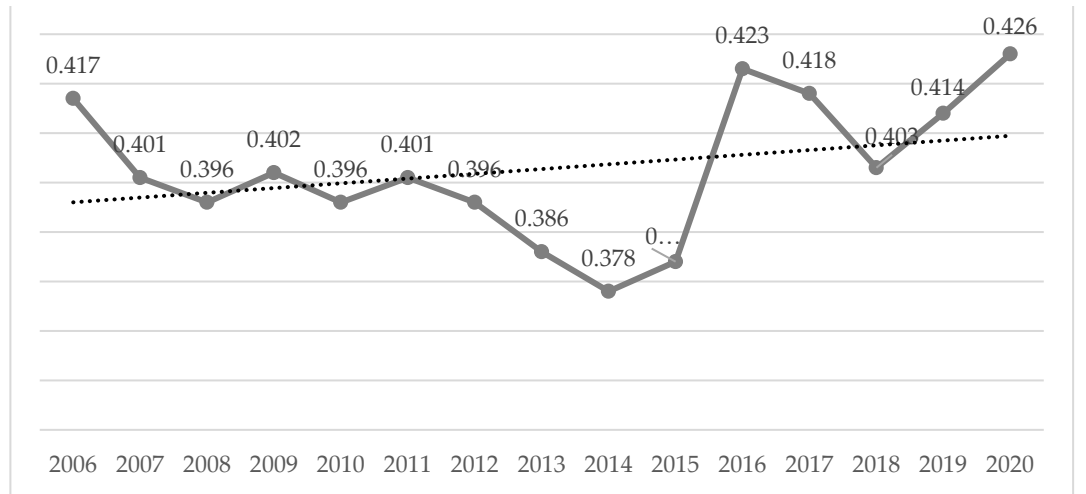
Sonuçlar, Türkiye’de enflasyon oranıyla reel asgari ücret artış oranı ve yıllık ortalama ücret artış oranı arasındaki uyumsuzluğu açık şekilde ortaya koymaktadır. 2003-2021 yılları arasında Türkiye’de reel asgari ücret artış oranı 2004 ve 2016 yıllarındaki istisnalar dışında sürekli olarak enflasyon artışının gerisinde kalmıştır. Öte yandan, yıllık ortalama ücret artış hızının enflasyonun üzerinde gerçekleştiği bir dönem ise yoktur. Bunlara ek olarak, yıllık ortalama ücret artış hızı dönemin genelinde reel asgari ücret artış hızının gerisinde kalmıştır. Tüm bu koşullar altında, incelenen dönemde enflasyon oranı yıllık ortalama yüzde 12,4 olarak kaydedilirken reel asgari ücret artış hızı yüzde 4,6 ve yıllık ortalama ücret artış oranı ise yüzde 0,5 olarak hesaplanmıştır.

Asgari ücret düzeyi ile ortalama ücretler arasındaki ilişkiyi somutlaştıran çok sayıda veriye rağmen, Türkiye’de toplam ücretliler içerisinde asgari ücretlilerin payını belirlemek oldukça güçtür. Bu durum, kurumsal açıdan yayınlanan verilerdeki tutarsızlıklardan ve uygulamadaki sorunlardan ileri gelmektedir. İlk olarak, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine göre asgari ücretlilerin toplam ücretliler içerisindeki oranı yüzde 50’nin üzerindedir. Buna karşılık, uygulamada çalışanların bir kısmının gelirleri asgari ücretin üzerinde olduğu halde asgari ücretten sigortalandıkları bilinmektedir. İşverenler, işgücü maliyetlerini düşürmek adına eksik ücret bildiriminde bulunmaktadır. İkincisi, SGK kayıtları yalnızca kayıtlı işgücüne odaklanmaktadır. Anılan hesaplamada kayıt dışı işgücü dikkate alınmamaktadır. Bu konuda TÜİK Hane halkı İşgücü Anketi (HİA) mikro veri setleri üzerinden yapılan hesaplamaların daha uygun olduğu belirtilmektedir (Aslan, 2019, ss.142-143). Öğretide bu yöntemle yapılmış çeşitli araştırmalar mevcuttur. Kahveci ve Pelek’in (2021) çalışmasına göre Türkiye’de 2018 yılı itibarıyla asgari ücretlilerin toplam ücretliler içerisindeki oranı yüzde 22,3’tür. Aslan (2019), bu oranı 2017 yılı için geçerli olacak biçimde yüzde 21,6 olarak hesaplamıştır. DİSK-AR tarafından 2020 yılı için yapılan hesaplamalarda asgari ücret ve altında aylık gelir elde edenlerin oranının yüzde 33,8 ve asgari ücretin yüzde 10 fazlasının altında sigortalananların oranının ise yüzde 48,8 olduğu belirtilmektedir. Yine DİSK-AR’ın hesaplamalarında, Türkiye’de asgari ücretin aylık ferdi maaş ve ücret gelirine oranı 2005-2020 yılları arasında düzenli şekilde artarak yüzde 46’dan yüzde 58’e yükselmiştir (DİSK-AR, 2021, s.24).

Şekil 4. Türkiye’de Asgari Ücretin Kişi Başına Düşen GSYH’ye Oranı, 2002-2021

Türkiye’de asgari ücretin kişi başına düşen GSYH’ye oranı 2002-2021 yılları arasında anlamlı bir artış göstermemiştir. 2002 yılında yüzde 51,7 düzeyinde kaydedilen bu oran, dönemsel bir artışla 2004’te yüzde 60,3’e yükselmişse de izleyen yıllarda genel bir düşme eğilimi göstermiş ve 2014-2015 döneminde yüzde 50’nin altına kadar inmiştir. Bu tarihten itibaren başlayan dalgalı seyir, asgari ücretin kişi başına düşen GSYH’ye oranını ancak yüzde 54,5 seviyesine yükseltebilmiştir. Dönemin geneli için kaydedilen ortalama oran, yüzde 54,6 ile son yıl için ulaşılan orana oldukça yakındır.

Şekil 5. Türkiye’de Kaitz Endeksi, 2006-2020

Kaitz endeksi sonuçları, Türkiye’de asgari ücretin ortalama ücretlere oranının 2006-2019 yılları arasında genel olarak gerilediğini, buna karşılık 2015 yılından itibaren yaşanan ciddi artışla endeks değerinin 0,378’den 0,426’ya yükselerek incelenen dönem içerisindeki en olumsuz düzeye ulaştığını göstermektedir. Bu durum, Türkiye’de asgari ücretin ortalama ücret seviyesine yaklaştığını belirten tezleri destekler bir nitelik taşımaktadır.

5. Sonuç

Yoksulluk ve eşitsizlikle mücadelenin en önemli araçlarından biri olan asgari ücret sınıf mücadelesi sonucunda emek ve sermaye arasında varılan uzlaşının da yansımasıdır. Zaman içerisinde asgari ücret, bu ücret düzeyinin uluslararası normlar doğrultusunda belirlendiği ülkelerde en büyük toplu pazarlık mekanizmalarından biri haline gelmiştir. Dibe doğru rekabeti sınırlayan asgari ücret, ILO normları başta olmak üzere uluslararası düzeyde hazırlanan çok sayıda belge ile güvence altına alınmış bir haktır. ILO, asgari

ücreti yüz yıldan uzun bir süredir çalışma yaşamının en önemli konularından biri olarak merkezileştirirken aynı kapsamda olmamakla birlikte asgari ücret, AB'nin de önem verdiği konular arasında yer almaktadır.

Türkiye'de 1951 yılı itibariyle başlayan asgari ücret uygulaması çeşitli sorunlara sahiptir. Ülkemizde asgari ücret 1951-1967 yılları arasında bölgesel düzeyde ve yerel komisyonlarca belirlenmiştir. 1969-1974 döneminde bu uygulamadan vazgeçilerek asgari ücretin bölgesel düzeyde ancak merkezi bir komisyonla belirlendiği bir yapı kurulmuştur. 1974 yılından itibaren ise asgari ücretin merkezi bir komisyon tarafından ulusal düzeyde belirlendiği bugünkü uygulamaya geçilmiştir.

Uygulamanın 1951-1960 yıllarına karşılık gelen sürecini değerlendirecek sınırlı sayıda gösterge, liberal ekonomi politikalarının benimsendiği bu dönemde, bölgesel ve sektörel asgari ücret uygulamasının çeşitli eşitsizliklere neden olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, 1961-1980 yılları arasında asgari ücret, hem dönemin genelinde benimsenen planlı kalkınma anlayışının hem de belirlenme yöntemlerinde yaşanan değişimlerin sonucunda sosyal bir nitelik kazanmıştır. Bu nitelik, 24 Ocak 1980 Kararlarıyla birlikte yerini asgari ücretin araçsallaştırılmasına bırakmıştır. Gerçekten Türkiye'de asgari ücret, anılan kararlardan başlayarak neo-liberal düzenleme biçimi doğrultusunda tasarlanan çeşitli uygulamalarla araçsallaştırılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen göstergeler, 2002-2022 döneminde Türkiye'de asgari ücretin araçsallaştırılmasını farklı boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Bu noktada net asgari ücret düzeyi, reel asgari ücret hızının ortalama ücretler ve enflasyonla ilişkisi, asgari ücretle çalışanlar ile Kaitz indeksinin gelişimi ve asgari ücret-kişi başına düşen GSYH ilişkisi konularındaki göstergeler dikkat çekicidir.

Türkiye'de Asgari Ücret Tespit Komisyonu tarafından belirlenen net asgari ücreti TÜİK tarafından önerilen asgari geçim düzeyinin altındadır. Bir başka ifadeyle Komisyon, devletin resmi kurumu tarafından belirlenen ve temel yaşamsal ihtiyaçlarla özdeşleşen asgari ücret düzeyinin altında kalacak tespitlerde bulunmuştur. Bu açıklamanın dışına yalnızca 2021 yılında çıkılırken, 2022 yılında TÜİK, yüksek enflasyon koşullarında kamuoyu baskısının da etkisiyle ilk kez bir rakam açıklamamıştır.

Sonuçlar, Türkiye'de reel asgari ücret endeksinin dönemin genelinde olumlu bir gelişme kaydettiğini ortaya koymaktadır. 2002-2022 döneminde Türkiye'de asgari ücretteki reel artış oranlarının genel ortalamasının üzerinde olduğu yıllar yerel ve genel seçim dönemlerine denk gelmiştir. Sonuçlar ayrıca Türkiye'de reel asgari ücret artış hızının ortalama ücretlerdeki artışın çok üzerinde gerçekleştiğini de işaret etmektedir. Buna karşılık, asgari ücretteki artış oranı enflasyonun neredeyse üçte bir oranında gerisindedir. Dolayısıyla Türkiye'de asgari ücret reel olarak artış gösterse de işçi sınıfını enflasyonist baskılardan koruyamamaktadır.

Çeşitli sonuçlar, Türkiye'de asgari ücretin *ortalama ücret* düzeyini işaret ettiğini açıkça göstermektedir. İlk olarak, asgari ücretin aylık ferdi maaş ve ücret gelinine oranı yüzde 60'lara yaklaşmış durumdadır. İkincisi, yapılan tahminlere göre istihdam edilenlerin en az yüzde 30'u asgari ücretle çalışmaktadır. Kimi hesaplamalarda bu oran yüzde 50'ye yaklaşmaktadır.¹⁵ Oysa sosyal devletin kurumsallaştığı ülkelerde istihdam edilenler içerisinde asgari ücretlilerin oranının düşük oranında kalması beklenmektedir. AB düzeyinde yapılan çeşitli analizler, özellikle gelişmiş ülkelerde bu oranın yüzde 10'un üzerinde olmadığını göstermektedir.¹⁶ Ancak Türkiye'de durum ve eğilim bunun tam aksidir. Ülkemizde asgari ücret, giderek işgücü piyasasında istihdam ve ücret ilişkilerinin belirleyicisi konumuna gelmektedir. Asgari ücretin ortalama ücretlere oranını gösteren Kaitz indeksi sonuçlarının gelişimi de bu açıklamayı desteklemektedir.

Asgari ücretin araçsallaştırılması, kaçınılmaz şekilde gelir dağılımını ve yoksulluğu da etkilemektedir. Türkiye'de 2009 yılından bugüne yoksulluk oranlarında genel bir

¹⁵ Bknz. Aslan, 2019; Kahveci ve Pelek, 2021 ve DİSK-AR, 2021.

¹⁶ AB ülkelerinde 2018 yılı için yayımlanan, istihdam edilenler içerisinde asgari ücretlilerin oranına ilişkin veriler incelendiğinde, en yüksek oranın yüzde 15,2 ile Slovenya'da, en düşük oranın ise yüzde 3,1 ile Çekya'da kaydedildiği görülmektedir. Diğer bazı ülkeler için kaydedilen oranlar ise şu şekildedir: Romanya yüzde 13,3, Fransa yüzde 11,6, Yunanistan yüzde 8,9 ve Almanya yüzde 6,6. Detaylı bilgi için bknz.

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Minimum_wage_statistics#Proportion_of_minimum_wage_earners Erişim: 24.03.2023).

düşüş eğilimi görülmekle birlikte bu sorunun yapısal niteliği aşılamamıştır. Aksine, asgari ücretin araçsallaştırılmasına dair yerleşik mantık, asgari ücretlilerin çalışan yoksulluğu sorunuyla yüzleşmesine neden olmaktadır. Yoksulluğa ek olarak, Türkiye’de kişisel gelir dağılımı da adaletsizdir. Geride bıraktığımız yirmi yılda bu konuda yapısal iyileşmeyi işaret eden hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Hem gelir dağılımında nüfusun yüzde 20’lik dilimlerine göre elde edilen sonuçlar hem de Gini katsayısının gelişimi bu gerçeği doğrular niteliktedir.

Asgari ücretin amacı, emek ve sermaye arasındaki bakışsız güç ilişkisine işçi sınıfı lehine müdahale etmektir. İşgücü piyasasında emeğin korunmasına ilişkin neredeyse tüm göstergelerin olumsuz bir eğilim izlediği, koruyucu düzenlemelerin esnetildiği bir dönemde asgari ücret giderek daha önemli hale gelmektedir. Buna karşılık Türkiye’de asgari ücret, araçsallaştırılmış niteliğiyle bu amacı karşılamaktan uzaktır. Araçsallaştırma konusundaki sonuçların yanı sıra, Türkiye’de asgari ücret uygulamasının niteliğinden kaynaklanan farklı sorunlar da bulunmaktadır. Bunlar; uluslararası normlara aykırılıktan ve sendikalaşma düzeyinden ileri gelmektedir.

Asgari ücretin hesaplanmasında işçinin yalnızca kendisinin değil ailesinin de dikkate alınması, ILO belgeleri başta olmak üzere çeşitli uluslararası normlarda üzerinde ısrarla durulan bir konudur. Buna rağmen Türkiye’de asgari ücret işçiyi ve ailesini değil işçinin kendisini kapsayacak şekilde belirlenmektedir. Türkiye’de sendikal örgütlenmede yaşanan gerileme, asgari ücretin araçsallaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Sendikalaşma oranının ve toplu sözleşme kapsamındaki işçilerin düşüklüğü, asgari ücret düzeyinin belirlenmesinde işçi sınıfının gücünü zayıflatan en önemli unsurlardan biridir. Sendikalaşma oranının ortalama yüzde 8,6 düzeyinde gerçekleştiği, toplu iş sözleşmesi kapsamındakilerin ortalamasının ise yüzde 8,1’de kaldığı 2002-2022 yılları arası dönemde asgari ücret uygulaması, işçi sınıfı içerisinde özel gereksinimi bulunan güvencesiz grupları korumak bir yana, sınıfın geneli için güvencesizliğin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye’de asgari ücret, her geçen yıl bir toplumsal uzlaşma konusu olmaktan uzaklaştırılmaktadır.

Kaynakça

- Akgül, O. (2016). Türkiye’de Asgari Ücretin Mahzurlu Alanları ve Öneriler, *Emek ve Toplum Dergisi*, 5(5), 96-127.
- Aslan, G. (2019). Türkiye’de Asgari Ücretli Çalışan Sayısı ve Ücret Seviyelerinin Değişimi, *Sosyal Güvenlik Dünyası Dergisi*, 9(1), 151-159.
- Bahçe, S., Yücesan-Özdemir, G., Voyvoda, E., Özdemir, A.M., Candan, M.A., Kurt, İ.H. (2011). *Emek Politikaları Ne Oluyor Ne Yapmalı?*, Ankara: Belediye-İş Yayınları.
- Boratav, K. (2007). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Chen, Y. ve Teulings, C. (2021). What is the Optimal Minimum Wage?, *CEPR Press Discussion Paper* No. 17.026.
- Dingeldey, I., Schulten, T. ve Grimshaw, D. (2021). Minimum wage regimes in Europe and selected developing countries. *Minimum Wage Regimes* (Eds. I. Dingeldey, D. Grimshaw, T. Schulten), 1-16, New York: Routledge Publications.
- DİSK-AR (2018). *2019 Asgari Ücret Gerçeği Raporu*, İstanbul: DİSK Yayınları.
- DİSK-AR (2019). *Asgari Ücret Raporu 2020*, İstanbul: DİSK Yayınları.
- DİSK-AR (2020). *Salgın Günlerinde Asgari Ücret Gerçeği Araştırması 2021*, İstanbul: DİSK Yayınları
- DİSK-AR (2021). *Asgari Ücret Gerçeği Araştırması 2022*, İstanbul: DİSK Yayınları.
- Erdogdu, S. (2014). Türkiye’de Asgari Ücret Tespit Komisyonu Kararlarında İşçi ve İşveren Temsilcilerinin Yaklaşımları (1969-2013), *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 16(2), 3-37.
- Erdut, Z. (2003). İş Yasası Tasarısının Değerlendirilmesi. *Çalışma İlişkilerinin Kuralsızlaştırılmasında Sürdürülebilirlik Arayışları: Esnekliğe Meşruluk Kazandırma ve Yasallaştırma Girişimi Sempozyumu Kitabı*, Ankara: Türkiye-AB Sendikal Koordinasyon Komitesi Yayınları.
- Gül Yücel, K. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye’de Asgari Ücret Uygulamasının Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 3(2), 338-363.

- Güler, M.A. (2020). *Birikim, Düzenleme ve Sosyal Devletin Dönüşümü*, Ankara: TAEM Yayınları.
- Güven, A., Mollavelioğlu, Ş., Çakar Dalgıç, B. (2011). Asgari ücret istihdamı artırır mı? 1969-2008 Türkiye örneği, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 38(2), 147-166.
- Harvey, D. (2015). *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*, İstanbul: Metis Yayınları.
- International Labour Organization (2016). *Minimum Wage Policy Guide*, Geneva: ILO Publications.
- International Labour Organization (2020). *Global Wage Report 2020-21: Wages and minimum wages in the time of Covid-19*, Geneva: ILO Publications.
- Kahveci, M. ve Pelek, S. (2021). Asgari Ücret ve Politika: Asgari Ücreti Seçimler mi Belirliyor? *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Amme İdaresi Dergisi*, 54(1), 99-131.
- Korkmaz, A. (2004). Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Türkiye'de Asgari Ücret: 1951-2003, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 53-69.
- Kutal, M. (1965). Türkiye'de Asgari Ücret Mevzuat ve Tatbikatının Tahlili, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 7(1), 52-108.
- Kutal, M. (2007). Türkiye'de Asgari Ücretle İlgili Sorunlar (2007), *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 53(1), 55-64.
- Marx, K. (2006). *Kapital Cilt II*, Ankara: Sol Yayınları.
- Öçal, M., Korkmaz, A. (2019). Bir Sosyal Politika Analizi: Türkiye'de Asgari Ücret Uygulaması, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 76(1), 181-212.
- Özdemir, A., Mercan, M., Erol, H. (2012). Türkiye Emek Piyasasında Belirlenmiş Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi, *TİSK Akademi*, 12(2), 35-53.
- Sayın, A.K. (2019). ILO Normları Bakış Açısı ile Dünyada ve Türkiye'de Asgari Ücret Uygulamaları, *Çalışma ve Toplum*, 13(3), 1877-1916.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, İstanbul: Gizem Can Yayınları.
- Talas, C. (1976). *Sosyal Ekonomi*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Talas, C. (1992). *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara: Bilgi Kitabevi Yayınları.
- Türcan Özşuca, Ş. (2004). Asgari Ücret, İşsizlik ve Yoksulluk, *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 5(17), 9-13.
- Yentürk, N, Kepenek, Y. (2009). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Yılmaz, B., Terzi, H. (2006). Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) Ülkelerinde Asgari Ücretin Karşılaştırmalı Bir Analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 121-137.
- Yücesan-Özdemir, G., Özdemir, A.M. (2008). *Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Sosyal Politika*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- <https://arastirma.disk.org.tr/?p=9016>
- <https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm>
- <https://data.oecd.org/price/inflation-cpi.htm>
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581>
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2020-37404>
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2019-33820>
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2018-30755>
- https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Minimum_wage_statistics#Proportion_of_minimum_wage_earners
- https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf
- <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf>
- <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/51be16f6-e91d-439d-b4d9-6be041c28122/language-en/format-PDF>
- <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=rmw>
- <https://www.anayasa.gov.tr/media/3680/avrupasosyalsarti.pdf>
- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
- <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C131

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mehmet Atilla GÜLER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mehmet Atilla GÜLER (100%)

EKLER

Ek 1. Veri Kaynakları

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	KAYNAK
Reel asgari ücret-ABD doları (A)	6.352	6.760	8.821	9.190	9.111	9.052	8.908	9.136	9.223	9.500	9.758	9.937	10.064	10.492	12.956	12.581	12.348	13.515	13.846	14.073	OECD
Reel asgari ücret endeksi	100	106	139	145	143	143	140	144	145	150	154	156	158	165	204	198	194	213	218	218	(A)'dan hareketle yazar tarafından hesaplanmıştır
Reel asgari ücret artış oranı		6,4	30,4	4,2	-0,8	-0,6	-1,6	2,6	0,9	3	2,7	1,8	1,3	4,2	23,5	-2,9	-1,8	9,4	2,4	1,6	(A)'dan hareketle yazar tarafından hesaplanmıştır
Yıllık reel ortalama ücret-ABD Doları (B)					21840	22591	22468	22723	23292	23667	24618	25749	26631	27308	30653	30076	30611	32625	32483		OECD
Yıllık reel ortalama ücret artış oranı		-0,5	-0,7	1,6	0,3	1,2	0,5	2	-0,5	0,7	1,5	1,2	0,2	0,6	-0,8	-0,4	-0,3	2,1	-1,5	2,8	(A)'den hareketle yazar tarafından hesaplanmıştır
Asgari ücret/TL (C)	163	256	303	350	380	403	482	527	577	630	701	773	846	949	1300	1404	1603,12	2213	2324,7	2825,9	DİSK-AR
Asgari ücret/Dolar	109	172	213	261	266	310	374	340	385	377	392	407	386	349	430	385	333	390	312	285	(C)'den hareketle yazar tarafından hesaplanmıştır
Net asgari ücret/TÜİ K asgari geçim düzeyi		78,4	76,3	83	74,9	68,3	74,6	73,2	72,4	70	72,2	75,4	70,2	66,6	81,3	83,9	84,6	91,3	99,7	112,7	DİSK-AR
Enflasyon oranı	45,0	21,6	8,6	8,2	9,6	8,8	10,4	6,3	8,6	6,5	8,9	7,5	8,9	7,7	7,8	11,1	16,3	15,2	12,3	19,6	OECD
Asgari ücret/Kişi başına düşen GSYH	51,7	51,9	60,3	59	55,5	54,4	53	58,4	56	51,8	52,1	50,1	49,7	49,4	59,7	54,7	52,8	58,7	58,3	54,5	DİSK-AR
Kaitz endeksi					0,42	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,39	0,38	0,38	0,42	0,42	0,40	0,41	0,43		(A) ve (B) den hareketle yazar tarafından hesaplanmıştır
Görelî yoksulluk oranı								16,9	16,9	16,1	16,3	15	15	14,7	14,3	13,5	13,9	14,4	15	14,4	TÜİK
Sürekli yoksulluk oranı								18	18,5	16	16	13	15,1	15,8	14,6	14	12,7	12,7	13,7	13,8	TÜİK
En düşük %20								5,6	5,8	5,8	5,9	6,1	6,2	6,1	6,2	6,3	6,1	6,2	5,9	6,1	TÜİK
İkinci %20								10,3	10,6	10,6	10,6	10,7	10,9	10,7	10,6	10,7	10,6	10,9	10,6	10,8	TÜİK
Üçüncü %20								15,1	15,2	15,3	15,3	15,2	15,3	15,2	15,0	14,8	14,8	15,2	14,9	15,1	TÜİK
Dördüncü %20								21,6	21,7	21,7	21,7	21,4	21,7	21,5	21,1	20,9	20,9	21,4	21,1	21,3	TÜİK
En yüksek %20								47,6	46,4	46,7	46,6	46,6	45,9	46,5	47,2	47,4	47,6	46,3	47,5	46,7	TÜİK
Gini katsayısı								0,415	0,402	0,404	0,402	0,4	0,391	0,397	0,404	0,405	0,408	0,395	0,41	0,401	TÜİK

Finansal Derinleşmenin Türk Sigorta Sektörü ile Katılım Sigortacılığına Etkileri

Muhammed Hadin ÖNER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Ün., Ortaköy MYO, hadinoner@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7746-8865

Öz: Finansal piyasaların önemli aktörlerinden olan sigortacılık son yıllarda Türkiye’de hızla gelişen sektörler arasında yer almaktadır. Bu gelişmeye bağlı olarak sektörü etkileyen faktörlerin analiz edilmesi önemli bir husustur. Bu faktörlerden biri ise finansal derinleşmedir. Finansal derinleşmenin birçok sektörde olduğu gibi sigortacılık sektörü üzerinde de olumlu bir etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerinde finansal derinleşmenin etkisini incelemektir. Bunun yanında GSYH (gayri safi yurtiçi hasıla), enflasyon, reel faiz oranları, bankacılık sektörü aktif büyüklüğü, sosyal güvenlik harcamaları ve dış ticaret hacmi değişkenlerinin de sektör üzerindeki etkisi ele alınmıştır. 2009Q4-2023Q1 dönemlerine ait verilerin ele alındığı panel veri analizi yöntemi sonuçlarına göre literatürle benzer biçimde finansal derinleşmenin sektörün gelişiminde olumlu bir katkı sağladığı görülmüştür. Ayrıca gsyh, reel faiz oranları ve bankacılık sektörü aktif büyüklüğünün sigorta primlerini pozitif; enflasyonun ise negatif etkilediği tespit edilmiştir. Sosyal güvenlik harcamaları ve dış ticaret hacmi değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sigortacılık, Katılım Sigortacılığı, Finansal Derinleşme

Jel Kodları: G20, G22, G29

The Effects of Financial Deepening on the Turkish Insurance Sector and Participation Insurance

Abstract: Insurance, one of the significant players in financial markets, has been among the rapidly developing sectors in Turkey in recent years. Analyzing the factors that influence the sector’s development is of great importance due to this growth. One important variable among these factors is financial deepening. It is believed that financial deepening has a positive impact on the insurance sector, as it does in many other sectors. In this context, the main objective of the study is to investigate the impact of financial deepening on the Turkish insurance sector and the participation insurance sector through panel data analysis. Additionally, the study examines the effects of variables such as gross domestic product (GDP), inflation, real interest rates, banking sector asset size, social security expenditures, and foreign trade volume on the sector. Based on the analysis using data from the period of 2009Q4 to 2023Q1, the results indicate that financial deepening has made a positive contribution to the sector’s development. Furthermore, it has been observed that GDP, real interest rates, and banking sector asset size have a positive effect on insurance premiums, while inflation has a negative effect. However, social security expenditures and foreign trade volume variables were found to be statistically insignificant.

Keywords: Insurance, Participation Insurance, Financial Deepening

Jel Codes: G20, G22, G29

Atıf: Öner, M. H. (2023).
Finansal Derinleşmenin Türk
Sigorta Sektörü ile Katılım
Sigortacılığına Etkileri. *Politik
Ekonomik Kuram*, 7(2), 172-184.
<https://doi.org/10.30586/pek.1321698>

Geliş Tarihi: 02.07.2023
Kabul Tarihi: 29.08.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Bir ülkenin finans sektörü, ekonomik büyümenin en önemli yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Finans sektörünün ayrılmaz bir parçasını oluşturan sigortacılık ise gelişmiş ülkelerde önemli bir noktaya gelmiştir. Ancak Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde halen istenilen seviyelere ulaşmamıştır. Sigortacılık sektörünün finansal piyasalardan daha çok pay alması ise sektörün dinamiklerinin iyi araştırılması ile mümkündür. Bu nedenle sigortacılık sektörünü etkileyen faktörlerin analiz edilmesi sektöre ilgi duyan yatırımcıların dikkatini daha çok artırmış olacak ve sektör büyüme sağlayacaktır.

Sigortacılık kavramı ile ilgili literatürde farklı tanımlar yapılmaktadır. En genel anlamda sigortacılığı "çeşitli risklere maruz kalan kişilerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan bir sistem" şeklinde tanımlamak mümkündür (Aydın, 2012, ss. 141-142). Sigortacılık sistemi sayesinde ilgili taraflar olası risklere karşı çeşitli tedbirler almaktadırlar (Çipil, 2019; s. 1). Bu sayede risklerin olası hasarları ilgili taraflar arasında paylaşarak minimize edilecektir (Güvel & Güvel, 2018; s. 28). Sigortacılık sektöründe olduğu gibi faizsiz bir şekilde faaliyetlerini yürüten katılım sigortacılığı da hızlı büyüyen kurumlar arasında yer almaktadır. Dünyada ilk uygulamalarına 1979 yılında rastlanılan katılım sigortacılığı geleneksel sigortacılığın alternatifi olarak gelişmektedir (Ayub, 2007, s. 428; Billah, 2019, s. 3). İslami sigortacılık şeklinde de isimlendirilen katılım sigortacılığı faiz, garar ve kumar uygulamalarından uzak bir şekilde İslami prensiplere uygun sigortacılık faaliyetlerini yürüten bir sistem üzerine inşa edilmiştir (Aslan, 2015; s. 93).

Sigortacılık sektörünün büyümesi finansal derinleşme ile arasındaki ilişkiyi de önemli hale getirmektedir. Araştırmacılar uzun zamandır finansal sistemin gelişiminin (finansal derinleşme) ve ekonomik kalkınmanın iç içe geçtiği görüşünü savunmaktadırlar (Kiyotaki & Moore, 2005, s. 701). Aynı zamanda akademik çalışmalarda da finansal derinleşmenin birçok sektör üzerinde etkili olduğu fikri genel kabul görmektedir. Bu nedenle finansal derinleşme ve sigortacılık sektörü arasındaki ilişki önemli bir hale gelmiştir. Finansal derinleşme, çeşitli finansal araç ve ürünlerin geliştirilmesi ve halkın daha erişilebilir finansal hizmetlere ulaşmasıyla gerçekleşmektedir. Finansal derinleşme, ayrıca bireyler arasında artan finansal hizmetler ve kurumlarla ilişkili olarak, toplam finansal varlıkların gelire oranında görülen bir artıştır (Erarslan vd., 2021, s. 240; Öztürk vd., 2011, s. 55).

Finansal piyasaların ve ülke ekonomilerinin önemli bir ayağını oluşturan sigortacılık sektörünün gelişimi, sektörü etkileyen parametrelerin neler olduğu ve bu parametrelerin ayrıntılı bir şekilde analiz edilmesi ile mümkündür. Bu bağlamda ele alınan bu çalışmada, finansal derinleşmenin Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerindeki etkisi panel veri yöntemi ile araştırılmıştır. Bunun yanında seçilen 6 değişkenin de sektörler üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörüne ait 2009Q4-2023Q1 verileri ışığında analizler yapılmıştır. Sigorta sektörü üzerinde etkili olan finansal derinleşme ve diğer değişkenler literatürdeki çalışmalar (Cull vd., 2002; Li vd., 2007; Chukwu ve Agu, 2009; Akinboade ve Kinfack, 2013; Mollaahmetoğlu, 2016; Zerria ve Noubbigh, 2016; Olawumi vd., 2017; Polat ve Akın, 2021; Stefan, 2021; Erarslan vd., 2021; Mathew ve Sivaraman, 2021; Öner, 2022; Ivanecá ve Pøeëková, 2022; Dragotă vd., 2022; Kara, 2023; Singh vd., 2023) dikkate alınarak oluşturulmuştur. Analizlerde kullanılan değişkenlere ait veriler, Türkiye Sigorta Birliği (TSB), Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)'nden elde edilmiştir.

Araştırma bulgularına göre finansal derinleşmenin Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sektör üzerinde, GSYH, reel faiz oranları ve bankacılık sektörü aktif büyüklüğü sigorta primlerini pozitif; enflasyonun ise negatif etkilediği görülmüştür. Bunun yanında sosyal güvenlik harcamaları ve dış ticaret hacmi değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Bu bulguların derinlemesine analizi, katılım ve konvansiyonel sigorta sektörünün gelişimi için büyük önem taşımaktadır. Analiz

sonuçları, sigorta sektöründeki şirketler, müşteriler, araştırmacılar ve kamu otoritesi gibi birçok paydaşın, sigorta sektörü üzerindeki değişkenlerin etkileri hakkında kapsamlı analizler yaparak sigortacılık konusunda daha iyi bir anlayışa sahip olmalarını sağlayabilir.

Finansal kurumların güçlü yapıda olmaları, bireylerin ve yatırımcıların sigortacılık sektörüne yönelik güvenlerini artırmaktadır. Bununla birlikte, sektörü etkileyen değişkenlerin neler olduğuna dair akademik çalışmalar sınırlı düzeydedir. Bu çalışma, gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye'deki sigortacılık ve katılım sigortacılığı üzerindeki finansal derinleşme ile diğer değişkenlerin etkisini araştırma konusunda mütevazı bir araştırma ile literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Takip eden bölümde literatür çalışmalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Türk sigorta sektörü ile katılım sigortacılık sektörünü etkileyen finansal derinleşme ve diğer değişkenlere yönelik ekonometrik analiz ele alınmıştır. Son bölümde ise analiz sonuçlarına yönelik genel değerlendirme paylaşılmıştır.

2. Literatür

Finansal derinleşmenin sigortacılık sektörü üzerindeki etkisine yönelik literatürde sınırlı düzeyde çalışmalar (Li vd., 2007; Stefan, 2021; Mathew ve Sivaraman, 2021; Polat ve Akın, 2021) bulunmaktadır. Ancak finansal derinleşmenin bankacılık, ekonomik büyüme, cari açık, dış ticaret hacmi ile ilişkisine yönelik literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar aşağıda kısaca özetlenmiştir:

Öztürk vd., (2011), gelişmekte olan piyasalarda finansal derinleşme ve ekonomik büyüme ilişkisini 1992-2009 verileri ışığında araştırmışlardır. Panel nedensellik analizi sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ile finansal derinleşme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Akinboade ve Kinack (2013), Kamerun'da 1973-2007 dönemine ait verileri kullanarak finansal derinleşme ile reel faiz oranları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Eş bütünleşme analizi sonuçlarına göre finansal derinleşme ile reel faiz oranlarının eşbütünleşik olduğu tespit edilmiştir.

Raphael ve Gabriel (2015), Nijerya'daki finansal derinleşme ile imalat sektörü arasındaki ilişkiyi 1986-2012 dönemine ait veriler ışığında araştırmışlardır. VAR yöntemi ile yapılan analiz sonuçlarına göre finansal derinleşmenin imalat sanayini pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yang ve Liu (2016), 1980-2009 dönemine ait verileri kullanarak 56 ülkedeki faizler ve piyasa volatilitesi ile finansal derinleşme arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemi ile analiz etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre finansal derinleşmenin piyasa volatilitelerini olumlu etkilediği ve bunun da faiz oranlarının liberalizasyonunun artmasına bağlı olduğu görülmüştür.

Olawumi, Lateef ve Oladeji (2017), 1988-2012 dönemine ait verilerini kullanarak finansal derinleşmenin Nijerya'daki bankaların kârlılığı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Finansal derinleşme değişkenleri olarak M2/GSYH, özel sektör kredileri/GSYH ve mevduat yükümlülükleri/GSYH kullanılmıştır. Bulgulara göre finansal derinleşmenin banka kârlılığını olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Özmerdivanlı ve Akel (2019), 17 ülkenin 1997-2014 dönemine ait verilerini kullanarak finansal derinleşme ölçütleri ile kümeleme analizi yapmışlardır. Buna göre finansal derinleşme ölçütlerinin finansal derinleşme temel bileşenleri içerisindeki ağırlıkları ve kümeleri oluşturulmuştur.

Erarslan vd., (2021), 1990-2019 yıllarına ait verileri kullanarak finansal derinleşme ile cari açık arasındaki ilişkiyi VAR yöntemi ile araştırmışlardır. Bulgulara göre cari açık ile finansal derinleşme arasında çift yönlü ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.

Şahin (2022), 2002-2016 yıllarına ait verileri kullanarak finansal derinleşme ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre

Türkiye’de finansal derinleşme ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Akar ve Karavardar (2023), 2012Q1-2020Q4 dönemine ait verileri kullanarak finansal derinleşmenin Borsa İstanbul teknoloji sektöründe faaliyet gösteren bilişim firmalarının piyasa katma değeri üzerindeki etkisini ARDL Sınır Testi modeli ile araştırmışlardır. Araştırma bulgularına göre, finansal derinleşme ile teknoloji sektörünün katma değeri arasında pozitif bir ilişki olduğunu görülmüştür.

Singh vd., (2023), Sahra altı Afrika ülkelerinin 1982-2019 verilerini kullanarak finansal derinleşmenin ekonomik oynaklık üzerindeki etkisini panel veri analizi ile araştırmışlardır. Bulgulara göre finansal derinleşmenin ekonomik oynaklık üzerinde uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu gözlemlenmiştir.

Finansal derinleşmenin sigortacılık sektörüne etkisi ve sigortacılık sektörünün belirleyicilerine yönelik literatürde yer alan çalışmalar aşağıda kısaca özetlenmiştir:

Soo (1996), 1947-1993 yıllarına ait verileri kullanarak ABD’deki sigortacılık sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. VAR analizi sonuçlarına göre sigortacılık sektörünün ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği görülmüştür.

Ward ve Zurbruegg (2000), 1961-1996 yıllarına ait verileri kullanarak OECD ülkelerindeki sigortacılık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Garanger Nedensellik Testi sonuçlarına göre sigortacılığın ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmüştür.

Cull vd., (2002), mevduat sigortasının finansal derinleşme üzerindeki etkini araştırmışlardır. 1980-1997 yıllarına ait 61 ülkeden elde edilen verilerin kullanıldığı analiz sonuçlarına göre mevduat sigortası ile finansal derinlik arasında negatif bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.

Beck ve Webb (2003), 68 ülkenin 1961-2000 dönemine ait verileri kullanarak hayat sigortasının belirleyicilerini araştırmışlardır. Bulgulara göre GSYH, bankacılık sektörü ve eğitimin pozitif; enflasyon oranı, yaşam süresi ve yaş bağımlılık oranının (bağımlı kişiler) negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Li vd., (2007), 30 OECD ülkesinde 1993-2000 yıllarına ait verileri kullanarak hayat sigortacılığının belirleyicilerini GMM yöntemi ile araştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre hayat sigortalarını GSYH, yaş bağımlılık oranını (bağımlı kişiler), eğitim, finansal derinleşme ve doğrudan yabancı yatırımların pozitif; yaşam süresi, sosyal güvenlik harcamaları, enflasyon oranı ve faiz oranının ise negatif etkilediği gözlemlenmiştir.

Brokešová vd., (2014), 1995-2010 verileri ışığında Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya’da sigorta sektörünün belirleyicilerini araştırmışlardır. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı bulgulara göre; GSYH, dış ticaret, eğitim, nüfus, kentleşme, motorlu taşıt sayısı, yaşam süresi ve hukuki düzenlemeler sigorta sektörünü pozitif; yaş bağımlılık oranı ve sigorta pazar yoğunluğunun sigorta sektörünü negatif etkilediği gözlemlenmişlerdir.

Guérineau ve Sawadogo (2015), 1996-2011 yıllarına ait verileri kullanarak Afrika’daki 20 ülkede sigorta sektörünün belirleyicilerini araştırmışlardır. Panel veri yönteminin kullanıldığı bulgulara göre; GSYH ve yaş bağımlılık oranının sigortacılığı pozitif; yaşam süresinin ise sigortacılığı negatif etkilediği görülmüştür.

Zerriaa ve Noubbigh (2016), MENA bölgesindeki hayat sigortasının belirleyicilerini 2000-2012 yıllarına ait veriler ile araştırmışlardır. Panel veri analizi yönteminin kullanıldığı araştırma sonuçlarına göre hayat sigortalarını GSYH, faiz, enflasyon, yaş bağımlılık oranı, finansal gelişmişlik eğitimi ve yaşam süresi pozitif; sosyal güvenlik harcamaları ve dini inançların negatif yönde etkilediği gözlemlenmiştir.

Lee vd., (2018), 1990-2013 yıllarına ait veriler ışığında ASEAN (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği) ülkelerinde hayat sigortasının belirleyicilerini panel veri analizi ile araştırmışlardır. Bulgulara göre hayat sigortalarını GSYH, yaşam süresi ve ortaöğretimi eğitimi olumlu; enflasyon, reel faiz oranları, kentleşme, yüksek öğretim eğitimi ve yaş bağımlılık oranının olumsuz etkilediği görülmüştür.

Mathew ve Sivaraman (2021), 1971-2017 döneminde Hindistan'da finansal derinleşme ile hayat sigortası arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. ARDL Sınır Testi yaklaşımı ile yapılan analiz neticesinde finansal derinleşme ile hayat sigortacılığı arasında eş bütünleşik bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Stefan (2021), gelişmekte olan ülkelerde sigorta sektöründeki büyümenin finansal derinleşme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

Polat ve Akın (2021), 2009-2019 dönemine ait çeyreklik verileri kullanarak hayat sigortası talebinin belirleyicilerini araştırmışlardır. Regresyon analizi sonuçlarına göre GSYH ve finansal derinleşme pozitif; finansal yapının karmaşıklığı, reel faiz oranı ve enflasyon negatif etkiye sahip olurken; nüfus bağımlılık oranının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

Kolapo vd., (2022), Nijerya'da sigorta sektörünün belirleyicilerini 1987-2020 verileri ışığında ARDL Sınır Testi yöntemi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre sigortacılık sektörünü reel faiz oranları, finansal gelişme, dış ticaret hacmi ve nüfus artışının pozitif; yaşam süresi, eğitim düzeyi ve enflasyonun negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Dragotă vd., (2022), 29 OECD ülkesindeki hayat sigortacılığının belirleyicilerini 2005-2017 verileri araştırmışlardır. Panel veri analizi yöntemi sonuçlarına göre hayat sigortalarını GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar ve bankacılık sektörü olumlu; enflasyon ve faiz oranlarının olumsuz etkilediği gözlemlenmiştir.

Bah ve Abila (2022), Afrikada bulunan 42 ülkedeki sigorta talebinin kurumsal belirleyicileri üzerine 1996-2017 dönemine ait veriler ile panel veri analizi ile araştırma yapmışlardır. GMM yönteminin kullanıldığı analiz sonuçlarına göre düzenleyici otorite, hukukun üstünlüğü, yolsuzluğun kontrolü, siyasi istikrar ve şiddetin olmamasının sigorta talebini pozitif etkilediği görülmüştür.

Ivanecká ve Pøeëková (2022), Çekya ve Slovakya'da hayat sigortasının gelişimi üzerindeki etkileri araştırmışlardır. 2007-2019 yıllarına ait üçer aylık verileri kullanarak korelasyon analizi yapmışlardır. Bulgulara göre GSYH, ortalama brüt aylık ücret, mevduat faiz oranı ve nüfusun sigortacılık primlerini pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Öner (2022), 2009Q4-2022Q1 dönemini kapsayan 50 veri ile katılım sigortacılığı ile GSYH ve tüketici güven endeksi arasındaki VAR ve Granger Nedensellik Testi yöntemi ile araştırmıştır. Bulgulara göre katılım sigortacılığı ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi söz konusuysen tüketici güven endeksi ile herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir.

Kara (2023), 113 ülkenin 2020 yılına ait sigorta ve makroekonomik verilerini kullanarak regresyon analizi yapmıştır. Nüfus, GSYH, para arzı, faiz oranı ve yabancı yatırımlar ile sigorta primleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde finansal derinleşmenin farklı alanlara etkisine yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Fakat finansal derinleşme ile sigortacılık sektörü arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma sayısı niceliksel açıdan daha azdır. Bunun yanında sigortacılık sektörünün belirleyicilerine yönelik literatürde yeterli sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma; finansal derinleşmenin sigortacılık ve katılım sigortacılığı sektörü üzerindeki etkisini panel veri analiz yönetimi ile araştıran ilk çalışmalardan biridir. Mevcut çalışmalarda sadece sigortacılık ya da katılım sigortacılığı üzerindeki etkiler araştırılırken bu çalışmada her iki sektör birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda da ilgili çalışma benzer içerikli çalışmalardan ayrılmakta ve literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

3. Araştırma Veri Seti, Metodoloji ve Bulgular

3.1. Araştırmanın Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada kullanılan değişkenler literatürde yer alan çalışmalar dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu çalışmanın temel amacını finansal derinleşmenin Türk sigorta sektörü ve katılım sigortacılığı sektörü üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türk sigorta sektörü ile katılım sigortacılığı sektöründe yer alan firmaların

sigorta prim üretimi verileri bağımlı değişken olarak alınmıştır. Finansal derinleşme ölçütü olarak ise literatürdeki çalışmalarda en fazla kullanılan M2/GSYİH kriteri dikkate alınmıştır (Akinboade & Kinfack, 2013; Mollaahmetoğlu, 2016). Bu çerçevede, analizlerde kullanılan değişkenlere ait veriler TSB, TÜİK ve EVDS'den elde edilmiştir.

Diğer değişkenler ve referans kaynakları ile ilişkinin beklenen yönü Tablo 1'de belirtilmiştir:

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişkenin Tanımı	Değişkenin Açıklaması	Değişkenin Kısaltması	Referans	İlişkinin Beklenen Yönü	Veri Kaynağı
Sigorta Primi	Brüt prim üretimi	Prim	Stefan, (2021)		TSB
Finansal Derinleşme	M2 / GSYH	fd	Cull vd., (2002); Li vd., (2007); Chukwu ve Agu, (2009); Akinboade ve Kinfack, (2013); Mollaahmetoğlu, (2016); Olawumi vd., (2017); Polat ve Akın, (2021); Stefan, (2021); Erarslan vd., (2021); Mathew ve Sivaraman, (2021); Singh vd., (2023)	+	EVDS
Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	Ülke büyüme rakamları (%)	gsyh	Li vd., (2007); Polat ve Akın, (2021); Öner, (2022); Ivanecká ve Pøæeková, (2022); Dragotã vd., (2022); Kara, (2023)	+	TÜİK
Enflasyon	Yıllık enflasyon artışı	enf	Li vd., (2007); Zerriaa ve Noubbigh, (2016); Lee vd., (2018); Polat ve Akın, (2021); Dragotã vd., (2022); Kolapo vd., (2022); Kara, (2023)	+, -	TÜİK
Reel Faiz Oranı	Yıllık faiz oranı	faiz	Li vd., (2007); Zerriaa ve Noubbigh (2016); Lee vd., (2018); Stefan, (2021); Polat ve Akın, (2021); Dragotã vd., (2022); Kolapo vd., (2022); Kara, (2023)	+, -	EVDS
Banka Büyüklüğü	Bankacılık Sektörü Aktif Büyüklüğü	ba	Beck ve Webb (2003); Dragotã vd., (2022)	+	EVDS
Sosyal Güvenlik Harcamaları	Kamu tarafından yapılan sosyal güvenlik harcamalarının gsyh içindeki payı (%)	sg	Zerriaa ve Noubbigh (2016)	-	EVDS
Dış Ticaret Hacmi	Ülkenin dış ticaret hacmi	dt	Brokešová vd., (2014); Kolapo vd., (2022),	+	EVDS

3.2. Metodoloji

Çalışmada Türk sigorta sektörü ve katılım sigortacılığı sektörü üzerindeki finansal derinleşme ile diğer değişkenlerin etkileri panel veri analizi yöntemi ile araştırılmıştır. Araştırma ve ekonometrik analizlerde, verilerin sağlıklı bir şekilde toplanması en önemli adımdır. Analizler ve tahminler, sağlam ve güvenilir kaynaklardan elde edilen verilere dayandırıldığında güvenilirliklerini artırmaktadır. Sağlam ve güvenilir veriler, doğru sonuçlara ve güvenilir öngörülere ulaşmak için önemli bir husustur. Ekonometrik analizlerde kullanılan veriler üç kategoriye ayrılır: zaman dilimli seriler, yatay kesitli seriler ve panel veriler. Zaman serileri, değişkenlerin sayısal ve zaman değerleri hakkında gözlemler içeren dönemler boyunca yapılan ölçümleri içerir. Bu veriler, bir değişkenin zaman içindeki değişimini analiz etmek için kullanılır. Yatay kesit verileri, belirli bir zaman dilimindeki birkaç örnek birim hakkında bilgi sağlar. Örneğin, belirli bir yılın birden fazla şirketin gelir verilerini içeren bir tablo yatay kesit verilerini temsil eder. Bu veriler genellikle çapraz kesit analizlerinde kullanılır. Panel veriler ise farklı birimlere ait

yatay kesit verilerinin belirli bir zaman dilimi boyunca bir araya getirilmesiyle oluşur. Bu tür veriler hem zaman serisi analizi hem de çapraz kesit analizi için kullanılabilir ve daha kapsamlı bir analiz yapmayı mümkün kılar. Bu üç veri kategorisi, ekonometrik analizlerde farklı soruları yanıtlamak ve değişkenler arasındaki ilişkileri anlamak için kullanılır (Brooks, 2014, s. 526; Yerdelen Tatoğlu, 2020, ss. 1-2). Panel veri analizleri sayesinde çok zengin ve farklı tahmin metotları yapılabilmektedir (Cameron & Triverdi, 2009, s. 229). Bu çalışmada, Türkiye'deki sigorta sektörü ve katılım sigortacılığı sektörü ile finansal derinleşme ve diğer değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi için kullanılan veriler hem yatay kesit hem de zaman serisi boyutlarından oluşmaktadır. Bu nedenle, analizler "Panel Veri Analizi" yöntemine dayanmaktadır.

Panel veri analizi yöntemi kullanılarak çoklu doğrusal bağlantı problemi en aza indirgenmekte ve analizler başarılı sonuçlar vermektedir (Baltagi, 2005, ss. 3-5). Panel veri modelleri için doğrusal, dinamik ve diğer yöntemler bulunmaktadır. Doğrusal panel veri modelleri ise genellikle kullanılan modellerden olup klasik model, sabit etkiler modeli ve tesadüfi etkiler modellerinden oluşmaktadır. Klasik model, her bir birim için aynı sabit terimin varsayıldığı bir modele dayanmaktadır. Sabit etkiler modeli ise her bir birim için açıklayıcı değişkenler ile bağımlı değişken arasındaki ilişkinin olduğu varsayımına dayanmaktadır. Tesadüfi etkiler modelinde ise birimler arasındaki değişimin rastgele etkilerden kaynaklandığı ve açıklayıcı değişkenler ile herhangi bir ilişkisi olmadığı varsayılmaktadır (Cameron & Triverdi, 2009, ss. 231-232). Bu farklı panel veri modelleri, değişkenler arasındaki ilişkileri analiz etmek ve panel veri setlerindeki verilere uygun bir şekilde model oluşturmak için kullanılır.

Çalışmada finansal derinleşmenin ve diğer değişkenlerin Türk sigortacılık sektörü ile katılım sigortacılığı sektörü üzerindeki etkileri sabit etkiler (fix effects) panel veri yöntemi ile analiz edilecektir. Yapılan analizlerde bağımlı değişken olarak Türkiye'deki sigorta sektörü ile katılım sigorta sektörünün üretmiş olduğu primlere ait 2009Q4-2023Q1 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılmıştır. Naudé ve Saayman (2005)'in çalışması referans alınarak aşağıdaki ekonometrik model kurulmuş ve farklı varyasyonları tahminlenmiştir (Yüksel vd., 2018, s. 10):

$$Y_{it} = \alpha + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemden Y , bağımlı değişkeni temsil ederken, X ise X_1 'den X_k 'ya kadar olan bağımsız değişkenleri temsil etmektedir. Denklemden α sabit terimi, β bağımsız değişkenlere ait katsayıları ve ε ise hata terimini ifade etmektedir. Ek olarak, i yatay kesit birimlerini (sigorta primlerini) ve t ise zamanı (yıl) ifade etmektedir. Denklem (1)'deki bağımlı değişken Y_{it} ve $\sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit}$ ifadeleri yerine modelde kullanılacak değişkenler eklendiğinde oluşturulan model, aşağıdaki belirtildiği gibidir:

$$prim_{it} = \alpha + \beta_1 fd_{it} + \beta_2 gsyh_{it} + \beta_3 enf_{it} + \beta_4 faiz_{it} + \beta_5 ba_{it} + \beta_6 sg_{it} + \beta_7 dt_{it} \quad (2)$$

Denklemden her t yılı ve i bankası için, $prim$ sigorta şirketleri ile katılım sigorta şirketlerinin sigorta primlerini, fd finansal derinleşme değişkenini, $gsyh$ gayri safi milli hasıla büyüme oranını, enf enflasyon oranını, $faiz$ faiz oranını, ba bankacılık sektörü aktif büyüklüğünü, sg sosyal güvenlik harcamalarının $gsyh$ içindeki payı ve dt dış ticaret hacmini temsil etmektedir.

3.3. Ampirik Bulgular

Analizlerde incelenen değişkenler arasında doğrusal bir ilişki olduğu ve çarpıklık/basıklıkta uç değerlerin normalleştirilmesi amacıyla bazı değişkenlerin logaritmik dönüşüme tabi tutulmuştur. Logaritmik dönüşümün ardından, katsayılar değişkenlerin esnekliklerini ifade etmektedir. Bu nedenle, sigorta prim üretimi, banka aktifleri ve dış ticaret değişkenleri için logaritmik dönüşüm gerçekleştirilmiştir (H.-S. Lee vd., 2018, s. 7). Tablo 2'de değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri yer almaktadır:

Tablo 2. Özet İstatistikler

Değiş.	Gözlem	Ort.	Standart Hata	Min	Max
Prim	108	21.84487	2.57787	12.48495	26.18283
fd	108	1.989981	0.2365711	1.647	2.903
gsyh	108	5.915094	4.566603	-10.4	22
enf	108	16.29611	17.68436	3.99	83.45
Faiz	108	16.97741	6.739328	8.54	33.56
ba	108	21.7228	0.8023979	20.46854	23.48608
sg	108	16.1	0.6559577	15.4	17.6
dt	108	16.76605	3.059895	11.07401	18.86778

Ekonometrik tahminlerden önce, değişkenler arasındaki ikili korelasyonlar (pairwise correlation) analiz edilmiştir. Elde edilen veriler Tablo 3'te belirtilmiştir.

Tablo 3. Korelasyon Katsayıları

	prim	fd	gsyh	enf	faiz	ba	sg	dt
prim	1.0000							
fd	0.1417	1.0000						
gsyh	0.0938	-0.2112	1.0000					
enf	0.3341*	0.0123	-0.0481	1.0000				
faiz	0.4261*	0.1633	-0.1782	0.7946*	1.0000			
ba	0.5033*	0.4430*	-0.1629	0.7408*	0.8610*	1.0000		
sg	0.1212	0.5184*	-0.5002*	-0.2608*	0.0046	0.1682	1.0000	
dt	0.3901*	0.3732*	-0.1971	0.3114*	0.5217*	0.7141*	0.1900	1.0000

%5 seviyesinde anlamlı korelasyon katsayıları * ile gösterilmiştir (* p<0.1).

Tablo 3'e göre, sigorta şirketleri ve katılım sigorta şirketlerinin sigorta primleri (prim) ile enflasyon oranı (enf), faiz oranını (faiz), bankacılık sektörü aktif büyüklüğü (ba) ve dış ticaret hacmi (dt) arasında pozitif ve anlamlı bir korelasyon olduğu görülmektedir. Bunun yanında finansal derinleşme (fd), gayri safi milli hasıla büyüme oranı (gsyh) ve sosyal güvenlik harcamalarının gsyh içindeki payı (sg) değişkenleri arasında anlamlı bir korelasyon ilişkisinin olmadığı söz konusudur. Korelasyon katsayıları genel olarak incelendiğinde ise değişkenler arasında çok yüksek korelasyon ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca gerçekleştirilecek tahminlerde kullanılacak değişkenlerin işaretleri ve anlamlılıklarının büyük ölçüde korelasyon katsayılarıyla benzerlik göstermesi beklenmektedir. Bununla birlikte, regresyon yöntemi kullanıldığında diğer değişkenlerin etkileri de kontrol altında tutulduğundan, değişkenlerin işaretleri, anlamlılığı veya hem işaret hem de anlamlılık farklılık gösterebilir. Dolayısıyla bazı değişkenlerin tahmin üzerinde pozitif bir etkisi varken diğerleri negatif bir etkiye sahip olabilir. Ayrıca, bazı değişkenlerin tahminde anlamlı bir etkisi olabilirken, diğerleri istatistiksel olarak anlamsız olabilir. Bu durum, regresyon analizinde değişkenlerin birbirleriyle etkileşimine ve kontrol edilmesine bağlı olarak ortaya çıkar.

3.4. Analiz Sonuçları

Analizlere geçmeden önce, değişkenler üzerinde mevsimsel etkinin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, F testi, En Çok Olabilirlik testi, Breusch-Pagan LM testi ve Score testi gibi testler kullanılarak yapılan analizler sonucunda, sadece birim etkinin var olduğu görülmüş ve POLS tahmincisinin geçerli olmadığı ortaya çıkmıştır. Sabit etki modeli ile analiz edilen varsayım testleri sonucunda kurulan modelde heteroskedasite (değişen varyans), otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunları tespit edilmiştir. Regresyon modelinde birim etki, heteroskedasite ve otokorelasyon sorunlarının olması

durumunda Driscoll-Kraay (1998) tahmincisi dirençli sonuçlar vermektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 287) .

Driscoll-Kraay sabit etkiler tahmincisi ile sigorta şirketleri ve katılım sigorta şirketlerinin sigorta primleri üzerindeki finansal derinleşme ile diğer değişkenlerin etkileri 4 model ile ele alınmıştır. Ayrıca analizlerde çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı (VIF) her bir modelde tespit edilmiştir. İlgili tahminler Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Analizler

Değişkenler	1	2	3	4
fd	1.544** (0.714)	0.828* (0.652)	1.876*** (0.323)	1.972*** (0.346)
gsyh		0.00415** (0.0276)	0.0139** (0.0161)	0.00627* (0.0192)
enf		-0.00169 (0.0104)	-0.0278*** (0.00374)	-0.0252*** (0.00611)
faiz		0.154*** (0.0403)		
ba			2.344*** (0.150)	2.317*** (0.187)
sg				0.138 (0.134)
dt				0.00710 (0.0195)
sabit terim	18.73*** (1.598)	17.58*** (1.289)	-24.79*** (3.071)	-26.21*** (2.206)
Gözlem sayısı	106	106	106	106
P	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000
R2	0.0563	0.497	0.750	0.751
VIF	1.00	1.91	2.21	4.03

Not: Standart hatalar parantez içinde verilmiştir. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Analiz sonuçlarına göre dört modelde de finansal derinleşmenin sigorta şirketleri ve katılım sigorta şirketlerinin sigorta primleri (prim) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Literatürde yer alan Cull vd., (2002); Li vd., (2007); Chukwu ve Agu, (2009); Akinboade ve Kinfack, (2013); Mollaahmetoğlu, (2016); Olawumi vd., (2017); Polat ve Akın, (2021); Erarslan vd., (2021); Stefan, (2021); Mathew ve Sivaraman, (2021) ve Singh vd., (2023) çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Bir ülkenin finansal derinleşmesinin yüksek olması sigortacılık sektöründeki prim artışları üzerinde olumlu bir artış sağlanacağı söylenebilir.

Analizlerde yer alan gsyh'nin sigorta primleri üzerindeki etkisi 2, 3 ve 4. modellerde anlamlı ve olumlu bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar mevcut literatürde yer alan Li vd., (2007); Polat ve Akın, (2021); Öner, (2022); Ivanecká ve Pøeëková, (2022); Dragotă vd., (2022) ve Kara, (2023) çalışmaları ile örtüşmektedir. Bir ülkenin gsyh'sinin artması, sigorta prim tutarlarının daha uygun hale gelmesine yol açabilmektedir. Ayrıca, bir ülkenin ekonomisinin gelişmesi, sigorta taleplerinde artışa neden olabilir. Bu durumda, ülkenin gsyh'sinin artması, sigorta sektörünün gelişimine de olumlu bir etki yaratmaktadır.

Enflasyon değişkeninin sigorta primleri üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu 3 ve 4 nolu modellerde yer almaktadır. Literatürde de Li vd., (2007); Zerria ve Noubbigh, (2016); Lee vd., (2018); Polat ve Akın, (2021); Dragotă vd., (2022); Kolapo vd., (2022) ve Kara, (2023) çalışmalarında aynı sonuçlara ulaşılmıştır. Enflasyonun yüksek olduğu ülkelerde finansal piyasaların ve yatırımların olumsuz etkilendiği de bilinen bir gerçektir (Cherif & Kaouthar, 2010, s. 148).

Reel faiz oranının sigorta primleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu 2 nolu modelde görülmektedir. Literatürde yer alan Li vd., (2007); Zerria ve Noubbigh (2016); Lee vd., (2018); Stefan, (2021); Polat ve Akın, (2021); Dragotă vd., (2022); Kolapo vd., (2022) ve Kara, (2023) çalışmalarda da benzer sonuçlar yer almaktadır.

Bankacılık sektörünün aktif büyüklüğünün sigorta primlerini pozitif yönde etkilediği 3 ve 4 nolu modellerde görülmektedir. Bu durum Beck ve Webb (2003) ile Dragotă vd., (2022) çalışmalarındaki bulguları doğrulamaktadır. Finansal piyasaların en büyük aktörlerinden olan bankacılık sektörünün gelişimi sigortacılığa olan talebi pozitif yönde etkilemektedir. Özellikle sigorta sektörünün en büyük acentesi konumunda olan bankaların sigorta poliçesi satışlarındaki rolü bunun en önemli göstergelerindedir.

Analiz sonuçlarında son olarak sosyal güvenlik harcamalarının gsyh içindeki payı (sg) ile dış ticaret hacmi değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye sahip olmadığı görülmüştür.

4. Sonuç

Ülke ekonomilerinin kalkınmasında finansal piyasaların gelişimi göz ardı edilemeyecek kadar önem taşımaktadır. Finansal derinleşme ise bu gelişimde önemli bir yer tutmaktadır. Finansal derinleşme, ekonomideki tasarrufların finansal sektöre ne ölçüde aktarıldığını göstermektedir. Ayrıca finansal derinleşme, bir ülkedeki finansal araçların ve kurumların gelişmesine dayalı olarak, tasarrufların daha etkin bir şekilde yatırımlara ve ekonomik faaliyetlere yönlendirildiği bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte, finansal piyasaların büyümesi, finansal araç ve ürün çeşitliliğinin artması, finansal kurumların güçlenmesi ve finansal hizmetlerin genişlemesi gibi unsurlar etkili olmaktadır. Finansal derinleşme, ekonomik büyümeyi destekleyen ve finansal sistemin işleyişini geliştiren bir faktördür. Bunun yanında, tasarrufların daha verimli kullanılması ve yatırımların ekonomik faaliyetleri desteklemesi yoluyla ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır.

Finansal piyasalar içerisinde yer alan sigorta sektörü bu piyasaların en önemli kurumlardan birini oluşturmaktadır. Türkiye ve gelişmekte olan ülkeler açısından sigortacılık sektörü yüksek potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin farkında olan hem ulusal hem de uluslararası şirketler, sektöre yönelik yatırımlarını hızla artırmaktadır. Bu nedenle, sigorta primlerini etkileyen faktörlerin neler olduğunu belirlemek önemlidir. Bu çalışmada, Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerinde finansal derinleşmenin etkisi ve belirleyicileri tespit edilmiştir. Çalışmada 2009Q4-2023Q1 verileri kullanılarak Türk sigorta sektörü ile katılım sigortacılığı üzerindeki finansal derinleşmenin etkisi araştırılmıştır.

Araştırma bulgularına göre finansal derinleşmenin Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sektör üzerinde, gsyh, reel faiz oranları ve bankacılık sektörü aktif büyüklüğü sigorta primlerini pozitif; enflasyonun ise negatif etkilediği tespit edilmiştir. Bunun yanında sosyal güvenlik harcamaları ve dış ticaret hacmi değişkenlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Elde edilen bulguların literatürdeki çalışmalar ile büyük ölçüde uyumlu olduğu gözlemlenmiştir (Cull vd., 2002; Li vd., 2007; Chukwu ve Agu, 2009; Akinboade ve Kinfaek, 2013; Mollaahmetoğlu, 2016; Zerriaa ve Noubbigh, 2016; Olawumi vd., 2017; Polat ve Akın, 2021; Stefan, 2021; Erarslan vd., 2021; Mathew ve Sivaraman, 2021; Öner, 2022; Ivanecá ve Pøæeková, 2022; Dragotă vd., 2022; Kara, 2023; Singh vd., 2023).

Çalışma sonucunda elde edilen ampirik sonuçlar sigortacılık açısından finansal derinleşmenin önemini ortaya koymaktadır. Finansal derinleşmede yaşanacak artışın sigortacılık sektörünün büyümesi açısından öneme sahip olduğu söylenebilir. Finansal derinleşme sayesinde ekonomik büyüme sağlanacak ve böylece finansal piyasaların önemli kurumlarından sigortacılık sektörü de pozitif yönde etkilenecektir. Çalışmada ele alınan finansal derinleşmenin gsyh içindeki payının yükselmesi sigortacılık sektörü üzerinde olumlu bir etki yaratacaktır. Finansal derinleşmenin yüksek olması, sigorta sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin etkinliği, performansı ve kârlılığı üzerinde rekabet aracılığıyla olumlu etkiler yaratmaktadır. Finansal derinleşme, sigorta şirketlerinin yatırımlarını genişletmelerine ve büyümelerine olanak tanımaktadır. Yine finansal derinleşmenin gelişimini etkileyen kriz dönemlerinde ise sigorta primlerinde

negatif bir etki yaşanacaktır. Bu yönüyle çalışma finansal derinleşmenin etki düzeyinin analizi açısından önemlidir.

Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerindeki finansal derinleşmenin etkisi ile diğer değişkenlerin etkilerinin analiz edilmesi, bu pazarların daha fazla büyümesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, ilgili değişkenlerin sigortacılık sektörü üzerindeki etkilerinin anlaşılması, gelecekteki sigorta sektörü eğilimlerinin tahmin edilmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle, sigorta sektörünün gelişmesinde önemli bir rol oynayan kamu otoritesinin uygun ve şeffaf düzenlemeler gibi sektöre destek vermesi önemlidir. Sigorta piyasasının büyümesini teşvik etmek için hem sigortalılar hem de işverenler için tasarruf sağlayan teşvikler sunması gerekmektedir. Ayrıca, sektördeki talep yönlü engellerin kaldırılması ve şirketlere daha fazla güven sağlamak için muhasebe ve iyi yönetim standartlarının uygulanması önemlidir. Ulusal ve uluslararası düzeyde, sigorta şirketlerinin büyümesi, ülke ekonomisinin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bilgiler ışığında; ulusal ve uluslararası şirketler, büyüme potansiyeli yüksek olan sigorta şirketlerine yatırım yapmaya daha istekli olacaklardır.

Çalışma, Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü üzerinde finansal derinleşme ile diğer değişkenlerin etkisini ele alarak mevcut literatüre katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Finansal derinleşmenin sigorta sektörü üzerindeki etkisini diğer değişkenler ile ele alan çalışma sayısı sınırlı düzeydedir. Bu nedenle bu çalışmada hem Türk sigorta sektörü ve katılım sigorta sektörü hem de finansal derinleşme ile diğer değişkenler aynı anda ele alınmıştır. Bu anlamda literatürdeki çalışmalardan daha kapsamlı bir çalışma olarak ayırmakta ve çalışmayı farklılaştırmaktadır.

Kaynakça

- Akar, S., & Karavardar, A. (2023). Finansal Derinleşmenin Borsa İstanbul Teknoloji Sektöründe Yer Alan Firmaların Katma Değerine Etkisi: 2012-2020. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(1), <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1591>
- Akinboade, O. A., & Kinfack, E. C. (2013). Interest Rate Reforms, Financial Deepening and Economic Growth In Cameroon: An Empirical Investigation. *Applied Economics*, 45(25), 3574-3586. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.566200>
- Aslan, H. (2015). Takaful (Islamic Insurance) Applications in Turkey: Problems and Proposals. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 93-117.
- Aydın, N. vd. (2012). *Bankacılık ve Sigortacılığa Giriş* (M. Toprak & M. Coşkun, Ed.). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Ayub, M. (2007). *Understanding Islamic Finance*. John Wiley & Sons.
- Bah, M., & Abila, N. (2022). Institutional Determinants of Insurance Penetration in Africa. *The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice*. <https://doi.org/10.1057/s41288-022-00278-2>
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. Wiley.
- Beck, T., & Webb, I. (2003). Economic, Demographic, and Institutional Determinants of Life Insurance Consumption across Countries. *The World Bank Economic Review*, 17(1), 51-88.
- Billah, M. M. (2019). *Islamic Insurance Products*. Islamic Insurance Products. Palgrave Macmillan.
- Brokesova, Z., Pastorakova, E., & Ondruška, T. (2014). Determinants of Insurance Industry Development in Transition Economies: Empirical Analysis of Visegrad Group Data. *The Geneva Papers on Risk and Insurance- Issues and Practice*, 39. <https://doi.org/10.1057/gpp.2014.1>
- Brooks, C. (2014). *Introductory Econometrics for Finance*. Cambridge University Press.
- Cameron, A. C., & Triverdi, P. (2009). *Microeconometrics Using Stata*. Stata Press.
- Cherif, M., & Kaouther, G. (2010). Macroeconomic and Institutional Determinants of Stock Market Development in MENA Region: New Results from A Panel Data Analysis. *International Journal of Banking and Finance*, 7. <https://doi.org/10.32890/ijbf2010.7.1.8403>
- Cull, R., Senbet, L. W., & Sorge, M. (2002). The Effect of Deposit Insurance on Financial Depth: A Cross-Country Analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(4), 673-694. [https://doi.org/10.1016/S1062-9769\(02\)00120-5](https://doi.org/10.1016/S1062-9769(02)00120-5)
- Çipil, M. (2019). *Sigortacılık & Risk Yönetiminin Temelleri*. Seçkin Yayıncılık.

- Dragotă, I.-M., Cepoi, C. O., & Ştefan, L. (2022). Threshold Effect for the Life Insurance Industry: Evidence from OECD Countries. *The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice*. <https://doi.org/10.1057/s41288-022-00272-8>
- Erarıslan, C., Pehlivanoglu, F., & Narman, Z. (2021). Türkiye’de Finansal Derinleşme ve Cari Açık İlişkinin VAR Modeli ile Analizi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 23(41), 238-251.
- Guerineau, S., & Sawadogo, R. (2015). On The Determinants of Life Insurance Development in Sub-Saharan Africa: The Role of The Institutions Quality in The Effect of Economic Development. *Etudeset Documents, n°19, CERDI*.
- Güvel, E. A., & Güvel, A. Ö. (2018). *Sigortacılık. Seçkin Yayıncılık*.
- Ivanecká, L., & Pøeëková, L. (2022). The Development of Life Insurance in the Czech Republic and the Slovak Republic. *ACTA VSFS*, 16(2), 159-172.
- Kara, M. (2023). *Sigorta Prim Üretimi Üzerinde Makroekonomik Değişkenlerin Etkisi: Dünya, Avrupa ve Türkiye Pazarları Üzerine Bir Uygulama*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kiyotaki, N., & Moore, J. (2005). Financial Deepening. *Journal of the European Economic Association*, 3(2/3), 701-713.
- Kolapo, F. T. (PhD), Oluwaleye, T. O., & Osasona, A. V. (2022). Determinants of Insurance Sector Development in Nigeria. *Account and Financial Management Journal*, 7(03), 2672-2685. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6382819>
- Lee, H. S., Low, K.-L.-T., Shyue Chuan, D. C., & Sia, B. K. (2017). Influence of Secondary and Tertiary Literacy on Life Insurance Consumption: Case of Selected ASEAN Countries. *The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice*, 43(1), 1-15. <https://doi.org/10.1057/s41288-017-0050-7>
- Lee, H.-S., Low, K.-L.-T., Chong, S.-C., & Sia, B.-K. (2018). Influence of Secondary and Tertiary Literacy on Life Insurance Consumption: Case of Selected ASEAN Countries. *The Geneva Papers on Risk and Insurance- Issues and Practice*, 43(1), 1-15. <https://doi.org/10.1057/s41288-017-0050-7>
- Li, D., Moshirian, F., Nguyen, P., & Wee, T. (2007). The Demand for Life Insurance in OECD Countries. *The Journal of Risk and Insurance*, 74(3), 637-652.
- Mathew, B., & Sivaraman, S. (2021). Financial Sector Development and Life Insurance Inclusion in India: An ARDL Bounds Testing Approach. *International Journal of Social Economics*, 48(4), 531-542. <https://doi.org/10.1108/IJSE-11-2018-0623>
- Mollaahmetoğlu, E. (2016). Finansal Derinleşme: Türkiye’nin Finansal Derinliği ve Panel Veri Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 25, 32-54.
- Olawumi, S. O., Lateef, L. A., & Oladeji, E. O. (2017). Financial Deepening and Bank Performance: A Case Study of Selected Commercial Banks in Nigeria. *Journal of Mathematical Finance*, 7(3). <https://doi.org/10.4236/jmf.2017.73028>
- Öner, D. M. H. (2022). Katılım Sigortacılığı ile Ekonomik Büyüme ve Tüketici Güven Endeksi Arasındaki İlişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3). <https://doi.org/10.29106/fesa.1140629>
- Özmerdivanlı, A., & Akel, V. (2019). Gelişmekte Olan Ülkelerin Finansal Derinleşme Açısından Sınıflandırılmasına İlişkin Bir Uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), Article 2. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.443466>
- Öztürk, N., Kılıç Darıcı, H., & Kesikoğlu, F. (2011). Ekonomik Büyüme ve Finansal Gelişme İlişkisi: Gelişmekte olan Piyasalar için Bir Panel Nedensellik Analizi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 1, 53-69.
- Polat, A., & Akın, F. (2021). Hayat Sigortası Talebinin Belirleyicileri: Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), Article 2. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.729438>
- Raphael, A. I., & Gabriel, A. A. (2015). Effect of Financial Sector Development on Manufacturing Output Growth in Nigeria (1986-2012): A Vector Auto Regression Approach. *Journal of Applied Economics and Business Research*, 5(1), 38-55.
- Singh, V. K., Abosedra, S., Fakh, A., Ghosh, S., & Kanjilal, K. (2023). Economic Volatility and Financial Deepening in Sub-Saharan Africa: Evidence from Panel Cointegration with Cross-Sectional Heterogeneity and Endogenous Structural Breaks. *Empirical Economics*. <https://doi.org/10.1007/s00181-023-02415-9>
- Soo, H. H. (1996). *Life Insurance and Economic Growth: Theoretical and Empirical Investigation*. Ph.D., ETD Collection for University of Nebraska- Lincoln. AAI9712527.
- Ştefan, Z. (2021). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Derinleşmenin Sigorta Sektörüne Etkilerinin Analizi: Türkiye Örneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Şahin, M. (2022). *Finansal Derinleşme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Ward, D., & Zurbrugg, R. (2000). Does Insurance Promote Economic Growth? Evidence from OECD Countries. *The Journal of Risk and Insurance*, 67(4), 489-506. <https://doi.org/10.2307/253847>

Yang, G., & Liu, H. (2016). Financial Development, Interest Rate Liberalization, and Macroeconomic Volatility. *Emerging Markets Finance and Trade*, 52, 1-11. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2015.1115294>

Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi*. Beta Yayınevi.

Yüksel, S., Mukhtarov, S., Mammadov, E., & Özsarı, M. (2018). Determinants of Profitability in the Banking Sector: An Analysis of Post-Soviet Countries. *Economies*, 6(3), 3-15.

Zerriaa, M., & Noubbig, H. (2016). Determinants of Life Insurance Demand in the MENA Region. *The Geneva Papers on Risk and Insurance Issues and Practice*, 41(3), 491-511. <https://doi.org/10.1057/gpp.2016.1>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Muhammed Hadin ÖNER (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Muhammed Hadin ÖNER (100%)

İşyeri Nezaketsizliği ile Örgütsel Bağlılık İlişkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Aracılık Rolü: Perakende Sektöründe Bir Araştırma

Hüseyin KARAGÖZ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, huseyinkaragoz@kmu.edu.tr , ORCID: 0000-0003-4981-8156

Öz: Araştırmada işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisinde algılanan yönetici desteğinin aracı rolünü tespit etmek amaçlanmıştır. Bu bağlamda örneklem olarak Karaman ilinde faaliyet gösteren perakende sektörü çalışanları seçilmiştir. Araştırma kapsamında ilgili örneklemdaki 324 çalışana yüz yüze anket uygulanmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak işyeri nezaketsizliği ölçeği, örgütsel bağlılık ölçeği ve algılanan yönetici desteği ölçeği kullanılmıştır. Bu bağlamda veriler SPSS 26 programında analize tabi tutulmuş, ölçek puanlarının ilk olarak normalliğine bakılmış ve bu bağlamda basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiştir. Ardından hiyerarşik regresyon yöntemi ile aracı ilişki tespitine çalışılmıştır. Araştırma bulgularınca işyeri nezaketsizliği örgütsel bağlılığa negatif yönde etki etmektedir. Ek olarak ilgili örneklemden algılanan yönetici desteğinin, örgütsel bağlılığa olumlu yönde etki ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra işyeri nezaketsizliği algılanan yönetici desteğini de azaltmaktadır. Son olarak algılanan yönetici desteğinin bağımlı ve bağımsız değişkenler üzerinde kısmi aracılık etkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşyeri Nezaketsizliği, Örgütsel Bağlılık, Algılanan Yönetici Desteği
Jel Kodları: M10, D23, M19

The Mediating Role of Perceived Manager's Support in the Relationship between Workplace Dishonesty and Organizational Commitment: A Study in the Retail Industry

Atıf: Karagöz H. (2023). İşyeri Nezaketsizliği ile Örgütsel Bağlılık İlişkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Aracılık Rolü: Perakende Sektöründe Bir Araştırma. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 185-200.
<https://doi.org/10.30586/pek.1329671>

Geliş Tarihi: 19.07.2023

Kabul Tarihi: 04.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The aim of the study was to determine the mediating role of perceived managerial support in the effect of workplace incivility on organizational commitment. In this context, retail sector employees operating in the province of Karaman were selected as a sample. Within the scope of the research, a face-to-face survey was applied to 324 employees in the relevant sample. In the study, workplace incivility scale, organizational commitment scale and perceived manager support scale were used as data collection tools. In this context, the data were analyzed in the SPSS 26 program, the normality of the scale scores was checked first, and the kurtosis and skewness values were examined in this context. Then, an intermediary relationship was tried to be determined by the hierarchical regression method. According to the research findings, workplace incivility has a negative effect on organizational commitment. In addition, it is seen that perceived managerial support in the relevant sample has a positive effect on organizational commitment. In addition, workplace incivility also reduces perceived managerial support. Finally, partial mediation effect of perceived managerial support on dependent and independent variables was determined.

Keywords: Workplace Incivility, Organizational Commitment, Perceived Supervisor Support
Jel Codes: M10, D23, M19

1. Giriş

Örgütlerin günümüz rekabet koşullarında başarılı olabilmeleri adına çalışanların örgüte karşı duydukları bağlılık hissi önem arz etmektedir. Örgütün kendisine değer verdiğini hisseden çalışan, işine daha fazla sahip çıkabilecek, işi ve örgütü için daha fazla çaba sarf edecektir. Hall vd. (1970)'ne göre örgütsel bağlılık; çalışanların, örgütün kültür ve amaçlarının kendi bireysel değerlerine uyumlu hissetmesi veya algılaması sürecidir. Bu bağlamda örgütün değer yargılarının, inançlarının ya da yıllar içerisinde oluşmuş örgüt kültürünün çalışanlar tarafından kabulü, örgütsel başarıya katkı sunacaktır. Örgütüne bağlılık duyan kimselerin ise işlerine devam hususunda, örgütte kalma arzusu hususunda daha istekli oldukları görülmektedir (Porter vd., 1974). Öte yandan bu bağlılık, O'Reilly ve Chatman (1986) tarafından psikolojik bağlılık ile açıklanmaktadır. Yani örgütsel bağlılık esasında çalışanı örgüte bağlayan psikolojik bir bağ olarak görülmektedir. Ancak çalışanların örgüte bağlanmalarını negatif yönde etkileyebilecek unsurlar da söz konusu olabilmektedir. Bunlardan birisi işyeri nezaketsizliğidir. İşyerlerinde nezaketsiz bir ortamda faaliyetlerini sürdüren çalışanların örgütsel bağlılıkları azalma göstermektedir. İşyeri nezaketsizliği sayılabilecek davranışlar arasında; çalışanların birbirlerine olan saygısız tutumları, birbirlerini küçümsemeleri, aşağılama, kötü söz veya davranışlar sayılabilecektir (Dion, 2006, s.11). Bunların yanında Martin (1996)'e göre nezaketsiz davranışlar; telefonda ya da yüz yüze herhangi bir ilişkide teşekkür etmeme, çalışan arkadaşı telefon görüşmesi yaparken yanında bulunmak, çalışan arkadaşlarıyla yüksek sesle konuşmak gibi davranışlardan oluşmaktadır. Çalışanları bu gibi davranışlara iten sebepler arasında üzerlerinde artan iş baskısı, otokratik çalışma ortamı, ücretlerdeki yetersizlik ya da belirsizlikler sayılabilmektedir (Johnson, 1988; Martin, 1996; Roberts, 1985). Çalışmanın bir diğer değişkenini oluşturan algılanan yönetici desteği, örgüt yöneticilerinin, çalışanların örgüte sağladıkları katkıya ve çalışanların sosyal refahlarına yönelik alakalarını konu alan bir kavramdır. Burada algılanan yönetici desteğinden anlaşılan, çalışanın birinci dereceden yöneticisinden gördüğü destek algısıdır (Arslan, 2016). Kavram, çalışanların başarılarından memnun olan ve bunu belirten, onları gerektiğinde takdir eden, onların daha verimli çalışabilmeleri adına eksiklerini, ihtiyaçlarını devamlı takip eden ve bunlara cevap veren yöneticileri konu almaktadır (Bhanthumnavin, 2003). Bir diğer ifade ile algılanan yönetici desteği, çalışanların ortaya koyduklarının beğenilmesi, takdir görmesi konusunda yöneticilere duyulan inançtır (Kottke ve Sharafinski, 1988; Pohl ve Galletta, 2016). Bütün bunlar ışığında çalışmada amaç, işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisinde algılanan yönetici desteğinin aracı etkisinin saptanmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde ilgili değişkenler kavramsal olarak incelenmiş, ilgili değişkenler arasındaki ilişkilerle alakalı literatür taranmış ve çalışmanın hipotezleri oluşturulmuştur. Ardından çalışmanın yöntemi ve bulgularına yer verilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İşyeri Nezaketsizliği

Günümüz örgüt yapıları ve süreçleri oldukça dinamik yapıda ve durumsallık gereği değişken bir zemindedir. Teknolojik gelişmelerin ve küreselleşmenin yaygın görüldüğü dünyada örgütler artık farklılaşabilmek adına kendine özgü yetenekleri ön plana çıkarabilmek adına özgün nitelikleri olan bireyleri istihdam etmeye gayret göstermektedir (Özkalp ve Kirel, 2013). Bu değişimlerden kaynaklı olarak örgütte bazen örgütsel amaçlara veya kurallara pek uygun olmayan davranışlar görülebilmektedir. Bu tarz davranışları, çalışanlar tesadüf olarak değil, kasıt olarak nitelemektedir. Bu davranışlar örgütsel çıkarları zedeleyebilmektedir. Bu durum ise çalışanlarda verim düşüklülüğü olarak netice göstermektedir (Üstün ve Ersolak, 2020, s.332). İşyeri nezaketsizliği de bu psikolojik davranışlardan bir tanesidir. Andersson ve Pearson (1999) bu konu üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapmışlardır (Cortina vd., 2001). Nezaketsizlik Trudel ve Reio (2011, s.396)'a göre ortadan kaldırılması gereken ancak kaçınılmaz olduğu

düşünülen bir sorundur. Andersson ve Pearson (1999) işyeri nezaketsizliğini “iş yerinde karşılıklı saygı normlarının ihlali ile ortaya çıkan düşük yoğunluklu ve niyeti belirsiz olan ancak hedefe zarar veren sapkın davranış” biçiminde tanımlamışlardır. Yine başka bir tanımla işyeri nezaketsizliği Andersson ve Pearson (1999)’a göre “düşük yoğunluklu sapkın davranış”tır. İşyeri nezaketsizlikleri arasında saldırganlık, işyerinde sosyal baltalama, antisosyal davranışlar sayılabilecektir (Namin, Øgaard ve Røislien, 2021, s.2). Her kuruluş, karşılıklı saygı ile ilgili bazı yazılı-yazılı olmayan kurallarını ortaya koymakta ve bu normları ihlal eden davranışların medeni olmayan davranışlar olduğunu belirtmektedir. Bu kabalıklara dair onlarca örnek verilebilir. Bunlardan birkaçı; birine isim takmak, hakaret etmek hatta birini sosyal ağlardan engellemek dahi bu tarz medeni olmayan davranışlara örnek verilebilecektir (Irum, Ghosh ve Pandey, 2020, s.959). Örgütlerde görülen bu tarz davranışlar neticesinde çalışanların özgüvenlerinde eksilme, psikolojik ve tüm bunlara bağlı fiziksel sorunlar görülebilmektedir (Zauderer, 2002, s.38). İşyeri nezaketsizliği yalnızca üstleri ya da amirleri kapsamaz, kıdemliler, meslektaşlar, müşteriler, iç ve dış paydaşların tamamı arasında söz konusu olabilmektedir. En çok amir nezaketsizliği görülse de müşteri nezaketsizliği de çalışanın hayatında dengesizlikler oluşturabilmektedir (Ghosh, Dierkes ve Falletta, 2011; Vasconcelos, 2020, s.514).

İşyeri nezaketsizliğine konu olan kötü şaka, aşağılama, küçük düşürme gibi davranışların kasıtlı veya istemsiz olması çok önemli değildir. Netice itibarıyla bu davranışlar çalışanın moralini düşürmekte, ona psikolojik olarak zarar vermektedir (Samma, Zhao, Rasool, Han ve Ali, 2020, s.508). Bu tarz davranışta bulunan kimseler kaba, küçümseyici, dışlayıcı ve saygı normlarını ihlal ediyor olsalar dahi normal gibi görünmektedirler. Aynı zamanda işyeri nezaketsizliği kavramsal olarak işyeri zorbalığına da çok yakındır (Hershcovis, 2011). Çalışma düzeyinde meydana gelen nezaketsizlik uzun vadede çalışan ilişkilerinin bozulmasına, örgütsel bağlılığın kaybına ya da azalmasına, depresyona ve strese ve düşük iş tatmini ve özgüven kaybına neden olabilmektedir (Cortina, 2008; Estes ve Wang, 2008). Örgütlerdeki kültürel, sosyal beklentiler veya normlar belirli kimlik gruplarına daha büyük bir güç statüsü kazandırabilmektedir. Genel olarak örgütler içerisinde bu güç temelleri kişinin hiyerarşik yapıdaki konumundan, cinsiyet veya kökeninden kaynaklanabilmektedir. Bu gruplar, güç farklılıklarını sürdürebilmek veya yönetebilmek için baskın veya çoğunluk grubun üyeleri azınlık grup üyeleriyle etkileşimlere girebilmektedir. Bu tür etkileşimler, bu grupları daha da marjinalleştirebilir ve çoğunluk grubunun statüsünü koruyabilir. Bu durum da işyeri nezaketsizliğine sebebiyet verebilecektir (Young, Hassan ve Hatmaker, 2021, s.34). Yapılan araştırmalar örgütlerde ne tarz nezaketsizliklerle karşılaşıldığını ortaya koymuştur. Bunlar arasında; bağırarak konuşmak, sözünü devamlı kesmek, selamlaşmamak, hakaret etmek, saygısız hitap, dedikodu, bilgi saklama, grup davranışlarından dışlama, imalarda bulunmak, ortamı dağınık bırakmak, kendisine ait olmayana kullanmak sayılabilecektir (Pearson vd., 2000, s.126; Porath ve Pearson, 2013, s. 64).

İşyeri nezaketsizliğinin hem örgütleri hem de bireyleri etkilediğini ortaya koyan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların sonucuna göre bireysel etkiler olarak; iş-aile çatışmasında (Lim ve Lee, 2011, s.101), sağlık sorunlarında artış (Hershcovis, 2011, s.508), iş arkadaşına yardım hususunda, örgüte bağlılıkta (Spence-Laschinger, Wong, Cummings ve Grau, 2014), iş doyumunda (Welbourne, Gangadharan ve Sariol, 2015, s.211) azalma olduğu görülmüştür. Ek olarak nezaketsizliğin örgütsel etkileri arasında; işe devam etmemede (Khadjehturian, 2012, s.638; Pearson vd., 2000, s.130), işten ayrılma hususunda (Huang ve Lin, 2019, s.49), işyerindeki adaletsizlik hususunda (Lim ve Lee, 2011, s.101; Pearson vd., 2000, s.130), performans ve verim düşüklülüğü hususunda (Logan, 2016, s.50; Pearson ve Porath, 2005, s.11) görülmektedir. Tüm bunlardan hareketle işyeri nezaketsizliklerinin örgütlerde yoğun olarak yaşandığı, tespitinin zor olduğu söylenebilecektir. Etkilerinin ise negatif yönde olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur.

2.2. Örgütsel Bağlılık

Örgütsel davranış alanına 1950'li yıllarda kazandırılan örgütsel bağlılık kavramı kısa süre içerisinde yoğun çalışma alanı haline gelmiştir. O'Reilly (1989, s.18) örgütsel bağlılığı "Bir bireyin örgüte işle ilgili katılım, sadakat ve kurumun değerlerine olan psikolojik bağları" olarak tanımlamıştır. Bunun yanında genel kabul gören tanımlardan birisi de Porter ve arkadaşlarına aittir. Porter, Steers, Mowday ve Boulian (1974, s.656) göre örgütsel bağlılık; örgütün gaye ve örgüt kültürüne, değerlerine güçlü bir biçimde inanma, örgütün genel başarısı için çaba sarfetme ve örgütte kalıcı olma isteğidir. Örgütsel bağlılığı açıklamak için sık kullanılan model örgütsel bağlılık modelidir. Modele göre bu bağlılık iki boyutludur. Bunlardan birincisi, duygusal bağlılık, ikincisi zorunlu bağlılıktır. Daha sonra bu iki boyuta normatif bağlılık da eklenmiştir (Meyer ve Allen, 1991). Allen ve Meyer'in (1990) geliştirdiği model için duygusal bağlılık; çalışanların örgütlerine karşı besledikleri duygularla ilgilidir. Bu duygular arasında oraya ait olma, örgüt ile özdeşleşme, aidiyet duygularıdır. İkinci boyut ise zorunlu bağlılıktır. Buna göre ise birey işinden ayrıldığında maddi zorluklar içerisine girebilecektir. Dolayısıyla bunları yaşamamak adına örgüte mecburen bağlı kalma arzusu taşıyabilecektir. Dolayısıyla zorunlu bağlılıkta maddi çıkarlar esastır. Çünkü bireyler temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına kazanç elde etmek durumundadırlar ve bunun için riskten kaçınırlar. Normatif bağlılık ise ahlaki, etik değerler ön plandadır. Çalışanlar bazen çeşitli sebeplerle, vefa duyguları ile örgütte kalmayı da seçebilmektedir (Altaş, 2021, s.877).

Bağlılık, toplumun ve toplusal içgüdünün olduğu her yerde söz konusudur. İnsanın sosyal bir varlık olmasından ötürü, bağlılık her insanın zaman zaman ihtiyaç duyduğu güdüler arasındadır. Toplum içerisinde varlık mücadelesi veren insanlar bağlı olma arzusu taşırlar. Örgütsel bağlılık ise genelde örgüte duyulan sadakat, özdeşleşme ile bağdaştırılmaktadır (Boz, Duran ve Uğurlu, 2021, s.346). Örgütsel bağlılık uzun süredir çalışılan bir konu olsa da üzerinde mutabık kalınan bir tanımı olmamıştır. Fischer ve Mansell (2009) örgütsel bağlılığı; örgüt üyelerinin mensubu olduğu örgütsel yapıyı benimsemesi, oradaki varlığını kalıcı hale getirmesi olarak tanımlamışlardır. Lapointe ve Vandenberghe, (2018, s.102) ise örgütsel bağlılığı örgütsel devamlılığın sürdürülebilir kılınması için sarfedilen çabalar olarak nitelemişlerdir. Johanson vd. (1998) ise örgütsel bağlılığı psikolojik temellerle açıklamışlardır. Buna göre çalışanlar bireysel mutlulukları için ait olma duygusu taşımakta, bu aidiyet temelli yaklaşım sayesinde bireysel ve örgütsel amaçları optimum kılmaktadırlar. Temelde örgütsel bağlılığa etki eden birçok faktörden bahsedilebilir. Bunlardan birkaçı; yaş, tecrübe, eğitim düzeyidir (Allen ve Meyer, 1990). Yapılan iş ile alakalı olarak ise; işin çalışana kariyer hedefi sunabilme yeteneği, çalışanın inisiyatif alabilme yetkisi, ücret durumu, işteki statüsü, örgüt kültürü, örgüt içerisindeki hiyerarşik yapının durumu, örgüt yöneticilerinin davranış biçimleri, liderlik tarzları veya yaklaşımları, maaşlar veya özendirici ücretler örgütsel bağlılığa etki eden faktörlerdendir (Kim vd., 2018; Florkowski ve Schuster, 1992, s.508; Wallace, 1995). Mowday, Steers ve Porter (1979) örgütsel bağlılığı farklı bir açıdan yorumlamışlardır. Mowday ve arkadaşlarına göre örgütsel bağlılık temelde üç faktörle açıklanmaktadır. Bunlar; örgütün inanç, kültür ve değerlerine saygı duyup benimseme, örgüt faydası için yüksek çaba ve örgütün üyesi olarak kalabilme adına güçlü bir istek duymadır.

Örgütsel bağlılık, çalışanların örgütün amaçlarına inandıkları, kabullendikleri ve örgütle devam etme isteklerinin ölçüsüdür. Örgüt üyeliğinin sürdürülmesi açısından güçlü bir istek hali, örgütsel hedeflerin kabulü ve bu bağlamda çaba sarfedilmesi örgütsel bağlılığın temelidir (Luthans, 2006). Kreitner ve Kinicki'ye (2014) göre de örgütsel bağlılık bir bireyin kendisini kurumu ile ne denli özdeşleştirdiği ile ilgilidir. Bu iş tutumu son derece önemlidir. Çünkü kendisini işi ile ve örgütü ile özdeşleştirmiş birey, daha istekli daha tutkuludur ve bu durum performansına olumlu yansıtacaktır. Örgütsel bağlılığı yüksek çalışanlar, örgüt amaçları ile daha çok özdeşleşebilecek, örgütün hedeflerine ulaşmasında daha fazla gayret ortaya koyabileceklerdir (Cihangiroğlu, 2010, s.87). Bağlılık konusunda sorun yaşamayan çalışanlar diğer arkadaşları ile daha güçlü

ilişkiler kurmak suretiyle çift yönlü iletişim kanallarını açık tutarak sorun çözme konusunda daha istekli ve başarılı olabileceklerdir. Bunların yanında örgütsel bağlılığın yüksek olduğu örgütlerde işten ayrılma işe devamsızlık, işgören devir hızı gibi hususlarda da ciddi oranda düşüşler gözlenebilecektir. Tüm bu hususlar ışığında örgüt yöneticilerinin ya da liderlerin örgütsel bağlılığın artırılması hususunda çalışan davranışlarını iyi okuması son derece önemlidir. Lider ya da yönetici, astlarını iyi izlemeli, sorun çözücü rol almalı, iletişim kanallarını hep açık tutmalı ve çalışanlarına adaletli davranmalıdır. Bunları sağladığı takdirde örgütsel bağlılığı artırabilecek, örgütsel başarıya daha fazla katkı sunabilecektir (Wolowska, 2014, s.129).

2.3. Algılanan Yönetici Desteği

Yönetici desteği, yöneticilerin ya da liderlerin astlara, izleyicilere ya da çalışanlara iyi niyetli, sosyal veya duygusal olarak iyi davranması demektir (Karabulut ve Seymen, 2020, s.63). Tozkoparan ve Tenteriz (2019, s.43) ise yönetici desteğini, yöneticilerin örgüt için en değerli varlık olarak çalışanları bilmesi, onların motivasyonlarını yükseltecek ne varsa onları yapması, aksi durumlardan kaçınması, onları değerli hissettirecek davranışlarda bulunması, onların çalışma ortamının kalitesini artırması ve onlara hemen her konuda destek olması olarak açıklamıştır. Öte yandan Bhanthumnavin (2003, s.79), yönetici desteğini; “yönetici ile ast arasındaki olumlu iş ilişkisi” olarak tarif etmiştir. Karabulut ve Seymen (2020) ise algılanan yönetici desteğini, yöneticiler tarafından çalışanlara sağlanan desteğin ya da olumlu psikolojik faktörlerin çalışanlar tarafından ne derece hissedildiği olarak tanımlamıştır. Babin ve Boles (1996, s.60) de benzer biçimde algılanan yönetici desteğini, çalışanları olumlu etkileyebilecek tüm faktörlerin ne kadarının yöneticileri tarafından sağlandığının algısıyla ilgili olduğu şeklinde açıklamıştır. Pohl ve Galletta (2016, s.62) ise yönetici desteğini “yöneticilerin, çalışanlarının örgüte yaptıkları katkılara değer atfetmesi ve onları önemli görmesine dair çalışanların inançları” şeklinde tanımlamışlardır. Babin ve Boles (1996, s.60) diğer bir tanımla yönetici desteğini, yöneticilerin çalışanlarına ya da astlarına her konuda destek olması, onların her türlü sorunlar ile ilgilenmesi, onları yapacak oldukları işte teşvik etmesi ve motivasyonlarını yükseltmesi olarak açıklamışlardır. Yoon ve Lim (1999)’e göre algılanan yönetici desteği, astların amirlerinden gördükleri destektir. Buna göre burada çalışanların algısı çok önemlidir. Yöneticilerin astlarına verdikleri destekten öte, çalışanların bu desteği ne biçimde algıladıkları çok önemlidir (Özkara, Taş ve Aydın, 2019, s.104).

Eisenberger vd. (2002) algılanan yönetici desteğini, çalışanların örgütleri amaçları uğruna yaptıkları katkıların yöneticileri açısından ne denli önemli olduğunun ya da bu katkılar neticesinde çalışanların bu gayretleri adına ne derece kıymet gördüklerini ifade eden algı olarak tanımlamışlardır. Her bir çalışan, yönetici desteğini farklı biçimde algılayıp, yorumlayabilir. Örneğin, yöneticilerin daha katılımcı bir anlayışla yapılan iş konusunda çalışanların fikrini alması, onlara uygun görevler vermesi, zaman zaman yetki devri ile onlara güvendiğini göstermesi, yaptıkları işle ilgili takdir görmeleri, onları sürekli kontrol etmek yerine otokontrol ile onlara güven aşılması astların yönetici desteği algılarını güçlendirecektir (Maertz vd., 2007). Bu konuda bir destek de Kahn’dan (1990) gelmiştir. Çalışanların iş yaparken kendi kararlarını verebiliyor olmasının çalışanların işe bağlanmasında etkili olduğundan söz etmiştir. Kendilerine güvenildiğini hisseden çalışanların daha isabetli kararlar vermek suretiyle işlerini daha verimli hale getirebilecekleri, bunun karşılığında ise çalışanların örgüte daha fazla katkı yapmak için çaba sarfedeceklerine inanılmaktadır (Koçak, 2020, s.703). Bu kavramı Eisenberger vd. (2002, s.565) örgütsel destek teorisi kapsamında “yöneticilerinin çalışanları önemseyip önemsemediğine ve çalışmalarına değer verip vermediğine ilişkin çalışan değerlendirmeleri” olarak yorumlamışlardır. Bu teoriyi destekler nitelikte Rhoades ve Eisenberger (2002, s.700) de algılanan yönetici desteğinin, algılanan örgütsel destekle alakalı olduğunu, hatta algılanan örgütsel desteğin öncüsü konumunda olduğunu

açıklamışlardır. Esasında yöneticiler bu bakımdan çalışanları desteklemekle birlikte etkin bir yönetim de sergilemiş olmaktadır (Fan, 2018, s.1006).

Algılanan yönetici desteği, Sosyal Mübadele Kuramı ile açıklanmaktadır. Yani sosyal değişim sürecinde taraflardan her biri ister yönetici olsun ister çalışan kendilerinin veya kendi yaptıklarının değerli olduğuna inanmalıdırlar (Dawley, Houghton ve Bucklew, 2010, s.240). Buradan hareketle karşılıklılık normu söz konusu olmaktadır. Yani, her iki tarafa da (yönetici-çalışan) birbirlerine karşı olumlu davranış veya tutum sergileyeceklerdir. Algılanan yönetici desteğini destekleyen bir diğer kuram da Lider-Üye Etkileşimi kuramıdır. Bu kurama göre liderler ya da yöneticiler, her bir çalışan ile farklı ilişkiler geliştirmekte ve bu karşılıklı iletişim sayesinde verimliliği artırmayı amaçlamaktadır. Bunun yanında bu etkileşim neticesinde işe devamsızlık, işten ayrılma, işgücü devir hızı da azalma gösterebilmektedir (Scandura ve Schriesheim, 1994, s.1589-1590). Öte yandan yönetici desteğine temel oluşturabilecek bir kuram da Psikolojik Sözleşme Kuramı'dır. Buna göre taraflar arasında birbirlerinden olan beklentilerini konu alan yazılı olmayan bir sözleşme söz konusudur. Ancak bu sözleşmenin yazılı olmaması öznel ya da subjektiflik olarak algılanabilmektedir (Çömlekçi ve Yıldız, 2021, s.30).

3. Hipotezler

3.1. İşyeri Nezaketsizliği ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki

Literatür incelendiğinde ilgili değişkenlerin ilişkisini konu alan çalışmalar görülmüştür. Sarıtaç (2017) çalışmasında örgütsel bağlılık ile işyeri nezaketsizliği arasındaki ilişkiyi sözleşmeli ve kadrolu memurlar üzerinde test etmiş, işyeri nezaketsizliği olan örgütlerde bağlılığın azaldığını saptamıştır. Güzel (2019) çalışmasında örgütsel bağlılık ile işyeri nezaketsizliği arasında ilişki olduğunu tespit etmiştir. Diğer yandan ilgili değişkenler arasındaki ilişki örgütsel bağlılık açısından ele alındığında örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanların, işyeri nezaketsizliğinden daha fazla etkilendiği sonucuna ulaşılmaktadır (Liu, Zhou ve Che, 2019; Zhou, Yan, Che ve Meier, 2015; Laschinger, Leiter, Day ve Gilin, 2009). Kumral (2017) çalışmasında işyeri nezaketsizliği ile örgütsel sessizlik ve dışlanma değişkenlerini ilişkilendirmiş ve işyeri nezaketsizliğinin örgütsel sessizliği ve dışlanmayı artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Benzer biçimde Çoban ve Deniz (2021) çalışmalarında işyeri nezaketsizliğinin işten ayrılma niyetine etkisini incelemiş; iki değişken arasında pozitif yönlü ilişki tespit etmişlerdir. Yani nezaketsizlikle karşılaşan çalışan işten ayrılmayı tercih etmektedir. Dolayısıyla bu durumu örgütsel bağlılıkla da ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. Doğan ve Karaçelebi (2021) de benzer biçimde çalışmalarında işyeri nezaketsizliğinin örgütsel vatandaşlığı negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Smith, Andrusyszyn ve Spence Laschinger (2010) da çalışmalarında benzer bir biçimde nezaketsizliğin az olduğu örgütlerde ya da ortamlarda bağlılığın daha yüksek olabileceği yönünde sonuçlar elde etmişlerdir. Öte yandan Guo, Qui ve Gan (2020) çalışmalarında işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisini Çin'deki bir özel üniversitedeki öğretim üyeleri üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlamış, sonuçta işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığı azalttığı sonucuna ulaşmışlardır. Benzer biçimde Kim, Kim ve Park (2013) işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisini hemşireler üzerinde ölçmüş, benzer biçimde ilgili değişkenler arasında negatif ilişki tespit etmişlerdir. Reio ve Trudel (2013) de çalışmalarında işyeri nezaketsizliğinin, örgütsel bağlılığı olumsuz yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Dolayısıyla literatürde ilgili değişkenleri konu alan çalışmaların sonuçları ile bu çalışmanın bu iki değişkenle ilgili sonuçları örtüşmektedir. Yani, işyeri nezaketsizliğinin artması örgütsel bağlılığı düşürmektedir. Tüm bu bulgular ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H1: İşyeri nezaketsizliği ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.

3.2.İşyeri Nezaketsizliği ile Algılanan Yönetici Desteği Arasındaki İlişki

Literatür tarandığında ilgili iki değişkenin birbirleriyle olan ilişkisini doğrudan konu alan bir çalışmaya çok rastlanmamıştır. Wals, Lee, Jensen, McGonagle ve Sammani (2018) çalışmalarında pozitif liderlik davranışlarının işyeri nezaketsizliği üzerindeki etkisini konu almış, araştırma sonucunda pozitif lider davranışlarının yaygın olduğu örgütlerde işyeri nezaketsizliğinin azaldığını tespit etmişlerdir. Öte yandan Lewis ve Malecha (2011) çalışmalarında işyeri nezaketsizliği ile yönetici becerileri ve üretkenlik arasındaki ilişkiyi incelemiş, sonuç olarak işyeri nezaketsizliğinin yönetici becerileri ile ilgili olduğuna ulaşmışlardır. Bunun yanında işyeri nezaketsizliğinin üretkenliği de olumsuz etkilediği çalışma bulguları arasındadır. Al-Romeedy ve Ozbek (2022) ise çalışmalarında otantik liderlik tarzını benimsemiş yöneticilerin çalışanlarına daha fazla destek sunduğunu, çalışanlar tarafından olumlu algılanan bu desteklerin ise işyeri nezaketsizliğini azaltabileceği yönünde sonuçlar ortaya koyulmuştur. Öte yandan Lee ve Jensen (2014) çalışma bulgularında yapıcı yönetim biçiminin ya da aktif-yapıcı liderliğin işyeri nezaketsizliğini azaltabileceğini ortaya koymuşlardır.

Literatürde ilgili iki değişkeni konu alan çok az sayıda çalışma tespit edilmiştir. Çalışma bulgularının geneli işyeri nezaketsizliğinin algılanan yönetici desteği ile ilgili olduğu yönündedir. Bu bağlamda ilgili değişkenlerle ilgili şu hipotez geliştirilmiştir.

H2: İşyeri nezaketsizliği ile algılanan yönetici desteği arasında anlamlı bir ilişki vardır.

3.3.Algılanan Yönetici Desteği ile Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki

İlgili değişkenlerle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde; yönetici desteği algısı yüksek olan çalışanların, bu algısı düşük olan çalışanlara göre çalıştığı işinden ayrılmalarının daha az olduğu görülmüştür (Eisenberger vd., 2002). Yönetici desteği algıları yüksek olan çalışanların örgütsel bağlılıkları (Kalidass ve Bahron, 2015; DeConinck ve Johnson, 2009) ve aynı zamanda örgütsel vatandaşlıkları (Wang, 2014) daha yüksek görülmüştür. Saks (2006) ise bu işe bağlanma veya aidiyet duygularında algılanan yönetici desteğinin rol oynadığını ortaya koymuştur. Benzer biçimde (Koçak, 2020) de örgütlerde algılanan yönetici desteğinin artmasının çalışanlar açısından olumlu okunduğunu, daha istekli, daha verimli çalışma arzusu kazanmada önemli bir faktör olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Öte yandan örgütsel bağlılığa etki eden önemli değişkenlerden birisi de algılanan örgütsel destektir. Allen ve Meyer'e (1990) göre işe yeni başlayan bir bireyin örgüt yöneticisinden ya da çalışanlardan gördüğü destekle birlikte örgütle duygusal bir bağ geliştirdikleri tespit edilmiştir. Casper vd. (2002) de örgütte stres içeren unsurların azlığı ile birlikte birey daha fazla destek hissedecek ve bağlanma arzusu içerisine girecektir. Literatür incelendiğinde örgütsel bağlılığın örgütsel özdeşleşme ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Kumar ve Singh (2012, s.5)'e göre çalışanların davranışlarının yöneticileri tarafından desteklenmesi sonucunda çalışanların örgütleri ile olan özdeşleşmelerinin artacağını ortaya koymuşlardır. Bunlara ek olarak Belçika'da yapılan bir çalışmada algılanan yönetici desteğinin artmasının normatif bağlılığı artırdığını saptamışlardır. Çakmak ve Otluoğlu (2012) ise Türkiye'de yaptıkları çalışmada benzer sonuca ulaşmışlardır. Bunların yanında Çin'de yürütülen bir çalışmada da algılanan yönetici desteğinin artmasıyla öncelikle duygusal bağlılık güçlenmekte, bu ise zamanla normatif bağlılığa etki etmektedir (He, Lai ve Lu, 2011). Daha birçok çalışma (Rousseau ve Aubé, 2010; Kuvaas ve Dysvik, 2010; Döckel, Basson ve Coetzee, 2006) benzer sonuçlara yer vermiştir.

İlgili değişkenleri konu alan çalışmalar ve bulgular neticesinde aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H3: Algılanan yönetici desteği ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H4: İşyeri nezaketsizliği ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkide algılanan yönetici desteğinin aracılık rolü vardır.

4. Yöntem

4.1. Örneklem ve Amaç

Çalışmanın örneklemini Karaman ilinde faaliyet gösteren perakende sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Bu bağlamda Ataoğlu'nun (2022) hazırladığı Türkiye İş Kurumu İşgücü Piyasası Araştırması Karaman İli 2022 Yılı Sonuç Raporu verilerine göre Karaman'da toptan ve perakende ticaret sektöründe toplam çalışan sayısı 1465'tir. Bu çalışanların 891 tanesi erkek, 574 tanesi bayanlardan oluşmaktadır. Çalışmanın uygulama aşamasının yürütülebilmesi adına Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu 06.06.2023 toplantı tarihli, 158-162 karar sayısı 11-2023/160 sayılı karar ile araştırma izni alınmıştır.

Çalışma için ilgili evrenden 324 kişi ile yüz yüze anket gerçekleştirilmiş, bu anketler değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Tablo 1. Ankete Katılan Bireylerin Demografik Yapısı

Değişkenler	Grup	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	143	44,1
	Erkek	181	55,9
Yaş	18-23	53	16,4
	24-29	199	61,4
	30-35	69	21,3
	36-41	3	,9
Medeni Durum	Evli	169	52,2
	Bekâr	155	47,8
Eğitim düzeyi	İlkokul	19	5,9
	Lise	143	44,1
	Ön lisans	127	39,2
	Lisans	35	10,8
Çalışma süre	1-3 yıl	131	40,4
	4-6 yıl	168	51,9
	7-10 yıl	25	7,7
Pozisyon	Çalışan	190	58,6
	Alt düzey yönetici	91	28,1
	Orta düzey yönetici	43	13,2
Toplam		324	100

Çalışmaya dâhil olanların %44,1'i kadın, %55,9'u erkektir. Katılımcıların %16,4'ü 18-23, %61,4'ü 24-29, %21,3'ü 30-35 ve %0,9'u 36-41 yaş aralığındadır. Burada çalışanların yaş aralığı 24-29 bandında yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında araştırmaya katılanların %52,2'si evli, %47,8'i ise bekârdır. Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde %5,9'u ilkokul, %44,1'i lise, %39,2'si ön lisans ve %10,8'i lisans düzeyinde eğitime sahiptir. Katılımcıların %40,4'ü 1-3 yıl, %51,9'u 4-6 yıl ve % 7,7'si 7-10 yıl iş tecrübesine sahiptir. Son olarak araştırmaya katılanların iş yerlerindeki pozisyonları araştırmaya dâhil edilmiştir. Buna göre katılımcıların %58,6'sı çalışan, %28,1'i alt düzey yönetici ve %13,2'si orta düzey yönetici pozisyonlarında çalışmaktadırlar.

4.2. Veri Toplama Araçları

Araştırma kapsamında işyeri nezaketsizliği ölçeği, örgütsel bağlılık ölçeği ve algılanan yönetici desteği ölçeklerinden yararlanılmıştır.

İşyeri nezaketsizliği ölçeği (Workplace Incivility Scale-WIS) Cortina vd. (2001) tarafından geliştirilmiş, ölçeğin Türkçeye uyarlaması Kaya (2015, s.69) tarafından yapılmıştır. Ölçek tek boyutlu olup 7 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 5'li likert kullanılmış olup; ifadeler "1-Hiçbir Zaman, 2-Çok Nadir, 3-Bazen, 4-Çoğu Zaman ve 5-Her Zaman" biçimindedir.

Örgütsel bağlılık ölçeği (Meyer ve Allen, 1991) tarafından geliştirilmiş olan üç boyutlu örgütsel bağlılık ölçeğinin kısa versiyonudur. Meyer ve Allen (1991)'in ilk olarak ortaya koydukları ölçek 24 maddeden oluşmaktaydı. Ancak bu çalışma için 2001 yılında Meyer ve Hersovitch (2001, s.320) kısa versiyon olarak ortaya koydukları ölçek

kullanılmıştır. İlgili ölçek 6 maddeden oluşmaktadır ve Türkçeye uyarlaması Avcı ve Küçükusta (2009) tarafından yapılmıştır. Ölçek 5'li likert tipindedir ve ifadeleri "1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Kararsızım, 4-Katılıyorum, 5-Kesinlikle Katılıyorum" şeklindedir.

Çalışmanın bir diğer değişkeni olan algılanan yönetici desteğini ölçmek adına Giray ve Şahin (2012) tarafından geliştirilen ve 11 maddeden oluşan algılanan yönetici desteği ölçeği kullanılmıştır. Giray ve Şahin (2012) ilgili ölçeği geliştirebilmek adına Gant vd. (1993), Gillen vd. (2002), Jiang ve Klein (2000), Babin ve Boles (1996), Yoon ve Lim (1999), Karasek vd. (1982) ve Liden ve Maslyn (1998) çalışmalarından yararlanmışlardır. Ölçek 5'li likert tipindedir ve ifadeleri "1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Kararsızım, 4-Katılıyorum, 5-Kesinlikle Katılmıyorum" şeklindedir.

4.3.Verilerin Analizi

Veri analizinde SPSS 26 programı kullanılmıştır. Ölçek puanlarının ilk olarak normalliğine bakılmış ve bu bağlamda basıklık ve çarpıklık değerleri incelenmiştir. Bu değerler ± 2 arasında ise normal dağılmaktadır (George ve Mallery, 2010; Büyüköztürk, 2014). İşyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılıklarına etkisinde algılanan yönetici desteğinin aracılık etkisi olma durumunun incelenmesinde hiyerarşik regresyon analiz yöntemi kullanılmış olup aracılık yaklaşımı Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen yaklaşım baz alınarak uygulanmıştır. Bu bağlamda aracılıktan söz edilebilmesi için bağımlı ile bağımsız değişken ve bağımsız ile aracı değişken arasında anlamlı ilişki olması gerekir. İstatistiksel analizler için $p < .05$ anlamlılık düzeyi karşılaştırılmıştır.

5. Bulgular

Bu araştırmada işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisinde algılanan yönetici desteğinin aracı rolü tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak ölçek puanlarının tanımlayıcı istatistikleri yer verilmiştir.

Tablo 2. Ölçek Puanlarının Betimleyici İstatistik Tablosu

Ölçek Boyutlar	En Küçük	En Büyük	Ortalama	ss	Çarpıklık	Basıklık
İşyeri Nezaketsizliği	7	35	11,24	7,05	1,082	1,422
Örgütsel Bağlılık	10	27	23,77	4,04	-1,085	1,388
Yönetici Desteği	11	55	48,59	11,07	-1,221	1,857

Araştırma verilerine ilişkin ölçek puanları maddelerin toplanmasıyla elde edilmiştir. Tablo 2'de görüldüğü üzere işyeri nezaketsizliği ölçeği puanları 7-35, örgütsel bağlılık ölçeği puanları 10-27 ve yönetici desteği puanları 11-55 arasında değişmektedir. Çalışma değişkenlerinden işyeri nezaketsizliği için ortalama 11.24, örgütsel bağlılık için 10-27 ve yönetici desteği puan ortalaması 48,59 olarak elde edilmiştir. Çarpıklık ile basıklık değerleri her üç ölçek için de ± 2 arasında olduğunda puan dağılımı normaldir. Tablo 2 incelendiğinden ilgili değişkenlere ilişkin çarpıklık ve basıklık değerleri ± 2 arasındadır.

5.1.Aracılık Testleri ve Hiyerarşik Regresyon

Araştırmaya dâhil olanların işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılıklarına olan etkisinde yönetici desteğinin aracılık etkisinin tespitinde hiyerarşik regresyon yöntemi kullanılmış olup, ilgili analiz Baron ve Kenny (1986) tarafından önerilen yaklaşım çerçevesinde uygulanmıştır. Bu yaklaşıma göre üç model sırayla test edilmektedir. Model 1'de aracı değişken olmadan bağımlı ve bağımsız değişken arasında kurulan regresyon modelinin anlamlı olması gerekmektedir ve Baron ve Kenny (1986)'nin yaklaşımına göre bu model anlamlı değilse aracılık etkisi söz konusu değildir. Model 2'de ise bağımsız ve aracı değişken arasında regresyon modelinin anlamlı olması gerekmektedir ve bu model anlamlı değilse aracılık söz konusu değildir. Model 3'te ise aracı değişken model 1'e eklenmektedir. Aracı değişken modelde yer aldığı Model 3'te bağımlı ve bağımsız arasındaki regresyon katsayısı (c') ile model 1'de bağımlı ve bağımsız arasındaki regresyon katsayısı (c) ile karşılaştırılmaktadır. Bu denklemde

$c=c'+a*b$ olup $a*b$ aracılığı gösterir. Buna göre eğer c' katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değilse tam aracılık, istatistiksel olarak anlamlı ve c değerine göre miktarında azalma var ise kısmi aracılık söz konusudur (Şimşek, 2007; Baron ve Kenny, 1986).

Tablo 3. Hiyerarşik Regresyon Tablosu

Model		β	t	p	R	R2	F
Model 1	İN-->OB	-0,942	-50,374	,000*	0,942	0,887	2537,49**
Model 2	İN-->YD	-0,924	-43,338	,000*	0,924	0,854	1878,182**
Model 3	İN-->OB	-0,443	-11,487	,000*	0,964	0,93	2133,354**
	YD-->OB	0,54	13,988	,000*			

**p<.001; İN: İşyeri Nezaketsizliği; YD: Yönetici Desteği; OB: Örgütsel Bağlılık

Model 1 çerçevesinde işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa olan etkisi anlamlıdır (F=2537.49, p<.001). Araştırma örnekleminde uygulanan ankete göre örgütsel bağlılık düzeylerinde olan değişkenliğin %88,7'si işyeri nezaketsizliği puanlarıyla açıklamaktadır. İşyeri nezaketsizliği örgütsel bağlılık için anlamlı ve negatif yönde etkisi olan bir değişkendir ($\beta=-0.942$, $t=-50.374$, p<.001). Buna göre işyeri nezaketsizliği puanlarında 1 birimlik artış olduğunda örgütsel bağlılık puanlarında 0.942 birimlik düşüş yaşanmaktadır. Model 1'de elde edilen bu katsayı toplam etkiyi, yani c' 'yi göstermektedir.

Model 2'ye göre ise işyeri nezaketsizliğinin puanlarının yönetici desteği düzeylerine olan etkisi yine anlamlıdır (F=1878.182, p<.001). Çalışmaya konu olan örnekleminde algılanan yönetici desteği düzeylerinde olan değişkenliğin %85,4'ü işyeri nezaketsizliği puanlarıyla açıklanabilmektedir. Yani, işyeri nezaketsizliği, yönetici desteği için anlamlı ve negatif yönde etkisi olan bir değişkendir ($\beta=-0.924$, $t=-43.338$, p<.001). Buna göre, işyeri nezaketsizliği puanlarında 1 birimlik artış yaşandığında örgütsel güven puanlarında 0.924 birimlik düşüş görülmektedir.

Araştırma verileri teste tabi tutulduğunda aracı değişken olan algılanan yönetici desteği Model 1'e eklendikten sonra kurulan regresyon modeli (Model 3) anlamlıdır (F=2133.54, p<.001). Örgütsel bağlılık puanlarında olan değişkenliğin %93'ü işyeri nezaketsizliği ve algılanan yönetici desteği puanlarıyla açıklamaktadır. Buna göre bağımsız değişkenlerden işyeri nezaketsizliği ($\beta =-0.443$, $t=-11.487$, p<.001) ve algılanan yönetici desteği ($\beta =0.540$, $t=13.998$, p<.001) katılımcıların örgütsel bağlılık düzeyi için anlamlı yordayıcılardır.

Araştırma verileri kapsamında aracılık bulgusu incelendiğinde, algılanan yönetici desteği değişkeninin, araştırmayı oluşturan diğer iki değişkenin birbirleri üzerindeki etkisinde tam aracılık etkisi yoktur. Çünkü Model 3'teki işyeri nezaketsizliği ve örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki regresyon katsayısı ($c'=-0.443$) istatistiksel olarak anlamlıdır ancak Model 1'deki katsayı (c) ile karşılaştırıldığında etkisi azalmıştır. Dolayısıyla işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin kısmi aracılığı söz konusudur.

6. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada iş yeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin aracı rolü tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda veri analizi yapılırken SPSS 26 kullanılmıştır. Ölçek puanlarının normalliği için basıklık ve çarpıklık değerine bakılmıştır ve bu değerler ± 2 arasında tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre dağılım normaldir. Buna ek olarak araştırmada ölçek puanlarının betimleyici istatistik verileri bulgular kısmında verilmiştir. İlgili değişkenleri içine alan aracılık analizinde ise hiyerarşik regresyon yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir. Yani işyeri nezaketsizliği ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır. Ancak bu ilişki negatif yönlüdür. Öte yandan işyeri nezaketsizliği ile algılanan yönetici desteği arasında anlamlı bir ilişki vardır. Ancak bu ilişki de literatürü destekler nitelikte negatif yönlüdür. Son olarak araştırma

bulgularınca algılanan yönetici desteği ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezi de kabul görmüştür. Bunların yanında işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılığa etkisinde algılanan yönetici desteğinin kısmi aracı rol üstlendiği tespit edilmiştir.

Literatür incelendiğinde Zia-ud-Din, Arif ve Shabbir (2017) çalışmalarında işyeri nezaketsizliğinin çalışan devamsızlığı ve örgüt bağlılığı üzerindeki etkisini incelemiş; işyeri nezaketsizliği ile çalışan devamsızlığı arasında pozitif etki tespit etmişlerdir. Bunun yanı sıra örgütsel bağlılığın bu değişkenler arasında düzenleyici etkiye sahip olduğu görülmüştür. Güzel (2019) çalışmasında iş tatmini ve tüm birleşenleriyle örgütsel bağlılığın işyeri nezaketsizliği ile işten ayrılma niyeti arasındaki aracı rolünü tespit etmeyi amaçlamış; örgütsel bağlılık birleşenleri ve iş tatminin işyeri nezaketsizliği ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide tam aracı değişken olarak tespit etmiştir. Phillips, MacKusick ve Whichello (2018) çalışmalarında hemşirelerin iş yerlerindeki nezaketsizlik tutumlarına karşı davranışlarını incelemiş, işyeri nezaketsizliğinin olumlu birçok değişkenle negatif yönlü ilişkisini ortaya koymuşlardır. Öte yandan Utama ve Tanuwijaya (2022) algılanan yönetici desteği ve iş doyumunun örgütsel bağlılık üzerinde etkisini tespit etmişlerdir. Adil, Hamid ve Waqas (2020) çalışmalarında algılanan örgütsel desteğin örgütsel bağlılığa etkisini tespit etmişlerdir. Arasanmi ve Krishna (2019) ise çalışmalarında algılanan örgütsel ve yönetici desteğinin örgütsel bağlılığı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Araştırmayı oluşturan değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini konu alan diğer çalışmalar incelendiğinde benzer sonuçların ilgili örneklemelerde elde edildiği görülmektedir. Çalışma bulguları literatürü destekler niteliktedir. Bunların yanı sıra çalışmanın değişkenlerinin tamamının birbirleriyle olan ilişkilerini içeren bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Diğer araştırmacılara katkı sunabilmesi açısından şu husus önemli görülmektedir. Çalışma Karaman ilinde faaliyet gösteren perakende sektörü çalışanları üzerinde yapılmıştır. Bu bağlamda ilgili değişkenlerin farklı örneklemelerde çalışılması literatüre katkı sunabilecektir. Bunun yanı sıra çalışma bulgularınca işyeri çalışanları ve yöneticilere şu öneriler sunulabilecektir:

Araştırma bulgularına göre örgüt çalışanlarının nezaketsiz davranışları, örgütsel bağlılığı negatif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda örgüt çalışanları (çalışanlar-yöneticiler) birbirlerine karşı daha seviyeli, nezaketli dil geliştirmelidirler. Karşılıklı ilişkilerin daha nezaketli olduğu örgütlerde bağlılığın artacağı bulgulanmıştır. Öte yandan algılanan yönetici desteğinin de örgütsel bağlılığa pozitif ilişkisi tespit edilmiştir. Yani yöneticilerinin kendilerini desteklediğini hisseden çalışanların örgütlerine bağlılık hususunda daha pozitif oldukları görülmüştür. Bu bağlamda yöneticiler, çalışanlarının fikirlerine önem verdiklerinde, onları karar alma mekanizmalarında dâhil ettiklerinde, onların herhangi bir yenilik veya iş süreçlerine dönük herhangi bir iyileştirme önerilerine katkı sunduklarında çalışanların aidiyet duygularına olumlu katkı sunabilecekleri öngörülmektedir.

Öte yandan her çalışmanın olduğu gibi bu çalışmanın da belli kısıtları söz konusudur. Araştırma verileri kesitsel yolla toplanmıştır. Yani, veriler ilgili örnekleme temsil eden çalışanların o anki psikolojilerinin bir yansımasıdır. Çalışanların zaman kısıtından ötürü kısa bir zaman diliminde elde edilmiş olan veriler çalışma için bir kısıt sayılabilir. Öte yandan yüz yüze anket yoluyla geliştirilen çalışma sayısının fazlalığının bireylerde meydana getirdiği bıkkınlık çalışmanın bir diğer kısıtı olarak görülebilecektir ve bu durum anket yoluyla veri toplamayı gün geçtikçe zorlaştırmaktadır.

Bu araştırmada işyeri nezaketsizliğinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinde algılanan yönetici desteğinin kısmi aracı rol üstlendiği bulgulanmıştır. Bu bağlamda gelecekte ortaya konulabilecek araştırmalarda işyeri nezaketsizliği ile örgütsel bağlılık değişkenlerine tam aracılık eden farklı değişkenlerin tespiti de literatüre katkı sunabilecektir.

- Adil, M. S., Hamid, K. B. A. ve Waqas, M. (2020). Impact of Perceived Organisational Support and Workplace Incivility on Work Engagement and Creative Work Involvement: A Moderating Role of Creative Self-Efficacy. *International Journal of Management Practice*, 13(2), 117-150.
- Allen, N. J. ve Meyer, J. P. (1990). The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18.
- Al-Romeedy, B. ve Ozbek, O. (2022). The Effect of Authentic Leadership on Counterproductive Work Behaviors in Egyptian and Turkish Travel Agents: Workplace Incivility As A Mediator. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 11(2), 409-425.
- Altaş, S. S. (2021). Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Özdeşleşme, Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Güven ve Örgütsel Destek Algıları Arasındaki İlişkiler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 875-891.
- Andersson, L.M.; Pearson, C.M. (1999). Tit for Tat? The Spiraling Effect of Incivility in the Workplace. *Acad.Manag.Rev.*, 24, 452-471.
- Arasanmi, C. N. ve Krishna, A. (2019). Employer Branding: Perceived Organisational Support and Employee Retention-The Mediating Role of Organisational Commitment. *Industrial and Commercial Training*, 51(3), 174-183.
- Arslan, V. (2016). Yönetici Desteğinin İş Memnuniyeti, Duygu Düzenleme Becerisi ve Örgütsel Performans Algısı Üzerine Aracı Etkisi: Sağlık Sektöründe Bir Araştırma. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ataol, E. E. (2022). İşgücü Piyasası Araştırması Karaman İli 2022 Yılı Sonuç Raporu. Karaman Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü. <https://media.iskur.gov.tr/66900/karaman.pdf> Erişim Tarihi: 10.06.2023.
- Avcı, N. ve Küçükusta, D. (2009). Konaklama İşletmelerinde Örgütsel Öğrenme, Örgütsel Bağlılık ve İşten Ayrılma Eğilimi Arasındaki İlişki. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 33-44.
- Babin, B. J. ve Boles, J. S. (1996). The Effects of Perceived Co-Worker Involvement and Supervisor Support on Service Provider Role Stress, Performance and Job Satisfaction. *Journal Of Retailing*, 72(1), 57-75.
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- Bhanthumnavin, D.(2003).Perceived Social Support From Supervisor and Group Members Psychological and Situational Characteristics as Predictors of Subordinate Performance in Thai Work Units. *Human Resource Development Quarterly*, 14(1), 74-97.
- Boz, D., Duran, C. ve Uğurlu, E. (2021). Örgütsel Bağlılığın İş Performansına Etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 345-355.
- Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Akademi: Ankara, 67-71.
- Casper, W. J., Martin, J. A., Buffardi, L. C. ve Erdwins, C. J. (2002). Work-Family Conflict, Perceived Organizational Support, and Organizational Commitment Among Employed Mothers. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(2), 99-108.
- Cihangiroğlu, N. (2010). Askeri Tabiplerin Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. *Gülhane Tıp Dergisi*, 52, 82-90.
- Cortina, L. M. (2008). Unseen Injustice: Incivility as Modern Discrimination in Organizations. *The Academy of Management Review* 33(1), 55-75.
- Cortina, L. M., Magley, V. J., Williams, J. H. ve Langhout, R. D. (2001). Incivility in the workplace: Incidence and impact. *Journal of Occupational Health Psychology*, 6(1), 64-80.
- Çakmak, K.Ö., Otluoğlu, K. Ö. (2012). Protean and Boundaryless Career Attitudes and Organizational Commitment: The Effects of Perceived Supervisor Support, *Journal of Vocational Behavior*, 80, 638-646.
- Çoban, R. ve Deniz, M. (2021). İşyeri Nezaketsizliğinin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü Üzerine Bir Araştırma. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(34), 1224-1259.
- Çömlekçi, M. G. ve Yıldız, M. L. (2021). Yetenek Yönetimi Uygulamaları Algısının İşe Adanmışlığa Etkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Rolü: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. *Öneri Dergisi*, 16(55), 24-50.
- Dawley, D., Houghton, J. D. ve Bucklew, N. S. (2010). Perceived Organizational Support and Turnover Intention: The Mediating Effects of Personal Sacrifice And Job Fit. *The Journal of Social Psychology*, 150(3), 238-257.
- DeConinck, J.B. ve Johnson, J.T. (2009). The Effects of Perceived Supervisor Support, Perceived Organizational Support, and Organizational Justice on Turnover among Salespeople, *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 29(4), 333-350.
- Dion, M.J. (2006), The Impact of Workplace Incivility and Occupational Stress on The Job Satisfaction and Turnover Intention of Acute Care Nurses, ABD: University of Connecticut.

- Doğan, S. ve Karagelebi, F. G. (2021). İş Yeri Nezaketsizliğinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisinde Psikolojik Sözleşme İhlalinin Aracılık Rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 8(2), 185-193.
- Döckel, A., Basson, J. S. ve Coetzee, M. (2006). The Effect of Retention Factors on Organizational Commitment: An Investigation of High Technology Employees, *SA Journal of Human Resource Management*, 4(2), 20-28.
- Eisenberger, R., Stinglhamber, F., Vandenberghe, C., Sucharski, I. L. ve Rhoades, L. (2002). Perceived supervisor support: contributions to perceived organizational support and employee retention. *Journal of applied psychology*, 87(3), 565.
- Estes, B. ve J. Wang (2008). Workplace Incivility: Impacts on Individual and Organizational Performance. *Human Resource Development Review* 7(2), 218–240.
- Fan, P. (2018). Person-Organization Fit, Work – Family Balance, and Work Attitude: The Moderated Mediating Effect of Supervisor Support. *Social Behaviour and Personality*. 46(6), 995-1010.
- Fischer, R. ve Mansell, A. (2009). Commitment Across Cultures: A Meta-Analytical Approach. *Journal of International Business Studies*, 40(8), 1339-1358.
- Florkowski, G. ve Schuster, M. (1992). Support For Profit Sharing and Organizational Commitment: A Path Analysis. *Human Relations*, 45(5), 507-523.
- Gant, L. M., Nagda, B. A., Brabson, H. V., Jayaratne, S., Chess, W. A. ve Singh, A. (1993). Effects of Social Support and Undermining on African American Workers' Perceptions of Coworker and Supervisor Relationships and Psychological Well-Being. *Social Work*, 38(2), 158-164.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*; 10. Basım; Pearson: Boston, 2010; ss. 19-27.
- Ghosh, R., Dierkes, S. ve Falletta, S. (2011). Incivility Spiral in Mentoring Relationships: Reconceptualizing Negative Mentoring As Deviant Workplace Behavior. *Advances in Developing Human Resources*, 13(1), 22-39.
- Gillen, M., Baltz, D., Gassel, M., Kirsch, L. ve Vaccaro, D. (2002). Perceived Safety Climate, Job Demands, and Coworker Support Among Union and Nonunion Injured Construction Workers. *Journal of Safety Research*, 33(1), 33-51.
- Giray, M. D. ve Şahin, D. N. (2012). Algılanan Örgütsel, Yönetici ve Çalışma Arkadaşları Desteği Ölçekleri: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15(30), 1-9.
- Guo, J., Qiu, Y. ve Gan, Y. (2020). Workplace Incivility and Work Engagement: The Chain Mediating Effects of Perceived Insider Status, Affective Organizational Commitment and Organizational Identification, *Current Psychology*, 1-12.
- Güzel, C. (2019). The Mediating Effect Of Organizational Commitment And Job Satisfaction in The Relationship Between Workplace Incivility And Turnover İntention. Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hall, D. T., Schneider, B. ve Nygren, H. T. (1970). Personal Factors in Organizational Identification. *Administrative Science Quarterly*, 15(2), 176-190.
- He, Y., Lai, K. K., Lu, Y. (2011). Linking Organizational Support to Employee Commitment: Evidence from Hotel Industry of China, *The International Journal of Human Resource Management*, 22(1), 197–217.
- Hershcovis, M. S. (2011). Incivility, Social Undermining, Bullying Oh My!': A Call to Reconcile Constructs within Workplace Aggression Research. *Journal of Organizational Behavior* 32(3), 499-519.
- Huang, H. T. ve Lin, C.P. (2019). Assessing Ethical Efficacy, Workplace Incivility and Turnover Intention: A Moderated-Mediation Model. *Review of Managerial Science*, 13(1), 33-56.
- Irum, A., Ghosh, K.. and Pandey, A. (2020). Workplace Incivility and Knowledge Hiding: A Research Agenda. *Benchmarking: An International Journal*, 27(3), 958-980.
- Jiang, J. ve Klein, G. (2000). Software Development Risks to Project Effectiveness. *Journal of Systems and Software*, 52(1), 3-10.
- Johanson, U., Eklov, G., Holmgren, M. ve MÅrtensson, M. (1998). Human Resource Costing And Accounting Versus The Balanced Scorecard: A Literature Survey Of Experience With The Concepts. *School of Business Stockholm University*, 01-11.
- Johnson, CL. (1988), Socially Controlled Civility. *American Behavioral Scientist*, 31(6), 685-701.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.
- Kalidass, A. ve Bahron, A. (2015). The Relationship Between Perceived Supervisor Support, Perceived Organizational Support, Organizational Commitment and Employee Turnover Intention, *International Journal of Business Administration*. 6(5), 82-89.

- Karabulut, A. ve Seymen, O. (2020). Paternalist Liderlik Tarzı ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisinde Algılanan Yönetici Desteğinin Aracılık Etkisi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 59-82.
- Karasek, R. A., Triantis, K. P. ve Chaudhry, S. S. (1982). Coworker and Supervisor Support as Moderators of Associations Between Task Characteristics and Mental Strain. *Journal of Occupational Behaviour*, 3(2), 181-200.
- Kaya, E. Ü. (2015). İşyeri Kabalığı, Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Özdeşleşme ve İş Tatmin Değişkenleri Arasındaki İlişkiler ve Birbirleri Üzerindeki Etkileri: Yüksek Öğretimde Bir Çalışma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 41(2), 55-78.
- Khadjehturian, R. (2012). Stopping the Culture of Workplace Incivility in Nursing. *Clinical Journal of Oncology Nursing*, 16(6), 638-639.
- Kim, S. S., Donghoon, S., Heather, C. V., Patricia, F. H. ve Christian, V. (2018). How Do Callings Relate to Job Performance? The Role of Organizational Commitment And Ideological Contract Fulfillment. *Human Relations*, 1, 119.
- Kim, S. Y., Kim, J. K. ve Park, K. O. (2013). Path Analysis For Workplace Incivility, Empowerment, Burnout, and Organizational Commitment of Hospital Nurses. *Journal of Korean Academy of Nursing Administration*, 19(5), 555-564.
- Koçak, D. (2020). İş Özerkliği ile İşe Bağlanma Arasındaki İlişki: Kişi-İş Uyumunun Aracı ve Algılanan Yönetici Desteğinin Düzenleyici Rolü. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 699-718.
- Kottke, K. E. and Sharafinski, C. E. (1988). Measuring Perceived Supervisory and Organizational Support. *Educational and Psychological Measurement*, 48(4), 1075-1079.
- Kreitner, R. ve Kinicki, A. (2014). *Perilaku Organisasi*, 9. Basım; Salemba Empat: Jakarta, 19-24.
- Kumar, M. ve Singh, S. (2012). Roles of Perceived Exchange Quality and Organisational Identification in Predicting Turnover Intention. *IIMB Management Review*, 24(1), 5-15.
- Kumral, T. (2017). İşyeri Nezaketsizliği ve Örgütsel Sessizlik İlişkisinde Örgütsel Dışlanmanın Aracı Rolü. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kuvaas, B., Dysvik, A. (2010). Exploring Alternative Relationships between Perceived Investment in Employee Development, Perceived Supervisor Support and Employee Outcomes, *Human Resource Management Journal*, 20(2), 138-156.
- Lapointe, E. ve Vandenberghe, C. (2018). Examination of the Relationships Between Servant Leadership, Organizational Commitment, and Voice and Antisocial Behaviors. *Journal of Business Ethics*, 148(1), 99-115.
- Laschinger, H.K.S., Leiter, M., Day, A. ve Gilin, D. (2009). Workplace Empowerment, Incivility and Burnout: Impact on Staff Nurse Recruitment and Retention Outcomes, *Journal of Nursing Management*, 17(3), 302-311.
- Lee, J. ve Jensen, J. M. (2014). The Effects of Active Constructive and Passive Corrective Leadership on Workplace Incivility and the Mediating Role of Fairness Perceptions. *Group & Organization Management*, 39(4), 416-443.
- Lewis, P. S. ve Malecha, A. (2011). The Impact of Workplace Incivility on the Work Environment, Manager Skill, and Productivity. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 41(7/8), 17-23.
- Liden, R. C. ve Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of Leader-Member Exchange: An Empirical Assessment Through Scale Development. *Journal of management*, 24(1), 43-72.
- Lim, S. ve Lee, A. (2011). Work and Nonwork Outcomes of Workplace Incivility: Does Family Support Help?. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(1), 95-111.
- Liu, W., Zhou, Z. E. ve Che, X. X. (2019). Effect Of Workplace Incivility On OCB Through Burnout: The Moderating Role Of Affective Commitment. *Journal of Business and Psychology*, 34, 657-669.
- Logan, T. R. (2016). Influence of Teamwork Behaviours on Workplace Incivility As It Applies to Nurses. *Creighton Journal of Interdisciplinary Leadership*, 2(1), 47-53.
- Luthans, F. (2006). *Perilaku Organisasi*, Edisi Sepuluh, 2. Basım; PT. Andi: Yogyakarta, 28-35.
- Maertz Jr, C. P., Griffeth, R. W., Campbell, N. S. ve Allen, D. G. (2007). The Effects of Perceived Organizational Support and Perceived Supervisor Support on Employee Turnover. *Journal of Organizational Behaviour*, 28(8), 1059-1075.
- Martin, J. (1996), *Miss Manners Rescues Civilization*, 1. Basım; Crown Publishers: New York, 1996; ss.226-230.
- Meyer, J. P. ve Allen, N. J. (1991). A Three- Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Meyer, J. P. ve Herscovitch, L. (2001). Commitment in the Workplace: Toward a General Model. *Human Resource Management Review*, 11(3), 299-326.

- Mowday, R.T., Steers, R.M. ve Porter, L.W. (1979). The Measurement of Organizational Commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224-247.
- Namin, B. H., Øgaard, T. ve Røislien, J. (2021). Workplace Incivility and Turnover İntention in Organizations: A Meta-Analytic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), 25.
- O'Reilly, C. (1989). Corporations, Culture and Commitment: Motivation and Social Control in Organizations. *California Management Review*, 31(4), 9-25.
- O'Reilly, C. ve Chatman, J. (1986). Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification, and Internalization on Prosocial Behavior. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 492-499.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2013). *Örgütsel Davranış; Anadolu Üniversitesi Web-Ofset: Eskişehir*, 2-26.
- Özkara, Z. U., Taş, A. ve Aydınlan, B. (2019). Algılanan Yönetici Desteği ile Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişkide Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 12, 101-137.
- Pearson, C. M. ve Porath, C. L. (2005). On The Nature, Consequences and Remedies of Workplace Incivility: No time for 'nice'? Think again. *Academy of Management Executive*, 19(1),7-18.
- Pearson, C. M., Andersson, L. M. ve Porath, C. L. (2000). Assessing and Attacking Workplace Incivility. *Organizational Dynamics*, 29(2), 520-552.
- Phillips, G. S., MacKusick, C. I. ve Whichello, R. (2018). Workplace Incivility in Nursing: A Literature Review Through The Lens of Ethics and Spirituality. *Journal of Christian Nursing*, 35(1), E7-E12.
- Pohl, S. and Galletta, M. (2016). The Role of Supervisor Emotional Support on Individual Job Satisfaction: A Multilevel Analysis. *Applied Nursing Research*, 33, 61-66.
- Porath, C. L., ve Pearson C. (2013). The Price of Incivility. *Harvard Business Review*, 91(1-2), 115-121.
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T. ve Boulian, P. V. (1974). Organizational Commitment, Job Satisfaction, and Turnover Among Psychiatric Technicians. *Journal of applied psychology*, 59(5), 603-609.
- Reio, T. G. ve Trudel, J. (2013). Workplace Incivility and Conflict Management Styles: Predicting Job Performance, Organizational Commitment and Turnover Intent. *International Journal of Adult Vocational Education and Technology (IJAVET)*, 4(4), 15-37.
- Rhoades, L. ve Eisenberger, R. (2002). Perceived Organizational Support: A Review of the Literature. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Roberts, MC. (1985), A Plea For Professional Civility. *Professional Psychology: Research and Practice*, 16(4), 474-474.
- Rousseau, V. ve Aubé, C. (2010). Social Support at Work and Affective Commitment to the Organization: The Moderating Effect of Job Resource Adequacy and Ambient Conditions, *The Journal of Social Psychology*, 150(4), 321-340.
- Saks, A. M. (2006). Antecedents and Consequences of Employee Engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619.
- Samma, M., Zhao, Y., Rasool, S. F., Han, X. ve Ali, S. (2020). Exploring the Relationship Between Innovative Work Behavior, Job Anxiety, Workplace Ostracism, and Workplace Incivility: Empirical Evidence From Small and Medium Sized Enterprises (SMEs). *In Healthcare MDPI*, 8(4), 508.
- Sarıtaç, G. (2017). Örgütsel Bağlılık ve İşyeri Nezaketsizliği Arasındaki İlişkide Etik Lider Algısının Aracılık Rolü: Muğla Büyükşehir Belediyesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Scandura, T. A. ve Schriesheim, C. A. (1994). Leader-Member Exchange and Supervisor Career Mentoring as Complementary Constructs in Leadership Research. *The Academy of Management Journal*, 37(6), 1588- 1602.
- Smith, L. M., Andrusyszyn, M. A. ve Spence Laschinger, H. K. (2010). Effects of Workplace Incivility and Empowerment on Newly-Graduated Nurses' Organizational Commitment. *Journal of nursing management*, 18(8), 1004-1015.
- Spence-Laschinger, H. K., Wong, C. A., Cummings, G. G. ve Grau, A. L. (2014). Resonant Leadership and Workplace Empowerment: The Value of Positive Organizational Cultures in Reducing Workplace Incivility. *Nursing Economics*, 32(1), 5-44.
- Şimşek, O. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş*, Ekinoks: Ankara.
- Tozkoparan, G. ve Tenteriz, Y. (2019). Algılanan Çalışma Arkadaşları ve Yönetici Desteğinin İş Performansına Etkisi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 41-57.
- Trudel, J. ve Reio Jr., T.G. (2011). Managing Workplace İncivility: The Role of Conflict Management Styles- Antecedent Or Antidote?. *Human Resource Development Quarterly*, 22(4), 395-423.

- Utama, M. F. R. ve Tanuwijaya, J. (2022). The Effect of Training, Workplace Incivility, Perceived Supervisor Support, Job Satisfaction on Organizational Identification and Their Influence on Employee Performance and Turnover Intention. *Budapest International Research and Critics Institute-Journal (BIRCI-Journal)*, 5(3).
- Üstün, F. ve Ersolak, Ş. (2020). Makyavelizmin İş Yeri Nezaketsizliğine Etkisi: Banka Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 329-343.
- Vasconcelos, A. F. (2020). Workplace Incivility: A Literature Review. *International Journal of Workplace Health Management*, 13(5), 513-542.
- Wallace, J. E. (1995). Organizational and Professional Commitment in Professional and Nonprofessional Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 40(2), 228-255.
- Walsh, B. M., Lee, J., Jensen, J. M., McGonagle, A. K. ve Samnani, A. K. (2018). Positive Leader Behaviors and Workplace Incivility: The Mediating Role of Perceived Norms For Respect. *Journal Of Business And Psychology*, 33, 495-508.
- Wang, Z. (2014). Perceived Supervisor Support and Organizational Citizenship Behavior: The Role of Organizational Commitment. *International Journal of Business and Social Science*, 5(1), 210-214.
- Welbourne, J. L., Gangadharan, A. ve Sariol, A. M. (2015). Ethnicity and Cultural Values As Predictors of The Occurrence and Impact of Experienced Workplace Incivility. *Journal of Occupational Health Psychology*, 20(2), 205-217.
- Wolowska, A. (2014). Determinants of Organizational Commitment. *Human Resources Management & Ergonomics*, 3(1), 129-146.
- Yoon, J. ve Lim, J. C. (1999). Organizational Support in the Workplace: The case of Korean Hospital Employees. *Human Relations*, 52(7), 923- 945.
- Young, K. A., Hassan, S. ve Hatmaker, D. M. (2021). Towards Understanding Workplace Incivility: Gender, Ethical Leadership and Personal Control. *Public Management Review*, 23(1), 31-52.
- Zauderer, D. G. (2002). Workplace Incivility and the Management of Human Capital. *The Public Manager*, 31(1), 36-42.
- Zhou, Z. E., Yan, Y., Che, X. X. ve Meier, L. L. (2015). Effect of Workplace Incivility on End-Of-Work Negative Affect: Examining Individual and Organizational Moderators in A Daily Diary Study. *Journal Of Occupational Health Psychology*, 20(1), 117.
- Zia-ud-Din, M., Arif, A. ve Shabbir, M. A. (2017). The Impact Of Workplace Incivility On Employee Absenteeism And Organization Commitment. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(5), 205-221.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Hüseyin KARAGÖZ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Hüseyin KARAGÖZ (100%)

Ajan Bazlı Finansal Modelleme ve Uygulama Prosedürü*

Şükrü Can DEMİRTAŞ¹, Senem ÇAKMAK ŞAHİN²

¹Doktora öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi; İİBF, ORCID ID: 0000-0002-6953-3599, demirtasukru@gmail.com

²Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi; İİBF, ORCID ID: 0000-0003-3395-9122, cakmaks@yildiz.edu.tr

Öz: Ajan bazlı modelleme (ABM) yöntemi gelişen bilgisayar altyapıları sayesinde model kurmak için giderek daha kullanışlı hale gelmiştir. ABM yine kullanım alanlarının çeşitliliği ve kurulan modellerin, karmaşık sistemler üzerindeki etkinliği ve teorilerin test edilebilmesindeki kolaylık nedeniyle araştırmacıların ilgisini çeken bir yöntem olmuştur. ABM ile araştırmacılar, orman yangınlarından virüs yayılımlarına, sağlık bilimlerinden fizik bilimi modellerine, genel ekonomik modellerden yalnızca yapay piyasaların modellenmesine kadar birçok alanda çalışma yaparak literatürü ve araştırma alanlarını geliştirebilmektedirler. Bu çalışmada Ajan Bazlı Finansal Modelleme (ABFM) ve ABFM ile birlikte kullanılan bazı teknikler ele alınarak ABFM prosedürü açıklanmaktadır. Araştırmacılara yol göstermesi açısından bu alandaki erken dönem çalışmalardan olan Genoa Yapay Piyasası (GASM - Genoa Artificial Stock Market) ve bu model temel alınarak geliştirilen borsa modeli olan Santa Fe Enstitüsü Yapay Piyasası (SFI-ASM – Santa Fe Institute Artificial Stock Market) teknik açıdan incelenmiştir. Söz konusu çalışmalar ABFM literatürünün en bilinen çalışmaları arasında yer aldıklarından bu çalışmada modellemeye örnek olmaları açısından seçilmişlerdir. Ayrıca literatür incelenirken kolaylık sağlaması açısından ODD (Overview, Design Concepts, and Details) prosedürü de araştırmacıların ilgisine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ajan Bazlı Finansal Modelleme, Makine Öğrenmesi, Genetik Algoritma.

Jel Kodları: G10, G11, G12, G17

Agent Based Financial Modeling and Its Application Procedure

Abstract: Agent-based modelling (ABM) has become increasingly valuable for model building thanks to the developing computer infrastructure. ABM has caught the researchers' attention due to its diverse usage areas, the effectiveness of the models on complex systems and the ease of testing theories. With ABM, researchers can expand the literature and research areas by working in various fields, including forest fires, virus spreading, health sciences, physical science models, general economic models, and the modelling of only artificial stock markets. In this study, Agent Based Financial Modelling (ABFM) and some techniques used with ABFM are discussed and the ABFM procedure is explained. To provide guidance for researchers, this study examines the Genoa Artificial Stock Market (GASM), one of the pioneering studies in this area, and the Santa Fe Institute Artificial Stock Market (SFI-ASM), a stock market model that is based on this model, from a technical perspective. These stock market models, which are widely known in the ABFM literature, are used as examples for modelling in this study. In addition, the ODD (Overview, Design Concepts, and Details) procedure has also been presented to the attention of researchers for convenience when examining the literature.

Atıf: Demirtaş, Ş. C.; Çakmak Şahin, S. (2023). Ajan Bazlı Finansal Modelleme ve Uygulama Prosedürü. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 201-214. <https://doi.org/10.30586/pek.1315128>

Geliş Tarihi: 15.06.2023
Kabul Tarihi: 05.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Agent Based Financial Modelling, Machine Learning, Genetic Algorithm

Jel Codes: G10, G11, G12, G17

* Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-4302 nolu proje kapsamında desteklenen ve Doç. Dr. Senem Çakmak Şahin danışmanlığında yürütülen "Ajan Bazlı Finansal Modelleme ve Genetik Algoritma ile Yatırımcı Davranışı Tahmini" adlı doktora tezinden üretilmiştir. "Ajan Bazlı Modelleme İle Yatırımcı Davranışlarının Tahmini" adı ile IX. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuştur. Bu araştırmada yer alan tüm/kısmi nümerik hesaplamalar TÜBİTAK ULAKBİM, Yüksek Başarım ve Grid Hesaplama Merkezi'nde (TRUBA kaynaklarında) gerçekleştirilmiştir.

1. Giriş

Ekonomiler; mikro davranışları, etkileşim kalıplarını ve küresel ticaret sisteminin etkileşimini kapsayan karmaşık sistemlerdir. Ekonomik sistem çalışmaları kapsamında, gerçek yaşamın karmaşık kesitleri arasında yer alan asimetrik bilgi, eksik rekabet, stratejik etkileşim, genel öğrenme ve çoklu denge gibi konuların nasıl ele alınacağı incelenmektedir. Hesaplama araçlarındaki son gelişmeler, araştırmacılara bu konuları nicel olarak çalışma olanağı sağlayacak yeni yaklaşımlar sunmaktadır. Bu yeni yaklaşımlardan biri olan Ajan Bazlı Modelleme (ABM), ekonomik süreçlerin etkileşimli ajan dinamik sistemleri şeklinde hesaplanmasına izin vermektedir (Tsfatsion ve Judd, 2006). Ekonomiler aynı zamanda dinamik sistemlerdir. Çok sayıda mikro ajan, tekrar tekrar çevresindeki ajanlarla etkileşime girerek istihdam ve büyüme oranlarını, gelir dağılımını, piyasa kurumlarını, sosyal sözleşmeleri ve bunun gibi daha pek çok makro veriyi küresel çapta etkileyebilmektedir. Küresel sistemdeki bu etkileşimler ABM yöntemi ile modellenip ölçülebilmektedir. Bu bağlamda ekonomilerde ABM simülasyonları yapılabilmekte ve hatta bütünün incelenmesi ile olası krizler ortaya çıkmadan çözümler için piyasa yapıcıya erken müdahale şansı verilebilmektedir.

Finansal piyasaların dinamiklerini analiz etmek için kullanılan finans alanındaki modeller, piyasaları sınırlı rasyonel ajan grupları olarak ele alarak etkileşimlerini incelemektedirler. Bu modellerde, bilgisayarlar piyasa dinamiklerinin anlaşılmasına yönelik bir araç olarak kullanılmaktadır. Ajan Bazlı Finansal Modelleme (ABFM) bu alandaki diğer modelleme yöntemlerinden ayrılmaktadır. Bunun nedeni, bu modellerde heterojen ajanların bir süredir kullanılması ve piyasa dinamiklerinin analizi için oldukça elverişli olmasıdır. Ajan bazlı finansal piyasa modellerinde dinamik heterojenlik, özellikle önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Heterojenlik, sabit veya değişen bir dizi strateji arasında bir ajan veya servet dağılımı ile temsil edilebilmektedir. Aslında optimizasyonel ajanlar, diğer ajan stratejilerinde bu dağılıma en uygun olacak şekilde yanıt vermektedirler. Ancak genellikle bu durum uzayı, optimal bir stratejiyi hesaplamaya başlamak için çok karmaşıktır ve hem ajanları hem de modellemeyi yapan araştırmacıyı sınırlı rasyoneliteyi kabule zorlamaktadır. Bu alanda, sınırlı rasyonelite, özellikle durum uzayının karmaşıklığına bağlı olarak, bireysel ajanların algılanan sınırlamalarından daha etkin bir şekilde hareket etmektedir. Ajanlar tarafından kullanılan basitleştirilmiş temel kuralların, alıştırmının durağan durum veya modelin dinamikleri üzerinde bir tür basitleştirilmiş çözümü zorladığı, önermediği veya piyasaların rasyonel denge teorileri tarafından tam olarak temsil edilmediği unutmamalıdır. Bununla birlikte, temel kuralların basit uyarlanabilir davranışlar temelinde inşa edilmesi gerektiği de hatırlanmalıdır (Tsfatsion ve Judd, 2006).

Finansal piyasalar, fonların, yatırım fırsatı olmayanlardan yatırım fırsatı olanlara doğru hareketini sağlayarak sermayenin etkin bir biçimde tahsisine hizmet etmektedirler (Aras, 2003). Ajan bazlı finansal modeller finansal piyasalardaki getiri oranları, hacim bilgisi veya kapanış fiyatlarının tahmini için kullanılabilirlerdir.

Çalışmada, öncelikle kompleks adaptif sistemler analiz edilirken en sık kullanılan ajan bazlı modelleme yöntemi kısaca açıklanmıştır. Sonrasında bu yöntemler kullanılarak ajan bazlı finansal modelleme yapan çalışmaların bazıları incelenmiş ve çalışma genelinde ABM'nin nasıl kurgulanabileceği anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışma, literatür özeti, ABFM yönteminin anlatılması, bu alanda çok bilinen iki modelin incelenmesi ve sonuç bölümünde yorumlanması ile tamamlanmaktadır.

2. Literatür Özeti

ABFM özelinde hazırlanan bu çalışmanın literatür özeti bölümünde ilk model çalışmalarının yanı sıra bu alanda son dönemde çıkan çalışmalar da incelenmiştir. Bu alanda en çok bilinen iki çalışma sonrasında inceleneceği için literatüre dahil edilmemiştir.

Arifovic (1994) tarafından yapılan çalışmada üretime karar vermek için genetik algoritma kullanan ajanların CobWeb üretim modelinde rasyonel beklentiler dengesine

yol açabileceğini göstermiştir. Bu çalışma araştırmacılar tarafından ABM literatürünün en erken örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. LeBaron'un (2002) çalışması ABFM literatürünün en bilinen çalışmalarından biridir. LeBaron 2006 yılında yaptığı başka bir çalışmada ise mevcut modellerin türlerini ve bazı ampirik konuları incelemeye geçmeden önce tasarım sorularına odaklanmıştır. Tasarım bölümü, tercihler ve zaman, fiyatın nasıl oluştuğu, evrim, öğrenme, bilginin nasıl temsil edileceği ve sosyal öğrenme gibi konuları kapsamaktadır. LeBaron 2006 tarihli çalışmasında modelin iyi anlaşılmasının gerekliliğini ve kıyaslama için yeterli parametrelere sahip olmasının önemini vurgulamıştır. Çalışma dinamik ve heterojen modellere kadar bir dizi modeli kapsamakta ve kendi ifadesiyle "birkaç tür model, ajanlar tarafından riskli bir varlığın ticaretini yapmak için kullanılan, tipik olarak teknik veya temel olan az sayıda stratejiyi" analiz etmektedir. Sonrasında bu alanda çalışmaya devam ederek 2021 yılında yine ABFM için yazdığı makalesinde ajanlara strateji değişimine imkân verilmesi durumunda ne olacağı sorusuna cevap arayarak toplam ajan sayısının %70'ten biraz fazlasının üçüncü bir tahmin stratejisini seçtiği sonucuna ulaşmıştır. Kirman 2002 ve 2010 yıllarında yayımladığı çalışmalarında ABM yapan araştırmacıların ekonomik sistem modellerini nasıl oluşturduklarını ve genel olarak ekonomik modellemenin nasıl yapılması gerektiğini incelemektedir. Bu çalışma, ajanlar arasındaki doğrudan etkileşimleri hesaba katan modellerin ve özellikle ağ tabanlı yaklaşımların yararlarına ilişkin bir argüman sunmaktadır. Horst (2005), makalesinde ABFM ile bir finansal piyasa modeli oluşturmuştur. Yatırımcıların heterojen ajanlar olarak belirlendiği çalışmada hem toplam ajan davranışını hem de varlık fiyatlarını analiz etmiştir. Çalışma, finansal piyasalarda denge fiyatlarının belirlenmesi ve fiyat dalgalanmalarının analizi için mikro ekonomik bir temel sağlamış ve denge fiyatlarının benzersiz bir dengeye yaklaşması için gereken koşulları ortaya koymuştur. Ayrıca, fiyatların zaman içindeki dalgalanmalarının analizi için difüzyon modellerinin kullanımını savunmuştur. Bu modeller, ajanların kararları ve piyasa koşulları gibi faktörlere dayanarak fiyatların nasıl değiştiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Mahfoud ve Mani (1996), çalışmalarında hisse senedi işlemlerinden daha fazla kâr sağlanması için Genetik Algoritma (GA) kullanmışlardır. 1600 hisse senedi verisini kullanarak 12 haftalık periyotta bu hisseler arasında daha fazla getiriye sağlayacak hisse senedini ve zamanını araştırmışlardır. Çalışmada GA ile birlikte karşılaştırma için yapay sinir ağlarına (YSA) da başvurulmuştur. Teknik ve temel analiz göstergelerini temsil eden on beş gösterge seçilerek GA'lardan YSA'lara göre daha başarılı sonuçlar alınmıştır. Subramanian ve diğerleri (2004), portföy seçiminde GA kullanımının gösterimi için Hindistan'ın 99-03 arası CMIE-BSE-100 ve BSE Sensex hisse senedi fiyat endeksi verilerini kullanmışlardır. Çalışmada kullanılan modelleri Markovitz'in risk-getiri yaklaşımına uygun olarak 0.1, 0.5 ve 0.9 risk seviyeleri için test ederek en iyi portföyün seçilmesi sağlanmıştır. Demirtaş ve Güngör (2004) ise çalışmalarında IMKB-30 (Borsa İstanbul 30 Endeksi) hisse senetlerini kullanarak oluşturulan biri en düşük standart sapmaya sahip, diğeri ise en yüksek sharpe rasyosuna (riske göre düzeltilmiş performans ölçüsü) sahip olan iki farklı portföyü karşılaştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda en düşük riskli portföyü oluşturmak için 19 adet hisse senedi gerektiği belirtilmiştir. Bryan R. Routledge'un (1999) adaptif öğrenme üzerine yaptığı çalışma, Grossman ve Stiglitz'in (1980) modelinin tekrarlanan bir versiyonunda adaptif öğrenme süreçlerinin etkisini araştırmaktadır. Çalışma, özellikle herhangi bir sürecin tekdüze bir seçim dinamiğine sahip olduğu durumlarda ve bilgili yatırımcıların oranı sabit olduğunda, varlık taleplerinin rasyonel beklentilere yakınsayacağını gösteren bir sonuç ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu öğrenme süreçlerinin, Grossman-Stiglitz (GS) dengesi için benzersiz ve asimptotik olarak kararlı bir sabit noktaya sahip olması gereken öğrenme süreçlerini araştırmaktadır. Çalışmada öğrenmenin gürültülü deneylere (noisy exp.) karşı sağlamlığı, Binmore ve Samuelson'un (1999) deterministik sapma yaklaşımı kullanılarak ve ekonomik parametrelere ve öğrenme süreci parametrelerine ilişkin koşullar belirlenerek adaptif öğrenmenin GS rasyonel beklentiler dengesine yol açacağı gösterilmiştir. Agrawal ve diğerleri (2019) çalışmalarında, yapay zekâyâ gösterilen halk ilgisinin çoğu iş

üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada yapay zekâ alanındaki başarıların çoğunun, makine öğrenimi adı verilen hesaplamalı istatistik dalındaki gelişmelerin bir sonucu olduğu vurgulanmaktadır. Standart makine öğrenimi ders kitaplarındaki regresyon, maksimum olasılık tahmini, kümeleme ve parametrik olmayan regresyon gibi kavramların çoğunun, ekonomistlerce bilindiği ve regresyon ağaçları, sinir ağları ve pekiştirmeli öğrenme gibi diğer tekniklerin ekonometrinin araç setine yeni girdiği belirtilmiştir. Son on yılda yaşanan veri toplama, veri depolama ve algoritmalarındaki gelişmelerin ticari uygulamalarla birlikte hızla ilerlediği ve önemli gelişmelere yol açtığı ifade edilerek, bu tekniklerin işgücü piyasasına etkileri incelenmiştir. O'halloran ve diğerleri (2016), karmaşık tekniklerin 1950'den beri Amerika Birleşik Devletleri'nde mali düzenleme yapısının tasarımını analiz etmek için uygulandığını belirtmişlerdir. Çalışmada mali sektör yasalarını ilan etme, uygulama ve bunlara uyumu denetleme konusunda düzenleyici kurumlara takdir yetkisi devrine odaklanılmıştır. Pabuçcu (2019) çalışmasında, finansal zaman serilerinin barındırdığı belirsizliğin yapılan tahminleri oldukça güçleştirdiğini belirtmiştir. Makroekonomik faktörlerin, politik değişimler, ekonomik görünüm, yatırımcı beklentileri ve diğer endekslerin hareketleri gibi çeşitli faktörlerden etkilenen borsa endekslerinin tahminleri zorlu bir süreçtir, ancak aynı zamanda çekici bir araştırma konusudur. Bu bağlamda, makine öğrenme algoritmalarının endeks hareketleri ve geleceğe dönük tahminler üretmede başarılı olduğu belirtilmektedir. Çalışmada, BIST 100 endeksinin yönünün tahmin edilmesine çalışılmış ve Yapay Sinir Ağları (YSA), Destek Vektör Makineleri (DVM) ve Naive Bayes gibi sınıflandırıcı makine öğrenme algoritmaları kullanılmış ve performansları karşılaştırılmıştır. Borsa endeksi tahminleri için yararlanılan on teknik gösterge modeller için girdi olarak kullanılmıştır. Veri seti 2009-2018 periyodunu kapsayan günlük kapanış değerlerini içermektedir. Çalışmanın sonucunda, BIST 100 endeksi hareketlerinin tahmin edilmesinde kullanılan YSA, DVM ve Naive Bayes sınıflandırıcısı algoritmalarının hepsinin borsa endeks hareketlerini yakalamak için uygun olduğu görülmüştür. Ancak, yapılan analizlerle YSA algoritmasının daha iyi sonuç verdiği gösterilmektedir. Yu ve diğerleri (2014) çalışmalarında LOO-IELM (Birini Dışarda Bırakan Aşırı Öğrenme Makine - Leave-one-out Extreme Learning Machine) kullanarak iflasları tahmin etmeye çalışmışlardır. Yu ve diğerlerinin çalışmasında LOO-IELM ile Combo metodu birleştirilerek toplu bir model oluşturulmuştur. Bu algoritmanın iyi bir tahmin yaptığı belirtilmiştir. Bajari ve diğerleri (2015) ise makine öğrenmesi yöntemleriyle talep tahmininin etkinliğini araştırmışlardır. Bu bağlamda son yıllarda tüketici davranışlarını bilgisayar bilimi ve istatistik kullanarak modelleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada makine öğrenmesi yöntemleri ve klasik ekonometrik yöntemler birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Lineer regresyon ve koşullu logit gibi altı farklı makine öğrenmesi yöntemi kullanılan analizde, talebi belirlemek için ise sekiz farklı model kullanılmıştır. Sonuç olarak makine öğrenmesi modellerinin klasik lineer regresyon modeline göre daha doğru sonuçlar verdiği belirtilmiştir. Demirtaş ve Çakmak (2022) tarafından yapılan çalışmada farklı bilgi seviyeleri altında algoritmik yatırımın geleneksel yatırıma kıyasla performansı araştırılmaktadır. Çalışma, yatırımcıların (insan yatırımcılar ve algoritmik yatırımcılar) aldıkları bilgilere dayanarak varlıkların ticaretini yaptığı bir ticaret oyunuyla deneysel bir senaryo kullanmaktadır. 20 farklı trend dönemi üzerinde yapılan çalışmada sonuçlar incelendiğinde algoritmik yatırımcıların kârlılık ve verimlilik açısından insan yatırımcılardan daha iyi performans gösterdikleri görülmektedir. Ancak, yukarı trend durumlarında insan yatırımcıların algoritmik yatırımcılardan daha iyi performans gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Maehara ve diğerleri (2015)'nin çalışmasında firmaların reklam verirken etkili ve verimli bütçe tahsisi yapması amacıyla bir model kurulmuştur. Bu doğrultuda her bir medya kanalı etkili kullanılarak müşterilerin bütçelerini bu kanallar arasında nasıl paylaşacakları kararını verebilmeleri amaçlanmıştır. Patel ve diğerleri (2015), makalelerinde hisse senedi ve hisse senedi fiyat endeksi hareketlerini makine öğrenmesi teknikleri ile tahmin etmeye çalışmaktadırlar. Çalışmada, Yapay Sinir Ağları (YSA), Destek Vektör Makinası (DVM), Rassal Orman (Random Forests) ve Naive

Bayes'in iki farklı yaklaşımı kullanılarak hisse senedi fiyat endeksi hareketlerinin tahmin edilmesi konusunda sonuçları karşılaştırılmıştır. En iyi tahmini %83,56 doğruluk payı ile Rastgele Orman algoritması sağlarken en zayıf tahmine ise Naive Bayes algoritması ile ulaşılmıştır. Galindo ve Tamayo (2000) çalışmalarında finansal araçların risk değerlendirmesini makine öğrenmesi modelleri ile tahmin etmişlerdir. En iyi tahmin %8.31 hata payı ile Sınıflandırma ve Regresyon Ağacı (CART Classification and Regression Tree) modelleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

3. Yöntem Seçimi

Bu bölümde modelleme yapmak isteyen araştırmacılar için izlenmesi tavsiye edilen süreçler ele alınmıştır. Bu süreçlerde basit modellerden daha karmaşık modellere kadar geniş bir yelpazeye değinilmiştir. Spesifik bir alan üzerinde sadece ABM yapmak dahi birçok açıklayıcılığı beraberinde getirmektedir. Ancak istenildiği takdirde, Büyük Veri (Big Data) ile daha geniş bir veri seti kullanarak modellemeye derinlik katılabilmektedir. Daha karmaşık ve ileri çalışmalar için modele Makine Öğrenmesi (Machine Learning - ML) ya da Derin Öğrenme (Deep Learning - DL) algoritmaları kullanılarak öğrenme süreçleri ve tahmin yapabilme özelliği verilebilmektedir. Aynı zamanda istenirse Genetik Algoritma (Genetic Algorithm - GA) gibi optimizasyon algoritmaları kullanılarak modele optimizasyonu sağlama yönünde bir yetenek kazandırılabilir.

3.1. Ajan Bazlı Modelleme Süreçleri

Ajan bazlı modellemeler genel denge kavramından uzak olan ve zaman zaman tam olarak rasyonel olmayan olayları içeren finansal piyasalardaki davranışları keşfetmek için son yıllarda sıkça kullanılan ve görece yeni olan yöntemlerdir. Özellikle ekonomi, bilgisayar bilimi, fizik ve psikoloji gibi disiplinlerden araştırmacılar bu yöntemleri kullanarak ABM literatürünü genişletmeye devam etmektedirler. Günümüzde ajan bazlı modelleme yöntemi, disiplinler arası çalışmalar ile zenginleştirilmekte ve gerçeğe en yakın çalışma alanlarından birini temsil etmektedir.

Ajan bazlı modellerin ilk örneği, fizikçi Enrico Fermi'nin madde yoluyla nötronların taşınmasını içeren problemleri çözmeye çalıştığı 1930'lardaki modeline dayanmaktadır (Poledna ve diğerleri, 2023). 1947 yılına gelindiğinde ise bilim insanları bu teknik için olasılıklı doğasını yansıtan bir isim geliştirmişlerdir ve söz konusu teknik Monte Carlo yöntemi olarak anılmaya başlanmıştır. ABM her disiplinde farklı isimlerle anılmaktadır. Bu isimler arasında, biyoloji ve ekolojide bireysellik bazlı modeller, bilgisayar bilimi ve lojistikte ise çoklu ajan sistemleri, ekonomide ajan bazlı hesaplamalı (kompütasyonel) ekonomi, fizikte ise Monte Carlo simülasyonları yer almaktadır. Son olarak ise Hommes ve Lebaron 2018'de ABM genel tanımından hareketle farklılaştırdıkları Heterojen Ajan Modelleri (HAM – Heterogenius Agent Modelling) ile modellemeyi finans için daha özel bir hale getirmişlerdir. Ancak bu isim henüz genel kullanıma yayılmamıştır.

Ajan bazlı modelleme yöntemini takip ederken dikkat edilmesi gereken altı farklı tasarım sorunu bulunmaktadır. Bunlar; ajan tercihleri, fiyatın belirlenmesi ve ticaretin gerçekleştirme şekli, varlıklar, öğrenme süreci, kıyaslama ve kalibrasyondur. Modelin kurulumundan itibaren izlenecek sıkı bir süreç sayesinde modelin karmaşıklığı hem sorun olmaktan çıkmakta hem de daha iyi bir model kurulmasına yardımcı olmaktadır. Bu durum diğer araştırmacılara da kolaylık sağlamaktadır.

Ajan tercihleri, ABM'ye başlarken alınması gereken en önemli karardır. Tercih türleriyle ilgili sorular çok önemlidir. Bu bağlamda miyop ve intertemporal tercihlerden hangisinin seçileceği de bir başka önemli konudur. İkinci olarak öğrenme sürecinin nasıl olacağına karar verilmelidir. Öğrenme, ek karmaşıklık oluşturabileceği gibi modele gerçekçilik de katmaktadır. Kayıptan kaçınma gibi belirli davranış özelliklerinin de modele dahil edilmesi mümkündür. Bazı durumlarda ajanların tercihlerden tamamen kaçınması ve sadece belirli davranış kurallarının evrimine konsantr olunması yönünde bir argüman da öne sürülebilmektedir. Bu yaklaşım, diğer modellerle karşılaştırmaların yapılmasına izin vermektedir.

Fiyat belirleme ve ticaretin gerçekleşme şekli ise bir diğer tasarım sorunudur. Fiyatın nasıl belirleneceği konusunda birçok yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemler genel olarak dört kategoride incelenebilmektedir. İlk yöntemde, piyasanın dengede olmadığı bir süreçte yavaş fiyat ayarlamaları kullanılmaktadır. İkinci piyasa mekanizması yöntemi, her dönemde piyasayı sayısal olarak temizlemek için veya geçici piyasa takas fiyatına kolay bir analitik çözüm sağlayan bazı teorik basitleştirmeler kullanılmaktadır. (Tsfatsion ve Judd, 2006). Başka bir modelleme yöntemi piyasalardaki gerçek ticaret mekanizmasının modellenmesini içermektedir (LeBaron, 2001). Piyasa benzeri özelliklere sahip olmayan, ancak piyasa davranışına yaklaşabilen yapıları incelemek, diğer bir modelleme çözümü olarak düşünülmektedir (Tsfatsion ve Judd, 2006).

Varlıklar tıpkı gerçek finansal piyasa modellerinde olduğu gibi, ABM'nin de önemli bir parçasıdır. ABM dünyasında genellikle işlem gören varlık türleri oldukça basittir, çünkü heterojen ajanlar sebebiyle ortaya çıkan karmaşıklık, araştırmacıları genellikle ticaret için mevcut varlıkları basitleştirmeye yönlendirmektedir. Birçok ABM, geleneksel ekonomik modellere dayanarak tasarlanmıştır ve bu sayede karşılaştırmaların daha yararlı olmasını sağlamaktadır. Menkul kıymet fiyatları genellikle temel bir değere, örneğin temettü veya kazanca bağlıdır ve gerçek veriler kullanılarak ayarlanabilmektedir (LeBaron, 2001).

Öğrenme sürecini içeren sınırlı sayıda çalışma, yapay zekâ literatüründen alınan teknikleri kullanmaktadır. Bu yapay zekâ tekniklerinden biri GA'dır. GA, Bayesyen öğrenme ve uyarlanabilir doğrusal modeller gibi geleneksel öğrenme yaklaşımlarına alternatif olarak sunulan yöntemlerdir. GA'nın yatırımcı davranışlarında öğrenme sürecini artırmak için kullanışlı olup olmadığı konusunda net bir düşünce yoktur.

Bir diğer tasarım sorunu, yararlı olabilecek kıyaslama/kalibrasyon karşılaştırmalarının oluşturulmasıdır. Piyasanın dinamikleri hakkında sağlam bir anlayış, parametrelerin belirlenmesinde önemli bir faktördür. Bu faktörler, öğrenme dinamikleri ve ticaret açısından kurulacak modelin özelliklerini belirleyebilmektedir. Bir diğer önemli faktör, belirli parametreler için iyi tanımlanmış bir rasyonel beklenti dengesine yakınsama olabilmektedir. Parametre hassasiyetleri, oluşturulan piyasanın bir dengeye doğru yaklaşmasında veya dengeden uzaklaşmasında kritik bir rol oynayabilmektedir. Son olarak, öğrenme sürecinin dinamikleri, bir dengede olduğu kadar dengeden uzakta olduğu durumlarda da ilginç bir araştırma konusu olabilmektedir. Bu ayrımı yapmak için bir ölçütün tanımı esastır (Tsfatsion ve Judd, 2006). Kalibrasyon yapılabilmesi sayesinde çalışmanın gerçek dünyaya yakınlığı yani gerçek piyasayı ne kadar iyi açıkladığı ölçülebilmektedir. Bu bağlamda yapılacak tahmin de daha gerçekçi olmakta ve araştırmaya kıyaslama olanağı sağlamaktadır.

3.2. Makine Öğrenmesi Süreçleri

Algoritma kelime olarak El-Harezmi'den gelmektedir. Problemin çözümünü belirtmek için kullanılan El-Harezmi, El-Gorizm kelimeleri zaman içinde "algorithm"e dönüşmüş ve dilimize algoritma olarak çevrilmiştir. Kelime anlamı itibariyle çözüm yolu anlamına gelmektedir (Topal Koç, 2021).

Makine öğrenmesi algoritmaları, bilgisayar sistemlerinin deneyimler yoluyla öğrenmesini ve kararlar vermesini sağlayan matematiksel modellerdir. Bu algoritmalar, verilerin analizi, desen tanıma, sınıflandırma, tahmin, kümeleme ve boyut azaltma gibi birçok farklı problemi çözmek için kullanılabilirler. Makine öğrenmesi algoritmaları, denetimli, denetimsiz ve pekiştirmeli öğrenme olarak incelenebilmektedir.

Denetimli öğrenme, makine öğrenmesi alanında en yaygın kullanılan tekniklerden biridir. Bu yaklaşım, bir modelin öğrenmesini sağlamak için veri setlerindeki özellikleri ve hedef değerleri (etiketleri) kullanılmaktadır. Öğrenme süreci, giriş verileri ile istenen çıktılar arasındaki ilişkiyi modellemeyi içermektedir. Algoritma, giriş verileri temelinde bir çıktı üretmekte ve bu çıktı gerçek çıktıyla karşılaştırılmaktadır. Daha sonra, hata düzeltme yöntemleri kullanılarak algoritmanın çıktısı iyileştirilmektedir. Denetimli öğrenmenin çeşitli uygulama alanları vardır. Örneğin, e-posta filtreleme, doğal dil işleme,

görüntü sınıflandırması ve tahmin modelleri gibi alanlarda sıkça kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, veri analizi, sınıflandırma, regresyon ve tahmin etme süreçlerini daha verimli hale getirmektedir. Ancak, denetimli öğrenmenin dezavantajlarından biri, etiketlenmiş veri kümesine ihtiyaç duymasıdır. Algoritmalar, veri setindeki özellikleri (girişleri) ve hedef değerleri eşleştirerek bir model oluşturmaktadırlar. Bu modeller daha sonra yeni özelliklerle birlikte kullanılmak üzere eğitilmektedir. Denetimli öğrenme algoritmalarının önemli bir özelliği, modelin doğruluğunu ölçmek ve geliştirmek için geri bildirim sağlayabilmesidir. Karar ağaçları, yapay sinir ağları, destek vektör makineleri ve k-en yakın komşu gibi yöntemler, denetimli öğrenme alanında en popüler olanlardır. Algoritmaların seçimi, verinin özelliklerine, boyutuna ve hedef probleme bağlıdır.

Denetimsiz öğrenme (Unsupervised Learning), veri setinin özellikleri veya etiketleri hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadan, veri setindeki gizli yapıları, gruplamaları, yoğun bölgeleri ve aykırı noktaları keşfetmeyi sağlamaktadır. Klasik bir denetimsiz öğrenme algoritması, kümeleme algoritmasıdır. Bu algoritma, veri setindeki benzer özelliklere sahip verileri gruplara ayırmakta ve her grubu tek bir küme olarak temsil etmektedir. Bu gruplama işlemi, veriler arasındaki benzerlik ölçütlerine ve küme sayısına bağlı olarak yapılandırılmaktadır. Denetimsiz öğrenme ayrıca boyut indirgeme teknikleri için de kullanılmaktadır. Veri setindeki yüksek boyutlu veriler, genellikle düşük boyutlu bir alt uzaya indirgenmektedir. Böylece verilerin daha iyi görselleştirilmesi, daha hızlı işlenmesi ve daha az gürültülü hale getirilmesi sağlanmaktadır. Denetimsiz öğrenme algoritmaları, geniş bir uygulama yelpazesine sahiptir. Örneğin, görüntü işleme, müzik analizinde, biyoinformatikte, sosyal medya analizinde ve daha birçok alanda kullanılmaktadırlar. Ancak, denetimsiz öğrenme algoritmaları için doğru parametre seçimi ve sonuçların doğru yorumlanması gibi birçok zorluk bulunmaktadır (Alpaydın, 2010).

Pekiştirmeli öğrenme (Reinforcement Learning), bir ajanın belirli bir ortamda bir dizi eylem gerçekleştirerek belirli bir ödül alma amacıyla öğrenme sürecidir. Bu yöntem, ajanın ortamı keşfetmesine ve optimize etmesine izin veren denetimsiz öğrenme yöntemlerinden farklıdır. Pekiştirmeli öğrenme, özellikle yapay zekâ ve robotik gibi alanlarda, bir ajanın doğru eylem planlarını otomatik olarak öğrenmesi gerektiğinde kullanılmaktadır. Ajanın belirli bir durumda karar vermek için kullanabileceği bir dizi aksiyonu değerlendirilmektedir. Ajan, bir eylem gerçekleştirdikten sonra ortamdaki geri bildirim almakta ve bir ödül veya ceza kazanmaktadır. Ajanın amacı, ödülü maksimize etmek için en iyi eylem planlarını öğrenmektir. Pekiştirmeli öğrenme algoritmaları, Q-learning, SARSA ve Deep Q-Networks (DQN) gibi çeşitli teknikleri içermektedir. Bu algoritmalar, ajanın öğrenmesini hızlandırmak için çeşitli stratejiler kullanmaktadır. Pekiştirmeli öğrenme, uygulama alanları geniş bir yelpazeye sahiptir. Örneğin, bir robotun belirli bir görevi yerine getirmesi veya bir yapay zekâ sisteminin bir oyunu oynaması için kullanılabilir. Bu yöntemin en büyük zorluklarından biri, ajanın öğrenme sürecinde sık sık yanlış yolu seçmesidir. Bu nedenle, ajanın hızlı ve doğru bir şekilde öğrenmesi için iyi bir şekilde tasarlanması gerekmektedir (Alpaydın, 2010).

3.3. Genetik Algoritma Süreci

ABFM çalışmalarında yatırımcılar ve piyasalar açısından optimizasyon sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Finansal modellerle çalışıldığında yatırımcıların en iyi getiriye sağlamaya yönelik olarak stratejileri optimize etme düşüncesi olağan bir durumdur. Bu durum araştırmacıların optimizasyon algoritmalarından biri olan GA'ya olan ilgisini artırmıştır. Çalışmada optimizasyon gerekiyorsa GA kullanılarak yapılabilmektedir. GA en iyi sonucu üretmek için kurallara dayalı işlemleri çoklu simülasyon yaparak belirlemeye çalışmaktadır. Bu bölümde GA ile ilgili detaylar verilmektedir.

Kompütasyonel teknolojilerin gelişimi ile birlikte evrim yaklaşımını birleştirmeye çalışan ilk modeller 1950'lerin sonu ve 1960'ların başında yapılmıştır. Yapılan ilk nesil çalışmalar dönemin akademik eğiliminin, biyolojik evrim yaklaşımına ve mutasyon işlemine bağlı olması sebebiyle yeterli başarıyı elde edememişlerdir (Holland, 1992).

1960'ların ortalarında John Holland mutasyon işlemlerine, eşleşme ve çaprazlama işlemlerini eklemiştir. Bu ekleme ile zor problemlerin doğal seçim prensibi doğrultusunda çözülebilmeye olanak sağlayan bir programlama geliştirmiştir. Bu çalışmasıyla Holland akademik çevrelerce genetik algoritmaların kurucusu sayılmaktadır. Daha sonra literatürde Holland'ın orijinal yöntemine dayanan pek çok farklı yöntem geliştirilmiş ve araştırmacılar tarafından farklı alanlara uygulanmıştır (Drake ve diğerleri, 2002).

GA kısaca sistematik rassal arama ve en iyileme yapmaktadır (Shapiro, 1992). GA aslında probleme çözüm sunan her türlü yazılıma verilen genel bir tanımlamayı ifade etmektedir. Yani sabit bir genetik algoritma bulunmamaktadır. Her GA çeşitli aşamaları içeren bir prosedürden oluşmaktadır. Her çalışmada farklı yaklaşımlar sergilenbildiği için GA çeşitli şekillerde karışımına çıkmaktadır. GA, bir optimizasyon prosedürü olarak da bilinmektedir. GA'ların her ne kadar belirli bir şekli olmasa da Buseti'nin 2007 yılında yapmış olduğu çalışmada genel çerçevesinin çizildiği prosedürler şu şekilde özetlenebilir:

- Kodlama yönteminin belirlenmesi,
- İlk nesil olarak adlandırılan başlangıç popülasyonunun oluşturulması,
- İlk nesildeki her bireyin performansının amaç fonksiyonuna göre hesaplanması,
- Yeni neslin oluşturulmasında kullanılacak bireylerin seçilmesi,
- Seçilmiş bireylere genetik işlemler uygulanarak yeni neslin elde edilmesi,
- Yeni nesil birey performanslarının uygunluk fonksiyonuna göre hesaplanması,
- Bitiş koşulu sağlanmamışsa iv. adıma dönülmesi,
- Bitiş koşulu sağlanmışsa en iyi performansa sahip bireyin sonuç olarak verilmesi.

Kodlama yöntemi olarak ikili (binary), permütasyon, değer ve ağaç kodlama yöntemlerinden biri seçilebilmektedir. Başlangıç popülasyonu ile ilgili 1989 yılında Schaffer, Caruana, Eshelman ve Das tarafından yapılan çalışmalarda popülasyon büyüklüğü 20-30, çaprazlama oranı 0,75-0,95 ve mutasyon oranı 0,005-0,01 arasında seçilirse çalışmalar için daha uygun olacağı belirtilmiştir (Mitchell, 1998).

3.4. ODD Prosedürü

ABM yapılırken karşılaşılan tasarım sorunlarını aşmak için Grimm ve arkadaşları bir tasarım şablonu oluşturmuş ve sürecin hem daha kolay anlaşılmasını hem de daha kolay takip edilebilmesini sağlamışlardır (Grimm ve diğerleri, 2006). Bu şablon ilk kez Grimm ve diğerleri (2010) makalesinde Ek 2 olarak sunulmuş ve daha sonra Railsback ve Grimm tarafından (2019) yapılan değişikliklerle güncellenmiştir. Bu süreç genel bakış, tasarım konseptleri ve detaylar başlıklarının kısaltması olan ODD ("Overview, Design Concepts, and Details") prosedürü olarak anılmaktadır. Yapılan çalışmalarda karmaşıklığı okuyucu açısından kolaylaştırmak için bu sürecin uygulanması uygun gözükmektedir. Aynı zamanda çalışmalar arasında karşılaştırmada kolaylık sağlamaktadır. Araştırmacı modeli kurarken aşağıda verilen sorulara yanıt aramaktadır. Bu bölümde çalışmada seçilen modellerin incelenmesi için ODD sürecinden kısaca bahsedilmiştir.

Genel Bakış: Üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bunlar; Amaç ve Kalıplar, Varlıklar Durum Değişkenleri ve Ölçekler, Genel Bakış ve Zamanlama adlı başlıklardır (Grimm ve diğerleri, 2006).

Amaç ve Kalıplar: Modele başlarken şu soruların cevaplarına yönelik çalışılmaktadır: Model kurulurken nasıl bir amaç belirlenir? Bu model amaca ulaşmak için ne kadar yararlı şekilde kurulmuştur ve bunu belirlemek için başka ne tür modeller kullanılmaktadır?

Varlıklar ve Durum Değişkenleri: Modelde bulunan varlıklar açıklanmalıdır. Bu varlıkları karakterize eden durum değişkenleri ifade edilmelidir. Modelin zaman ve uzay çözünürlükleri ile kapsamının tanımlandığı ölçek belirtilmelidir.

Ölçekler ve Zamanlama: Bir simülasyonda temsil edilen uzay ve zamanı tanımlarken, modelin birimlerinin gerçekte neyi temsil ettiğini açıklamak son derece önemlidir. Örneğin, bir arazi kullanım modelinde, bir ızgara hücresi 100 metre kare alanı temsil edebilir ve modelin kapsamı, 10 km x 10 km alanı içerebilir. Zamansal çözünürlük,

bir yıl içindeki zaman adımlarının sıklığı ile belirlenebilmekte ve modelin zaman kapsamı, 20 yıla kadar olabilmektedir. Bu doğru ölçekleme yöntemleri, çalışmanın anlaşılabilirliği ve doğruluğu açısından kritik bir öneme sahiptir.

Tasarım Konseptleri: Bu konseptlerinin çoğu Railsback (2001) ve Grimm ve diğerleri (2005) tarafından araştırılmış ve özetlenmiştir. (Grimm ve Railsback, 2012).

Temel Prensipler: Bu başlık altında, model tasarımının altında yatan temel prensipler, kavramlar, teoriler, hipotezler veya modelleme yaklaşımları belirlenmelidir. Bu prensipler arasındaki ilişkiler, modelde genişletilen karmaşıklık ve çalışmanın amaçları açıklanmalıdır. Modelin kendisi, gerçek dünya senaryolarındaki yararları, doğrulama veya modifikasyon hakkında sağladığı içgörü anlatılmalıdır. Modelde, sistem dinamiklerinin ortaya çıktığı ajan özellikleri için yeni veya önceden geliştirilmiş bir teori kullanılıyorsa belirtilmelidir.

Ortaya Çıkma: Burada modelin ortaya çıkışında ajanların adaptif özelliklerinden kaynaklanan kilit sonuçlar veya çıktıların modelleme yaklaşımı ile belirlenip belirlenmediği anlatılmaktadır.

Adaptasyon: Ajanların adaptif özelliklerinin neler olduğu, kendileri veya çevrelerindeki değişimlere yanıt olarak nasıl kararlar aldıkları veya davranışlarını nasıl değiştirdikleri açıklanmaktadır. Bu özellikler, modelin amaçlarına ve hipotezlerine uygun olarak açıkça tanımlanmalıdır.

Hedefler: Adaptif özellikler, eğer açıkça bireyin belirli bir hedefi başarmasının ölçüsünü artırmak için hareket ederse, o hedefin tam doğası, ne olduğu ve nasıl ölçüldüğü belirtilmelidir. Ajanların alternatifleri sıralayarak karar verirken hangi kriterleri kullandıkları ifade edilmektedir.

Öğrenme: Bu bölümde çok sayıda ajan veya organizasyonun deneyimlerin bir sonucu olarak zamanla adaptif özelliklerini değiştirip değiştirmediği eğer değiştirilebiliyorsa, bu değişimin nasıl gerçekleştiği anlatılmaktadır.

Tahmin: Uyarlanabilir özellikler veya öğrenme prosedürleri, gelecekteki sonuçları tahmin etme yeteneğine sahip olmadan başarılı karar vermenin temelidir. Bu bağlamda, bir ajanın gelecekteki koşulları -çevresel veya dahili- nasıl tahmin edebileceği önemlidir. Bu tahminler, kararların sonuçlarını öngörmek için temel bir araç olarak kullanılabilir.

Algılama: Bireyin diğer kişi ve varlıkların hangi durum değişkenlerini algılayabileceği; örneğin, başka bir bireyin kasıtlı veya kasıtsız olarak gönderebileceği sinyallerin neler olduğu gösterilmektedir.

Etkileşim: Ajanların birbirleriyle olan etkileşimlerinin türü belirtilmektedir. Ajanların birbirleriyle karşılaştığı durumlar ve bu durumlarda varsa diğerleri ile etkileşimlerinin yöntemi açıklanmaktadır. Etkileşimin doğrudan mı, yoksa dolaylı olarak mı olduğu, iletişimi içeriyorsa, bu tür iletişimlerin modelde temsil edildiği durum ifade edilmelidir.

Stokastiklik: Modelin hangi süreçlerde kısmen veya tamamen rassal oldukları varsayılarak kurulduğu ifade edilmektedir.

Kolektivite: Ajanların hangi kümeye ait olduğu veya ajanları etkileyen ve bireylerden etkilenen kümelerin olup olmadığı belirtilmelidir. Bu tür ortak yönler, bir ABM'de önemli bir orta düzey organizasyon olabilmektedir. Ortak yönlerin nasıl temsil edildiği açıklanmalıdır.

Gözlem: Modeli test etmek, anlamak ve analiz etmek için hangi verilerin, nasıl ve ne zaman toplandığı belirtilmelidir. Tüm çıktı verileri serbestçe mi kullanılmakta, yoksa yalnızca belirli veriler örneklenip ampirik bir çalışmada gözlemlenebilecek sonuçları taklit etmek için mi kullanıldığı açıklanmalıdır.

Detaylar: Çalışma ile ilgili daha ileri bilgi edinmek isteyen araştırmacılar için iyi bir anlatım sunmaktadır. Bu detaylar, Başlatma, Giriş verileri ve alt modeller başlıklarından oluşmaktadır.

Başlatma, model dünyasının başlangıç durumu veya simülasyon çalışmasının t=0 anındaki durumu, modelin nasıl başladığını belirlemek için önemlidir. Bu başlangıç

durumu, modelde var olan varlıkların ve durum değişkenlerinin tam değerlerini veya stokastik olarak ayarlandıkları parametreleri içermektedir. Başlatma işlemi her zaman aynı olabilmekte veya simülasyonlar arasında değişken olabilmektedir. Başlangıç değerleri keyfi olarak seçilebilmekte veya verilere dayalı olabilmektedir. Başlangıç değerleri, belirli bir veri kümesine dayanıyorsa, bu veriler referans olarak sağlanabilmektedir. Ayrıca, başlangıç durumu, modelde kullanılan varsayımlar ve diğer parametrelerin değerlerine de bağlı olabilmektedir.

Giriş verileri: Modelde dinamik bir şekilde değişen süreçleri temsil etmek için veri dosyaları veya diğer modellerden gelen harici girdilerin kullanıldığı açıklanmalıdır.

Alt modeller: "Genel bakış" bölümünde listelenen süreçleri temsil eden alt modeller, modelin ayrıntılı olarak incelendiği bölümdedir. Bu alt modellerin her biri, belirli bir süreci temsil etmekte ve bu süreçleri açıklayan bir dizi denklem veya işlevsel formül içermektedir. Bu alt modellerin parametreleri, boyutları ve referans değerleri, her bir sürecin özelliklerine bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin, bir sürecin hızı veya etkinliği, parametrelerin değerine bağlı olarak değişebilmektedir. Ayrıca, boyutlar veya referans değerleri, ölçülen veya tahmin edilen verilere dayalı olarak belirlenebilmektedir. Alt modeller nasıl tasarlanmış veya seçilmiş ve bunlara nasıl parametre uygulanmış ve ardından nasıl test edilmiştir gibi sorular önem verilmesi gereken bir diğer faktördür. Tüm bunlara yanıt arayan araştırmacı, sürecin sonunda tam olarak istediği modeli anlaşılır hale getirmiş olur. ODD süreci bunu sağlamaktadır.

Tablo 1’de ilk dönem ABFM çalışmaları verilmiştir. Bu çalışmalar kurulacak modele örnek teşkil edeceği için kullanılan temel tercihler ve teknik bakımdan araştırmacılar tarafından incelenmeleri uygun görülmüştür.

Tablo 1. Erken dönem ABFM çalışmalarının model yapıları

Yazar	Tercih	Fiyat Belirleme	Evrım, Uygunluk	Strateji Temsili
Arifovic (1996)	CRRA	Piyasa Temizleme	GA, fayda	Gerçek Parametreler
Arthut vd. (1997)	CARA	Piyasa Temizleme	GA, Tahmin	Sınıflandırma
Belrtatti ve Margarita (1992)	CRRA	Rassal Eşleşme	Tepe Tırmanma Algoritması	YSA
Bullard ve Duffy (2001)	CRRA	Piyasa Temizleme	OLS, tahmin	Gerçek Parametreler
Chen ve Yeh (2001)	CARA	Fiyat Ayarlaması	GP, tahmin	Genetik Fonksiyonlar
Chiarella ve Iori (2002)	-	Emir defteri	-,-	Gerçek Parametreler
Farmer ve Joshi (2002)	-	Fiyat Ayarlaması	-,-	Gerçek Parametreler
LeBaron (2001)	CRRA	Piyasa Temizleme	GA, fayda	YSA
Lettau (1997)	CARA	Dışsal	GA, fayda	Gerçek Parametreler
Levy vd. (1994)	CRRA	Piyasa Temizleme	-, fayda	Gerçek Parametreler
Raberto vd. (2001)	-	Emir defteri	-, fayda	Gerçek Parametreler
Routledge (2001)	CRRA	Piyasa Temizleme	GA, fayda	Gerçek Parametreler
Tay ve Linn (2001)	CRRA	Piyasa Temizleme	GA, tahmin	Bulanık mantık

Kaynak: (Tsfatsion ve Judd, 2006)

Tablo 1 ‘de Tercih başlığı altında ajanlar tarafından kullanılan tercih türleri tanımlanmaktadır. Fiyat belirleme, varlık fiyatlarının belirlenme yöntemini açıklamaktadır. Evrim, varsa hangi hesaplamalı evrim mekanizmalarının kullanıldığını ifade etmektedir. Uygunluk, stratejileri geliştirmek ve ajan strateji seçimlerini belirlemek

için kullanılan uygunluk ölçüsüdür. Strateji temsili, stratejilerin bilgisayarda saklanma şeklidir. Genellikle bu, önceden tanımlanmış bir fonksiyonel formdur ve gösterim, basitçe gerçek parametrelerin bir vektörüdür. GA, genetik algoritma, CARA ve CRRA, sırasıyla sürekli mutlak riskten kaçınma ve sürekli göreceli riskten kaçınmadır. (Tesfatsion ve Judd, 2006).

4. GASM ve SFI-ASM Karşılaştırması

Bu iki çalışma ABFM literatüründe borsa yapay piyasa modelleri arasında en çok bilinen çalışmalar arasında yer almaktadır. SFI-ASM temeline GASM'ı alarak ondan daha gelişmiş bir çalışma olarak yayımlanmıştır. İki çalışma da temelde piyasada ajanların incelenmesi üzerine kurgulanmıştır. Erken dönem çalışmaları olmaları sebebiyle oldukça kısıtlı olan iki çalışma da alanının ilk genel borsa yapısı modelleri olmuştur. Bu modeller Tablo 2'de kısaca karşılaştırılmıştır.

Tablo 2. GASM ve SFI-ASM Karşılaştırması

Model	GASM (2000)	SFI-ASM (2002)
Piyasa Yapısı	Yapay Piyasa Modeli	Yapay Piyasa Modeli
Ajanlar	100 ajan - alıcı ve satıcı - Otonom	100 alıcı - 50 satıcı
Varlık	Tek varlık ve sınırsız arz	İki varlık: Bir riskli ve bir risksiz
İşlemler	Rassal olarak eşleşme	Kurala dayalı eşleşme
Zaman	1000 zaman adımı	25 farklı simülasyon zamanı
Kalibrasyon	Yok	Sadece modelin ilk adımında var
Öğrenme	Yok	Var
Market Yapıcı	Var	Var
Fiyat Mekanizması	Market yapıcı fiyatı belirlemede ve sonraki zaman adımını başlatmaktadır.	Market yapıcı belirlemektedir. Ajanlar nakit ve portföylerini güncellemekte ve sonraki zaman adımını başlatmaktadır.
Strateji	Optimist ve Pesimist ajanlar sebebiyle %90 oranında nakit tutulmakta veya %90 hisse alımı gerçekleşmektedir.	100 kural arasından GA ile 20 si elenmekte ve sadece bir adet işlem yapılmaktadır.
Programlama	Extreme Programing (XP)	C ile Smalltalk – NeXT Comp.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

GASM çalışmasında 100 heterojen ajan otonom olarak hareket etmektedirler. Yalnızca alıcı ve satıcı şeklinde iki çeşit olarak piyasada mevcuttur. Ajanların belirli stratejileri bulunmamaktadır. Piyasada tek bir varlık bulunmakta ve ajanlar bu varlığı sınırsız olarak alabilmektedirler. Ticari işlemler zaman adımının başında rassal olarak belirlenmektedir. Tüm piyasa bin işlem adımından oluşmakta ve gerçek piyasalar ile kalibrasyonu bulunmamaktadır. Ajanlar GASM içerisinde öğrenme sürecine sahip değildirler. Market yapıcı her işlem zamanından önce fiyatları özgürce belirlemektedir. Alım-satım kararları bu adımdan sonra rassal olarak belirlenmekte ve simülasyon başlatılmaktadır. Piyasada bulunan ajanların yarısı optimist, diğer yarısı pesimist olarak kurgulanmıştır. Optimist ajanlar ellerinde bulunan nakit parayı %90 oranında harcamakta, pesimist ajanlar ise ellerindeki hisseleri %90 oranında tutmaktadırlar. GASM içerisinde nakit miktarı, ticari varlığın arzı ve market yapıcının fiyatı saptaması süreçleri özgürce belirlenmektedir. Çalışma "extreme programming" yöntemiyle adım adım olacak şekilde inşa edilmiştir.

SFI-ASM'de ise 100 adet alıcı ajan ve 50 adet satıcı ajan bulunmaktadır. Modelde iki varlık bulunur ve riskli, risksiz olarak birbirinden ayrılmıştır. Risksiz varlık %10 oranında faiz ödemesi yaparken riskli varlık stokastik bir süreç sonucu temettü dağıtmaktadır. Piyasada işlemler belirli kurallara göre gerçekleşmektedir. Her seferinde ajanlar bir adet hisseyi alıp satabilmektedir. Optimizasyon yaparken toplamda bulunan yüz farklı

eşleşme kuralından en kötü yirmi tanesi GA kullanılarak elenmektedir. Ajanlar sürekli olarak öğrenmektedir. Modelde beklenti bulunmamaktadır. Piyasada yalnızca ilk adımda kalibrasyon bulunmaktadır. 25 farklı simülasyon yapılmıştır. Market yapıcı bu piyasada da fiyatı belirlemekte ve işlemleri gerçekleştirmektedir. İşlemlerin gerçekleşmesinden sonra ajanlar portföylerini güncellemekte ve hacim bilgisi kayıt altına alınmaktadır.

5. Sonuç ve Öneriler

Çalışmada ele alınan iki model ve erken dönemde yapılan ilk çalışmalar incelendiğinde görülecektir ki bir piyasa diğerinin özelliklerinin üzerine konarak daha ileri bir piyasaya dönüşmektedir. Bu bağlamda GASM tek varlıklı olmasına rağmen onu temel alarak geliştirilen SFI-ASM iki varlıktan oluşmaktadır. Sonrasında daha karmaşık çalışmalar yapılmış, temel ve teknik yatırımcılar modellere girmeye başlamıştır. Bunun yanında ticaret sistemini geliştiren hatta bu çalışmaları spesifik olarak revize eden çalışmalar da mevcuttur.

Araştırmacılar ABM literatürünü ve erken dönem çalışmaları inceledikten sonra ODD süreci üzerinden çalışmaya başlayabileceklerdir. Burada önemli olan ilk etapta piyasa, ajanlar ve varlıkların özelliklerinin iyi belirlenmesidir. Detayların sürecin başında iyi belirlenmesi çalışma ilerledikçe ortaya çıkacak karmaşıklıkla mücadeleyi kolaylaştıracaktır. ABFM çalışmanın ortasında parametrelerin kolaylıkla değiştirilebileceği bir alan değildir. Araştırmacılar bu sebeple varlık özelliklerini netleştirdikten sonra çalışmaya başlamalıdır. Bir diğer önemli nokta ajanların stratejileridir ki, burada oldukça karmaşık süreçlerden bahsedilmesi gerekmektedir. Alım-satım ve hatta elde tutma ya da nakit tutup bunun üzerinden faiz gelirinin olması gibi detaylar büyük önem taşımaktadır ve oldukça karmaşık süreçlerdir. Her bir parametredeki değişim veya yeni bir parametre eklenmesi çalışmada bambaşka sonuçlara yol açabilmektedir. Piyasada ne kadar çok ajan birbirleriyle etkileşime sahipse süreç o kadar karmaşılaşmakta ve simülasyon süresi buna bağlı olarak üssel olarak artmaktadır. Dolayısıyla araştırmacı en baştan senaryoyu iyi belirlemek zorundadır. Bu sayede uzun süreçlerin hatalı şekilde tekrar edilmesinin önüne geçilebilmektedir.

Simülasyonlar yapıldıkça çalışmadaki parametrelerin değişimi ve incelemeler sonrasında araştırmacılar başta hiç tahmin etmedikleri sonuçlara ulaşabileceklerdir. ABM bu sebeple çokça çalışılması gereken ve çalışıkça derinleşen bir yöntemdir.

Kaynakça

- Agrawal, A., Gans, J.S., & Goldfarb, A. (2019). Artificial Intelligence: The Ambiguous Labor Market Impact of Automating Prediction. *Journal of Economic Perspectives*, 33(2), 31-50.
- Alpaydın, E. (2010). *Introduction to Machine Learning*. MIT Press.
- Aras, G. (2003). Sermaye piyasalarının gelişmesinde kurumsal yatırımcıların rolü: OECD ülkeleri ve Türkiye örneği. Kurumsal Yatırımcı Yöneticileri Derneği, İstanbul
- Arifovic, J. (1994). Genetic algorithm learning and the cobweb model. *Journal of Economic dynamics and Control*, 18(1), 3-28.
- Bajari, P., Nekipelov, D., Ryan, S. P., Yang M. (2015). Machine Learning Methods for Demand Estimation, *Journal American Economic Review*, 105(5), 481-485.
- Binmore, K., & Samuelson, L. (1999). Evolutionary drift and equilibrium selection. *The Review of Economic Studies*, 66(2), 363-393.
- Demirtaş, Ö., ve Güngör, Z. (2004). Portföy yönetimi ve portföy seçimine yönelik uygulama. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 1(4), 103-109.
- Demirtaş, Ş. C., & Şahin, S. Ç. (2022). Algorithmic trading versus human traders at different information levels. *Ullakbilge*, 75, 825-835.
- Drake, Adrian E., Marks, Robert E. (2002). Genetic algorithms in economics and finance: Forecasting stock market prices and foreign exchange- A review, In Shu-Heng Chen (Ed.) *Genetic Algorithms and Genetic Programming in Computational Finance*, 29-54.

- Galindo J. & Tamayo P. (2000). Credit Risk Assessment Using Statistical and Machine Learning: Basic Methodology and Risk Modeling Applications, *Computational Economics*, 15, 107–143.
- Grimm, C. M., Lee, H., Smith, K. G., & Smith, K. G. (Eds.). (2006). *Strategy as action: Competitive dynamics and competitive advantage*. Oxford University Press on Demand.
- Grimm, V., & Railsback, S. F. (2012). Designing, formulating, and communicating agent-based models. In *Agent-based models of geographical systems* (pp. 361-377). Springer, Dordrecht.
- Grimm, V., Berger, U., DeAngelis, D. L., Polhill, J. G., Giske, J., & Railsback, S. F. (2010). The ODD protocol: a review and first update. *Ecological modelling*, 221(23), 2760-2768.
- Grimm, V., Revilla, E., Berger, U., Jeltsch, F., Mooij, W. M., Railsback, S. F., Thulke, H.-H., Weiner, J., Wiegand, T., & DeAngelis, D. L. (2005). Pattern-oriented modeling of agent-based complex systems: Lessons from ecology. *Science*, 310, 987–991.
- Grossman, S. J., & Stiglitz, J. E. (1980). On the impossibility of informationally efficient markets. *The American economic review*, 70(3), 393-408.
- Holland, J. H. (1992). Genetic algorithms. *Scientific American*, 267(1), 66-73.
- Hommes, C., & LeBaron, B. (Eds.). (2018). *Computational economics: heterogeneous agent modeling*, Amsterdam & Oxford, Elsevier.
- Horst, U. (2005). Financial price fluctuations in a stock market model with many interacting agents. *Economic Theory*, 25(4), 917-932.
- Kirman, A. (2002). Reflections on interaction and markets. *Quantitative Finance*, 2(5), 322.
- Kirman, A. (2010). *Complex economics: individual and collective rationality*, London & New York, Routledge.
- LeBaron, B. (2001). A builder's guide to agent-based financial markets, *Quantitative Finance*, 1(2), 254-261, doi: 10.1088/1469-7688/1/2/307.
- LeBaron, B. (2002). Building the Santa Fe artificial stock market. *Physica A*, 1, 20.
- LeBaron, B. (2006). Agent-based computational finance. In L. Tesfatsion & K. L. Judd (Eds.), *Handbook of computational economics* (pp. 1187–1233). Amsterdam: Elsevier.
- LeBaron, B. (2021). Microconsistency in simple empirical agent-based financial models. *Computational economics*, 58(1), 83-101.
- Maehara, T., Yabe, A., Kawarabayashi, K. (2015). Budget Allocation Problem with Multiple Advertisers: A Game Theoretic View, Proceedings of the 32 nd International Conference on Machine Learning, Lille, France, 2015. JMLR: W&CP volume 37.
- Mahfoud S., Mani G. (1996). Financial Forecasting Using Genetic Algorithms, *Applied Artificial Intelligence*, 10, 543- 565.
- Mitchell, M. (1998). *An introduction to genetic algorithms* MIT Press. Cambridge, Massachusetts. London, England.
- O'Halloran, S., Maskey, S., McAllister, G., Park, D. K., & Chen, K. (2016). Data science and political economy: application to financial regulatory structure. *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 2(7), 87-109.
- Pabuçcu, H. (2019). Borsa endeksi hareketlerinin makine öğrenme algoritmaları ile tahmini. *Uluslararası iktisadi ve idari incelemeler dergisi*, (23), 179-190.
- Patel, J., Shah, S., Thakkar, P., & Kotecha, K. (2015). Predicting stock and stock price index movement using trend deterministic data preparation and machine learning techniques. *Expert systems with applications*, 42(1), 259-268.
- Poledna, S., Miess, M. G., Hommes, C., & Rabitsch, K. (2023). Economic forecasting with an agent-based model. *European Economic Review*, 151, 104306.
- Railsback, S. F. (2001). Concepts from complex adaptive systems as a framework for individual-based modelling. *Ecological modelling*, 139(1), 47-62.
- Railsback, S. F., & Grimm, V. (2019). *Agent-based and individual-based modeling: a practical introduction*, Princeton & Oxford, Princeton university press.
- Routledge, B. R. (1999). Adaptive learning in financial markets. *The Review of Financial Studies*, 12(5), 1165-1202.
- Schaffer, J. D., Caruana, R., Eshelman, L. J., & Das, R. (1989). A study of control parameters affecting online performance of genetic algorithms for function optimization. In *Proceedings of the 3rd international conference on genetic algorithms* (pp. 51-60).
- Shapiro, S. C. (1992). *Encyclopedia of artificial intelligence second edition*. New Jersey: A Wiley Interscience Publication.
- Subramanian S., Venugopal M.S., Rao U.S. (2004). Usefulness of Genetic Algorithm Model for Dynamic Portfolio Selection, *Journal of Financial Management and Analysis*, 17(1), 45-53.

Tesfatsion, L., & Judd, K. L. (Eds.). (2006). Handbook of computational economics: agent-based computational economics, Amsterdam & Oxford, Elsevier.

Topal Koç, D. (2021). Algoritmik İktisat. *İktisat ve Toplum*, 110-124.

Yu, Q., Miche, Y., Séverin, E., & Lendasse, A. (2014). Bankruptcy prediction using extreme learning machine and financial expertise. *Neurocomputing*, 128, 296-302.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur. (Çalışmamız etik onay gerektirmemektedir. Web ortamına sunulmuş ikincil veriler kullanılarak veri havuzu oluşturulmuştur.

Yazar Katkısı: Şükrü Can DEMİRTAŞ (%50), Senem ÇAKMAK ŞAHİN (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None. (Our study does not require ethical approval. A data pool was created using secondary data submitted to the web.

Author Contributions: Şükrü Can DEMİRTAŞ (50%), Senem ÇAKMAK ŞAHİN (50%)

FDI-Inequality Nexus and the Role of Absorptive Capacity: A Finite Mixture Modeling Approach*

Bengi SARSILMAZ¹

¹ Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, bengi.sarsilmaz@gmail.com ORCID: 0000-0001-5197-7717

Abstract: The FDI-income inequality nexus is indetermined in theory, with several opposing mechanisms proposed. Empirical studies also produce mixed results. It might suggest a heterogeneous response of income inequality to FDI inflows conditional on distinct characteristics in recipient countries. While fixed or random effects modeling addresses unobserved country-specific characteristics in panel applications, recent studies introduce observable factors like absorptive capacity for explaining conflicting results and employ threshold panel regression models based on outcomes (supervised learning). Different from the previous studies, this study takes a distinct empirical strategy by adopting a finite mixture model (FMM) as an unsupervised model-based clustering technique to scrutinize distributional heterogeneity in this nexus. The study then questions the role of absorptive capacity as a conditioning factor with varying effects on the inequality of FDI. To this end, we construct a country-wise absorptive capacity index that, to the best of our knowledge, has not been developed before in the context of FDI-inequality linkage. Our empirical results, based on panel data from 26 developing countries between 2004-2019, explain the varying effects of FDI on inequality across three clusters. FDI improves income inequality in the first cluster, while it does not significantly affect in the second and deteriorates in the third cluster. A notable finding is the spatial proximity between clusters, as all transition economies are in the first cluster, where FDI contributes to income distribution. Furthermore, this study reveals that a country's high absorptive capacity, especially its high-level human capital, prevents its negative impact of FDI on distribution.

Keywords: Finite-Mixture Model, Foreign Direct Investment, Income Inequality, Absorptive Capacity, Panel Data

Jel Codes: C18, E25, F21

Doğrudan Yabancı Yatırım-Gelir Eşitsizliği Bağlamı ve Özümseme Kapasitesinin Rolü: Bir Sonlu Karışım Model Yaklaşımı

Atf: Sarsilmaz B. (2023). FDI-Inequality Nexus and the Role of Absorptive Capacity: A Finite Mixture Modeling Approach, *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 215-236.
<https://doi.org/10.30586/pek.1322531>

Geliş Tarihi: 04.07.2023
Kabul Tarihi: 06.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Öz: Literatürde Doğrudan Yabancı Yatırımların (DYY) gelir dağılımı eşitsizliği üzerindeki etkisi ile ilişkili birkaç karşıt mekanizma öne sürülmekte ve bu mekanizmalar DYY-gelir dağılımı eşitsizliği bağlantısını teorik zeminde belirsiz kılmaktadır. Bununla birlikte, ampirik çalışmalar da birbiriyle çelişen sonuçlar üretmektedir. Bu durum, alıcı ülkelerin kendilerine özgü farklı özelliklerinden kaynaklı olarak DYY'lere karşı gelir eşitsizliğinin heterojen bir tepkisi ile açıklanabilir. Sabit veya rassal etkiler modellemesi, panel uygulamalarında gözlemlenmeyen ülkeye özgü özellikleri ele alırken, son çalışmalar, çelişkili sonuçları açıklamak için özümseme kapasitesi gibi gözlemlenebilir faktörleri ele almakta ve sonuçlara (denetimli öğrenme) dayalı eşik panel regresyon modellerini kullanmaktadır. Bu çalışma, önceki çalışmalardan farklı olarak DYY- gelir dağılımı eşitsizliği bağlantısını denetimsiz bir model tabanlı kümeleme tekniği olan sonlu karışım modeli (SKM) ile inceleyerek farklı bir ampirik strateji ortaya koymaktadır. Ek olarak, bu çalışma DYY'nin eşitsizlik üzerindeki değişen etkilerinde koşul faktör olarak özümseme kapasitesinin rolünü de sorgulamaktadır. Bu amaçla, bu çalışmada daha önce DYY-eşitsizlik bağlantısı çerçevesinde geliştirilmemiş, ülke bazında bir özümseme kapasitesi endeksi oluşturuyoruz. 2004-2019 döneminde 26 gelişmekte olan ülkenin panel verilerine dayanan ampirik sonuçlarımız DYY'nin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini üç farklı ülke kümesine göre açıklamaktadır. DYY, birinci kümede

* Bu çalışma "The Impact of Absorptive Capacity on the Linkage Between Foreign Direct Investment and Income Inequality" başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

gelir eşitsizliğini iyileştirirken, ikinci kümede önemli ölçüde etkilememekte ve üçüncü kümede kötüleştirmektedir. Çalışmada dikkat çekici bir bulgu ise tüm geçiş ekonomilerinin DYY'lerin gelir dağılımına katkıda bulunduğu ilk kümede yer alması gibi kümeler içerisinde mekânsal yakınlıkların bulunmasıdır. Ayrıca, bu çalışma bir ülkenin yüksek özümseme kapasitesinin özellikle de yüksek düzeydeki beşerî sermayesinin, DYY'lerin gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkisini önlediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sonlu Karışım Modeli, Doğrudan Yabancı Yatırım, Gelir Dağılımı Eşitsizliği, Özümseme Kapasitesi, Panel Veri

Jel Kodları: C18, E25, F21

1. Introduction

Despite many efforts to reduce global income inequality to a desirable level, it has remained high since the 1990s. Along with a rise in global integration over the last decades, inequitable wealth distribution continues to pose a growing concern not only for economic injustice but also for the well-being of society (Antràs, de Gortari and Itskhoki, 2017; Lee, Lee, and Lien, 2020). Therefore, many studies have been conducted to examine the factors contributing to income inequality, such as economic growth (Kuznets, 1955), population growth (Deaton and Paxon, 1997; Firebaugh 1999), unemployment (Mocan 1999), inflation (Blank and Blinder 1986; Blejer and Guerrero, 1990), trade openness (Reuveny and Li, 2003), and urbanization (Kanbur and Zhuang, 2014).

A significant increase in international capital mobility and multinational businesses has sparked academic interest in investigating the role of foreign direct investment (FDI) in explaining income inequality. However, the FDI-income inequality nexus seems conceptually unclear in the theoretical literature. On the one hand, some studies argue that FDI inflow leads to an increase in labor productivity and, thus, real wages. This, in turn, makes closer the incomes of capital owners and labor, resulting in equal income distribution in the host country (Mundell, 1957). Some other studies, on the other hand, propose that multinational companies enhance the demand for skilled labor in host countries due to outsourcing activities (Feenstra and Hanson, 1997) or skill-driven technological changes (Findlay, 1978; Wang, 1990; Wang and Blomström, 1992), thereby boosting the wages of the skilled or causing unemployment for the unskilled, consequently widening the gap in income inequality. Further, another strand of the literature explains this nexus within the context of the transition to a new technological paradigm (Aghion and Howitt, 1998, 262) and argues that the relationship between FDI inflow and income inequality is non-linear. Based on this paradigm, technological transfers through FDI increase inequality in the short run as a learning process and reduces it over the long term as a process of skill upgrading. This pattern is an alternative explanation of the Kuznets curve (1955) relating income inequality to the level of GDP¹.

In line with the opposing theoretical views, empirical studies produce mixed results. Although the majority of empirical studies document that FDI widens income inequality (Tsai, 1995; Gopinath and Chen, 2003; Basu and Guariglia, 2007; Mahutga and Bandelj, 2008; Herzer, Hühne, and Nunnenkamp, 2014; Suanes, 2016), some studies find that FDI reduces income inequality (Jensen and Rosas, 2007; Jalilian and Weiss, 2022) while others find no significant link (Alderson and Nielsen, 1999; Milanovic, 2005; Sylwester, 2005; Franco and Gerussi, 2013). Further, another line of research finds evidence of an inverted U-shaped pattern (Figini and Görg, 1999; Herzer and Nunnenkamp, 2012; Ucal, Haug, and Bilgin, 2016).

¹Kuznets theory explains income inequality in the context of economic development based on a rural-to-urban transition. He considers a dual economy with two income groups: Capital and labor owners. Income inequality between these two groups rises in the early stages of industrialization, then falls in the later stages.

Consequently, some studies consider country-specific characteristics to address heterogeneity in the response of inequality to FDI (Mihaylova, 2015; Tsaurai, 2020). Threshold regression is a commonly used method for this purpose (Wu and Hsu, 2012; Yeboua, 2019; Huynh, 2021). This method chooses a threshold for the conditioning factor to split the sample into different subgroups. The main concern of this supervised methodology is that it relies on subjective decisions on the choice of threshold for the conditioning factor (Wang and Lee, 2021).

This study revisits the FDI-inequality link to account for distributional heterogeneity with a focus on the role of absorptive capacity, employing panel data from 26 developing countries over the 2004-2019 period. Contrary to the previous studies, the study takes a distinct empirical strategy by adopting Finite Mixture Modeling as an unsupervised model-based clustering² technique to scrutinize distributional heterogeneity in the linkage between income inequality and FDI.³ Before FMM analysis, however, the study takes into account cross-sectional dependency in the model by augmented mean group estimation technique (AMG) since common global shocks due to political and financial events and unobserved factors may lead to the co-movement of income inequality across countries (Acemoglu and Robinson, 2002; Bumann and Lensink, 2016; Sayed and Peng, 2021). FMM is a data-driven methodology that endogenously identifies clusters based on the similarity of the conditional distributions of income inequality and thus avoids the arbitrary choice of threshold problem encountered in previous studies (Ouédraogo, Sawadogo, R. and Sawadogo H., 2020; Wang and Lee, 2021). FMM allows us to capture varying effects of FDI on inequality across the clusters and hence enables us to investigate the question of whether the absorptive capacity of countries plays a prominent role in assigning the membership for countries where FDI has a favorable or adverse effect on inequality.

Absorptive capacity⁴ refers a host country's ability to learn and apply new external technology from a developed foreign country (Dahlman and Nelson, 1995). There are important reasons why absorptive capacity might explain the membership of the clusters. On one hand, a host country's robust absorptive capacity might enhance its ability to attract more FDI by creating a favorable investment environment and increasing FDI efficiency (Wu and Hsu, 2012). On the other hand, some absorptive capacity indicators, such as financial depth and attainment of secondary and tertiary education, can act as driving forces of income inequality (Dabla-Norris et al., 2015). Because there is no agreement on how to measure absorptive capacity, previous studies have used proxy variables such as school enrollment rates (Mihaylova, 2015; Khan and Nawaz, 2019; Yeboua, 2019), information and communication technologies (Tsaurai, 2020), air transport, electricity consumption (Wu and Hsu, 2012), financial indicators (private credit, bank deposits) (Majeed, 2017; Lee, Lee, and Cheng, 2022), and, institutional quality and governance indicators (Huynh, 2021; Le. et al., 2021). In each study, the absorptive capacity is viewed from a different standpoint, and the empirical results vary accordingly. Further, although some firm-based studies construct an absorptive capacity index, to the best of our knowledge, a country-wise absorptive capacity index has not yet been

² Among unsupervised clustering techniques, finite mixture models (FMM) are increasingly preferred over heuristic approaches (K-means, hierarchical agglomerative methods and etc.) This inclination primarily arises from FMM's solid foundation in a well-defined mathematical framework, which is investigated using well-established statistical methodologies (Marriott, 1974). Unlike heuristic clustering methods that lack an underlying statistical model, FMM presents a systematic and formal approach to address issues like determining cluster numbers and evaluating model validity (Figueiredo and Jain, 2002). Furthermore, this approach offers advantages when confronted with real-world scenarios. For instance, when clusters overlap or are in close proximity, the assumption of equal variances across clusters, as employed in heuristics, may not hold in practice (Vermunt, 2011). Moreover, under the assumption of multivariate normal components, mixture model-based clustering is sensitive to outliers (McLachlan, 2009). To compare the performance of these two methods, both scenarios involving overlapping clusters and outliers were tested, revealing FMM's empirical superiority (Luoma, 2019).

³ As an exception, a study by Wang and Lee (2020) uses FMM to explain the FDI-inequality nexus by country risk. Wang and Lee employ a country risk measure that reflects institutional quality and documents that it affects the probability of class membership. However, we find no evidence that our measure of the institution has such an effect. It might be because our measure is different in that we focus on the indicators referring to the effectiveness of the government in implementing regulations regarding the institutions instead of the government's role in political matters.

⁴ An extensive overview of the absorptive capacity concept is presented in the literature review section.

developed using a formal method in the context of the FDI-income inequality nexus.⁵ We construct an absorptive capacity index for each country in the sample over time, using principal component analysis (PCA) that transforms a large number of original variables into a set of factors or components (Sharma, 1996; Meyers, Gamst, and Guarino, 2013). To this end, we include twelve variables derived from the relevant literature under four components: human capital, financial development, governance/institutional quality, and infrastructure development.⁶

Our results point to the presence of three clusters for the countries in the sample with the opposing impacts of FDI on inequality. FDI improves income inequality in the first cluster, while it does not significantly affect in the second and deteriorates in the third cluster. In addition, there are certain spatial proximities between the countries in these clusters. One of the main findings is that all transition economies are inclined to be part of a first cluster where FDI contributes to income equalization. As for the role of absorptive capacity, both the absorptive capacity index and its subcomponents significantly affect the FDI-inequality nexus. Concretely speaking, while absorptive capacity itself does not lead to an income-equalizing effect of FDI, it contributes significantly to avoiding the inequality-widening effect of FDI. Especially human capital, a key component of the absorptive capacity index, has been identified as one of the most powerful tools for mitigating the negative effects of FDI.

The rest of the paper is organized as follows. Section 2 provides a comprehensive overview of the existing literature. Section 3 presents the data sources and the variables. Section 4 outlines the empirical approach employed, and section 5 reports the estimation results. Finally, we discuss the conclusions and policy implications in Section 6.

2. Literature Review

There is a broad literature on the inequality-FDI nexus (Sylwester, 2005; Jensen and Rosas, 2007; Mahutga and Bandelj, 2008; Halmos, 2011; Chintrakarn, Herzer, and Nunnenkamp, 2012; Asteriou, Dimelis, and Moudatsou, 2014; Herzer, Hühne and Nunnenkamp, 2014; Chen, 2016; Ucal, Haug, and Bilgin, 2016). However, since we focus on the role of absorptive capacity, we limit our review specifically to the sub-literature on the use of a conditioning factor(s) to explain this nexus.

Before discussing these factors in relation to FDI and inequality, we briefly overview the concept of absorptive capacity, its evolution over time and its reinterpretation in the context of FDI. The roots of absorptive capacity can be traced back to the concept of social capability, first introduced by Ohkawa and Rosovsky (1973) to capture the role of social and political institutions in economic growth. Abramovitz (1986) later considered social capability as the pre-condition for the less technologically developed countries to successfully catch-up with leading economies. In this way, this concept includes the attributes and quality of people and institutions shaping a society's ability to adopt, adapt, and enhance external technologies. This national-scale social capability notion bears resemblance to the firm-oriented concept of absorptive capacity introduced by Cohen and Levinthal (1990). In their seminal work, they defined it as a firm's ability "to recognize the value of new information, assimilate it, and apply it for commercial ends". In the subsequent studies, various scholars (Zahra and George, 2002; Schmidt, 2005; Todorova and Durisin, 2007) refined and expanded this concept, introducing sub-concepts and

⁵Nowbutsing (2009) constructs a composite index with a simple average in examining the impact of absorptive capacity on the FDI-growth link. In addition, Feeny and De Silva (2012) create an index using cross-sectional data with alternative methods, such as factor analysis and a simple average, while examining the role of absorptive capacity on the foreign aid-growth link. The shortcoming of the first study is related to the employed methodology since the variables are assumed to have equal weights, and that of the second study is that it has to use cross-country data due to the limitations of data availability. Further, in the second study, the selected variables for the absorptive capacity index, such as donor practices, are not relevant to a general concept of absorptive capacity but rather to the literature on foreign aid effectiveness.

⁶The index we create with these variables can be adapted to other fields as it is a proxy for the general concept of absorptive capacity. As noted in Abramovitz's (1986) article, human capital, economic and political stability, liberalization of markets, and adequate infrastructure are the minimum necessities to absorb foreign investment and its benefits.

extending its dimensions. Despite varying interpretations, these studies consistently depict absorptive capacity as a set of organizational processes that enable a firm to acquire, integrate, transform, and leverage new knowledge, ultimately adapting to rapidly changing environments. While the majority of conceptual discussions revolve around the notion in relation to firms, a number of studies (Narula, 2004; Juknevičienė, 2013)⁷ reconsider it from different aspects on a regional or national scale. In the context of FDI, a higher level of absorptive capacity can enhance a country's capacity to benefit from the expertise and technology brought in by foreign investors. This is because a nation with strong absorptive capacity is better equipped to learn and integrate innovations and practices introduced by foreign enterprises, resulting in increased capital, advanced technology and improved managerial skills (Nguyen et al., 2009). Within this framework, the concept of absorptive capacity can be delineated as "the maximum FDI that an economy can effectively assimilate," as posited by Kalotay (2000).

Apart from conceptual discussions, many empirical studies have examined the absorptive capacity-FDI linkage by employing a range of distinct absorptive capacity indicators. Some studies focus on human capital (Borensztein, de Gregorio, and Lee 1998; Van den Berg 2001; Blomström and Kokko 2003), while others consider financial development (Huang and Xu 1999; Hermes and Lensink 2003), institutional quality (Meyer and Sinani 2009; Jude and Leveuge 2014), and infrastructure development (Zhang and Markusen 1999; Kumar 2006) to understand this relationship. All these studies conclude that good quality absorptive capacity in developing countries can improve the investment climate for FDI, thereby attracting more FDI. Furthermore, sufficient absorptive capacity in an environment of trust drives FDI as technology diffusers rather than resource exploiters.

In addition, there is also a strand of studies examining absorptive capacity-inequality linkage. Again, this relationship is discussed with several absorptive capacity measures. In general, the studies considering human capital (Checchi, 2001; de Gregorio and Lee, 2002), institutional and governance quality (Zhuang, de Dios, and Martin, 2010), infrastructure development (Calderón and Servén, 2004; Ajakaiye and Ncube, 2010) find that good quality of these factors has reducing impact on income inequality. However, the effect of financial development on income inequality seems inconclusive, even though the theories mostly argue for a reducing impact (Banerjee and Newman, 1993; Galor and Zeira, 1993). Some studies find that financial development has an equalizing impact on income distribution (Li, Squire, and Zou, 1998; Beck, Demirguc-Kunt, and Levine, 2005), while others find the opposite (Jauch and Watzka, 2016; Haan and Sturm, 2017). In sum, since FDI and income inequality have strong relationships with absorptive capacity variables, and studies considering the FDI-inequality link obtain conflicting results, there has been a growing interest in absorptive capacity's involvement in the linkage between FDI and inequality.

Table 1 summarizes the empirical studies investigating the relationship between FDI and inequality link with the different accompanying variables. As shown in Table 1, FDI inflow leads to widening income inequality in all studies except for the study of Lee, Lee and Lien (2020). When the accompanying variables exceed a certain level, most studies suggest that the distorting effect of FDI diminishes (Wu and Hsu, 2012; Mihaylova, 2015; Majeed, 2017; Tsaurai, 2020; Huynh, 2021; Le et al., 2021) or may become an income equalizer (Yeboua, 2019). However, the remaining studies (Lin, Kim, and Wu, 2013; Khan and Nawaz, 2019; Lee, Lee, and Lien, 2020) argue that accompanying variables do not affect income inequality reduction through FDI. Wang and Lee (2020) also do not find a significant relationship between FDI and inequality based on the fixed-effects regression

⁷For instance, Narula (2004) views national or regional absorptive capacity as more than the sum of individual enterprise capacities; it also considers the capabilities of mediating organizations in the region and the interconnections between them. Juknevičienė (2013) redefines national absorptive capacity within the national innovation system framework and refers to a capacity to absorb knowledge from public administration institutions in addition to other stakeholders such as research institutes and role players of businesses.

model. However, they find the varying effects of FDI when including country risk as a concomitant variable in their FMM analysis.⁸

Table 1. A Summary of Empirical Literature Examining the Relationship Between FDI and Income Inequality Using Accompanying Variables

Authors (year)	Countries, Sample Period	Absorptive Capacity Variables	Methodology	Summary Findings
Wu & Hsu (2012)	54 countries, 1980-2005	Infrastructural development	Endogenous threshold regression model	FDI leads to deteriorating income distribution in the whole sample. The worsening impact of FDI increases in countries with lower infrastructure development.
Lin, Kim & Wu (2013)	73 countries, 1970-2005	Average years of schooling	Instrumental variable threshold regression model	Below the threshold of schooling years, FDI reduces the income gap between low and high-income countries. Beyond this threshold, however, the relationship reverses and widens the gap.
Mihaylova (2015)	10 CEE countries, 1990-2012	- Secondary school enrollment ratio - Economic development (GDPPC)	Fixed effects regression model	FDI leads to deteriorating income distribution in the whole sample. However, as human capital and economic development improve, the worsening impact of FDI on distribution diminishes.
Majeed (2017)	65 developing countries, 1970-2008	- Secondary school enrollment ratio - Financial development - Economic development (GDPPC)	Panel regression model	FDI leads to deteriorating income distribution in the whole sample. However, as the levels of human capital, financial, and economic development increase, the worsening effect of FDI on the distribution becomes less pronounced.
Yeboua (2019)	26 African countries, 1990-2013	- Secondary school enrollment ratio	Panel smooth transition regression model	The impact of FDI is twofold. FDI worsens income distribution in countries with a low level of human capital while improving with a higher level of human capital.
Khan and Nawaz (2019)	11 CIS countries, 1990-2016	- Secondary school enrollment ratio	Panel regression model	FDI stock causes income inequality to increase. Human capital is not effective in reducing income inequality through FDI.
Tsaurai (2020)	12 transitional economies, 2005-2015	ICT	Fixed effects regression model	FDI has a positive, but insignificant, effect on income inequality, while ICT does not play an important role in this relationship.
Lee, Lee & Cheng (2022)	37 countries, 2001-2015	Financial development	Panel smooth transition regression model	FDI leads to improving income distribution in the whole sample. However, this improving impact weakens when financial development indicators reach a threshold.
Le, Do, Pham & Nguyen (2021)	Vietnam (63 cities), 2012-2018	- Ratio of trained employers - Institutional quality	Panel regression model	FDI leads to deteriorating income distribution in Vietnam. However, at higher levels of human capital, and institutional quality, the worsening impact of FDI on distribution diminishes.
Huynh (2021)	36 Asian countries, 2000-2018	- Worldwide Governance Indicators (WGI)	Panel regression model	FDI leads to deteriorating income distribution in Asia. As institutional quality improves, the worsening effect of FDI on distribution diminishes.
Wang & Lee (2020)	60 countries, 1998-2014	- Country Risk	Fixed effects regression model & FMM	FDI has a positive but insignificant effect on income inequality. FDI worsens inequality under high country risk while it reduces inequality in countries with low risk.

3. Empirical Strategy

In this section, we specify a canonical model for income inequality and discuss the technical details of our estimation techniques. Firstly, we describe the augmented mean group estimation technique that is robust for cross-section dependency and slope heterogeneity. Then, we discuss Finite Mixture Modeling which addresses possible distributional heterogeneity in the FDI-inequality link. Finally, we provide a brief technical note on a random-effects regression approach that we employ to understand the role of absorptive capacity on varying impacts of FDI on inequality.

⁸Since they use a country risk measure that reflects the institutional quality and they cite a country's absorption as a partial reason to explain the varying effects in each cluster, we would like to mention this study in the context of this literature.

3.1 Empirical Model for Income Inequality

While many factors other than FDI may affect inequality, we attempt to specify a canonical model for inequality by including a set of control variables based on the relevant literature, such as inflation (Blank and Blinder, 1986; Blejer and Guerrero, 1990), GDP per capita (Kuznets, 1955), trade openness (Reuveny and Li, 2003), population growth (Deaton and Paxon, 1997; Firebaugh, 1999), urbanization (Kanbur and Zhuang, 2014), and the unemployment rate (Mocan, 1999). Accordingly, inequality measured by GINI coefficient is defined as

$$\text{Gini}_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{FDI}_{i,t} + \beta_2 \ln \text{GDPpc}_{i,t} + \beta_3 \text{Pop}_{i,t} + \beta_4 \text{Urban}_{i,t} + \beta_5 \text{Trade}_{i,t} + \beta_6 \text{Unemp}_{i,t} + \beta_7 \text{Inf}_{i,t} + u_{i,t} \quad u_{i,t} = \delta_i f_t + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

where i and t are country and time indices, β_1 is our main parameter of interest, and $u_{i,t}$ contains the unobserved common factor (f_t) with heterogeneous factor loadings (δ_i), and the error term ($\varepsilon_{i,t}$).

3.2. Augmented Mean Group Estimation

Since FMM is a model-based clustering technique, it is essential to determine an appropriate estimation technique for the underlying panel regression model. To this end, we check for the existence of cross-sectional dependency, considering the possible effects of unobserved common shocks on income inequality. We also check the presence of slope heterogeneity since the homogeneity assumption of traditional regression models, such as fixed effects, may be unable to hold due to varying country-specific characteristics (Breitung, 2005). Further, ignoring cross-sectional dependency and slope heterogeneity issues may cause the estimates to be biased and inconsistent (Pesaran, 2006). To do so, first, we apply several cross-sectional dependency tests such as Friedman (1937), Frees (1995), Pesaran (2004) and Pesaran (2015). Then, we apply the slope heterogeneity test of Pesaran and Yamagata (2008), which is appropriate for our panel data where the cross-section dimension is more than the time series dimension ($N > T$) and robust for non-normally distributed errors.

If these tests demonstrate the presence of (weak) cross-sectional dependency and slope heterogeneity, the results for first-generation panel models may be questionable.⁹ We will, therefore, use the Augmented Mean Group (AMG) estimator, which accounts for cross-sectional dependence and slope heterogeneity by including common dynamic effects in the cross-country regressions (Eberhardt and Bond, 2009). AMG approach consists of two stages: In the first stage, AMG estimates a pooled regression model with year dummy variables (D) using the first difference OLS and collects the coefficients (∂) related to dummies. These coefficients reflect the estimates of the cross-country average of the evolution of unobservable common factors, called the "common dynamic process." In the second stage, the estimated variable ($\hat{\partial}$) is included in the model to account for cross-sectional dependency.

Technically, AMG approach is shown as follows:

Stage 1:

$$\Delta Y_{it} = \beta \Delta X_{it} + \sum_{t=2}^T \partial_t \Delta D_t + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Stage 2:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta_i X_{it} + \partial_i t + d_i \hat{\partial}_t + \varepsilon_{i,t} \quad (3)$$

$$\hat{\beta}_{\text{AMG}} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{\beta}_i \quad (4)$$

⁹The results from these tests are presented and discussed in results section 5.

where Δ represents the difference operator, Y and X are dependent and independent variables and ε the error term. The second stage regression includes the common dynamic effect derived from the first stage estimation. As a baseline estimation, we apply to mean group estimation to the second-stage AMG regression. At this juncture, as we are interested in distributional heterogeneity in the slopes of the second-stage regression based on the mixture of inequality distributions, we further apply FMM to the second-stage regression. Then, we will present technical details of FMM incorporating the common dynamic process obtained from the first stage of the AMG technique.

3.3. Finite Mixture Modeling

FMM is an unsupervised model-based clustering technique and addresses possible distributional heterogeneity in FDI-inequality linkage. We present a brief technical note on FMM approach. (for more details see e.g. McLachlan and Peel, 2000; Conway and Deb, 2005) Equation (1), including the cross-sectional dependency, can be respecified within the FMM framework as follows:

$$f(\text{Gini}|x, \theta) = \sum_{g=1}^G \pi_g f_g(\text{Gini}|x; \beta_g, \mu_g) \quad (5)$$

where the value G represents the unknown numbers of classes, $\theta = (\pi_1, \dots, \pi_g, \beta_1, \dots, \beta_g; \mu_1, \dots, \mu_g)$ specifies the set of parameters, π_g denotes the posterior probability of belonging to class g , $f_g(\text{Gini}|x; \beta_g, \mu_g)$ represents the distribution of income inequality (Gini) conditional on belonging to class g , explanatory variables x (with the coefficients β_g), and the parameters μ_g (the standard deviations of the error term).

Following a multinomial logit model (Owen, Videras, and Davis, 2009; Liu, Lee, and Liu, 2020), the posterior probability of component membership in a latent class m (i.e., $g=m$) as:

$$\pi_m = \frac{\exp(y_m)}{\sum_{g=1}^G \exp(y_g)} \quad \text{with } 0 < \pi_m < 1 \quad \text{and} \quad \sum_{m=1}^G \pi_m = 1 \quad (6)$$

The model is estimated by maximum likelihood with the estimation maximization (EM) algorithm of Dempster, Laird, and Rubin (1977). If the error term is normally distributed, the log-likelihood function is:

$$\text{Log } L = \sum_{i=1}^N (\log (\sum_{g=1}^G \pi_g \prod_{t=1}^T f_g(\text{Gini}_i|x; \beta_g, \mu_g))) \quad (7)$$

where T represents the number of repeated observations per country.

The country-specific posterior probabilities for a given country i belonging to cluster m are as follows:

$$\hat{\pi}(m|\text{Gini}_i) = \frac{\pi_m f_m(\text{Gini}_i|x_i; \hat{\beta}_m, \hat{\mu}_m)}{\sum_{g=1}^G \pi_g f_g(\text{Gini}_i|x_i; \hat{\beta}_g, \hat{\mu}_g)} \quad (8)$$

We will estimate this model with several cluster alternatives (1,2,3 cluster or more) and choose the most appropriate model with the smallest AIC, BIC, and CAIC values to minimize information loss.

3.4. Panel Probit Estimation Technique

If FMM results indicate the existence of more than one cluster, the next question will be to see if absorptive capacity or its sub-components have any role in the differing impacts of FDI on inequality. Based on the results from FMM, we will employ the probit estimation technique in the following panel regression models.

$$\text{Equalizing}_{i,t} = \beta_i + \text{Index}_{i,t} + \alpha_i + u_{i,t} \quad \text{for cluster 2,} \quad (9)$$

$$\text{Distorting}_{i,t} = \beta_i + \text{Index}_{i,t} + \alpha_i + u_{i,t} \quad \text{for cluster 3.} \quad (10)$$

where $\text{Equalizing}_{i,t}$ ($\text{Distorting}_{i,t}$) is a dichotomic variable which takes the value of 1 for those countries in which FDI has an income-equalizing (distorting) effect and of zero otherwise. $\text{Index}_{i,t}$ represents absorptive capacity index, and sub-indexes such as human capital, financial development, infrastructural development, and institutional quality. α_i refers the individual unobserved effect, and $u_{i,t}$ denotes the random error term. We will treat α_i as random effects (Heckman, 1981) since this technique considers all available data including country-specific and time-invariant characteristics that may affect the probability of a country belonging to each class, while fixed effects model omits the time-invariant values for each country.¹⁰ Random effects model assumes that the unobservable effect α_i is not correlated with independent variables [$\text{cov}(\text{Index}_{i,t}, \alpha_i) = 0, t=1,2,\dots,T$]. This model is estimated using GLS (Wooldridge, 2002).

4. Data Sources and Construction of Absorptive Capacity Index

Our sample covers panel data from 26 developing countries over the period between 2004-2019¹¹. We select countries based on the data availability. Regionally, seven countries are from the Asian continent, six are from the European continent, and thirteen are from the Americas.

Income inequality is measured by Gini index, and the independent variable of interest is FDI inflow. The inflation rate, GDP per capita, trade openness (measured by the rate of the sum of exports and imports over GDP), population, urbanization, and unemployment rate are the control variables. Data on all variables in our empirical model are obtained from the WDI database. Table A2 shows the definition and descriptive statistics of all of the variables.

To construct an absorptive capacity index, we use twelve variables¹² derived from the relevant literature (Abramovitz, 1986; de Mello, 1999; Durham, 2004; Nguyen et al., 2009) under four components: human capital, financial development, governance/institutional quality, and infrastructure development. We obtain the data on human capital from the UNESCO Institute for Statistics, on financial and infrastructural development from the WDI, and institutional quality from the WGI database. Table A2 shows the summary statistics on these variables. We apply principal component analysis (PCA) that reduces the number of variables to a few components using linear weighted combinations of the original variables (Sharma, 1996). Mathematically, from a set of variables (X_1, X_2, \dots, X_n)

$$PC_m = \beta_{m1}X_1 + \beta_{m2}X_2 + \beta_{m3}X_3 + \dots + \beta_{mn}X_n \quad (11)$$

where β_{mn} represents the weight for the m th principal component and the n th variable. Then, we use the first component (PC_1)¹³ as the index, which has the highest explanatory power of variation. With this methodology, more than 60% of the variation is explained by the absorptive capacity index in most countries (Table A3).

5. Empirical Results

This section first presents the impact of FDI on income inequality based on the AMG estimation which accounts for cross-sectional dependency and slope heterogeneity. Since

¹⁰Since some countries are in the same cluster all over the period in our data, we do not prefer these countries to be ignored as is the case in fixed effects modeling. In addition, the fixed effects model has an incidental parameters problem, which generates biased coefficients by mismeasuring the estimated t-statistics as well as standard errors (Greene, 2004).

¹¹The list of countries is presented in Table A1 of the Appendix.

¹²The list of subcomponents under four main components is presented in Table A2 of the Appendix. To mitigate the potential variance-biased result while identifying principal components through PCA, we standardized all these variables prior to the application of PCA, aligning with the approach outlined by Hastie et al. (2009).

¹³Specifically, we define coefficients $(\beta_{11}, \beta_{12}, \dots, \beta_{1n})$ for the first component in such a way that its variance is maximized, subject to the constraint that the sum of the squared coefficients is equal to one.

we are interested in distributional heterogeneity in the FDI-inequality linkage, this section continues with the results of FMM, which includes the common dynamic process from the first stage of AMG. Finally, the role of absorptive capacity and its subcomponents in varying effects of FDI is explained.

We start to test the presence of slope homogeneity and cross-sectional independence to determine the appropriate panel modeling. As shown in Table 2, since two out of three tests (Friedman, 1937; Frees, 1995; Pesaran, 2004) show that the model is cross-sectional dependent, we also apply the test of Pesaran (2015) to observe whether this dependence is weak. When the cross-section dimension is sufficiently large, as is the case with our panel data, the hypothesis of weak dependence is more relevant than the null hypothesis of independence. The results reveal that this model has (weak) cross-sectional dependence. As for slope homogeneity, we apply delta and adjusted delta tests of Pesaran and Yamagata (2008) and find the presence of slope heterogeneity.

Therefore, we first use the Augmented Mean Group (AMG) estimator as baseline estimation results, which is robust to slope heterogeneity and cross-sectional dependence and produces unbiased and efficient results. As shown in the second column of Table 4, FDI has an insignificant effect on income inequality in developing countries, which is not in line with most existing studies. One explanation for this finding could be that countries are clustered together based on their unobserved specific characteristics in such a way that FDI has opposing effects, rendering its effect obsolete. Therefore, we secondly apply FMM analysis to see if distributional heterogeneity exists in the impacts of FDI in different clusters of countries.

To do so, we must first optimally select the number of clusters by using three kinds of information criteria (i.e., Akaike information criterion (AIC), Bayesian information criterion (BIC), corrected Akaike information criteria (CAIC)) that are commonly used in the literature on FMM applications (Zuo, 2016; Ouédraogo, Sawadogo R., and Sawadogo H., 2020; Wang and Lee, 2021). Table 3 demonstrates the results from these criteria for each number of clustered models. To minimize information loss, it is better to select the model with the lowest values. The values of the 1-cluster model are the highest among alternative models. This means that AMG may cause misleading results by mean group averaging the slope parameters for all countries. Accordingly, we choose the 3-cluster model since two out of three criteria have the lowest values.

Table 2. CD, normality, and slope heterogeneity test results

	CD test	Null hypotheses
Friedman	16.308	Ho: cross-sectional independence
Frees	3.599***	
Pesaran (2004)	4.060***	
	Weak CD test	
Pesaran (2015)	0.662	Ho: weakly cross-sectional dependence
	Normality test	
Jarque-Bera	21.37***	Ho: error term is normally distributed
	Slope Heterogeneity	
Pesaran and Yamagata (Delta)	5.841***	Ho: slope coefficients are homogenous
Pesaran and Yamagata (Adjusted Delta)	9.052***	

¹ ***p<0.01 significant at 1%.

Table 3. Selection of the number of clusters

	1-cluster (C=1)	2-cluster (C=2)	3-cluster (C=3)	4-cluster (C=4)
AIC	2652.3	2567.4	2512.7	2480.4
BIC	2692.2	2651.3	2640.5	2652.1
CAIC	2692.2	2651.3	2640.6	2652.2

Table 4 (columns 3-5) shows the estimation results from the 3-cluster FMM analyses. In the first cluster, we find that FDI has a reducing effect on income inequality. Some scholars point to this relationship, citing that increased productivity and real wages through FDI inflows cause the host country's capital owners and laborers to equalize their incomes (Mundell, 1957). Considering the posterior probability, which means the group size, the first cluster is the largest size (62%) among the clusters. In other words, most countries are members of the first cluster, where FDI has an income-equalizing effect.

In the second cluster, we find that FDI has no significant impact on income inequality. This finding can be explained by the fact that income inequality is *relatively dependent* on FDI inflows. Alderson and Nielsen (1999) interpreted this finding by emphasizing the importance of foreign investment outflows as much as inflows in the context of investment dependency.¹⁴ This cluster is in the smallest size (16%).

Table 4. Estimation Results

Variables	AMG	Finite Mixture Model		
		Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3
FDI	-0.104 (0.065)	-0.302*** (0.097)	-0.017 (0.059)	0.333*** (0.111)
ln(GDPpc)	1.077 (4.494)	-0.544 (0.948)	-13.708*** (0.551)	-9.317*** (0.814)
Population growth	0.090 (1.723)	3.632*** (0.470)	-0.359 (0.321)	7.785*** (0.304)
Urban	0.048 (0.622)	0.175*** (0.042)	0.563*** (0.030)	0.551*** (0.047)
Trade openness	0.055*** (0.204)	-0.071*** (0.014)	0.096*** (0.011)	0.088*** (0.011)
Unemployment	0.274* (0.159)	-0.524*** (0.093)	-0.375*** (0.070)	-0.124 (0.12)
Inflation	-0.014 (0.023)	-0.242*** (0.046)	0.142*** (0.032)	-0.318*** (0.023)
Constant	-7.286 (41.74)	46.336*** (6.730)	119.076*** (3.647)	75.100*** (3.379)
Common Dynamic Effect	0.608* (0.347)	-0.224*** (0.078)	-0.086 (0.066)	0.317** (0.143)
Observations	401	250	65	86
R ²	0.62			
Posterior probability of clusters		62.4%	16.1%	21.5%
Marg. mean of Gini		39	43	48
FDI (mean value)		4.6	4.0	3.7

² Standard errors in parenthesis. *p<0.1 significant at 10%, **p<0.05 significant at 5%, ***p<0.01 significant at 1%.

In the third cluster, we find that FDI has a widening effect on income inequality. Some scholars emphasize the increasing demand for skilled laborers due to outsourcing activities (Feenstra and Hanson, 1997) or transmitting skill-driven technological changes (Findlay, 1978; Wang, 1990; Wang and Blomström, 1992), which increases the income gap between skilled and unskilled labor. In addition, increased unemployment among unskilled laborers due to skill-driven businesses causes to fuel further income inequality.

¹⁴According to Nielsen and Alderson's (1999) study, a country's net foreign investment position (outflows minus inflows) is effective in its income distribution as it determines investment dependency. As a country progresses from underdeveloped to mid-developed levels, investment dependency increases due to increased investment inflows, even though outflows remain low. In this case, income inequality increases as MNCs use modern capital-intensive technologies and pay more to employed workers. While the country's economy is developing further, investment dependency decreases as investment outflows exceed inflows. In this case, increasing manufacturing employment leads to reduce income inequality. In sum, the role of investment outflow is just as crucial as investment inflow in determining income inequality within the framework of investment dependency.

Although empirical studies in the existing literature mostly point to the income-widening effect of FDI in developing countries, the size of this cluster is almost 22%.

After we define the clusters, we evaluate the effects of control variables, where FDI is significantly correlated with income inequality. Despite some differences in their magnitudes, all control variables in clusters 1 and 3 move in the same direction except for trade openness and unobserved common shocks. Further, in the first cluster, where FDI improves income distribution, trade openness and unobserved common shocks improve as well. On the contrary, in the third cluster, where FDI deteriorates income distribution, trade openness and unobserved common shocks also deteriorate. In other words, economic globalization, a fundamental factor underlying FDI, trade openness, and common shocks, is the principal determinant in grouping clusters 1 and 3. As seen in the last row of Table 4, the major difference in FDI mean values between these two clusters also supports this interpretation. On the other hand, in cluster 2, we see the worsening impact of inflation on inequality, which can be viewed as a symptom of economic instability and may be a barrier to attracting FDI (Botrić and Škuflić, 2006) or reducing the benefits of FDI (Sajilan et al., 2019) in the host country.

Let us examine the composition of these clusters. To do this, we assign each country to a given cluster only when its probability of being in that class exceeds its probability of belonging to all other classes. When we look at the distribution of clusters per country, we determine some spatial proximities between countries in each cluster (Table 5). For instance, countries in the first cluster in all years during the period are Armenia, Bulgaria, Moldova, Turkey, and Ukraine located around the Black Sea. On the contrary, the countries mostly in the third cluster are Latin American countries such as Brazil, Costa Rica, and Panama. This finding can be explained by the results of Tsai (1995). In this study, he argues that the significant linkage between FDI-inequality is mainly due to the regional differences in income inequality.

For further evaluation of the characteristics of clusters, let us return to Table 4 to consider the marginal mean values of Gini. The first cluster has the lowest mean value of Gini, whereas the third cluster has the highest. In other words, FDI inflows increase (decrease) inequality in developing countries where income inequality is already higher (lower). When we interpret this finding by combining it with regional characteristics, we can conclude that Latin American countries in the third cluster are more unequally distributed than other developing countries, and FDI further exacerbates this unequal income situation. This inference is also consistent with the study of Te Velde (2003). In his paper, he argues that FDI perpetuates inequalities in Latin America, where it has been high- and persistent- income inequality since the reforms in the 1980s because FDI triggers skill-driven technological changes and the corresponding skill-specific wage bargaining. In addition, we find that all transition countries¹⁵ in our sample are more likely to be members of the first cluster. In other words, FDI is more likely to have an improving impact on income inequality in transition countries. Even though this finding does not exactly overlap with the existing literature, previous studies (Bhandari, 2007; Barlow, Grimalda, and Meschi, 2009; Franco and Gerussi, 2013) do not find an inequality-widening impact of FDI in transition countries.

At this point, we turn to the question of whether absorptive capacity has any role as a conditioning factor in explaining the opposing impacts of FDI in each cluster. To do so, we estimate equations (6,7) by the random effects probit technique.

15Armenia, Bulgaria, Belarus, Georgia, Hungary, Moldova, Romania, Russia, Ukraine

Table 5. Cluster membership

	The distribution of clusters in the period 2004-2019 per country		
	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3
Argentina	53%	20%	27%
Armenia	100%	0%	0%
Belarus	88%	0%	13%
Bolivia	40%	27%	33%
Brazil	20%	0%	80%
Bulgaria	100%	0%	0%
Colombia	43%	0%	57%
Costa Rica	13%	0%	88%
Dominican Republic	63%	31%	6%
Ecuador	88%	0%	13%
El Salvador	44%	25%	31%
Georgia	75%	25%	0%
Honduras	6%	63%	31%
Indonesia	44%	56%	0%
Kazakhstan	47%	53%	0%
Kyrgyz Republic	94%	0%	6%
Moldova	100%	0%	0%
Panama	6%	0%	94%
Paraguay	50%	0%	50%
Peru	31%	38%	31%
Romania	62%	0%	38%
Russian Federation	53%	40%	7%
Thailand	33%	47%	20%
Turkey	100%	0%	0%
Ukraine	100%	0%	0%
Uruguay	44%	56%	0%

Table 6 reports the results of the random effects probit model. We find that the countries with high absorptive capacity index are less likely to be part of cluster 3. Further, the results show that the marginal effects of human capital, financial and infrastructural development are negatively associated with the probability of being in cluster 3. That is, countries with a high capacity in terms of human capital, financial systems, and infrastructure are less likely to be in the group of countries where FDI has a worsening impact on income inequality. However, the fact that countries have high absorptive capacities does not significantly affect the probability of being in cluster 1. The marginal impacts of absorptive capacity and its sub-indexes are not significant in the group of countries where FDI has an improving impact on income inequality. In fact, absorptive capacity protects from the harmful effects of FDI, whereas it is not a factor in revealing the beneficial effects of FDI on income distribution. Our findings are also in line with the study of Wu and Hsu (2012), although they use only infrastructural development as a representative variable of absorptive capacity. They reported that FDI is likely to be harmful to countries with low absorptive capacities while it has an insignificant effect on income distribution in the countries with better absorptive capacity.

Table 6. Panel Probit Model Estimation after FMM analysis

Independent Variables:	Dependent Variables:	
	The probability of being in 1st cluster: improving impact of FDI on distribution	The probability of being in 3rd cluster: deteriorating impact of FDI on distribution
Absorptive Capacity Index	0.060 (0.037)	-0.082* (0.046)
Human Capital Index	0.063 (0.065)	-0.212** (0.917)
Financial Development Index	0.051 (0.051)	-0.100* (0.059)
Infrastructural Development Index	-0.099 (0.062)	-0.146* (0.077)
Institutional Quality Index	0.017 (0.049)	0.036 (0.058)
Mean value of absorptive capacity index	0.303	-1.376

³ Standard errors in parenthesis. *p<0.1 significant at 10%, **p<0.05 significant at 5%, ***p<0.01 significant at 1%.

6. Conclusion

In this study, we investigated the effect of FDI inflows on income inequality in developing countries with the possibility of countries separating into different classes. We used FMM analysis to classify countries considering possible distributional heterogeneity in the linkage between inequality and FDI. We also included common dynamic effects, a representative variable of unobserved common shocks, in the model to control cross-sectional dependency.

Using panel data from 26 developing countries between 2004–2019, we found that the impact of FDI on income inequality varies across country clusters. More specifically, FDI improves income inequality in the first cluster, while it does not significantly affect income inequality in the second and deteriorates income inequality in the third cluster. Then we examined the question of whether the absorptive capacity of countries is the main reason for varying impacts of FDI. We found that countries with a high absorptive capacity are less likely to be impacted by FDI's negative effects on income distribution. Further, considering the components of absorptive capacity, the human capital index is more important in avoiding the negative distributional impact of FDI.

Our findings have important policy implications for developing countries. The main suggestion of this study is that developing economies should improve their domestic conditions to prevent the worsening effects of FDI. In particular, investments in human capital, financial systems, and quality infrastructure not only reduce the potential negative impact of FDI on income inequality (Yeboua, 2019) but also attract more FDI (Le et al., 2021). In addition, this study shows that FDI inflows further exacerbate inequality in developing countries that are more unequally distributed than other developing countries. Therefore, regardless of FDI's role in the host country, host countries' governments should implement redistributive policies that adjust inequality through social transfers, social benefits, and other public investments, especially in educational activities. Moreover, an important finding from this study highlights that in transition countries, there is a higher probability that FDI will positively affect the reduction of income inequality. In these nations, the types (such as horizontal, vertical, and conglomerate) and industries associated with FDIs, as well as how they affect the labor market, offer potential research for the future. Such studies can potentially serve as a guiding model for other developing economies.

References

- Abramovitz, M. (1986). Catching up, forging ahead, and falling behind. *The Journal of Economic History* 46(2), 385-406.
- Acemoglu, D., and Robinson, J. A. (2002). The political economy of the Kuznets curve. *Review of Development Economics* 6(2), 183-203.
- Aghion, P., Howitt, P., Howitt, P. W., Brant-Collett, M., and García-Peñalosa, C. (1998). *Endogenous growth theory*. Cambridge MA: MIT Press.
- Ajakaiye, O., and Ncube, M. (2010). Infrastructure and economic development in Africa: An overview. *Journal of African Economies* 19(1), 3-12.
- Alavi, M., Visentin, D. C., Thapa, D. K., Hunt, G. E., Watson, R., and Cleary, M. (2020). Exploratory factor analysis and principal component analysis in clinical studies: Which one should you use. *Journal of Advanced Nursing* 76(8), 1886-1889.
- Alderson, A. S., and Nielsen, F. (1999). Income inequality, development, and dependence: A reconsideration. *American Sociological Review* 606-631.
- Antràs, P., De Gortari, A., and Itskhoki, O. (2017). Globalization, inequality and welfare. *Journal of International Economics* 108, 387-412.
- Asteriou, D., Dimelis, S., and Moudatsou, A. (2014). Globalization and income inequality: A panel data econometric approach for the EU27 countries. *Economic modelling* 36, 592-599.
- Banerjee, A. V., and Newman, A. F. (1993). Occupational choice and the process of development. *Journal of Political Economy* 101(2), 274-298.
- Barlow, D., Grimalda, G., and Meschi, E. (2009). Globalisation vs internal reforms as factors of inequality in transition economies. *International Review of Applied Economics* 23(3), 265-287.
- Basu, P., and Guariglia, A. (2007). Foreign direct investment, inequality, and growth. *Journal of Macroeconomics* 29(4), 824-839.
- Beck, T., Demirguc-Kunt, A., and Levine, R. 2005. SMEs, growth, and poverty: Cross-country evidence. *Journal of Economic Growth* 10(3), 199-229.
- Bhandari, B. (2007). Effect of inward foreign direct investment on income inequality in transition countries. *Journal of Economic Integration* 888-928.
- Blank, R. M., and Blinder, A. S. (1986). *Macroeconomics, income distribution, and poverty*. In *Fighting Poverty: What Works and What Doesn't*, ed. S. H. Danziger, D. Weinberg, 180-208. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Blejer, M. I., and Guerrero, I. (1990). The impact of macroeconomic policies on income distribution: an empirical study of the Philippines. *The Review of Economics and Statistics* 414-423.
- Blomström, M., and Kokko, A. (2003). Human capital and inward FDI. CEPR Discussion Papers 3762. London.
- Borensztein, E., De Gregorio, J., and Lee, J. W. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth?. *Journal of International Economics* 45(1), 115-135.
- Botrić, V., and Škuflić, L. (2006). Main determinants of foreign direct investment in the southeast European countries. *Transition Studies Review* 13(2), 359-377.
- Breitung, J. (2005). A parametric approach to the estimation of cointegration vectors in panel data. *Econometric Reviews* 24(2), 151-173.
- Bumann, S., and Lensink, R. (2016). Capital account liberalization and income inequality. *Journal of International Money and Finance* 61, 143-162.
- Calderon, C. A., and Servén, L. (2004). The effects of infrastructure development on growth and income distribution. *World Bank Policy Research Working Paper* 3400.
- Cecchi, D. (2001). Education, inequality and income inequality. Distributional Analysis Research Programme No. 52, London School of Economics, London.
- Chen, C. (2016). The impact of foreign direct investment on urban-rural income inequality: Evidence from China. *China Agricultural Economic Review* 8(3), 480-497.
- Chintrakarn, P., Herzer, D., and Nunnenkamp, P. (2012). FDI and income inequality: Evidence from a panel of US states. *Economic Inquiry* 50(3), 788-801.
- Cohen, W. M., and Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly* 35, 128-152.

- Conway, K. S., and Deb, P. (2005). Is prenatal care really ineffective? Or, is the 'devil' in the distribution?. *Journal of Health Economics* 24(3), 489-513.
- Dabla-Norris, M. E., Kochhar, M. K., Suphaphiphat, M. N., Ricka, M. F., and Tsounta, M. E. (2015). Causes and consequences of income inequality: A global perspective. International Monetary Fund. DOI:10.5089/9781513555188.006
- Dahlman, C. J., & Nelson, R. (1995). Social absorption capability, national innovation systems and economic development. In *Social capability and long-term economic growth* (pp. 82-122). London: Palgrave Macmillan UK.
- Deaton, A.S. and Paxon, C.H. (1997). The effect of economic and population growth on the national saving and inequality. *Demography* 34, 97-114
- Dempster, A. P., Laird, N. M., and Rubin, D. B. (1977). Maximum likelihood from incomplete data via the EM algorithm. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)* 39(1), 1-22.
- De Mello, L. R. (1999). Foreign direct investment-led growth: Evidence from time series and panel data. *Oxford economic papers* 51(1), 133-151.
- Durham, J. B. 2004. Absorptive capacity and the effects of foreign direct investment and equity foreign portfolio investment on economic growth. *European Economic Review* 48(2), 285-306.
- Eberhardt, M., and Bond, S. (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator. Paper presented at Nordic Econometrics Conference, October 29-31, in Lund.
- Feenstra, R. C., and Hanson, G. H. (1997). Foreign direct investment and relative wages: Evidence from Mexico's maquiladoras. *Journal of International Economics* 42(3-4), 371-393.
- Figini, P., and Görg, H. (2011). Does foreign direct investment affect wage inequality? An empirical investigation. *The World Economy* 34(9), 1455-1475.
- Findlay, R. (1978). Some aspects of technology transfer and direct foreign investment. *The American Economic Review* 68(2), 275-279.
- Firebaugh, G. (1999). Empirics of world income inequality. *American Journal of Sociology* 104(6), 1597-1630.
- Franco, C., and Gerussi, E. (2013). Trade, foreign direct investments (FDI) and income inequality: Empirical evidence from transition countries. *The Journal of International Trade & Economic Development* 22(8), 1131-1160.
- Frees, E. W. (1995). Assessing cross-sectional correlation in panel data. *Journal of Econometrics* 69(2), 393-414.
- Figueiredo, M. A. T., & Jain, A. K. (2002). Unsupervised learning of finite mixture models. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence* 24(3), 381-396.
- Friedman, M. (1937). The use of ranks to avoid the assumption of normality implicit in the analysis of variance. *Journal of The American Statistical Association* 32(200), 675-701.
- Galor, O., and Zeira, J. (1993). Income distribution and macroeconomics. *The Review of Economic Studies* 60(1), 35-52.
- Gopinath, M., and Chen, W. (2003). Foreign direct investment and wages: A cross-country analysis. *Journal of International Trade & Economic Development* 12(3), 285-309.
- Gregorio, J. D., and Lee, J. W. (2002). Education and income inequality: New evidence from cross-country data. *Review of Income and Wealth* 48(3), 395-416.
- Halmos, K. (2011). The effect of FDI, exports and GDP on income inequality in 15 Eastern European countries. *Acta Polytechnica Hungarica* 8(1), 123-136.
- Hastie, T., Tibshirani, R., Friedman, J. H., & Friedman, J. H. (2009). *The elements of statistical learning: Data mining, inference, and prediction*. New York: Springer.
- Heckman, J. (1981). *Statistical Models for Discrete Panel Data*, Chapter 3 in C. F. Manski and D. L. McFadden, eds. *Structural Analysis of Discrete Data and Econometric Applications*. Cambridge: The MIT Press.
- Hermes, N., and Lensink, R. (2003). Foreign direct investment, financial development and economic growth. *The Journal of Development Studies* 40(1), 142-163.
- Herzer, D., Hühne, P., and Nunnenkamp, P. (2014). FDI and income inequality - Evidence from Latin American Economies. *Review of Development Economics* 18(4), 778-793.
- Huang, H., and Xu, C. (1999). Institutions, innovations, and growth. *American Economic Review* 89(2), 438-443.
- Huynh, C. M. (2021). Foreign direct investment and income inequality: Does institutional quality matter?. *The Journal of International Trade & Economic Development* 30(8), 1231-1243.

- Jalilian, H., and Weiss, J. (2002). Foreign direct investment and poverty in the ASEAN region. *ASEAN Economic Bulletin* 231-253.
- Jauch, S., and Watzka, S. (2016). Financial development and income inequality: A panel data approach. *Empirical Economics* 51(1), 291-314.
- Jensen, N. M., and Rosas, G. (2007). Foreign direct investment and income inequality in Mexico, 1990–2000. *International Organization* 61(3), 467-487.
- Jude, C., and Leveuge, G. (2017). Growth effect of foreign direct investment in developing economies: The role of institutional quality. *The World Economy* 40(4), 715-742.
- Juknevičienė, V. (2013). Good governance in developing national absorptive capacity. *Socialiniai Tyrimai* 3, 84-93.
- Kalotay, K. (2000). Is the sky the limit? The absorptive capacity of Central Europe for FDI. *Transnacional Corporations*, 9(3).
- Kanbur, R., and Zhuang, J. (2013). Urbanization and inequality in Asia. *Asian Development Review* 30(1), 131-147.
- Khan, I., and Nawaz, Z. (2019). Trade, FDI and income inequality: Empirical evidence from CIS. *International Journal of Development Issues* 18(1), 88-108.
- Kumar, N. (2006). Infrastructure availability, foreign direct investment inflows and their export-orientation: A cross-country exploration. *The Indian Economic Journal* 54(1), 125-144.
- Kuznets, S. 1955. Economic growth and income inequality. *American Economic Review* 45(1), 1-28.
- Le, Q. H., Do, Q. A., Pham, H. C., and Nguyen, T. D. (2021). The impact of foreign direct investment on income inequality in Vietnam. *Economies* 9(1), 27.
- Lee, C. C., Lee, C. C., and Cheng, C. Y. (2022). The impact of FDI on income inequality: Evidence from the perspective of financial development. *International Journal of Finance & Economics* 27(1), 137-157.
- Lee, C. C., Lee, C. C., and Lien, D. (2020). Income inequality, globalization, and country risk: A cross-country analysis. *Technological and Economic Development of Economy* 26(2), 379-404.
- Li, H., Squire, L., and Zou, H. F. (1998). Explaining international and intertemporal variations in income inequality. *The Economic Journal* 108(446), 26-43.
- Lin, S. C., Kim, D. H., and Wu, Y. C. (2013). Foreign direct investment and income inequality: Human capital matters. *Journal of Regional Science* 53(5), 874-896.
- Liu, G., Lee, C. C., and Liu, Y. (2020). Growth path heterogeneity across provincial economies in China: The role of geography versus institutions. *Empirical Economics* 59(2), 503-546.
- Luoma, J. (2019). Finite mixture models in comparison to k-means clustering in both simulated and real world data. [Master's thesis].
- Mahutga, M. C., and Bandelj, N. (2008). Foreign investment and income inequality: The natural experiment of Central and Eastern Europe. *International Journal of Comparative Sociology* 49(6), 429-454.
- Majeed, M. T. (2017). Inequality, FDI and economic development: Evidence from developing countries. *The Singapore Economic Review* 62(05), 1039-1057.
- Marriott, F. H. C. (1974). *The Interpretation of Multiple Observations*. Academic Press, London.
- Meyer, K. E., and Sinani, E. (2009). When and where does foreign direct investment generate positive spillovers? A meta-analysis. *Journal of International Business Studies* 40(7), 1075-1094.
- Meyers, L. S., Gamst, G. C., and Guarino, A. J. (2013). *Performing data analysis using IBM SPSS*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Mihaylova, S. (2015). Foreign direct investment and income inequality in Central and Eastern Europe. *Theoretical & Applied Economics* 22(2).
- Milanovic, B. (2005). Can we discern the effect of globalization on income distribution? Evidence from household surveys. *The World Bank Economic Review* 19(1), 21-44.
- Mocan, H. N. (1999). Structural unemployment, cyclical unemployment, and income inequality. *Review of Economics and Statistics* 81(1), 122-134.
- Mundell, R. A. (1957). International trade and factor mobility. *The American Economic Review* 47(3), 321-335.
- McLachlan, G. J. (2009). *Model-based clustering*. Comprehensive chemometrics: Chemical and biochemical data analysis. Edited by Steven D. Brown, Roma Tauler, and Beata Walczak. Oxford, U.K.: Elsevier Science. 655-681.
- McLachlan, G.J., and Peel D. (2000). *Finite Mixture Models*. New York: Wiley

- Narula, R. (2004). Understanding absorptive capacity in an "innovation systems" context: Consequences for economic and employment growth. *MERIT Research Memorandum*. Series No. 3, Maastricht.
- Nguyen, H. T., Duysters, G., Patterson, J. H., and Sander, H. (2009). Foreign direct investment absorptive capacity theory. Paper presented at Proceedings of the 7th International Conference GLOBELICS in Senegal.
- Ohkawa, K., and Rosovsky, H. (1973). *Japanese Economic Growth: Trend Acceleration in the Twentieth Century*. Stanford: Stanford University Press.
- Ouédraogo, R., Sawadogo, R., and Sawadogo, H. (2020). Private and public investment in sub-Saharan Africa: The role of instability risks. *Economic Systems* 44(2), 100787.
- Owen, A. L., Videras, J., and Davis, L. (2009). Do all countries follow the same growth process?. *Journal of Economic Growth* 14(4), 265-286.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. IZA Discussion Paper No. 1240.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica* 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric Reviews* 34(6-10), 1089-1117.
- Pesaran, M. H., and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics* 142(1), 50-93.
- Reuveny, R., and Li, Q. (2003). Economic openness, democracy, and income inequality: An empirical analysis. *Comparative Political Studies* 36(5), 575-601.
- Sajilan, S., Islam, M. U., Ali, M., and Anwar, U. (2019). The determinants of FDI in OIC countries. *International Journal of Financial Research* 10(5), 466-473.
- Sayed, A., and Peng, B. (2021). Pandemics and income inequality: A historical review. *SN Business & Economics* 1(4), 1-17.
- Schmidt, T. (2005). What determines absorptive capacity. *Dynamics of Industry and Innovation: Organizations, Networks and Systems*. Copenhagen.
- Schreiber, J. B. (2021). Issues and recommendations for exploratory factor analysis and principal component analysis. *Research in Social and Administrative Pharmacy* 17(5), 1004-1011.
- Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. John Wiley & Sons, Inc.
- Suanes, M. (2016). Foreign direct investment and income inequality in Latin America: A sectoral analysis. *Cepal Review* 118, 45-61.
- Sylwester, K. (2005). Foreign direct investment, growth and income inequality in less developed countries. *International Review of Applied Economics* 19(3), 289-300.
- Te Velde, D. W. (2003). Foreign direct investment and income inequality in Latin America: Experiences and policy implications. London: Overseas Development Institute.
- Todorova, G., and Durisin, B. (2007). Absorptive capacity: Valuing a reconceptualization. *Academy of Management Review*, 32(3), 774-786.
- Tsai, P. L. (1995). Foreign direct investment and income inequality: Further evidence. *World Development* 23, 469-483.
- Tsaurai, K. (2020). Foreign direct investment and income inequality in transitional economies. *CEconomica*, 16(6), 7-24.
- Ucal, M., Haug, A. A., and Bilgin, M. H. (2016). Income inequality and FDI: Evidence with Turkish data. *Applied Economics* 48(11), 1030-1045.
- Unesco Institute for Statistics Database. <http://data.uis.unesco.org/> (education/other policy relevant indicators; accessed 01/03/2022)
- Van Den Berg, H. (2001). *Economic growth and development*. McGraw-Hill, Singapore.
- Vermunt, J. K. (2011). K-means may perform as well as mixture model clustering but may also be much worse: Comment on Steinley and Brusco (2011). *Psychological Methods* 16, 82-88.
- Wang, E. Z., and Lee, C. C. (2021). Foreign direct investment, income inequality and country risk. *International Journal of Finance & Economics* 1-21.
- Wang, J. Y. (1990). Growth, technology transfer, and the long-run theory of international capital movements. *Journal of International Economics* 29(3-4), 255-271.
- Wang, J. Y., and Blomström, M. (1992). Foreign investment and technology transfer: A simple model. *European Economic Review* 36(1), 137-155.

-
- Wooldridge, J. M. (2012). *Introductory econometrics: A modern approach*. Mason, Ohio: South-Western Cengage Learning.
- World Bank. (2022). World Development Indicators. Washington: World Bank Group.
- World Bank. (2022). Worldwide Governance Indicators. Washington: World Bank Group.
- Wu, J. Y., and Hsu, C. C. (2012). Foreign direct investment and income inequality: Does the relationship vary with absorptive capacity?. *Economic Modelling* 29(6), 2183-2189.
- Yeboua, K. (2019). Human capital and the FDI-Income inequality nexus in African countries: Panel smooth transition regression approach. *Theoretical and Applied Economics*, 26(1).
- Zahra, S. A., & George, G. (2002). Absorptive capacity: A review, reconceptualization, and extension. *Academy of Management Review*, 27(2), 185-203.
- Zhang, K. H., and Markusen, J. R. (1999). Vertical multinationals and host-country characteristics. *Journal of Development Economics* 59(2), 233-252.
- Zhuang, J., de Dios, E., and Martin, A. L. (2010). Governance and institutional quality and the links with economic growth and income inequality: With special reference to developing Asia. *Asian Development Bank Economics Working Paper Series* 193.
- Zuo, H. (2016). How does informal employment impact income inequality?. *Applied Economics Letters* 23(15), 1117-1120.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Bengi SARSILMAZ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Bengi SARSILMAZ (100%)

APPENDIX

Appendix 1.

Table A1. Developing Countries Used in This Study

Country Name	Region
Argentina	South America
Armenia	Western Asia
Belarus	Eastern Europe
Bolivia	South America
Brazil	South America
Bulgaria	Eastern Europe
Colombia	South America
Costa Rica	Central America
Dominican Republic	North America
Ecuador	South America
El Salvador	Central America
Georgia	Western Asia
Honduras	Central America
Indonesia	South-eastern Asia
Kazakhstan	South-central Asia
Kyrgyz Republic	South-central Asia
Moldova	Eastern Europe
Panama	Central America
Paraguay	South America
Peru	South America
Romania	Eastern Europe
Russian Federation	Eastern Europe
Thailand	South-eastern Asia
Turkey	Western Asia
Ukraine	Eastern Europe
Uruguay	South America

Appendix 2.

Table A2. Descriptive Statistics, Definition & Data Sources

Variables (Abbreviation)	Obs.	Mean	Std. Dev	Definition:	Data Source:
Dependent variable:					
GINI	401	41.15	8.78	GINI index	WDI
Explanatory variable of interest:					
FDI	416	4.26	3.57	Ratio of foreign direct investment net inflows over GDP	WDI
Control variables:					
Inflation (Inf)	416	8.14	8.50	The growth rate of the GDP deflator	WDI
Trade openness (Trade)	416	77.43	33.03	Ratio of sum of exports and imports over GDP	WDI
ln(GDP per capita)(lnGDPpc)	416	8.55	0.65	Log of GDP per capita (constant 2015 US\$)	WDI
Population growth (Pop)	416	0.72	0.88	Annual population growth rate	WDI
Urbanization (Urban)	416	65.91	14.27	Urban population rate	WDI
Unemployment rate (Unemp)	416	7.04	3.79	Ratio of unemployment over total labor force	WDI
Absorptive capacity variables:					
Human capital variables:					
Average years of schooling	344	8.91	1.95	Average number of years completed in 25 aged and older population	UIS
Tertiary enrollment	313	51.69	19.28	Gross enrollment ratio for tertiary school	UIS
Vocational education enrollment	371	15.67	13.27	Share of students in secondary education enrolled in vocational programs	UIS
Financial development variables:					
Domestic Credit	361	42.89	24.60	Ratio of domestic credit to private sector over GDP	WDI
Broad Money (M3 to GDP)	403	47.74	21.10	Ratio of broad money over GDP	WDI
Bank Deposits	409	37.78	8.22	Ratio of bank deposits over GDP	WDI
Institutional quality variables: ¹⁶					
Regulatory Quality	416	49.04	17.84	The role of government in implementing regulations	WGI
Government Effectiveness	416	45.37	15.29	The quality of public services, policy formulation, and implementation	WGI
Control of Corruption	416	39.02	18.92	The power of government for private gain	WGI
Voice & Accountability	416	46.05	18.29	Freedom of citizens in matters relating to association, expression, etc.	WGI
Infrastructural development variables:					
Fixed broadband subscriptions	407	2960830	5731784	Fixed broadband subscriptions	WDI
Air freight	405	503.63	1122.98	Air transport, freight (million ton-km)	WDI

¹⁶ We use four over six aggregate indicators which are existed in the Worldwide Governance Indicators database. We exclude Political Stability and Absence of Violence/Terrorism indicator since it is more relevant to the country's governance rather than institutions. In addition, we do not either include Rule of Law indicator since it is highly correlated with the other indicators such as regulatory quality, government effectiveness, and control of corruption in our sample.

Appendix 3.

Table A3. Variance Explained by the First Component (%):

Country Name	Absorptive Capacity Index	Human Capital Index	Financial Development Index	Institutional Quality Index	Infrastructural Development Index
Argentina	46	53	93	72	88
Armenia	61	78	97	59	98
Belarus	73	59	67	89	87
Bolivia	N.A.	N.A.	94	42	57
Brazil	65	68	81	78	62
Bulgaria	63	76	73	42	94
Colombia	70	77	96	65	58
Costa Rica	54	86	81	72	52
Dominican Republic	77	92	60	63	N.A.
Ecuador	62	91	88	51	68
El Salvador	43	89	69	59	89
Georgia	73	78	99	80	92
Honduras	57	67	93	49	87
Indonesia	79	94	93	83	92
Kazakhstan	81	73	98	74	92
Kyrgyz Republic	69	100	92	45	89
Moldova	59	75	86	59	51
Panama	N.A.	93	N.A.	40	75
Paraguay	80	95	99	71	93
Peru	78	74	99	72	83
Romania	48	73	70	45	76
Russian Federation	65	81	98	61	98
Thailand	59	62	98	51	67
Turkey	72	88	82	75	96
Ukraine	N.A.	N.A.	92	45	62
Uruguay	54	88	91	65	84

⁴ N.A.: Not applicable due to an insufficient number of observations

Kamu Sektöründe Etik Yönetime İlişkin Politikaların Uygulanması: KVKK ve Veri Etiği

Beyza GÜDEK¹

1 Arş. Gör, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, beyzagudek@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7432-9234

Öz: Teknolojik gelişmelerin ilerlediği ve küreselleşmenin hâkim olduğu günümüz dünya koşullarında, bilginin ve bilgi teknolojilerinin kullanımı kaçınılmaz bir hale bürünmüştür. Gerek kamu gerek özel sektör içerisinde bulunan her aktörün faaliyetlerini yerine getirebilmeleri ve etkin bir hizmet sağlayabilmeleri için verilere ve bu verilerin işlenmesinde kullanılacak olan her türlü teknolojik alete sahip olmaları gerekmektedir. Ancak bu gelişim ve değişimin merkezinde birtakım sorunlar baş göstermektedir. Kötü niyetli kişi ya da kişilerin verilerin mahremiyetine zarar vermeleri, verileri kişilerin aleyhine veya kendi lehlerine kullanmaları bu sorunlar içerisinde yer almaktadır. Nitekim uluslararası anlamda alınan önlemlere ek olarak, Türkiye’de bu sorunların denetim ve yönetimini sağlamak amacıyla kişisel verilerin korunmasına ilişkin kanun ve kanunun hükümlerini yerine getirebilmesi için bir kurum oluşturulmuştur. Bu çalışmada uzun çabalar sonucunda ortaya çıkan Kişisel Verilerin Korunması Kanunu ve bu bağlamda oluşturulan Kişisel Verileri Koruma Kurumu’nun tarihsel gelişimi incelenmiştir. Bu konuda etkili olan bazı düzenlemeler ile temel ilkeler ele alınacak ve kamu yönetiminde etik yönetime ilişkin belirlenen politikalar çerçevesinde kısa bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: KVKK, Veri Yönetimi, Veri Güvenliği, Veri Etiği, Kamu Politikası.

Jel Kodları: D80, K20, M48

Implementation of Policies Regarding Ethical Management in the Public Sector: PDPL and Data Ethics

Abstract: In today's world standards, where technological developments are progressing and globalization prevails, the use of information and information technologies has become inevitable. All actors in both the public and private sectors must have the data and all kinds of technological tools to be used in the processing of these data to fulfill their activities and provide an effective service. However, some problems arise at the core of this development and change. These problems include harming data privacy by malicious persons and using them against others or for their own benefit. Therefore, in addition to the measures taken in the international context, to ensure the control and management of these issues in Turkey it is to fulfill the provisions of the laws and regulations relating to the protection of personal data has created an institution. This study examines the Personal Data Protection Law and the historical development of the Personal Data Protection Authority established in this context. Some effective regulations and fundamental principles are discussed, and a brief review is made within the framework of the policies determined for ethical management in public administration.

Keywords: PDPL, Data Management, Data Security, Data Ethics, Public Policy.

Jel Codes: D80, K20, M48

Atf: Güdek, B. (2023). Kamu Sektöründe Etik Yönetime İlişkin Politikaların Uygulanması: KVKK ve Veri Etiği, *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 237-251. <https://doi.org/10.30586/pek.1325605>

Geliş Tarihi: 11.07.2023

Kabul Tarihi: 18.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Son on yılda etiğe olan ilginin yenilenmesine rağmen, kamu yöneticilerinin etik algısı halen dağınık kalmaya devam etmektedir (Hejka-Ekins, 1988, s. 885). Diğer yandan meselenin ulusal boyuttan uluslararası boyuta taşınması var olan sorunların büyümesine

neden olmaktadır. Bu sorunların çözümüne ilişkin 2004'te "5176 Sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" kapsamında Kamu Görevlileri Etik Kurulu oluşturulmuştur. Kurul kamu alanında etik ilkelerin belirlenmesi, etik ihlallerin saptanması ve engellenmesine yönelik faaliyetler sürdürmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yaygınlık günümüz kamu yönetimi anlayışında şeffaflık, açıklık, katılım gibi etik ilkeleri güçlendiren yaklaşımları ortaya çıkarmıştır (Güven ve Keskin, 2022, s.133).

Değişen ve dönüşen dünya şartlarında etik kavramının bilgi teknolojileri alanına da dâhil olması hükümet politikalarının daha etkin rol oynaması gereksinimine neden olmuştur. İnternet kullanımının yaygınlaşması ve küreselleşmenin bir sonucu olarak, kişisel bilgilerin yetki alanının sınırların ötesine hızlı bir şekilde aktarımı; ülkeleri, veri gizliliğine yönelik ulusal ve uluslararası anlamda veri gizliliği sorunuyla karşılaştırmış (Newman, 2008, s.2) ve bunları kovuşturmaya yönelik düzenlemeler için harekete geçirmiştir.

Dijital devrimin üretilen ve toplanan kişisel bilgi miktarını kökten artırmasından dolayı (Newman, 2008, s.1) hükümet girişimleri, hizmetlere yönelik profesyonel bir hedef olarak devlet ve idaresi için olumlu bir imaj inşa etmeye yoğunlaşmış ve öncelikle kamu yönetiminin etiğine odaklanmayı seçmiştir (Hallunovi, Osmani ve Bashi, 2014, s.201). Uluslararası düzenlenen kurallar çerçevesinin, ülkelerin kendi kanunlarınca şekillenecek olması ve etkinliğinin buna bağlı olması üye ülkenin politikalarının işleyişinin önemini arttırmıştır.

Bilgi toplumunun ana hatlarını meydana getiren bilginin ve bilgi teknolojilerinin toplumun her alanına dâhil olması ile kişisel verilerin herhangi bir hizmeti yerine getirmek için kullanıldığı sayısız durumu ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, bu durumlar tüketiciler ve politika yapıcılar arasında endişelere neden olmuştur (Arnold, Hillebrand ve Waldburger, 2015, s.9). Bu bağlamda veriler, Kişisel Verilerin Korunması Kanun (KVKK)'u ile güvence altına alınmaktadır. Hem veri sahiplerinin hem de veri sorumlularının yükümlülüklerini belirleyen kurallar topluluğunun zorunluğu giderilse de bu yükümlülüklerin tam anlamı ile ifa edildiği bir tartışma konusudur. Nitekim veri gizliliği gibi önemli bir mahremiyet konusunun kamu politikalarının etik yönetimi ile ilişkisiz olduğunu söylemek ütöpik bir ifade olacaktır. Bu araştırma söz konusu iki alanın birbirleri ile paralel ilerlemesi ve birbirlerinin tamamlayıcılığına yönelik değerlendirilmesine yönelik yapılmıştır.

2. Kamu Yönetiminde Etik: Kavramsal Çerçeve

Kimi filozoflarca, etik; ahlak felsefesinin düzleminde incelenmesi gereken bir kavramdır. Nitekim etik kavramına açıklık getirebilmek adına öncelikle ahlak kavramının neyi ifade ettiği ortaya konulmalıdır (Usta ve Akman, 2018, s.736). Literatürde ahlak sözcüğü, gelenek, görenek ve alışkanlık gibi anlamlara tekabül etmektedir (Aktaş, 2014, s.23). Esasında ahlak kavramı, kişinin bir amaca yönelik olması kaidesiyle, kötü davranışlardan uzak durarak kendi arzu ve iradesiyle iyi davranışlar sergilemesi şeklinde tanımlanmaktadır (Arslan, 2014, s.116). Etik kavramı ise Yunanca "ethos" sözcüğünden türemiş olup, töre, karakter ve alışkanlık anlamına gelmektedir. Genel anlamı ile etik kavramı ise, kişilerin sergiledikleri eylemlerin iyi-kötü, doğru-yanlış olup olmadıklarına dair değerlendirdikleri ilke ve kurallar sistemidir (Eryılmaz, 2019, s.400; Usta ve Akman, 2018, s.736).

Etik ve ahlak kavramının her ikisi de aynı kökten türemiş olmasına karşın bu kavramlar birbirlerinden farklı anlamlara sahiptir. Ahlak, toplumsal düzeni sağlamak amacıyla oluşturulan kural ve normlar olarak ifade edilir ve davranış biçimi olarak toplumun tümüne hitap ederken (Aktaş, 2014, s.23) etik, kişinin davranışları esnasında sergilediği ahlaki ilkeler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Usta ve Akman, 2018, s.737).

Herhangi bir ülkede demokrasinin gelişmesine izin veren etik, hayati bileşenlerden biri olarak ifade edilmektedir. Buradan yola çıkarak etik, hükümet içerisinde demokrasinin vaatlerini gerçekleştirmek için oldukça önemlidir (Dmochowski, Jurczuk

ve Szczepankowski, 2003). Nitekim bu bağlamda, kamu yönetiminde “etik yönetim” ilke ve prensiplerinin benimsenerek uygulanması, siyaset ve yönetimde demokrasinin sağlanması yönünde büyük önem arz etmemdir. Bu hususta benimsenmesi gereken ahlaki ilke ve değerler bir bütün halinde, tarafsızlık, eşitlik, dürüstlük, sosyal adalet, çıkar çatışmalarından kaçınarak kamu yararını gözetme ve saydamlık gibi temel kavramlardan meydana gelmektedir (Usta ve Akman, 2018, s.738; Eryılmaz, 2019, s.400).

Kamunun yönetiminde etik, birey-devlet arasındaki güven hususunda kilit noktada bulunmaktadır. Bu hususta etik, devlet ve devletin kurumlarına karşı bireylerin güvenlerini kazanmasında ve bu kazancın sürdürülmesinde hayati rol oynamaktadır (Eryılmaz, 2019, s.401). Bu açıdan, hükümetin bireysel ve toplumsal düzlemde etik yönetim anlayışına hâkim olması ve faaliyetlerinin ise bu ilke doğrultusunda işlemesi beklenmektedir. Ancak yasama, yargı ve yürütme, bünyesinde görev alan kamu görevlilerinin etik sorunlar ile yüzleşmelerinde sorunlara ilişkin yaklaşımlarının nasıl olması gerektiği konusu, yasama etiği, yargı etiği ve kamu etiği gibi kavramların tartışma temelini hazırlamıştır.

Etik yönetim kavramı ile bağdaştırılan yönetsel etik kavramı da “doğru davranışlara ulaşmak amacıyla hükümetin idari alanlarında gerekli kılınan ilke ve standartlar” olarak tanımlanmaktadır. Nitekim bu bağlamda idari veya yönetsel etik, örgütlerdeki görev alan bireylerin, görevlerini icra ettikleri aşamada ahlaki yargılarda bulunabileceğini ve ahlaki ilkeleri uygulayabileceğini varsaymaktadır (Thompson, 1985, s.555; Usta ve Akman, 2018, s.739).

3. Kamu Yönetiminde Etik Yönetime İlişkin Politikalar

Etik tartışmaların konusu kamu yönetiminde eski zamanlara dayanmasına rağmen modern anlamda bu husus üzerine, 1970 yılları itibari ile yoğunlaştığı görülmektedir. Kamu yönetiminde dikkat çeken hâkim özellikler, sistemdeki yozlaşma gibi unsurlar etik konusundaki tartışmaları tetiklemiştir (Öktem ve Ömürgönülşen, 2005, s.231). Kamu yönetimi politikalarının şekillenmesi hususunda, dürüstlük/ilke temelli ve kural temelli yani uymaya dayalı etik politikalar olmak üzere ikili bir ayırım ortaya konulmuştur.

Etik/ilke temelli etik politikalarda, kamu görevlisinin uyması gerektiği ilkeler belirlenir ve bu ilkeler önderliğinde, görevlerini icra etmeleri beklenir. Etik/ilke temelli politikada kamu görevlisinin dürüstlüğü esas alındığından ötürü dürüstlüğe dayalı etik rejimlerde uygulanabilirliği daha yüksektir. Öte yandan kural temelli etik politikalar kamu görevlilerinin uyması gerektiği disiplin ve kuralları belirleyerek bunlara uyulmaması halinde cezai yaptırımların belirlenmesine yöneliktir. Nitekim bu politika ile kamu görevlileri tarafından ortaya çıkarılması muhtemel olan etik dışı durumlar önlenmeye çalışılmış ve kural ihlallerinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Usta ve Akman, 2018, ss.745-748). Uymaya dayalı etik yönetimin, kamu yönetiminde etik kurallarının uygulanmasına ilişkin önemi oldukça fazladır. Etik konuların idarede kovuşturulması, uygulamaya yönelik çeşitli sorunları beraberinde getirmesi, söz konusu önemi vurgulamış ve bununla birlikte ortaya çıkan sorunlar, etik kurallarının belirlenerek uygulamaya konulmasını şart koşmuştur (Hallunovi, Osmani ve Bashi, 2014, s.204).

Kamu yönetime ilişkin etik olgusu, Batılı toplumların emsali olarak Türkiye’de de özellikle son dönemlerde fazlaca dikkat çekmektedir (Öktem ve Ömürgönülşen, 2005, s.231). Türkiye’de etik yönetim ile ilgili düzenlemelerin temeli, 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması Hakkındaki Kanun ile 25 Mayıs 2004 tarihi ile atıldığı söylenmektedir. Filvaki, söz konusu kanun ile varılmak istenen, saydam, tarafsız, hesap verebilir, kamu yararını gözetken kamu görevlileri modelini oluştururken diğer yandan bu hususa ilişkin etik davranış ilkeleri belirlemek ve uygulanmasının teftişi için Kamu Görevlileri Etik Kurulu’nun görev, çalışma usul ve esasların belirlenmesidir. Buradan hareketle Kamu Görevlileri Etik Kurulu’nun yetki ve görevleri; kamu görevlilerin uyması gereken etik davranışların belirlenmesi, belirlenen etik davranışların ihlal edildiği iddiası durumunda yapılan başvurular üzerinde gerekli araştırma ve incelemelerin yapılması,

kamu yönetiminde etik kültürün yerleştirilmesi için çalışmaların yapılması ve desteklenmesi şeklinde üç grupta toplanmaktadır (Eryılmaz, 2019, s.405).

Kamu yönetiminde yaşanan, merkeziyetçilik, gizlilik, dışa kapalılık, tutuculuk, kuralcılık gibi örgütsel ve yönetsel yapısından kaynaklanan temel sorunlar beraberinde kamu sektörünü etkin ve verimli kılmak amacıyla birçok reform çalışmasına itmiştir. Bilgi çağının yaşandığı, küreselleşme ile gelen bilgi-teknolojilerinin insanları ve dolayısıyla sistemleri büyük bir değişime ve dönüşüme zorladığı aşikâr olmuştur. 1980 sonraları başlayan bu sürecin Türkiye’de 2000 yıllarında önem kazandığı görülmektedir (Tufan-Emini, 2019, s.163). Bu ifadeyle birlikte genel itibariyle dijitalleşmenin de beraberinde getirdiği bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin, kamu yönetimi ve kamu yönetimine ilişkin politikaların üzerinde de büyük bir etkiye sahip olduğu ve bu etkinin devam edeceği kabul edilmektedir (Gül, 2017, s.7; Kayfor, 2017).

Bilgi teknolojilerinin kullanımının arttığı bu dönemlerde bilgi ve bilgi yönetimi büyük önem arz etmektedir. Nitekim insan hayatının her alanında kullanılan bilgiler ve veriler kamu yönetiminin kullanım alanlarına da dâhil edilmiş ve idari yönetimin kaçınılmaz birer parçası haline gelmiştir. Bu hususta bilgilerin ve verilerin güvenliği, korunması ve gizliliği gibi hakların göz ardı edilmesi kişilik haklarını ihlal etmekte ve kamusal alanda gerçekleştirilen etik yönetim ilkesine karşıt olmaktadır. Velhasıl kamu yönetiminde etik yönetime ilişkin politikaların arasında güncel ve önemli bir husus olarak kişisel verilerin korunması ve veri etiği de gelmektedir. Söz konusu veri etiği ve korunmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi için 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu 2016 yılı itibari ile yürürlüğe girmiş ve kişisel verilerin korunması ile yine bu hususa ilişkin vatandaşlık bilincinin oluşturulması adına ise Kişisel Verileri Koruma Kurumu oluşturulmuştur.

4. Kişisel Verilerin Korunması: Tarihsel Arka Plan ve Yasal Düzenlemeler

Kişisel verilerin güvenliği ve korunması 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu yürürlüğe girene kadar yeterince güvence altına alınmamaktaydı. Öyle ki bu verilerin korunması Türk hukuk mevzuatında doğrudan ya da dolaylı şekilde korunmaktaydı. Nitekim bir dönüm noktası niteliği taşıyan 1990 yılarının ikinci yarısı itibari ile gelişen teknoloji, yaygınlaşan internet kullanımı beraberinde hem kişisel verilerin yönetim ve denetimini gerekli hale getirirken buna paralel olarak korunmasını kolaylaştırdığı da görülmüştür. Günümüz küreselleşen dünya şartlarının da etkisi ile kişisel verilerin korunmasında uluslararası birçok düzenleme yapılırken, ulusal Türk hukuk mevzuatındaki eksiklik günden güne kendini açığa çıkarmaya devam etmiştir (Özel, 2016).

Söz konusu eksikliğin fark edilmesi ile kişisel verilerin korunmasına ilişkin hususlarda Türkiye tarafından, Avrupa Konseyi’nin 28 Ocak 1981 tarihli ilk uluslararası sözleşmesi olan, “108 No’lu Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesi” imzalanmıştır. Fakat sözleşmenin onay süreci işletilmemiş ve sözleşmenin, “ tarafların kendi iç hukuklarında, kişisel verilerin korunmasına ilişkin temel ilkelere işlerlik kazandırmak amacıyla gerekli önlemleri almaları gerektiği ve bu önlemlerin sözleşmenin tarafı bakımından, en geç, sözleşmenin kendisi bakımından yürürlüğe girdiği tarihe kadar alınmasının zorunlu olduğu belirtilen” 4. maddesi gereğince kişisel verilerin korunması alanını düzenleyen bir çerçeve niteliğindeki kanuna sahip olunması gerekliliği uluslararası anlamda da aşikâr hale gelmiştir (Akıllıoğlu, 2004). Öte yandan 1995 tarihinde Avrupa Birliği (AB) tarafından yayınlanan, “Kişisel Verilerin İşlenmesi ile İlgili Bireylerin Korunması ve Bu Tür Verilerin Serbest Dolaşımına İlişkin 95/46/AB Sayılı Direktifi” 24 Ekim 1995 tarihi ile onaylanmasının ardından üç yıl sonra yürürlüğe girmiştir. Avrupa Parlamentosu ve Konseyi’nin 95/46/EC sayılı Direktifi ile 25 Ekim 1998 tarihinden itibaren verilerin korunmasına ilişkin kanunun Avrupa’nın tamamında daha güçlü hale geldiği bariz bir şekilde ortaya konulmuştur. AB Direktifi, AB içerisinde kişisel verinin akışına ilişkin engel durumları ortadan kaldırmak ve bununla birlikte bütün Üye Devletlerde kişisel

verilerin ortak olmak kaidesiyle yüksek düzeyde korunmasını tesis etmeyi amaçlamaktadır (Tekin,2014: 225-226). Söz konusu yönergenin içeriğinde belirtilmiş olan kişisel verilerin güvenliğini sağlamayan ülkelere veri transferinin yapılmaması, Türkiye’de kişisel verilerin korunması alanına yönelik bir çerçeve kanunun çıkarılmasını zorunlu kılan diğer etkenlerden olmuştur (Koca, 2015; Özel, 2016; The European Parliament and The Council of The European Union, 1995). Nitekim sonuç itibarıyla, Türkiye’de kişisel verilerin korunması alanında uluslararası alanda yapılan bu düzenlemelerin tesiri, yapılması gereken düzenleme ihtiyacının büyük oranla uluslararası etkenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Yalnızca ulusal değil aynı zaman da uluslararası bağlamda etkisi hissedilen bu ihtiyaç faaliyetleri, AB’ye uyum sağlanma süreci içerisinde, AB Komisyonu’nun hazırlamış olduğu İlerleme Raporları vasıtası ile de sıkça değinilen bir konu olmuştur (Yüksel-Civelek, 2011, s.128). Velhasıl tüm bu sıralanan gereklilikler ışığında, 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu çerçeve kanun niteliğinde yürürlüğe girmiştir (Özel, 2016).

Kişisel verilerin korunmasına ilişkin yapılan uluslararası düzenlemeler sıralı tarihler itibari ele alındığında, 3 Eylül 1953 yılında yapılan İnsan Hakları ve Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesinin bu hususa temel attığını söylemek mümkün olacaktır. 23 Eylül 1980 Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’nün (OECD) Özel Yaşamın Korunması ve Kişisel Verilerin Sınır Ötesi Akışına İlişkin Rehber İlkeleri ile ise kişisel verilerin korunmasına yönelik düzenlemeler ile kişisel verilerin özel bir konu olarak ele alındığı çalışmalara resmen başlanmıştır. Ardından 28 Ocak 1981 tarihli 108 No’lu Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesi, 14 Aralık 1990 BM’nin Bilgisayarla İşlenen Kişisel Veri Dosyalarına İlişkin Rehber İlkeleri ve 25 Ekim 1998 itibari ile yürürlüğe giren 95/46/EC Sayılı Kişisel Verilerin İşlenmesi ve Serbest Dolaşımı Bakımından Bireylerin Korunmasına İlişkin Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi Direktifi ile bu çalışmaların hayata geçirildiği görülmektedir. Değişen ve dönüşen dünyanın en büyük değişiminin gözlendiği teknoloji ve internet kullanımının sınır ötesi ilerlemesi 8 Kasım 2001 tarihinde 181 No’lu Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesine Ek Denetleyici Makamlar ve Sınır Aşan Veri Akışına İlişkin Protokol hazırlanmasına yol açmış ve 2018 yılı itibari ile 2016/679 AB Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR)’nü ortaya çıkarmıştır (KVKK, 2023b, ss.1-2).

Diğer yandan kişisel verilerin korunmasına ilişkin ulusal düzenlemelerin 1982 Anayasası temelli olduğu görülmektedir. Anayasanın ikinci kısmında düzenlenen temel hak ve ödevlerine özel hayatın gizliliği de dâhil olmaktadır. Özel hayatın gizliliği hakkı, Anayasa’nın 20’nci maddesi ile güvence altına alınmış olsa da gelişen teknolojilerin temel hak ve özgürlüklerin ihlalini ve müdahalesini kolaylaştırması hukuki bir sorun olarak ortaya çıkmış ve anayasanın yetersizliğini aynı maddeye bir fıkra ilave edilerek tamamlanmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen fıkrada; *“Herkes, kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak; kişinin kendisiyle ilgili kişisel veriler hakkında bilgilendirilme, bu verilere erişme, bunların düzeltilmesini veya silinmesini talep etme ve amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını öğrenmeyi de kapsar. Kişisel veriler, ancak kanunda öngörülen hallerde veya kişinin açık rızasıyla işlenebilir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin esas ve usuller kanunla düzenleneceği”* hükmüne yer verilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982). Öte yandan gerek ulusal gerek uluslararası gelişmeler ile bu hükümlerin genel ve yetersiz kalması bu husustaki çalışmaların devamını getirmiştir. 1989 yılında kişisel verilerin korunmasına ilişkin özel bir kanun çıkarmak gayesi ile bir komisyon oluşturulmasına rağmen komisyonun çalışmaları tamamlanmadan dağılmış ve akabinde 2000 yılında yeniden bir komisyon oluşturulmuştur. Oluşturulan komisyon üç yılın sonunda bir kanun tasarısı hazırlamış olsa da birtakım nedenler ile kanunlaştırılmamıştır. Bu esnada 12 Ekim 2004 tarihinde 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun bazı maddelerinde düzenlemelere gidilmiştir. Özel hayatın ihlalini konu alan 134’üncü Maddesinde, *“Kişilerin özel hayatına ilişkin görüntü veya sesleri hukuka aykırı olarak ifşa eden kimse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. İfşa edilen bu verilerin*

basın ve yayın yoluyla yayımlanması halinde de aynı cezaya hükmolunur." (Türk Ceza Kanunu, 2004) ifadesi değiştirilmiştir. Söz konusu kanunun 135'inci maddesi, kişisel verilerin kaydedilmesini, 136'ncı maddesi ise verileri hukuka aykırı olarak verme veya ele geçirme konularını ele almıştır. Aynı kanunda, verileri yok etmeme 138'inci Madde ile bir suç olarak ele alınıp güvence verilirken, 140. Maddesi ile bu suçlara ilişkin tüzel kişiler hakkında güvenlik tedbiri uygulanması ile hüküm altına alınmıştır (Türk Ceza Kanunu, 2004). Yine Adalet Bakanlığı tarafından 2008 ve 2014 yıllarında, aynı hususta bir tasarı hazırlanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuş olsa da yasama döneminin sona ermesi sebebi ile yasa tasarı veya önerisinin artık görüşme olanağı olmamış başka bir deyişle kanun kadük hale gelmiştir (KVKK, 2023b, ss.9-14).

Nihayetinde, 17 Mart 2016 tarihinde 108 No'lu Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesinin Türk hukukuna dâhil edilmesi ve aynı yıl içerisinde, 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununun Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmesi ile Türkiye bu konudaki hukuk mevzuatındaki eksikliği tamamlama yönünde büyük adım atmıştır. Akabinde 5 Mayıs 2016 tarihinde 181 No'lu Kişisel Verilerin Otomatik İşleme Tabi Tutulması Karşısında Bireylerin Korunması Sözleşmesine Ek Denetleyici Makamlar ve Sınır Aşan Veri Akışına İlişkin Protokolün Türk hukukuna dâhili ile kişisel verileri koruma yönündeki çalışmalar sonuç bulmuştur (KVKK, 2023b, ss.9-10).

5. Kişisel Verileri Koruma Kurum ve Kanun'u (KVKK)

1990 yılları ile yaygınlaşan internetin kullanımı ile son dönemde popülaritesini zirveye taşıyan mobil teknolojilerin ortaya çıkıp hızlı bir şekilde gelişmesi, kişisel verilerin korunmasına ilişkin hali hazırda bulunan hükümlere karşın KVKK'nın oluşturulmasını ve Türk hukuk mevzuatına dâhil edilmesini gerekli kılmıştır. Nitekim kullanılan teknolojik aletler ve küreselleşme ile oluşan bilgi toplumu günümüz şartlarında, kişisel verilerin toplanmasını, saklanmasını, paylaşılmasını ve bu verilerin analizini oldukça kolay kılmaktadır. Toplumsal anlamda yaşanan bu değişiklik itibariyle gerek günlük yaşam içerisinde gerek ise yürütmeye ilişkin hususlarda kişisel verilere duyulan ihtiyaç büyük önem taşımaktadır. Kişisel verilerin kullanımı bu denli artarken diğer yandan toplumun her alanında olduğu gibi birçok kural ihlal edilerek, kişilerin özel yaşamlarına saldırılmaktadır. Mağdur vatandaş sayısı ile paralel şekilde suç oranlarının artması, söz konusu ihlal ve saldırıları önlemek amacıyla kişisel verilerin korunmasına ilişkin mevzuat eksikliğini giderilmesi ve yürürlüğe konulacak olan hususların uygulama takibinden sorumlu olacak kurum veya kuruluşun gerekliliği şart kılınmıştır (Özel, 2016).

Kişisel veri, 6698 sayılı KVKK'nın 3'üncü maddesinin 1'inci fıkrasında *"kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgi"* olarak ifade edilmektedir (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016). Yapılan tanım ışığında, kişisel verilerin işlenmesi, somut ve katı kurallar içermemekte ve genel ilkeler ile veri koruma düzenlemelerine uygun şekilde kaideler ortaya koymaktadır (Yücedağ, 2019, s.48).

Bu amaçlar ekseninde hazırlanan KVKK, 2'nci maddesi ile belirtilen, işlenecek verilerin sahibi olan gerçek kişiler ile bu verileri işleyecek gerçek ya da tüzel kişileri kapsayan ve yine 1'nci madde de belirtildiği üzere, *"kişisel verilerin işlenmesinde başta özel hayatın gizliliği olmak üzere kişilerin temel hak ve özgürlüklerini korumak ve kişisel verileri işleyen gerçek ve tüzel kişilerin yükümlülükleri ile uyacakları usul ve esasları düzenlemek"* için hazırlanmıştır (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016).

Nitekim kişisel verilerin korunmasına ilişkin ortaya çıkarılan kanunun gelişen teknolojik aygıtlar ile artan suç oranları ve kolaylaşan ihlal yöntemleri ile uygulanması ve teftişi oldukça güç kazanmış ve bu hususun denetimini sağlayacak özerk bir kurumun varlığı kaçınılmaz bir hal almıştır. Sonuç itibariyle anayasada öngörülen, özel hayatın gizliliğine, temel hak ve hürriyetin korunmasına ilişkin hedeflenen amaçlara ulaşmak maksadı ile yürütülecek politikaların yönetimini, denetimini ve analizini sağlamak üzere, ülkemiz sınırları içerisinde "Kişisel Verileri Koruma Kurumu" kurulmuştur.

Kuruma atfedilen isimden de anlaşılacağı üzere, yine ülke sınırları içerisinde kişisel verilerin korunmasını sağlamak ve bu hususa yönelik toplumsal farkındalık oluşturarak bilinç düzeyini arttırmak başlıca hedeflerdir. Bunun ile kurumun diğer amaçları arasında veriyi temel alan ekonomide gerek özel gerekse kamusal aktörlerin rekabet ortamını uluslararası boyuta taşımaktır. Tüm bu gayeler, kişisel verilerin korunma ibaresi altında toplandığından ötürü başlıca ilke ve değerler esas alınarak yapılmaktadır. Yürütülen tüm işlemlerin, özel yaşamın gizliliğinin korunması ve kişilerin temel hak ve özgürlüklere saygı duyularak yapılması temel ilkeler arasında iken; diğer yandan da görevlerin tarafsız, bağımsız, güvenilir, hukuka ve etik ilkelere uygun, şeffaf ve hesap verilebilir bir biçimde uygulanması kamusal kuruma duyulacak olan güven duygusu için büyük önem taşıması ile başlıca idealler arasında bulunmaktadır. Kurum hizmetinin hızlı, doğru, objektif ve katılımcı işbirlikçi bir politika ile sunulması ulusal ve uluslararası alanda olması da verilecek hizmetin etkinlik ve verimliliği açısından büyük önem taşımaktadır (KVKK, 2023a).

5.1. Kişisel Verileri Koruma Kanun'unun Kapsam ve Genel İlkeleri

Kişisel Verilerin Korunması Kanunu verileri işlenen gerçek kişiler ile verileri işleyen gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktadır. Kanun, veri sahibi kişiye özel hayatının gizliliğine ilişkin hakların korunması ve gizliliğine yönelik haklar verirken, verileri işleyen tüzel ya da gerçek kişilerin veri üzerindeki yükümlülükleri, uyması gereken kuralların bütününe meydana getirmektedir. Bu sayede gerçek dünyadan daha farklı bir ortama sahip olan sanal alanın yönetim ve denetimi de kolaylaştırılmak istenmiştir (KVKK, 2023c, s.1).

Uluslararası anlamda kabul görmüş düzenlemelerde ülkelerin uyması ve kanunlarına uyarlaması gereken temel ilkeler oluşturulmuştur. 108 sayılı Sözleşmeye ve 95/46/EC sayılı AB Direktifin esaslarını içeren ve bu çerçevelerde oluşturulan kanunun 4. maddesinde yer alan genel ilkeler başlığı altındadır. Bu maddeye göre kişisel veriler, yalnızca kanunda öngörülen usul ve esaslara göre işlenebilecek ve veri işleme faaliyeti *"hukuka ve dürüstlük kurallarına uygun olma, doğru ve gerektiğinde güncel olma, belirli, açık ve meşru amaçlar için işlenme, işlendikleri amaçla bağlantılı, sınırlı ve ölçülü olma, ilgili mevzuatta öngörülen veya işlendikleri amaç için gerekli olan süre kadar muhafaza edilme"* gibi belirtilen genel (temel) ilkelere uyma zorunluluğunda yapılabilecektir (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016; KVKK, 2023c, s.1).

Kişisel verilerin korunmasına ilişkin belirlenen genel ilkeler incelendiğinde, ilk olarak hukuka ve dürüstlük kuralına uygun olma ilkesi ile karşılaşılmaktadır. Esasında bu ilke, diğer ilkeleri de kapsayıcı bir nitelik taşımakta ve geniş bir kapsama sahiptir. İşlenen kişisel verilerin kanun ve diğer hukuksal düzenlemeler ile gelen ilkelere uygun şekilde hareket edilmesi zorunluluğu anlamına gelmektedir. Etik kavramı ile ele alınacak olursa bu ilkenin kamu politikalarının yönetilmesi ile bağdaştığı görülmektedir. Nitekim kamu politikalarını yürütme konusunda ele alınan ilkeler ile benzer şekilde temel ilke gereğince veri sahibi gerçek kişi için işlenen verinin faaliyetlerinin şeffaf olması yine bir kamu görevlisi gibi verinin sorumluluğunda olan kişi ya da kurumun bilgi edindirme ve uyarma yükümlülüklerine uygun şekilde hareket etmesi gerekmektedir. Aynı başlık altında incelenen diğer bir husus ise, dürüstlük kuralıdır. Bu esas gereğince veri sahibine tanımlanan hakların kullanılması durumunda, kişinin güven kuralları çerçevesinde ve makul bir kişiden beklenen şekilde davranmasına riayet etmektedir. Öte yandan veri sorumlusunun, veri sahibinin çıkar ve menfaatlerini göz önünde bulundurarak faaliyetlerini sürdürmeleri dürüstlük kuralının şartı dâhilindedir. Nitekim hukuka uygunluk ilkesi tüm hukuk sistemini kastetmesi ile önem kazanmaktadır. Veri işleme hususunun kanun tarafından onaylanmış ve emredilmiş olması, bu işlemin hukuka uygun olduğunun bir karinesidir (KVKK, 2023c, ss.2-5; Purtova, 2018).

Belirlenen bir diğer ilke ise kişisel verilerin doğruluğunun ve gerektiğinde güncel olmasının önemidir. Bununla birlikte, verilerin işlendikleri amaçlar göz önünde bulundurulmalı ve doğru olmayan verilerin tespiti ile gecikmesine mahal verilmeksizin

ifna edilmeli veya güncel olmaması durumunda tecdit edilmelidir. Kişisel verilerin hakikati ile eşleşmesi ve yenilenmiş olmasının önemi, veri sorumlusunun çıkarları ile ilişkilendirilmesinin yanında kişinin temel hak ve hürriyetleri, ekonomik menfaati ve kişinin manevi bütünlüğünün muhafaza edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Yücedağ, 2019: 50). Kişisel verilerin doğru ve güncel tutulmasının teminindeki aktif rol yükümlülüğü veri sorumlusudur (KVKK, 2023c, s.6). Kişisel verilerden sorumlu kişi yalnızca kendi menfaatleri doğrultusunda değil aynı zamanda, veri sahibinin haklarını koruma bilinci ile yine kamu yönetime ilişkin politikaların yürütülmesi hususunda belirlenen etik kurallar çerçevesinde hareket etmelidir.

Kişisel verilerin işlenmesindeki amaçların belirli, meşru ve açık olmasını kapsayan ilke, amacın sınırlandırılması sağlamaktadır. Amaca uygun işlemenin diğer ilkeler üzerinde önemli fonksiyonu bulunmaktadır. Zira veri işleme faaliyetlerinin diğer ilkeler ile uygun şekilde yapıldığının veya yapılmadığının kontrolünün sağlanması veri işlemenin amacına göre yapılabilecek bir denetimdir (Yücedağ, 2019, s.52). Bu ilke doğrultusunda, kişisel veri işleme faaliyetinin veri sahibi tarafından açık ve anlaşılır olması, faaliyetlerin hangi hukuki işlem koşuluna yönelik uygulandığının tespiti ve faaliyet amacının detaylı bir şekilde ifade edilmesi sağlanmaktadır. Böylelikle işlenen verilerin veri sorumlusu tarafından açık, kesin ve meşru amaçlar ile gerçekleştirilmesini zorunlu kılınmaktadır. Söz konusu ilke dürüstlük ilkesi ile bağdaştırıldığından ötürü bu esasa uygun davranılması veri sahibinin mağduriyetinin önüne geçebilecek niteliktedir (KVKK, 2023c, ss.7-8).

Kişisel veriler, işlendikleri amaçlar doğrultusunda sınırlı ve ölçülü olma ilkesi benimsenerek işlenmelidir. İlke, ilgili verilerin yeterli ve gerekli şekilde işlenmesi ile sınırlandırılmasını sağlamaktadır (Yücedağ, 2019, s.59). Bir başka deyişle verilerin minimize edilmesi hem veri sorumlusunun yükünü hafifletecek hem de veri sahiplerinin fazladan veri paylaşımını önleyecek bir niteliğe sahiptir. İlke doğrultusunda hedeflenen, gerçekleştirilecek amaçlar için işlenen verilerin elverişli hale getirilerek, amaç dışı, alakasız ve ihtiyaç duyulmayan kişisel verilerin işlem faaliyetine girmesini önlemektir. Verilerin temini esnasında dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, mevcudiyeti bulunmayan veya daha sonraki bir amaca yönelik düşünce ile kişisel verilerin toplanması ya da işlenmesi gerçekleştirilmemelidir. Aynı başlıkta değerlendirilen ölçülü olma ilkesi de veri işleme faaliyeti ile gerçekleştirilecek amacın arasındaki dengenin makul bir şekilde kurulması anlamına gelmektedir. Bu tanım ışığında ölçülülük ilkesi, verilerin gerçekleştirilmesi düşünülen amaç ölçüsünde yapılmasının gerekliliğini vurgulamaktadır (KVKK, 2023c, ss.9-10).

Son olarak ele alınan temel ilke ise verilerin saklama sürelerinin sınırlandırılması ilkesidir. Bu ilke verilerin, mevzuatta öngörülmüş olan ya da işlendikleri amaç doğrultusunda gerekli kılınan süre zarfı içerisinde muhafaza edilmesi yönündedir. Ayrıca ilke, kişisel verilerde sağlanan verinin minimize edilmesi yani belirli bir amaç ile sınırlandırılmasının gereği olarak ortaya çıkmış zamansal bir görünüş biçimi olarak ifade edilmektedir (Yücedağ, 2019, s.60; KVKK, 2023c, s.10). Bu konudaki gerekli idari veya teknik alandaki tedbirlerin alınması veri sorumlusunun yükümlülüğündedir. Bununla birlikte, kişisel verilerin saklanması ve imha edilmesindeki politikaların belirlenmesi ve esasların oluşturulması, verilerin saklama sürelerinin belirlenerek muhafazasında uygulanacak her türlü tedbirlerin belirlenmesi ve tüm bunların usul ve esaslara uygun şekilde yapılması da veri sorumlusunun yükümlülüğü dâhilindedir. Kanunda belirtilen genel ilke doğrultusunda veri sorumluları, veriler için mevzuat kapsamında belirlenen bir süre var olması durumunda bu süreye riayet edeceklerdir. Ancak belirli bir süre öngörülmemiş ise, verilerin işleme amacındaki gerekli süre kadar tutabileceklerdir. Verilerin saklanması için geçerli bir neden ortaya konulmaması halinde, ilgili veriler silinecek, yok edilecek veya anonim hale getirilecek hükmü uygulanacaktır. Yine belirtilen önemli husus ise ileride yeniden kullanılabilirliği düşüncesi veya farklı bir gerekçe ile verilerin saklanması yoluna gidilmemelidir (KVKK, 2023c, ss.10-12).

Yukarıda ele alınan ilkelere riayet edilmemesi halinde veri işlenmesi başlıca dürüstlük kuralına ve dolayısı ile hukuka uygun şekilde veri işleme faaliyetine aykırı düşecektir (KVKK, 2023c, s.4). Bu bağlamda kişisel verilerin işlenmesi yolundaki sürecin kamu politikalarının uygulanmasına yönelik etik yaklaşımın önemi aşikâr bir şekilde görülmektedir. Nitekim bu esasların yani etik kavramının ihlali doğrultusunda ortaya çıkabilecek sorunlara ilişkin kanunda yer alan gerek hizmet verene gerekse hizmet alana yönelik yaptırımlar devreye girmektedir. Bu nedenle kişisel verilerin etik kurallar çerçevesinde toplanması, işlenmesi, test ve analiz edilmesi, depolanması ve gerekliliğinde silinmesi büyük önem arz etmektedir. Bu işlemlerin kovuşturulması ve gerçekleştirilmesi günümüz şartlarında birtakım zorluklara yol açmasından ötürü özerk bir kuruluş olan ilgili kanunun işlevlerinin takibinden ve ifa edilmesinden sorumlu Kişisel Verileri Koruma Kurum'u oluşturulmuştur.

5.2. Kişisel Verileri Koruma Kurumu'nun Kuruluş Amacı ve İşlevi

Türkiye'nin kişisel verilerin korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmalara taraf olarak katılması, bununla beraber ulusal anlamda bu hususa yönelik düzenlemeleri gerçekleştirilerek, mevzuat hükümlerine yer vermesi, AB'ye üye olma sürecindeki AB ile yasal uyumluluğun sağlanmak istenmesi Kişisel Verileri Koruma Kurumunun ortaya çıkış sebepleri arasında yer almaktadır. Söz konusu sebeplere ilaveten gelişen teknolojinin hızının artması ve buna binaen idarenin sorumluluğunda olan kişisel verilerin kontrol dışı yayılım oranının artışı ile verilerin korunamaması dolayısı ile ele alınan genel ilkelere aykırı durumların önüne geçmek istenmesi kurumun oluşturulmasına katkı sağlayan diğer sebepler arasında bulunmaktadır (Gürsel ve Dügmeçi, 2018, s.318).

Bu ekseninde KVKK ile Kişisel Verileri Koruma Kurumu da Türkiye idari teşkilatın içerisinde ihdas edilmiştir (Özel, 2016). Kanunun görevlerini ifa etmek ile yükümlü olacak şekilde, idari ve mali özerkliğe haiz ve kamu tüzel kişiliğine sahip olan kurumun teşkilatlanması, 19'uncu maddenin 2'nci fıkrasında, "*Kurum Cumhurbaşkanının görevlendireceği bakan ile ilişkili olduğu belirtilmiş 3'üncü fıkrası ile "Kurumun merkezi Ankara'dır."* şeklinde konumlandırılmıştır. Son olarak 4. fıkrası ile ise, "*Kurum, Kurul ve Başkanlıktan oluşur. Kurumun karar organı Kuruldur."* olarak ifade edilmiş ve yönetim yapılanma esasları belirlenmiştir (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016).

Elde edilen bilgiler doğrultusunda söz konusu kurumun oluşturulmasının birden çok sebebi ortaya çıkmaktadır. Bunlar teknolojik, ekonomik, hukuki ve siyasi olmak üzere dört farklı şekilde ele alınabilmektedir (Gürsel ve Dügmeçi, 2018, s.319):

İlk olarak temel nedenler arasında yer alan teknolojik sebeplere değinilecek olursa daha önce de belirtildiği üzere, günümüz koşullarında dijital teknolojinin hayatın her alanına entegre edilmiş olmasının yanında sağlanan hizmetler karşılığında toplanan kişisel verilerin dünya genelinde kontrol altında olmaksızın hızlı bir şekilde yayılımı ve gizliliğinin korunması gittikçe zorlaşmaktadır. Günlük yaşamın pek çok alanındaki faaliyetlerin yürütülmesine ilişkin büyük orandaki kişisel verilerin veri sahibinin rızası olmaksızın düşük maliyetler ile elde edilebilmekte, kaydedilmekte ve depolanmaktadır. Bu nedenle kişilerin gizlilik haklarına duyulacak saygının ve milli güvenliğin sağlanması arasındaki hassas denge durumunun korunması için veri gizliliğinin yönetim ve denetiminden sorumlu bir kurumun gerekliliği şart koşulmuştur (Çekin, 2016, s.630; Ünver ve Kim, 2016, s.1; Gürsel ve Dügmeçi, 2018, ss.319-320).

İkinci bir husus olarak hukuki sebepler ile karşılaşmaktadır. Çalışmanın önceki kişisel verilerin korunma tarihçesi kısmında da ele alındığı gibi kişisel verilerin korunmasına ilişkin birçok ulusal ve uluslararası düzenlemeler yapılmıştır. Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü gibi birçok uluslararası toplulukların bu hususa ilişkin düzenlemelerinin mevcudiyeti hukuki anlamda taraf ülkelerin kişisel verilerini korumalarına yönelik denetim kurum veya kurumlara sahip olmasının gerekliliğine işaret etmiştir (Kağıtçıoğlu, 2016, s.78; Gürsel ve Dügmeçi, 2018, s.320).

Ele alınacak üçüncü sebep ise siyasal nedenlerdir. AB adayı olan Türkiye'nin geçmiş zamanlarda AB'nin uyum raporlarının kişisel verilerin korunması hususunda yasa ve kurum eksikliğine değinilmiş ve ulusal mevzuatın AB mevzuatı ile uyumlu olmadığı sıkça vurgulanmıştır. Nitekim AB'nin bu husustaki yasal düzenlemeleri aday olan ülkelerin ulusal mevzuatlarına uygun hale getirerek uygulaması gereken bazı yükümlülükler vermektedir. İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesinin bir türü olarak oluşturulan, Kişisel Verileri Koruma Kurumu kurma bu yükümlülüklerden birisi olarak ifade edilmektedir (Gürsel ve Düğmeci, 2018, s.321; Ünver ve Kim, 2016, ss.8-15).

Ticari bir değer haline gelen kişisel verilerin ekonomik boyutunun kapsamlı bir değerlendirmeye alınması gerekmektedir. Ancak çalışmada yürütülen konunun amacı gereği kısaca son olarak ekonomik sebeplere de değinmek gerekmektedir. Kişisel verilerin günümüzde gelişigüzel kullanılmasından dolayı ortaya çıkan kişi haklarının ihlali beraberinde birtakım kuralları ve bu kuralların denetiminden sorumlu olacak kurumu zorunlu kılmıştır (Yüksel-Civelek, 2011, s.156). Kişilerin şahsiyetine ait verilerin işlenmesi sırasında meydana getirilen yüksek orandaki işlemlerin uluslararası boyutta korunduğunu temin eden veri gizliliği, modern ekonomik anlayış için temel bir ilke niteliğindedir. Nitekim küreselleşen dünya ile uluslararası serbest piyasaların sürdürülme anlayışı dijital alandaki gerekli ve şart kılman gizliliğin korunma hususunu tehlikeye atarak yeni tehditler ile karşılaştırmaktadır (Gürsel ve Düğmeci, 2018, s.321). Bu sebeple AB hem kendi hem de üye devletleri güvence altına alabilmek adına yayımladığı yönerge ile kişisel verilerin üye devletten yalnızca, yeterli koruma seviyesine sahip olması kaidesiyle başka bir ülkeye aktarımının gerçekleşeceği ifadesini kullanarak bu ülkelerin küresel ticaret ağına katılımını engellemiştir (The European Parliament and The Council of The European Union, 1995.). Bu durumlar karşısında Türkiye'nin küresel ticaret ağına katılabilmesi ve iç pazara yabancı sermayenin çekilebilmesi bir başka deyişle uluslararası ekonomi de etkin rol oynayabilmesi ve bu esnada veri aktarımının güvenli bir şekilde sağlanması kişisel verilerin korunması kanun ve bu verileri koruma amacı ile çeşitli faaliyetleri gerçekleştiren ulusal bir kuruluşa duyulan ihtiyaç büyük önem arz etmektedir (Ünver ve Kim, 2016, s.1; Gürsel ve Düğmeci, 2018, s.321).

Kişisel verilerin korunmasından yükümlü olan kurumun haiz olması gerektiği nitelikler 1993 yılında Viyana İnsan Hakları Konferansı'nda "Paris Prensipleri" adı altında toplanan ilkeler doğrultusunda belirlenmiştir (Gürsel ve Düğmeci, 2018, s.319). Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 20 Aralık 1993 tarihi itibari ile kabul gören Paris Prensipleri çerçevesinde ulusal insan hakları kurumlarının taşımak ile yükümlü olduğu bazı ilkeleri taşımaktadır. Böylece ulusal anlamda kurulan insan haklarından sorumlu olan kurumların beklenen etkiye sahip olabilmesi için bu prensipler ile uyumlu olma zorunluluğu taşımaktadır (TİHEK, 2023) Ulusal insan hakları kurumların, Paris Prensipleri, düzenlemelerin ulusal düzeyde uygunlaştırılması kaidesiyle insan hak ve temel özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesini hedef almaktadır (TİHEK, 1993, s.1). Paris prensipleri çerçevesinde oluşturulan kurumların, özerklik, yasal ve anayasal dayanaklara sahip olması, sivil toplum ile devlet arasındaki köprü görevini yerine getirmesi gibi temel özelliklere sahip olması beklenmektedir (TİHEK, 2023)

Kişisel verilerin korunma hususuna ilişkin denetim kurumunun öngördüğü diğer uluslararası metin ise 2001 yılında yapılmış olan Uluslararası Veri Koruma ve Mahremiyet Komiserleri Konferansı'nın içeriğinde alınan veri koruma otoritelerine ilişkin alınan karar olmuştur. Söz konusu kararda, denetim gayesi ile kurulacak olan kurumlarının bağımsız ve özerk, kanun çerçevesinde ve doğrudan yürütme organına sunulacak raporun iletilmesini sağlayabilecek yapıya sahip olmasını ve ek olarak bu kurumların yapısının kişisel verilerin korunmasına ilişkin yeterlilikle beraber uluslararası anlamdaki düzenlemelere de mutabık kurumlar olması gerekliliği vurgulanmaktadır (COE, 2001; Gürsel ve Düğmeci, 2018, s.319).

Nitekim çeşitli ulusal ve uluslararası anlamda düzenlenen metinler ile oluşturulması şart kılınmış Kişisel Verileri Koruma Kurumu'nun yukarıda belirtildiği gibi bazı temel esaslar doğrultusunda faaliyetlerini sürdüreceği öngörülmüştür. Bu esasların genel

nitelik taşınması kamu politikaların yürütülmesine ilişkin oluşturulan etik kurallar ile bağdaşmasına yol açmaktadır. Belirtilmesi gerekir ki temel veya genel nitelikli esasların haiz olduğu özellikler yürütülecek işlemlerin etkinliği ve verimliliğinin birer sebebi olarak ortaya çıkmaktadır. Zira ihlal edilen tek bir esas doğrultusunda icra edilen iş veya görevin sağlayan ve sağlayıcı olarak karşılaşılan iki unsurun da karşılaşılabileceği mağduriyet durumu açısından, bu unsurlar arasında oluşturulacak itimat büyük ehemmiyete sahiptir.

5.3. KVKK ve Bu Kapsamda: Veri Etiği, Veri Güvenliği, Veri Mahremiyeti

KVKK'nin Haklar ve Yükümlülükler başlığı altında ele alınan üçüncü bölümünde yer alan 12. maddenin veri güvenliğine ilişkin yükümlülükler olduğu görülmektedir. Söz konusu madde ile veri sorumlusuna atfedilen yükümlülükler belirlenmektedir. 12'nci maddenin 1'inci fıkrasında yer alan *"Veri sorumlusu; kişisel verilerin hukuka aykırı olarak işlenmesini önlemek, hukuka aykırı olarak erişilmesini önlemek, muhafazasını sağlamak, amacıyla uygun güvenlik düzeyini temin etmeye yönelik gerekli her türlü teknik ve idari tedbirleri almak zorundadır."* ifadesi ile Anayasanın 20'nci maddesi gereğince özel hayatın gizliliğini sağlama yükümlülüğü şart kılınmaktadır (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016).

Yine ilgili kanunun 12'nci maddesinin 4'üncü fıkrasında belirtilen, *"Veri sorumluları ile veri işleyen kişiler, öğrendikleri kişisel verileri bu Kanun hükümlerine aykırı olarak başkasına açıklayamaz ve işleme amacı dışında kullanamazlar. Bu yükümlülük görevden ayrılmalarından sonra da devam eder"* ifadesi ise veri mahremiyeti konusunu ele almış ve verilerin gizliliğinin, sorumlu kişiler tarafınca işlem öncesinde, işlem esnasında ve sonrasında da olmak kaydıyla sağlanmasını güvence altına almaktadır (Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 2016).

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmelerin küreselleşmenin de etkisi ile verilerin ülke sınırları dışına aktarımına neden olması ile kişisel verilerin korunması hususunu yalnızca ulusal anlamda ele almak mümkün değildir. Nitekim çalışmanın diğer kısımlarında da bahsedildiği gibi kişisel verilerin korunmasına ilişkin oluşturulan kanun ve kuruluşun üzerinde uluslararası etmenler büyük öneme sahiptir. Bu gerekçe ile verilerin korunmasında gerek ulusal gerekse uluslararası anlamda yeknesak bir hukuki koruma sisteminin sağlanması büyük önem arz etmektedir (Kılınç, 2012, s.1159).

Bu doğrultuda ulusal anlamda alınan kararların yanında uluslararası öneri ve kararlara da değinmek uygun olacaktır. 2006 yılında OECD tarafından sunulan *"Recommendation of the Council concerning Access to Research Data from Public Funding"* başlıklı kamu finansmanında araştırma verilerine yönelik erişime dair düzenlemeleri, verilerin erişim ve kullanım koşullarının belirlenmesine dâhil olan ortaklar tarafından oluşturulan politik ve prosedürel alanda düzenleyici çerçeveleri belirlemektedir. Bu çerçeve içerisinde uyulması gereken prensipler yer almaktadır. Açık, esnek, şeffaf olma gibi prensipleri içeren düzenleme, bunun yanında yasal uyumluluk, fikri mülkiyetin korunması, resmi sorumluluk, profesyonellik, ortak çalışma ve kalite, verim, güven, sorumlu, sürdürülebilir ilkeleri esas olarak verilerin kamusal alandaki işleminin gerçekleştirilmesi gerektiğini öne sürmektedir (OECD, 2006, ss.7-11).

Yine iki yıl sonra toplanan konsey, 2008 *"Recommendation of the Council for Enhanced Access and More Effective Use of Public Sector Information"* başlığı ile öne sürdüğü önerisinde kamu sektörü bilgilerinin artırılmış erişimi ve kullanıma ilişkin politikaların gözden geçirilerek, bu sektördeki bilgilerin, içeriklerin daha geniş ve daha etkili kullanımı için genel bir çerçeve sağlamayı amaçlamaktadır. Söz konusu öneride, yeniden kullanım için erişim ve şeffaf koşullar, yeni teknolojiler ve uzun caddeli koruma, telif hakkı, uluslararası erişim ve kullanım gibi ilkelere dikkat çekilmiş ve daha etkin faaliyet alanı hedeflenmiştir (OECD, 2008, ss.4-5)

Bu bağlamda yapılan bütün çalışmalar göz önünde tutularak gelişen teknolojiye ayak uydurabilmek adına konsey 2014 yılında *"Recommendation of the Council on Digital Government Strategies"* dijital devlet stratejilerine yönelik öneri hazırlamıştır. Nitekim mahremiyetin korunması ve kişisel verilerin sınır ötesi akışına ilişkin hazırlanan yönergeler de dikkate alınarak; açıklığı ve şeffaflığı artırılmış, faaliyet, süreç ve sonuçlar

ile ilgili istatistik ve veri erişiminin miktarını artıracak, bu verilerin kullanımı, yönetimi için politikalar geliştirecek, hizmet tasarımı halkın katılımının sağlanacağı ve kamusal değer yaratarak kamu sektöründe veriye dayalı bir kültür oluşturulması tavsiyesinde bulunulmuştur. Böylelikle güvenilir veri sağlama ihtiyacı ile gereken zamanda resmi verilerin sağlanması ihtiyacını dengelemek, verilerin kötüye kullanım risklerini yönetmek, kamusal ekonomik ve sosyal değeri üst düzeye çıkarmak amaçlanmaktadır (OECD, 2014, ss.5-6).

Nitekim çalışmanın her alanında incelenmiş kişisel verilerin korunmasına yönelik kanun, tüzük, politika gibi gerek ulusal gerekse uluslararası düzenlemelerin temel ilkelerle sahip olduğu ifade edilmiştir. Gelişen teknolojinin kamu dairelerine entegrasyonu ile ortaya çıkan ve bilgi toplumu dönüşüm sürecinde meydana gelmiş veri kullanımı, devletin her alandaki faaliyetlerini yerine getirmesi için kaçınılmaz bir hal almıştır. Ancak vatandaşlar tarafından zaman zaman gündeme gelen, devlet tarafınca saklanan bu verilerin korunması sorunsalını ortaya çıkarmış ve vatandaşların özel yaşamlarına yönelik ihlallerin artması (Kutlu ve Kahraman, 2017, s.45) ile bazı kavramların ortaya atılmasına sebep olmuştur.

Anayasal bir hak olan verilerin gizliliğinin sağlanması, mahremiyetin korunması, verilerin güvenliğinin temin edilmesi esasında etik ilkelerin varoluşu ve tatbiki üzerine kuruludur. Bu bağlamda ise veri etiği kavramı ve gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Günümüzde takriben zaruri bir kavram olan veri etiğinin ehemmiyeti toplumsal faydacı ve demokratik bir prensibe hâkim olması ile anlaşılabilir. Geçmişte faaliyete konulan geleneksel kamu yönetim anlayışından da ibret almak gerekirse, etik kavramının her alanda olduğu gibi teknolojik ve teknolojinin beraberinde getirdiği alanlarda da varlığı icap etmektedir.

Yapılan araştırmalar ve literatür taramasından elde edilen malumatlar uyarınca, kişisel verilerin korunması hususu kamu yönetimindeki etik politikaların uygulanması ile imtizaç etmektedir. Ayrıca kişisel verilerin korunmasına ilişkin mevzuatın iktidara gelmesi ve etkin bir kontrol sisteminin yaratılması, kanun ile birlikte oluşturulan kurulun işlevine bağlı kılınmıştır. Kurumun gerekliliği ve mevzuatın elzemliği tartışılmaz bir hakikattir (Kutlu ve Kahraman, 2017, ss.59-60). Velhasıl kanun ve kurumun yakın tarihlere dayanmasından ötürü kuruluşun ve kuruluş içerisindeki idari personellerin faaliyetleri, benimsedikleri etik ilke ve standartlar istikametinde ilerleyecek olup başarısı ve toplumsal anlamda kabul görmesi zaman içerisinde açıklığa kavuşacaktır. Ancak burada mühim olan nokta, faaliyetlere nasıl başlanırsa icraatın o yönde seyredeceğidir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Toplumsal alandaki birçok hizmette fayda elde edebilmek adına, bireylerin internet üzerinden kişisel bilgilerinin kullanımı daha fazla talep görmektedir. Bununla birlikte, kişisel verilerin şirketler, devlet kurumları ve diğer kurumlar tarafından usule uygun kullanılmaması, modern toplumun bu yönü hakkında artan bir tedirginliğe neden olmaktadır (Whitley, 2009, s.154). Artan bilgi akışı ve teknolojinin hızlı gelişmesine yönelik hukuksal düzenlemeler tam anlamı ile koruma sağlayamasa da anayasal bir hak olarak hüküm bulması, bu verileri güvence altına almaktadır (Küzeci, 2011, s.149). Hak sahibi olmak ise sahip olunan hakkın ihlal edilmesi durumunda korunmasını isteme hakkını gerekli kılmaktadır (Sümer, 2018, s.192). Nitekim kişisel bilgilerin nasıl kullanılacağını söylemek ile söylemlerin eylemlere dökülmesi arasında temel bir fark bulunmaktadır (Whitley, 2009, s.154).

Kişisel verilerin işlenmesine ilişkin temel ilkeler, birçok ülke tarafından uygulanmış ve uluslararası belgelerde kabul görmüştür. Kanunun 4. maddesinde kişisel verilerin işlenmesine ilişkin usul ve esaslar, 108 sayılı Sözleşme ve 95/46/EC sayılı Avrupa Birliği Direktifi'ne uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Bu doğrultuda, Kanun'da kişisel verilerin işlenmesinde kabul edilen temel ilkeleri dikkate alınarak veri yönetim süreçleri gerçekleştirilmelidir. Bu ilkeler, kişisel verilerin işlenmesinde adalet, şeffaflık ve veri sahiplerinin haklarının korunması gibi temel prensiplere dayanmalıdır. Bu nedenle,

kişisel verilerin işlenmesi süreçlerinde bu ilkelerin gözetilmesi önem arz etmektedir. Verilerin yönetilmesine ilişkin tüm faaliyetler yalnızca ilgili mevzuatta belirtilen yükümlülükleri yerine getirmekle sınırlı olmalıdır.

Ancak meydana gelen veri ihlalleri sonucu veri mahremiyetinin sağlanamaması durumunda yalnızca yasaya veya kamuoyuna güvenmeyi seçmek yetersiz kalacaktır (Frederickson, 1993, s.10). Böylelikle normatif uygunluğu sağlamak kaidesiyle güvence altına alınan hakların kamu idaresi tarafından yönetimi hem yasaların hem de halkın güvendiği merkez olarak rol oynayacaktır. Bu hususta rol sahibinin ulusal ve uluslararası anlamda belirlenen kurallar doğrultusunda hareket etmesi ve kendisinden beklenen rolü icra etmesi ümit edilmektedir.

İfa edilen eylemlerin kanun çerçevesi içerisinde olması büyük ehemmiyete sahiptir. Zira yazılı veya sözlü ifadelerin genel kabul görmüş normlara tekabül ediyor olması ve bu ilkelerin davranışlara dökülmesi etik kavramının somutlaşmasını sağlamaktadır. Sonuç itibari ile Kişisel Verileri Koruma Kurumunun, KVKK kapsamındaki ilkelere uyum sağlaması kamuoyu tarafından beklenirken, KVKK'nin ise gelişen ve değişen teknolojiye ayak uydurması adına gerek ulusal gerekse uluslararası anlamda yeniliklere açık olması gerekmektedir.

Diğer yandan hiper bağlantıların ve veriye dayalı yönetimin henüz sağlam bir şekilde oluşmadığı bir dönemde, kişisel verilerin geniş bir tanımı henüz sorun yaratmamaktadır. Aslında, verilerin korunması kanununun amacı, veri sahiplerinin etkin ve eksiksiz bir şekilde korunmasını sağlamaktır. Ancak, çevrimiçi dünya gerçeğe dönüştüğünde, iyi niyetler geride kalacaktır. Bu kadar kapsamlı bir anlayışa ve yüksek uyum yükümlülüklerine dayanan yasal koruma sistemi uzun vadede sürdürülebilir olmayabilir. Verilerin korunmasına ilişkin hukukunun geleceği için kişisel verilerin tanımını anlamsal olarak sınırlandırılmalıdır. Ancak, bu sınırın kendi içerisinde sınırlamaları da olacaktır. Veri koruma kanununun kapsamını aşırı genişletme riski, geniş bir tanımın dezavantajıdır. Aynı şekilde, sınırlı bir tanımın riski ise veri koruma kanununun amaçladığı hak ve menfaatleri eksik korumasıdır. Hem koruyucu hedeflerin ne olduğu hem de bu hedeflere ulaşmak için söz konusu kişisel verilerin sınırlarının nerede olması gerektiği konusunda dikkatli düşünmeyi gerektirir.

Kaynakça

- Akıllıoğlu, T. (2004). *İdari Usul ve Kişisel Verilerin Korunması*, Erişim adresi: <http://www.idare.gen.tr/akillioglu-idariusul.htm>
- Aktaş, K. (2014). Etik-Ahlâk İlişkisi ve Etiğin Gelişim Süreci, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 22-32.
- Arnold, R., Annette Hillebrand ve Martin Waldburger (2015). "Personal Data and Privacy", *WIK-Consult, Final Report*, Germany.
- Arslan, M. (2014). *Yönetim ve Organizasyon*, Harran Üniversitesi Birecik Meslek Yüksekokulu, Ders Notları.
- COE, Council of Europe (2001). *Additional Protocol to the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data regarding supervisory authorities and transborder data flows*, Strasbourg. Erişim adresi: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680080626>
- Çekin, M. S. (2016). 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Hakkında Kanun'un Big Data (Büyük Veri) ve İrade Serbestisi Açısından Değerlendirilmesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 74(2), 629-644.
- Dmochowshki, Mariusz, Anetta Jurczuk ve Robert Szczepankowski (2003). *Ethics in Public Administration*, Erişim adresi: <https://www.scribd.com/document/260629418/Ethics-in-Public-Administration-Eng>
- Eryılmaz, B. (2019). *Kamu Yönetimi*, 12. Basım, Umuttepe Yayın Evi: İzmit-Kocaeli.
- Frederickson, H. G. (eds.) ve John A. Rohr (2015), *Ethics and Public Administration*, 2. Basım, Routledge: USA.
- Gül, H. (2017). "Dijitalleşmenin Kamu Yönetimi ve Politikaları ile Bu Alanlardaki Araştırmalara Etkileri", *Yasama Dergisi*, 1(36) 5-26.
- Gürsel, E. ve Fatih D. (2018). Yapısal Anlamda Türkiye Kişisel Verileri Koruma Kurumu'na İlişkin Bir Değerlendirme, *R&S - Research Studies Anatolia Journal*, 1(2), 318-329.

- Güven, A. ve Naime K. (2022). Kamu Yönetimi ve Yerel Yönetimlerde Etik Gereksinimi. *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), 119-135.
- Hallunovi, A., Elez O. ve Elidiana B. (2014). *Ethics in Public Administration*, *ILIRIA International Review*, 4(1), 201-215.
- Hejka-Ekins, A. (1988). Teaching Ethics in Public Administration, *Public Administration Review*, 48(5), 885-891. Doi:10.2307/976904
- Kağıtçıoğlu, M. (2016). Kişisel Verileri Koruma Kurumuna İdare Hukuku Çerçevesinden Bir Bakış, *İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 77-99.
- Kayfor (2017). *Uluslararası 15. Kamu Yönetimi Forumu*, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/30161>
- Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (2016, 7 Nisan). T.C. Resmî Gazete, 29677. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6698&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Kılınç, D. (2012). Anayasal Bir Hak Olarak Kişisel Verilerin Korunması, *AÜHFD*, 61(3), 1089-1169.
- Koca, R. C. (2015). *Kişisel Verilerin Korunması Kanunu Tasarısı Üzerine Prof. Dr. Savaş Bozbel ile Röportaj*, Erişim: adresi <http://blog.statjus.com/2015/01/kisisel-verilerin-korunmasi-kanunu-tasarisi-uzerine-prof-dr-savas-bozbel-ile-roportaj/>
- Kutlu, Ö. ve Selçuk K. (2017). Türkiye’de Kişisel Verilerin Korunması Politikasının Analizi, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 45-62. Doi: <https://doi.org/10.25272/j.2147>
- Küzeci, E. (2011). Anayasal Bir Hak: Kişisel Verilerin Korunması, *Bilişim Kültürü Dergisi*, 1(128), 142-149.
- KVKK, (2023a). *Kişisel Verileri Koruma Kurumu, Vizyon-Misyon*, Erişim adresi: <https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/2074/Misyon---Vizyon>
- KVKK, (2023b). *Kişisel Verileri Koruma Kurumu, Kişisel Verilerin Korunması Alanında Uluslararası ve Ulusal Düzenlemeler*, Erişim adresi: [https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/4183/Kisisel-Verilerin-Korunmasi-Alanında-Uluslararası-ve-Ulusal-Duzenlemeler](https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/4183/Kisisel-Verilerin-Korunmasi-Alaninda-Uluslararası-ve-Ulusal-Duzenlemeler)
- KVKK, (2023c). *Kişisel Verileri Koruma Kurumu, Kişisel Verilerin İşlenmesine İlişkin Temel İlkeler*, Erişim adresi: [https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/2049/Kisisel-Verilerin-İslenmesinde-Genel-\(Temel\)-İlkeler](https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/2049/Kisisel-Verilerin-İslenmesinde-Genel-(Temel)-İlkeler)
- Newman, A. L. (2008). *Protectors of Privacy: Regulating Personal Data in the Global Economy*, 1. Basım, Cornell University Press: Ithaca and London.
- OECD, (2006). *Recommendation of the Council concerning Access to Research Data from Public Funding*, Erişim adresi: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0347>
- OECD, (2008). *Recommendation of the Council for Enhanced Access and More Effective Use of Public Sector Information*, Erişim adresi: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0362>
- OECD, (2014). *Recommendation of the Council on Digital Government Strategies*, Erişim adresi: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0406>
- Öktem, M. K. ve Uğur Ö. (2005). Kamu Yönetiminde Etik Çalışmalarına Yönelik Genel Bir Çerçeve Arayışı *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 231-237.
- Özel, K. C. (2016). 6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme, Erişim adresi: <http://www.hukukihaber.net/6698-sayili-kisisel-verilerin-korunmasi-kanunu-uzerine-genel-bir-degerlendirme-makale>, 4758.html
- Purtova, N. (2018). “The law of everything. Broad concept of personal data and future of EU data protection law”, *Law, Innovation and Technology*, 10(1), 40-81, doi: 10.1080/17579961.2018.1452176
- Sümer, H. H. (2018). *Hukuka Giriş: Kavramlar & Kurumlar*, 2. Basım, Seçkin Yayın Evi: Ankara.
- Tekin, N. (2014). “Kişisel Verilerin Korunması ile İlgili Türkiye’deki Kanun Tasarısının Avrupa Birliği Veri Koruma Direktifi Işığında Değerlendirilmesi”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 1(4), 222-262.
- The European Parliament and The Council of The European Union (1995). 95/46/EC European Parliament and Council Directive, Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:en:HTML>
- Thompson, D. F. (1985). The Possibility of Administrative Ethics, *Public Administration Review*, 45(5), 555-561. Doi:10.2307/3109930
- TİHEK, (2023). Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. *BM ve Ulusal İnsan Hakları Kurumları*. Erişim adresi: <https://www.tihek.gov.tr/bm-ve-ulusal-insan-haklari-kurumlari>
- TİHEK, (1993). Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu. Genel Kurul Kararı: İnsan Haklarının Geliştirilmesi ve Korunması İçin Ulusal Kurumlar, Erişim adresi: https://www.tihek.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551393465.pdf
- Tufan-Emini, F. (2019). *Türk Kamu Yönetiminde Genel Sorunlar*, Hamza Ateş (eds.), Türk Kamu Yönetimi içinde, Savaş Yayın Evi: Ankara, 137-168.

Türk Ceza Kanunu (2004, 12 Ekim). Resmî Gazete (Sayı: 25611). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982, 9 Kasım). Resmî Gazete (Sayı: 17863). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Usta, S. ve Çiğdem A. (2018). *Kamu Yönetiminde Etik ve Etik Yönetimine İlişkin Politikalar*, C. Babaoğlu ve E. Akman (eds.), Kamu Politikası Analizi: Türkiye Uygulamaları içinde (735-781). Ankara: Gazi Kitabevi.

Ünver, H. A. ve Grace K. (2016). *Türkiye’de Veri Gizliliği ve Gözetimi: Kişisel Verilerin Korunması Kanunu Tasarısının Değerlendirmesi*, EDAM Siber Politika Kağıtları Serisi 2, Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi, 1-22.

Yücedağ, N. (2019). Kişisel Verilerin Korunması Kanunu Kapsamında Genel İlkeler, *Kişisel Verileri Koruma Dergisi*, 1(1), 47-63.

Yüksel-Civelek, D. (2011). *Kişisel Verilerin Korunması ve Bir Kurumsal Yapılanma Önerisi*, Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı, Uzmanlık Tezi.

Whitley, E. A. (2009). Informational Privacy, Consent and The “Control” of Personal Data, *Information Security Technical Report*, 14(3), 154–159. doi: 10.1016/j.istr.2009.10.001

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Beyza GÜDEK (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Beyza GÜDEK (100%)

Seçmen Davranışlarına Ekonomik ve Finansal Kriz Kaynaklı Enflasyonist Şokların Etkisinin Ekonomik Oylama Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi: 2018-2022 Türkiye Örneği

Fatih KOCAOĞLU¹, Mehmet KUZU²

¹ Arş. Gör. Dr, Ankara HBV Üniversitesi, kocaoglusubutay@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4661-8888

² Dr. Öğr.Üyesi, Bayburt Üniversitesi, mehmetkuzu86@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5354-4368

Öz: Enflasyonist risk süreçlerinin seçmen davranışında yaptığı etkinin temelinde seçmenlerin refah paylarını kaybetmesinin sonucu olarak aşınan satın alma güçleri sorunu yatmaktadır. 2013 yılı sonrası gelişmekte olan ülkelerde artan finansal kırılganlık nedeniyle enflasyonist şok dalgaları başlamıştır. 2020 yılında başlayan COVID-19 pandemisi sonrası küresel tedarik zincirlerinin kırılması sonrasında küresel ölçekte de maliyet baskısı tabanlı bir enflasyonist süreç başlamıştır. Bu çalışmanın amacı; Türkiye Cumhuriyeti'nde 2018 parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından günümüze dek yapılan seçim anketlerinde ekonomik kriz koşullarında enflasyonist süreçlerin siyasi partilerin oy oranlarına etkilerini tespit etmektir. Araştırma aylık frekansta yapılacak olup, yöntem olarak VAR (Vektör Oto Regresif) metoduna dayalı olarak varyans ayrıştırması, etki-tepki analizi ve tarihsel ayrıştırma metotları seçilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre enflasyonist süreç iktidar partilerin oy oranlarında azalma ve muhalefet partilerinin oy oranlarında artışa sebep olabilmektedir. Yani enflasyonist süreç partiler arasında oy geçişkenliğini de etkilemektedir. Bununla birlikte; maliyet enflasyonunun seçmen davranışı üzerindeki etkilerinin, talep enflasyonundan daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Ayrıca enflasyonist sürecin siyasi parti oyları üzerinde etkisi sürekli bir etki olmayıp, bir süre sonra bu etki nötrlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Oy Teorisi, Seçmen Davranışı, Enflasyon, Finansal Krizler, Ekonomik Krizler.

Jel Kodları: D72, E31, G01.

Examination Of The Impact Of Inflationist Shocks Caused By The Economic And Financial Crises On Voter Behaviors With The Framework Of Economic Voting Theory: The Example Of 2018-2022

Atıf: Kocaoğlu, F.; Kuzu, M. (2023). Seçmen Davranışlarına Ekonomik ve Finansal Kriz Kaynaklı Enflasyonist Şokların Etkisinin Ekonomik Oylama Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi: 2018-2022 Türkiye Örneği, *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 252-295. <https://doi.org/10.30586/pek.1333272>

Geliş Tarihi: 26.07.2023

Kabul Tarihi: 20.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: The declining buying power caused by the voters losing their share of welfare is at the heart of the inflationary risk processes' impact on voter behaviour. Due to the growing financial fragility in emerging economies, inflationary shock waves began after 2013. After the COVID-19 pandemic in 2020 broke Global supply systems, an inflationary process based on cost pressure started globally. This research aims to ascertain the impact of inflationary processes on the vote percentages for political parties in the election polls done in the Republic of Turkey after the 2018 parliamentary and presidential elections in the conditions of economic crisis. Variance decomposition, impulse-response analysis, and historical decomposition techniques based on the VAR (Vector Auto Regressive) method will be applied in the study, which will be conducted monthly. The findings show that the inflationary process may lead to a decline in the vote rates for the governing parties and a rise in the vote rates for the opposition parties. In other words, the passing of votes between the parties is likewise impacted by the inflationary process. However, it is observed that the effects of cost inflation on voter behavior are higher than demand inflation. In addition, the impact of the inflationary process on political party votes is not a permanent effect, and after a while this impact t is neutralized.

Keywords: Economic Voting Theory, Voter Behavior, Inflation, Financial Crises, Economic Crises.

Jel Codes: D72, E31, G01.

1. Giriş

İki dünya savaşı sonrasında kurulan uluslararası düzenin temelinde de üç ana faktör yatmaktadır. Bunlar sırasıyla küresel ekonomik-finansal düzen, küresel güvenlik mimarisi ve demokratikleşme unsurlarıdır. Bu temel unsurlar çerçevesinde uluslararası düzen makro-Global, mezo-bölgesel ve mikro-ülke düzeyinde örgütlenmiştir.

Ekonomi politik, güvenlik ve demokratikleşme hususlarının küresel düzenin kurucu unsurları olması; küresel düzenin makro, mezo ve mikro kesitlerinde de güçlü etkisini göstermektedir. Makro-Global ölçekte uluslararası düzende mezo ve mikro düzeyde iktisadi ve siyasal olarak istikrarlı bir bölgesel kurumsal yapı ve ülke olmanın temel koşulu; içsel düzeydeki ekonomi politik, güvenlik ve demokrasi değişkenlerini dışsal düzeyde bu 3 temel değişkenle dengeye gelebilmesidir. İşte bu nedendir ki; belirli bir eşik değerin üzerinde demokratikleşme düzeyini tamamlamış ülkelerde seçmenler; parlamento seçimlerinde iktidar partilerinin ekonomi, güvenlik ve demokrasi politikalarına dair performans değişkenlerini ve hem iktidar hem muhalefet partilerinin geleceğe dair bu politikalara ilişkin strateji doktrinleri amaç ve hedefleri oylamaktadırlar. Demokratik rejimlerde seçmenlerin oy verme davranışını inceleyen modeller söz konusudur. Bu modeller; sosyolojik modeller, parti kimliği modeli, ekonomik oy verme modeli ve stratejik oy verme modelleri olarak sıralanabilir (Aydoğan Ünal, 2016). Bu bağlamda ekonomi politik faktörler batı dünyası içerisinde 1945 sonrası yapılan birçok seçimde seçimin sonuçlarını belirleyici rol oynamıştır. İşte ekonomi-politik faktörlerin seçmen davranışı ve bu bağlamda seçimlerin sonucu üzerinde etkilerini tanımlayan kavram "*ekonomik oy*" verme teorisidir.

Kavramsal olarak ekonomik oy verme; seçmenlerin oylarını belirleyen seçmen davranışlarını şekillendirirken, iktisadi ve finansal değişkenlerdeki geçmişe dair performans değerleri ve geleceğe dair bu değişkenlerden beklentilerini ön plana alarak oy vermek istediği siyasal parti veya adayı belirlemesidir. Buna göre Rogers ve Lewis-Beck çerçevesinde ekonomik oy verme teorisini kısaca açıklayalım:

Ekonomik oy verme teorisini; seçmenlerin kararlarını ekonomik refahlarına dayandırdığını öne sürer. Başka bir deyişle; insanlar kişisel finansal ve ekonomik durumlarının iyileştiğini hissedersen, mevcut iktidar partisi için oy vermeleri daha olasıdır. Tersine, ekonomik durumlarının kötüleştiğine inanırlarsa, iktidar değişikliği yönünde oy vermeleri daha olasıdır. Rogers'in ekonomik oylama teorisini yaklaşımı daha toplumcu bir çerçeveye sahiptir. Rogers; seçmenlerin oy verirken topluluklarının refahını da dikkate aldıklarını öne sürer. Bu, kendileri kadar yerel bölgeyi veya genel olarak toplumunu da faydalı politikalar sunan bir partiye oy verebilecekleri anlamına gelir (Rogers, 2014).

Benzer şekilde, ekonomi ve seçimler üzerine etkili çalışmasıyla Lewis-Beck; seçmenlerin kararlarını verirken ulusal ekonominin durumunu ve kişisel finansal durumlarını da dikkate aldığını öne sürmektedir. İşsizlik oranları ve enflasyon gibi ekonomik göstergelerin seçmen davranışını önemli ölçüde etkileyebileceğini savunur. Genel olarak, her iki teori de ekonomik düşüncelerin seçmenlerin kararlarında büyük bir rol oynadığını öne sürmektedir. Rogers'in teorisini; toplum refahı faktörü merkezliken; Lewis-Beck'in teorisini daha çok ulusal ekonomik göstergelere odaklanmaktadır. Buna göre; seçmenler ekonomik durumlarını değerlendirirken, yerel toplumunun veya ulusal ekonominin geliştiğine veya riskler barındırdığına inanabilirler ve bu algılar, sandıkta seçimlerdeki tercihlerini etkileyebilir (Rogers, 2014, Lewis-Beck, 1990).

Ekonomik oy verme teorisinin seçmenlerin tercihlerini belirlemede önemli bir faktör olduğu ve çeşitli ekonomik ve siyasi faktörlerin seçim sonuçlarını etkileyebileceği ifade edilebilir. Buna göre 1945 sonrası süreçte ekonomik oy verme teorisini çerçevesinde Türkiye ve diğer bazı ülkelerde seçimler incelenebilir. 1970'lerde petrol krizi ve ithal ikame politikalarının başarısızlığı sonucunda dünya ekonomisinde üretim ekonomisi denemelerinin başarısız olması; gelişmiş ekonomilerde dış finansman açıkları ve gelişmekte olan ülkelerde borç krizi dalgası gibi sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda özellikle ABD'de yapılan seçimlerde güvenlik politikaları, ekonomi politikaları ve dış

ticaret politikalarının seçmenler üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Carter ve Reagan arasındaki seçimde Reaganomics ekonomi doktrininin önemli rol oynarken, Başkan Bush'un terör doktrini ve Obama'nın Smart-Power politikası ve ekonomi politikaları sırasıyla 2004 ve 2008 başkanlık seçimlerini etkilemiştir. Trump doktrini ve COVID-19 salgınıyla ilgili yaşanan gelişmelerin ekonomi politik çerçevesi de 2020 seçim sonuçları üzerinde etkili olmuştur.

Ekonomik oylama teorisinin daha iyi anlaşılabilmesi için ekonomik oy verme davranışlarının daha geniş bir örneklemede incelenmesi gerekir. Bu bağlamda genellikle refah seviyesinin yüksek olduğu Avrupa Birliği (AB) ülkeleri incelenebilir. Araştırmalar; 2000 yılındaki AB ülkelerinde ekonomik oy verme teorisinin test edildiğini ve doğrulandığını göstermektedir. Örneğin, Bélanger ve Meguid'in (2008) yaptığı bir çalışma İspanya, Macaristan, Polonya ve Portekiz'de seçmenlerin ekonomik duruma göre karar verdiklerini saptamışlardır. Benzer şekilde, Anderson ve Tverdova'nın (2003) çalışması Almanya, Fransa, İtalya ve Birleşik Krallık'ta iktidar partilerine ekonomik başarı dönemlerinde, liderlik değişiklikleri dönemlerinde oy verdiklerini tespit etmişlerdir. Ayrıca ekonomik faktörlerin yanı sıra, bazı AB ülkelerinde kültürel ve parti bağlılıkları, kampanya konuları ve medya kapsamı gibi faktörlerin seçmen davranışını etkilediği görülmüştür.

Türkiye'de ise 2001 ekonomik krizi ile birlikte bankacılık sisteminin istikrarsızlaşması, artan enflasyon-hayat pahalılığı, döviz kurlarında aşırı düzeyde değerlenme, ve finansal istikrarsızlık ortaya çıkmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) 2002 erken parlamento seçimlerine giden süreçte Uluslar Arası Para Fonu (IMF) programları çerçevesinde sıkı mali disiplin, daraltıcı maliye politikası, görece daraltıcı para politikası temellerine dayanan düşük-kur yüksek faiz politika çerçevesinde seçmenlerine ekonomik krizi çözme vaadinde bulunmuştur. Seçmenlerin önemli bir kısmı ekonomik darboğazları çözüme vaadinde bulunmuştur. Seçmenlerin önemli bir kısmı ekonomik darboğazları çözüme alternatif yeni bir siyasi oluşum olarak değerlendikleri AK Parti'ye yönelmiş; onları parlamento seçimlerinde tek başına iktidara taşımıştır (Toksarı ve Dağcı, 2016:151). 2007 genel seçimlerine giden süreçte de iktidarın makroekonomik performansının seçmen tarafından onaylanması; mevcut durumun sürdürülebilmesi açısından seçmenler AK partiyi tekrar tek başına iktidara taşımışlardır.

2011 genel seçimlerinde ise Türkiye'nin küresel finansal krizden etkilenmede diğer gelişmekte olan ekonomiler ve borç krizi yaşayan Euro bölgesi ülkelerine göre pozitif ayrışması AK Partinin üçüncü kez tek başına iktidara gelmesinde etkili olmuştur.

7 Haziran 2015 seçimlerinde finansal kırılganlıklar, yükselen döviz kuru, faiz oranı, enflasyon ve artan terör olayları AK Parti'nin tek başına hükümet kurmasını engellemiştir. Ancak AK Parti, seçim hükümeti kurarak terörle mücadeleyi artırmış ve ekonomik istikrarı yeniden sağlama sözü vererek 1 Kasım seçimlerinde mecliste tek başına çoğunluğu sağlamıştır. Bu iki seçimde de ekonomi ve güvenlik kaygıları seçmen davranışını belirlemiştir.

24 Haziran 2018 erken parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri; hükümetin Suriye'de yaptığı Fırat Kalkanı, Afrin Zeytin Dalı operasyonları ve ileride derinleşecek ekonomik krizin ilk öncü şokları ile birlikte gidilmiştir. Recep Tayyip Erdoğan yeniden cumhurbaşkanı seçilirken cumhur ittifakını oluşturan AK Parti ve MHP oy toplamı parlamentoda %50' yi aşmıştır. Bununla birlikte; ilerleyen aylarda ekonomik krizin daha da derinleşmesi; 2019-mahalli seçimlerinde iktidar partilerinin İstanbul ve Ankara'nın yanı sıra üzere büyükşehir belediyelerinin önemli bir kısmını muhalefet partilerine kaybetmesinin en önemli nedenlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır.

2019 Türkiye mahalli seçimleri sonrası Türkiye açısından ekonomik konjonktürün neden olduğu sistematik ve sistemik riskler daha da artmıştır. Bu süreçte tekrarlanan İstanbul Büyükşehir Belediyesi seçimleri iktidar partisi açısından daha büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Artan finansal kırılganlık sonrası; döviz kuru, faiz oranı ve enflasyona bağlı şoklar Türkiye için enflasyonist bir süreci yapılaştırmıştır.

2020 yılı Mart COVID-19 pandemisinin başlamasıyla tüm ülkelerde sosyal mesafeyi koruma amacıyla kısıtlama tedbirleri konmuştur. Pandemi süresince farklı ülkelerin farklı

dönemlerde kapanmaya gitmesi, küresel tedarik zincirlerinde kırılmalara neden olarak maliyet enflasyonu tabanlı bir küresel enflasyonist dalgaya sebep olmuştur. Bir diğer yönden pandemic ile birlikte daralan likidite tabanı sorunu nedeniyle bir çok ülke para basma yoluna gitmiştir. Bu nedenler küresel ölçekte maliyet enflasyonunun yanına kısmi olarak talep enflasyonu da eklenerek, küresel enflasyonist süreç endekslenme davranışı göstermeye başlamıştır. Devam eden süreçte, pandeminin ilk yılında Türkiye ekonomisi de dahil olmak üzere birçok ülkede 2. ve 3. Çeyrekler de resesyon yani ekonomik daralma meydana gelmiştir.

2021 Şubat ayından itibaren tırmanan Rusya-Ukrayna gerilimi; 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya'nın Ukrayna topraklarında başlattığı askeri operasyonla birlikte savaşa evrilmiştir. Bunu bir işgal girişimi olarak değerlendiren başta ABD olmak üzere pek çok batı ülkesi Rusya'ya geniş iktisadi, finansal ve siyasi yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Buna karşı olarak da zengin enerji rezervleri olan Rusya Federasyonu yaptırım uygulayan ülkelere karşı hidro karbon temelli yakıt tedarikinde kısıtlamalara gitmiştir (<https://www.financierworldwide.com/russia-strikes-back-countersanctions>, Erişim Tarihi,11.09.2023).

Yükselen jeopolitik riskler ve yaptırımların küresel enerji maliyetlerini artırması; mevcut küresel enflasyonist dalgayı daha da tetiklemiştir. Bu durum Türkiye, Rusya'ya uygulanan yaptırımların büyük bir kısmına katılmamasına rağmen; Türkiye ekonomisi üzerindeki enflasyonist baskıyı daha da artmıştır.

Türkiye'de 2023 parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimleri için 2018-2022 yıllarında araştırma şirketleri tarafından yapılan anketlerde iktidar partisi ekonomik kriz ortamı ve enflasyonist sürecin etkisi ile 2018 seçimlerine göre oy kaybettiği, muhalefet partilerinin oy oranlarında ise bir toparlanmanın olduğu bir siyasi dinamik ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Türkiye için 2018 seçimleri sonrasında yurtiçi araştırma şirketleri tarafından 2023 parlamento seçimleri için yapılan anketler çerçevesinde enflasyonist sürecin seçmen davranışına etkileri incelenecektir. Buna göre 2018 seçimleri sonrası ile 2022 Aralık dönemine kadar; iktidar partileri AK Parti ve MHP ile muhalefet partileri CHP, İYİ parti ve HDP'nin anketlerdeki oy oranları için ortalama değerleri kullanarak aylık frekansta zaman serileri oluşturulmuştur.

Mevcut enflasyonist süreçte maliyet enflasyonu daha efektif olduğu için hem tüketici hem de üretici fiyatları açısından yıllık enflasyon oranları zaman serileri ve ekonomik krizi temsil eden bir dışsal değişken olarak Türkiye 5 yıllık CDS¹ risk primi serileri yine aylık frekansta oluşturulmuştur. Çalışmada VAR modelinden türetilen etki-tepki, varyans ayrıştırması ve tarihsel ayrıştırma analizleri kullanılmıştır. Etki-tepki analizi tahminci değişkendeki pozitif şoklara hedef değişkenin tepkilerini ölçmektedir Ayrıca tahminci değişkenin politika değişkeni olabilme koşulu irdelenmektedir. Varyans ayrıştırması; hipotetik bir teorik dönemde tahminci değişkenlerin hedef değişkeni açıklamada önem düzeyini incelemektedir. Tarihsel ayrıştırma modeli ise; gözlemlenen aralıkta tahminci değişkenlerin hedef değişkeni üzerinde gerçekleşen pozitif veya negatif etkilerini ayrıştırmaktadır.

Çalışmada 2 farklı VAR modeli kurulmuştur. İlk modelde enflasyonun siyasi partilerin anketlerdeki oy oranlarına etkisi; tüketici ve üretici enflasyon değişkenlerinin içsel etki ettiği ve risk primi değişkenininin dışsa-düzenleyici etki ettiği bir sistem yapısı araştırılmıştır. İkinci modelde ise enflasyonun ve ekonomik krizin siyasi partiler arasındaki oy geçişlerine etkisini ölçmek için enflasyon değişkenleri ve risk primi değişkenininin her üçünün de dışsal değişken olduğu bir sistem yapısı kurulmuştur. Sonuçların güvenilirliğini ölçmek için kurulan modellerde tüm varsayımsal ve tanısıl testler yapılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak seçmen davranışını belirlemede ekonomik oy teorisine ilişkin ampirik literatür incelenecektir.

¹ Credit Default Swap; Kredi Temerrüt Takası.

2. Literatür Taraması

İktisadi faktörlerin seçmen davranışı üzerinde etkili olduğunu ifade eden yaklaşım ekonomik oylama teorisi olarak tanımlanmaktadır. Bu teoriye göre seçmenler ekonomi yönetimi performansı kötü olan partilere oy vermez iken, oy tercihlerini ekonomik performansı iyi olan iktidar partisi veya ekonomik performansına dair olumlu vaatlerde bulunan partilere yönlendirmektedirler (Erikson, 1989; Lewis-Beck; Nannestad and Paldam, 1994). Ekonomik oy teorisi çerçevesinde Türkiye ve başka ülkeler açısından ampirik literatürün kısaca incelenmesi çalışmanın amaçlarına katkı sağlayacaktır.

Ekonomik oylama teorisi, seçmenlerin oy kullanırken ekonomik duruma ilişkin düşüncelerinin önemli bir rol oynadığı varsayımına dayanır. Genellikle insanlar mali durumlarının iyileştiğini hissettiklerinde, mevcut iktidar partisine oy vermek için daha eğilimli olurlar. Aksine, kötü bir ekonomik durumda, seçmenler iktidar partisine karşı muhalefet partilerine oy verme eğilimindedirler.

Ekonomik oylama teorisi, politik olayların ekonomik düzlemde açıklanmasını sağlayan bir teoridir. Bu teori; bireylerin oylarını verirken, ekonomik çıkarlarının öncelikli olduğunu savunur. Teori 1950'lerde geliştirilmiş ve ekonomik davranışların politik seçimlerin temeli olduğunu göstermiştir. Bireylerin oy verirken, kendi ekonomik çıkarlarını gözetledikleri ve politik olaylardan nasıl etkilenecekleri konusunda endişe ettikleri öne sürülmüştür. Ayrıca, bu modele göre, bireylerin oyları, en fazla fayda ve en az maliyet ile sağlamaları gereken, çıkarlarının bir fonksiyonudur. Ekonomik oylama teorisi, aynı zamanda seçmenleri rasyonel aktörler olarak ele alır. Bunun anlamı; seçmenlerin, hangi adayın ya da politikanın kendilerine en fazla yarar sağlayacağına dair bilinçli bir şekilde karar verdikleri varsayımında bulunur. Bununla birlikte; bu teori tartışmalıdır. Bazı eleştirmenler, bireylerin oylarının, sadece ekonomik çıkarlara dayalı olmadığını savunurken, bazıları ise insanların bu konuda bilinçli olup olmadığı konusunda da sorular ortaya atmaktadırlar. Ekonomik oylama teorisi; politikadaki kararların ve politikalarından kaynaklanan sonuçların her zaman ekonomik etkileri olduğu gerçeğinden yola çıkar. Bu teoride, insanların oylarını belirlemelerindeki en büyük faktörler, kendi ekonomik menfaatleri ve refah seviyeleridir. Bu nedenle; seçmenlerin oyları, onların ekonomik çıkarları ile ilgili politikaları destekleyecek şekilde belirlenir (Downs, 1957), (Mueller, 2003).

Bir diğer yönden teori temel ekonomik kavramlara dayanmaktadır. Seçmenler, potansiyel olarak kısıtlı kaynaklara sahip olduklarından, oylarını en fazla fayda sağlamalarını sağlayacak adaya verirler. Bu teoriye göre; seçmenler aynı zamanda adalet, eşitlik ve genel refah gibi diğer faktörleri de göz önünde bulundurabilecekleri için, ekonomik çıkarları oylarını belirleyen faktör tek değildir. Ekonomik oylama teorisi; siyasi kampanyaların etkisini de ele almaktadır. Teoriye göre, politikacıların, seçmenlerin ekonomik çıkarlarına uygun politikalarını vurgulamaları gerekir ve bu politikaları uygulamak için bir yetenek sergilemeleri beklenmektedir. Bu durum politikacıların seçmenlerin ekonomik çıkarlarına uygun politikaları benimsemeleri gerektiği şeklinde ifade edilebilir. Ekonomik oylama teorisi tartışmalı olsa da, birçok araştırmacı ve politika yapıcısı, politikaların ekonomik sonuçlarına yönelik yaklaşımlarını belirlemek için bu teoriyi kullanmaktadır. Ekonomik oylama teorisi; seçimler, referandumlar ve benzeri oylama süreçlerindeki seçmen davranışlarını anlamak için kullanılabilir bir çerçevedir. (Downs, 1957, Mueller, 2003).

Ekonomik oylama teorisi; seçmenlerin politik tercihlerini yaparken ekonomik faktörlerin önemli bir rol oynadığını iddia eden bir teoridir. Bu teoriye göre, seçmenler geçmiş ekonomik deneyimleri ve mevcut ekonomik durumlarına dayanarak oy verme eğilimindedirler. Yani, seçmenler, siyasi partilerin ekonomik performans ve vaatlerinden etkilenecek partilere oy verirler.

Bununla birlikte; Türkiye'de yapılan parlamento ve mahalli seçim sonuçlarını incelendiğinde ekonomik büyüme oranı ve enflasyonu seçmen davranışını etkilerken, seçmenlerin stratejik oy verme davranışı eğilimi gösterdiği de gözlemlenmektedir (Akarca ve Tansel, 2006).

Bir diğ er yönden, 1950-1965 yılları arasında Türkiye'de yapılan 5 parlamento seçimi incelenebilir. Buna göre geçmiş 15 yılda elde edilen makroekonomik performansın, iktidar partilerinin oy oranlarını etkilemiştir. Yani, ekonomik büyüme göstergeleri iktidar partilerinin oy oranları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu bulgular, yine ekonomik oylama teorisi ile tutarlıdır (Bulutay ve Yıldırım, 1968).

1950-1995 yılları arasında Türkiye'de gerçekleş en 21 parlamento ve yerel seçimi ekonomik oylama teorisi bağ lamında incelendiğ inde; işsizlik ve enflasyon gibi ekonomik göstergelerin partilerin oy oranlarını olumsuz yönde etkilediğ ini, ekonomik büyüme oranının ise olumlu etkiler göstermiştir (Çarkoğ lu, 1997). Benzer seçmen davranışı 3 Kasım 2002 seçimlerinde de gözlemlenmiştir (Baş levent vd., 2005).

Ayrıca 1961-1999 arası dönemde, Türkiye'de enflasyon oranlarının siyasi parti oy oranları üzerinde oldukça etkili olduğ u görülmektedir (Tunay, 2002).

Bu bağ lamda 2000'li yıllarda ekonomik oylama teorisi ile ilgili çalışmalar da araşt ırmanın amacı ve kapsamı açısından incelenmelidir.

Sezgin (2007), Türkiye'de 1998-2002 yılları arasında yapılan genel seçimlerde, popülerlik anketleri kullanarak ekonomik oy verme davranış ını incelemiştir. Yapılan çalışmada, enflasyonun iktidar partisinin popülaritesini olumsuz etkilediğ i görülmüştür. Ancak etki bir dönem gecikmelidir. Büyüme; oranı oy oranlarını dört dönem gecikmeli olumlu etkilemiştir.

Armutç u ve Tan (2021), Türkiye'nin 1990-2019 yılları arasında kişi baş ına düş en GSYİH, işsizlik oranı, enflasyon oranı ve siyasi parti oyları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın bulguları, enflasyonun oy oranları üzerinde uzun vadede olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ancak kişi baş ına düş en GSYİH'nın kısa vadede olumlu etkisi olduğ u görülmüştür. Granger testi; enflasyon ve siyasi parti oyları arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi saptamıştır. Bulgular; yüksek enflasyon oranları dönemlerinde Türkiye'de iktidar partilerinin seç ilme olasılığ ının düşük olduğunu göstermektedir. Bir baş ka önemli bulgu siyasi parti oylarının işsizlik oranından etkilenmediğ idir.

Doğ an ve Tokgöz (2022), Türkiye'nin 1983-2018 yılları arasında yapılan genel seçimleri üzerine ekonomik oy verme teorisi bağ lamında ekonomik geliş melerin seçmen tercihindeki rolünü regresyon analizi yöntemiyle araşt ırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre; enflasyon, işsizlik ve büyüme rakamlarının seçmen davranışı üzerinde etkili iken; istihdam, tüketici güven endeksinin oy oranlarına bir etkisi yoktur.

Türkiye için yapılan literatür taraması için literatür tablosu oluşturulmuştur. Elde edilen sonuçları genel bir şekilde yorumlamamız gerekirse; ekonomik krizleri oldukça derinden yaş ayayan Türkiye'de yaşanan ekonomik sıkıntılar seçmenleri ekonomik oy verme davranışı şeklinde davranmaya itmiştir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Türkiye İçin Literatür Taraması

Yazar	Ülke	Dönem	Sonuç
Bulutay ve Yıldırım, 1968	Türkiye	1950-1965	Ekonomik büyümenin iktidar partileri oy oranları üzerinde çok etkili olduğu saptanmıştır.
Çarkoğlu, 1997	Türkiye	1950-1995	İncelene 21 parlamento ve mahalli seçimlerde işsizlik ve enflasyon, partilerin oy oranını negatif yönde; ekonomik büyüme oranı ise pozitif yönde etkilemiştir.
Tunay, 2002	Türkiye	1961-1999	Beklenmedik ekonomik ve siyasal olayların 1961-1999 döneminde enflasyon üzerine etkilerini araştıran çalışmada sonuçlara göre Türkiye’de enflasyon oranları iç ve dış kaynaklı siyasal şoklara göre ekonomik şoklardan daha çok etkilenmektedir.
Başlevent vd., 2005	Türkiye	2002	2002 genel seçiminden önceki ekonomik kriz döneminin 3 Kasım 2002 genel parlamento seçimlerine etkisinin oldukça yüksek düzeyde olduğunu ampirik olarak ispatlanmıştır.
Akarca ve Tansel, 2006	Türkiye	1950-2004	Yazarlar analiz döneminde genel ve mahalli seçimlerde ekonomik büyüme oranı ve enflasyon göstergesinin ekonomik oy teorisi çerçevesinde Türkiye’de seçmen davranışını etkilediğini saptamışlardır. Ayrıca seçmenlerin stratejik oy verme davranışını da gösterdiği ifade edilmiştir.
Sezgin, 2007	Türkiye	1998-2002	Analiz döneminde incelenen popülerlik anketleri analizine göre; enflasyon iktidar partisi popülaritesini 1 dönem gecikme ile olumsuz etkilerken, büyüme oranı 4 dönem gecikme ile olumlu etkilenmektedir.
Armutçu ve Tan, 2021	Türkiye	1990-2019	Granger testi; enflasyon ve siyasi parti oyları arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Bulgular; yüksek enflasyon oranlarının Türkiye’de iktidar partilerinin seçilme olasılığının düşük olduğunu göstermektedir. Başka bir önemli bulgu ise siyasi parti oylarının işsizlik oranından etkilenmediğidir.
Doğan ve Tokgöz, 2022	Türkiye	1983-2018	Genel seçimlerle ilgili yapılan regresyon analizleri, enflasyon, işsizlik ve büyüme rakamlarının seçmen davranışı üzerinde etkili iken; istihdam, tüketici güven endeksinin oy oranlarına bir etkisi yoktur.

Ekonomik oy yaklaşımına göre başka ülkeler için seçmen davranışını inceleyen uluslararası literatürde de birçok çalışma yapılmıştır. Powell ve Whitten (1993); birçok ülke açısından endüstriyel demokratik rejimlerde 1969-1988 yılları arasında yapılan seçimlerde ideoloji ve sorumluluk netliği gibi diğer faktörlerin hükümetlerin popülaritesini etkilerken, büyüme, işsizlik ve enflasyon gibi faktörlerin ekonomik oylama üzerinde etkisi olduğunu bulmuşlardır.

Nadeau ve Lewis-Beck (2001); ABD’de 1956 ile 1996 yılları arasında yapılan başkanlık seçimlerine ulusal iş endeksinin etkilerine ilişkin yaptıkları çalışmada; seçim sonuçlarının ulusal ekonomik koşullardan ne sıklıkta etkilendiğini araştırmışlardır. Elde edilen sonuçlara göre; mevcut başkanın seçimlerde aday olup olmaması ekonomik oy teorisi açısından farklı sonuçlara neden olabilmektedir. Eğer mevcut başkan aday olmaz ise seçmenler adayların ekonomik bir bakış açısıyla vaatlerini geleceğe yönelik olarak oylamaktadırlar.

Stevenson (2001); 14 ülke üzerinde yaptığı çalışmada, seçmen tercihlerinin ekonomik büyüme ile birlikte sola, durgunluk döneminde ise sağa kaydığını tespit etmiştir. Ancak çalışmada seçmen ideolojisinin GSYİH ve büyüme oranları ile aynı yönde iken, enflasyon ve işsizlik oranları ile ters orantılı olarak hareket ettiğini tespit etmişlerdir.

Rogers (2014); ABD’deki işsizlik üzerine yaptığı araştırmasında, bölgesel ve küresel ekonomik durumların seçmen tercihleri üzerindeki belirgin etkilerini saptamıştır.

Lobo ve Pannico (2020) tarafından yapılan çalışmada, Euro bölgesinde analize dâhil edilen seçmenlerin 2002-2015 dönemindeki ekonomik oy kullanma davranışları incelenmiştir. Çalışmanın sonuçları; ulusal ekonomik performansın seçmen tercihlerini etkilediğini ve bu etkinin kriz zamanlarında daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak sorumluluk sınırlarının belirsiz olduğu dönemlerde bu etkinin daha düşük olduğu belirtilmiştir.

Uluslararası alanda yapılan bu araştırmalar, ekonomik faktörlerin seçmen davranışında belirleyici olduğunu ve ekonomik tatminin iktidara verilecek oylarda büyük bir rol oynadığını doğrulamaktadır (Bkz. Tablo 2).

Araştırmamızın literatür açısından en özgün boyutu; ekonomik oylama teorisinin parlamento seçimlerine olan etkisini genel ekonomik durumdan ziyade, ekonomik ve finansal kriz kaynaklı enflasyonist şoklar temelinde spesifik bir ekonomik risk temelinde incelemesidir. Bir diğer yönden araştırmamızın literatüre yaptığı en önemli katkılardan biri de; statik anket sonuçlarından ziyade zamana göre değişen anket verileri ile anket sonuçlarının başta oy geçişleri olmak üzere dinamik analizinin yapılmasıdır.

Tablo 2. Uluslararası Literatür Taraması

YAZAR	ÜLKE	YIL	SONUÇ
Kramer, 1971	ABD	1896-1964	Amerikan seçmenlerinin, geçmişteki mali deneyimleri ve şimdiki mali durumlarına dayanarak oy verdiklerini ve özellikle işsizlik oranlarının seçim sonuçlarını etkilediğini saptanmıştır.
Powell ve Whitten, 1993	Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, (Batı) Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Japonya, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, İsveç, İsviçre, Birleşik Krallık ve ABD	1969-1988	Endüstriyel demokratik rejimlerde 1956-1988 yılları arasında yapılan seçimlerde ideoloji ve sorumluluk netliği gibi diğer faktörlerin hükümetlerin popülaritesini etkilerken; büyüme, işsizlik ve enflasyon gibi faktörlerin ekonomik oylama üzerinde etkisi olduğu saptanmıştır.
Lewis-Beck ve Paldam, 2000	14 Avrupa Ülkesi	2000	14 Batı Avrupa ülkesi genel seçimlerinde ekonomik faktörlerin seçmen tercihinde büyük bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır.
Nadeau ve Lewis-Beck, 2001	ABD	1956-1996	Ulusal iş endeksinin oy verme davranışına etkilerini inceleyen çalışmada; elde edilen sonuçlara göre; mevcut başkanın seçimlerde aday olup olmaması ekonomik oy teorisi açısından farklı sonuçlara neden olabilmektedir. Eğer mevcut başkan aday olmaz ise seçmenler adayların ekonomik perspektiften vaatlerini geleceğe yönelik olarak oylamaktadırlar.
Stevenson, 2001	Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Almanya, İrlanda, İtalya, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, İsveç, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri	1955-1988	14 Batı Avrupa ülkesi genel seçimlerinde ekonomik faktörlerin seçmen tercihinde büyük bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Anderson ve Tverdova, 2003	Almanya, Fransa, İtalya ve Birleşik Krallık	1996	İktidar partilerine ekonomik başarı dönemlerinde ve liderlik değişiklikleri dönemlerinde oy verdiklerini tespit etmişlerdir
Bélanger ve Meguid, 2008	Kanada	1997-2000	Seçmenlerin temel oy verme davranışı ekonomik oy verme davranışı şeklindedir.
Rogers, 2014	ABD	2010	ABD'deki işsizlik üzerine yaptığı araştırmasında, bölgesel ve küresel ekonomik durumların seçmen tercihleri üzerindeki belirgin etkilerini saptamıştır.
Lobo ve Pannico, 2020	Euro Bölgesi	2002-2015	İktisadi değişkenlerin seçmen tercihlerini etkilediği ve bu etkinin kriz zamanlarında arttığı sonucuna varmışlardır. Ancak sorumluluk sınırlarının bulanıklaştığı zamanlarda bu etkinin daha düşük olduğunu ifade etmişlerdir.

3. Araştırmanın Tasarımı, Veri Seti ve Yöntemi

Araştırma tasarımı; 2018 seçimleri sonrasında iktidar partileri ittifak bloğu olan Cumhur İttifakı milletvekili sayısına göre en önemli iki parti Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)² ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile muhalefetteki Millet ittifakının iki büyük partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve İYİ Parti³ ile 2018 seçimlerinde %10 barajını geçen Halkların Demokrasi Partisi (HDP)'nin anketlerdeki oy oranları verileri üzerinde yapılandırılmıştır. Anket şirketleri ve bunların örneklem büyüklükleri eklerde verilmiştir.

2018 Ekim ve 2022 Aralık döneminde tüm araştırma şirketleri tarafından yapılan anketlerin aylık sonuçlarına göre her partinin aylık ortalama oy oranlarını ifade eden zaman serileri oluşturulmuştur. Bu dönemin seçilmesinin temel nedeni; 2018 Haziran seçimleri sonrası dönemin siyasal olarak yeni bir dönem olması ve bu dönemde Türkiye ekonomisinde meydana gelen döviz kuru ve enflasyon şokları ile pandeminin neden olduğu enflasyonist baskının Türkiye'de ekonomik koşulları çok fazla ağırlaştırmasıdır. Bir bakıma ekonomik oy teorisinin Türkiye açısından geçerliliğini araştırmak için Şubat 2001'den sonra Türkiye için ekonomik koşulların en zor olduğu dönem araştırma dönemi

² Partinin resmi yazışmalarında bu kısaltma tercih edildiği için parti isminin kısaltılması bu şekilde yapılmıştır.

³ Partinin resmi yazışmalarında bu kısaltma tercih edildiği için parti isminin kısaltılması bu şekilde yapılmıştır.

olarak seçilmiştir. Haziran 2019 dönemine ilişkin veri olmamasına rağmen, araştırmada tüm analizlerde kullanılan "E Views 12" programı yardımıyla analize dâhil edilen tüm partiler için Haziran 2019 oy oranları "Tramo Seat" yöntemi vasıtasıyla enterpole edilerek tahmin edilmiştir. Bu şekilde veri setinin kesikli verilerden oluşmasının önüne geçilmiştir.

Türkiye'de maliyet ve talep enflasyonu yapısal olarak aynı anda var olabilmektedir. COVID-19 pandemisinin neden olduğu küresel tedarik zinciri kırılmaları ve 2022 Şubat'ında Rusya'nın Ukrayna'ya yaptığı askerî harekât sonrası artan enerji maliyetleriyle artan maliyet enflasyonu hem Türkiye'de hem de dünya ekonomisinde gözlemlenebilmektedir. Bu nedenlerden ötürü oy oranları üzerindeki enflasyonist etkinin derecesini araştırabilmek için hem tüketici fiyatları hem de yurtiçi üretici fiyatları için aylık düzeyde yıllık değişimi gösteren enflasyon oranları kullanılmıştır. Ayrıca Türkiye ekonomisinde 2018 yılında başlayan ekonomik krizin dışsal etkisini analiz sürecine dâhil edebilmek için Türkiye'nin risk primi göstergelerinden olan 5 yıllık CDS primi verileri veri setine eklenmiştir. Yapılan açıklamalar çerçevesinde veri setine ilişkin bilgiler tabloda özetlenmiştir (Bkz. Tablo 3). Yine 2018 Ekim ve 2022 Aralık döneminde ortalama oy oranları zaman serilerinin oluşturulmasına temel teşkil eden anket şirketleri ve anketleri yaptıkları dönemlere ilişkin elde edilen bilgiler eklerde sunulmuştur (Bkz. Ekler 1).

Tablo 3. Veri Setine İlişkin Bilgiler

DEĞİŞKEN	KOD	FREKANS VE DÖNEM	KAYNAK
AK Parti Oy Oranları	AKP	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	Anket Şirketleri Anket Sonuçları Açıklama Bildirimleri veya anket sonuçlarını yayınlanan medya haberleri
CHP Oy Oranları	CHP	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	Anket Şirketleri Anket Sonuçları Açıklama Bildirimleri veya anket sonuçlarını yayınlanan medya haberleri
MHP Oy Oranları	MHP	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	Anket Şirketleri Anket Sonuçları Açıklama Bildirimleri veya anket sonuçlarını yayınlanan medya haberleri
İYİ Parti Oy Oranları	İYİ	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	Anket Şirketleri Anket Sonuçları Açıklama Bildirimleri veya anket sonuçlarını yayınlanan medya haberleri
HDP Oy Oranları	HDP	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	Anket Şirketleri Anket Sonuçları Açıklama Bildirimleri veya anket sonuçlarını yayınlanan medya haberleri
Tüketici Enflasyonu	TÜFE	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	T.C. Merkez Bankası
Üretici Enflasyonu	ÜFE	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	T.C. Merkez Bankası
5 yıl vadeli Türkiye Risk Primi	CDS	Aylık, 2018 Ekim-2022 Aralık	investing.com

Araştırmanın yöntemi olarak Vektör Oto-Regresif (VAR) model seçilmiştir. VAR modelleri bilhassa makro değişkenler arasında çift yönlü etkileşimleri ve ileri-geri bağıntı ve bağlantıları araştırmak için kullanılan en önemli ekonometrik yöntemlerden biridir (Sims, 1980). Bu yöntemden türetilen varyans ayrıştırması, etki-tepki analizi ve tarihsel ayrıştırma analizleri kullanılmıştır. Klasik bir VAR modelinin gösterimi:

$$Y(t) = c + A(1) * Y(t - 1) + A(2) * Y(t - 2) + \dots + A(p) * Y(t - p) + \varepsilon(t) \quad (1)$$

Burada:

- $Y(t)$, t zamanındaki endojen değişkenlerin bir vektördür.
- c , sabitlerin veya interceptlerin vektördür.
- $A(i)$ ($i = 1$ 'den p 'ye) Y 'nin her bir gecikmiş terimi ile ilişkilendirilmiş katsayı matrisleridir.
- $\varepsilon(t)$, hata terimlerinin bir vektördür.

Etki-tepki fonksiyonları; varyans ayrıştırması bir zaman serisindeki en etkili değişkeni belirledikten sonra, en verimli değişkenin politika değişkeni olup olamayacağını analiz etmektedir. Etki-tepki işlevleri; şokun içsel değişkenlerin mevcut ve gelecekteki değerleri üzerindeki etkisinin, rastgele hata bileşenlerinden birindeki standart bir hata tarafından yakalandığı bir tekniktir (Özgen ve Güloğlu, 2004, s. 97; Barışık ve Kesikoğlu, 2006, s. 71).

Etki-tepki fonksiyonları ile tahminci değişkende meydana gelen pozitif şoklara hedef değişkenin verdiği tepkileri ölçmektedir. Pozitif ve negatif şokların oluşturduğu tepkiler birbirlerinin ters görüntüsüdür. Örneğin; bir değişken üzerindeki pozitif şok hedef değişkende %1 artış sağlıyorsa; aynı derecede negatif şok %1 azalışa neden olur.

Varyans ayrıştırması metodu; bir zaman serisindeki dönemsel olarak en etkili değişkeni belirler. Etki-tepki işlevleri bu değişkenlerin politika değişkeni olabilirliğini inceler. Etki-tepki işlevleri; rastsal hata terimlerinden birinin standart hatası şokunun içsel değişken üzerindeki şimdiki ve gelecekteki tepkilerini belirler (Özgen ve Güloğlu, 2004, s. 97, Barışık ve Kesikoğlu, 2006, s. 71).

VAR modeli yardımıyla değişkenler arası ileri geri bağlantılar ve iki yönlü etkileşimler saptanırken, bu modelden türetilen tarihsel ayrıştırma yöntemi ile geriye dönük olarak araştırmanın tahmin döneminde tahminci değişkenlerin hedef değişken üzerindeki parametrik ve şoksal etkileri analiz edilmektedir (Sims, 1980 ; Burbidge, J. & Harrison, A. 1985).

Çalışmanın amacı ; ekonomik kriz ortamındaki enflasyon değişkenlerinin siyasi partilerin anketlerdeki oy oranlarına ve partiler arasındaki oy geçişlerine etkilerini ölçmektir. Bu nedenle ; partiler arası oy geçişlerinin nedenlerini doğru tespit edebilmek için ilk olarak partilerin temsil ettiği ideolojik arka plan doğru bir şekilde tahlil edilmelidir. Bu bağlamda; AK partinin temel ideolojisi muhafazakâr demokrasidir (Akdoğan, 2004), (Nebati, 2014). Cumhuriyet'in en büyük ikinci partisi olan MHP'nin temel ideolojisi parti kurucusu olan Alparslan Türkeş'in "*Milli doktrin: Dokuz Işık*" eserinde tanımladığı İslam tarafından şekillendirilen Türk milliyetçiliğidir (Türkeş, 2017). Bu bağlamda AK partinin İslami muhafazakârlığı ve islam tarafından şekillendirilen Türk milliyetçiliği muhafazakârlık ortak paydasında siyasal olarak buluşabilmektedir. Millet ittifakının en büyük partisi olan CHP'in temel ideolojisi ise Atatürk ilkelerine dayanan Atatürkçülük'tür. Bununla birlikte; parti kendisini müdafa-i hukuk cemiyetleri ve Kuvayımilliyeye'nin devamı olarak görmektedir (CHP Tüzüğü, 2018).⁴ Millet ittifakının ikinci en büyük partisi olan İYİ partinin ideolojisi ise; Kemalist milliyetçiliktir (İYİ Parti Tüzüğü, 2021) ⁵.Bu bağlamda CHP ve İYİ parti Atatürkçülük ortak paydasında buluşabilmektedir. Bu bağlamda oy geçişlerine ilişkin ampirik sonuçların yorumlanmasında İYİ partiyi CHP'ye alternatif muhalefet olarak konumlandırma yorumumuzun temelinde de iki parti arasında ideolojik olarak Atatürkçülük-Kemalist ideoloji benzeşmesi yatmaktadır. HDP ise kendini ideolojik olarak her türlü etnik veya sosyolojik farklılıkların haklarının savunucu olarak konumlanmaktadır (HDP Tüzüğü, 2014).⁶ Bununla birlikte; Türkiye'de kamuoyu genel olarak HDP'yi sosyalist etnik milliyetçi bir parti olarak algılamaktadır.

Buna göre kurulacak ilk modelde enflasyon değişkenlerinin siyasi partilerin oy oranları üzerindeki içsel, ekonomik krizin (CDS) dışsal etkileri araştırılacaktır. İkinci

⁴ CHP Parti Tüzüğü, https://content.chp.org.tr/file/chp_tuzuk_10_03_2018.pdf, Erişim Tarihi,12.06.2023

⁵ İYİ Parti Tüzüğü, <https://iyipartikadikoy.org/wp-content/uploads/2021/04/iyiparti-tuzuk-20191004.pdf>, Erişim Tarihi, 12.06.2023

⁶ HDP Tüzüğü, <https://hdp.org.tr/parti-tuzugu/10/>, Erişim Tarihi, 12.06.2023.

modelde ise ekonomik krizin ve enflasyon değişkenlerinin partiler arasındaki oy geçişlerine etkisini saptayabilmek için CDS ve enflasyon değişkenleri dışsal değişken olarak kullanılacaktır. Her iki model için VAR modeli varsayım testleri yapılmıştır. İlk model için yapılan birincil testlerde varsayımlar sağlanırken ; İkinci modelde VAR modeli varsayımlarını sağlayabilmek için çeşitli gecikme düzeylerinde tanısal testler yapılmasına rağmen varsayımlar sağlanamamıştır. Elde edilen sonuçlarda tüm varsayımlar birlikte sağlanamadığı için model yapısında değişikliğe gidilmiştir. Buna göre dışsal değişkenler için ikinci gecikmeler, içsel değişkenler için birinci gecikmeler seviyesinde oluşturulan modellerle VAR modelinin anlamlılığını belirleyen varsayımlar ikinci model içinde sağlanmıştır.

Tablo 4. Gecikme Uzunluğu Seçimi Kurulan Modellerin Anlamlılığına Yönelik Varsayımsal Tanısal Testler

MODEL 1: VAR Gecikme Sırası Seçim Kriterleri						
İçsel değişkenler: AKP CHP MHP İYİ HDP TÜKETİCİ_ENFLASYONU ÜRETİCİ_ENFLASYONU Eksojen değişkenler: C CDS Örnek: 2018M10 2022M12 Dahil edilen gözlemler: 47						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	828.5389	NA	2.09e-24	-3.466.123	-3.411.012	-3.445.384
1	1037.311	337.5888	2.41e-27	-4.146.004	-38.98005*	-4.052.680
2	1117.260	105.4652*	7.60e-28	-4.277.703	-3.836.817	-41.11795*
3	1177.953	61.98448	7.20e-28*	-4.327.461	-3.693.687	-4.088.968
4	1231.878	39.00932	1.58e-27	-43.48417*	-3.521.756	-4.037.339
MODEL 2: VAR Gecikme Sırası Seçim Kriterleri						
İçsel değişkenler: AKP CHP MHP İYİ HDP Dışsal değişkenler: C(-2) CDS(-2) TÜKETİCİ_ENFLASYONU(-2) ÜRETİCİ_ENFLASYONU(-2) Örnek: 2018M10 2022M12 Dahil edilen gözlemler: 48						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	770.3007	NA	1.83e-20	-3.126.253	-3.048.286	-3.096.789
1	845.0663	121.4941	2.34e-21	-3.333.610	-31.58185*	-32.67316*
2	871.3262	37.20147	2.37e-21	-3.338.859	-3.065.976	-3.235.736
3	907.2121	43.36217*	1.74e-21*	-33.84217*	-3.013.875	-3.244.264
* kriter tarafından seçilen gecikme sırasını gösterir LR: sıralı değiştirilmiş LR test istatistiği (her test %5 düzeyinde) FPE: Son tahmin hatası AIC: Akaike bilgi kriteri SC: Schwarz bilgi kriteri HQ: Hannan-Quinn bilgi kriteri						

Tablo 5. Seçimi Kurulan Modellerin Anlamlılığına Yönelik Varsayımsal Tanısal Testler

TANISAL TESTLER	MODEL 1	MODEL 2
GEÇİKME UZUNLUĞU	2	1(İçsel Değişkenler) 2(Dışsal Değişkenler)
AR MODÜL DEĞERLERİ	0,98-0,2	0,82-0,13
	Olasılık Değerleri	
OTOKORELASYON LM TESTİ (TERS HİPOTEZ) (0,05'ten büyükse oto-korelasyon sorunu yok)	0,33	0,07
NORMALLİK (TERS HİPOTEZ) (DORNİK HANSEN-BASIKLIK) (0,05'ten büyükse varsayım sağlanır)	0,29	0,93
DEĞİŞEN VARYANS (TERS HİPOTEZ) (0,05'ten büyükse değişen varyans sorunu yok)	0,06	0,16

Kurulan iki VAR modelinde uygun gecikme uzunluğu araştırılmıştır. Buna göre 1.model için Hannn-Quinn bilgi kriterine göre 2.gecikme, 2.model için Schwarz kriterine göre 1.gecikme düzeyi seçilmiştir (Bkz. Tablo 4). Optimal gecikme uzunluğu için

ekonometri literatürü araştırılmış ve incelenen çalışmalara göre belirli bir bilgi kriterine dayanarak otokorelasyon sorunu dışında diğer VAR modeli varsayımlarını da sağlayan gecikme uzunluğu seçilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmalara göre araştırmacıların modellerinin yapısına göre farklı bilgi kriterlerini kullanabileceği ifade edilmektedir (Box vd., 1994), (Lütkepohl, 2007).

Bir diğer yönden ikinci modelde içsel değişkenler 1.gecikme düzeyinde alınırken, dışsal değişkenler için 2.gecikmeler seçilmiştir. Bunun nedeni karşılaşılan otokorelasyon ve değişen varyans sorunudur. Bu nedenle yine ilgili literatür araştırılmış ve farklı problem tiplerinde araştırmacıların içsel ve dışsal değişkenler açısından heterojen gecikme düzeylerini kullanılabildiği görülmüştür (Wooldridge, 2002), (Lütkepohl ve Krätzig, 2004). VAR modellerinde model varsayımlarını sağlayabilmek için uygun gecikme uzunluğu araştırılmıştır. Buna göre iki model için VAR modeli tahmin sonuçlarının istatistiki olarak anlamlı olabilmesi için belirlenen gecikme uygunlukları düzeyinde ilgili testler yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre tüm modeller istikrarlıdır ve modellerde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu gözlemlenmemiş olup normallik varsayımı sağlanmıştır. Tahmin sonuçlarının anlamlı olabilmesi için mümkün olduğu kadar otokorelasyon sorununun olmadığı en düşük gecikme uzunlukları seçilmeye çalışılmıştır (Bkz. Tablo 4, 5).

4. Araştırmanın Sonuçları

Araştırmada ilk olarak Augmented Dickey-Fuller testine göre değişkenlerin durağan olup olmadıkları araştırılmıştır (Dickey Fuller, 1979). Sonuçlara göre değişkenlerin farklı seviye değerlerinde durağanlaştıkları gözlemlendiği için devamında Johansen eş bütünleşme testi adımına geçilmemiştir (Johansen, 1988, 1990, 1991, 1995) (Bkz Tablo 7).

Tablo 6. Birim Kök Testi Sonuçları

Boş hipotez: değişken birim kök içerir	Sabit Terimli Model		Sabit Terim ve Trendli Model		Sabit Terimsiz ve Trendsiz	
	t-değeri	Olasılık	t-değeri	Olasılık	t-değeri	Olasılık
Düzye Değerinde						
AKP	-0.7274	0.8293	-27.968	0.2063	-10.990	0.2424
CDS	-21.324	0.2333	-30.138	0.1392	-0.2983	0.5733
CHP	-19.407	0.3114	-21.595	0.5007	-0.2699	0.5835
HDP	-38.270	0.0050	-56.117	0.0002	-28.004	0.0063
IYI	-15.403	0.5051	-21.978	0.4801	0.4381	0.8049
MHP	-0.7599	0.8197	-39.086	0.0206	-21.837	0.0295
TUKETICI_ENFLASYONU	-34.554	0.0140	-33.251	0.0752	-19.493	0.0499
URETICI_ENFLASYONU	-19.871	0.2911	-21.927	0.4828	-23.604	0.0191
Boş hipotez: değişken birim kök içerir	Sabit Terimli Model		Sabit Terim ve Trendli Model		Sabit Terimsiz ve Trendsiz	
Birinci Fark Değerinde	t-değeri	Olasılık	t-değeri	Olasılık	t-değeri	Olasılık
d(AKP)	-35.595	0.0107	-35.138	0.0499	-34.418	0.0010
d(CDS)	-60.244	0.0000	-59.626	0.0000	-60.829	0.0000
d(CHP)	-48.354	0.0003	-128.931	0.0000	-49.109	0.0000
d(HDP)	-84.546	0.0000	-85.269	0.0000	-85.516	0.0000
d(IYI)	-75.277	0.0000	-22.400	0.4565	-75.318	0.0000
d(MHP)	-22.482	0.1932	-21.252	0.5169	-0.9188	0.3125
d(TUKETICI_ENFLASYON)	-32.637	0.0237	-26.696	0.2540	-35.317	0.0008
d(URETICI_ENFLASYONU)	-28.918	0.0554	-19.019	0.6344	-33.294	0.0014

notlar:

a: (*)%10'da anlamlı; (**) %5 oranında anlamlı; (***) %1'de Anlamlı ve (hayır) Anlamlı Değil

b: AIC'ye dayalı Gecikme Uzunluğu

4.1. Model Sonuçları: Enflasyon Değişkenlerinin Partilerin Oy oranına Etkisi

Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Etki-Tepki analizinde tüm sonuçlar güven aralıkları içinde olduğu için sonuç grafikleri anlamlıdır. Etki-Tepki Analizi sonuçlarına göre enflasyon oranlarında meydana gelen artış şoklarına partilerin anketlerdeki oy oranlarına nasıl yansıdığını dönemsel olarak inceleyelim:

AK Parti oyları tüketici ve üretici enflasyonundaki artışlardan olumsuz etkilenmiş, bu olumsuz etki üretici enflasyonunda çok daha şiddetli olup üretici enflasyonunun olumsuz etkilerinden 6. aydan sonra, tüketici fiyatları şoklarından ise 4. aydan sonra toparlanma gözlemlenmektedir (Bkz. Şekil 1. A, B).

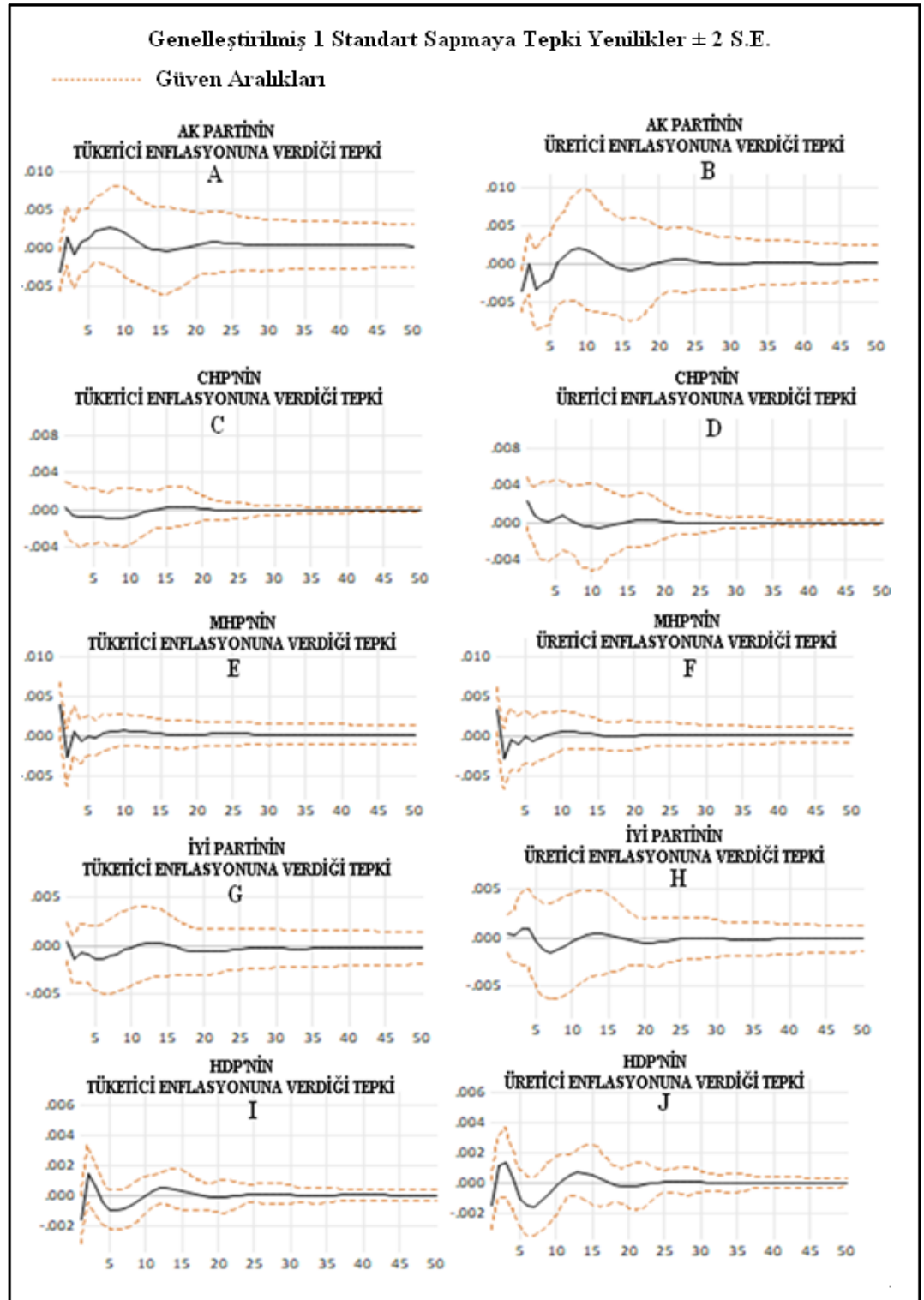
CHP oy oranları üretici fiyatlarındaki artıştan 10. aya kadar olumlu etkilenip daha sonra bu etki sıfırlanmaktadır. Tüketici fiyatlarındaki artıştan ilk 10 ay nispi olarak olumsuz etkilense de daha sonra bu tepki ortadan kalkmaktadır (Bkz. Şekil. C, D)

MHP oy oranlarının enflasyondan etkilenme derecesi AK Parti'ye benzese de oy oranlarının verdiği tepki AK Parti'ye göre nispi olarak daha azdır ve bir süre sonra tepkiler 3. ve 4. aydan sonra sıfırlanmaktadır (Bkz. Şekil 1.E,F).

İYİ Parti oy oranlarının enflasyon şoklarına verdiği tepkiler CHP ile benzeşse de bu tepkiler nötr düzeye daha çok yakınsamakta olup, CHP'ye göre nispi olarak daha düşüktür (Bkz. Şekil 1. G, H).

HDP oyları hem tüketici hem üretici enflasyonundaki şoklardan kısa dönemde olumlu etkilense de, orta vadede oylar düşmekte, 10. aydan sonra tepki yine pozitif geçse de nötr düzeye yakın seyretmektedir (Bkz. Şekil 1. I,J).

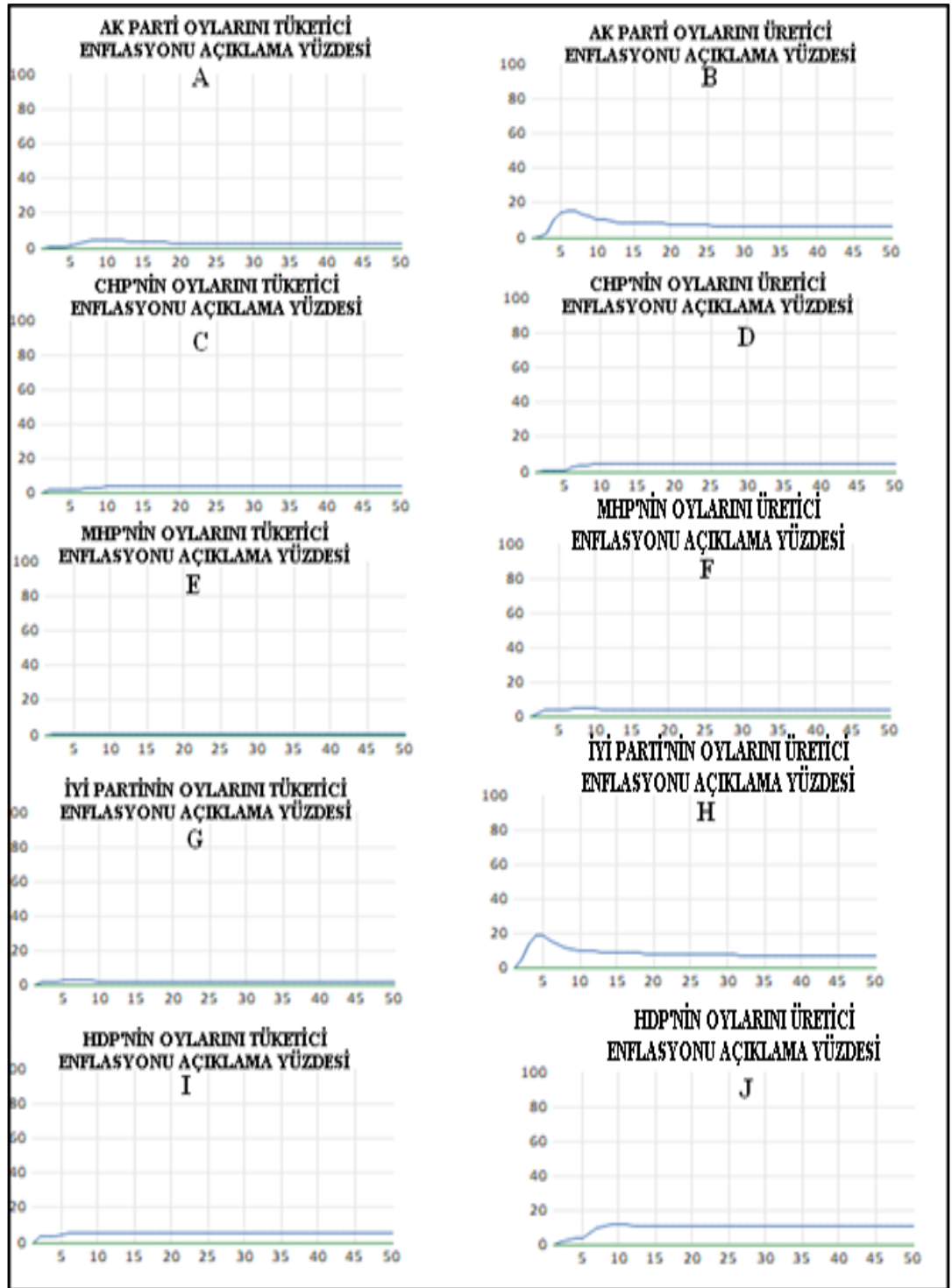
AK Parti tüketici enflasyonuna göre maliyet temelli üretici enflasyonunu aynı ölçüde kontrol edememektedir. Bununla birlikte; ittifak ortağı olmasına rağmen MHP; enflasyonun oy oranı anlamındaki olumsuz sonuçlarından AK Parti'ye göre daha az etkilenmektedir. Muhalefet partileri açısından iktidarın yaşadığı maliyet enflasyonu sorununu en iyi değerlendiren parti oy oranları açısından CHP'dir. Tüketici enflasyonunu AK Parti'nin yapmış olduğu fiyat kontrolleri ile nispeten üretici enflasyonuna göre daha iyi baskılaması; muhalefet partilerinin iktidarın yaşadığı tüketici enflasyonu sorunu nedeniyle oylarının artırmasının önüne geçmiştir. İktidarın yaşadığı enflasyon sorununu oya dönüştürmede en başarısız parti ise İYİ Parti olmuştur.

Şekil 1. Model 1 Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Varyans ayrıştırması analizi değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücüne göre dönemsel analizini ifade etmektedir. Varyans Ayrıştırması Sonuçlarına göre tüm partiler için üretici enflasyonu genellikle tüketici enflasyonuna göre dönemsel olarak daha açıklayıcı öneme sahiptir. Bununla birlikte; muhalefetteki partilerde üretici enflasyonu ilk dönemlerde daha yüksek açıklayıcı etkiye sahiptir.

Şekil 2. Model 1 Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Tarihsel Ayrıştırma Sonuçları

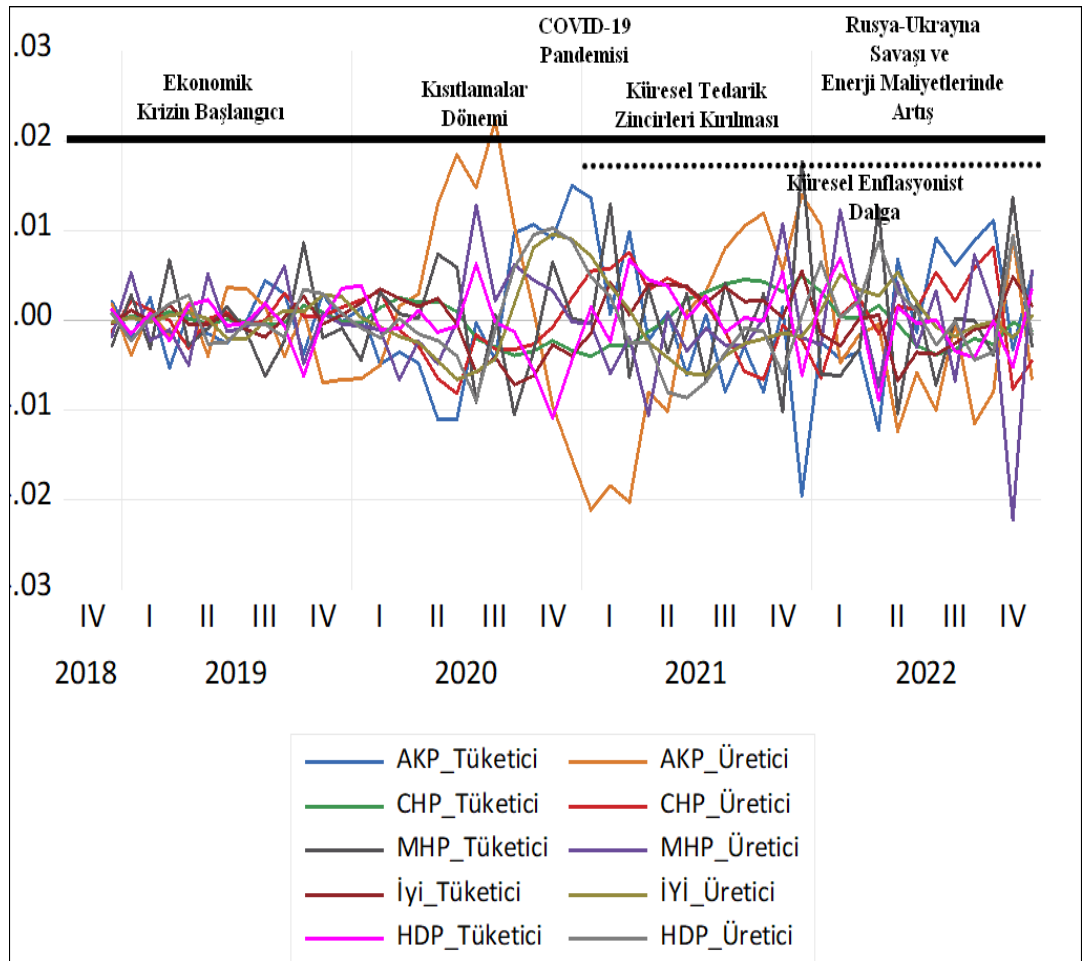
Tarihsel ayrıştırma sonuçları ile analiz döneminde enflasyon oranlarının partilerin oylarını ne kadar etkilediği araştırılmıştır. Ekonomik krizin başlangıç döneminde tüm partilerin oy oranı enflasyon oranlarından genellikle olumsuz etkilenmiştir (Bkz. Şekil 3, Ekler 2).

COVID-19 pandemisi döneminde ilk aylarda ekonomik daralma nedeniyle enflasyon oranları iktidar partilerinin oy oranlarını olumsuz etkilemese de, 2020' nin 3. ve 4. çeyreğinde enflasyon oranları iktidar partilerinin oy oranını olumsuz etkilerken,

muhalefet partilerinin oylarına kısmen olumlu etki etmeye başlamıştır (Bkz. Şekil 3, Ekler 2).

Bununla birlikte; AK Parti ve MHP oy oranları üzerinde üretici enflasyonunun olumsuz etkileri 2021 küresel tedarik zincirlerinde risklerin arttığı dönemde oldukça yüksek seviyelere çıkmıştır (Bkz. Şekil 3, Ekler 2).

Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte artan enerji maliyetleri ile şiddetlenen enflasyonist dalga döneminde yine iktidar partilerinin oy oranları üretici enflasyonundan olumsuz etkilenirken, hükümetin talep enflasyonunu engellemeye yönelik fiyat kontrol çalışmaları tüketici fiyatlarının iktidar partilerinin oy oranları üzerindeki olumsuz etkilerini baskılamıştır. Bu dönemde iktidar partileri üretici enflasyonu sebebiyle oy kaybederken, iktidar alternatifi olarak üretici enflasyonu CHP'ye oy geçişine sebep olmuştur. Bir diğer yönden MHP üretici enflasyonundan olumsuz etkilerinden, AK Parti'ye göre kısmen daha az olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca üretici fiyatları CHP oylarını olumsuz etkilediği noktada üretici enflasyonunun İYİ parti oylarını olumlu etkilediği gözlemlenmektedir. Çalışmanın devamında daha geniş açıklanmak üzere bu noktada İYİ partiyi seçmenlerin iktidar alternatifinden ziyade CHP'nin alternatifi olacak bir alternatif muhalefet partisi olarak konumladıkları şeklinde yorumlanabilir (Bkz. Şekil 3, Ekler 2).

Şekil 3. Model 1 Tarihsel Ayırıştırma Sonuçları

4.2. Model Sonuçlar: Partiler Arası Oy Geçişleri Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Etki-Tepki analizi grafiklerinin hepsi güven aralıkları arasında olduğu için sonuçlar anlamlıdır (Bkz. Şekil 5).

AK Parti Sonuçları

- AK Parti oylarında kendi oylarından kaynaklanan sinerji etkisi 7. aya kadar azalarak devam etmektedir (Bkz. Şekil 4. A).
- MHP oylarında gerçekleşen artışların AK Parti oylarını artırma etkisi; AK Partinin kendi oylarındaki sinerji etkisinden daha güçlüdür ve bu etki 20. aya kadar artarak devam etmektedir (Bkz. Şekil 4. A).
- CHP oylarındaki artışlar ilk 3 ay AK Parti oylarını azaltırken, daha sonra bu etki pozitifte dönmektedir (Bkz. Şekil 4. A).
- AK Parti en fazla oyu İYİ Parti'ye kaybetmektedir. Bir başka ifade ile İYİ Parti oylarında gerçekleşen artış AK Parti oylarını azaltarak AK Parti'den İYİ Parti'ye oy geçişine neden olmaktadır. Bu dinamik 20. aya kadar azalarak devam etmektedir (Bkz. Şekil 4. A).
- AK Parti ilk 2 ay HDP' ye oy kaybetmektedir. 3. ayda bu etki pozitifte, 4. ayda negatife ve 5. ayda pozitifte dönerek devamında sıfırlanmaktadır (Bkz. Şekil 4. A).

CHP Sonuçları

- CHP'nin kendi oylarından kaynaklanan sinerji etkisi ilk aylarda AK Parti'ye göre yaklaşık %40 olarak daha güçlüdür. Ancak bu etki AK Parti'ye göre daha hızlı bir şekilde sıfırlanmaktadır (Bkz. Şekil 4. B).
- AK Parti oylarındaki artış ilk 5 ay CHP'nin oy kaybetmesine neden olurken, devamında bu dinamik sıfırlanmaktadır (Bkz. Şekil 4. B).
- MHP oylarındaki artış 10. aya kadar CHP oylarını kısmi olarak artırmaktadır (Bkz. Şekil 4. B).
- İYİ Parti oylarındaki artış CHP oylarını 22. aya kadar azaltmaktadır. Bununla birlikte; CHP ve İYİ Parti arasındaki oy geçişkenlik dinamiği; AK Parti ve İYİ Parti arasındaki dinamiğe benzerdir (Bkz. Şekil 4. B).
- HDP oylarındaki artış ilk ayda CHP'ye oy kaybettirirken, devamında bu etki 10. aya kadar kısmi olarak pozitifte devam etmektedir. Daha sonra nötrlenmiştir (Bkz. Şekil 4. B).

MHP Sonuçları

- MHP oylarındaki sinerji etkisi CHP ve AK Parti'ye göre daha düşük ve daha kısa bir dönemde seyretmektedir. Bununla birlikte; ilk aylardaki etki AK Parti'ye göre daha güçlüdür (Bkz. Şekil 4. C).
- AK Parti oyları 10. aya kadar kısmi olarak MHP oylarını artırmaktadır (Bkz. Şekil 4. C).
- CHP oylarındaki artış MHP oylarının ortaya çıkardığı sinerji etkisine oldukça yakındır (Bkz. Şekil 4. C).
- İYİ parti oyları ilk iki ay milliyetçi seçmenin konsolidasyonu ile MHP oylarını artırırken; devamında MHP'nin en çok oy kaybettiği partidir ve bu dinamik 25. aya kadar sürmektedir (Bkz. Şekil 4. C).
- HDP oyları ilk iki ay karşıt siyasal akım diyalektiği ile MHP oylarını tetiklese de; 4. ve 5. ayda MHP oylarında kısmi azalışa neden olmakta ve devamında bu etki sıfırlanmaktadır (Bkz. Şekil 4. C).

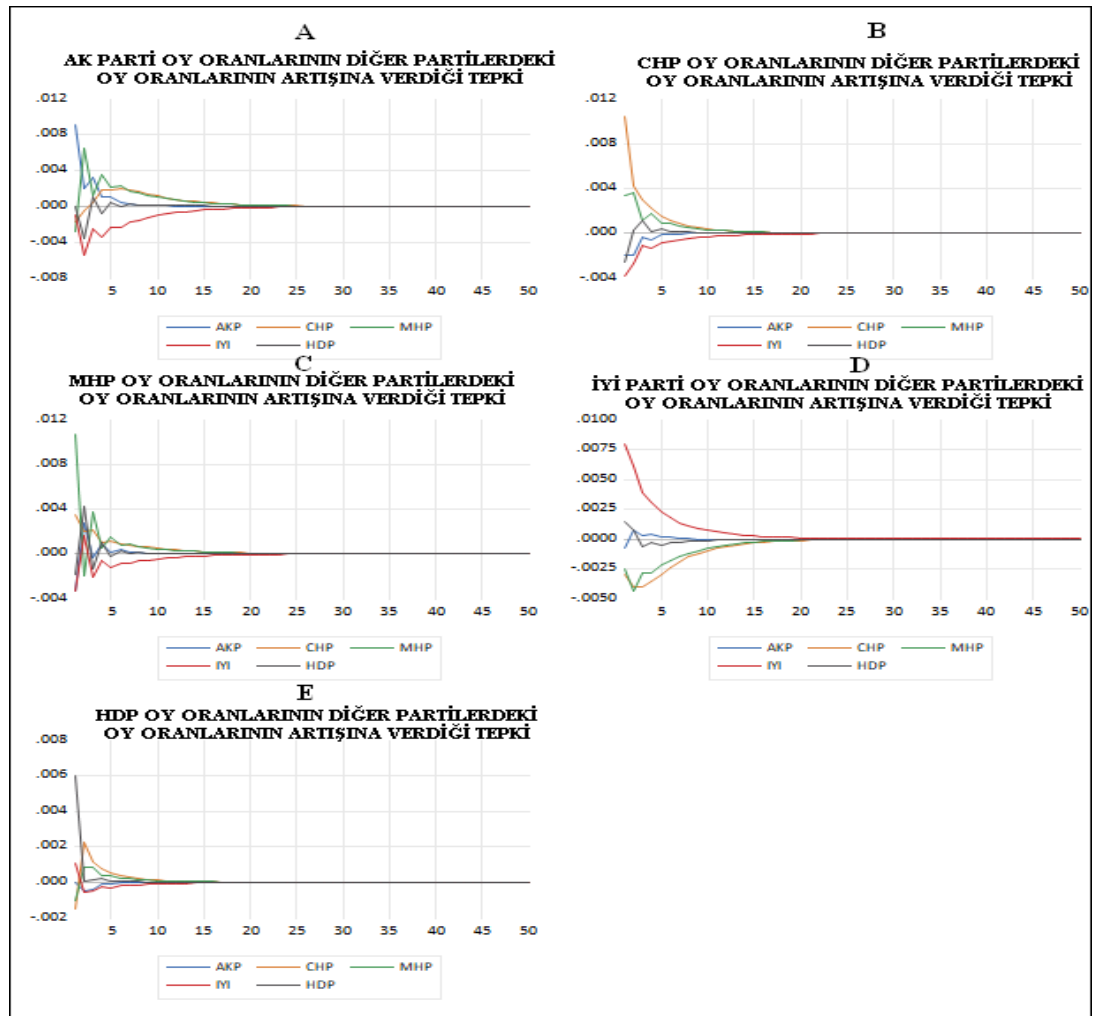
İYİ Parti Sonuçları

- İYİ parti oylarının sinerji etkisi daha düşük olmasına rağmen bu olumlu etki 25. aya kadar azalarak devam etmektedir (Bkz. Şekil 4. D).
- AK Parti oylarındaki artış 10. aya kadar kısmen İYİ Parti oylarını da artırmaktadır (Bkz. Şekil 4. D).
- CHP ve MHP oylarındaki artış 20. aya kadar İYİ parti oylarını azaltmaktadır (Bkz. Şekil 4. D).
- CHP'ye oy geçişi MHP' ye göre daha fazladır. Bu durumda seçmenin İYİ Parti'yi alternatif bir muhalefet olarak konumladığının göstergelerinden biri olarak ifade edilebilir (Bkz. Şekil 4. D).
- HDP oylarındaki artış ilk iki ay milliyetçi seçmenin konsolidasyonu nedeniyle MHP oylarına olduğu gibi İYİ Parti oylarına da olumlu etki etmektedir. Bununla

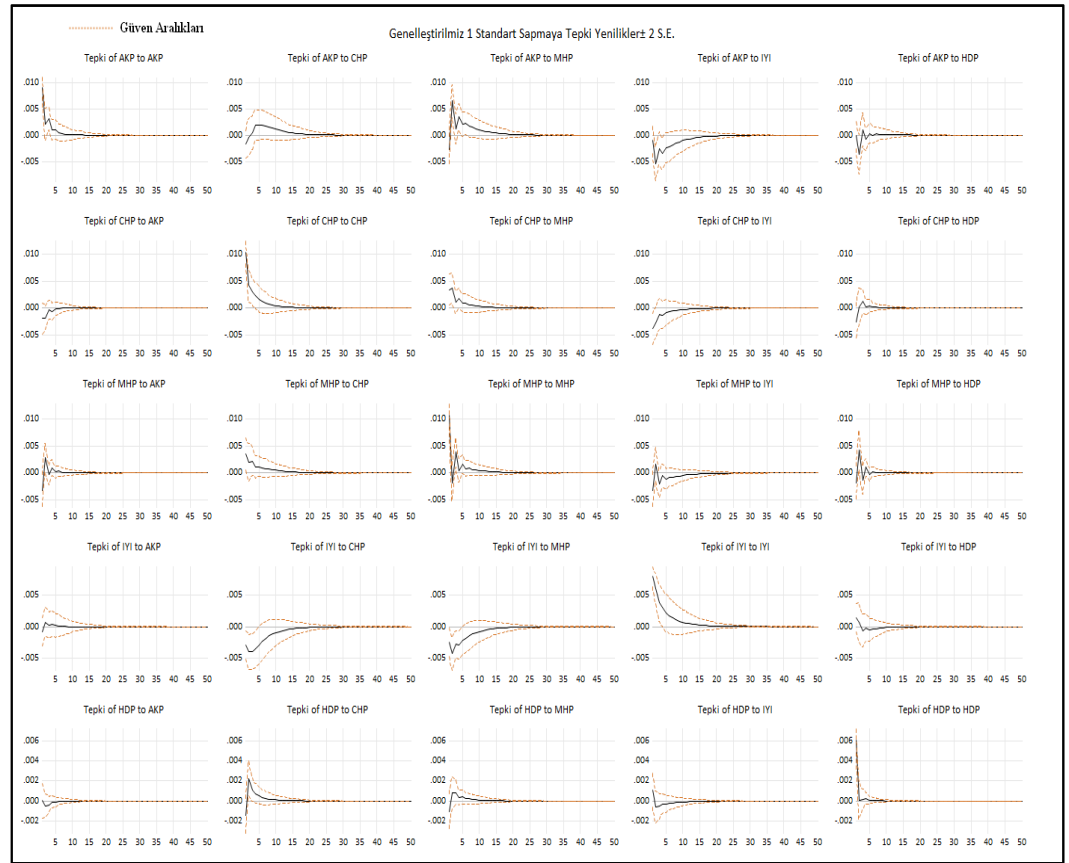
birlikte; 4. aydan sonra bu etki sifıra yakın düzeyde 10. aya kadar negatifte devam etmektedir (Bkz. Şekil 4. D).

HDP Sonuçları

- HDP oylarındaki sinerji etkisi diğer partilere göre en düşük gerçekleşen partidir (Bkz. Şekil 4. E).
- CHP oylarındaki artış kısmi olarak 10. aya kadar HDP oylarını artırmaktadır (Bkz. Şekil 4. E).
- AK Parti oylarındaki artış kısmi olarak 10. aya kadar HDP oylarını azaltmaktadır (Bkz. Şekil 4. E).
- İYİ Parti oylarındaki artış ilk ay dışında HDP oylarına AK Parti oyları ile benzer etki yapmaktadır (Bkz. Şekil 4. E).
- MHP oylarındaki artış kısmi olarak 10. aya kadar HDP oylarını artırmaktadır (Bkz. Şekil 4. E). Genel olarak oy geçişkenliğinin en düşük olduğu parti HDP'dir. Çünkü HDP daha etnik temelli bir siyaset izlediği için HDP seçmeni daha belirgin bir seçmen davranışı göstermektedir (Bkz. Şekil 4. D).

Şekil 4. Model 2 Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Şekil 5. Model 2 Etki-Tepki Analizi Sonuçları Güven Aralıkları Gösterimi

Varyans Ayrıştırması Analizi Sonuçları

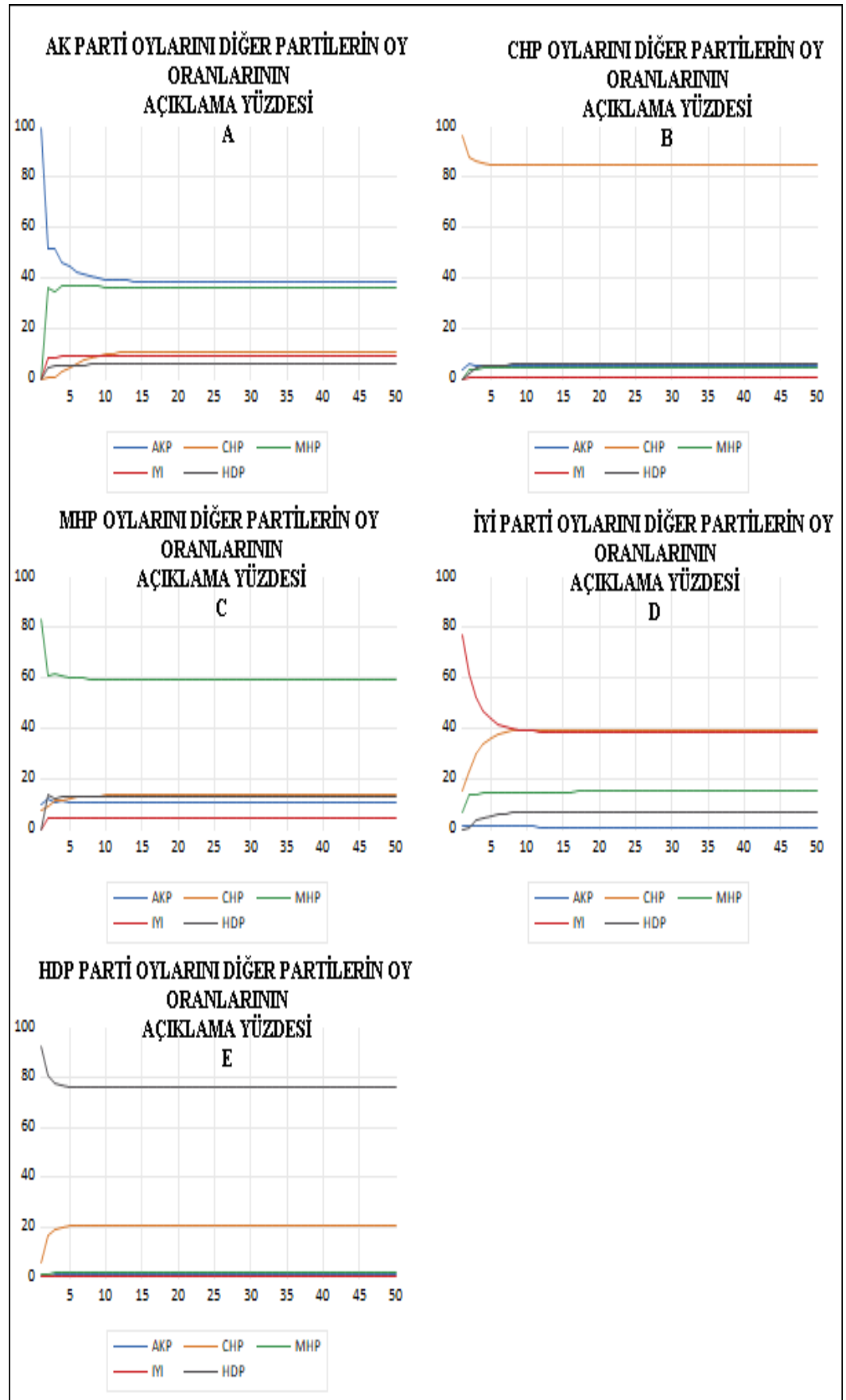
AK Parti oylarını en çok açıklayan değişkenler yaklaşık %40'ar ile kendi oylarının etkisi ve MHP oylarıdır. Çünkü Cumhur ittifakı milliyetçi-muhafazakâr seçmen diyalektiği üzerine kurulu olduğu için bu iki partinin oyları birbirini beslemektedir. İlk 7 ay İYİ Parti oylarının açıklama yüzdesi yüksek iken daha sonra sıralama CHP, İYİ Parti ve HDP olarak gerçekleşmektedir (Bkz. Şekil 6. A).

CHP oylarını en çok belirleyen değişken %80 civarı olarak kendi oylarıdır. Bunun en önemli nedeni CHP'nin kemikleşmiş bir oy tabanı olması ile ilişkilendirilebilir. Daha sonra değişkenlerin önem sırası; MHP, AK Parti, HDP ve İYİ Parti'dir (Bkz. Şekil 6. B).

MHP oylarını yaklaşık %60'la MHP oylarının kendi etkisi açıklamaktadır. Diğer partiler için sıralama ise CHP, HDP, AK Parti ve İYİ Parti'dir. HDP 'nin etkisinin yüksek olması daha önceki seçimlerdeki MHP ve HDP oylarını karşılaştırdığımızda açıklanabilmektedir. Örneğin; 7 Haziran 2015 seçimlerinde çözüm süreci ile birlikte hem HDP seçmeni hem de MHP seçmeni kendi partilerinde konsolide olmuş ve her iki parti de 1999'dan bu yana en yüksek oy oranlarına ulaşmışlardır (Bkz. Şekil 6. C).

İYİ partinin oylarını 7. aydan sonra CHP ve kendi oyları %40'ar seviyesinde açıklamaktadır. Daha sonra sırasıyla MHP, HDP ve AK Parti olarak sıralanmaktadır. Bu sonuçlar da İYİ Parti'den MHP'ye oy geçişi olabileceğinin yanı sıra İYİ Parti'nin seçmen tarafından CHP'ye alternatif bir muhalefet olarak konumlandığını göstermektedir (Bkz. Şekil 6. D).

HDP oylarının %75 'in üzerinde oranla kendi oyları açıklarken; CHP %20 ve diğer partiler hemen hemen aynı oranda açıklamaktadır (Bkz. Şekil 6. E). CHP ve HDP' nin kendi oylarını açıklama yüzdelilerinin çok güçlü olması bu partilere oy veren seçmenlerin partilerinde konsolidasyon oranlarının yüksek olması ile ilgilidir (Bkz. Şekil 5. B, E).

Şekil 6. Model 2 Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Tarihsel Ayrıştırma Sonuçları

Tarihsel ayrıştırma sonuçlarının yorumlanması partilerin diğer partilere oy kaybettiği dönemler üzerinden gerçekleştirilecektir. Dolayısıyla ifade edilmeyen dönemler de pozitif etkilerin olduğu dönemlerdir.

AK Parti

Ekonomik krizin başlangıcı döneminde İYİ Parti ve HDP, kısıtlamalar döneminde CHP ve MHP'ye, tedarik zinciri sorunları döneminde; ilk aylar da İYİ Parti'ye daha sonra MHP, HDP ve CHP'ye savaş döneminde ise İYİ Parti, MHP ve CHP'ye oy kaybetmiştir (Bkz. Şekil 7. A).

CHP

Ekonomik krizin başlangıcı döneminde İYİ Parti, HDP ve kısmen AK Parti'ye, kısıtlamalar döneminde MHP'ye kısmen AK Parti'ye ve dönemin sonunda İYİ Parti'ye, tedarik zinciri sorunları döneminde İYİ Parti, HDP ve MHP'ye ve savaş döneminde yine İYİ Parti, MHP ve HDP 'ye oy kaybetmiştir (Bkz. Şekil 7. B).

MHP

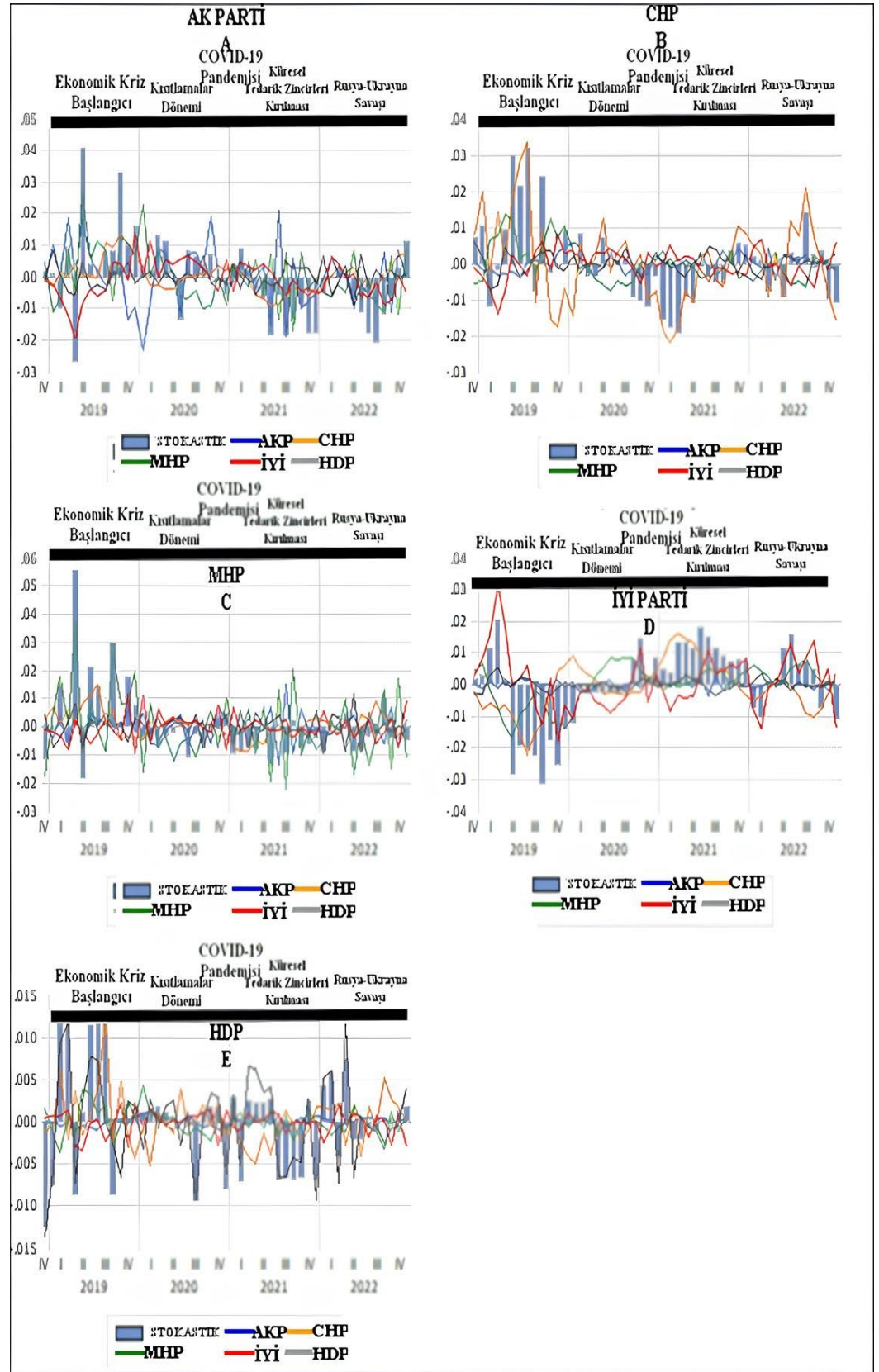
Ekonomik krizin başlangıç döneminde İYİ Parti'ye, kısıtlamalar döneminde AK Parti'ye, tedarik zincirleri kırılması döneminde ilk 6 ay CHP'ye, daha sonra AK Parti'ye, savaş döneminde ise İYİ Parti'ye oy kaybetmiştir (Bkz. Şekil 7. C).

İYİ Parti

Ekonomik krizin başlangıç döneminde CHP ve MHP 'ye, kısıtlamalar döneminde kendi konsolide oylarını kaybetmiş bu durum tedarik zinciri sorunları ilk aylarında devam etmiştir. Devamında HDP ve AK Parti'ye oy kaybetmiş, savaş döneminde ise konsolide oylarını kaybederken CHP'ye de oy kaybetmiştir. İYİ Parti'nin konsolide oyları tutmada sıkıntı yaşaması daha önce ifade edildiği gibi partinin kendisini merkezde konumlandırması ile ilişkilendirilebilir (Bkz. Şekil 7. D).

HDP

Ekonomik krizin başlangıç döneminde İYİ Parti'ye, kısıtlamalar döneminde İYİ Parti ve CHP'ye, tedarik zinciri sorunları döneminde CHP'ye ve savaş döneminde yine İYİ Parti ve CHP'ye oy kaybetmiştir (Bkz. Şekil 7. E).

Şekil 7. Model 2 Tarihsel Ayrıştırma Sonuçları

5.Sonuç

Günümüz modern demokratik rejimlerinde seçmen davranışını belirleyen üç temel değişken söz konusudur. Bunlar demokrasi, ekonomi ve güvenlik politikaları değişkenleridir. Bu bağlamda literatürde seçmenlerin oy verme davranışını açıklayan dört temel yaklaşım mevcuttur. Bunlar; sosyolojik modeller, parti kimliği modeli, ekonomik oy verme modeli ve stratejik oy verme modelleri olarak sıralanabilir. Bunlardan ilki olan sosyolojik model; bir sosyal yapının üyesi olmanın oy verme davranışına etkisine odaklanırken, parti kimliği modeli, seçmenlerin partiye olan psikolojik bağlılıklarına ve tutumlarına dayanır. Ekonomik oy verme modeli ise; seçmenlerin fayda-maliyet hesaplaması yaparak, kendileri için en faydalı sonucu getirecek alternatife oy verdiğini savunur. Stratejik oy verme modeli; seçmenlerin seçimin yapısını öğrenen en çok tercih ettikleri parti dışında bir alternatif partiye yönelebileceğini vurgular (Ünal, 2016:96-97).

Ekonomik oy teorisi; seçmenlerin siyasi parti veya adaylara oy verirken iktidar unsurlarının geçmiş ekonomik performansı ve geleceğe dair iktisadi perspektifi, muhalefet unsurlarının geleceğe dair iktisadi perspektiflerini değerlendirerek oyunu belirlemesi esasına dayanmaktadır.

2018 cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri sonrasında Türkiye için siyasi partilerin oy oranlarını etkileyen çok fazla içsel ve dışsal kaynaklı şoklar gerçekleşmiştir. 2018 Haziran seçimlerine giden süreçte aşırı değerlenen döviz kurları sorunu Ağustos ayında çok daha şiddetli bir şekilde değerlendirilmiştir. Bir diğer yönden gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilere göre ayrıca Türkiye'nin düşük faiz politikası ile birlikte döviz kurları değerlendirilmeye devam etmiştir. Böylece Türkiye ekonomisi için döviz kuru, enflasyon ve faiz şokları yapısal hale gelerek ekonomiyi optimal genel denge noktasından kriz dinamiği ile uzaklaştırmıştır.

Devam eden süreçte 2020 yılında COVID-19 pandemisi sonrası kısıtlamalar ekonomiyi resesyona sürüklemiştir. 2021 yılında ise pandemi döneminde farklı ülkelerin farklı zamanlarda kapanmasının bir sonucu olarak kırılgan zincirleri maliyetleri artırarak maliyet enflasyonu tabanlı küresel enflasyonist bir dalgaya neden olmuştur. 2022 Şubat ayında Rusya'nın Ukrayna'ya başlattığı askeri operasyon ile Rusya Federasyonu'na uygulanan yaptırımlar enerji arz dinamiğini bozarak küresel ölçekte enerji maliyetlerini artırmıştır. Hali hazırda küresel ölçekte var olan enflasyonist dalgaya enerji maliyetlerinin artışı da eklenerek enflasyon olgusu küresel ekonomi için katastrofik bir noktaya doğru evrilmiştir. Pandemi önce enflasyon şokları yaşayan Türkiye ekonomisi ise bu süreçte gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilere göre negatif ayrılarak hiper enflasyonist bir sürece girmiştir.

Türkiye'de 2023 parlamento ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri açısından demokrasi, ekonomi ve güvenlik politikaları değişkenlerinden ekonomi politikaları değişkeni yaşanan ağır iktisadi koşulları nedeniyle seçmen davranışında daha öne çıkmıştır. Bu etki özellikle Türkiye için 2019 mahalli seçimlerinde hissedilmiş ve iktidar partileri; büyükşehir belediyelerinin birçoğunu muhalefet partilerine kaybetmiştir. Bu kapsamda bu çalışmanın amacı; yaşanan cari enflasyonist dönemin siyasi partilerin oy oranlarına nasıl ve ne yönde etki ettiğinin tespiti noktasında belirlenmiştir. Partilerin oy oranları için bağımsız anket şirketlerinin yaptıkları anketlerden yararlanılarak 2018 Ekim-2022 Aralık dönemi için AK Parti, CHP, MHP, İYİ parti ve HDP için oy oranlarını gösteren ve anketlerin ortalama değerlerinden oluşan zaman serileri oluşturulmuştur.

Kurulan ilk modelde ekonomik krizin dışsal etkisi çerçevesinde enflasyon değişkenleri olan tüketici ve üretici enflasyonunun etkileri araştırılmıştır. Bu bağlamda elde edilen sonuçlara göre; iktidar partilerine oy kaybettiren enflasyonun üretici enflasyonu olduğu ve tüketici enflasyonuna göre oylarda toparlanmanın daha uzun sürmesi sebebiyle daha zor bir şekilde kontrol edildiği sonucu elde edilmiştir. Üretici enflasyonunun olumsuz etkilerinden oy geçiş anlamında en iyi yararlanan partiler CHP ve HDP olmuştur. MHP oyları AK Parti oylarına göre enflasyonist süreçten daha az etkilenmiştir. İYİ Parti ise artan enflasyon oranlarını bir muhalefet partisi olarak oya dönüştürmede CHP ve HDP düzeyinde bir performans gösterememiştir.

İkinci modelde ise ekonomik kriz ve enflasyon değişkenlerinin dışsal etki ettiği veya bir başka ifade ile kukla değişken olarak kullanıldığı bir yapıda partiler arası oy geçişleri araştırılmıştır. Bir başka ifade ile enflasyonun partiler arası oy geçişlerine etkisi incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre AK Parti ve MHP oylarında artış birbirlerinin oy oranlarını olumlu etkilemektedir. AK Parti ve MHP en fazla İYİ Parti'ye oy kaybetmektedirler. CHP ve İYİ Parti birbirleri oylarını negatif etkilemektedir. İYİ Parti en fazla CHP seçmeninden oy alabilmektedir.

Bu durum seçmen tarafından İYİ Parti'nin CHP'ye alternatif bir muhalefet olarak görüldüğü yorumunu desteklemektedir. CHP ve HDP birbirlerinin oylarını bazı dönemlerde tetiklemektedir. Bir diğer yönden milliyetçi oy verme davranışı çerçevesinde HDP oylarında artışta milliyetçi oyları konsolide ederek MHP ve kısmen de İYİ Parti oylarını artırmıştır. AK Parti özellikle enflasyonist sürecin şiddetini artırdığı pandemi sonrası İYİ Parti ve CHP'ye oy kaybetmiştir. Bir diğer sonuç ise İYİ Parti'nin oylarını uzun süre konsolide edemediği gözlemlenmiştir. Bu durumda İYİ Parti'nin kendisini seçmen olarak merkez parti olarak konumlandırması ile ilişkilendirilebilir. Çalışmanın literature en önemli katkısı; ekonomik ve finansal kriz kaynaklı enflasyonist şokların siyasi partilerin oy oranı üzerinde sanıldığı gibi sürekli değil; belirli bir döneme kadar sınırlı etki de bulunmasını ifade eden ampirik sonuçların tespit edilmesidir.

Kaynakça

- Akarca, A. T., ; Tansel, A. (2006). Economic performance and political outcomes: An analysis of the Turkish parliamentary and local election results between 1950 and 2004. *Public Choice*, 129(1-2), 77-105.
- Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*. Alfa Yayıncılık.
- Anderson, C. J., Tverdova, Y. V. (2003). Corruption, political allegiances, and attitudes toward government in contemporary democracies. *American Journal of Political Science*, 47(1), 91-109.
- Armutcu, B., Tan, A. (2021). The impact of economic factors on voter preferences: The case of Turkey. *International Journal of Business and Economic Studies*, 3(2), 139-149. <https://doi.org/10.54821/uiecd.1032881>
- Aydoğan Ünal, B. (2016). Oy Verme Davranışı Modelleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 95-119. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/odusobiad/issue/27575/290198>
- Barışık, S., ; Kesikoğlu, F. (2006). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Makro Ekonomik Değişkenler Üzerine Etkisi (1987-2003): Var, Etki-Tepki Analizi, Varyans Ayrıştırması). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(4).
- Başlevent, C., Kirmanoğlu, H., ; Şenatalar, B. (2005). Empirical investigation of party preferences and economic voting in Turkey. *European Journal of Political Research*, 44(4), 547-562.
- Bélanger, É., Meguid, B. M. (2008). Issue salience, issue ownership, and issue-based vote choice. *Electoral Studies*, 27(3), 477-491.
- Bulutay, T., Yıldırım, N. (1968). Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebeplerin Önemi Üzerinde Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(04), 7-39.
- Burbidge, J., Harrison, A. (1985). An Historical Decomposition of The Great Depression to Determine the Role Of Money. *Journal of Monetary Economics*, 16(1), 45-54.
- Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı. (2013). Türkiye Beşeri Sermaye Raporu. Ankara, Retrieved from https://www.hazine.gov.tr/publications/maruf/bsr1_ayr/aciklama1_bs.pdf
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (2019). Sosyal Ekonomik Göstergeler. Retrieved from <http://tuik.gov.tr/>
- Erikson, R. S. (1989). Economic conditions and the presidential vote. *The American Political Science Review*, 83(2), 567-573.
- Hecq, A., Issler, J. V., Telg, S. (2017). Mixed causal-noncausal autoregressions with strictly exogenous regressors. *Papers 1904.05952, arXiv.org*.1-52
- Lobo, M. C., Pannico, R. (2020). Increased economic salience or blurring of responsibility? Economic voting during the Great Recession. *Electoral Studies*, 65, 102-141.
- Lütkepohl, H., Krätzig, M. (2004). *Applied time series econometrics*. Cambridge University Press.

- Mueller, D. C. (2003). *Public choice III*. Cambridge University Press.
- Nadeau, R., Lewis-Beck, M. S. (2001). National economic voting in US presidential elections. *The Journal of Politics*, 63(1), 159-181.
- Nannestad, P., Paldam, M. (1994). The VP-function: A survey of the literature on vote and popularity functions after 25 years. *Public Choice*, 79(3), 213-245.
- Nannestad, P., Paldam, M. (2000). Into Pandora's Box of Economic Evaluations: A Study of the Danish Macro VP-Function, 1986-1997. *Electoral Studies*, 19, 123-140. [https://doi.org/10.1016/S0261-3794\(99\)00043-8](https://doi.org/10.1016/S0261-3794(99)00043-8)
- Nebati, N. (2014). *Millî görüşten muhafazakâr demokrasiye*. Alfa Yayınları.
- Özgen, F. B., Güloğlu, B. (2004). Türkiye'de iç borçların iktisadi etkilerinin VAR, tekniği ile analizi. *METU Studies in Development*, 1, 93-114.
- Powell Jr, G. B., Whitten, G. D. (1993). A cross-national analysis of economic voting: Taking account of the political context. *American Journal of Political Science*, 37(2), 391-414.
- Rogers, J. (2014). A communitropic theory of economic voting. *Electoral Studies*, 36, 107-116.
- Sezgin, Ş. (2007). Ekonomik oy verme teorisi: Türkiye örneği (1998-2003). *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 21-38.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica*, 48(1), 1-48. Erişim adresi: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:ecm:emetrp:v:48:y:1980:i:1:p:1-48>
- Stevenson, R. T. (2001). The economy and policy mood: A fundamental dynamic of democratic politics? *American Journal of Political Science*, 45(3), 620-633. <http://www.jstore.org/stable/2669242>
- Toksarı, M. & Dağcı, A. (2016). Seçmen Nezdinde Ak Partinin Marka Değeri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 147-156. Retrieved from <http://aksarayiibd.aksaray.edu.tr/tr/pub/issue/22559/241047>.
- Tunay, K. B. (2002). Türkiye'de beklenmeyen ekonomik ve siyasal olayların enflasyon üzerindeki etkileri. *Öneri Dergisi*, 5(17), 211-217. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.683494>
- Türkeş, A. (2017). *Millî Doktrin: Dokuz Işık*. Bilge Karınca Yayınları.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. MIT Press.

İnternet Kaynakları

- <https://www.investing.com/rates-bonds/turkey-cds-5-year-usd>, Erişim Tarihi, 01.01.2023.
- <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Enflasyon+Verileri/Tuketici+Fiyatlari>, Erişim Tarihi, 01.01.2023.
- <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Enflasyon+Verileri/Uretici+Fiyatlari>, 01.01.2023.
- <https://www.financierworldwide.com/russia-strikes-back-countersanctions>, Erişim Tarihi, 11.09.2023

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur. (Çalışmamız etik onay gerektirmemektedir. Web ortamına sunulmuş ikincil veriler kullanılarak veri havuzu oluşturulmuştur.

Yazar Katkısı: Mehmet KUZU (%50), Fatih KOCAOĞLU (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None. (Our study does not require ethical approval. A data pool was created using secondary data submitted to the web.

Author Contributions: Mehmet KUZU (50%), Fatih KOCAOĞLU (50%)

EKLER

Ek 1. Kullanılan Anketler ve Kaynakları

Dönem	Anketi Yapan Kurul	Örneklem Büyüklüğü	Anket Kaynağı
2022			
Aralık	SAROS	11,106	https://twitter.com/PRaporlar/status/1620103738081042432
Aralık	HBS	55,000	https://twitter.com/Hbs_arastirma/status/1610865688993841156
25-28 Aralık	TÜSİAR	3,453	https://www.tusiar.com/?pnun=212
22-27 Aralık	Yöneylem	2,400	https://www.youtube.com/watch?v=xJ4-eJGa2Mw
Aralık	TEAM	5,521	https://twitter.com/etkiarastirma/status/1607354567959760899
20-25 Aralık	AREA	2,004	https://twitter.com/areaarastirma/status/1607632729557897216
20-25 Aralık	ALF	2,750	https://twitter.com/alfarastirma/status/1607359185460535296
14-24 Aralık	Artbir	1,500	https://t24.com.tr/foto-haber/artibir-arastirma-dan-son-secim-anketi-kilicdaroglu-erdogan-i-gecti,20354
19-22 Aralık	ORC	4,220	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1606595440044134403
15-18 Aralık	Piar	2,618	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1605285590848634881
13-18 Aralık	MetroPOLL	2,077	https://twitter.com/metropoll/status/1608765093424107521
10-18 Aralık	ASAL	2,142	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1605124757191593984
8-18 Aralık	Themis	4,779	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdoganin-karsisinde-yuzde-55-cikti-istanbul-secimlerini-bilen-firma-son-durumu-acikladi-609878h.htm
5-14 Aralık	Optimar	2,502	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/kilicdaroglu-ilk-kez-yavasi-gecti-42193544
3 Kasım-12 Aralık	Global Akademi & Akademetre	1,000	https://www.gazeteduvar.com.tr/ak-partililere-erdogan-anketi-1-yilda-yuzde-18-fark-galeri-1598872
3-6 Aralık	ORC	3,670	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1600436433881247744
29 Kasım-3 Aralık	Avrasya	2,612	https://www.youtube.com/watch?v=JhbPiezuj8M
Kasım	SAROS	11,028	https://haberdar.com/genel/saros-arastirmanin-anketi-cumhurbaskanligi-seciminde-erdogani-yalnizca-iki-isim-geciyor.html
Kasım	BETİMAR	-	https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/zafer-sahin/anketteki-iyi-parti-detaylari-6866250
25-30 Kasım	Areda Survey	2,000	https://www.haber7.com/siyaset/haber/3286778-son-secim-anketi-ortaya-cikti-atilan-adimler-meyvesini-verdi-ak-partiden-surpriz-cikis
21-30 Kasım	Artbir	1,500	https://t24.com.tr/foto-haber/arti-bir-arastirma-kilicdaroglu-erdogan-i-geciyor-akp-2-5-farkla-birinci-parti,19813
24-29 Kasım	Aksoy	1,537	https://www.gazeteduvar.com.tr/aksoy-arastirmadan-son-secim-anketi-ak-partide-gecen-aya-gore-artis-galeri-1592244

23-27 Kasım	Yöneylem	2,400	https://www.youtube.com/watch?v=TYsaoLflwsg
20-25 Kasım	AREA	2,005	https://twitter.com/areaarastirma/status/1597146220341837824
15-24 Kasım	ASAL	2,500	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1597205596713156611
18-23 Kasım	ORC	4,280	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1596133794742161408
15-20 Kasım	MetroPOLL	2,122	https://twitter.com/ozersencar1/status/1599104818194292742
14-17 Kasım	ALF	2,150	https://twitter.com/alfarastirma/status/1593894484865163265
1-8 Kasım	MAK	5,750	https://www.internethaber.com/mak-danismanliktan-flas-anket-hangi-parti-ve-hangi-aday-icin-secmen-ne-diyor-foto-galerisi-2279102.htm
29 Ekim-6 Kasım	Avrasya	2,560	https://www.youtube.com/watch?v=8K4tAu5isIc
1-4 Kasım	ORC	3,420	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1589183813476720641
Ekim	Aksoy	1,537	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1589555900729073664
24-28 Ekim	Yöneylem	2,400	https://medyascope.tv/2022/11/03/yoneylem-arastirma-anketi-ikinci-turda-mansur-yavas-erdogana-22-puan-fark-atiyor/
19-26 Ekim	ADA	3,029	https://twitter.com/AdaArastirma/status/1591071723092578304
19-26 Ekim	AREA	2,376	https://twitter.com/areaarastirma/status/1587358270208999424
20-24 Ekim	ALF	4,100	https://twitter.com/alfarastirma/status/1585225578940354563
15-18 Ekim	MetroPOLL	2,145	https://twitter.com/metropoll/status/1585999032589209602
10-18 Ekim	Artibir	1,500	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-anket-kilicdaroglu-erdogana-5-puan-fark-atiyor-galeri-1586203
Ekim	Themis	-	https://twitter.com/ajans_muhibir/status/1582670397291782145
5-15 Ekim	MAK	5,750	https://www.youtube.com/watch?v=m0-h7A0_y1Y
5-14 Ekim	ASAL	2,312	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1581935126128123906
10-13 Ekim	Piar	2,524	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1582364968904638464
7-10 Ekim	ORC	3,680	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1580182562097750021
1-3 Ekim	TÜSİAR	5,542	https://www.tusiar.com/?pnum=211
1-3 Ekim	ALF	2,560	https://twitter.com/alfarastirma/status/1577600132538945543
Eylül	SAROS	2,025	https://twitter.com/sarosarastirma/status/1576649807916986368
Eylül	AR-G	-	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1575829156603961346
26-29 Eylül	Areda Survey	2,000	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/millet-ittifaki-icin-tehlike-canlari-caliyor-42158859
23-28 Eylül	Yöneylem	2,400	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-anket-kilicdaroglu-erdogana-karsi-6-puan-farkla-kazaniyor-galeri-1583444

22-26 Eylül	Optimar	2,231	https://twitter.com/Optimar_AS/status/1577230728378863616
17-21 Eylül	ORC	6,190	https://orcarastirma.com.tr/port-folio/bu-pazar-secim-olsa/
17-20 Eylül	MetroPOLL	2,119	https://twitter.com/metropoll/status/1576258044618571777
15-20 Eylül	AREA	3,123	https://twitter.com/areaarastirma/status/1573284351529390080
13-19 Eylül	EDAR	1,970	https://www.sabah.com.tr/gundem/2022/09/30/son-dakika-son-secim-anketi-yayinlandi-iste-ak-parti-chp-iyi-parti-mhp-hdp-ve-zafer-partisinin-oy-orani
15-18 Eylül	Piar	2,608	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1572934150352474112
10-18 Eylül	Aksoy	1,067	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1571815658203058176
5-14 Eylül	Artbir	1,500	https://www.haberimizvar.net/kilicdaroglu-481-erdogan-382-34868-haberi
7-9 Eylül	ALF	3,920	https://twitter.com/alfarastirma/status/1568908815327809536
1-7 Eylül	Orthus	1,519	https://twitter.com/Orthusarastirma/status/1567770958894596097
25 Ağustos-1 Eylül	Yöneylem	2,403	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1567749841018654723
Ağustos	ADA	5,002	https://twitter.com/AdaArastirma/status/1572612660511870977
Ağustos	Bulgu	1,800	https://twitter.com/BulguArastirma/status/1567850395753381892/
24-30 Ağustos	AREA	2,000	https://twitter.com/areaarastirma/status/1565331548877991938
Ağustos	Aksoy	1,067	https://www.cumhuriyet.com.tr/siyaset/ertan-aksoy-hazirladi-asiriya-karsi-makul-siyaset-1974752
22-28 Ağustos	Avrasya	2,000	https://www.youtube.com/watch?v=9KL--b_uwa4
25-27 Ağustos	ALF	4,400	https://twitter.com/alfarastirma/status/1563796748987949056
23-27 Ağustos	Areda Survey	2,000	https://www.haber7.com/guncel/haber/3257432-son-ankette-ak-parti-yukseliste-iste-areda-surveyin-secim-anketi-sonuclari
Ağustos	AR-G	-	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1563545118015356930
25 Ağustos 2022			
18-22 Ağustos	ORC	5,310	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1562382446422888448
13-17 Ağustos	MetroPOLL	1,717	https://twitter.com/metropoll/status/1565592932329164800
12-15 Ağustos	Optimar	2,000	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi-kilicdaroglundun- nefesi-yavas-in-ensesinde-erdogan-acik-ara-onde-42125173
9-15 Ağustos	ASAL	2,500	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1560505356572295169
Ağustos	ALF	7,450	https://twitter.com/alfarastirma/status/1559849759501852672
30 Temmuz-8 Ağustos	Avrasya	2,410	https://www.youtube.com/watch?v=-Iq-LFGPTWQ
1-5 Ağustos	Piar	2,604	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1559195380885209089/

28 Temmuz- 1 Ağustos	Yöneylem	2,400	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1555498758896586752
Temmuz	Aksoy	-	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1554734744830631936
26-30 Temmuz	Areda Survey	2,000	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/erdogan-ve-kilicdaroglu-yukseliste-42118816
23-27 Temmuz	AREA	2,000	https://www.youtube.com/watch?v=cTNXlJA6uTA
Temmuz	SAROS	-	https://twitter.com/sarosarastirma/status/1549339152130490368
11-16 Temmuz	MetroPOLL	2,091	https://twitter.com/ozersencar1/status/1555188339808079872
11-14 Temmuz	Optimar	3,481	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/oynar-hangi-liderlere-ve-hangi-partilere-gidiyor-42108264
1-9 Temmuz	Themis	2,967	https://www.haber3.com/foto-galeri/haber/son-secimleri-en-dogru-tahmin-eden-firma-son-secim-anketi-sonuclarini-acikladi-galeri-6086153
3-8 Temmuz	ASAL	2,425	https://mobile.twitter.com/AsalArastirma/status/1549684384055320582
Temmuz	ALF	3,400	https://twitter.com/alfarastirma/status/1544939625378201600
1-4 Temmuz	ORC	9,330	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1544277862269829121
1-2 Temmuz	Piar	11,406	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1544027760959561728
25 Haziran- 1 Temmuz	AKAM	1,460	https://www.youtube.com/watch?v=ZMEkSx7N0sk
26-30 Haziran	Areda Survey	2,000	https://m.star.com.tr/yazar/vizyoner-liderler-anketinden-selcuk-bayraktarin-ismi-cikti-yazi-1726409/
Haziran	Artibir	1,500	https://twitter.com/caliskanerh/status/1544704826818314240
24-28 Haziran	Yöneylem	2,704	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1544196476829634576
23-28 Haziran	Optimar	1,613	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/yeni-ankette-surprizler-var-42097791
13-24 Haziran	SONAR	3,100	https://sonararastirma.com.tr/haziran-2022/
10-21 Haziran	Objektif	9,960	https://www.youtube.com/watch?v=8sFx-xDOQ40
Haziran	Polimetre	-	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-secim-anketinde-surpriz-deva-ve-gelecek-partisi-tavani-deldi-galeri-1569966
12-15 Haziran	Optimar	2,519	https://t24.com.tr/haber/optimar-anketi-akp-nin-oyu-yuzde-36-erdogan-yukseliste,1040625
11-15 Haziran	MetroPOLL	2,123	https://twitter.com/metropoll/status/1541796160775520257
7-14 Haziran	ASAL	3,000	https://twitter.com/EuropeElects/status/1538124949860253696
1-12 Haziran	Sosyo Politik	1,563	https://sahamerkezi.org/wp-content/uploads/2022/06/turkiye_geneli_ekonomik_durum_ve_secmen_egilimi_saha_arastirma_raporu.pdf
5-8 Haziran	ALF	4,100	https://twitter.com/alfarastirma/status/1535148104516882432

Haziran	Aksoy	1,067	https://twitter.com/ajans_muhibir/status/1538057816824594432
Haziran	AR-G	-	https://web.archive.org/web/20220615183041/ https://twitter.com/ArastirmaG/status/1536390968538185728
3-7 Haziran	Piar	2,610	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1538123662028685313
1-5 Haziran	ORC	4,620	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1533770042239852544
2-4 Haziran	Yöneylem	2,700	https://www.gazeteduvar.com.tr/yoneylem-anketi-ak-parti-ile-chp-farki-03-mhp-baraj-altinda-galeri-1568102
26 Mayıs-1 Haziran	Avrasya	1,500	https://www.youtube.com/watch?v=0BYfigqbCXo
15-31 Mayıs	MOTTO & Bulgu	1,800	https://twitter.com/EuropeElects/status/1536687545840443392
25-30 Mayıs	Areda Survey	2,000	https://www.ensonhaber.com/gundem/areda-surveyin-genel-secin-anketi-iste-partilerin-oy-oranlari
28-29 Mayıs	Gezici	-	https://twitter.com/geziciarastirma/status/1532347743619915777
Mayıs	Aksoy	1,067	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1531215628102664192
Mayıs	SAROS	2,987	https://twitter.com/sarosarastirma/status/1528571751260626946
23-27 Mayıs	AREA	2,282	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2022-mayis.pdf
20-27 Mayıs	KONDA	3,260	https://medyascope.tv/2022/06/01/konda-anketi-akp-yuzde-30un-altinda-iyi-parti-yuzde-20yi-gecti/
16-23 Mayıs	Artbir	1,500	https://twitter.com/caliskanerh/status/1530593979384877062
13-20 Mayıs	MetroPOLL	2,045	https://twitter.com/metropoll/status/1531616087862812672
9-18 Mayıs	Remres	4,806	http://www.remres.com.tr/filemanager/files/Remres_mayis2022.pdf
13-17 Mayıs	ALF	3,550	https://twitter.com/alfarastirma/status/1529018833335377920
5-14 Mayıs	MAK	5,750	https://twitter.com/DanismanlikMak/status/1530897707388260352
6-12 Mayıs	SONAR	2,840	https://sonararastirma.com.tr/mayis-2022/
5-9 Mayıs	Piar	2,584	https://www.youtube.com/watch?v=qc2BEWvBSRU
5-8 Mayıs	ASAL	2,400	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1523581763003772928
5-8 Mayıs	ORC	5,300	https://twitter.com/PRaporlar/status/1525525331989434371
Mayıs	Anapolia	1,816	https://twitter.com/PRaporlar/status/1526608438347931648
Mayıs	Yöneylem	-	https://twitter.com/PRaporlar/status/1526942724242477056
Nisan	ALF	-	https://twitter.com/alfarastirma/status/1522525678616428544
Nisan	Avrasya	2,400	https://twitter.com/PRaporlar/status/1522994517187698689
Nisan	Optimar	1,847	https://twitter.com/Optimar_AS/status/1522238848889237504
Nisan	MetroPOLL	-	https://twitter.com/ozersencar1/status/1521463952890220544
21-30 Nisan	Artbir	1,500	https://www.gazeteduvar.com.tr/artibirden-secim-anketi-ak-parti-chpyi-geciyor-erdogan-kazanamiyor-galeri-1564144
26-28 Nisan	Areda Survey	2,000	https://www.tamgaturk.com/areda-survey-anketi-akp-yuzde-36-9-zafer-partisi-yukseliyor/48172/

20–25 Nisan	AREA	2,450	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/son-anket-sonuclariyla-bir-ittifak-sarsilacak-ankara-kulislerini-karistiran-anket-536554h.htm
17–22 Nisan	ORC	4,385	https://twitter.com/PRaporlar/status/1518928548488257541
Nisan	Aksoy	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1519273195437703170
Nisan	MAK	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1519709096643108864
Nisan	IEA	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1517954861182164993
8–10 Nisan	ASAL	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1515765392278495233
Nisan	Sosyo Politik	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1515371913329233926
Nisan	ANAPOLLIA	2,012	https://twitter.com/PRaporlar/status/1516149666764800011
Nisan	Artbir	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1516829665285099526
Nisan	Sosyo Politik	–	https://twitter.com/sahamerkezi/status/1512674071812653058
1–4 Nisan	PİAR	2,584	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1512109368732528642
1–3 Nisan	Yöneylem	–	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1511941726394540034/photo/1
31 Mart–3 Nisan	ORC	3,540	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1510912186046107649
Mart	MetroPoll	–	https://twitter.com/ozersencar1/status/1510167772977934344
Mart	Areda Survey	–	https://www.ensonhaber.com/gundem/areda-surveyin-sonuclari-bu-pazar-secim-olsa-hangi-ittifakin-orani-yuzde-kac
24–29 Mart	Avrasya	2,400	https://twitter.com/avrasyaanket/status/1511079924752338948/photo/2
Mart	Bulgu	–	https://t24.com.tr/video/bulgu-arastirma-sirketi-baskani-turan-psikolojik-ustunluk-millet-ittifaki-nda-dedi-arastirma-sonuclarini-acikladi,46750
21–23 Mart	AREA	2,500	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2022-mart.pdf
Mart	İlgi	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1512122134600077313
Mart	IEA	–	https://turkiyeraporu.com/surekli-takip/
Mart	ORC	7,290	https://www.diken.com.tr/orc-anketi-akp-yuzde-30un-altina-dustu/
10–15 Mart	ALF	3,200	https://t24.com.tr/haber/alf-arastirma-millet-ittifaki-ile-cumhur-ittifaki-arasindaki-fark-artiyor,1021954
Mart	Aksoy	–	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/aksoy-arastirmadan-son-secim-anketi-millet-ittifaki-farki-aciyor-1916778/4
15–18 Mart	ASAL	1,580	https://www.haberler.com/politika/son-secim-anketinde-cumhur-ittifaki-surprizi-ak-14821693-haberi/
10–16 Mart	Optimar	2,002	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/ekonomi-ve-ukrayna-savasi-anketlere-nasil-yansidi-42028581
Mart	MAK	5,750	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/makin-son-anket-sonuclari-aciklandi-mhp-baraj-alti-akp-eriyor-1919301/2
Mart	AR-G	–	https://twitter.com/PRaporlar/status/1506350541886132231
Mart	PİAR	–	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1501632697084653583
03–06 Mart	Yöneylem	–	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1501802441284718593
24 Şubat–1 Mart	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=oU0PWLmMdmOM
26–28 Şubat	Gezici	2,368	https://www.gercekgundem.com/galeri/guncel/17633/gezici-arastirmanin-subat-2022-anketi-aciklandi-sonuclar-sasirtti

Şubat	Aksoy	-	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1499374057640374273
22-25 Şubat	AREA	2,460	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2022-subat.pdf
10-20 Şubat	Artıbir	-	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-anket-ak-parti-yuzde-30un-altina-geriledi-galeri-1554772
12-17 Şubat	MetroPoll	1,535	https://twitter.com/ozersencar1/status/1498212258895351810/photo/1
7-18 Şubat	MAK	5,750	https://twitter.com/DanismanlikMak/status/1496902836340379652
Şubat	AR-G	1,787	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1495743432102649865
Şubat	ALF	7,250	https://twitter.com/alfarastirma/status/1494610372430602252
8-13 Şubat	ORC	5,130	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1493939431132258305
7-10 Şubat	ASAL	1,502	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1493166882828042244
Şubat	Optimar	-	https://www.ensonhaber.com/gundem/285-optimarin-genel-secim-anketi
4-10 Şubat	Yöneylem	2,000	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-secim-anketi-basa-bas-ak-parti-yuzde-329-chp-yuzde-318-galeri-1553186
Şubat	MOTTO	1,707	https://twitter.com/PRaporlar/status/1489551364241997830
Şubat	IEA	-	https://turkiyeraporu.com/surekli-takip/
3-7 Şubat	IEA	1,500	https://www.turkiyeraporu.com/arastirma/bu-pazar-secim-olsa-hangi-partiye-oy-verirsiniz-6445/
24-31 Ocak	Avrasya	1,860	https://www.youtube.com/watch?v=RITkS1hDEVw
24-29 Ocak	AREA	2,102	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2022-ocak.pdf
Ocak	Artıbir	-	https://twitter.com/ArtiTV_/status/1486722081307828236
Ocak	Gezici	-	https://twitter.com/geziciarastirma/status/1488034680280657920/photo/4
Ocak	AR-G	1,412	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1485943907909353475
Ocak	Aksoy	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/son-anket-aciklandi-cumhur-ittifaki-son-bir-yilin-en-dusuk-seviyesinde-1902773/6
17-22 Ocak	ORC	5,420	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1485559468708478984
8-17 Ocak	MAK	5,750	https://www.gazeteduvar.com.tr/mak-anketi-5-yeni-parti-yukseliste-galeri-1550246
9-14 Ocak	Avrasya	1,260	https://www.youtube.com/watch?v=qUSEMHfOmdQ
7-13 Ocak	İEA	1,500	https://www.gercekgundem.com/siyaset/322927/son-secim-anketi-bu-pazar-secim-olsa-yaris-basa-bas-gececek
8-12 Ocak	MetroPoll	1,508	https://twitter.com/ozersencar1/status/1487111162449776640
Ocak	Themis	1,279	https://www.haber3.com/foto-galeri/haber/son-secimleri-dogru-tahmin-eden-firma-2022nin-ilk-secim-anketini-acikladi-galeri-6056098
Ocak	TEAM	1,594	https://twitter.com/etkiarastirma/status/1482634132240928771
6-9 Ocak	ASAL	1,725	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1481190442481893376
4-8 Ocak	ORC	7,100	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1480465037537988608
3-7 Ocak	Yöneylem	2,002	https://www.diken.com.tr/anket-akp-ve-chp-kafa-kafaya/

28 Aralık 2021 – 2 Ocak 2022	Sosyo Politik	1,876	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-secim-anketi-ak-parti-328-chp-278-galeri-1548525
2021			
1–30 Aralık	BUPAR	–	https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/buparin-anketine-gore-yarin-secim-olsa-akp-kaybediyor-millet-ittifaki-onde-1900966
24–27 Aralık	ORC	3,675	https://www.internethaber.com/son-secimleri-en-dogru-bilen-sirket-orcden-yilin-son-anketi-metropoll-anketiyle-2227884h.htm
23–27 Aralık	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=0I5ZLIHjLk
22 Aralık	Aksoy	1,067	https://www.youtube.com/watch?v=KqCfS5ZdZsw
20–27 Aralık	MAK	2,850	https://twitter.com/DanismanlikMak/status/1478317379641917443/photo/1
13–20 Aralık	AREA	2,204	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2021-aralik.pdf
14–15 Aralık	Avrasya	1,260	https://www.youtube.com/watch?v=clgbdwIyHT0
11–15 Aralık	MetroPoll	1,514	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/son-secim-anketi-cumhur-ittifaki-yuzde-40in-altinda-6857078/
4–10 Aralık	ASAL	1,500	https://twitter.com/AsalArastirma/status/1470384904248737794
3 – 9 Aralık	ORC	3,920	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1470035677756772354
Aralık	İEA	N/A	https://www.turkiyeraporu.com/surekli-takip/
1 Aralık – 4 Aralık	Yöneylem	2,002	https://www.birgun.net/haber/kriz-akp-yi-eritti-368622
27 Kasım – 3 Aralık	Avrasya	1,260	https://www.youtube.com/watch?v=X6jwwjXQAUU
26–30 Kasım	AREA	1.514	https://twitter.com/areaarastirma/status/1468112326184382465
Kasım	Aksoy	1.067	https://www.gercekgundem.com/siyaset/317163/erdogan-simdi-ne-yapacak-kur-soku-sonrasi-ilk-secim-anketinde-akpyi-dusundurecek-sonuc
Kasım	MetroPoll	N/A	https://www.diken.com.tr/metropoll-anketi-akp-eridi/
12–18 Kasım	MAK	5.750	https://twitter.com/DanismanlikMak/status/1464345757226614786
11–17 Kasım	Avrasya	1,260	https://www.youtube.com/watch?v=HYXMt1KtgrQ
Kasım	ADA	2,423	https://twitter.com/AdaArastirma/status/1459551002399547392
3–6 Kasım	İEA	1,510	https://www.turkiyeraporu.com/wp-content/uploads/2021/11/Rapor-49-TR-Kasim-2021-Vol.I.pdf
Kasım	PİAR	2,520	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1459606133136572417
27 Ekim – 3 Kasım	Yöneylem	2,000	https://t24.com.tr/haber/yoneylem-anketi-akp-nin-oylari-dusuyor-cumhurbaskani-erdogan-a-destek-azaliyor,992393
Ekim	Aksoy	1,067	https://www.aksoyarastirma.com/tr/tr-monitoru-2021-ekim-ayi-sonuclari/
28–31 Ekim	AREA	1,580	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2021-ekim.pdf
Ekim	Artbir	N/A	https://twitter.com/caliskanerh/status/1455211238200381442

23-28 Ekim	Avrasya	2,460	https://twitter.com/EuropeElects/status/1457320829453225986
24-27 Ekim	ORC	2,850	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1453986074804510720
Ekim	MOTTO ve Bulgu	1,808	https://onedio.com/haber/motto-ve-bulgu-arastirma-sirketi-nin-son-secim-anketine-gore-2023-cumhurbaskanligi-yarisinda-kim-onde-1012678
11-21 Ekim	MAK	5,750	https://www.dw.com/tr/mak-anketi-akp-se%C3%A7menin-y%C3%BCzde-56s%C4%B1-k%C3%BCsk%C3%BCn/a-59638369
13-17 Ekim	MetroPoll	1,568	https://twitter.com/metropoll/status/1459167984270909441
Ekim	Areda Survey	N/A	https://www.ensonhaber.com/gundem/areda-surveyin-genel-secim-anketi
Ekim	İEA	1,500	https://www.turkiyeraporu.com/surekli-takip/
9-14 Ekim	Avrasya	1,500	https://www.youtube.com/watch?v=L3VdNMfCZio
1-5 Ekim	ORC	N/A	https://twitter.com/dw_turkce/status/1446203470978105345
27-30 Eylül	AREA	2,474	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2021-eylul.pdf
20-26 Eylül	MetroPoll	N/A	https://twitter.com/ozersencar1/status/1450727088194048000
Eylül	Yöneylem	N/A	https://www.gercekgundem.com/siyaset/305568/son-ankette-muhalefetin-adayi-erdogani-geciyor-mhp-secmeninden-kotu-haber
Eylül	Aksoy	N/A	https://halktv.com.tr/gundem/bir-anket-de-aksoydan-muhalefetin-oyu-yuzde-60i-gecti-475109h
19-27 Eylül	Optimar	1,938	https://www.ensonhaber.com/gundem/optimarin-genel-secim-anketi-cumhur-ittifaki-yuzde-507
Eylül	KONDA	N/A	https://medyascope.tv/2021/10/06/konda-anketi-iyi-partinin-oyu-yuzde-193e-yukseldi-cumhur-ittifakinin-oyu-yuzde-416ya-geriledi/
Eylül	Sosyo Politik	2,000	https://tele1.com.tr/son-anket-aciklandi-4-parti-baraji-asiyor-akp-ile-chp-kafakafaya-481014/1/
Eylül	GRIStatistics	1,050	https://twitter.com/GriStatistics/status/1443255284663738368
Eylül	Avrasya	1,480	https://www.youtube.com/watch?v=Ox_-tjEupFM
Eylül	MAK	5,700	https://www.paraanaliz.com/2021/politika/mak-danismanlik-secmenin-yarisi-oy-verdigi-partiyi-degistirecek-g-14200/
Eylül	PIAR	2,405	https://twitter.com/piararastirma/status/1441352434496987136
Eylül	İEA	N/A	https://www.turkiyeraporu.com/surekli-takip/
1-5 Eylül	ORC	4,180	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/son-anket-akpye-yakin-anket-sirketinden-dikkat-ceken-sonuclar-1867536
Ağustos	Yöneylem	3,040	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-secim-anketi-ak-parti-yuzde-315-mhp-baraj-alti-chp-yuzde-271-galeri-1534086
27-29 Ağustos	GRIStatistics	1,050	https://twitter.com/GriStatistics/status/1432005819600670725
21-28 Ağustos	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=Ttb16HJ-0oY
19-23 Ağustos	Metropoll	1,717	https://twitter.com/metropoll/status/1433112473318608907
Ağustos	AREA	N/A	https://twitter.com/areaarastirma/status/1429695996204879880
Ağustos	Optimar	N/A	https://www.haber7.com/siyaset/haber/3132146-cumhurbaskanligi-secimi-icin-carpici-anket-erdogan-kilicdaroglu-aksener-imamoglu

5-14 Ağustos	MAK	5,700	https://www.aykiri.com.tr/mak-anketi-iki-secmenden-biri-tercihini-degistiriyor/13559/
Ağustos	ALF	N/A	https://twitter.com/alfarastirma/status/1423611563362115585
Ağustos	Avrasya	N/A	https://www.youtube.com/watch?v=48wV9qjXRFQ
Ağustos	İEA	N/A	https://www.turkiyeraporu.com/surekli-takip/
29 Temmuz - 3 Ağustos	Aksoy	1,067	https://www.gazeteduvar.com.tr/son-anket-ak-parti-ve-mhp-farkli-kaybediyor-galeri-1531579
Temmuz	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
26-30 Temmuz	Yöneylem	3,040	https://www.gercekgundem.com/siyaset/291773/27-ilde-yapilan-son-ankette-saraya-kotu-haber-bu-pazar-secim-olsa
24-29 Temmuz	Aksoy	1,067	https://www.youtube.com/watch?v=_YJ9XdIkZyo
24-29 Temmuz	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=_YJ9XdIkZyo
Temmuz	AREA	N/A	https://twitter.com/areaarastirma/status/1416766520122822667
19-23 Temmuz	Metropoll	1,740	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/secim-anketinde-carpici-sonuc-cumhur-ittifakinda-buyuk-dusus-6603227/
13-18 Temmuz	ORC	4,520	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1418545702112743424
10-13 Temmuz	Optimar	1,726	https://www.hurhaber.com/optimar-dan-secim-anketi-iyi-parti-ve-hdp-baraj-alti-kaldi-434830-m.html
8-12 Temmuz	İEA	1,503	https://www.sondakika.com/haber/haber-anket-sonuclari-dengeleri-degistirdi-chp-ile-iyi-14282959/
Haziran	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Haziran	Yöneylem	3,848	https://abcgazetesi.com/sedat-peker-ve-secim-arastirmasi-erdogan-4-puan-kaybetti-soylu-inandirici-bulunmadi-395109
Haziran	Metropoll	-	https://t24.com.tr/haber/metro-poll-arastirmasi-bu-pazar-secim-olsa-hangi-parti-yuzde-kac-oy-alir,963935
21-29 Haziran	Artbir	1,500	https://www.gazeteduvar.com.tr/secim-anketi-imamoglu-ve-yavas-erdogani-geciyor-mhp-baraj-altinda-galeri-1527665
21-28 Haziran	Sosyo Politik	1,008	https://sahamerkezi.org/wp-content/uploads/2021/07/TURKIYE-GENELI-SIYASAL-GUNDEM-VE-SECMEN-EGILIM-ANKET-CALISMA-RAPORU-PDF.pdf
23-28 Haziran	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=keVpzktkJXw
Haziran	Aksoy	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/-1846528
Haziran	ORC	-	https://mobile.twitter.com/orc_arastirma/status/1405129567497601026
Haziran	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/surekli-takip/
Haziran	Avrasya	-	https://www.youtube.com/watch?v=aFh52G58nBc
Haziran	Remres	-	http://remres.com.tr/assets/remres/pdf/Haziran2021.pdf
2-7 Haziran	AREA	2,402	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/son-anket-aciklandi-cumhur-ittifaki-erimeye-devam-ediyor-1843258
Mayıs	MAK	-	https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/akpnin-oy-orani-ne-son-anket-sonuclari-ne-diyor-6477522/
Mayıs	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Mayıs	Yöneylem	-	https://www.youtube.com/watch?v=0-Ufl1gx0FA

Mayıs	Sandık Analiz	-	https://www.youtube.com/watch?v=1gGXutsxqcU&t=757s
Mayıs	Aksoy	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/son-anket-aciklandi-turkiye-mutsuz-erken-secim-kacinilmaz-1841702/6
Mayıs	PİAR	-	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1400065925596991489/photo/1
Mayıs	Optimar	-	https://t24.com.tr/haber/optimar-dan-secim-anketi-secmenin-yuzde-39-1-i-akp-dedi-yeni-partilerden-en-cok-oyu-alan-memleket-partisi-oldu,956306
Mayıs	N/A	-	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/iste-aciklanmayan-son-anket-455411h.htm
Mayıs	Avrasya	-	https://www.youtube.com/watch?v=Wn01UbtM4yE
Mayıs	İEA	-	https://www.youtube.com/watch?v=XjhW6VxToSc
Nisan	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Nisan	Aksoy	1,067	https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/son-anket-aciklandi-turkiye-mutsuz-erken-secim-kacinilmaz-1841702/6
Nisan	Sandık Analiz	2,427	https://www.youtube.com/watch?v=1gGXutsxqcU&t=757s
Nisan	Optimar	-	https://t24.com.tr/haber/optimar-dan-secim-anketi-secmenin-yuzde-39-1-i-akp-dedi-yeni-partilerden-en-cok-oyu-alan-memleket-partisi-oldu,956306
Nisan	Yöneylem	2,605	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/genis-katilimli-yapilan-ankete-gore-erdogan-secmenini-darbe-gundemine-ikna-edemiyor-1833582
Nisan	Avrasya	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/kismi-kapanma-oncesi-yapilan-son-anket-akp-oylari-dip-yapti-1832922
Nisan	Metropoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1388785360184954883
Nisan	AREA	2,234	https://www.gercekgundem.com/siyaset/270931/akpye-son-anketlerden-buyuk-sok-oy-orani-yuzde-30un-altina-dustu
Nisan	Objektif	-	https://www.youtube.com/watch?v=muWIVvAXAPk
Nisan	Avrasya	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/267725/secmen-her-gecen-gun-daha-da-uzaklasiyor-saray-ittifakinda-panik-yaratacak-anket
Nisan	İEA	-	https://www.internethaber.com/kararsizlar-ikinci-buyuk-parti-oldu-istanbul-ekonomi-arastirmanin-son-anketi-aciklandi-2177175h.htm
Mart	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Mart	Aksoy	-	https://youtube.com/watch?v=dZbK52hXfNc
7-24 Mart	Sandık Analiz	-	https://twitter.com/sandikanaliz/status/1380429023969480704
Mart	Metropoll	-	https://twitter.com/ozersencar1/status/1383887421444481032
Mart	Yöneylem	-	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1378992357266296832
Mart	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1380242854736506887
26-31 Mart	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=ROaAkpEk5U
Mart	AREA	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/263311/akpnin-oylari-eriyor-vatandasin-sorunu-ekonomi-ve-issizlik
Mart	Optimar	-	http://www.ensonhaber.com/gundem/optimarin-genel-secim-anketi-cumhuri-ittifaki-zirvede
Mart	Avrasya	-	https://www.youtube.com/watch?v=T0bOigLiwWA
Mart	İEA	-	https://www.youtube.com/watch?v=qt0MVDtGybo
Şubat	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Şubat	Sandık Analiz	6,499	https://www.youtube.com/watch?v=7AP2BK05pM4
Şubat	Yöneylem	-	https://twitter.com/YoneylemSosyal/status/1375023653654568960
Şubat	MetroPoll	-	https://twitter.com/ozersencar1/status/1371174700521508864
15-19 Şubat	Sosyo Politik Archived 2021-	1,802	https://gazetekarinca.com/2021/03/sosyo-politikten-yeni-arastirma-cumhuri-ittifaki-yuzde-50nin-altinda/

	03-10 at the Wayback Machine		
Şubat	Aksoy	-	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1368886805068718084
Şubat	Optimar	-	https://haber7.com/siyaset/haber/3065593-optimarin-son-secim-anketi-cumhur-ittifaki-yuzde-52yi-gecti
Şubat	Avrasya	-	https://twitter.com/avrasyaanket/status/1366347003169488901
Şubat	AREA	-	https://twitter.com/areaarastirma/status/1365268639553880064
17-19 Şubat	ORC	3,165	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1364111055736209408
2-10 Şubat	Avrasya	1,160	https://www.youtube.com/watch?v=cJe24bPDV0Y
2 - 4 Şubat	Areda Survey	2,486	https://twitter.com/aredasurvey/status/1364212250769317891
10 Ocak - 4 Şubat	SONAR	3,200	https://twitter.com/arastirmasonar/status/1358735565324181506
Şubat	İEA	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/251165/cumhur-ittifaki-ne-yapacak-son-ankette-akpnin-oylari-eridi
Ocak	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Ocak	Sandık Analiz	4,850	https://youtube.com/watch?v=Vnv_4dcURHs
Ocak	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1364997347717963777
Ocak	Yöneylem	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/son-yapilan-arastirmada-carpici-sonuclar-sosyal-arastirmalar-merkezinin-ocak-anketi-yayinladi-1822678
Ocak	ADA	-	https://twitter.com/AdaArastirma/status/1355196500016590851
Ocak	Optimar	-	https://twitter.com/Optimar_AS/status/1354705272812560384
Ocak	AKP	-	https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-erdoganin-masasindaki-son-anket-iste-ak-partinin-yaptirdigi-secim-anketi-41727397
Ocak	Aksoy	-	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1361280048410599424
Ocak	MetroPoll	-	https://twitter.com/ozersencar1/status/1358067243997929475
21-27 Ocak	Avrasya	2,184	https://www.youtube.com/watch?v=LOI4vUek3Cw
Ocak	MAK	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/246945/erdoganin-eski-anketcisinden-ankara-gundemini-sarsacak-anket
6-10 Ocak	Avrasya	1,460	https://twitter.com/avrasyaanket/status/1350382006467702785
4-9 Ocak	Artibir	1,500	https://www.youtube.com/watch?v=SBC4VAD2_No
Ocak 2020	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip
Aralık	TEAM	9,281	http://www.teamarastirma.com/wp-content/uploads/2021/04/TEAM-Se%C3%A7men-E%C4%9Filimleri-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1-2020.pdf
Aralık	Sandık Analiz	4,820	https://youtube.com/watch?v=S7JtiqPbZ8A
Aralık	KONDA	-	https://www.birgun.net/haber/muhalefet-onde-mhp-baraj-alti-330458
Aralık	Aksoy	2,400	https://twitter.com/AksoyArastirma/status/1346487096136118275/photo/1
Aralık	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1345684961047818240/photo/1
Aralık	Avrasya	-	https://www.youtube.com/watch?v=6RoJPGpTia8

14-18 Aralık	AREA	2,564	https://twitter.com/areaarastirma/status/1340976601677348864/photo/1
Aralık	MAK	2,850	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/14825/mak-danismanlikin-son-anketinden-saray-ittifakina-kotu-haber
3-9 Aralık	Optimar	2,253	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/anketten-surpriz-sonuclar-cikti-41687713
Aralık	İEA	-	https://www.turkiyeporcu.com/sureklitakip
27 Kasım - 7 Aralık	Objektif	16,000	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/son-anket-akp-eriyor-muhalefet-gucleniyor-1797465
11 Kasım - 4 Aralık	Kadir Has University	1,000	https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/TEA2020_Tur_WEBRAPOR_1.pdf
Aralık	Gezici	-	https://twitter.com/mrtgezici/status/1335160772792606726
26 Kasım - 1 Aralık	ORC	3,820	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1334206520058327044
Kasım	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Kasım	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1333182745112154114
Kasım	Sandık Analiz	-	https://youtube.com/watch?v=h-161HBjgUE
Kasım	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1337000581668417539/photo/1
23-27 Kasım	AREA	2,230	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/14593/area-arastirma-son-secim-anketini-acikladi-iste-akp-chp-iyi-parti-mhp-ve-hdpnin-oy-oranlari
21-26 Kasım	Avrasya	2,460	https://twitter.com/avrasyaanket/status/1333496608864997376
14-24 Kasım	MAK	5,700	https://www.gercekgundem.com/siyaset/233546/son-secim-anketinde-carpici-mhp-detayi-sadece-uc-parti-baraji-gecebiliyor
Kasım	GENAR	3,000	https://www.haber7.com/siyaset/haber/3038041-iste-son-anket-sonuclari-bu-pazar-secim-olsa-sorusuna-vatandas-bakin-ne-cevap-verdi
Kasım	Aksoy	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/230740/iste-ittifaklarin-oy-orani
Kasım	Optimar	-	https://twitter.com/DasdemirHilmi/status/1330800646828797952
Kasım	İEA	-	https://www.youtube.com/watch?v=eUAPUT_HXXE
Kasım	Artıbir	-	https://www.milligazete.com.tr/haber/5714954/son-secim-anketi-calismasinda-erdogana-sok-bu-pazar-secim-olsa
Kasım	Sandık Analiz	-	https://youtube.com/watch?v=LQu9b6t6mEY
30 Ekim - 3 Kasım	Areda Survey	3,055	https://haber7.com/siyaset/haber/3038603-bu-pazar-secim-olsa-anketinde-sonuclar-cok-dikkat-cekici
Ekim	KONDA	-	https://interaktif.konda.com.tr/barometre-2109
Ekim	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1325712718662410241
19-24 Ekim	Avrasya	2,460	https://www.youtube.com/watch?v=Locs_PGkIOI
Ekim	AREA	-	https://twitter.com/areaarastirma/status/1322071333988171776
2-6 Ekim	Areda Survey	3,000	https://www.nethaber.com/gundem/suleyman-ozisik-carpici-anketi-paylastiyarin-bir-secim-olsa-33280
Ekim	MAK	-	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/son-anket-sonuclari-aciklandi-partilerin-oy-oranlarinda-carpici-sonuclar-311075h.htm
Ekim	Optimar	2,047	https://twitter.com/DasdemirHilmi/status/1318109096571248640
Ekim	N/A	-	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/iste-unlu-anket-sirketinin-iki-kez-yaptirip-yayinlamadigi-gizli-anketin-sonuclari-an-306611h.htm
Ekim	İEA	-	https://twitter.com/CanSelcuki/status/1314888498533535744

Eylül	TEAM	9,281	http://www.teamarastirma.com/wp-content/uploads/2021/04/TEAM-Se%C3%A7men-E%C4%9Filimleri-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1-2020.pdf
Eylül	Yöneylem	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/220760/akp-ekonomi-anketinde-cakildi
Eylül	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1309580499954921472
Eylül	KONDA	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/223510/kondadan-son-anket-akpnin-oyu-yuzde-36ya-dustu
Eylül	MetroPoll	-	https://twitter.com/ozersencar1/status/1316057327917830145
27-30 Eylül	AREA	3,088	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/service/amp/iste-son-anket-sonuclari-305322h.htm
Eylül	Avrasya	-	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/avrasya-arastirmadan-yeni-anket-cumhur-ittifaki-tek-basina-yetmiyor-1770385
Eylül	MAK	-	https://twitter.com/DanismanlikMak/status/1309716628981116934
Eylül	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip
Ağustos	MetroPoll	-	https://birgun.net/haber/metropoll-den-yeni-secim-anketi-akp-mhp-oyu-38-316003
Ağustos	Avrasya	-	https://t24.com.tr/haber/avrasya-arastirma-nin-anketi-simdi-secim-olsa-hangi-parti-kac-oy-alir,900021
Ağustos	Optimar	-	https://twitter.com/diyadinoman/status/1296823007697133572
22-25 Ağustos	AREA	2,210	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2020-agustos.pdf
Ağustos	SONAR	-	http://sonararastirma.com.tr/arastirmalar/
Ağustos	ORC	-	https://www.memurlar.net/haber/920730/orc-nin-anketine-gore-sadece-3-parti-secim-barajini-asiyor.html
Ağustos	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip/
5-6 Ağustos	Aksoy	1,067	https://www.gercekgundem.com/siyaset/203691/iste-meral-aksenere-evine-don-cagrisi-yapilmasina-sebep-olan-anket
18-26 Temmuz	ArtıBir	1,500	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/12097/bu-pazar-secim-olsa-akp-ve-erdoganin-oy-orani-ne-kadar
25-27 Temmuz	AREA	2,212	https://twitter.com/areaarastirma/status/1288345258762305540
Temmuz	Optimar	-	https://ensonhaber.com/gundem/optimarin-genel-secim-anketi
Temmuz	Metropoll	-	https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2020/08/17/metropoll-anketi-baraj-iki-parti-geciyor/
Temmuz	Avrasya	-	https://www.gunboyugazetesi.com.tr/son-anket-sonuclari-aciklandi-ayasofya-akpye-oy-kazandirdi-mi-57766h.htm
15 Haziran - 8 Temmuz	ORC	5,356	https://www.mavikocaeli.com.tr/2020/gundem/orcnden-bu-pazar-secim-olsa-anketi/34397/
Temmuz	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip/
Haziran	TEAM	9,281	http://www.teamarastirma.com/wp-content/uploads/2021/04/TEAM-Se%C3%A7men-E%C4%9Filimleri-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1-2020.pdf
Haziran	AREA	-	https://tele1.com.tr/areadan-carpici-secim-anketi-184082/3/
Haziran	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1273734058497974272
Haziran	MetroPoll	-	https://www.gercekgundem.com/siyaset/194304/ismail-

			saymaz-anket-sonuclarini-acikladi-metropoll-arastirmadan-erdogana-kotu-haber
8-14 Haziran	Sosyo Politik	1,248	https://gazetekarınca.com/2020/06/secim-anketi-uc-parti-baraji-asabiliyor-partiler-arasi-oy-geciskenligi-var/
Haziran	İEA	-	https://twitter.com/turkiye_raporu/status/1270315623822876672
Haziran	MAK	-	https://www.haberler.com/amp/son-secim-anketinden-cikan-sonuca-gore-sadece-13344940-haberi/
9-12 Haziran	Avrasya	1,410	https://dokuz8haber.net/gundem/politika/avrasya-arastirma-cumhur-ittifaki-yuzde-422de-kaliyor-muhelif-secmen-erken-secim-istiyor/
Mayıs	SAROS	-	https://twitter.com/BurhanEptemli/status/1260087623646957568
Mayıs	MetroPoll	-	https://www.birgun.net/haber/metropoll-anketi-akp-de-dusus-suruyor-kararsizlar-mhp-nin-oyundan-fazla-303966
19-23 Mayıs	Yöneylem	2,478	https://yoneylemarastirma.com/pdfFiles/gundemetre_May%C4%B1s_2020.pdf
Mayıs	AREA	-	https://www.yenicaggazetesi.com.tr/son-anket-sonuclari-aciklandi-iste-akp-chp-iyi-parti-mhp-deva-partisi-ve-gelecek-par-281640h.htm
Mayıs	İEA	-	https://twitter.com/turkiye_raporu/status/1257636531147288581
20-23 Mayıs	Avrasya	2,460	https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iste-son-secim-anketi-hangi-ittifak-ne-kadar-oy-alıyor-1741755
Mayıs	AR-G	1,258	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1261639934068342784/photo/1
Mayıs	Optimar	-	https://www.karadenizgazete.com.tr/siyaset/optimarin-son-secim-anketi-erdogan-mi-yavas-mi-imamoglu-mu/273440
Mayıs	ORC	-	https://www.nethaber.com/siyaset/orc-yaptigi-genel-secim-anketinin-sonuclarini-paylasti-21247?sayfa=12/
11 Mayıs	MAK	5,200	https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/81-ilde-secim-anketi-yapildi-iste-sonuclar-5809444/
Nisan	GENAR	-	https://www.memurlar.net/haber/906069/bu-pazar-secim-olsa-cumhur-ittifaki-ipi-gogusluyor.html
27-29 Nisan	AREA	2,220	https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2020/05/05/area-arastirmadan-secim-anketi/
Nisan	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1261318051020115968
21-28 Nisan	Avrasya	2,460	https://www.gercekgundem.com/siyaset/177645/avrasya-arastirma-sirketi-acikladi-iste-babacan-ve-davutoglundun-kurdugu-partilerin-son-durumu
20-29 Nisan	Yöneylem	2,409	https://yoneylemarastirma.com/pdfFiles/gundemetre_Nisan_2020.pdf
Nisan	İEA	-	http://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/sokaga-cikma-yasaginin-ardindan-bu-pazar-secim-olsa-anketi-akp-24-hazirandan-bu-yana-ne-kadar-oy-kaybetti-1734520
Mart	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1247602002466607104
Mart	ADA	-	https://www.internethaber.com/adanin-son-anketinde-ali-babacanin-deva-partisi-surpriz-yapti-davutoglundu-gecti-2088115h.htm
18-25 Mart	Yöneylem	2,605	https://yoneylemarastirma.com/pdfFiles/gundemetre_Mart_2020.pdf
7-8 Mart	KONDA	-	https://www.siyasetcafe.com/kondadan-son-anketiste-partilerin-son-durumu-66666h.htm
Mart	Artbir	-	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/9100/son-ankette-erdogana-imamoglu-soku-bu-pazar-secim-olsa-kime-oy-verirsiniz
Mart	İEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip

Şubat	TEAM	9,281	http://www.teamarastirma.com/wp-content/uploads/2021/04/TEAM-Se%C3%A7men-E%C4%9Filimleri-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1-2020.pdf
Şubat	KONDA	-	https://www.siyasetcafe.com/kondadan-son-anketiste-partilerin-son-durumu-66666h.htm
Şubat	Metropoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1247602002466607104
Şubat	AREA Archived 2020-04-11 at the Wayback Machine	-	http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2020-subat.pdf
Şubat	AR-G	1,322	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1231939054188552193
Şubat	Artıbir	-	https://tele1.com.tr/iste-son-anketin-sonuclari-erdogan-milyonlarca-oy-kaybetti-127101/4/
Şubat	Polimetre	-	https://www.medyafaresi.com/haber/polimetre-analizi-yeni-partiler-en-cok-akpyi-vurdu-akp-oylari-yuzde-30a-geriledi/934379
23 Ocak – 2 Şubat	Themis	1,925	https://www.trhaberler.com/themis-arastirma-sirketinden-dikkat-ceken-secim-anketi-buyuk-dusus-galeri-539663?p=4
Şubat	IEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip
31 Ocak – 3 Şubat	Areeda Survey	2,987	https://www.haberler.com/son-anket-sonuclari-yayinlandi-ittifaklar-12916803-haberi/
Ocak	Polimetre	-	https://www.medyafaresi.com/haber/polimetre-analizi-yeni-partiler-en-cok-akpyi-vurdu-akp-oylari-yuzde-30a-geriledi/934379
Ocak	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1226850672412385280
Ocak	AREA Archived 2020-02-03 at the Wayback Machine	-	https://www.paraanaliz.com/2020/guncel/area-ocak-anketi-iktidar-muhalefet-basabas-halk-baskanlik-sistemini-istemiyor-43212/
Ocak	Optimar	-	https://twitter.com/Optimar_AS/status/1235582161165545473
10–24 Ocak	Yöneylem	2,507	https://yoneylemarastirma.com/pdfFiles/gundemetre_Ocak_2020.pdf
Ocak	IEA	-	https://www.turkiyeraporu.com/sureklitakip
2–9 Ocak	Artıbir	1,500	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/8083/artibir-arastirma-sirketinin-son-secim-anketinden-carpici-sonuc
2019			
28–31 Aralık	ORC	2,980	https://t24.com.tr/haber/orc-arastirma-merkezi-nden-cumhurbaskanligi-secim-anketi,854476
Aralık	TEAM	9,281	http://www.teamarastirma.com/wp-content/uploads/2021/04/TEAM-Se%C3%A7men-E%C4%9Filimleri-Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1-2020.pdf
13–15 Aralık	Public Status	4,150	https://www.haberler.com/vatandasin-yeni-partilerden-beklentisi-yok-12723199-haberi/
12–15 Aralık	Optimar	-	https://twitter.com/Optimar_AS/status/1206589910037278722
Aralık	AREA	-	https://www.kamubulteni.com/secim-2019/kanal-istanbul-ve-cumhurbaskanligi-secim-anketi-erdogan-ve-imamoglu-nun-h18567.html
Aralık	MetroPoll	-	https://twitter.com/metropoll/status/1218179904031936512
Aralık	MAK	-	https://twitter.com/malikulat/status/1212783331181510658/photo/1

25 Kasım – 13 Aralık	Kadir Has University	1,000	http://www.diken.com.tr/arastirma-imamoglunu-en-basarili-bulan-iyi-partililer-chpliler-ucuncu-sirada/
Aralık	AR-G	1,878	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1209455793562693632/photo/1
Aralık	IEA	–	https://www.turkiyeporur.com/
19–24 Kasım	PIAR	2,416	https://t24.com.tr/haber/piar-arastirma-dan-cumhurbaskanligi-secim-anketi-ekrem-imamoglu-yuzde-44-5-erdogan-yuzde-39-7,850494
9–12 Kasım	ORC	4,156	https://tele1.com.tr/orc-son-anket-sonuclarini-yayinladi-yargiya-guven-yerlerde-100573/
Kasım	Metropoll	–	https://twitter.com/metropoll/status/1203992583598493698/photo/2
Kasım	AREA	–	https://web.archive.org/web/20200411120523/http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2020-subat.pdf
Kasım	KONDA	–	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/anketler-ne-diyor-kararsizlar-partisi-kacinci-siraya-yukseldi-41392659
Kasım	IEA	–	https://www.turkiyeporur.com/
29 Ekim – 1 Kasım	Sosyo Politik	1,937	https://t24.com.tr/haber/piar-arastirma-dan-cumhurbaskanligi-secim-anketi-ekrem-imamoglu-yuzde-44-5-erdogan-yuzde-39-7,850494
Ekim	IEA	–	https://www.youtube.com/watch?v=aS6Q3Yib4FQ&t=172s
Ekim	GENAR	–	https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/abdulkadir-selvi/anketler-ne-diyor-kararsizlar-partisi-kacinci-siraya-yukseldi-41392659
Ekim	AREA	–	https://web.archive.org/web/20200411120523/http://www.areaarastirma.com/files/turkiye-siyasi-gundem-arastirmasi-2020-subat.pdf
Ekim	Metropoll	–	http://www.kamubulteni.com/secim-2019/flas-son-secim-anketi-sonucu-yayimlandi-oy-oraninda-flas-degisim-h16844.html
21–28 Ekim	ADA	1,700	https://www.yeniakit.com.tr/haber/bu-pazar-sandik-kurulsa-iste-son-secim-anketi-949848.html
8 Ekim	Polimetre	–	https://www.haber3.com/guncel/politika/polimetrenin-son-secim-anketinde-dengeler-degisti-iste-son-anket-sonuclar-haberi-5046636
Eylül	AR-G	N/A	https://twitter.com/ArastirmaG/status/1174352125364723712/photo/1
Eylül	Metropoll	–	https://www.sondakika.com/haber/haber-son-secim-anketinde-partilerin-oy-oranlari-12561288/
5–10 Eylül	Optimar	1,708	https://www.hurhaber.com/optimar-son-anket-sonuclarini-acikladi-hdp-ve-iyi-parti-baraj-altinda-422576.html
6–9 Eylül	ORC	3,620	https://twitter.com/orc_arastirma/status/1171739543646756864
1–7 Eylül	Avrasya	N/A	https://odatv.com/erdogana-baraj-dusurten-anketlerden-ne-cikti-02101913.html
Ağustos	N/A	N/A	http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/1529292/Ali_Babacan_ve_Ahmet_Davutoglu_nun_partileri_icin_anket_iste_oy_oranlari.html
19–30 Ağustos	ADA	1,721	https://odatv.com/ve-ilk-anket-ortaya-cikti-20091949.html
2–7 Ağustos	SAROS	3,012	https://twitter.com/sarosarastirma/status/1175438716829097984
	SAROS		https://twitter.com/sarosarastirma/status/1175438263370309641
6–11 Temmuz	PIAR	2,460	http://www.cumhuriyet.com.tr/m/haber/siyaset/1495698/Bugun_secim_olsa_AKP_yuzde_36.html
15–20 Mayıs	MAK	11,000	https://www.memurlar.net/haber/832365/mak-11-bin-kisilik-secim-anketi-sonuclarini-acikladi.html
Nisan	Avrasya	N/A	https://twitter.com/avrasyaanket/status/1119602307640057858
31 Mart	Local elections	48.271.511	

9-19 Mart	AREA	5,150	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/3176/area-arastirma-9-ile-iliskin-yerel-secim-anketini-acikladi
7 Ocak – 3 Şubat	AREA	2,060	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/2268/12-buyuksehirde-son-secim-anketi
13-19 Ocak	PİAR	9,298	https://www.mynet.com/piar-arastirma-dan-son-secim-anketi-sonucu-110104767023
28 Aralık – 3 Ocak 2018	Optimar	2,523	http://www.diken.com.tr/optimar-anketi-akp-yuzde-455-chp-yuzde-286-hdp-ile-mhp-yuzde-76/
Aralık	AREA	N/A	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/2268/12-buyuksehirde-son-secim-anketi
Kasım	CHP	N/A	https://www.birgun.net/haber/chp-nin-yaptirdigi-anketten-cikan-sonuclar-239564
Kasım	AREA	N/A	https://www.gercekgundem.com/galeri/siyaset/2268/12-buyuksehirde-son-secim-anketi
Ekim	MetroPoll	N/A	https://www.internethaber.com/metropoll-ve-adil-gurun-son-anketleri-cikti-sonuclar-tam-bomba-foto-galerisi-1918548.htm
15-21 Ekim	PİAR	2,406	https://twitter.com/PiarArastirma/status/1054677557109579776
14-19 Temmuz	MAK	2,990	https://www.memurlar.net/haber/763692/secimden-sonra-yapilan-ilk-anket-iste-partilerin-oy-oranlari.html
Temmuz	ORC	N/A	http://www.mynet.com/haber/politika/orc-den-secim-sonrasi-anket-iste-partilerin-son-oy-oranlari-4259708-1

EK 2. Model 1 Tarihsel Ayırıştırma Sonuçları Sayısal Sonuçlar

TARİH	AKP_Tüketici	AKP_Üretici	CHP_Tüketici	CHP_Üretici	MHP_Tüketici	MHP_Üretici	İYİ_Tüketici	İYİ_Üretici	HDP_Tüketici	HDP_Üretici
2018.12	0,21%	0,18%	-0,02%	-0,12%	-0,28%	-0,18%	-0,03%	-0,02%	0,11%	0,08%
2019.1	-0,19%	-0,39%	0,04%	0,22%	0,29%	0,53%	0,11%	0,03%	-0,14%	-0,23%
2019.2	0,25%	0,11%	0,03%	0,12%	-0,31%	-0,22%	-0,37%	-0,02%	0,08%	0,03%
2019.3	-0,53%	-0,18%	1,00%	-0,45%	0,67%	-0,11%	0,17%	0,06%	-0,23%	0,18%
2019.4	0,10%	0,20%	0,02%	-0,31%	-0,28%	-0,50%	-0,04%	0,09%	0,17%	0,28%
2019.5	-0,15%	-0,40%	-0,04%	0,02%	-0,09%	0,52%	-0,04%	0,02%	0,23%	-0,26%
2019.6	-0,25%	0,36%	0,09%	0,09%	0,15%	-0,12%	0,07%	-0,20%	-0,06%	-0,24%
2019.7	-0,02%	0,36%	-0,01%	-0,06%	-0,12%	-0,09%	-0,10%	-0,21%	-0,03%	-0,04%
2019.8	0,44%	0,15%	-0,05%	0,02%	-0,62%	0,18%	-0,19%	-0,42%	0,19%	-0,05%
2019.9	0,30%	-0,40%	-0,03%	0,30%	-0,23%	0,60%	0,04%	0,11%	-0,06%	-0,19%
2019.10	-0,37%	0,11%	0,17%	0,05%	0,86%	-0,48%	0,27%	0,10%	-0,62%	0,34%
2019.11	0,30%	-0,69%	0,09%	0,05%	-0,19%	0,08%	-0,04%	0,28%	0,02%	0,30%
2019.12	-0,02%	-0,66%	-0,01%	0,14%	-0,09%	-0,04%	0,06%	0,26%	0,36%	0,08%
2020.1	0,14%	-0,65%	-0,03%	0,23%	-0,45%	-0,06%	0,20%	0,03%	0,39%	-0,09%
2020.2	-0,49%	-0,50%	0,14%	0,33%	0,32%	-0,11%	0,35%	-0,07%	-0,10%	-0,19%
2020.3	-0,35%	0,16%	0,25%	-0,11%	0,07%	-0,66%	0,24%	-0,18%	-0,09%	0,02%
2020.4	-0,48%	0,29%	0,20%	-0,29%	0,03%	-0,23%	0,16%	-0,25%	0,11%	-0,15%
2020.5	-1,10%	1,30%	0,21%	-0,65%	0,74%	-0,48%	0,25%	-0,45%	-0,13%	-0,22%
2020.6	-1,10%	1,85%	0,10%	-0,82%	0,59%	-0,92%	-0,04%	-0,66%	-0,06%	-0,40%
2020.7	-0,02%	1,48%	-0,20%	-0,16%	-0,91%	1,28%	-0,58%	-0,57%	0,63%	-0,89%
2020.8	-0,44%	2,23%	-0,30%	-0,32%	0,06%	0,22%	-0,41%	-0,43%	-0,02%	-0,10%
2020.9	0,97%	1,05%	-0,39%	-0,32%	-1,05%	0,62%	-0,72%	0,18%	-0,13%	0,59%
2020.10	1,07%	0,11%	-0,34%	-0,27%	-0,35%	0,45%	-0,62%	0,81%	-0,56%	0,95%
2020.11	0,92%	-0,95%	-0,22%	-0,07%	0,65%	0,33%	-0,27%	0,96%	-1,09%	1,03%
2020.12	1,50%	-1,55%	-0,33%	0,25%	0,03%	-0,02%	-0,39%	0,90%	-0,44%	0,88%
2021.1	1,36%	-2,11%	-0,40%	0,55%	-0,03%	-0,04%	-0,13%	0,72%	0,15%	0,49%
2021.2	0,07%	-1,84%	-0,27%	0,58%	1,29%	-0,59%	0,42%	0,38%	-0,24%	0,27%
2021.3	0,99%	-2,02%	-0,28%	0,76%	-0,63%	-0,19%	0,06%	0,12%	0,67%	-0,24%
2021.4	-0,22%	-0,80%	-0,12%	0,34%	0,36%	-1,06%	0,39%	-0,25%	0,45%	-0,24%
2021.5	0,09%	-1,01%	0,02%	0,47%	-0,36%	0,08%	0,40%	-0,41%	0,38%	-0,80%
2021.6	-0,61%	0,09%	0,24%	0,36%	0,30%	-0,34%	0,38%	-0,59%	0,02%	-0,86%
2021.7	0,07%	0,33%	0,32%	0,16%	-0,67%	-0,09%	0,19%	-0,61%	0,28%	-0,68%
2021.8	-0,80%	0,80%	0,41%	-0,12%	0,42%	-0,27%	0,37%	-0,40%	-0,13%	-0,36%
2021.9	-0,29%	1,05%	0,46%	-0,57%	-0,23%	-0,29%	0,21%	-0,26%	0,03%	-0,09%
2021.10	-0,80%	1,19%	0,43%	-0,66%	0,30%	0,02%	0,22%	-0,20%	-0,40%	-0,13%
2021.11	0,14%	0,56%	0,32%	-0,06%	-1,02%	1,07%	0,03%	-0,14%	0,54%	-0,60%
2021.12	-1,95%	1,40%	0,49%	-0,22%	1,77%	-0,19%	0,55%	-0,18%	-0,61%	0,06%
2022.1	-0,24%	1,06%	0,32%	-0,64%	-0,60%	-0,27%	-0,15%	0,11%	0,26%	0,65%
2022.2	-0,43%	-0,47%	0,04%	0,05%	-0,62%	1,23%	-0,28%	0,51%	0,69%	0,03%
2022.3	-0,35%	-0,16%	0,03%	0,25%	-0,32%	0,19%	0,02%	0,34%	0,12%	0,22%
2022.4	-1,23%	-0,04%	0,17%	-0,15%	1,25%	-0,73%	0,06%	0,28%	-0,89%	0,87%
2022.5	0,67%	-1,24%	-0,04%	0,16%	-1,04%	0,42%	-0,67%	0,53%	0,15%	0,32%
2022.6	-0,13%	-0,58%	-0,28%	0,12%	0,21%	-0,30%	-0,36%	0,20%	-0,03%	0,11%
2022.7	0,92%	-1,00%	-0,38%	0,54%	-0,72%	0,33%	-0,38%	-0,08%	0,06%	-0,27%
2022.8	0,61%	-0,02%	-0,32%	0,22%	0,02%	-0,68%	-0,26%	-0,18%	-0,34%	-0,01%
2022.9	0,89%	-1,15%	-0,20%	0,59%	-0,02%	0,73%	-0,10%	-0,07%	-0,41%	-0,44%
2022.10	1,11%	-0,80%	-0,27%	0,81%	-0,38%	0,11%	-0,05%	-0,02%	-0,80%	-0,35%
2022.11	-0,32%	0,95%	-0,02%	-0,76%	1,37%	-2,23%	0,49%	-0,19%	-0,52%	0,95%
2022.12	0,50%	-0,65%	-0,12%	-0,45%	-0,28%	0,55%	0,16%	0,05%	0,34%	-0,16%

Merzifon İlçesi Köy Yerleşmelerine Coğrafi Bakış

Cemile BAHTİYAR KARADENİZ¹

¹Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, SBMYO, cbkaradeniz@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3902-5251

Öz: Araştırma sahasını oluşturan Merzifon, Amasya bağlı olup Karadeniz kıyı kuşağının iç bölgelere geçiş sağladığı yörede konumlanmıştır. Merzifon, Amasya merkez ilçe, Suluova ve Gümüşhacıköy ilçeleri ile Çorum'un Mecitözü ve Samsun'un Vezirköprü, Havza ilçeleri ile komşudur. 971 km² yüz ölçüme sahip Merzifon ilçesi genel görünüş olarak kuzey güney doğrultusunda uzanmaktadır. İlçe toprakları üzerinden İstanbul / Ankara – Samsun karayolu doğu batı doğrultusunda geçmektedir. Çalışmada Merzifon'un kırsal yerleşmeleri coğrafya biliminin ilke ve prensipleri doğrultusunda araştırılıp değerlendirilmiştir. Yapılan durum tespit çalışması ile planlamacılara önemli bir veri ve bilgi kaynağı oluşturulurken saha ile ilgili alan yazının güncellenmesi ve genişletilmesi sağlanmıştır. Nitel yaklaşımla hazırlanan araştırmanın veri kaynaklarını; arazi çalışmaları, resmi kurum ve kuruluşlardan alınan dokümanlar, elektronik ortamda temin edilip çeşitli bilgisayar programlarıyla işlenen uydu görüntüleri ve haritalar oluşturmaktadır. İlçenin sahip olduğu 70 köy yerleşmesi araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu köylerin %34,3'ü 500 m. ve altındaki yükseltilerde yer almaktadır ve %44,29'u ova yüzeyinde kurulmuş olup yoğun olarak ekili tarımla uğraşmaktadır. Sahada kırsal yerleşmelerin % 47,1'i kuruluş yeri olarak eğimli yamaç arazileri ve %31,5 oranı ile güneydoğu yönlü bakıyı tercih etmişlerdir. Araştırma sahasındaki köylerin % 32,9'u 501 ile 1000 hektar arası yüz ölçüme sahiptir. Sahadaki köylerin nüfusu 22 ile 1319 arasında değişmekte olup nüfusu 100'den az olan köylerin oranı % 41,4 olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merzifon, Köy Yerleşmeleri, Kırsal Yerleşmeleri, Yerleşme Coğrafyası

Jel Kodları: R52, R53, R23

Geographical Overview of Merzifon District Village Settlements

Abstract: Merzifon, which constitutes the research area, is connected to Amasya and is located in the region where the Black Sea coastal belt passes into the inner regions. Merzifon is adjacent to the central district, Suluova and Gümüşhacıköy districts of Amasya, Mecitözü of Çorum and Vezirköprü, Havza districts of Samsun. Merzifon district, which has a surface area of 971 km², extends in the north-south direction in general. Istanbul / Ankara - Samsun highway passes through the territory of the district in the east-west direction. In the study, the rural settlements of Merzifon were investigated and evaluated in line with the principles and principles of geography. With the due diligence study, an important data and information resource was created for the planners, while updating and expanding the literature related to the field was provided. The data sources of the research prepared with a qualitative approach; field studies, documents received from official institutions and organizations, satellite images and maps obtained electronically and processed with various computer programs. The 70 village settlements owned by the district constitute the subject of the research. 34.3% of these villages are 500 m. and below elevations and 44.29% of them are established on the plain surface and are engaged in intensively cultivated agriculture. The history of the settlement in Merzifon is old and 47.1% of the rural settlements preferred sloping lands as their establishment place and 31.5% preferred the southeast aspect. 32.9% of the villages in the research area have an area between 501 and 1000 hectares. The population of the villages in the field varies between 22 and 1319, and the rate of the villages with a population of less than 100 was determined as 41.4%.

Atıf: Karadeniz Bahtiyar C. (2023). Merzifon İlçesi Köy Yerleşmelerine Coğrafi Bakış. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 296-316. <https://doi.org/10.30586/pek.1323155>

Geliş Tarihi: 05.07.2023
Kabul Tarihi: 20.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

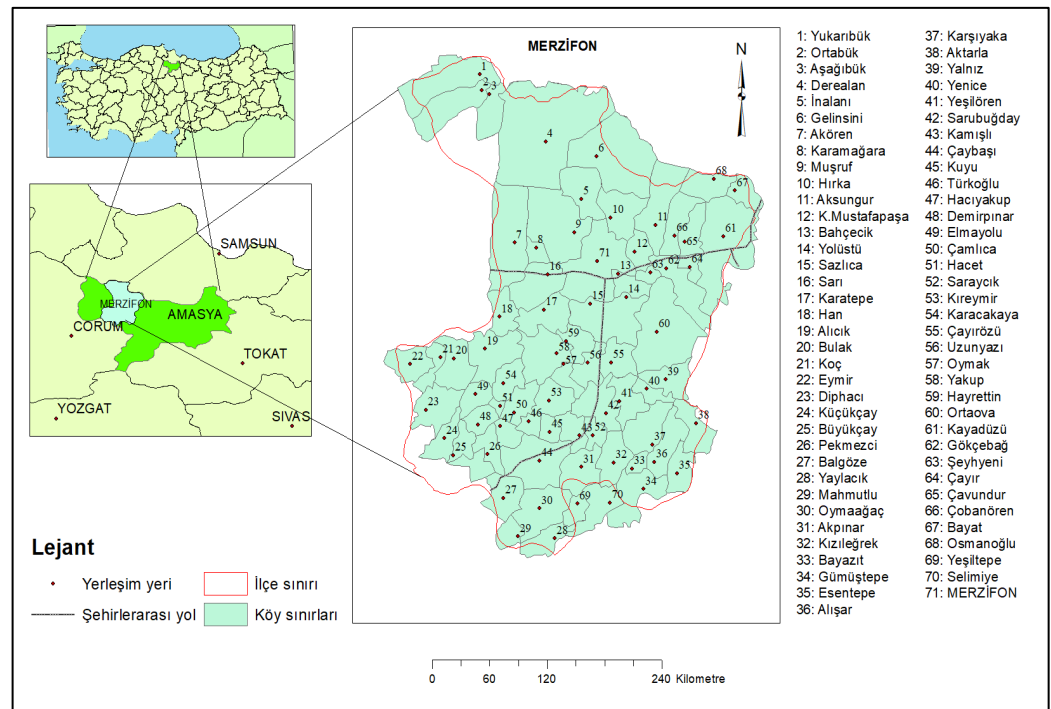
Keywords: Merzifon, Village settlements, Rural settlements, Settlement geography

Jel Codes: R52, R53, R23

1. Giriş

İnsanın yeme içme, uyuma gibi fizyolojik ihtiyaçlarından doğan barınma ihtiyacı mekân ile kurduğu ilk temaslardan biridir. Böylelikle insan, bulunduğu mekânda başta temel ihtiyaçlarını sonrasında ekonomik, toplumsal, sanatsal, psikolojik vb. ihtiyaçlarını gidermek kısaca varlığını sürdürmek için barınma üniteleri oluşturmuştur. Yerleşme, en geniş anlamıyla, öncelikle barınmak sonrasında da yaşamsal birçok faaliyette bulunmak amacıyla insan tarafından inşa edilmiş en ilkelden en moderne kadar bir veya daha fazla sayıda mesken veya yapının oluşturduğu küme olarak tanımlanabilir. Bir başka ifade ile insan faaliyetlerinin en çarpıcı örneği olan yerleşme, beşerî bir faaliyette bulunulan kültür çevrelerinde mekânın örgütlenmesidir (Tunçdilek, 1986; Doğanay,1994; İzbirak, 1996; Yılmaz, 2019).

İnsanın varlığı ile bir mana kazanan yerleşmeler insanın yaşadığı alanların ve faaliyetlerin niteliğine bağlı olarak zaman içerisinde mekânsal olarak çeşitlilik ve farklılıklar göstermektedir. Temelde barınma ihtiyacını doğal coğrafi koşullara göre gideren yerleşmeler zamanla değişen ekonomik ve sosyo- kültürel faaliyetlere bağlı olarak farklı doku ve fonksiyonlara sahip olmuştur. Yerleşmeler farklı açıdan ele alınarak farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Kullanım zamana göre dönemlik ve sürekli olarak sınıflandırılabilirken fonksiyonuna göre de kırsal ve kentsel olarak gruplandırılmaktadır (Özçağlar, 2015; Yılmaz, 2019).

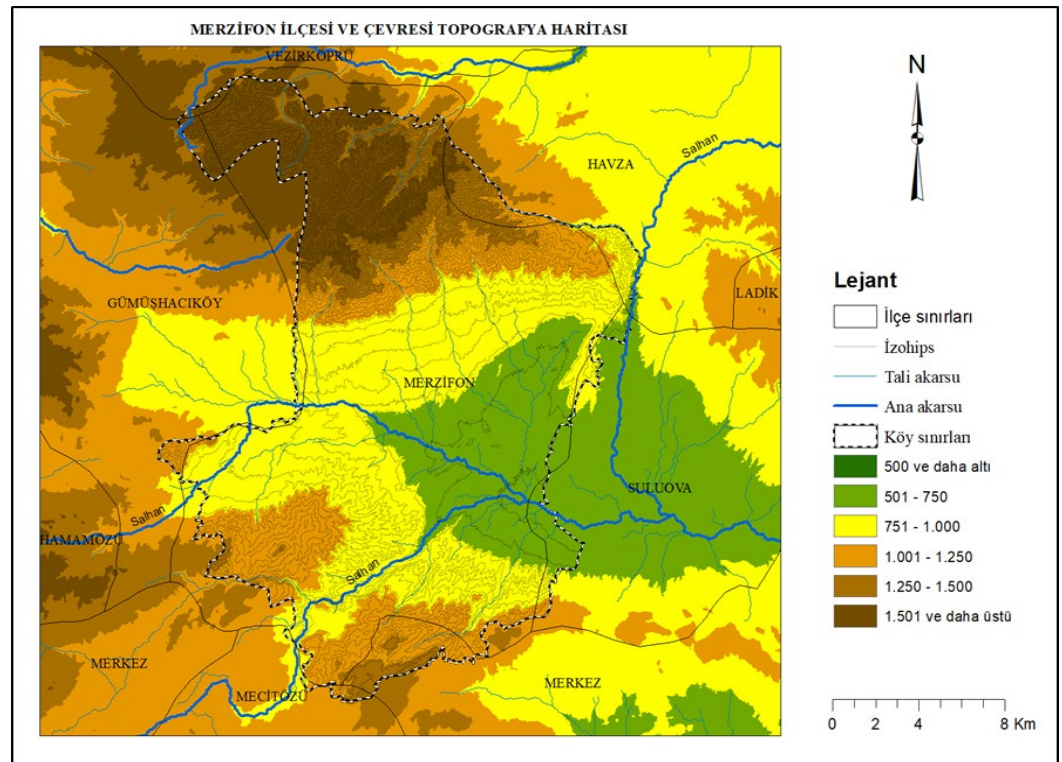
Şekil 1. Merzifon İlçesi Lokasyon Haritası

Orta Karadeniz Bölümünde Amasya İl'ine bağlı bir ilçe olan Merzifon, Tavşan Dağı'nın güney eteklerinde, Tersakan Çayı'nın kollarından bir olan Gümüşsuyu ve Türnüç Çaylarının suladığı ova üzerinde dağılıp göstermektedir. 971 km² alana sahip Merzifon ilçe topraklarının doğusu Suluova, batısı Gümüşhacıköy, güneyi Amasya merkez ilçe ve Çorum'un Mecitözü ilçeleri, kuzeyi Samsun'un Vezirköprü ve kuzey doğusu Havza ilçeleri ile çevrelenmiştir. Merzifon şehir merkezi, Amasya şehrinin kuzeybatısında 49 km uzaklıkta bulunan 750 m rakımlı bir tepe üzerinde kurulmuştur (Şekil 1). Bu çalışmada Merzifon ilçesi sınırları içinde yer alan kırsal yerleşmelerden köyler yükselti, bakı, eğim gibi farklı coğrafi özellikleri ile ele alınıp analiz edilerek yerleşme coğrafyası açısından değerlendirilmektedir.

2. Merzifon İlçesinin Genel Özellikleri

Merzifon simetrik görünümdeki kıyı kuşağı dağlarının düzenli gidişinin bozulduğu, yükseltelerin azaldığı, topoğrafik bakımdan kıyı bölgesinden iç kesimlere geçişin rahatladığı, drenaj şebekesinin kolayca denizle buluştuğu bir boyun noktasında kısaca jeomorfolojik geçit üzerinde bulunmaktadır. Kıyıya paralel Kuzey Anadolu dağlarının Karadeniz'e geçit vermek üzere alçaldığı, yayvanlaştığı ve güneye doğru Anadolu düzlüklerine yöneldiği oldukça geniş tabanlı bir depresyon özelliği gösteren Merzifon Ovası morfolojik olarak Merzifon Depresyonu adı ile anılmaktadır (Erer, 1983).

Kuzey Anadolu Fay zonu üzerinde bulunan depresyon sadece Orta Karadeniz Bölümünün değil Kuzey Anadolu'nun en geniş neojen havzalarından birisidir. Havzanın temelini Paleozoik yaşlı mermer ve şistler oluşturur. Özellikle depresyonun kuzey (Tavşan Dağları) ve batısında görülen Mezozoik kalkerleri, aynı yaştaki Eosen yaşlı flişlerle örtülmüştür. Tavşan Dağının yüksek kesimlerinde 1600 m. yüksekliklerde Şehler (Şıhlar) köyü dolaylarında görülen iri feldispat billurlu magmatik kayalar yer yer kalker, şist ve mikaşistleri kesmektedirler. Sahada volkanik kayalar daha çok Mezozoik zonları ve Tersiyer başlarında oluşan andezit, bazalt ve tüflerden ibarettir. Bu formasyonlar alttaki diğer formasyonlar olan Üst Kretase ve Eosen sonlarında meydana gelen tektonik hareketlerden etkilenerek yer yer şiddetli kırılmalara uğramışlardır. Bu tektonik hareketler sahanın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla depresyonun biçimsel özelliğini genellikle doğu-batı doğrultusunda uzanan faylar oluşturmaktadır. Depresyon tabanının kuzeyden sınırlayan ve Tavşan Dağı eteklerini takip eden kuzey yönünde içbükey iki fay yayı araştırma sahasının en büyük faylarıdır (Erer, 1983).

Şekil 2. Merzifon İlçesi ve Yakın Çevresinin Topoğrafya Haritası

Merzifon ilçesinde başlıca morfolojik birimler; kuzeyde dağlık-tepelik alanlar, orta alanda ova tabanı ve güneyde platoluk sahaya ait topoğrafya şekilleridir (Şekil 2). Merzifon depresyonunun çeviren yüksek alanlar esas itibariyle kalker formasyonlarından ve volkanik ara tabakalı flişlerden müteşekkil litolojik bir sadelik gösterir. Tavşan Dağlarının ovaya bakan güney yamaçlarının doğu kesiminde Post neojen ve Antropojen aşınım düzlükleri batı kesiminde sellenme yüzeyleri ve orta kesimde de birikinti konileri

göze çarpmaktadır. Çalışma alanının güney kesiminde Permo-Triyas yaşlı, kumtaşı, kil taşı, konglomera, marn ve kireçtaşı oluşumları yayılım gösterir (Erer, 1983). Tavşan Dağları depresyonun kuzeyinde belirli bir topoğrafik diskordans göstererek birdenbire yükselir ve Gelinsini dolaylarında 1900 m. ye ulaşır. Zirve kesimlerinde kalkerlerden oluşmuş diklikler topoğrafyaya hâkimdir. Merzifon depresyonu kuzeybatı güneydoğuya doğrultusunda %08.75 genel eğim değerine sahiptir. Bu nedenle sahada topoğrafyayı derin bir şekilde yaran vadiler kısa mesafede havza tabanına ulaşırlar.

Kısa, sel karakterli ve aşındırma gücü rölyef enerjisi dolayısıyla kuvvetli Değirmenderesi, Muşruf çayı gibi akarsuların bol miktarda getirdiği enkazlar ile birikinti konileri ve yelpazeleri oluşmuştur. Merzifon şehri de bu birikinti konileri üzerinde kurulmuş ve gelişmiştir. Yüksek eğim, aşınım materyallerinin hızlı ve bol miktarda taşınmasına neden olmuş depresyon tabanı Miyosen 'den günümüze kadar tortulların çökme alanı olmuştur. Tektonik çanakta yapılan hidrojeolojik etütler yer altı su derinliğinin 800 m.'yi bulduğunu göstermektedir. Tektonik çanağı dolduran sedimanter malzemenin en altında tatlı su tortulları ve akarsu çökelleri bulunmaktadır. Depresyon yüzeyi akarsu havzalarında aktüel alüvyal dolgular yer almaktadır (Erer, 1983).

Tablo 1. Merzifon Meteoroloji İstasyonlarına Ait Sıcaklık ve Yağış Verileri (1950-2021)

Merzifon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	Ey	Ek	K	A	Yıllık
Ort.Sic.(°C)	1,0	2,5	6,0	11,3	15,3	18,6	21,2	21,3	17,8	13,0	7,4	2,9	11,5
Ort. Yağış (mm)	38,8	29,6	36,4	49,8	57,0	45,3	17,3	14,1	21,4	32,0	31,4	42,1	415,2
Ort. Karlı Gün S.	4,71	3,58	3,0	0,45	0,03	-	-	-	-	0,04	0,74	2,97	15,52
Kar Ört.Gün Say.Ort.	10,25	6,47	3,35	1,63	-	-	-	-	-	1,0	2,64	5,93	31,27

Kaynak: URL 1. mgm.gov.tr rasat verileri (2022)

Araştırma sahasında yıllık ortalama sıcaklık 11,5°C, yıllık ortalama toplam yağış 415,2 mm'dir (Tablo 1). İklim özellikleri için; "kışları soğuk ve yağışlı, yazları sıcak ve kuraktır" genellemesi yapılabilir. Yıllık yağışın büyük bir bölümü kış aylarında yağmur ve kar şeklindedir. Saha sahip olduğu genel iklim özellikleri göz önünde tutularak klimatik açıdan "kıyı ardı geçiş kuşağı" olarak adlandırılmaktadır. Bu kendine özgü jeomorfolojik görünüm ve klimatik özellikler yörede tüm beşerî faaliyet ve özellikleri direk veya dolaylı olarak şekillendirmiştir.

Merzifon yöresinde öncelikle kahverengi topraklar geniş yer tutarken onu kahverengi orman toprakları, kestane rengi topraklar ve alüvyal topraklar takip etmektedir. Merzifon Depresyonu, dış drenaja Tersakan Çayı vasıtası ile açılır. Sahanın güney kesiminden KB-GD doğrultusunda akan ve Köşeler, Sırdere, Salhan çayı gibi büyüklü küçüklü birçok kolu olan Gümüşsuyu Çayı Suluova güneyinde Yeşilirmak'ın bir kolu olan Tersakan Çayına karışmaktadır. Araştırma sahasında Devlet Su İşleri tarafından sulama amaçlı yapılmış 14 adet gölet bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğü Yedikır Gölet'i araştırma sahasının hemen güneybatısında Suluova ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

Coğrafi olarak Orta Karadeniz ile İç Anadolu bölgeleri arasında yer alan Merzifon yöresi, bitki coğrafyası açısından da İran-Turan ile Avrupa-Sibirya floristik bölgeleri arasında geçiş kuşağında yer almaktadır. Tavşan Dağlarının araştırma sahasında yer alan volkanik güney yamaçlarının elverişsiz iklim koşullarına rağmen (güneye bakı, atmosferik sübidans-adyabatik ısınma) bitki örtüsü yüksek kesimlerde oldukça sık görünüm sergilemektedir. Sahada depresyon tabanı tamamen tarıma açılmış olduğundan doğal bitki örtüsü çevredeki yamaçlarda ve yükseklerde kalıntılar halindedir. Orta Karadeniz bölümünün eşik arazisi içerisinde havza görünümündeki (1100 m. altında) düzlükler iklim açısından kurak bölge içerisine girmekte dolayısıyla bitki örtüsü de step formasyonundan meydana gelmektedir (Çoban, 1996).

Merzifon yöresinde orman, çalı ve Alpin formasyon olmak üzere üç ana formasyondan söz edilebilir. Yöre Tavşan dağlarını nedeni ile Karadeniz üzerinden gelen nemli hava kütlelerine kapalı olup özellikle yağış açısından duldada kalmaktadır. Dağın

güney yamaçları özellikle vadi içleri yüksek yaz sıcakları nedeni ile Karadeniz'in karakteristik nemcil türlerini barındırmaktadır. Kısaca Tavşan dağlarının araştırma sahasındaki kesimi kurakçıl bir bitki örtüsü karakterindedir. Tavşan dağlarında orman örtüsü 1250 m yüksekliklerden itibaren Karaçam hâkimiyeti ile görülmeye başlamaktadır. Karaçam hâkimiyeti 1500 m. den itibaren yerini sarıçam ormanlarına bırakmaktadır. Dağın depresyona doğru 1000 m. seviyelerinde ise küçük adacıklar halinde çalı formasyonu görülmektedir. Akören, Karamağra ve Yakacık köyleri aralarına sokulan çalı formasyonu ateş dikenini, kızılçık, papaz külâhı, üvez, kurtbağrı, yabancı kiraz, ayı fındığı melengiç, koca yemiş, yabancı erik, katran ardıcı, tüylü meşe, sarı orman gülü, dağ muşmulası gibi türleri barındırmaktadır. Merzifon depresyonun güneybatısında kalan Diphacı Küçükçay köylerinden başlayarak güneyde platoluk sahada sıralanan Çaybaşı, Oymaağaç, Beyazıt, Gümüštepe, Esentepe köyleri arasında meşe ve çalı formasyonu adacıklar halinde dağılışı göstermektedir (Çoban,1996; Karadeniz, 1999).

3. Merzifon Yöresinde Yerleşmenin Tarihçesi

Merzifon Kuzey Anadolu Dağlarının alçalarak güneyindeki İç Anadolu'ya geçit verdiği nadir yol güzergâhları üzerindedir. Anadolu'nun en işlek yollarından biri olan Samsun- Ankara ve İstanbul karayolu üzerinde bulunmaktadır. Samsun – Sivas kara ve demiryolu ise hemen doğusundan geçmektedir. Yöre tarih boyunca sahip olduğu doğal koşullar ve onun yarattığı başta ulaşım üstünlüğü gibi koşulların katkısı ile stratejik, siyasi, ekonomik açıdan yüksek potansiyele sahip olmuştur. Ve geçmişten günümüze sahip olduğu bu potansiyelin en iyi şekilde değerlendirilmeye çalışıldığı bir alan olma özelliğini korumuştur. Nitekim yörede Amasya il merkezinden sonra en büyük yerleşim yeri olan Merzifon, konumu ve diğer coğrafi özellikleri nedeni ile çok eski tarihlerden beri birçok kavme ev sahipliği yaparken yörenin en önemli ticaret, siyasi ve politik merkezlerinden biri olmuş ve kültürlerarası etkileşimin de kesişme noktası olmuştur.

Araştırma sahası olan Merzifon'da Ortaova köyü (Onhoroz) yakınlarında (Büyük, Küçük Küllük ve Hayrettin köyü höyükleri) Kalkolitik eski tunç dönemine ait çok sayıda höyük yanında Oymaağaç köyü yakınında Çorum sınırında da Hitit dönemine ait yerleşmeler tespit edilmiştir. Hititlerin başkenti Hattuşaş'a yakın konuma sahip Merzifon, Hititlerin bölgedeki iki önemli ulaşım sistemi üzerinde yer almaktadır. Bu yol güzergâhlarından biri Hattuşaş bölgesini kıyıya bağlayan yol iken diğeri de yine Hattuşaş'tan Oymaağaç köyü üzerinden gelip Merzifon güzergâhını takip ederek Havza istikametine devam eden bugünkü devlet kara yolu hattı güzergâhıdır (RK, 2000).

Strabon tarafından Binköy Ovası adıyla anılan Merzifon Ovası ve yakın çevresinde ova yüzeyine serpilmiş dizi halindeki yüzlerce yerleşme, zengin ekonomik potansiyelin göstergesidir (Strabon, 2000). Merzifon yöresi Hitit, Frig, Lidya, Pers Roma, Bizans hâkimiyetinde bulunmuş ve Büyük Selçuklular döneminde Türk hâkimiyetine alınmış ancak kısa bir süre sonra tekrar Bizans hükmüne girmiştir. Danişmentliler tarafından tekrar Türk hâkimiyetine alınca yörede Rum nüfusu azınlık haline getirmek için, Horasan ve Orta Asya'dan gelen Türkmenler bu bölgeye yerleştirilmiştir. Bu dönemde on binlerce kalifiye iş gücünün yerleştirildiği köylere mesken yapımı ve tarım için araç, gereç, malzeme, tohum yardımında bulunduğu ve vergi muafiyeti uygulamaları, yörede tarımın geliştiğinin ve önem verildiğinin göstergeleridir. Ancak XIII. yy.'daki Moğolların sebep olduğu göç dalgası tüm Anadolu gibi Merzifon'u da alt üst etmiş ve sonrasında Selçuklular döneminde bağ bahçeler kurularak tekrar gelişim göstermiştir. Yöre Anadolu Beylikleri döneminde Taşanoğulları Beyliği hâkimiyetinde olup daha sonra Osmanlı'nın önemli bir kazası olmuştur (Hüsamettin, 1986).

16. yy.' da 34 hanenin 28'i Müslüman olan Merzifon'a 17. yy.'da gayrimüslim nüfusun göç etmesiyle bu oran azalmış nüfusun üçte ikisini Müslümanlar oluşturmuştur. Gelişimini sürdüren Merzifon 19. yüzyılın ortalarında 10 bin, sonlarında da Müslüman, Ermeni ve Rum'dan oluşan toplam 20 bin dolayında nüfusa erişmiştir. Bu dönemde Merzifon Sivas Vilayetinin Amasya Sancağına bağlı bir kazadır. 1880 yılında Merzifonabad, Gelgiras ve Merzifon isimli üç kaza birleştirilerek Merzifon Kazası

oluşturulmuştur. Merzifonabad'ın köyleri Hacıköy kazasına bırakılırken, Gelgiras kazası ortadan kaldırılarak köyleri Merzifon'a bağlanmıştır (İskender, 2007). Merzifon'a Amerikalılar ve Fransızlar da büyük ilgi gösterip yerleşmişlerdir. Hatta 1865'te kent merkezinin hemen kuzeyinde sahaya hâkim bir konumda kolej kampüsü ve 1900'da da Fransız Mektebi gibi okulları kurmuşlardır. Açılan bu okullar Merzifon'un ticari canlılığının yanında çok milletli ve kültürlü olduğunu da sergilemektedir (Yüksel,1996).

1914 yılında Merzifon'da Müslüman çoğunluğun yanında Rum, Ermeni, Ermeni Katolik, Protestan, Süryani, Çingene'den oluşan toplam 25.105 nüfus bulunmaktadır. 1856 yılından itibaren Kırım'dan gelen Nogaylar ve Kafkasya'dan gelen Besleney, Abaza, Abzeğh, Çerkez ve Gürcü nüfus Merzifon ve yakın çevresinde çeşitli köy ve mahallelere yerleşmiştir. Dolayısıyla Türkler yıllar boyunca Ermeni, Çerkez, Gürcü ve Nogaylar ile komşuluk yapmışlardır. 1864 yılında muhacirler Samsun limanına yığılmış ve yakın yörelere yerleştirilmeye başlanmıştır. Merzifon yöresine Müslüman Çerkezler yerleştirilerek nüfusta dengelenme ile muhtemel Ermeni ayaklanmalarını önlemek düşünülmüştür. Bu nedenle Kafkasya'dan aldığı göçler yörede önemli bir nüfus oluşturmuştur. Örneğin kent merkezinde Gürcüler farklı mahallelere yerleşirken, Mahsen, Bahçelievler, Yeni ve Trafo Mahalleleri Çerkezlerin yoğun olarak bulunduğu mahallelerdir. Besleneyler Kafkasya coğrafi koşullarına benzettikleri 1500 m. Yüksekliğindeki Tavşan dağında Aşağbük (Şucaıye), Ortabük (Ferahiye), Yukarıbük (Küşadiye) köyelerine, Abzeğh'ler ovanın güneyindeki tepelik alanda Esentepe, Selimiye, Yeşiltepe köyelerine ve Abazalar ise ovada Çayır ve Yenice (Muhacir Yenicesi) köyelerine yerleşmişlerdir. Kırım Tatarlarından olan Nogaylar 764 m. yüksekliğine sahip Bulak köyüne yerleşmişlerdir. Çerkezler ve Nogaylar yeni yurtlarını seçerken dağlık ve serin bölgelere yerleşmeyi tercih etmişlerdir (Yurdusever, 2004; Özcan, 2010). Merzifon yöresine (Göynücek) Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan çoğunluğu Elazığ, Erzincan, Tunceli (Dersim) yörelerinden Sünni ve Alevi inancına sahip farklı aşiretlerden Kürt nüfus göç etmiş ve Küçükçay, Büyükçay (Elbiz), Pekmezci, Çaybaşı (Löşdüğün), Akpınar, Kuyu, Kamışlı, Yeşiltepe ve Kızıleğrek köylerini kurmuşlardır.

Günümüzde 971 km² yüz ölçüme sahip Merzifon Amasya ili topraklarının %17.25'ini oluşturmakta ve ekonomisinde birincil kaynak tarım ve hayvancılıktır. İlçenin 552.970 dekar tarım arazisininin 170.280 dekarında (%30,79) sulu, 382.690 dekarında da (%69,21) kuru tarım yapılmaktadır. Amasya ilinin ayçiçeği üretiminin 2/3'ünü Merzifon karşılanmaktadır. Doğalgaz kullanımı mevcut olan ilçede rüzgâr enerji üretim santrali de bulunmaktadır. Kayadüzü mevkiinde Merzifon Enerji A.Ş. tarafından işletilen santral 63,50 MWe kurulu gücüne sahiptir. Merzifon gelişmiş Organize Sanayi Bölgesi (OSB), ankastre eşya üretimi, 900 üyeli Ticaret ve Sanayi Odası, DHMI Amasya Merzifon Havalimanı ile gelişme ivmesi gösteren bir ilçedir. Hava Radar Mevzi Komutanlığının 5. Ana Jet Üssüne ait askeri havalimanına 2008 yılında sivil tesisler eklenmiş ve İstanbul'a günlük karşılıklı seferler konmuştur.

4. Amaç ve Yöntem

Beşerî coğrafyanın bir dalı olan yerleşme coğrafyası, insanların yaşadıkları yerleşim alanlarını, faaliyetlerini ve inşa ettikleri konutları coğrafyanın temel ilkeleri olan nedensellik, dağılım ve karşılaştırma ilkelerine bağlı kalarak inceler ve elde ettiği sonuçları bir sentez oluşturarak ortaya koyar (Zaman, 2010). Bu çalışmada Merzifon'un kırsal yerleşme özelliklerinin coğrafi bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bilimsel yöntemler kullanılarak kırsal yerleşmelerin sahaya dağılımının tespit edilmesi, Merzifon ile ilgili mevcut literatürün güncellenmesi ve genişletilmesi çalışmanın hedefleri arasındadır. Çalışmanın ilçenin yerel yöneticiler başta olmak üzere planlama yapan resmi ve özel kuruluşlarına, karar vericilerinin faydalanabileceği ve Merzifon ile ilgili araştırma yapanların ve ilgi duyanların ulaşabileceği güncel bir kaynak olacağı beklentiler arasındadır.

Merzifon ilçesinin kırsal yerleşme özelliklerinin belirlendiği çalışma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırmalar; insana dair algı ve olaylar, farklı disiplinleri birleştiren

bütüncül bir bakış açısı ile doğal ortamında sosyal gerçeklik içerisinde derinlemesine yorumlayıcı bir yaklaşımla incelenmektedir (Hatch, 2002; Merriam ve Grenier, 2019). Ayrıca nitel araştırmalarda keşfedici zihinsel süreçlerini işlevsel hale getiren araştırmacı (Malterud, 2001) değişkenler, olaylar ve unsurlar arasındaki farklı ilişki ve bağlantıları daha güçlü bir şekilde idrak ederek algılayabilir (Eysenbach ve Köhler, 2002; Baltacı, 2019)). Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Çalışmanın veri kaynaklarını; arazi çalışmaları, yöre halkıyla uzun yıllar içerisinde yapılan söyleşi ve görüşmeler, resmi kurum ve kuruluşlardan alınan dokümanlar, elektronik ortamda temin edilip çeşitli bilgisayar programlarıyla işlenen uydu görüntüleri ve haritalar oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde kullanılan materyaller ve kullanım amaçları şöyledir;

İlk olarak ABD Jeoloji Araştırmaları Kurumu (United States Geological Survey-USGS) Earth Explorer sitesinden Merzifon ve yakın çevresine ait çözünürlüğü 30 metre olan Digital Elevation Model- Sayısal Yükseklik Modeli (SYM) verileri temin edilmiştir. Bu SYM verisinden sahanın topografya, eğim, bakı ve yükselti analizleri yapılarak haritalar elde edilmiştir. Ayrıca Harita Genel Müdürlüğü'ne (HGM) ait Atlas Küre uygulamasından Merzifon ilçesi ve ilçeye ait köylerin merkezleri ve sınırları çizilerek sayısallaştırılmıştır. Bu işlemde elde edilen sayısal veriler sahanın lokasyon haritasının üretiminde kullanılmıştır. Yapılan tüm işlemler ve analizlerde ArcGIS (10.8) programı kullanılmıştır. Bu veriler ile sahanın topoğrafik verilerinin çakıştırılması sonucu Merzifon'un kırsal yerleşmelerinin yükselti, eğim, bakı gibi coğrafik özelliklere göre dağılım haritası hazırlanmıştır. Hazırlanan haritaların analizi ile tablolar oluşturulmuştur. Merzifon, Gıda Tarım ve Hayvancılık İlçe Müdürlüğünden yöredeki tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle ilgili temin edilen bazı verilerden sahanın yerleşme özelliklerinin açıklanmasında faydalanılmıştır.

5. Bulgular

Yerleşmeler farklı özelliklerine göre çeşitli şekilde sınıflandırılmaktadır. Yerleşmenin oluşması ve varlığını sürdürmesini sağlayan sosyo-ekonomik faktörler o yerleşmeye fonksiyon kazandırmaktadır. Sahip olduğu fonksiyon yerleşme tipinin belirlenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Temel fonksiyonu barındırmak olan yerleşmeler tarımsal, ticari, askeri vb. birçok fonksiyona sahip olabilmekte ve sınıflandırabilmektedir. Bunun yanında yerleşmelerin dokusal özelliğine göre (dağınık, toplu, yarı dağınık), yer aldığı jeomorfolojik birime göre (dağ eteği, ova, vadi içi, sırt) gibi sınıflandırmaları yapılabilmektedir. Sahip oldukları fonksiyonlara göre yerleşmeler kır ve şehir ayrımına tabi tutulmaktadır (Doğanay, Özdemir ve Şahin, 2003; Özçağlar, 2009).

Doğal coğrafi görünüm, konut veya meskenlerin örgütlenmesi ile kültürel coğrafi görünüme dönüşümü en belirgin şekilde yerleşmelerde gerçekleşmektedir. Yerleşilmiş coğrafi mekân, değişik potansiyellerine göre kullanılmaktadır. Merzifon ve yakın çevresinde yerleşmelerin tarihi eskidir ve aynı zamanda doğal koşulların potansiyeli ve beşeri özelliklerin farklılıklarına bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Araştırma sahası uzun zaman sürecinde üzerinde yaşayan farklı kültürlerin sentezi ile kendine özgü bir kültürel görünüme sahip olmuştur. Yöredeki en eski yerleşme olan Merzifon şehirsal fonksiyonunu sürdürürken çevresinde yüze yakın kırsal yerleşmeyi örgütlemektedir.

Başta yükselti olmak üzere yeryüzü şekilleri, iklim, litolojik, hidrolojik vd. doğal çevre özellikleri kır yerleşmelerinin şekillenmesinde etkili doğal koşulları oluşturmaktadır (Doğanay, Özdemir ve Şahin, 2003). Merzifon ilçesi ve yakın çevresinde yerleşmelerin tarım alanlarına bağlı olarak dağıldığı ve kırsal yerleşmelerin büyük oranda köy örgütlenmesi şeklinde olduğu görülmektedir. Köy yerleşmeleri birbirine yakın dağılım göstermektedir. Köy altı yerleşim birimlerinden yayla yerleşmelerinin sayısı en fazla iken onu, kışlak ve ağıl çiftlik takip etmektedir. Araştırmada ilçedeki köy yerleşmeleri incelenmiştir.

Seçilmiş muhtarlar tarafından yönetilen köyler kırsal yerleşme şekillerinin en karakteristik tipini oluşturmaktadır. Ülkemizde belirli bir idari sınır içerisinde 2000'den

az nüfusun genellikle tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile uğraştığı en küçük idarime birime köy denilmektedir (Zaman, 2010). “İdari anlamdaki” köy ile “coğrafi anlamdaki” köy anlam yanlışlığı yapılarak çoğunlukla karıştırılarak birbiri yerine kullanılmaktadır. Köy idari ünite olarak vurgulanmak istendiğinde “köy idari alanı” veya “köy idari ünitesi” şeklinde ifade edildiğinde karışık yaşanmaya belirtilmektedir (Özçağlar, 1996).

Tablo 2. Türkiye’den Seçilmiş İl ve İlçelerin Köy Sayıları

İller	En çok köye sahip olan		En çok köye sahip olan	
	İlçesi	Köy sayısı	İlçesi	Köy sayısı
Amasya	Merkez	100	Hamamözü	17
Artvin	Şavşat	65	Hopa	16
Zonguldak	Ereğli	93	Kilimli	4
Yalova	Altınova	12	Termal	2
Adıyaman	Merkez	135	Tut	14
Çanakkale	Biga	108	Bozcaada	0
Edirne	Uzunköprü	53	Süloğlu	10
Afyonkarahisar	Emirdağ	69	Çobanlar	3
Tunceli	Mazgirt	68	Nazimiye	25
Sivas	Merkez	153	Altınyayla	10
Şırnak	İdil	63	Uludere	13
Osmaniye	Kadirli	60	Toprakkale	3

Kaynak: URL 2. icisleri.gov.tr

Tablo 2’de Merzifon ile karşılaştırmak amacıyla Türkiye’nin farklı coğrafi bölgeleri ve yörelerinden bazı illerin en fazla ve en az sayıda köye sahip ilçeleri verilmiştir. Araştırma sahasını oluşturan Merzifon, 70 köy yerleşmesi sayısı ile Türkiye’nin zengin ilçelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kırsal yerleşmeler doğal, beşerî ve ekonomik coğrafya faktörlerin etkisi ile farklı özellik göstermektedir. Jeolojik yapı, jeomorfolojik ve hidrografik özellikler, iklim, toprak ve bitki örtüsü özellikleri doğal faktörler içerisinde sayılırken, toplayıcılık ve avcılık, tarım ve hayvancılık, ormancılık, madencilik, ulaşım, ticaret, sanayi, turizm ve güvenlik ise beşerî ve ekonomik coğrafya faktörlerini oluşturmaktadır (Taş, 2011).

Sayılan coğrafi koşulların kırsal yerleşmelerin üzerindeki etki derecesi mekâna ve zamana göre değişmektedir. Örneğin eğim, yükselti ve bakı gibi topoğrafik koşullar kırsal yerleşmelerin kuruluş yeri seçimi ve doku örüntüsü üzerinde diğer faktörlerden daha etkilidir. Yine aynı yerleşme örneğin yakınından geçen yola bağlı olarak gelişimini farklı yöne doğru gösterebilmektedir (Özşahin, Eroğlu ve Pekteznel, 2016; Esen ve Avcı, 2017; Demirbağ ve Urfalıoğlu, 2018). Köy yerleşmeleri temel özellikleri dikkate alınarak, değişik şekillerde sınıflandırılır. Çalışmada Merzifon ilçe sınırları içerisinde yer alan kır yerleşmeleri buldukları konumlara, morfolojik ünitelere ve yükselti kademelerine, ekonomik faaliyetleri ve fizyonomik özelliklerine göre tiplendirilmiş ve açıklanmıştır.

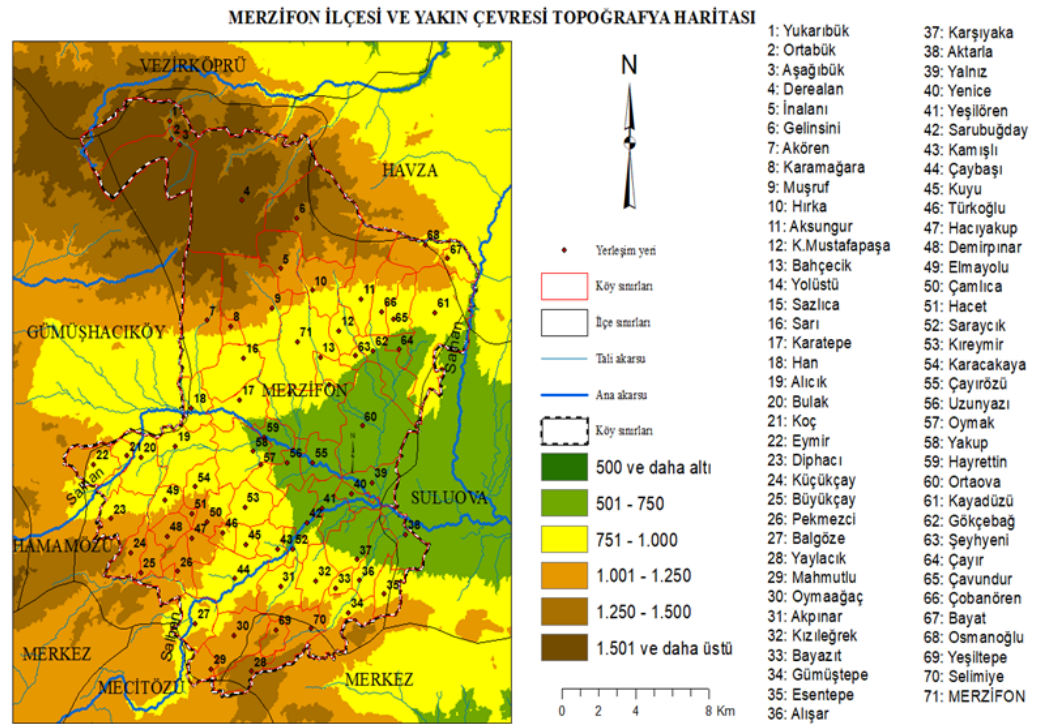
5.1. Konumlarına Göre Köy Yerleşmeleri

Kırsal yerleşmelerin kuruluş yerleri, bir yöre ya da bölgenin doğal ve beşerî coğrafi koşullarının insan hayatı üzerindeki etkisini en iyi yansıtan olgulardan biri olarak kabul edilmektedir. Kırsal yerleşmelerin kuruluş yerleri ve sahip oldukları konumları asırlarca süren bir tecrübe ve arayışın sonunda belirmiş bir kültürel mirastır (Arınç, 1997). Araştırma sahasında yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde ve yerleşme dokusu üzerinde özellikle jeomorfolojik, iklimatik ve hidrolojik coğrafi koşulların büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Sahanın topoğrafik durumu veya morfolojik özellikleri köylerin konumlarına göre sınıflandırılmasının esasını teşkil eder (Doğanay, 1994). Bu nedenle araştırma sahasındaki köy yerleşmelerini, kurulmuş oldukları sahanın morfolojik özelliklerine göre dağ, yamaç, ova ve vadide konumlananlar şeklinde dört ana kategoride

toplamak mümkündür. Bu kategoriler içinde sırtlar ve etekte kurulanlar olmak üzere alt sınıflandırmalar yapılabilir. Kıyı köyleri olarak ayrılan sınıf sahada göl ve deniz olmadığından görülmezken bunun yerine çay kenarı köyleri (Hayrettin Köyü gibi) verilebilir (İzbırak, 1996).

Tablo 3. Merzifon İlçesinde Konumuna Göre Köyler

Yerleşmelerin Konumları	Köy Sayısı	%
Ova Yüzeyinde	31	44,29
Sırtlar ve Yamaçlarda	22	31,42
Vadi Tabanı Düzlüğü	9	12,86
Dağlık Alanlarda	8	11,43
Toplam	70	100

Şekil 3. Merzifon ilçesinde köy yerleşmelerinin topoğrafyaya dağılışı

Sahanın ana akarsuyu olan Tersakan ve kollarının kenarında kurulan köyler akarsuya yakın düzlük alanları tercih etmişlerdir. Derelerin etrafındaki verimli alüvyal sahanın darlığı iskân sahasının taşkın yatağının dışında kurulmasına sebep olmuştur. Böylece ova tabanında kayda değer bir sel olayı yaşanmamıştır. Ancak bir yamaç köyü olan Akören akarsuyun taşkın yatağını kuruluş yeri seçmiş ve köy dere yatağındaki taşmalar sonucunda yer kısmen yer değiştirmiştir. Sahadaki akarsuların çok büyük olmaması ve de vadi düzlüklerinin ve tabanlarının yerleşmeye elverişli genişliğe erişememesi nedeni ile Merzifon'da vadi köyleri çok fazla sayıda değildir ve 70 köy içerisinde %12,86 oranına sahiptir (Tablo 3). Çaybaşı, Sarıbuğday, Yeşilören, Saraycık, Çayırözü, Hayrettin, Han, Balgöze ve Yenice köyleri bahsedilen tam gelişmemiş vadilerde kurulmuş köylere örnek verilebilir (Şekil 3).

Merzifon ilçesindeki köy yerleşmelerinin % 44,29'u ova yüzeyinde toplu doku karakterinde kurulmuştur. Depresyon tabanında Tersakan çayı ve kollarının kenarında dağılışı gösteren köylerin yerleşme yeri seçiminde su varlığının etkisi vurgulanmaktadır. Ova köyleri grubundaki Sazlıca, Şehyeni, Çayır, Gökçebağ, Hayrettin, Uzunyazı, Ortaova,

Yenice, Yolüstü gibi köyler, depresyondaki alüvyal topraklar ile hafif dalgalı neojen dolgu arazisi üzerinde yer almaktadır. Bu sahalara toprakları eskiden beri buğday, arpa, mercimek yetiştirmeye elverişli olduğundan buradaki köylerin ekonomileri tahıl tarımına dayanmaktayken 90'lı yıllarda yapılan göletlerden sahaya uzanan kanallar ile ovada tahıl tarım karakteri şekerpancarı, ayçiçeği, fasulye gibi ürünlere yöneliş ile değişmeye başlamıştır. Sahadaki iklimik şartların genellikle düzensiz olması özellikle sulanamayan arazilerde tarımsal üretimin yanında bir yan gelir kaynağı olarak hayvan beslemeyi de zorunlu kılmıştır. Ayrıca gübre ihtiyacını da kısmen de olsa karşılaması nedeniyle hayvancılık tarımın destekçisi olmaktadır. Bölüm için Microsoft Word'ün stiller menüsünde bir stil yer alır. Başlıkların, metnin, tabloların, şekil vb. makalelere ilişkin içeriklerin her bir türü için ilgili kısmı seçip gerekli stilin uygulanması gerekmektedir.

Araştırma sahasında yer alan köylerinin %11,43'ü dağlık alanlarda kurulmuştur. Dağ köyü olarak nitelendirilen Yukarıbük, Ortabük, Aşağıbük, Derealan, Gelinsini İnalanı, Osmanoğlu, Bayat köyleri sahanın kuzeyinde Tavşan dağları üzerinde bulunmaktadır. Bu köyler genellikle önceleri geçici bir yerleşme yeri iken zamanla gelişerek daimî iskân sahası haline gelmişlerdir. Geçim kaynağı olarak hayvancılığın önem taşıdığı bu köylerde ekime uygun alanlarda hayvan yemi tercih edilen tahıl tarımı yapılmaktadır. Merzifon ilçesinin kuzeyinde bulunan dağlık alanda ve güneyinde bulunan tepelik alanlarda uzanan sırtlar ve yamaçlar üzerinde kurulan köylerin oranı %31,42'dir. İnceleme sahasının önemli geçiş yolları üzerinde bulunması ve hareketli bir tarihi geçmişe sahip olması, köylerin yamaçlarda yer seçmesinde etkili olmuştur. Fakat yamaçların köylerin sit alanı olarak seçiminde esas önemli unsur, Merzifon depresyonunun dört bir tarafını çevreleyen yüksek kütlelerden inen derelerin kaynak sularının varlığı ve tepelerin önünde verimli ziraat sahalalarının arkasında mera ve günümüzde çalılık veya fundalık halinde bulunan ormanların uzanmasıdır. Bu tarım alanlarında genellikle kuru tarım sistemi uygulanmakla beraber bazı köylerde açılan kuyular vasıtası ile sulamalı tarım gerçekleştirilmektedir. Yamaç köylerinde tarımsal faaliyetlerin yanında yapılan hayvancılık, ova köylerine nazaran daha baskındır.

5.2. Yükselti Basamaklarına Göre Köy Yerleşmeleri

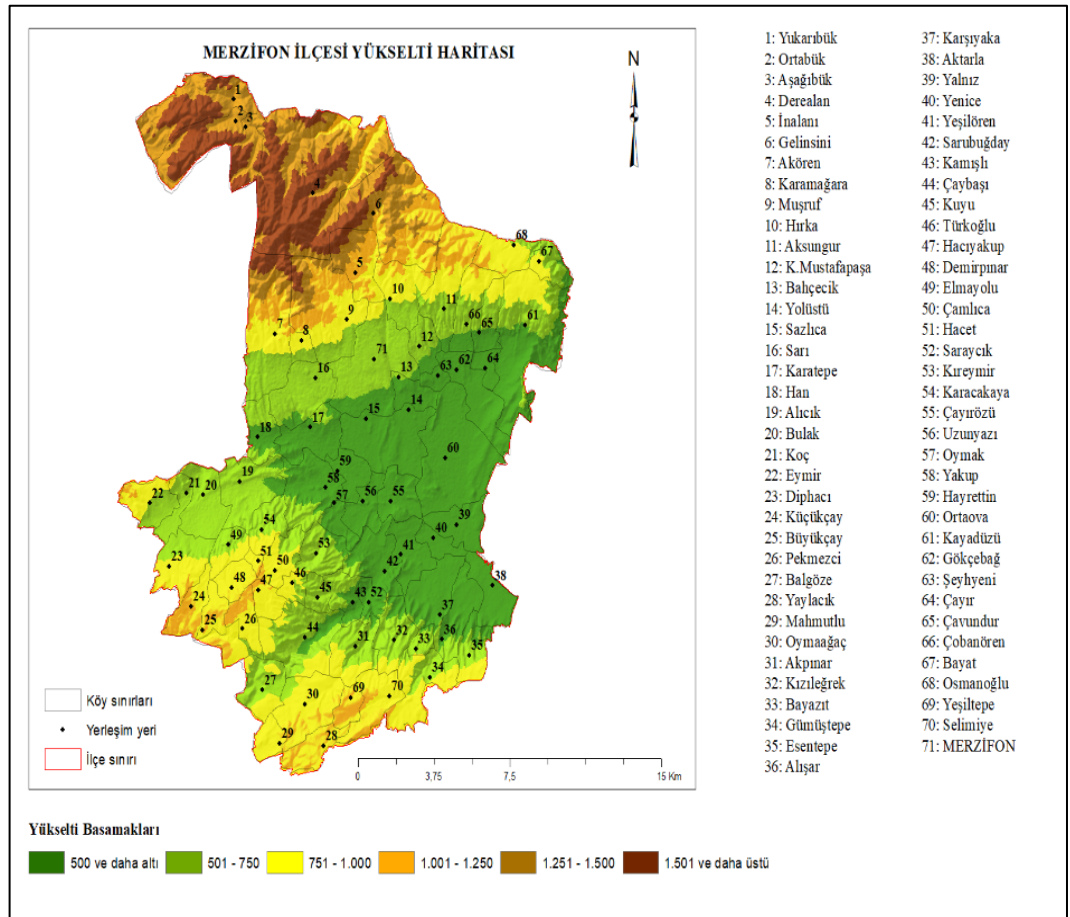
Yükselti, nüfus ve yerleşmelerin dağılışı üzerinde iklim, toprak ve bitki örtüsünü de etkilediği için güçlü bir faktördür. Bu nedenle genellikle ılıman iklim bölgelerinin alçak kesimleri yoğun nüfuslu olurken yüksek bölgelerinde nüfus miktarının azalması yükseltinin nüfusun dağılışı üzerindeki güçlü etkisinin göstergesidir. Sahadaki yükselti basamakları kuzeyde bulunan Tavşan Dağının depresyon tabanından itibaren 1000-1100 m. nispi yükseltisi ile kısa mesafede birden artarak 1.905 m.ye ulaşır. Merzifon depresyonunun kuzey ve güney kesiminde (hatta ilçe sınırları dışında doğu ve batısı) kademeli olarak artan yükselti su kaynaklarını, tarımsal faaliyetlerini ovaya nispeten sınırlandırmakta ve bu da yerleşme sayısını sınırlandırmaktadır. Sahanın kuzeyinde bulunan Tavşan Dağlarında 1000 m. yükseltiden sonra tarımsal faaliyetler zorlaşmakta ve buna bağlı olarak nüfuslanma az olmaktadır Sahanın orta kesimindeki ova ve güneyindeki tepelik alanlarda nüfus ve yerleşmeler yoğunlaşmaktadır (Karadeniz, 2017).

Tablo 4. Yükselti Basamaklarına Göre Köy Yerleşmelerinin Dağılışı

	Yükselti Basamakları						Toplam
	500 ve altı	501-750	751-1000	1001-1250	1251-1500	1501 ve üstü	
Köy Sayısı	24	20	17	4	4	1	70
%	34,3	28,6	24,3	5,7	5,7	1,4	100

Araştırma sahasında toplam 70 adet köy yerleşmesi bulunmaktadır. Belediyeler kanunu ile nüfusu 2000'nin altına inen belediyelerin tüzel kişiliğinin kaldırılmasından Kayadüzü belediyesi de etkilenmiş ve köy statüsüne geri dönmüştür. Öncelikle Merzifon'da köylerin kurulmuş oldukları yerlere bakıldığında genel olarak birbirine çok yakın olduğu görülmektedir (Şekil 4). Şekil 4'ün analizi ile tablo 4 oluşturulmuştur. Köylerin %34,3'ü kuruluş yeri olarak 500 m. ve altında yükseltiyi tarıma müsait arazileri,

su kaynaklarının ve farklı büyüklükte akarsuların varlığı gibi nedenler ile seçmişlerdir. 20 köy yerleşmesi 501 ile 750 m. yükseltileri arasında, 17 köy ise 751-1000 m. yükseltileri arasında bulunmaktadır. Bir başka ifade ile köylerin %87,2'si 1000 m. yükseltinin altındaki arazilerde kurulmuştur (Tablo 4). Sahada tarım alanlarının 1000 m.ye kadar yoğunluk göstermesi ve tarımsal faaliyetlerin buralarda hâkim olması nedeniyle köyler de bu sahalarda yoğunluk göstermektedir. Daha yükseklerde yer alan köylerin sayısı ise tablo ve şekil 4'de görüldüğü gibi daha azdır. Ormanların fazla olmaması ve tarım alanlarının kısıtlı olması yükseklerdeki geçim şartlarını dolayısıyla yerleşmeleri kısıtlamıştır.

Şekil 4. Merzifon İlçesinde Köylerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılım Haritası

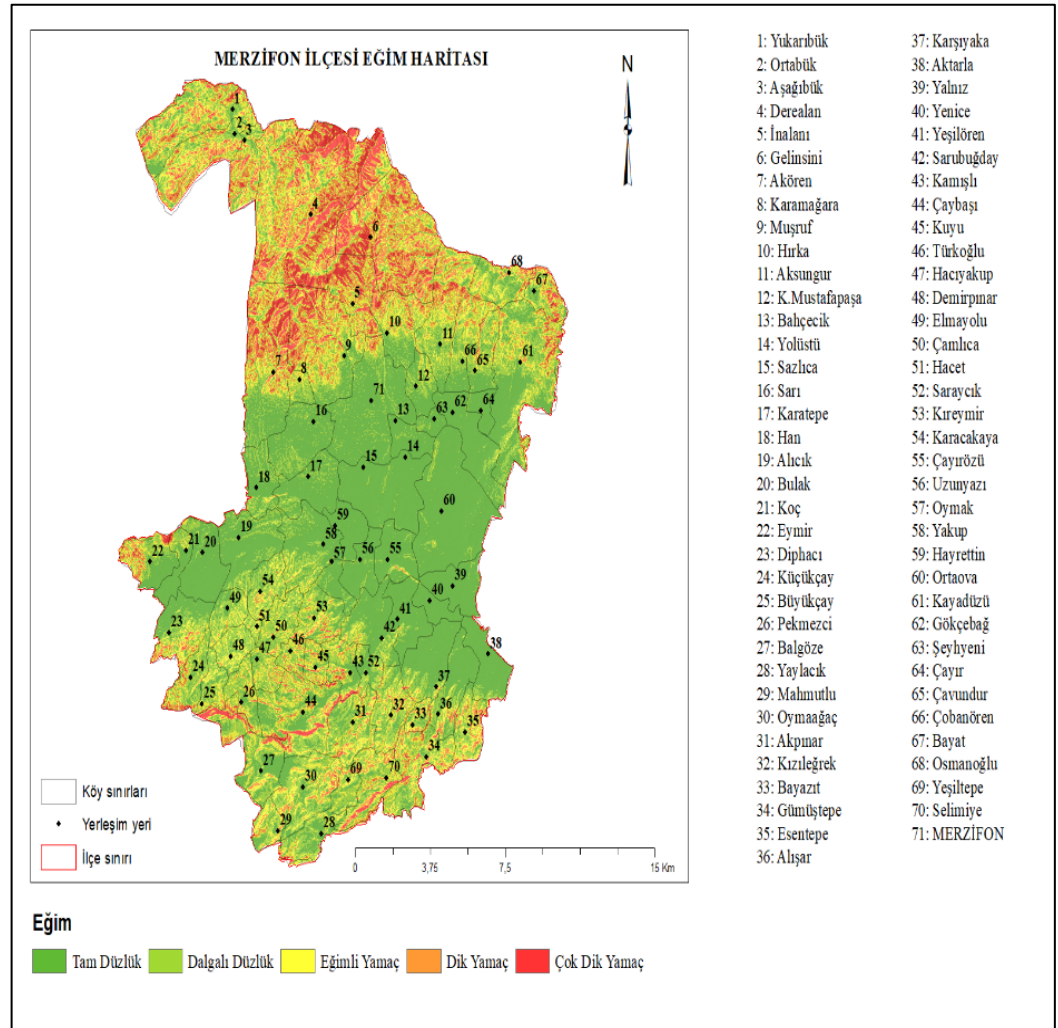
5.3. Arazinin Eğim Durumuna Göre Köy Yerleşmeleri

Genel olarak %0-6 eğim aralığındaki araziler düz ve hafif eğimli, %6-12 orta eğimli ve %12-20 dik, %20-30 çok dik, %30 ve üstü sarp arazi olarak sınıflandırılmaktadır. Düz ve hafif eğimli araziler genel olarak her türlü sosyo-ekonomik faaliyete, orta eğimli araziler ulaşım, tarım, yerleşme ve mera için uygun arazilerdir. Dik eğimli arazilerde tarım ve mera alanları sınırlıdır ve orman olarak kullanıma uygundur. Çok dik ve sarp araziler ise orman ve kayalık alanlardır (Erol, 1993; Elibüyük ve Yılmaz, 2010).

Tablo 5. Merzifon İlçesinde Köylerin Arazinin Eğimine Göre Dağılışı

	Tam düzlük	Dalgalı düzlük	Eğimli yamaç	Dik yamaç	Çok dik yamaç	Toplam
Köy sayısı	20	17	33	-	-	70
%	28,6	24,3	47,1	-	-	100

Merzifon ilçesinde arazi depresyon tabanında düz iken kuzey ve güneye doğru dalgalı düzlükler hâkimdir. Eğimli yamaçlar ise güneydeki bu tepelik alanlarda bulunurken kuzeydeki Tavşan dağlarına çıkıldıkça görülme sıklığı veya yayıldığı arazi artmaktadır. Sahada bulunan 70 köy yerleşmesinin 20 tanesi kuruluş yeri olarak depresyon tabanındaki tam düzlük araziye seçerken, 17'si dalgalı düzlük ve 33'ü eğimli yamaçları seçmiştir (Şekil 5; Tablo 5). Araştırma sahasında dik eğimli ve çok dik eğimli yamaçların yerleşim yeri olarak seçilmediği görülmektedir.

Şekil 5. Eğim Değerlerine Göre Köylerin Dağılışı

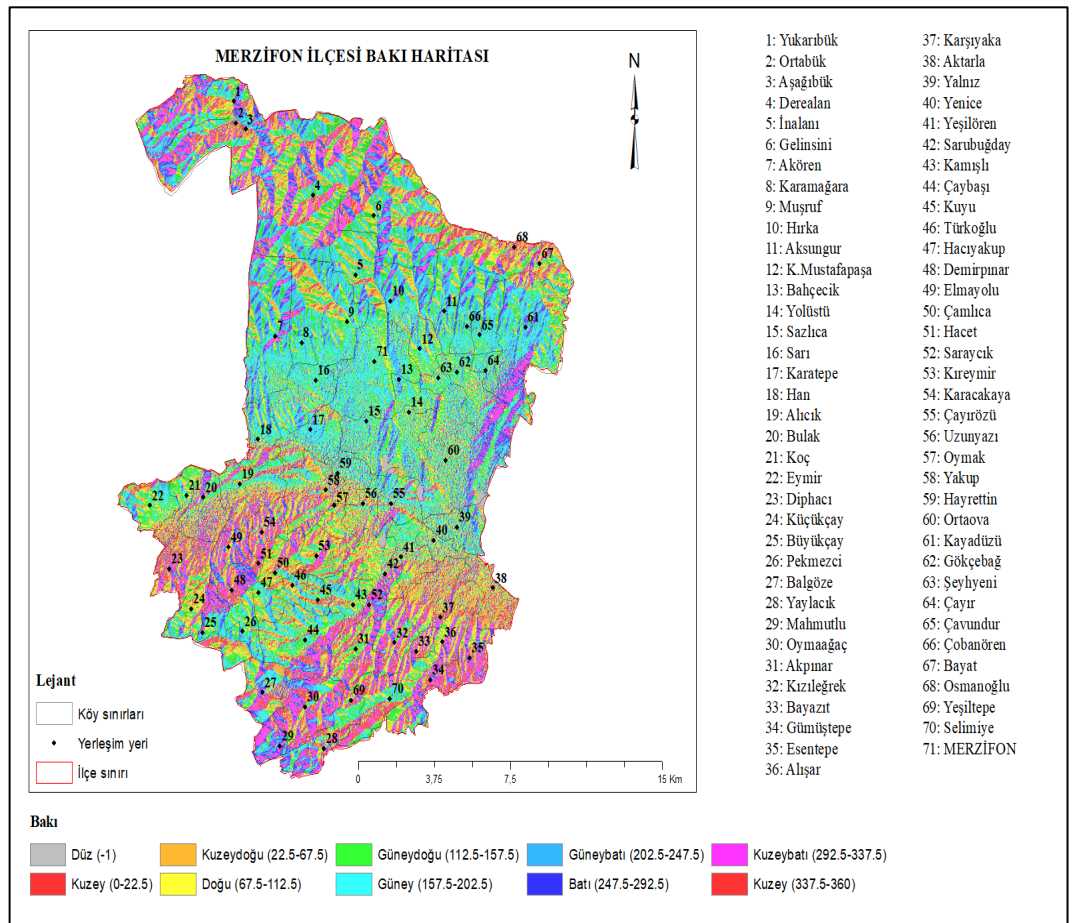
5.4. Bakı Durumuna Göre Köy Yerleşmeleri

Bakı kısaca güneşe göre konum olduğundan dolayı herhangi bir mekânın, sahanın güneş ışınlarından faydalanmasını direkt etkilemektedir. Dolaylı olarak da bitkilerin fenolojik gelişimini veya dönemlerini, mesken ve yerleşmelerin kuruluş yeri tercihini, meskenlerin şeklini ve planının özelliklerini somut ve kültürel anlamda etkilemektedir.

Tablo 6. Bakı durumuna göre köylerin dağılışı

	Kuzey	Kuzeybatı	Kuzeydoğu	Güney	Güneybatı	Güneydoğu	Doğu	Batı	Top
Köy S	1	17	1	9	4	22	15	1	70
%	1,4	24,3	1,4	12,9	5,7	31,5	21,4	1,4	100

Merzifon ilçesi coğrafi olarak genel anlamda kuzey güney yönünde uzanan bir dikdörtgen görünümündedir. İlçenin 70 köy yerleşmesinin 22'si %31,5 oranı ile güneydoğu bakıya sahiptir. Anadolu'da evlerin konumu açısından en çok tercih edilen yönün güney olduğu genel anlamda kabul görmektedir. Ancak, deniz, akarsu, ovaya bakış vb. birçok değişken köylerin ve evlerin kuruluş yerinin tercihinde önemli rol oynamaktadır. Kuzeybatı yönünde kurulmuş köy sayısı 17 iken doğu yönündeki köy sayısı 15'tir. Güney yönünde bakıya sahip köy sayısı 9 olup bu köylerin büyük çoğunluğu Tavşan dağları eteklerinde dağılışı göstermektedir. Dört köy kuruluş yeri olarak güneybatı bakısına sahipken, birer köy de kuzey, kuzeydoğu ve batı yönlü bakıya sahiptir (Şekil 6; Tablo 6).

Şekil 6. Merzifon İlçesinde Köylerin Baki Durumlarına Göre Dağılışı

5.5. Yerleşme Şekli ve Dokusuna Göre Köy Yerleşmeleri

Yerleşmelerin dokusal özellikleri (fizyonomisi) yerleşmeyi oluşturan meskenlerin (ev ve eklentilerin) arazi üzerindeki dağılışı düzeni ile ilişkilidir. Köy yerleşmeleri toplu ve gevşek dokulu olarak ele alınır. Ancak yerleşmelerin fizyonomisinde yerleşme kümeleri (mahalleler) arasındaki mesafe durumu ile mahalle içindeki ev ve eklentilerinden oluşan yerleşme çekirdekleri arasındaki mesafe durumu ayrı ele alınmaktadır. Rölyef özelliği yerleşmeye şeklini veren temel faktördür. Onu iklim, su kaynağı, doğal bitki örtüsü gibi fiziki koşullar takip eder. Sayılan doğal coğrafi koşullar üretim şekilleri, ulaşım, araziden faydalanma yöntemleri, yerleşim planları, sosyal ve kültürel ilişkiler gibi daha birçok beşerî faktörü etkilemektedir (Üçecam Karagel ve Karagel, 2010). Doğal ve beşerî faktörlerin değişik oranlarda birleşimi ile yerleşmelerin fizyonomik görünümü belirlenmektedir.

Merzifon ilçesinde kırsal yerleşmelerin şekillenmesinde doğal faktörlerin etkisi bazı köylerde belirgin olarak hissedilmektedir. Birikinti konisi üzerinde kurulup gelişimini sürdüren Kireymir, Karamağara, Yazıyeri köylerinin şekilleri bir üçgene benzemektedir. Oymak, Ortaova gibi ova köylerinin büyük bölümü bir merkez etrafında halka şeklinde gelişerek dairevi bir şekil almıştır. Ova tabanında bulunan bu köylerin düz araziye sahip olması ve gelişmesine herhangi bir engelin bulunmaması şekillenmesinde etkilidir. Köylerin şekillenmesinde yollar da etkili olmuştur. Sahada yolun iki tarafında gelişimini sürdüren Hayrettin, Yeşilören gibi uzunlamasına dikdörtgen biçiminde gelişim gösteren yol boyu köyleri bulunmaktadır. Bunlar yolların geçişine paralel olarak kurulup geliştiklerinden yerleşme tarihinin çok eski olmadığı yolun tarihi ile bağlantılı olduğu düşünülebilir.

Çalışma sahasında yerleşmelerin daha çok toplu dokulu özelliğinde olmasında yörenin su kaynaklarının mevcudiyeti yanında hareketli tarihi de etkili olmuştur. Asayişin bozuk olduğu dönemler güvenlik nedeni ile köylüleri birlikte yaşamaya zorunlu kılmıştır. Göç ile dışarıdan gelen insanlar birlikte yaşamının güvencesini yaşamak istemekte ve geldiği bölgelerdeki kültürlerini burada sürdürmek istemişlerdir. Yerleşmelerin gevşek ve sıkışık dokulu olmasında köylülerin mali durumunun da etkili olduğu gözlenmektedir. Mali durumu iyi olan ailelerin evlerini diğer evlerden nispeten uzak müstakil olarak inşa etmekte ve gevşek dokuya neden olmaktadır. Köylüler müstakil bir yapının birbirine bitişik olanlardan daha maliyetli olduğunu belirtmektedir.

Birbirine yakın olan ev ve eklentilerinden oluşan köy merkezini (nüveyi) köylülerin iş sahası olan bağ, bahçe ve tarlalar çevrelemektedirler. Böylece kendilerini güvende hisseden köylüler tarım alanlarını da fazla işgal etmemektedir. Çalışma alanında toplu dokulu yerleşmeyi destekleyen ekili tarım şekli hâkimdir. Ayrıca başta Kafkasya olmak üzere yöreye gelen göçmenler kendilerini güvende hissetme duygusuyla genellikle toplu dokulu köy yapısını kurmuşlardır. Evlerin birbirine bitişik olduğu küme (veya yığın) şeklinde köyler Hacet, Demirpınar, Çamlıca Hacıyakup, Türkoğlu örneğinde olduğu gibi birçok köyde görülmektedir. Bu köylerin genelinde ev ve eklentilerin içinde bulunduğu avluların birkaçı birbirine bitişiktir veya birkaç metrelik mesafede yer alırlar. Birkaç avlunun bir arada oluşturduğu kümeler arasındaki mesafe 15-20 m.'yi bulmamaktadır.

5.6. Yüzölçümüne Göre Köyler

Merzifon ilçesinde köylerin büyüklükleri üzerine tespitler yüz ölçüm ve nüfus miktarının bilinmesi ile yapılabilir. Bu nedenle öncelikle ilçe sınırları içerisinde yer alan köy yerleşmeleri yüzölçümü büyüklüklerine göre sınıflandırılmıştır. Araştırma sahasındaki köylerin yüzölçümleri Harita Genel Müdürlüğü (HGM) Atlas uygulamasından köy sınırları sayısallaştırılarak hesaplanmış ve tablo 7'de verilmiştir. Kadastro çalışmalarına göre Merzifon köy yerleşmelerinden yüzölçümü en büyük olanı yaklaşık 89,077 km² alana sahip Derealan Köyüdür. Kayadüzü (39,531 km²), Ortaova (36,833 km²) ve Yakacık (32,387 km²) köyleri sahanın en büyük yüz ölçümlü diğer köyleridir. Hacet (0,889 km²), Şehyeni (2,393 km²) ve Karamağara (3,292 km²) köyleri ise yüz ölçüm bakımından bu sıralamanın sonunda yer almaktadırlar (Tablo 7). Merzifon ilçesinde 23 köy yerleşmesinin toplam yüzölçümü büyüklüğü 17366,8 hektar, 22 köyün ise 27062,6 hektardır. İlçe yüzölçümünün toplam köy sayısı 70'e bölünmesiyle elde edilen köylerin ortalama yüzölçümü 1310,9 hektar olarak tespit edilmiştir.

Merzifon ilçesi köyleri sayı bakımından fazla olmakla beraber yüz ölçüm bakımından çok büyük değildir (Tablo 8). Anadolu'nun iç kısımlarına doğru gidildikçe çok daha büyük yüzölçümlü köylerin sıklıkla görüldüğü bilinmektedir. Örneğin Tapur ve Tuncer (2012) tarafından Konya ili Çumra ilçesinde yapılan benzer çalışmada 80 ve 50 km²'lik yüz ölçüme sahip köyler bulunmaktadır. Araştırma sahasında küçük yüzölçümlü köyler genellikle ilçenin güney ve güneybatısında küçük tepelik alanlarda yer alırken, ova arazilerinde köylerin yüzölçümü artmaya başlar kuzeye Tavşan Dağı'nın yüksek ve eğimli arazisi üzerinde artış göstermektedir. Bir başka ifade ile büyük yüzölçümlü köylerin Tavşan dağlarında bulunduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 7. Merzifon İlçesinde Köylerin Yüzölçümleri

Köy	ha.	Köy	ha	Köy	ha	Köy	ha	Köy	ha
Hacet	88,9	Hacıyakup	512,0	Osmanoğlu	1011,1	Sarı	1559,8	Aksungur	2182,9
Şehyeni	239,3	Saraycık	514,6	Yeşilören	1012,2	Ortabük	1663,5	Çaybaşı	2427,4
Bayazıt	272,1	Mahmutlu	537,9	Aktarla	1012,8	Yakup	1667,3	Yukarıbük	2570,5
Karamağara	329,2	Koç	605,2	Kıyemir	1039,9	Gümüştepe	1752,1	Akören	3183,0
Türkoğlu	366,9	Bahçecik	615,3	Sazlıca	1047,9	Oymağaç	1796,1	Yakacık	3238,7
Çayır	372,3	Elmayolu	635,1	Eymir	1064,8	Alicık	1804,1	Ortaova	3683,3
Kuyu	420,9	Bayat	675,7	Kızileğrek	1097,5	Toplam	10242,9	Kayadüzü	3953,1
Oymak	439,5	Demirpınar	684,6	Balgöze	1122,5			Gelinsini	4116,8
Yenice	450,0	Karamustafapaşa	687,1	Pekmezci	1149,3			Derelan	7490,6
Yeşiltepe	466,1	Büyükçay	698,9	Çobanören	1169,0			Toplam	32846,3
Toplam	4245,3	Hayrettin	732,8	Alışar	1179,2				
		Kamuşlu	756,5	Selimiye	1248,6				
		Uzunyazı	792,8	Akpınar	1270,5				
		Çavundur	797,6	Bulak	1330,4				
		Karacakaya	818,7	Yolüstü	1336,6				
		Esentepe	828,9	Dıphacı	1371,6				
		Küçükçay	843,1	Sarıbuğday	1378,0				
		Çamlıca	885,4	Karatepe	1379,1				
		Yaylacık	903,4	Karşıyaka	1441,5				
		Han	938,8	İnalanı	1451,5				
		Çayırözü	943,3	Hırka	1464,2				
		Aşağıbük	976,0	Gökçebağ	1484,4				
		Yalnız	983,1	Toplam	27062,6				
		Toplam	17366,8						

Kaynak: TÜİK,2022

Bir yerleşmenin yüz ölçümünün büyük olması o yerleşmenin doğal kaynak zenginliği ve çeşitliliğine zemin hazırlamakta ve ekonomik fonksiyonlarının gelişmesini sağlayabilmektedir. Öncelikle yüzölçümü büyük bir kır yerleşmesinin geniş tarım veya orman arazine sahip olma olasılığı yüksektir. Büyük yüzölçümlü köyler yüksek tarımsal üretim ile kalkınırken küçük yüz ölçüme sahip köyler sadece kendini besleyebilmektedir. Bu konuda önemli bir nokta da köylerin yüz ölçümünün niceliği kadar niteliği (arazinin yapısı) de bir o kadar önemlidir. Düz veya hafif dalgalı araziler tarımsal üretim için uygunken engebeli ve taşlık arazilerin üretime dâhil edilmesi oldukça zordur. Üretimde bu tür kısıtlamalar köyden kente yaşanan göçün nedenlerinden birisi olabilir.

Tablo 8. Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Merzifon İlçesi Köy Yerleşmeleri

Yüzölçümü (ha.)	Köy Sayısı	%	Toplam Arazi (ha)	%
100'den az	1	1,4	889	1
101-500	9	12,9	3356,3	3,7
501-1000	23	32,9	17366,8	18,9
1001-1500	22	31,5	27062,6	29,5
1501-2000	6	8,7	10242,9	11,2
2001-2500	2	2,8	4610,3	5,0
2501-3000	1	1,4	2570,5	2,8
3001-3500	2	2,8	6421,7	6,9
3501-4000	2	2,8	7636,4	8,3
4001-4500	1	1,4	4116,8	4,5
4501- 5000	-	-	-	-
5001 ve +	1	1,4	7490,6	8,2
	70	100	91763,9	100

5.7. Nüfusuna Göre Köyler

Merzifon ilçesinin sahip olduğu köylerin ilçe ve il merkezine uzaklıkları, yükselti ve nüfus verileri tablo 3'te verilmiştir. Merzifon ilçesi 971 km² yüz ölçüme sahip olup 0,07köy/km² köy yoğunluğu görülmektedir. Başka bir ifade ile 1000 km² 'ye 0,07 köy düşmektedir. 1990 da Türkiye genelinde 1000 km² ye 44,5, tarım arazisi üzerinde ise 126,5 köy yoğunluğu görülmektedir (Doğanay, 1994). 2000 yılında 100 km²'ye 2,6 iken 2022 yılı verilerine göre 2,3'e düşmüştür. Bu düşüşte 20 büyükşehir statüsündeki illerin sahip olduğu köy yerleşmelerinin mahalle statüsüne sokulmasından yaşandığı kabul edilmektedir. İnceleme sahasında ise köy yerleşmelerinin tarım alanları üzerinde yoğunluğuna bakıldığında 559,5 km² tarım arazisi üzerinde 1 km² araziye 0,12 köy düşmektedir. Bu değerler sahanın yoğun olarak yerleşmeye açıldığını ve yerleşmelerin toplu olduğunu da bir kere daha gösterir.

Merzifon ilçesi 2022 yılı ADNKS sonuçlarına göre 37.387 erkek ve 37.959 kadından oluşan toplam 75.346 nüfusa sahiptir. İlçe merkezi 20 mahalleye sahip olup 62.536 (30.1702 erkek, 31.834 kadın) nüfusa sahiptir (TUIK,2022). Bir garnizon şehri olmasına rağmen kadın nüfusun erkek nüfusa göre fazla olması ilginçtir. Şehrin dışarıya işçi göçü vermesi yüksek muhtemeldedir. İlçeye bağlı köy sayısı 70 olup toplam kır nüfusu 12.810'dur (6685 erkek, 6125 kadın). En uzak köyün kent merkezine uzaklığı 33 km olduğundan şehirde oturanların oranı %83,13 gibi yüksek bir oran göstermekte olup köy nüfusları oldukça düşüktür. Tarım arazisi, suyun varlığı, geçim kaynakları vb. nüfus miktarını etkileyen çok farklı değişkenler arasındadır. Hazırlanan haritalara göre oluşturulan tablo 9 incelendiğinde köylerin ilçe merkezine uzaklığı ile nüfusları arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülür. Ancak köyün bulunduğu yüksekte gibi farklı değişkenler nüfus üzerinde etkilidir. Bir başka ifade ile köyün bulunduğu yükselti arttıkça genel olarak nüfusu azalmaktadır.

Tablo 9. Merzifon Köylerinin İlçe Merkezine Uzaklığı, Yükseltisi ve Nüfusu (2022)

Köy Adı	Mer.Uz. (km)	Yük. m.	Nüfus	E	E	K
Bahçecik	1	660	216	96	92	107
Yakacık	1	910	1.024	531	513	478
Hırka	3	860	241	123	110	99
Sazlıca	3	620	119	58	54	54
Karamustafapaşa	4	720	215	106	106	102
Yolüstü	4	600	263	133	117	119
Sanköy	5	728	317	156	161	146
Gökçebağ	5	586	308	156	145	129
Şeyhyeni	5	605	99	52	42	42
Çayırözü	7	535	133	66	59	67
Çobanören	7	700	191	98	82	78
Aksungur	7	772	155	80	74	71
Karamağara	7	938	162	81	77	76
Hayrettin	7	570	138	62	57	69
İnalanı	7	1130	81	46	46	35
Karatepe	7	640	234	119	110	102
Hanköy	8	640	257	127	127	124
Çavundur	8	665	246	116	112	103
Ortaova	8	525	745	572	386	145
Yakup	8	600	302	146	134	141
Akören	9	950	592	299	292	274
Çayır	9	555	18	9	11	11
Uzunyazı	9	565	114	63	56	40
Oymak	10	615	59	26	27	35
Alıcık	12	764	435	214	197	192
Kayadüzü	12	764	1.415	693	653	666

Saraycık	13	603	60	33	35	27
Sarıbuğday	13	577	351	177	172	165
Yeşilören	13	525	88	47	37	34
Kamışlı	14	640	271	147	132	113
Gelinsini	15	1315	34	21	27	18
Çaybaşı	16	680	394	194	169	176
Çamlıca	16	975	114	65	59	48
Kıreymir	16	710	100	54	55	42
Kızıleğrek	16	770	369	192	176	161
Koçköy	17	750	68	36	31	29
Bayat	18	870	90	52	49	40
Bulak	18	726	323	163	161	155
Elmayolu	18	826	128	69	64	56
Karacakaya	18	820	125	66	59	51
Karşıyaka	18	610	330	167	153	133
Yalnız	19	495	134	72	68	60
Eymir	19	845	262	131	127	125
Osmanoğlu	19	870	64	35	33	28
Akpınar	20	800	182	99	99	87
Diphacı	20	890	252	128	125	123
Yaylacık	20	1285	71	38	31	28
Aktarla	21	485	133	63	53	59
Demirpınar	21	1020	67	39	45	31
Derealan	21	1515	113	65	71	48
Kuyu	21	740	69	35	31	30
Yenice	21	500	51	28	32	31
Alışar	22	635	173	95	83	67
Hacet	22	1039	19	9	10	12
Bayazıt	23	800	84	41	36	31
Küçükçay	24	1085	97	48	41	41
Hacıyakup	25	103	97	50	48	40
Selimiye	25	1020	46	26	28	23
Türkoğlu	25	870	20	13	17	18
Yeşiltepe	25	1050	42	26	20	16
Balgöze	27	815	187	97	91	91
Esentepe	28	790	74	30	32	45
Köyler			13.351	7.011	6685	6125
Şehir Merkezi			61.376	30.181	30.702	31.834
Toplam			74.727	37.192	37.387	37.959

Kaynak: TÜİK,2022

Tablo 10. Nüfusuna Göre Merzifon İlçesi Köyleri

Nüfus Dilimi	Köy Sayısı	%	Toplam Nüfus	%
100 ve daha az	29	41,4	1.811	14,2
101- 200	19	27,2	2.652	20,7
201-300	12	17,2	2.912	22,7
301-400	6	8,6	2.031	15,8
401-500	-	-	-	-
501-600	2	2,8	1.097	8,6
601-700	-	-	-	-
701-800	-	-	-	-
801-900	-	-	-	-
901-1000	1	1,4	991	7,7
1000 ve fazlası	1	1,4	1.316	10,3
	70	1000	12.810	100

Tablo 10 incelendiğinde ilçenin köylerinin 29'u %41,4 oranı ile 100 kişiden az nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Bu köylerde yaşayan toplam kır nüfusunun %14,2'sini oluşturmaktadır. Araştırma sahasında 2022 nüfus verilerine göre 400 ile 500, 600 ile 700, 700-800 nüfus dilimlerinde köy yerleşmesi bulunmamaktadır. Sahada Çayır köyü 22 kişi ile en düşük nüfusa sahip köy iken, Kayadüzü 1316 kişi ile en yüksek nüfuslu köydür.

5.8. Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Köyler

Kırsal alanlarda yaşayan insanlar ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşamlarını sürdürmek için iklim, yeryüzü şekilleri, toprak, su ve bitki örtüsünün elverişliliğine bağlı olarak başta tarım ve hayvancılıkla olmak üzere birçok faaliyet ile uğraşmaktadır. Doğal coğrafi koşullar kırsal nüfusun uğraştığı ekonomik faaliyet alanlarının şekillenmesinde etkilidir. Köy yerleşmeleri uğraştığı birden çok ekonomik faaliyetten baskın olan temel ekonomik faaliyete göre isimlendirilmektedir. Dolayısı ile köyler temel geçim kaynağına birçok şekilde sınıflandırılabilir; ekip biçmeye dayanan (ekinci) köyler, meyve ve sebzeçiliğe dayanan köyler hayvancılığa dayanan köyler, balıkçı köyleri, ormancı köyler, madenci köyler şeklinde sınıflandırılabilir (Arıncı,1997).

Merzifon'un sahip olduğu 55.950 ha tarım alanının neredeyse tamamı 1000 m. yükseltiyeye kadar yoğunluk göstermekte ve ilçenin köylerinin büyük çoğunluğunun dağıldığı zonda yoğunluk göstermektedir. Bir başka ifade ile köy yerleşmelerinin büyük çoğunluğu daha çok yükseltinin az olduğu düz veya dalgalı arazilerde yer almakta ve bu nedenle ilçe köylerinin ekonomisinde tarım ön plana çıkmaktadır. Buna bağlı olarak tarla (ekili) tarımın hâkim olduğu sahada buğday, ayçiçeği, arpa, mısır, şekerpancarı, soğan, haşhaş, nohut gibi ürünleri ekimi ile uğraşan köyler çoğunluktadır. Bahçeci köyler (dikili tarım) ise kiraz, elma, şeftali ve ceviz gibi meyveciliğin geliştiği Sarıbuğday gibi köylerin sayıları oldukça azdır. Bahçecik, Yakacık gibi köylerde geçmişte meyve bahçeleri ve üzüm bağları hâkim iken günümüzde bağlar bahçeler ortadan kalkmış köyler neredeyse ilçe merkezi ile bütünleşmiştir. Merzifon'un ova köylerinde hayvancılık, tarımsal üretimi destekleyen üretim faaliyeti iken yüksek köylerde baskın olarak yapılan faaliyettir.

Hazneci ve Ceylan'ın (2011) 2007 yılına ait Merzifon ilçesinde süt sığırcılığı üzerine yaptıkları araştırmada sahada 69 köyde süt sığırcılığı üretim faaliyeti yapan 357 tarım işletmesi bulunduğu anlaşılmaktadır. Geçmiş tarihlerde köylerde birçok hanede sütü için sığır beslenirken günümüzde bu sayı son derece azalmıştır. Gelinsini, Eğribük, Han köyü gibi otlak ve meralara sahip geçim kaynağı hayvancılık olan köy yerleşmesi sayısı çok azdır. Han köyü gibi ova tabanındaki köylerde ise çiftlik türü tarımsal işletmeler şeklinde hayvancılık yapılmaktadır.

Köy yerleşmeleri orman ile ilişkilerine (ormana göre konumu ve uzaklıkları) göre orman içi, orman kenarı, orman yakını ve orman uzağı şeklinde sınıflandırılmaktadır. Ormanın varlığı ve köyün ormana olan uzaklığı yakacak temini, mesken yapı malzemesi sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca orman tahribatı (tarla açmak, yangın, kesim) sorununun temelinde kır yerleşmesinin ormana göre konumu yatmaktadır (Zaman, 2010). Merzifon ilçesinde doğal bitki örtüsü antropojen etkilerle günümüzde Tavşan Dağı üzerinde görülebilmektedir. Yükseltinin düşük olduğu güney yamaçlarda meşe türlerinden oluşan baltalık ormanlarının üstünde sarıçam ve karaçamlardan oluşan koru ormanları lokal olarak yayılış göstermektedir. Yükseltiyle beraber parçalı halde yayılış gösteren kayın ormanları içerisinde yabancı kiraz, akçaağaç, ayı fındığı, gürgen, ihlamur gibi yapraklı türler bulunmaktadır. Sahadaki 70 köyden Aşağıbük, Derealanı Gelinsini, Ortabük, Yukarıbük orman köyleri olarak isimlendirilebilir.

6. Sonuç

Bu çalışmada Amasya iline bağlı Merzifon ilçesi köy yerleşmeleri ele alınmış ve yerleşme coğrafyası açısından değerlendirilmiştir. Merzifon, kuzeyden Vezirköprü (Samsun), kuzeydoğudan Havza (Samsun), doğudan Suluova, batıdan Gümüşhacıköy, güneyden Amasya merkez ilçe ve Mecitözü (Çorum) ilçeleri ile sınırlara sahiptir. Araştırma sahası İç Anadolu ile Karadeniz Bölgesinin kesişme noktasında olmasından

dolayı doğal çevre koşulları geçiş özelliği göstermektedir. Nüfus, yerleşme, ekonomik faaliyetler gibi beşerî özellikler de mevcut doğal çevre koşullarına göre şekillenerek her iki bölgeye benzer ancak kendine özgü bir karakter sergilemektedir.

Merzifon ilçesi 971 km² yüzölçümü ile Anadolu'nun ilçeleri arasında çok büyük bir ilçelerden biri değildir. Ancak köy sayısı bakımından 70 köy fazladır. Bir başka ifade ile köy yoğunluğu (0,07 köy/km²) yüksektir. Örneğin Pekkirbızlı (2018) tarafından yapılan araştırmada Mersin Mut ilçesi 2.554 km² yüz ölçüme sahip olup 91 köy yerleşmesi bulunmaktadır (0,03 köy/km²). İlçe geniş bir alan kaplamadığından, arazisi üzerinde çok farklı iklim tipi veya özellikleri göstermediğinden köy yerleşmeleri birbirinden çok farklı özellikler göstermemektedir. Bu köy yerleşmelerinin homojen bir görünüm sergilediği anlamına gelmemektedir. Yükseltiyle beraber sıcaklık, yağış rüzgâr vb. iklim elemanlarının değişmesi, bitki örtüsü ve ekonomik faaliyetlerin değişmesi ile kırsal yerleşmelerde ve görünümde değişikliklerin hissedilmesi son derece doğaldır.

Merzifon ilçesinde kırsal yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde jeomorfolojik, jeolojik, iklim, hidrolojik özellikler gibi doğal, ulaşım, güvenlik vb. beşerî coğrafya özelliklerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Özellikle doğal coğrafi şartların yerleşim yeri ve dokusu üzerindeki etkisi belirgindir. Merzifon merkezi bir coğrafi konuma sahiptir ve sahada depresyonu kuzeyden çevreleyen Tavşan Dağlarının dışında yerleşmeyi ve ulaşımı engelleyen doğal engebe bulunmamaktadır. Merzifon ilçesinin konumu, yeryüzü şekilleri gibi doğal, önemli bir askerî nüfus barındırması, ulaşım elverişliliği gibi beşerî coğrafya koşulları ilçe halkının sosyo-kültürel olarak daha dışa dönük bir toplum yapısına sahip olmasına neden olmuştur. Bu da örneğin ilçede okur-yazarlık oranının yüksek olmasına katkı sağlamıştır (Çoban, 2013). Merzifon İstanbul-Samsun D-100 devlet karayolu üzerindedir. Köyleri birbirine ve ilçe merkezine bağlayan ulaşım koşulları gelişmiştir. İlçede kırsal yerleşmelerin %80'nin yerleşmeye uygun ova tabanı ile kuzey ve güneydeki yamaçlarda kurulduğu belirlenmiştir. Ayrıca yerleşmelerin yer seçiminde su kaynakları varlığı da etkili olmuş birçok yerleşme Tersakan Çayı ve kollarının kenarında sıralanmış ve diğer doğal ve beşerî coğrafya koşulları ile birlikte toplu dokulu yerleşme özelliğini sergilemişlerdir.

Yöre tarihi dönemler boyunca kolay işlenebilen düz ve verimli alüvyal toprakları, ulaşım elverişliliği, iklim konforu sağlaması ile yerleşme açısından insanların tercihi olmuştur. Merzifon ilçesinde 2021 yılında 1 kent (Merzifon ilçe merkezi) ve 70 köy yerleşmesi bulunmaktadır. 2022 yılı ADNKS sonuçlarına göre Merzifon ilçesi sınırları içinde toplam nüfus 75.346 olup, bunun 12.810'i köylerde yer almakta ve ilçe nüfusunun %17' si kırsal kesimde yaşamaktadır. Belirlenen bu oran kırsal olandan olan göçün büyüklüğünün göstergesidir. Köy yerleşmeleri orman alanları ile olan ilişkilerine göre bakıldığında günümüzde orman içi köyü olarak sınıflandırılabilir özellikte yerleşmeye rastlanılmamaktadır (Orman tahribatı nedeniyle). Sahada 7 köy orman sahalarına yakın bulunmaktadır.

Merzifon ilçesi köyleri ilçe merkezine çok yakın mesafede ve birçoğu ulaşım açısından uygun koşullara sahip olmasına rağmen nüfus kaybetmektedir. Nedenlerinin disiplinler arası (sosyolojik, ekonomik vb.) olarak ele alınarak incelenmeli kırsalın terk edilmesinin önüne geçilmelidir. Tarım ve hayvancılık ile geçinen halkın bilinçlenmesi sağlanmalı. Birçok kırsal kalkınma projelerinin desteklenmesinde engel teşkil eden arazi toplulaştırılmalarına önem verilmeli, hisseli tapuların birleştirilmesi için kamuda kolaylaştırıcı uygulamaların getirilmesi önerilmektedir. Kooperatifleşmeye önem verilmeli, teşvik ve hibeler ile kırsal üretim desteklenmeli kırsal sosyo-ekonomik yönden gelişimi sağlanmalıdır. Organik tarım veya kırsal turizm değerlendirilmeli. Alt yapı çalışmalarına doğal gaz, internet vb. hizmetler de eklenmeli ve iyileştirilmelidir.

Araştırma sahası Merzifon ilçesinin sahip olduğu doğal şartların ve beşerî özelliklerin kır yerleşmelerini şekillendirdiği açıktır. Kır yerleşmelerinin de kırsal ekonomiye yön vermektedir. Yörenin kır potansiyelinin belirlenmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilirliği açısından Merzifon ilçesi köy yerleşmelerinin coğrafi

özelliklerinin durum tespiti çalışması önem arz etmektedir. Değişik bölgelerde benzer çalışmaların uygulanması Türkiye'nin kır potansiyelini ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- Arıncı, K. (1997). Ahlat'da doğal barınaklar mağara konutlar ve bazı prehistorik yerleşme izleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 109, 183-208.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Çoban, A. (1996). Aşağı Kızılırmak ve Yeşilirmak Arasındaki Sahanın Bitki Coğrafyası, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Çoban, A. (2013) Amasya'da Nüfusun Eğitim Durumu, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(1), 357-374
- Demirbağ, U. & Urfaloğlu, N. (2019). Çankırı merkez ilçe geleneksel konutlarının cephe biçimlenişi. *Art-Sanat Dergisi*, (11), 71-100.
- Doğanay, H. (1994). *Türkiye beşeri coğrafyası*. Gazi Büro Kitabevi: Ankara
- Doğanay, H., Özdemir, Ü., Şahin, İ.F. (2003). *Coğrafyaya giriş 2 genel beşeri ve ekonomik coğrafya*, Aktif Yayınları, Erzurum.
- Elibüyük, M. Yılmaz, E. (2010). Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğitim Grupları, *Coğrafi Bilimler Dergisi CBD*, 8(1), 27-55
- Erer, S. (1983). *Merzifon depresyonu ve yakın çevresinin jeomorfolojik etüdü*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No.3100, İstanbul
- Erol, O. (1993). Ayrıntılı Jeomorfoloji Haritaları Çizim Yöntemi." İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni, 10, 19-37.
- Esen, F. & Avcı, V. (2017). Tunceli ilinde topoğrafik faktörlere göre (yükselti, eğim, bakı) yerleşmelerin ve nüfusun dağılışı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (51), 376-389.
- Eysenbach, G., & Köhler, C. (2002). How do consumers search for and appraise health information on the world wide web? Qualitative study using focus groups, usability tests, and in-depth interviews. *BMJ*, 324(7337), 573-577
- Hazneci, E. Ceyhan, V. (2011). Amasya ili Merzifon ilçesinde süt sığırcılığı yapan tarım işletmelerinde risk Analizi, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 24(2), 109-114
- Hatch, J. A. (2002). *Doing qualitative research in education settings*. Albany: State University of New York Press.
- Hüsametdin, H. (1986). *Amasya tarihi 1*, (Sadeleştiren: A. Yılmaz, M Akkuş) Ankara.
- İskender, P. (2007). I. Dünya Savaşı Öncesinde ve Savaş Sırasında Amasya Sancağının Nüfus Sayısı, I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Amasya, 13-15 Haziran 2007, I. Kitap, 373-401
- İzbirak, R.(1996). *Türkiye II*, Düzenleyen: Cemal Kurnaz, Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul
- Üççam Karagel, D. & Karagel, H. (2010). Kadirli İlçesi'nde Kır Nüfusunun Dağılışı ve Yoğunluğu, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2),1-28
- Karadeniz, B. C. (1999). Merzifon Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma, [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Karadeniz, B. C. (2017). Merzifon ilçesinin nüfus özellikleri, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 119-137
- Malterud, K. (2001). Qualitative research: Standards, challenges, and guidelines. *The Lancet*, 358(9280), 483-488
- Merriam, S. B., & Grenier, R. S. (2019). *Qualitative research in practice: Examples for discussion and analysis*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.
- R K, (2000). *Merzifon Guide*, RK Studyo Ajans, Yeni Yol Matbası, İzmir
- Özcan, U. (2010). 19. yy.'da Merzifon'da iskân edilen Kafkas muhacirleri. H. Babacan (Ed.) *Geçmişten Günümüze Merzifon içinde*, (41-61), Ankara: Merzifon Bel.Yay.
- Özçağlar, A. (1996). Türkiye idari coğrafyası bakımından köy, bucak, ilçe, il ve belde kavramları üzerine düşünceler, *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, 7-24.

- Özçağlar, A. (2009). *Coğrafyaya giriş*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara
- Özçağlar, A. (2015). *Yönetmelik coğrafya*, Ankara: Nika Yayınevi
- Özşahin, E., Eroğlu, İ. & Pektezel, H. (2016). Erzincan ilinde yerleşmelerin ve nüfusun yükselti basamaklarına göre Dağılışı. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX-I. 143-156.
- Pekkırızlı, T. (2018). Mut (Mersin) İlçesinde Kırsal Yerleşmeler, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- Strabon, (2000). *Geographika- antik Anadolu coğrafyası-* Kitap XII, XII, XIV. (A. Pekmen, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Basımevi, İstanbul
- Taş, B. (2011). Sandıklı ilçesinde doğal yapının kır yerleşmeleri üzerindeki etkileri, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16, 143-162
- TUİK (2022). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-202249685#:~:text=T%C3%99>
- Tunçdilek, N. (1986). *Türkiye'de yerleşmenin evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yay. No: 3367, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay. No:4, İstanbul
- URL 1. <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=AMASYA>
- URL 2. <https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>
- Yılmaz, C. (2019). Türkiye kırsal yerleşme coğrafyası Literatürü, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 17(34), 519-560.
- Yurdusever, Ş. (2004). Bulutların içinde bir Çerkes köyü: Tavşandağ, *Nart Dergisi*, 7(37), 50-52.
- Yüksel, A. (1996). Merzifon halkevi ve Tavşan Dergisi, *Tebikeç*, 169-188.
- Zaman, M. (2010). Yerleşme coğrafyası, C. Şahin (Ed.) *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya* içinde (109-135). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur. (Çalışmamız etik onay gerektirmemektedir. Web ortamına sunulmuş ikincil veriler kullanılarak veri havuzu oluşturulmuştur.

Yazar Katkısı: Cemile BAHTİYAR KARADENİZ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None. (Our study does not require ethical approval. A data pool was created using secondary data submitted to the web.

Author Contributions: Cemile BAHTİYAR KARADENİZ (100%)

Çeşitlilik Yönetiminin Örgütsel Bağlılık ile İlişkisinin Hizmet Sektöründe İncelenmesi*

Koray KARTALKAYA¹, Nilay ORBAY İÇAÇAN²

¹ Uludağ Üniversitesi, İşletme, Yönetim ve Organizasyon (Doktora Öğrencisi) kartalkayakoray@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9558-7614.

² Öğretim Görevlisi, Keles Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Programı, İşletme Yönetimi nilayorbay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1030-6607

Öz: Çeşitlilik yönetimi üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların olumlu etkileri ve olumsuz etkileri olarak iki kanaldan ilerlediği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı çeşitlilik yönetimi uygulaması ile çalışan bireyin örgütsel bağlılıkla ilişkisini ölçmek ve alt kademe, orta kademe ve üst kademe farklılıkları ile eğitim düzeyinin çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık üzerinde bir fark yaratıp yaratmadığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda hizmet sektörü olarak Bursa, İstanbul ve Muğla illerinde faaliyet gösteren üç otelin alt kademe, orta kademe ve üst kademe çalışanlarından veri toplanmıştır. Anketler online şekilde yapılmış ve 155 kişiden geri dönüş alınmıştır. Yapılan analizler sonucu; çeşitlilik yönetimi uygulaması ile çalışan bireyin örgütsel bağlılığı üzerinde pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Kademe (alt, orta, üst) farklılıklarının çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık üzerinde anlamlı bir fark yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Eğitim düzeyindeki farklılıklar çeşitlilik yönetimi ile anlamlı bir fark yaratmazken, örgütsel bağlılığın alt boyutlarından olan devam bağlılığı ile normatif bağlılık alt boyutu üzerinde anlamlı bir fark yarattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çeşitlilik, Çeşitlilik Yönetimi, Örgütsel Bağlılık

Jel Kodları: D2, D23, L2

Examining the Relationship Between Diversity Management and Organizational Commitment in the Service Sector

Abstract: When the studies on diversity management are examined, it is seen that the studies progress through two channels as positive effects and negative effects. The aim of this study is to measure the relationship of the individual working with diversity management practice and organizational commitment and to reveal whether the differences in the lower, middle and upper levels and whether the level of education makes a difference on diversity management and organizational commitment. In this direction, data were collected from the lower, middle and upper-level employees of three hotels operating in the provinces of Bursa, Istanbul and Muğla as the service sector. The surveys were conducted online, and 155 responses were received. As a result of the analyzes made; It has been determined that there is a positive relationship between the diversity management application and the organizational commitment of the individual working. It was concluded that the level (lower, middle, upper) differences did not make a significant difference on diversity management and organizational commitment. While differences in education level did not make a significant difference with diversity management, it was determined that it made a significant difference on continuance commitment and normative commitment sub-dimensions of organizational commitment.

Keywords: Diversity, Diversity Management, Organizational Commitment

Jel Codes: D2, D23, L2

Atıf: Kartalkaya, K.; İçaçan Orbay N. (2023). Çeşitlilik Yönetiminin Örgütsel Bağlılık ile İlişkisinin Hizmet Sektöründe İncelenmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 317-328. <https://doi.org/10.30586/pek.1356339>

Geliş Tarihi: 06.09.2023

Kabul Tarihi: 27.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

* Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi Araştırma ve Yayın Etik Kurulunun 26.05.2023 tarih ve 2023-05 sayılı kararıyla bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun bulunmuştur.

1. Giriş

Yaş, cinsiyet, etnik köken, sosyal, kültürel, bilişsel farklılıklar, kişilerin tutum, inanç ve değerlerindeki farklılıklar çeşitliliği oluşturan unsurlardır (Miliken ve Martins 1996, s.97-99; Harrison vd.1998, s. 405-414). Kendi içinde çeşitliliği barındıran örgütler gitgide daha da çeşitli hale gelmeye başlamışlardır. Bu durumun nedenleri arasında en iyisini elde etme çabası, çeşitli iş gücüyle pazarda daha çeşitli müşteriye ulaşma çabası ya da çeşitli işgücünün yaratıcılık, yenilik ve problem çözme gücü sağladığı düşüncesiyle rekabet elde etme çabasıdır (Konrad, 2003, s.5). Çünkü etkili bir şekilde yönetilen çeşitlilik ile maliyet, pazarlama, yaratıcılık, kaynak edinimi, problem çözme ve örgütsel esneklikte sağlanabilecek ve rekabet avantajı elde edilebileceği öne sürülmektedir. (Cox ve Blake 1991, s. 45). Ayrıca etkili şekilde yönetilen çeşitlilik ile çalışanın işi bırakma durumunun azalacağı (Gonzalez ve DeNisi, 2009, s.36), iş gücü verimliliğini arttıracığı da ifade edilmektedir (Armstron vd., 2010 s.987). Çeşitliliğin olumlu etkileri üzerinde odaklanan çalışmalar olduğu kadar olumsuz etkileri üzerinde odaklanan çalışmalarda mevcuttur. Çeşitliliğin fazla olduğu örgütte örgütsel bağlılığın azaldığı, cinsiyet ırk ve yaş olarak farklılık gösteren bir grupta çalışan devir oranının ve devamsızlığın yüksek olduğu (Milliken ve Martins, 1996, s.408), gruplar arasında koordinasyon güçlüğüne neden olduğu, cinsiyet farklılıklarının örgütsel bağlılık üzerinde olumsuz etki yarattığı (Tsui vd., 1992) üzerine yapılan çalışmalarda mevcuttur. Görüldüğü üzere çalışmalar iki kanaldan ilerleme göstermiştir. Bu araştırmanın ilk amaçlarından birisi, araştırmanın hangi kanala dahil olduğuna açıklık getirmektedir. Diğer taraftan çeşitlilik yönetimin sağladığı avantajların yanında örgütsel bağlılık ile olumsuz ilişki oluşturduğu görülmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın diğer amacı çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılıkla ilişkisinin hangi kanala dahil olduğuna açıklık getirmektir. Dolayısıyla çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılıkla ilişkisinin ne olduğunu anlamaktır. Ayrıca çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılıkla ilişkisinde alt, orta ve üst düzey çalışanların, çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılıkları arasında farklılık var mıdır? Alt, orta ve üst düzey çalışanlar eğitim farklılıkları mevcuttur. Bu durumda eğitim düzeyi farklı olan çalışanların, çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılıkları arasında farklılık oluşmakta mıdır?

Çalışmada çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık kavramları ve geliştirilen modele dayalı olarak analiz sonuçlarına açıklık getirilmiştir.

2. Literatür Taraması

2.1. Çeşitlilik Yönetimi

Çeşitlilik yönetimi kavramı ilk kez ABD’de ortaya çıkmış olan bir kavramdır (Easty vd., 1995 s.1; Miller ve Rowney, 1999, s. 307). Çeşitlilik yönetimi, farklılıkları oluşturan insanların maliyetten öte örgüt için stratejik amaca yönelik olarak kullanılmasıdır (Hays-Thomas, 2004, s.12). Bu amaç altında öncelikli olarak çalışan kişilerin farklılıklarına değer vermeyi gerektirir ve böylelikle çalışanlar potansiyellerini örgütün stratejik amaç ve hedefleri doğrultusunda kullanabileceklerdir. Böyle bir iş ortamının sağlanmasıyla çeşitliliğin sahip olduğu farklı fikir ve bakış açıları işletme için avantaj yaratabilecek, bu durumda işletmeye rekabet üstünlüğü kazandırabilecektir. (Bogaert ve Vloeberghs, 2005, s.484). Çünkü Konrad (2003)’e göre rekabet gücü çeşitliliği olan iş gücünün yaratıcılık, yenilik ve problem çözüme etkili olmasından gelmektedir. Ayrıca küresel ekonominin gerekliliği de çeşitli iş gücüne sahip olmayı gerekli kılmaktadır. İşletmelerin elde ettiği iş gücü çeşitliliği örgüt içinde olduğu kadar pazarda da çeşitlilik gösteren müşteriye ulaşmayı sağlayabilmektedir. (Konrad, 2003, s.5).

Cox ve Blake (1991)’ de, çeşitlilik yönetimi ile maliyet, pazarlama, yaratıcılık, kaynaklara ulaşım, oluşan sorunları çözme ve organizasyonel esneklik, verimliliğin, etkinliğin ve karlılığın sağlanabileceğini savunmaktadırlar. (Cox ve Blake 1991, s.45). Çeşitliliğin yönetimi işyeri ahlakından çalışanın üretkenliğine, kabul edilir yönetim uygulamalarından yasal risk faktörlerine kadar değişen sorunlara çözüm getirilebilir.

(Bergen vd.,2002). Farklı bakış açlarına sahip insanların varlığı, hem sorunla ilgili alternatif çözümlerin yaratılmasını (Bantel ve Jackson, 1989, s.108) hem de yenilikçi ve yaratıcı kararların oluşmasını sağlayabilmektedir (Bantel ve Jackson, 1989, s.118).

Gonzalez ve DeNisi (2009) insanların kültürel farklılıkların çeşitli bilgi ve anlayışlara yol açtığını anladıklarında üretkenliklerinin arttığını, destekleyici bir çeşitlilik ikliminin ise daha düşük önyargı, çatışma ve sosyal kategorizasyon sağladığını ayrıca çeşitliliğin yaratıcılık üzerinde olumlu etki yarattığını bulgulamıştır (Gonzalez ve DeNisi, 2009 s. 25). Destekleyici çeşitlilik ortamının cinsiyet açısından farklı olan bireylerin işi bırakma olasılıklarıyla ters orantılı etki yarattığı belirtilmiştir (Gonzalez ve DeNisi, 2009, s. 36). Ayrıca Armstron vd. (2010) ise çeşitlilik yönetim sistemlerinin varlığının işgücü verimliliğini artırdığını tespit etmiştir (Armstron vd., 2010, s.987). Gordon (1992) tarafından yapılan bir çalışma, farklılık yönetiminin verimliliği arttırdığını ortaya koymuştur. Çeşitliliğin, çalışanların iş yerinde daha motive olmalarını ve daha yüksek bir performans sergilemelerini sağlamaktadır. Bu da örgütün genel verimliliğini arttırmaktadır. Rice (1998) tarafından yapılan bir çalışma ise farklılık yönetiminin inovatif çözümler geliştirme becerisini arttırdığını göstermiştir. Farklı düşünce tarzları ve deneyimler, farklı bakış açıları ve perspektiflerin bir araya gelmesini sağlayarak yeni ve etkili çözümlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmalar, çeşitlilik yönetiminin çeşitliliğin örgütsel performansla olumlu yönde ilişkili olduğunu ve çeşitliliğin yönetiminin birçok alanda olumlu etkileri olduğunu desteklemektedir.

Çeşitlilik yönetimi üzerine yapılan çalışmalar çeşitlilik yönetimin sağladığı fırsat ve avantajlar üzerine odaklansa da bazı çalışmalarda Milliken ve Martins, (1996), Tsui vd., (1992) çeşitliliğin çalışanlar arasında çatışmaya neden olduğu, işi bırakma oranlarını artırdığı ve örgütsel bağlılığı olumsuz anlamda etkilediği üzerinedir. Her ne kadar avantajlarından bahsedilse de tek ve en iyi yol olma ihtimalinin düşük olduğu söylenebilir.

2.2. Örgütsel Bağlılık

Örgütsel bağlılık psikolojik bir boyuttan oluşmaktadır bu sebeple çalışan bireyler örgütün devamlı bir üyesi olma kararını alabilmektedirler (Meyer ve Allen, 1996, s. 255). Örgüte bağlılık yaşayan bir çalışan, örgütsel amaç ve değerlere bağlı kalarak örgütte gönüllü çalışmalarda bulunabilecek ve örgüte devamlılık konusunda aile üyesi gibi davranabilecektir. (Mowday ve diğ, 1979, s.227; Steers, 1977, s.46). Buna ek olarak Meyer ve Allen, 1997, duygusal, devam ve normatif bağlılık olarak örgütsel bağlılığı üç boyuta dayandırmıştır. Duygusal bağlılığı çalışanların kendi istekleri doğrultusunda yaşadıkları bağlılık olarak tanımlamıştır. Devam bağlılığını çalışanın zorunluluk sonucu devam etmesi olarak ifade etmiştir. Devam bağlılığında çalışan işe devam etme ve devam etmeme durumunu kıyaslamakta ve işe devam etmemesi sonucu yaşayacağı zorlukları ve karşılaşacağı maliyeti kıyaslayıp zorunluluk nedeniyle devam etmektedir. Normatif bağlılıkta ise çalışan görev duygusu nedeniyle bağlılık hissettiğini ifade etmişlerdir (Meyer veAllen, 1997, s.11). De Clercq ve Rius (2007) tarafından yapılan bir araştırmada, Meksika'daki küçük ve orta ölçekli işletmelerde çalışanların bağlılık rolleri incelenmiştir. İş görenlerin pozisyonları, çalışma süreleri, psikolojik güvenlik ve anlamlılık alguları, örgütsel iklim hakkındaki düşünceleri ve hisleri, örgütün çabası gibi faktörlerin tümünün örgütsel bağlılıkla pozitif ilişkili olduğu bulunmuştur (De Clercq & Rius, 2007:467-490). Boezeman ve Ellemers (2008) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, örgütsel bağlılığın gönüllü çalışanlar arasında en önemli motivasyon faktörü olduğu görüşü benimsenmiştir. Bu araştırmada, örgütsel bağlılık ile gurur ve saygı arasında doğrudan ve olumlu bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Boezeman & Ellemers, 2008:159-172). Demirel (2008), örgüte güvenin örgütsel bağlılık üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırmada, iş görenin örgüt ve yöneticilere olan güveninin duygusal bağlılık ve devam bağlılığını olumlu yönde etkilediği, ancak normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı belirlenmiştir (Demirel, 2008:180-194).

Sonuç olarak, örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışan uyumluluk gösterecek, üretkenlik sağlayacak, işe devamsızlık ve geç kalma azalacak ve örgüte daha az maliyet yaratacaktır (Mathieu ve Zajac, 1990, ss. 171-172). De Clercq ve Rius (2007), Oh ve Wee, 2016; Patiar ve Wang, 2016; Jaiswal ve Dhar, 2015; Fu ve Deshpande, 2014; Kehoe ve Wright, 2013 gibi araştırmacılarında yapmış olduğu çalışmalar buna dayanak oluşturmaktadır.

2.3. Çeşitlilik Yönetiminin Örgütsel Bağlılıkla İlişkisi

Mowday, Porter ve Steers (1982) kişisel faktörleri, demografik faktörleri ve çalışma hayatına ilişkin faktörleri örgütsel bağlılığı etkileyen faktörler olarak ele almaktadır. Yaş, cinsiyet, tecrübe, işin önemi, işin güvenliği, medeni durum, verilen ödüller, iş saatleri, liderlik davranışlar, kademe ve statü örgütsel bağlılığı etkileyen faktörler olarak belirtilmektedir (Aven vd., 1993, s.648). Çalışanların örgüte bağlılığı örgütün devamlılığı için önem oluşturduğuna göre örgütlerde çalışanların bağlılığını artırmak için bu faktörler üzerinde durmalı ya da bunlara yenilerini eklemelidir. Çeşitlilik yönetimi uygulaması da örgütsel bağlılığı sağlayan faktörlerden birisi midir? Yukarıda da ifade edildiği gibi bu konuda yapılan çalışmalara baktığımızda iki kanaldan ilerleyen bir durumun var olduğu görülmektedir. Literatürün bir tarafı çeşitlilik yönetimin fırsat, avantaj ve örgütsel bağlılığı artırmadaki etkisinden bahsederken diğer tarafı çeşitliliğin çalışan bağlılığı üzerinde olumsuz etki yarattığı bununda işi bırakma performansı düşürme vb. gibi olumsuz durumlara yol açtığı üzerinde durmaktadır.

Memduhoğlu, (2007), Gider ve Şencan, 2009, Bulşu ve Gümüş (2018), Fettahoğlu ve Tatlı (2015) Kurtulmuş (2016), Kulualp ve Demir (2020) gibi çalışmalar incelendiğinde çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılık ile olumlu bir durum içerisinde olduğu görülmektedir.

3. Araştırmanın Yöntem ve Analizleri

3.1 Amaç ve Örneklem

Bu çalışmada amaç, çeşitlilik yönetimi uygulamasının çalışanların örgütsel bağlılıkları ile ilişkisini belirlemek ve demografik özelliklerden olan çalışanın örgüt içi pozisyonunun ve eğitimin durumunun çalışanların çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık alguları üzerinde fark yaratıp yaratmadığını araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın örneklemini Bursa, İstanbul ve Muğla'da faaliyet gösteren otelde çalışan alt, orta ve üst kademe çalışan personeller oluşturmaktadır. Örneklem olarak bu üç şehrin seçilmesinin sebebi turizm şehri olmalarıdır. Çalışanların her kademededen seçilmesinin sebebi ise bu zamana kadar yapılmış olan çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık çalışmalarında alt orta ve üst kademe personelin çeşitlilik yönetimi uygulaması ve örgütsel bağlılık algılarının çalışılmamış olmasıdır.

3.2 Yöntem

Çalışmada anket yöntemi ile veri toplanmıştır. Anketler online şekilde yapılmış ve 155 kişiye ulaşılmıştır. Balay ve Sağlam (2004) tarafından geliştirilen ve toplam 30 sorudan oluşan "eğitimde farklılıkların yönetimi ölçeğinin uygulanabilirliği" ölçeği ve Wasti (2000)'nin 25 soru ve duygusal, devam ve normatif bağlılık boyutlarından oluşan örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır. Duygusal bağlılık 8, devam bağlılığı 7, normatif bağlılık 10 sorudan oluşmaktadır. Ölçekler 5'li likert şeklindedir.

3.3 Analiz Teknikleri

Araştırma nicel çalışmadan oluşmaktadır ve veriler SPSS istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Anlamlılık düzeyi 0,05 kabul edilmiştir. Ölçeklerin güvenilirlik analizi ve KMO değerleri tablolar şeklinde gösterilmiştir. Sırasıyla korelasyon, regresyon ve Anova analizleri kullanılmıştır.

3.4 Hipotez ve Model

Araştırmada çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılık ile ilişkisini inceleyen bir model geliştirilmiştir. Araştırmanın sorusu “çeşitlilik yönetimi uygulamasının çalışanların örgütsel bağlılıkları ile ilişkisi nedir?” şeklindedir. Çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılık ile ilişkisini inceleyen çalışmanın hipotezleri ve modeli aşağıdaki gibidir.

H1: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının çalışanların örgütsel bağlılıkları ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.

H2: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının alt boyut olan yönetim uygulamalarının çalışanların örgütsel bağlılık ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.

H3: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının alt boyut olan tutum ve davranışların çalışanların örgütsel bağlılık ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.

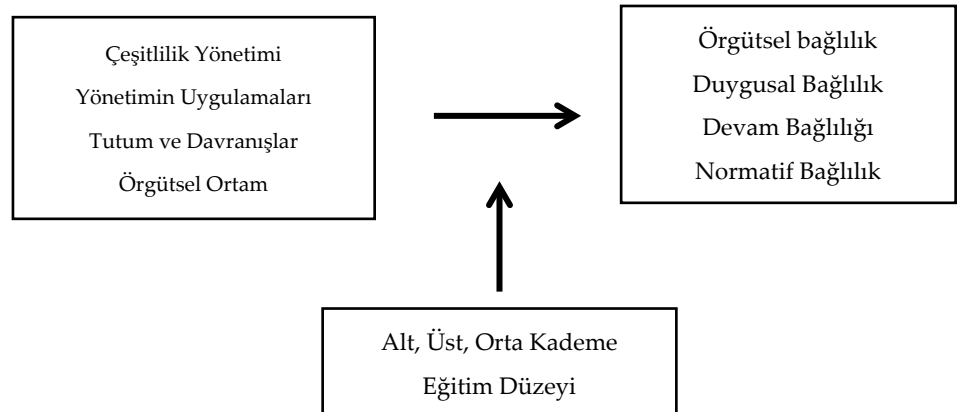
H4: Çeşitlilik yönetimi uygulaması algısının alt boyutu olan örgütsel ortamın çalışanların örgütsel bağlılığı ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.

H5: Çalışanların kademe farklılıkları çeşitlilik yönetimi uygulaması algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.

H6: Çalışanların kademe farklılıkları örgütsel bağlılık algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.

H7: Çalışanların eğitim farklılıkları çeşitlilik yönetimi uygulaması algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.

H8: Çalışanların eğitim farklılıkları örgütsel bağlılık algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

3.5 Güvenilirlik ve Faktör Analizine İlişkin Bulgular

Bir ölçeğin güvenilirliğini test etmede yaygın olarak kullanılan yöntem Cronbach tarafından geliştirilen Cronbach α katsayısı yöntemidir. Cronbach α katsayısı değeri 0 ile 1 arasındadır ve değerin 1'e yaklaşması ölçek güvenilirliğinin yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Cronbach α katsayısı değeri 0,00 ile 0,40 arası ölçeğin güvenilir olmadığını, 0,41 ile 0,60 arası ölçeğin güvenilirliğinin düşük olduğunu, 0,61 ile 0,80 arası ölçeğin güvenilir, 0,81 ile 1,00 ise ölçeğin güvenilirliğinin yüksek olduğu anlamına gelmektedir (İslamoğlu & Alınacı, 2016 s.292).

Tablo 1. Çeşitlilik Yönetimi ve Örgütsel Bağlılık Ölçeklerinin Analiz Sonuçları

	Cronbach's Alfa Değeri	KMO Değeri	Barlett Değeri
Çeşitlilik Yönetimi	0,965	0,934	0,000
Örgütsel Bağlılık	0,933	0,913	0,000

Tablo 1'de yapılan güvenilirlik analizine göre, çeşitlilik yönetimi ölçeğinin Cronbach α katsayısı 0,965 ve örgütsel bağlılık ölçeğinin Cronbach α katsayısı 0,933 olarak değerlendirilmiştir. Her iki ölçeğin de 0,81 ile 1,00 arasında bir değer alması, güvenilirliklerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Faktör analizi, birden fazla değişkenin birbirleriyle olan ilişkilerinin incelenmesi amacıyla kullanılan bir yöntemdir

(Saruhan & Özdemir,2016, s.225). Bu analizde, değişkenler gruplandırılarak faktörler elde edilir. Faktör analizinde kullanılan belirteçlerden biri KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeridir. KMO değeri 0 ile 1 arasında bir değer alır. 0,5'ten küçük bir KMO değeri, faktör analizinin uygulanamayacağını gösterir. 0,6-0,7 arası bir değer kabul edilebilir olarak kabul edilirken, 0,7-0,8 arası iyi, 0,8-0,9 arası çok iyi ve 0,9-1,0 arasında bir değer mükemmel olarak değerlendirilir. Diğer bir belirteç olan Bartlett değeri ise 0,05'ten küçük olması beklenmektedir (İslamoğlu& Anlıaçık, 2016, s. 423). Yapılan analizde çeşitlilik yönetimi ölçeğinin KMO değeri 0,934 ve örgütsel bağlılık ölçeğinin KMO değeri 0,913 olarak bulunmuştur. Her iki ölçeğin de 0,9 ile 1,0 arasında bir değer alması, faktör analizinin uygun ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, yapılan analizler sonucunda çeşitlilik yönetimi ölçeği ve örgütsel bağlılık ölçeğinin güvenilirliklerinin yüksek olduğu ve faktör analizinin uygun olduğu görülmektedir. Bu bulgular, ölçeklerin güvenilir ve geçerli bir şekilde kullanılabileceğini göstermektedir.

3.6 Araştırma Verilerinin Normalliliğinin Test Edilmesi

Verilerin normal dağılım göstermesi çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerinin -3 ile +3 arasında çıkması durumuna bağlıdır. Bu iki değer arasında çıkması verilerin normal dağıldığı ve parametrik testlere uygun olduğu anlamına gelmektedir (Shao, 2002 aktarım; Çalışkan, 2015, s. 86).

Tablo 2. Araştırma Verilerinin Normallik Testi

	Çarpıklık (Skewness)		Basıklık (Kurtosis)	
Çeşitlilik Yönetimi	-0,997	0,195	1,095	0,387
Örgütsel Bağlılık	-0,148	0,195	-0,323	0,387

Tablo 2'de çeşitlilik yönetimi ölçeği ve örgütsel bağlılık ölçeği için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çarpıklık değeri, veri dağılımının simetrik olup olmadığını gösteren bir istatistiksel ölçüdür. Basıklık değeri ise veri dağılımının ne kadar sıkışık veya yayıldığını gösterir. Çeşitlilik yönetimi ölçeği için çarpıklık değeri -0,997 ile ,195 arasında çıkmıştır. Bu değerler, verinin hafif bir sola çarpık olduğunu gösterir. Örgütsel bağlılık ölçeği için ise çarpıklık değeri -0,148 ile ,195 arasında yer almaktadır. Bu değerler, verinin hemen hemen simetrik olduğunu gösterir. Basıklık değeri ise çeşitlilik yönetimi ölçeği için 1,095 ile ,387 arasında ve örgütsel bağlılık ölçeği için -0,323 ile ,387 arasında bulunmaktadır. Bu değerler, verinin nispeten normal bir dağılım gösterdiğini gösterir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin -3 ile +3 arasında olması, verinin dağılımının kabul edilebilir bir şekilde normal dağılıma yakın olduğunu gösterir. Bu durum, parametrik araştırma yöntemlerinin kullanılmasına olanak tanır. Sonuç olarak, çeşitlilik yönetimi ölçeği ve örgütsel bağlılık ölçeği için çarpıklık ve basıklık değerlerinin -3 ile +3 arasında olduğu görülmektedir. Bu durum, verilerin parametrik araştırma yöntemleriyle analiz edilebileceğini gösterir.

3.7 Korelasyon Analizi

Korelasyon katsayısı (r) 'nin değer aralığı -1 ile +1 arasındadır. Değerin eksi yönde ve sıfırdan küçük çıkması iki değişken arasında negatif yönlü doğrusal bir ilişki olduğu, artı yönde ve sıfırdan büyük çıkması iki değişken arasında pozitif yönlü doğrusal bir ilişkinin olduğu anlamına gelmektedir. Genellikle 0-0,3 arası zayıf 0,3-0,5 arası orta, 0,5-0,8 arası güçlü, 0,8'den büyük ise oldukça güçlü korelasyon ilişkisi olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (İslamoğlu ve Anlıaçık, 2016, s.353).

Tablo 3. Çeşitlilik Yönetimi ve Örgütsel Bağlılık Korelasyon Sonuçları

	Çeşitlilik Yönetimi	Örgütsel Bağlılık
Çeşitlilik Yönetimi	1	0,475
Örgütsel Bağlılık	0,475	1

Tablo 3'te çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki incelenmiştir. İlişkinin gücünü ve yönünü belirlemek için korelasyon katsayısı (r) ve p değeri

kullanılmıştır. Sonuçlara göre, çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Korelasyon katsayısı (r) değeri ,475 olarak bulunmuştur. Bu değer, çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık arasında bir ilişkinin var olduğunu ve bu ilişkinin orta düzeyde olduğunu gösterir. Ayrıca, p değeri de belirtilmiştir ve $p < 0,05$ olarak ifade edilmiştir. Bu, ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu gösterir. Yani, çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin tesadüfi olmadığını ve gerçek bir ilişki olduğunu gösterir. Çeşitlilik yönetimi ölçeğinin alt boyutları olan yönetim uygulamaları, tutum ve davranışlar, örgütsel ortamın örgütsel bağlılıkla olan ilişkisi de analiz edilmiştir. Bu alt boyutların örgütsel bağlılıkla ilişkisi de tabloda gösterilmiştir. Bu analiz, çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin daha detaylı bir şekilde anlaşılmasını sağlar. Sonuç olarak, Tablo 3'teki bulgular, çeşitlilik yönetimi ile örgütsel bağlılık arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu gösterir. Bu ilişki, çeşitlilik yönetiminin örgütsel bağlılığı olumlu etkilediğini ve çeşitlilik yönetimi uygulamalarının alt boyutlarının da bu ilişkide etkili olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Çeşitlilik Yönetimi Alt Boyutları ve Örgütsel Bağlılık Korelasyon Sonuçları

	Yönetim Uygulamaları	Tutum ve Davranış	Örgütsel Ortam	Örgütsel Bağlılık
Yönetim Uygulamaları	1	0,677	0,678	0,465
Tutum ve Davranış	0,677	1	0,826	0,405
Örgütsel Ortam	0,678	0,826	1	0,370
Örgütsel Bağlılık	0,465	0,405	0,370	1

Tablo 4, çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi analiz etmek için kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, yönetim uygulamaları alt boyutunun örgütsel bağlılık ile orta derecede pozitif bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir ($r=,465$, $p < 0,05$). Bu, yönetim uygulamalarının artmasıyla birlikte örgütsel bağlılığın da arttığını göstermektedir. Aynı şekilde, tutum ve davranış alt boyutunun da örgütsel bağlılık ile orta derecede pozitif bir ilişkisi olduğu bulunmuştur ($r=,405$, $p < 0,05$). Bu da çalışanların tutum ve davranışlarının örgütsel bağlılığı etkilediğini göstermektedir. Örgütsel ortam alt boyutunun da örgütsel bağlılık ile orta derecede pozitif bir ilişkisi olduğu görülmüştür ($r=,370$, $p < 0,05$). Bu da çalışma ortamının örgütsel bağlılığı etkileyebileceğini göstermektedir. Ayrıca, tutum ve davranış alt boyutunun örgütsel ortam boyutu ile çok güçlü bir pozitif ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir ($r=,826$, $p < 0,05$). Bu da çalışanların tutum ve davranışlarının, çalışma ortamıyla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık arasında pozitif bir ilişki olduğu ve çeşitlilik yönetiminin alt boyutlarının da örgütsel bağlılığı etkilediği sonucuna varılabilir.

3.8 Tek Yönlü Anova Testi Sonuçları

Tablo 5. İşteki Pozisyona İlişkin Bulgular

	Değer	N	X	sd	F	p
Çeşitlilik yönetimi	Alt Kademe	20	3,8000	0,74180	0,206	0,892
	Orta Kademe	76	3,8600	0,92626		
	Üst Kademe	56	3,9256	0,88318		
Örgütsel Bağlılık	Alt Kademe	20	3,4400	1,00901	1,616	0,188
	Orta Kademe	76	3,0351	0,77223		
	Üst Kademe	56	3,7371	0,77073		

Tablo 5, çalışanların kademe farklılıklarının çeşitlilik yönetimi uygulaması ve örgütsel bağlılık algısı üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, çeşitlilik yönetimi uygulaması ($F=,206$, $p > 0,05$) ve örgütsel bağlılık algısı ($F=1,616$, $p > 0,05$) arasında çalışanların kademe farklılıklarından kaynaklanan anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar, çalışanların farklı kademelerde

olmalarının çeşitlilik yönetimi uygulaması ve örgütsel bağlılık algısı üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını göstermektedir. Yani, çalışanların kademe farklılıkları, çeşitlilik yönetimi uygulamaları ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermemektedir. Bu nedenle, H5 ve H6 hipotezleri reddedilmiştir. Yani, çalışanların kademe farklılıkları çeşitlilik yönetimi uygulaması ve örgütsel bağlılık algısı üzerinde herhangi bir etki yaratmamaktadır.

Tablo 6. Eğitim Düzeyine İlişkin Bulgular

	Değer	N	X	sd	F	p	Anlamlı Fark
Çeşitlilik yönetimi	İlköğretim(1)	5	3,6200	1,35950	0,424	0,791	
	Lise(2)	30	3,9000	0,85248			
	Önlisans(3)	29	3,9431	0,77110			
	Lisans(4)	79	3,8323	0,92836			
	Lisansüstü(5)	12	4,1208	0,75211			
	Toplam	155	3,8816	0,88239			
Örgütsel Bağlılık	İlköğretim(1)	5	3,5760	0,80130	3,923	0,005	2,3;3,4
	Lise(2)	30	3,4387	0,69952			
	Önlisans(3)	29	3,3885	0,84944			
	Lisans(4)	79	2,9205	0,79495			
	Lisansüstü(5)	12	2,9800	0,66025			
	Toplam	155	3,1341	0,80813			

Tablo 5 incelendiğinde, çalışanların eğitim düzeyi farklılıklarının çeşitlilik yönetimi uygulaması algısı üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığı, ancak örgütsel bağlılık algısı üzerinde anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, H7 hipotezi reddedilirken H8 hipotezi kabul edilmiştir. Daha sonra, analizlere devam etmek amacıyla lise, ön lisans ve lisans düzeyinde eğitim görmüş olan çalışanlarda anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir ($F=3,923$, $p<0,05$). Bu farklılıkları daha ayrıntılı olarak değerlendirmek için LSD testi yapılmıştır. LSD testi sonuçlarına göre, lise mezunu olan çalışanların örgütsel bağlılıklarının lisans mezunu olan çalışanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($X=3,4387$ vs $X=2,9205$). Ayrıca, ön lisan mezunu olan çalışanların örgütsel bağlılıklarının lisans mezunu olan çalışanlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur ($X=3,3885$ vs $X=2,9205$). Bu doğrultuda, eğitim düzeyinin örgütsel bağlılık boyutları üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan analizler sonucunda, hangi bağlılık boyutlarında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar Tablo'da sunulmuştur. Özet olarak, eğitim düzeyi farklılıklarının çeşitlilik yönetimi uygulaması algısı üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı, ancak örgütsel bağlılık algısı üzerinde anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür. Bu farklılıklar, lise ve ön lisan mezunu çalışanların örgütsel bağlılık düzeyinin lisans mezunu çalışanlardan daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Eğitim Düzeyi ve Örgütsel Bağlılık Boyutlarına İlişkin Bulgular

Boyut	Değer	N	X	sd	F	p	Anlamlı fark
Duygusal bağlılık	İlköğretim	5	3,2250	0,74162	2,364	0,056	
	Lise	30	3,4042	0,72567			
	Ön lisans	29	3,4895	0,65257			
	Lisans	79	3,0949	0,67053			
	Lisansüstü	12	3,3125	0,61584			
	Toplam	155	3,2497	0,68832			
Devam bağlılığı	İlköğretim	5	3,6286	0,95083	2,455	0,048	1,4;3,4
	Lise	30	3,1238	0,96434			
	Ön lisans	29	3,2069	1,05986			
	Lisans	79	2,7251	0,95771			
	Lisansüstü	12	2,7738	0,95046			
	Toplam	155	2,9253	0,99646			
Normatif bağlılık	İlköğretim	5	3,8200	0,86139	4,922	0,001	1,4;2,4;3,4
	Lise	30	3,6867	0,82576			
	Ön lisans	29	3,4345	0,98644			
	Lisans	79	2,9177	1,01688			
	Lisansüstü	12	2,8583	0,89082			
	Toplam	155	3,1877	1,01183			

Bu analizde, eğitim durumu ile devam bağlılığı ve normatif bağlılık arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Yani, eğitim düzeyi farklı olan bireyler arasında örgütsel bağlılık düzeyleri açısından farklılıklar bulunmaktadır. LSD testi sonuçlarına göre, ilk olarak devam bağlılığı boyutunda, ilköğretim mezunlarının lisans mezunlarına göre, ön lisans mezunlarının da lisans mezunlarına göre daha yüksek bir devam bağlılığına sahip olduğu tespit edilmiştir. Yani, daha düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin örgüte olan bağlılıkları daha yüksek olabilir. Normatif bağlılık boyutunda ise, ilköğretim mezunlarının lisans mezunlarına göre, lise mezunlarının lisans ve lisansüstü mezunlarına göre, ön lisans mezunlarının da lisans mezunlarına göre daha yüksek bir normatif bağlılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Yani, daha düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin örgüte olan bağlılıklarının normatif boyutta daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, eğitim düzeyinin örgütsel bağlılık boyutları üzerindeki etkisini göstermektedir. Daha düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin devam bağlılığı ve normatif bağlılık açısından daha yüksek bir bağlılık göstermeleri, eğitim düzeyinin örgütsel bağlılık üzerindeki rolünü vurgulamaktadır.

Yapılan hipotez testlerine ait sonuçlar Tablo 8’de toplu olarak gösterilmiştir.

Tablo 8. Hipotezlere İlişkin Analiz Sonuçları

Hipotezler	Sonuç
H1: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının çalışanların örgütsel bağlılıkları ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.	Kabul
H2: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının alt boyut olan yönetim uygulamalarının çalışanların örgütsel bağlılık ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.	Kabul
H3: Çeşitlilik yönetimi uygulamasının alt boyut olan tutum ve davranışların çalışanların örgütsel bağlılık ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır	Kabul
H4: Çeşitlilik yönetimi uygulaması algısının alt boyutu olan örgütsel ortamın çalışanların örgütsel bağlılığı ile ilişkisi pozitif yönlü ve anlamlıdır.	Kabul
H5: Çalışanların kademe farklılıkları çeşitlilik yönetimi uygulaması algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.	Red
H6: Çalışanların kademe farklılıkları örgütsel bağlılık algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.	Red
H7: Çalışanların eğitim farklılıkları çeşitlilik yönetimi uygulaması algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.	Red
H8: Çalışanların eğitim farklılıkları örgütsel bağlılık algılarında anlamlı farklılık yaratmaktadır.	Kabul

4. Sonuç ve Öneri

Bu araştırma üç farklı şehirde var olan otelde alt, orta ve üst düzey çalışanlarına yapılmış ve tüm kademe çalışanları dikkate alındığı için eğitim durumları da dikkate alınarak örgütsel bağlılıkları incelenmiştir. Araştırma, üç farklı şehirdeki otelde var olan tüm kademe çalışanların ve mezuniyet durumlarının dikkate alınarak araştırmanın yapılması ve literatürde böyle bir çalışmaya rastlanılmaması bakımından oldukça önemlidir. Çalışmanın sonucuna göre çeşitlilik yönetimi uygulamasının çalışanların örgütsel bağlılıklarıyla pozitif yönde bir ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Çalışmanın bulgusu Fettahoğlu ve Tatlı (2015), Gider ve Şencan (2016), Kurtulmuş (2016), Buluşu ve Gümüş (2018) Kulualp ve Demir (2020) araştırma bulgularıyla benzerlik göstermiş ve bu çalışmada çeşitlilik yönetimi üzerine yapılan çalışmalarda olumluluk anlam ifade eden kanala dahil olmuştur.

Çalışmanın devamında farklılık yönetimi uygulamasının kademe farklılıklarına göre çalışanın örgütsel bağlılığında anlamlı bir fark yaratıp yaratmadığı üzerine devam etmiştir. Elde edilen bulgulara göre çeşitlilik yönetimi uygulamasının farklı kademelerde görev alan diğer bir değişle tüm otel çalışanlarının örgütsel bağlılığı üzerinde anlamlı bir fark yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada tüm otel çalışanlarının dikkate alınması çalışanlar arasında eğitim farklılıklarının olması göz önünde bulundurularak eğitim farklılıklarının da dikkate alınmasını gerekli kılmıştır. Tüm otel çalışanlarının eğitim durumuna baktığımızda her

birinin mezuniyet durumu farklılık göstermektedir. Eğitim durumu dikkate alınarak yapılan analiz sonucunda ise otel çalışanları üzerinde çeşitlilik yönetimi uygulamasının anlamlı bir farklılık yaratmadığı fakat örgütsel bağlılıklarında eğitim durumunun anlamlı bir fark oluşturduğu tespit edilmiştir. Eğitim durumunun örgütsel bağlılık boyutları olan devam bağlılığı duygusal bağlılık ve normatif bağlılık boyutlarından hangisi üzerinde anlamlı bir fark oluşturduğuna bakıldığında duygusal bağlılıkta herhangi bir anlamlı fark tespit edilmezken devam bağlılığı ve normatif bağlılık üzerinde anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Tüm otel çalışanları dikkate alındığında ilköğretim mezunlarının devam bağlılıkları lisans mezunlarına göre, ön lisans mezunlarının devam bağlılıkları da lisans mezunlarına göre daha yüksektir. Yani eğitim seviyesi düştükçe çalışanların devam bağlılığı artmaktadır. İlköğretim mezunlarının normatif bağlılıklarının lisans mezunlarına göre, lise mezunlarının normatif bağlılıklarının lisans ve lisansüstü mezunlarına göre, ön lisans mezunlarının normatif bağlılıklarının lisans mezunlarına göre daha yüksektir. Otelde çalışanları arasında yine eğitim seviyesi düştükçe normatif bağlılığın arttığı görülmektedir.

Allen ve Meyer'in (1990) (1993) tutumsal ve davranışsal yaklaşımı, çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerini açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, örgütsel bağlılık, duygusal, devam ve normatif bağlılık olmak üzere üç farklı boyutta incelenmektedir. Duygusal bağlılık, çalışanların örgüte karşı duygusal bir bağlılık hissetmesini ifade eder. Bu bağlılık türünde, çalışanlar örgütte kalmak istedikleri için bağlılık hissederler. Örgütteki iş arkadaşlarıyla olan ilişkileri, işe duydukları tutku ve örgütün değerlerine olan inançları duygusal bağlılığı etkileyen faktörler arasındadır. Devam bağlılığı, çalışanların örgütte kalmanın getireceği maliyetleri, zorlukları ve alternatifleri değerlendirerek bağlılık hissetmesini ifade eder. Bu bağlılık türünde, çalışanlar örgütten ayrılmak durumunda kaldıklarında karşılaşılabilecek zorlukları ve kayıpları göz önünde bulundurarak bağlılık hissederler. Örneğin, örgütte kazandıkları sosyal statü, maddi olanaklar veya kariyer fırsatları gibi faktörler devam bağlılığını etkileyebilir. Normatif bağlılık ise, çalışanların örgüte olan ahlaki ve etik yükümlülüklerinden dolayı bağlılık hissetmesini ifade eder. Bu bağlılık türünde, çalışanlar örgütün kendilerine yatırım yaptığı, desteklediği veya yardım ettiği hissiyle bağlılık hissederler. Örgüte olan minnettarlık, sadakat ve sorumluluk hissi normatif bağlılığı etkileyen faktörler arasındadır. Bu çalışmada, çalışanların bağlılık türlerine odaklanılarak, duygusal bağlılık boyutunun diğer bağlılık boyutlarına kıyasla daha az belirgin olduğu sonucuna varılmıştır. Yani çalışanlar, örgüte duygusal bir bağlılık hissetmek yerine daha çok devam bağlılığı ve normatif bağlılık üzerine odaklanmaktadır. Bu bulgular, yöneticilerin ve örgütlerin çalışanların bağlılık türlerini anlamalarını ve yönetmelerini sağlamak için önemli bir strateji olabilir. Örneğin, duygusal bağlılığı artırmak için çalışanların örgüt içindeki ilişkilerini güçlendirecek aktivitelere yönelmek veya normatif bağlılığı etkileyen değerleri ve ahlaki standartları vurgulamak gibi önlemler alınabilir.

Sonuçların genelleştirilebilirliğini artırmak için, çalışmaların farklı sektörlerde ve şehirlerde gerçekleştirilmesi önemlidir. Bu çalışmalarda demografik faktörlerin, özellikle eğitim düzeyi gibi faktörlerin çeşitlilik yönetimi uygulamalarının etkisini daha ayrıntılı bir şekilde analiz etmek mümkün olabilir. Örneğin, farklı sektörlerde ve şehirlerde çalışanların eğitim düzeylerine göre örgütsel bağlılık düzeyindeki farklılıklar incelenebilir. Ayrıca, duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık gibi örgütsel bağlılık boyutları arasındaki ilişkiyi daha ayrıntılı bir şekilde araştırmak da faydalı olabilir. Bu bağlamda, bu bağlılık boyutları arasındaki etkileşimler ve bu ilişkiyi etkileyen faktörler daha derinlemesine incelenebilir.

Kaynakça

Armstrong, C.; Flood, P.C.; Guthrie, J.P.; Liu, W.; MacCurtain, S.; Mkamwa, T. (2010). The Impact of Diversity and Equality Management on Firm Performance: Beyond High-Performance Work Systems, *Human Resource Management*, 49(6), 977-998.

- Aven, F.F.; Parker, B.; Mcenvoy, G.M. (1993). Gender and Attitudinal Commitment to Organizations: A Meta Analysis, *Journal of Applied Psychology*, 72, 642-648
- Bantel, A.K.; Jackson, S.E. (1989). Top Management and Innovations in Banking: Does The Composition Of The Top Team Make a Difference? *Strategic Managemnt Journal*, 10, 107-124
- Bergen, C.W. V.; Berlow, S.; Terasa, F. (2002). Unintended Negative Effects of Diversity Management, *Public Personnel Management*, 31(2), 239-251.
- Boezeman, E. J.; Ellemers, N. (2008). Pride and respect in volunteers organizational commitment. *European Journal of Social Psychology*, 38, 159–172.
- Bogaert S., Vloeberghs,D. (2005). Differentiated and Individualized Personnel Management: Diversity Management in Belgium, *European Management Journal*, 23(4), 483-493.
- Bulşu, Ç., Gümüş, M. (2018). Farklılıkların Yönetimi ve Örgütsel Bağlılığın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 322-344.
- Cox, H.T.; Blake, S. (1991). Managing Cultural Diversity: Implications for Organizational Competitiveness, *The Executive*, 5(3), 45-56.
- Çalışkan, N. (2015). Ulusal Kültürün Örgüt Kültürü ve Paternalist Liderlik Algısı Üzerindeki Etkisi (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir
- De Clercq, D., Belausteguigoitia Rius, I. (2007). Organizational commitment in Mexican Small and Medium-Sized Firms: The Role of Work Status, Organizational Climate, and Entrepreneurial Orientation, *Journal of Small Business Management*, 45(4), 467–490.
- Demirel, Y. (2008). Örgütsel güvenin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Tekstil sektörü çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 180-194.
- Esty, K.; Griffin, R.; Hirsch, M. S. (1995). *Workplace diversity: A Manager's guide to solving problems and turning diversity into a competitive advantage*. Avon, Massachusetts: Adams Media Corporation.
- Fettahoğlu, Ö, O; Tatlı, H. S. (2015). Örgütsel Bağlılık ve Farklılıkların Yönetimi Algılamaları Arası İlişkilerin Saptanmasında Demografik Farklılıklara Yönelik İnceleme, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*,12(2) 119-140.
- Fu, W.; Dshpande, S.P. (2014). The İmpact of Caring Climate, Job Satisfaction, and Organizational Commitment on Job Performance of Employees in a China's İnsurance Company, *Journal of Business Ethics*, 124/ 2,339-349.
- Gider, İ., Şencan, H. (2016). İşletmelerin farklılık yönetimi anlayışı ile işletme üyelerinin örgütsel bağlılık tutumlarına yönelik bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(29):189-204.
- Gonzalez, A.J, Denisi, S.A. (2009). Cross-level Effects of Demography and Diversity Climate on Organizational Attachment and Firm Effectiveness, *Journal of Organizational Behavior*, 30, 21-40.
- Gordon J. (1992). Rethinking Diversity, *Training*, 29(1), 23-30
- Harrison, A.D.; Price, H.K., Bell, P. M. (1998). Beyond Relational Demograph: Time and The Effect of Surface and Deep Level Diversity on Work Group Cohesion, *Academy of Management Journal*, 41(1), 96-107.
- Hays-Thomas, R. (2004). Why Now? The Contemporary Focus on Managing Diversity. In STOCKDALE, M. S., CROSBY, F. J. (Eds.); *The Psychology and Management of Workplace Diversity* (ss. 3-30). USA: Blackwell
- İslamoğlu, H.; Alnıaçık Ü. 2016. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Meyer,J.P.; Allen,N.P. Smith, (1993). Commitment to Organizations and Occupations: Extension and Test of a Three-Component Conceptualization, *Journal of Applied Psychology*, 78 (4), 538-551.
- Jaiswal, N.K.; Dhar, R.L. (2015), "Transformational Leadership, İnnovation Climate, Creative Self-efficacy and Employee Creativity: A Multilevel Study, *International Journal of Hospitality Management*, 51, pp. 30-41.
- Kehoe, R.R.; Wright, P.M. (2013). The İmpact of High-Performance Human Resource Practices on Employees' Attitudes and Behaviors, *Journal of Management*, 39(2), 366-391.
- Konrad, A. (2003). Defining the Domain of Workplace Diversity Scholarship, *Group & Organization Management*, 28(1), 4–17.
- Kulualp, H. G; Demir, A. (2020). Çeşitlilik yönetimi ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin kimya endüstrisinde incelenmesi, *Journal of Human and Tourism Research*, 10(4), 1010-1026.
- Kurtulmuş, M. (2016). The effect of diversity management on teachers' organizational commitment and organizational citizenship behavior. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 6(3), 277-302.

- Mathieu, J.E.; Zajac, D.A. (1990). A Review and Meta-analysis of the Antecedents, Corralates and Consequences of Organizational Commitment, *Psychological Bullettin*, vol:108, 2: 171-194.
- Memduhoğlu, H. B. (2007). Yönetici ve öğretmen görüşlerine göre türkiye'de kamu liselerinde farklılıkların yönetimi. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Meyer, J. P.; Allen N.J. (1996). Affective, Continuance and Normative Commitment to the the Organization: An examination of construct Validity, *Journal of Vocational Behavior*, 49, 252-276.
- Meyer, J. P.; Allen, N.J. (1997). *Commitment in the Workplace: Theory, Research, and Application* Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Miliken, J.K., Martins L.L. (1996). Searching for Common Threads: Understanding the Multiple Effects of Diversity in Organizational Groups, *Academy of Managemment Review*, 21(2), 402-473.
- Mowday, R.T., Porter, L.W, STEERS, R.M. (1982). *Employee-Organization Linkages (The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover)*. New York: Academic Press, 20-167.
- Mowday, R. T.; Steers, R. M.; Porter, W. L. (1979). The Measurement of Organizational Commitment, *The Journal of Vocational Behavior*, 14, 224-247.
- Allen,N.J. ; Meyer,J.P. ;John P. (1990).The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization, *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18 (1990).
- Oh, H.S. & Wee, H. (2016). Self-efficacy, Organizational Commitment, Customer Orientation and Nursing Performance of Nurses in Local Public Hospitals, *Journal of Korean Academy of Nursing Administration*, 22(5), 507-517.
- Patiar, A.; Wang, Y. (2016). The Effects of Transformational Leadership and Organizational Commitment on Hotel Departmental Performance, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 8(3), 586-608.
- Rice F. (1994). How to Make Diversity Pay, *Fortune*, 130(3), 78-86.
- Saruhan, Ş.; Özdemirci, A. (2016). *Billim, Felsefe ve Metodoloji*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Steers, R. (1977). Antecedents and Outcomes of Organizational Commitment, *Administrative Science Quarterly*, 22, 46-56.
- Tsui S.A., Egan D.T.; O'reilly A.C. (1992). Being Different Relational Demography and Organizational Attachment, *Administrative Science Quarterly*, 37(4), 549-579.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi Araştırma ve Yayın Etik Kurulunun 26.05.2023 tarih ve 2023-05 sayılı kararıyla bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun bulunmuştur.

Yazar Katkısı: Koray KARTALKAYA (%52), Nilay ORBAY İÇAÇAN (%48)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: This study has been found to meet the requirements of scientific research and publication ethics with the decision of the Research and Publication Ethics Committee of Bursa Uludağ University dated 26.05.2023 and numbered 2023-05.

Author Contributions: Koray KARTALKAYA (52%), Nilay ORBAY İÇAÇAN (48%)

Türkiye İşgücü Piyasasının Beveridge Eğrisi Aracılığı ile Yapısal Analizi: 2005-2022 Dönemi

İbrahim TOKATLIOĞLU^{1*}, Fahriye ÖZTÜRK²

1. Prof. Dr., AHBV Üniversitesi, İktisat Bölümü, ibrahim.tokatlioglu@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8823-9352
2. Prof. Dr., AHBV Üniversitesi, İktisat Bölümü, fahriye.ozturk@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5334-8479

Öz: Bu çalışmada Türkiye İşgücü Piyasası özelinde Ocak 2005-Haziran 2022 dönemine ait aylık veriler kullanılarak eşleşme fonksiyonu yardımı ile hem ele alınan dönemin tamamı hem de belirlenen alt dönemler için Beveridge Eğrisi (BE) tahmin edilmiştir. Çalışmada alt dönemlerin belirlenmesinde iki farklı dönemleme tekniği kullanılmıştır. Birinci dönemlemede Bry-Boschan-Pagan-Harding algoritması ile hesaplanan işsizlik oranına ilişkin konjonktürel dalgalanmalar kullanılırken ikinci dönemleme de ise ilk dönemlemede kullanılan dalgalanma fazları kriz dönemleri ile genişletilmiştir. Eşleşme fonksiyonunu tahmin ederken eşleşme teknolojisi ortalama etkinliğini gösteren parametre, dönemler itibari ile farklı değerler aldığı varsayılarak, konjonktürel fazlar itibari ile her bir dönem için ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Tahmin edilen bu parametre kullanılarak ele alınan dönemin tamamı ve her bir alt dönem için yine ayrı ayrı BE hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular, Türkiye ait BE'nin zaman içinde kuramsal ve ampirik yazına uygun bir biçimde konum değiştirdiğini göstermiştir. Negatif eğimli ve saat yönünün tersine konjonktürel değişim gösteren BE, dönemler itibari ile bir yandan orijinden uzaklaşmakta diğer yandan daha dik hale gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beveridge Eğrisi, Türkiye İşgücü Piyasası, Eşleşme Fonksiyonu, Küresel Kriz
Jel Kodları: J64, E24, C32

Structural Analysis Of Turkish Labor Market Through Beveridge Curve: 2005-2022 Period

Abstract: In this study, the Beveridge Curve (BC) was estimated for both the entire period and sub-periods with the help of the matching function, using the monthly data for the period between January-2005 and June 2022, in particular for the Turkish Labor Market. In the study, two different dating techniques were used to determine the sub-periods. In the first technique of dating, cyclical fluctuations of the unemployment rate calculated with the Bry-Boschan-Pagan-Harding algorithm were used, while in the second technique, the fluctuation phases used in the first technique were extended with crisis periods. Considering that the parameter showing the average efficiency of the matching technology in the estimation of the matching function takes different values as of the periods, it has been estimated for each period as of the cyclical phases. BC was calculated for the whole period and for each sub-period using the estimated matching efficiency parameter. The obtained findings show that the BC of Turkey is accordance with the theoretical and empirical literature. BC, with negative slope and counterclockwise cyclical change, moves away from the origin on the one hand and becomes steeper on the other hand, as of periods.

Keywords: Beveridge Curve, Turkish Labor Market, Matching Function, Global Crisis
Jel Codes: J64, E24, C32

Atıf: Tokatlıoğlu İ.; Öztürk F. (2023). Türkiye İşgücü Piyasasının Beveridge Eğrisi Aracılığı ile Yapısal Analizi: 2005-2022 Dönemi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 329-349. <https://doi.org/10.30586/pek.1322645>

Geliş Tarihi: 04.07.2023
Kabul Tarihi: 04.10.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Türkiye ekonomisi son yıllarda istihdamsız bir büyüme süreci yaşamaktadır. Bu süreçte hem friksiyonel hem de yapısal işsizliğin arttığını bulgulayan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Zaman içinde artan nüfus baskısı ve göç olgusu Türkiye işgücü piyasasında ortaya çıkan yapısal değişimler yüzünden hafifletilememiş ve bu durum yalnızca konjonktürel hareketlerden değil yapısal sorunlardan da kaynaklanan bir işsizlik artışına yol açmıştır. Bu değişimle birlikte işgücü piyasasında etkin bir biçimde çalışması beklenen açık işlerle işsizleri buluşturma etkinliği ciddi bir biçimde düşmüştür. Kısa dönem işsizlik içinde en yüksek paya sahip olan friksiyonel işsizliğin giderilmesi, ancak açık işlerle bu açık işlere uygun niteliğe sahip işgücünün buluşturulabilmesiyle mümkündür. İşgücü piyasası bu fonksiyonu yerine getiremediğinde piyasada belirli bir katılma yaşanmaktadır. İlgili yazında bu katılma eşleşme fonksiyonu (EF) ve Beveridge Eğrisi (BE) aracılığıyla analiz edilmektedir.

İşgücü piyasasında açık işler oranı ile işsizlik oranı arasındaki ters yönlü ve istikrarlı bir ilişkinin varlığını ifade eden BE, aynı zamanda işgücü piyasasında var olan daralma ve genişleme eğilimlerini de göstermektedir. Mevcut açık işlerle işsizlik oranları, ekonomideki konjonktürel durumlara bağlı olarak değişebilmektedir. Açık işler sayısının işsiz sayısı ile aynı olması (tam ve eşanlı eşleşme), tam istihdam durumunu göstermektedir. Bu bağlamda açık işler oranının işsizlik oranından büyük olduğu dönemler genişleme dönemleri olarak adlandırılırken, küçük olduğu dönemler ise daralma dönemleri olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla BE aracılığı ile bir ekonomide işgücü piyasasında oluşan açık işler ve işsizlik oranlarının zaman içerisindeki değişimi izlenerek ekonomideki konjonktürel dalgalanmaları takip etmek mümkün görünmektedir.

Bu çalışmada Türkiye İşgücü Piyasasına ilişkin Ocak-2005-Haziran 2022 dönemi aylık verileri kullanılarak eşleşme fonksiyonu ve BE En Küçük Kareler (EKK)yöntemiyle tahmin edilecektir. Bilindiği gibi, BE üzerindeki hareketler konjonktürel, BE'deki kaymalar ise yapısal değişimlerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla yapılacak analizle 2005 yılı sonrası dönemde Türkiye ekonomisinde yaşanan yapısal bozulmaların ve konjonktürel değişimlerin işgücü piyasası üzerindeki etkileri analiz edilecektir. Bu bağlamda çalışma giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır. Takip eden Birinci Bölümde BE'ye ilişkin kuramsal ve ampirik yazın üzerinde durulurken ikinci bölümde çalışmada kullanılan yöntem ve veriler tanıtılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Türkiye işgücü piyasası için 2005 Ocak-2022Haziran arasındaki dönem için aylık veriler kullanılarak BE tahmin edilecektir. BE önce tüm dönemi kapsayacak şekilde tahmin edilecek sonrasında ise iki farklı dönemleme yapılarak konjonktürel değişimlerin ve iktisadi krizlerin BE'nin hareketini nasıl etkilediği analiz edilecektir.

2. Beveridge Eğrisi: Kuramsal ve Ampirik Yazın

İşgücü piyasası dinamikleri üzerine çalışan iktisatçılar, düşüncelerini genellikle Phillips eğrisi (PE)¹ ve BE ile belirlenen ilişkiler etrafında yoğunlaştırmışlardır (Blanchard ve Diamond 1989). Ancak Blanchard ve Diamond (1989)'a göre işgücü piyasasında var olan açık işler ile işsizlik arasındaki ters yönlü ilişkiyi gösteren BE, işgücü piyasası koşulları analiz edilirken genellikle arka planda kalmakta ve gözden kaçırılmaktadır. Oysaki açık işlerle işsizlik arasındaki ters yönlü ilişkinin varlığını gösteren BE, PE ile karşılaştırıldığında işgücü piyasası dinamikleri ile kavramsal olarak daha yakından ilişkilidir. Çünkü işgücü piyasasında açık işler ile işsizlik oranları arasındaki ilişkinin ve bu durumun arkasındaki nedenlerin analiz edilmesi işgücü piyasasının mevcut durumu, eşleşme sürecinin etkinliği ve ekonominin hangi konjonktürde olduğuna ilişkin araştırmacıya ve politika yapıcılara çok önemli bilgiler

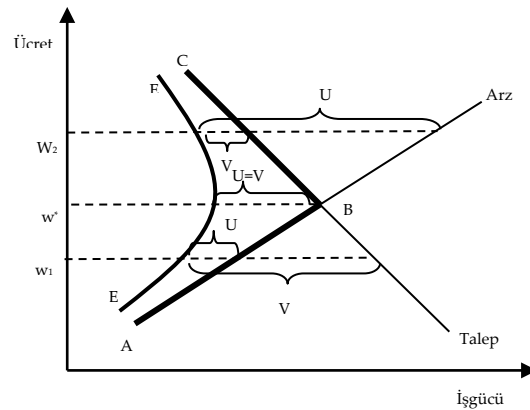
¹ PE,Phillips'in (1958) çalışması ile iktisat yazınına kazandırdığı parasal ücretlerdeki değişme oranı ile işsizlik oranı arasındaki doğrusal olmayan negatif yönlü istikrarlı bir ilişkiyi göstereneğridir. Philips, Birleşik Krallık Ekonomisine ait 1861-1957 yılları arasındaki dönem için yaptığı analiz sonucunda PE ile ifade edilen ilişkinin varlığını göstermiştir (Öztürk, Tokatlıoğlu ve Ardor (2014).

sağlar. Bu bağlamda da işsizlik oranları ile açık işler arasındaki ters yönlü ilişkiyi gösteren BE iktisatçılara işgücü piyasası analizlerinde tanımlayıcı bir alt yapı sunmaktadır. Takip eden alt bölümlerde BE'ye ilişkin kuramsal ve ampirik yazın kısaca verilmiştir.

2.1. Kuramsal Çerçeve

Tarihsel gelişim sürecine bakıldığında BE kavramsal olarak işsizliğin belirlenmesinde açık işlerin temel işlevinin gösterilmesinde etkili olan William Beveridge (1944) erken dönem çalışmalarına kadar geri götürülebilir. Beveridge bu çalışmada işsizlik ve açık iş arasında bir ilişkinin varlığını göstermeyi planlamamıştı, ancak işsizlik ile açık işler arasında negatif bir ilişkinin varlığını ima eden bir ampirik analiz gerçekleştirmiştir. (Yashiv, 2008).

Orijinal BE, işgücü talebi ve arzındaki dengesizliklere dayalı erken bir yorum sunan Dow ve Dicks Mireaux (1958) çalışmasına dayanmaktadır. Dow ve Dicks-Mireaux'un (1958), Büyük Britanya işgücü piyasasına ilişkin 1946-56 yılları arasındaki verileri kullanarak, işgücü talep fazlası veya işgücü arz fazlasının görüldüğü konjonktürel dönemleri açık işler ve işsizlik verilerini kullanarak göstermişlerdir (Tokatlıoğlu, 2016). Bu çalışmanın bulgularına göre ücret katılıkları işgücü piyasasında dengenin oluşmasını engellemektedir.² Analiz işgücü arz ve talep fazlalıklarına dayandığı için eksik taraf (short-side) prensibi olarak adlandırılmaktadır. Şekil 1'de istihdam ve eksik taraf prensibi gösterilmektedir. Eğer ekonomideki açık işler ile işsizler tam ve eşanlı olarak eşleşiyorsa (w^* ücret düzeyi) tam istihdam durumu söz konusudur. Tam istihdam durumunun altında bir ücret düzeyinde (w_1) işgücü talep fazlası durumu söz konusu olduğundan istihdam, işgücü arzı tarafından belirlenecek ve AB aralığında gerçekleşecektir. Tam istihdam durumunun üzerinde (w_2) ücret düzeyinde ise işgücü arz fazlası söz konusu olduğundan istihdamı işgücü talebi belirleyecek ve istihdam BC aralığında olacaktır.

Şekil 1. İstihdam ve Eksik Taraf Prensibi

Kaynak: Börsch-Supan, 1991 s. 280'den aktaran Tokatlıoğlu (2016).

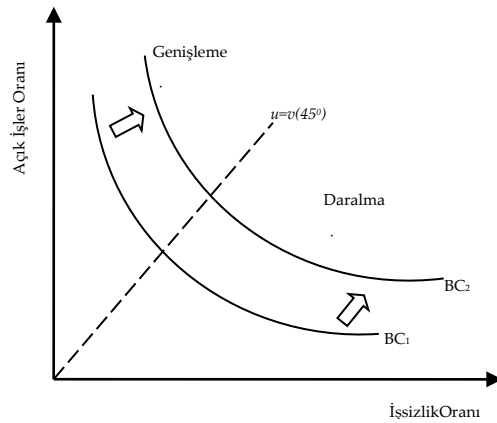
İşgücü piyasasında açık iş sayıları ile işsizlik sayıları tam olarak eşleşmediğinde istihdam EE eğrisi tarafından belirlenmektedir. Denge ücret düzeyinde (w^*) işgücü piyasasında var olan açık işler (V) ile işsizlik (U) birbirine eşit iken denge ücret düzeyinin üstünde $U > V$; altında ise tersine $V > U$ olacaktır. Dow ve Dicks-Mireaux'un çalışmaları, açık işler ile işsizler arasında negatif yönlü fonksiyonel bir ilişkinin varlığını göstermiştir. Açık işler ile işsizlik arasındaki bu fonksiyonel ilişkinin koordinat sisteminde gösterilmesi ile BE eğrisi elde edilmektedir. Açık işler ile işsizlik arasındaki ilişkiyi gösteren bu eğri 1980'lere kadar yapılan çalışmalarda "UV" (işsizlik-açık işler eğrisi)

² Bu analizin kuramsal alt yapısı Holt ve David (1966) ve Hansen'in (1970) yaptıkları çalışmalar ile genişletilmiştir (Tokatlıoğlu, 2016).

olarak adlandırılmıştır. UV eğrisi iktisat yazınında 1980'lerden sonra BE olarak kullanılmaya başlanılmıştır³. Bu bağlamda BE'nin kuramsal alt yapısına ilişkin yazın iki farklı yaklaşımla değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi yukarıda açıklanan reel ücret katılıkları çerçevesinde ele alınan işgücü arz ve talep eşitsizliğine dayanan Eksik Taraf prensibidir. BE'ye ilişkin yapılan ilk analizlerde (Dow ve Dicks-Mireaux (1958); Holt ve David (1966); Hansen (1970)) UV eğrisi, işgücü piyasasının katmanlı yapısından kaynaklı ücret katılıklarının neden olduğu işgücü arz veya işgücü talep fazlalarını analiz etmeye yönelik bir araç olarak kullanılmıştır. Ulaşılan bulgular toplam işgücü arz ve talebi birbirine eşit olsa dahi, alt piyasalarda ücret katılıklarının yol açacağı arz veya talep fazlalıkları oluşabildiğini göstermiştir. Bu nedenle de alt sektörlerde açık iş sayıları ile işsiz sayıları birbiri ile tam olarak eşleşemediklerinden ekonomide her zaman bir miktar işsizlik ve açık iş görülmektedir (Tokatlıoğlu, 2016).

İkinci yaklaşım ise işgücü piyasasının yapısal dinamiklerini ve konjonktürel dalgalanmaların etkilerini analiz eden BE analizidir. 1980 yılı sonrasında gerçekleştirilen çalışmalarda (Pissarides (1985); Börsch-Supan (1991); Mortensen ve Pissarides (1994); Bleakley ve Fuhrer (1997); Pissarides (2000); Petrongolo ve Pissarides (2001)) ise BE ekonomideki konjonktürel dalgalanmaların etkilerini ve işgücü piyasasındaki yapısal dinamikleri analiz etmek için kullanılmıştır (Tokatlıoğlu, 2016).

Şekil 2'de dikey ekseninde açık iş oranlarının yatay ekseninde ise işsizlik oranlarının yer aldığı kuramsal BE gösterilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi BE, dikey ekseninde açık işler yatay ekseninde işsizlik oranının yer aldığı bir koordinat sisteminde bu iki değişken arasındaki negatif yönlü ilişkiyi göstermektedir.

Şekil 2. Kuramsal Beveridge Eğrisi

Kaynak: Börsch-Supan, 1991 s. 281'den aktaran Tokatlıoğlu (2016)

Kuşkusuz ekonominin konjonktürel durumuna bağlı olarak mevcut açık işler ile işsizlik oranları değişmektedir. İşgücü piyasasında açık işlerle işsiz sayısının birbirine eşit olduğu (tam istihdam) noktaları gösteren 45°'lik doğrunun üstünde kalan bölgede, açık işler işsiz sayısından daha yüksek olduğundan ekonomi genişleme dönemindedir. Bu doğrunun altında kalan bölgede ise işsizlik oranı, açık işler oranından daha büyük olduğundan ekonomi daralma dönemindedir. Eğri üzerinde yukarıdan aşağıya doğru gidildikçe açık işler azalırken işsiz sayıları artmaktadır. Bu nedenle Blanchard ve Diamond (1989), BE üzerindeki değişimleri konjonktürel dalgalanmalara bağlarken, BE'nin topyekûn kaymasının işgücü piyasasındaki yapısal faktörlerden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. BE'nin kaymasına neden olan yapısal değişimler işsizler ve açık işler

³ UV eğrisinin 1980'lerden itibaren BE olarak kullanılmasının nedeni ve ilk kimin tarafından kullanıldığı tam olarak bilinmiyor. Rodenburg "theremarkabletransformation of the UV curve in economictheory" (2011) başlıklıBE'nin tarihsel gelişimi ve iktisat tarihi içindeki yeri ve dönüşümünü analiz ettiği çalışmasında yoğun bir araştırma yapmasına rağmen eğrinin neden BE olarak kullanılmaya başlandığının kökenini belirleyemediğini ifade ediyor. BE teriminin W. Beveridge'yi onurlandırmak için kullanılabileceğini ancak bunun da çok anlaşılır olmadığını altını çiziyor. Çünkü Beveridge sonrası yapılan çalışmalarda da Beveridge'a açık bir referansta bulunulmamıştır.

arasındaki eşleşme sorununa yol açmaktadır. Dolayısıyla BE'nin orijinden uzaklaşması (kuzey-doğuya kayması) işsizlik oranı sabitken açık iş oranının artmasına ya da tam tersi açık işler oranı sabitken işsizlik oranının artmasına ya da her iki oranında eşanlı artmasına neden olacak yapısal değişimlerden kaynaklanmaktadır. BE'nin kuzey-doğuya kayması açık işlere işsizlerin yerleştirilme etkinliğinin azaldığına, doğal işsizlik oranının arttığına, nüfus artışının hızlandığına, işgücüne katılım oranının GSMH'nun artış oranından yüksek olduğuna işaret edebilmektedir. BE'nin güney-batıya kayması ise açık işlere işsizlerin yerleştirilme etkinliğinin arttığı, doğal işsizlik oranının düştüğü, nüfus artışının yavaşladığı, işgücüne katılım oranının GSMH'nun artış oranından küçük olduğu durumları gösterebilmektedir. Kısacası iktisadi konjoktüre ilişkin bilgiler sağlayan BE üzerindeki değişimler kadar, BE'nin orijine yaklaşması ya da orijinden uzaklaşması da işgücü piyasasının durumuna ilişkin önemli bilgiler sağlamaktadır (Tokathoğlu, 2016).

2.2. Ampirik Yazın

Geçmiş 1950'lere kadar giden BE'ye ilişkin yazın 1980'lerin sonundan itibaren artmaya başlamış; özellikle 2010 yılında Diamond, Mortensen ve Pissarides'in bu konudaki çalışmalarının Nobel⁴ ödülünü almasıyla hızlanmış ve BE ve Eşleşme Fonksiyonuna ilişkin önemli bir yazın oluşmaya başlamıştır. İlgili yazında hesaplanan BE'ler teorik ve ampirik yazınla uyumlu sonuçlar vermektedir. BE'nin tahminine yönelik uluslararası ve Türkiye için yapılmış seçilmiş bazı çalışmalar Tablo 1 ve Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 1. BE ile İlgili Uluslararası Ampirik Çalışmalar

Yazar/Yazarlar	Dönem	Kapsam	Yöntem
Blanchard ve Diamond (1989)	1969-1982 Aylık	ABD	EKK NLS VAR
Blanchard ve Diamond (1990a)	1968-1986 Aylık	ABD	Yapısal VAR
Fève ve Langot (1996)	1971-1989 Üç Aylık	Fransa	Genel Denge Modeli kapsamında EKK
Gross (1997)	1972-1994 Üç Aylık	Almanya	Eşbütünleşme
Bell (1997)	1967-1995 Yıllık	Fransa Birleşik Krallık İspanya	Eşbütünleşme
Wall ve Zoega (1997)	1986-1996 Aylık	İngiltere Galler İskoçya	Panel Veri Sabit Etkiler Yöntemi
Bleakley ve Fuhrer (1997)	1979-1993 Aylık	ABD	EKK
Hansen ve Panics (2002)	1994-2001 Aylık	Letonya	EKK
Teo, Thangavelu ve Quah (2005)	1987-2003 Üç aylık	Singapur	EKK
Valletta (2005)	1976-2005 Üç aylık	ABD	EKK
Shimer (2005)	1951-2003 Üç Aylık	ABD	EKK
Kosfeld, Dreger ve Eckey (2006)	1992-2004 Aylık	Almanya	Mekansal SUR Modeli Özfonksiyon Ayrıştırma Modeli
Dickens (2009)	1954-2008 Yıllık 2001-2007 Üç Aylık	ABD	Zamanla Değişen Parametre Durum-Uzay Modeli

Kaynak: Tokathoğlu 2016, s.85' den alınarak tarafımızdan genişletilmiştir.

⁴ Peter Diamond, Dale Mortensen ve Christopher Pissarides 2010 yılında "Arama ve Eşleştirme Modeli" (DMP modeli) çalışmaları ile Nobel Ekonomi Ödülüne layık görülmüştür. Adı geçen bilim insanlarının DMP modeli ile Nobel İktisat ödülüne layık görülmesinin gerekçesi ise bu modelle işsizliğin, istihdam olanağının yüksek olduğu dönemlerde neden azalmadığını; işgücü talebi ile arzı arasındaki uyumsuzlukları, işgücü piyasasının istikrarlı hale gelmesi zaman alacağından işsiz sayılarının ve açık işlerin eş zamanlı olarak yüksek düzeyde olabileceğini; işsizlik, istihdam ve ücretlerin devlet müdahalelerinden nasıl etkilendiğini vs göstermeleridir.

Tablo 2. BE ile İlgili Türkiye Üzerine Ampirik Çalışmalar

Yazar/Yazarlar	Dönem	Kapsam	Yöntem
Keskin ve Şen (2010)	1960-2008 yıllık	Türkiye	Parametrik Olmayan sektörel Analiz
Agayev ve Bora (2012)	2005-2011 Aylık	Türkiye	EKK
Sağlam ve Günalp (2012)	1951-2008 Yıllık	Türkiye	DEKK Eşbütünleşme Modeli
Kanık, Sunel ve Taşkın (2012)	2005-2012 Aylık	Türkiye	EKK
Bilen vd. (2018)	1961-2013		VAR, VECM
Özçelik ve Akıncı (2020)	2006:01-2020:03 Aylık	Türkiye	Hacker ve Hatemi-J - Bootstrap nedensellik
Tokatlıoğlu (2016)	2005:01-2014:07	Türkiye	Johansen eşbütünleşme
Çağlanırmak Uslu vd. (2019)	2005:Q1-2017:Q4 Çeyreklik	Türkiye	ARDL modeli ve Hatemi-J Asimetrik Nedensellik

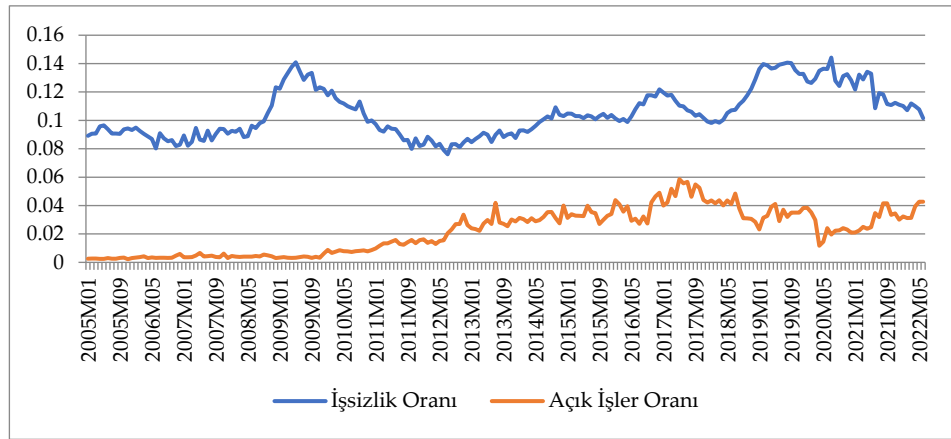
Kaynak: Tokatlıoğlu 2016, s.85' den alınarak tarafımızdan genişletilmiştir.

Tablolarda seçilmiş bir kısmı verilen BE'nin analizine yönelik yazın da farklı hesaplama yöntemi, farklı metodoloji, farklı dönem ve ekonomiler olmakla birlikte ulaşılan sonuçlar ilgili kuramsal yazınla uyumludur.

3. Metodoloji ve Veriler

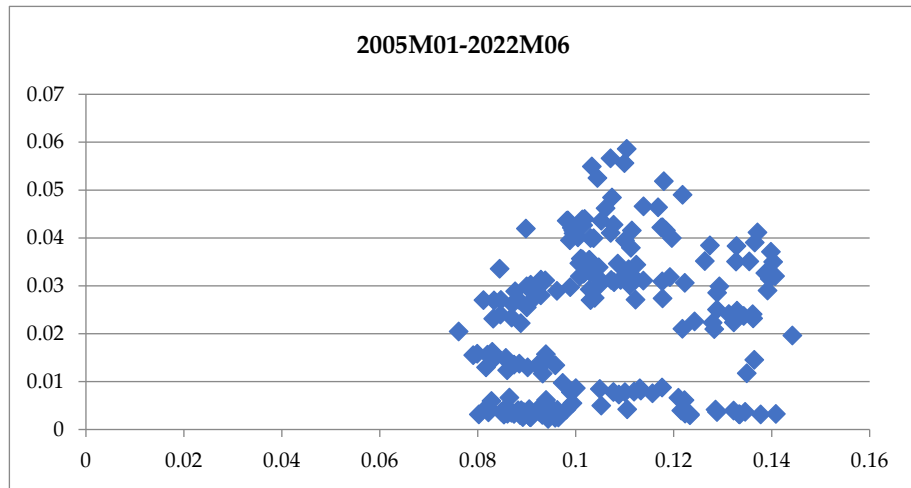
Çalışmada açık işler ve işsizlik oranları verileri kullanılmıştır. Veriler İŞKUR ve TÜİK veri tabanından alınmıştır. Bir ekonomiye ilişkin BE'nin hesaplanabilmesi için o ekonomiye ait açık işler ve işsizlik verilerine gereksinim duyulmaktadır. Ancak Türkiye işgücü piyasasına ilişkin açık işler verisi yalnızca İŞKUR tarafından toplanmakta ve bu nedenle veri seti sınırlı olup işgücü piyasasının tamamını temsil edecek veriye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye için BE tahmin eden çalışmalarda açık işler verisi için İŞKUR tarafından hazırlanan açık iş ilanları sayısı ve/veya internet üzerinden başvuru kabul eden "kariyer.net" gibi firma verileri kullanılmaktadır. Bu çalışmada BE'nin tahmini için açık işler verisi İŞKUR'dan alınmıştır. Bu açık işler veri seti, firmaların beyan usulüne göre İŞKUR'a başvuruları sonrasında oluşturulan verileri içermektedir. Ancak İŞKUR'un düzenlediği açık işlere ilişkin veri seti işgücü piyasasının tamamını temsil etmemektedir. Bununla birlikte çalışmada İŞKUR tarafından oluşturulan verilerin, işgücü piyasasının belli bir oranını temsil ettiği varsayılmıştır. Bu kısmî temsiliyetten yola çıkarak İŞKUR'dan alınan açık işler verileri İŞKUR'un işgücü piyasasını temsil gücü ile ağırlıklandırılmıştır. Buna göre İŞKUR'a kayıtlı işsiz sayısı, TÜİK veritabanında bulunan işsiz sayısına oranlanarak, tüm dönemler için İŞKUR'un işgücü piyasasına temsil gücü hesaplanmıştır (ortalama %15). Böylece İŞKUR verilerinin işgücü piyasasını temsil gücü artırılmış ve bu haliyle, analizde kullanılmasının halen taşıdığı eksikliklerine karşın önemli bir sorun oluşturmayacağı varsayılmıştır.

Açık işler verileri dışındaki tüm veriler TÜİK veri tabanından alınmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin tamamı CensusX12 yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmıştır. Mevsimsellikten arındırılmış veri seti Şekil 3' de gösterilmiştir.

Şekil 3. Mevsimsellikten Arındırılmış Açık İşler ve İşsizlik Zaman Serileri

2005-2022 döneminin tamamı için Türkiye işgücü piyasası açık işler ile işsiz sayısı arasındaki ilişkinin zaman içindeki gelişiminin gösterildiği serpm diyagramı Şekil 4' de yer almaktadır.

Şekil 4. Türkiye 2005-2022 Dönemi Açık İşler- İşsiz Sayısı İlişkisi

Serpm diyagramından da görüleceği gibi ele alınan dönemde Türkiye ekonomisine ilişkin işsizlik oranı ile açık işler arasındaki ilişki orijine göre dışbükey ve negatif eğimli bir ilişkiyi göstermekte ve bu bağlamda da önceki bölümde ifade edilen kuramsal ve ampirik yazınla uyumlu bir görünüm arz etmektedir. Şekilden de görüleceği gibi iki değişkene ait ortak noktaların dağılımı aslında söz konusu dönemde birden fazla BE eğrisinin varlığına işaret etmektedir.

4. Ampirik Analiz: BE'nin Tahmini

Çalışmada BE'nin tahmininde kullanılacak denklem Tokatlıoğlu (2016)'nın kullandığı; Petrongolo ve Pissarides (2001), Dickens (2009), Wall ve Zoega (1997) ve Ghayad (2013a)'da tahmin edilen denklemdir⁵. Ekonomide açık işlere uygun işsizlerin istihdamını gösteren eşleşme fonksiyonu, işsiz sayısının ve açık işlerin bir fonksiyonu olarak aşağıdaki gibi yazılabilir:

⁵Dolayısıyla bu konudaki detaylı bilgi için Tokatlıoğlu (2016) çalışmasının incelenmesi yeterli olacaktır. Biz bu çalışmada yalnızca Tokatlıoğlu (2016)'da yer alan eşleşme fonksiyonu ve BE denklemlerini vermekle yetineceğiz.

$$M_t = m(U_t; V_t)m_U > 0 \quad \text{ve} \quad m_V > 0 \quad (1)$$

Bu fonksiyonda M_t t dönemindeki işsizler arasından işe yerleştirilenleri; U_t t dönemindeki işsizleri ve V_t ise t dönemindeki açık işleri temsil etmektedir. Açık işler ve işsiz sayısındaki artışlar işe yerleşmeleri artıracığından bu fonksiyonun her iki değişken için kısmi birinci türev değeri pozitif olacaktır. Bu fonksiyon birinci dereceden homojen Cobb- Douglas tipi fonksiyon olarak aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$M = AU^\alpha V^{1-\alpha} \quad (2)$$

Burada A parametresi etkinlik parametresi olarak adlandırılmakta ve iş arama süreci ile açık işlerin doldurulması sürecinin nasıl bir araya getirildiğini göstermektedir. İşgücü (L), istihdam edilenler (E) ile işsizlerin (U) toplamından oluştuğundan hareketle aşağıdaki eşitlik yazılabilir:

$$L = E + U \quad (3)$$

İşten ayrılma oranı (s)iken, toplam işten ayrılan işçi sayısı(S) aşağıdaki gibi hesaplanır:

$$S = s * E \quad (4)$$

İşsizlik oranı ve açık işler oranı sırasıyla $u = U/E$ ve $v = V/E$ biçiminde ifade edildiğinde; durgun durum dengesinde toplam işsizlikte bir değişme olmayacağından işten ayrılmalar ve yeni işe girmeler birbirine eşit olacaktır ($M=S$). Yukarıdaki eşitlikler yerine konulduğunda eşleşme fonksiyonu (EF) aşağıda gösterildiği biçimde elde edilir:

$$\begin{aligned} M &= m(U, V); \\ s * E &= m(U, V); \\ s &= m\left(\frac{U}{E}, \frac{V}{E}\right); \\ s &= m\left(\frac{u}{1-u}, v\right) \end{aligned} \quad (5)$$

EF'nin birinci dereceden homojen bir Cobb-Douglas fonksiyonu olduğu varsayımı altında (2) nolu eşitlik aşağıdaki şekilde yazılır:

$$S = AV^\alpha U^{1-\alpha} \quad (6)$$

(6) nolu eşitlik logaritmik doğrusal bir fonksiyon olarak aşağıdaki denklem biçiminde yazılabilir:

$$\ln\left(\frac{1-u_t}{u_t}\right) = \ln\left(\frac{A_t}{S_t}\right) + \alpha \ln\left(\frac{v_t}{u_t}\right) + \ln(\varepsilon_t) \quad (7)$$

Bu çalışmada tahmin edeceğimiz EF, (7) nolu eşitliktir. Bu eşitlikteki $A_t^s = \frac{A_t}{S_t}$ terimi açık işlerle işsizlerin eşleşme etkinlik parametresidir ve her bir dönem için farklı bir değer aldığı varsayılmıştır. (7) nolu eşitlik tahmin edildikten sonra $v=f(u)$ biçimindeki BE'ye aşağıdaki gibi ulaşılmaktadır (Ghayad 2013a'dan aktaran Tokatlıoğlu (2016))

$$\begin{aligned} e^{\ln\left(\frac{1-u}{u}\right)} &= e^{\ln(A^s)} * e^{\alpha \ln\left(\frac{v}{u}\right)}; \\ u^{\alpha-1} - u^\alpha &= e^{\ln(A^s)} * v^\alpha; \end{aligned}$$

$$v = \left(\frac{u^{\alpha-1} - u^{\alpha}}{e^{\ln(A^S)}} \right)^{1/\alpha} \text{ Beveridge Eğrisi}; \quad (8)$$

EF'de yer alan A^s terimi eşleşme teknolojisi ortalama etkinliğini göstermekte ve bu bağlamda da işgücü piyasasının işsiz bireylerin açık işlere yerleştirilmesinde ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda etkinlik parametresi tanımı gereği, farklı konjktür dönemlerinde farklı değerler alacaktır. Konjktür dönemleri dışında kriz dönemlerinin ardından ortaya çıkan doğal işsizlik oranındaki değişimler veya histeri etkisi yüzündende etkinlik parametresi farklı değerler alabilmektedir. Bu nedenle her bir konjktürel dönem için parametreyi tahmin etmek BE'nin doğru hesaplanması ve BE'deki kaymaları doğru biçimde saptamak açısından önemlidir.

Parametrelerin tahminine geçmeden önce (7) nolu eşitlikte yer alan değişkenlerin durağan olup olmadıklarının araştırılması gerekmektedir. Değişkenlerin durağanlık özellikleri, ADF birim kök testi analizi ile belirlenmiştir. ADF birim kök testi ile ulaşılan sonuçlar aşağıda Tablo 3'te görülmektedir. Tablodan da izleneceği gibi her iki seride düzey değerlerinde birim kök içerirken birinci farklarında durağan hale gelmektedir.

Tablo 3. ADF Testi ve Serilerin Durağanlığı

		$\ln\left(\frac{1-u_t}{u_t}\right)$	$\ln\left(\frac{v_t}{u_t}\right)$
Düzyey			
Sabitli	t-istatistiği	-2.7623	-1.8661
	Prob.	0.0657	0.3479
Sabitli ve Trendli	t-istatistiği	-3.379	-2.6098
	Prob.	0.0572	0.2765
Sabitsiz ve Trendsiz	t-istatistiği	-0.1762	-1.6842
	Prob.	0.6215	0.0872
Birinci Fark			
Sabitli	t-istatistiği	-3.1629	-17.634
	Prob.	0.0238	0.000
Sabitli ve Trendli	t-istatistiği	-3.1637	-17.6002
	Prob.	0.095	0.000
Sabitsiz ve Trendsiz	t-istatistiği	-3.1604	-17.6129
	Prob.	0.0017	0.000

Her iki verinin de I(1) düzeyinde durağan olması EF'de bu değişkenleri kullanabilmemiz için uzun dönemde ortak hareket ettiklerini göstermemizi gerekli kılmaktadır. Diğer bir ifade ile bu iki değişkenin uzun dönemde eşbütünlük olup olmadıklarının analiz edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin eşbütünlük olup olmadıklarının belirlenmesi için Johansen eşbütünlük testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Johansen Eşbütünlük Test Sonuçları

Eşbütünlük Denklem Sayısı	Özdeğer	İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Yok	0,074815	16,89861	15,49	0,0305
Bir Eşbütünlük İlişkisi	0,007986	1,579620	3,84	0,2088

Eşbütünlük test sonuçları ele alınan dönem için ilgili değişkenler arasında %5 anlamlılık düzeyinde en az bir eşbütünlük vektör olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenler arasında ele alınan dönemde uzun dönemli istikrarlı bir ilişkinin varlığı kabul edilmektedir.

4.1. Konjonktür Dönemlerinin Belirlenmesi

Genel olarak, BE üzerindeki hareketler döngüsel değişiklikleri yansıtırken, BE'deki kaymalar ise işgücü piyasasındaki sürtüşmeleri etkileyen yapısal değişimleri yansıtır. Bununla birlikte, bazı yazarlar eğrinin kayması ile eğri üzerindeki hareketler arasındaki ayrıma itiraz etmiş ve çalışmalarında iş çevrimi koşullarının eğrinin kaymasını da etkileyebileceğini bulmuşlardır (Blanchard ve Diamond, 1989; Börsch Supan, 1991; Wall ve Zoega, 2002). Bu çalışmalarda 1951-2000 dönemi için ABD işgücü piyasasının uzun vadeli veri analizi, eşleştirmedeki bozulma dönemlerinin ekonomik durgunluklarla çakıştığını göstermektedir (Diamond ve Şahin 2014). Bu bulgu, işgücü piyasası eşleşmesi ile toplam talep arasındaki tartışmalı etkileşimi geçersiz kılmakta ve daralma dönemlerinde açık işlere yerleştirmelerin genişleme dönemlerinde olduğu kadar hızlı ve sistematik bir biçimde gerçekleşmediğini göstermektedir. Negatif toplam talep şokları ile eşleşmedeki bozulma arasındaki ana bağlantı, uzun vadeli işsizliğin diğer bir ifade ile doğal işsizlik oranının artmasıdır. Bu olgu tipik olarak bir durgunluk döneminde başlar ve toparlanma dönemine kadar devam eder ve bu da friksiyonel işsizliğin nedenleri arasında önemli bir faktör olarak gözlemlenmektedir. Ayrıca, iktisadi durgunluk ve talep yavaşlamaları döneminde firmalar işe alım sürecinde daha temkinli ve yavaş davranacakları için, durgunluk dönemlerinde belirsizlikler de artacaktır (Bova, Jalles ve Kolerus 2016). Bu nedenle çalışmada her bir konjonktürel dalgalanma döneminin farklı bir eşleşme etkinliğine sahip olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla her bir konjonktürel dönem, ayrı bir dönem olarak ele alınıp BE'deki kaymalar bu dönemler itibari ile izlenmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için çalışmada işsizlik oranlarının konjonktürel hareketlerinin tarihlenmesi önem taşımaktadır. Dönemleme için NBER'nin klasik tarihleme algoritmasını kullanan Bry-Boschan-Pagan-Harding (BBP) tarihleme yöntemi uygulanmıştır.

Bry ve Boschan (1971) tarafından geliştirilen dönüm noktası analizi, Burns ve Mitchell (1946)'in metodolojisine dayanmaktadır. Harding ve Pagan (2002) tarafından bu tekniğin çeyreklik veriye uygulanabilir bir versiyonu oluşturulmuştur. Harding ve Pagan (2002), iş çevrimlerini analiz etmek için trendden ayırıştırmanın gerekli olmadığını, hatta stokastik bir trendi ortadan kaldırma girişiminin iş çevrimlerinin ana itici güçlerinden birini ortadan kaldıracağını bu nedenle bundan kaçınılması gerektiğini savunmaktadır. Bu algoritma, verilen dönemdeki serilerde maksimum ve minimum noktalarını bulmaktadır. Daha sonra belirli izleme kurallarını sağlayan maksimum ve minimum noktalar seçilerek dönüm noktaları belirlenmektedir. Bu kurallara göre tam bir çevrim en az 5 çeyrek ve bu çevrimin her bir fazı en az 2 çeyrek olmalıdır. (Claessens, Kose ve Terrones, 2011'den aktaran Balaban 2022). Buna göre aşağıdaki algoritma ile konjonktürel dalgalanmaların tarihlenmesi yapılmaktadır:

Çeyreklik bir y_t serisinde aşağıdaki koşullar sağlanıyorsa t zamanında bir zirve gerçekleşmektedir:

$$\{(y_t - y_{t-2}) > 0, (y_t - y_{t-1}) > 0\} \text{ ve } \{(y_{t+2} - y_t) < 0, (y_{t+1} - y_t) < 0\}$$

Benzer şekilde aşağıdaki koşullarda da t zamanında bir dip gerçekleşmektedir:

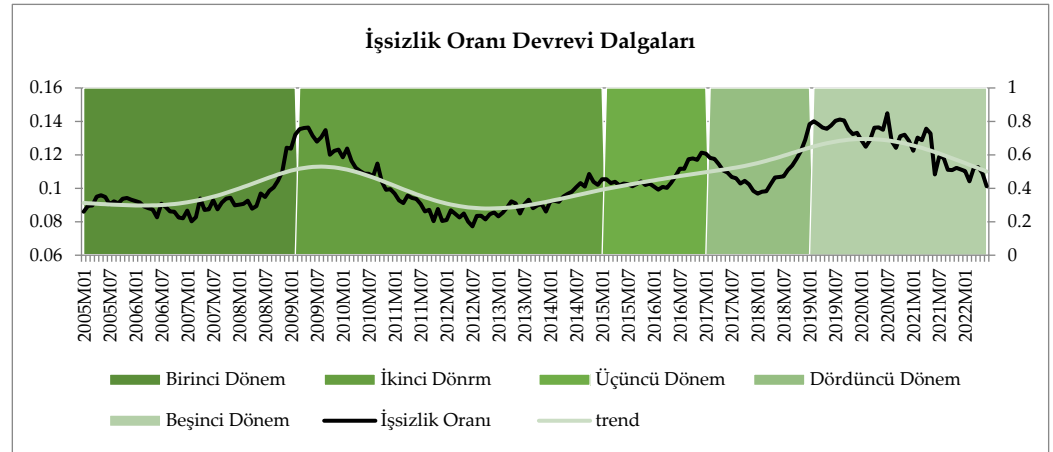
$$\{(y_t - y_{t-2}) < 0, (y_t - y_{t-1}) < 0\} \text{ ve } \{(y_{t+2} - y_t) > 0, (y_{t+1} - y_t) > 0\}$$

Bu devrevi dalgalara ait faz tarihleri ve büyüklükleri Tablo 5' de gösterilmektedir. Tablodan da izleneceği gibi ele alınan dönem içinde 5 devrevi dönem olduğu bulgusuna ulaşılmıştır:

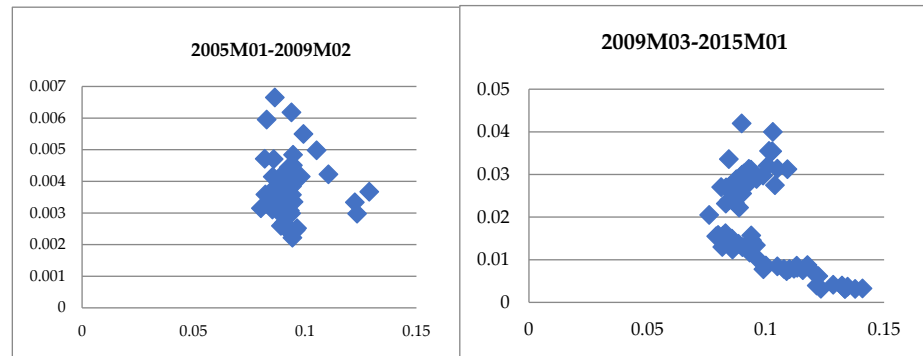
Tablo 5. İşsizlik Oranına Ait Dalgalanma Fazları ve Büyüklükleri

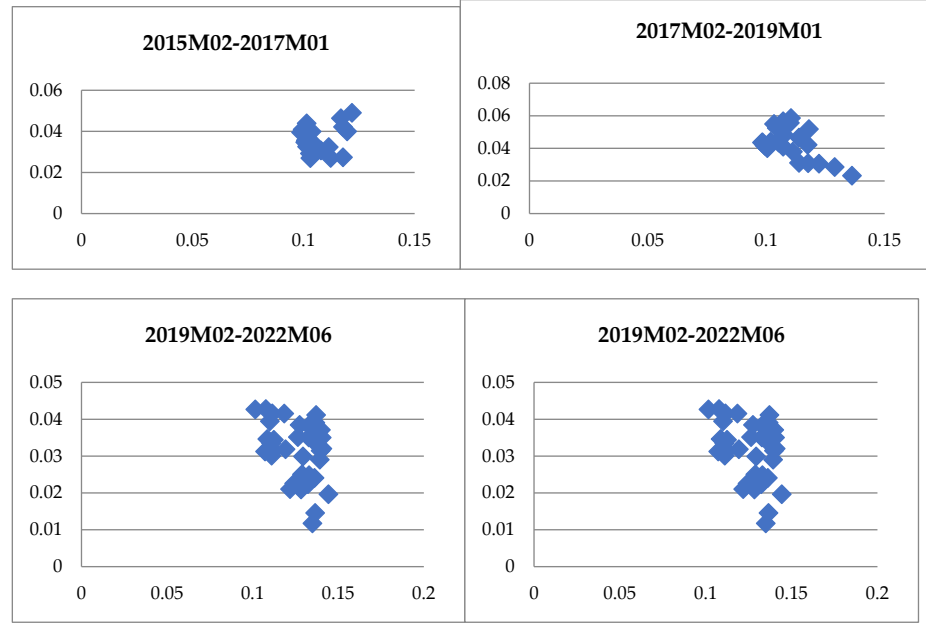
	Dönem	Faz	Süre (Ay)		Derinlik
Birinci Dalga	2005M1-2006M1	Genişleme	13	50	0,031
	2006M2-2007M6	Daralma	17		0,036
	2007M7-2009M2	Genişleme	20		0,071
İkinci Dalga	2009M3-2012M6	Daralma	40	71	0,075
	2012M7-2015M1	Genişleme	31		0,0476
Üçüncü Dalga	2015M2-2016M5	Daralma	16	24	0,0286
	2016M6-2017M1	Genişleme	8		0,0339
Dördüncü Dalga	2017M2-2018M4	Daralma	15	16	0,0352
	2018M5-2019M1	Genişleme	9		0,0573
Beşinci Dalga	2019M2-2022M6	Daralma	41	41	0,0535

Genişleme dönemlerinin ortalama süresi 17 ay iken daralma dönemlerinin ortalama süresi 22 ay olarak hesaplanmıştır. Benzer şekilde genişleme dönemlerinin ortalama derinliği %5,6 iken daralma dönemlerinin ortalama derinliği %4,7 olarak hesaplanmıştır. Bu dönemlere göre işsizlik oranının gelişimi ve Hodrick-Prescott yöntemine göre belirlenmiş trend eğrisi Şekil 5' de gösterilmektedir.

Şekil 5. İşsizlik Oranının Konjonktürel Dalgalanmaları ve Trendi

BBP algoritmasına göre tarihlenen devreli dönemler için açık işler ve işsizlik oranlarına ait serpmeye diyagramları aşağıda verilmiştir:

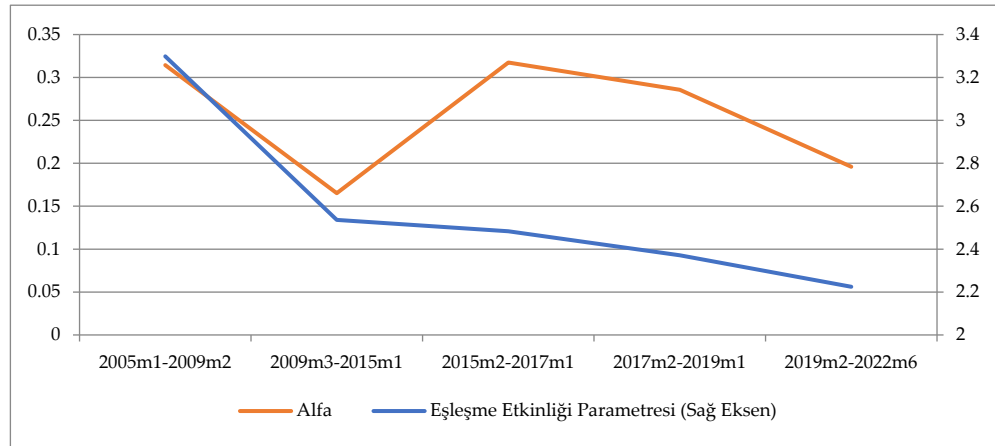
Şekil 6. Devrevi Dönemlere Göre Açık İş ve İşsizlik Oranları Serpme Diyagramları

Bu devrevi dalga boylarına göre (7) nolu denklemin EKK ile tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Devrevi Dalga Boyları İtibariyle EKK Tahmin Sonuçları

		$\ln A_s$	alfa
2005M01 2009M02	katsayı	3.298479	0.314337
	t-istatistik	17.84768	5.558502
	p değeri	0.000	0.000
2009M03 2015M01	katsayı	2.536479	0.165175
	t-istatistik	69.77213	9.551604
	p değeri	0.000	0.000
2015M02 2017M01	katsayı	2.483443	0.317408
	t-istatistik	20.33159	2.951826
	p değeri	0.000	0.007
2017M02 2019M01	katsayı	2.371032	0.285651
	t-istatistik	58.95062	7.264867
	p değeri	0.000	0.000
2019M02 2022M06	katsayı	2.224558	0.19587
	t-istatistik	34.08789	4.464127
	p değeri	0.000	0.000

Tablodan da görülebileceği gibi tüm dönemler için tahmin edilen parametreler %1 önemlilik düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Devrevi dönemler itibariyle alfa ve eşleşme etkinliği parametresinin gelişimine bakıldığında (şekil 7) hem etkinlik parametresi hem de alfa parametresinin dönem içinde azaldığı görülmektedir. Dönemler itibari ile bir yandan açık işler artarken işsizliğin de buna paralel artması işgücü piyasasında eşleşme fonksiyonunun etkinliğinin artacağı beklentisi doğurmaktadır. Ancak Türkiye'de açık işleri İŞKUR'a kaydettiren firmaların nitelikli işgücü beklentisine rağmen işsizlerin arasında niteliksiz işgücünün yaygınlığı eşleşme etkinliğini hızlı bir biçimde düşürmüştür.

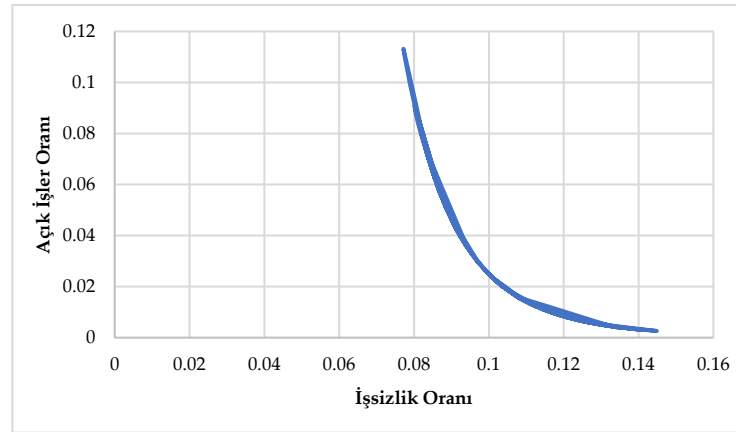

Şekil 7. Alfa ve Eşleşme Etkinliği Parametresi

Dolayısıyla söz konusu dönemler itibariyle Türkiye’de etkinlik parametresinin azalması Türkiye’ye ilişkin BE’nin zaman içinde orijinden uzaklaşması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle bu öngörüü doğrulamak için dönemler itibari ile tahmin edilen alfa ve eşleşme etkinliği parametreleri kullanılarak yukarıda belirtilen her bir dönem için BE, (8) nolu eşitlik yardımı ile hesaplanmıştır.

4.2. 2005:1-2022:6 Dönemi Beveridge Eğrisi

Tahmin edilen alfa ve etkinlik parametrelerine göre (8) no’lu eşitlik kapsamında Türkiye’nin BE’si her bir tahmin denklemi için (veri setinin tamamı ve konjonktürel dönemleme için) ayrı ayrı hesaplanmıştır. Öncelikle 2005-2022 arası dönemin tamamı için tahmin edilen modelden ulaşılan BE Şekil 8’de gösterilmektedir.

Şekil 8. 2005-2022 Dönemi için Tahmin Edilen Beveridge Eğrisi

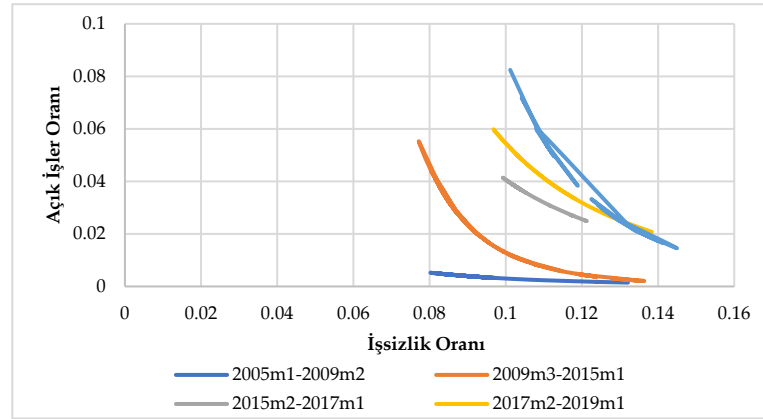
Şekilden de görüleceği gibi, Türkiye için 2005-2022 dönemine ilişkin BE’si yazınla uyumlu olarak orijine göre dışbükey bir eğri biçimindedir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, kuramsal BE’de eğrinin 45 derecelik doğrunun altında kalan kısmı daralma üstünde kalan kısmı ise genişleme dönemi olarak tanımlanmıştır. Şekilden de görüleceği gibi Türkiye için tahmin edilen BE’nin tamamı 45 derecelik doğrunun altındadır. Bunun temel nedeni, her ne kadar çalışmada kullanılan İŞKUR açık işler verileri ağırlıklandırılmış olsa da bu haliyle de işgücü piyasasının tamamını temsil edememesinden kaynaklanmaktadır.

Ayrıca ilgili kuramsal ve ampirik yazınla uyumlu bir biçimde Türkiye işgücü piyasası BE’si zaman içinde saat yönünün tersine bir seyir izlemekte ve daha dik konuma gelmektedir. BE üzerinde kuzey batıdan güney doğuya doğru hareket işsizlik oranının

artması ve açık işler oranının azalmasını ifade ederken (daralma dönemi), güney doğudan kuzey batıya doğru gidilmesi işsizlik oranlarının azalması ve açık işler oranının artmasını (genişleme dönemi) göstermektedir. Aşağıda da ele alınacağı gibi belirlenen her bir alt dönem için tahmin edilen BE kaymaktadır.

4.3. Devrevi Dönemler İtibariyle Beveridge Eğrisi

Yukarıda da değinildiği gibi BBP algoritması ile tarihlenen işsizlik oranları konjonktürel dalgalanma çerçevesinde her bir alt döneme ait BE hesaplanmış ve hesaplanan BE'ler aşağıda Şekil 9'da gösterilmiştir.

Şekil 9. Konjonktür Dönemleri için Beveridge Eğrileri

Şekilden de görüleceği gibi, Türkiye'ye ait BE dönemler itibariyle orijinden uzaklaşmakta ve daha dik bir hale gelmektedir. BE'nin orijinden uzaklaşması Türkiye'de eşleşme etkinlik parametresinin zaman içinde kötüleştiğini; eğrilerin dik hale gelmesi ise açık işlerin işsiz sayısından daha hızlı arttığını göstermektedir. Her bir BE en az bir genişleme ve en az bir daralma dönemi içerdiğinden tıpkı ilgili yazında olduğu gibi her bir dönem içinde BE saat yönünün tersine hareket etmektedir. İlk konjonktürel dalgayı kapsayan 2005M1-2009M2 dönemi küresel kriz dönemini de içermektedir. Söz konusu dönemin yarısından itibaren (2007M4) işsizlik oranları hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Bu dönem için tahmin edilen BE'den de görüleceği gibi işsizlik oranlarındaki hızlı artış ve açık iş sayılarındaki düşme nedeniyle BE eğrisi oldukça yatıktır.

2009M3-2015M1 arasındaki dönemi içeren ikinci konjonktürel dalgalanmada BE hem daha dik hale gelmiş hem de dışbükeyliği artmıştır (eğrinin kolları birbirine yaklaşmıştır). Ayrıca bu dönemde BE orijinden uzaklaşmaktadır. Bu dönemde krizden çıkış dönemi olarak adlandırılabilir 2009M3-2012M6 alt döneminde işsizlik oranlarında hızlı bir düşüş yaşanmış buna paralel olarak açık işler sayısında belirgin bir artış görülmüştür. Açık iş sayısındaki artmaya ve işsiz sayısındaki azalmaya rağmen bu dönemde eşleşme etkinliği parametresinin azalmasının temel nedeni, açık işlerin daha nitelikli işgücü gerektirmesine rağmen işsizliğin niteliksiz işgücü özelliğinin hala baskın olmasıdır. Aslında bu eğilim tüm dönemlerde görülmektedir. Dönemin ikinci yarısında (2012M7-2015M1) işsizlik oranlarındaki artışa açık iş sayısındaki artış da eşlik etmiştir.

İşsizlik oranlarına ait üçüncü konjonktürel dalga (2015M2-2017M1) döneminde de yine benzer şekilde BE orijinden uzaklaşırken bir önceki döneme göre daha yatık bir hale gelmiştir. BE'nin daha yatık hale gelmesi açık işler değişim hızının işsizlik oranının değişim hızından daha düşük seyrettiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde de eşleşme etkinliği azalmaktadır.

2017M2-2019M1 arasındaki konjonktür döneminde de önceki dönemlerle benzer etkiler yaşanmış ve BE orijinden uzaklaşarak bir önceki döneme göre daha dik hale gelmiştir. 2019M2-2022M6 arasındaki konjonktür dönemi henüz dalgasını tamamlamamış ve yalnızca daralma döneminden oluşmaktadır. Bu dönemde de BE sağa

doğru kaymış ve önceki döneme göre daha dik hale gelmiştir. Konjonktür dönemleri birlikte değerlendirildiğinde aşağıdaki bulgulara ulaşmak mümkündür:

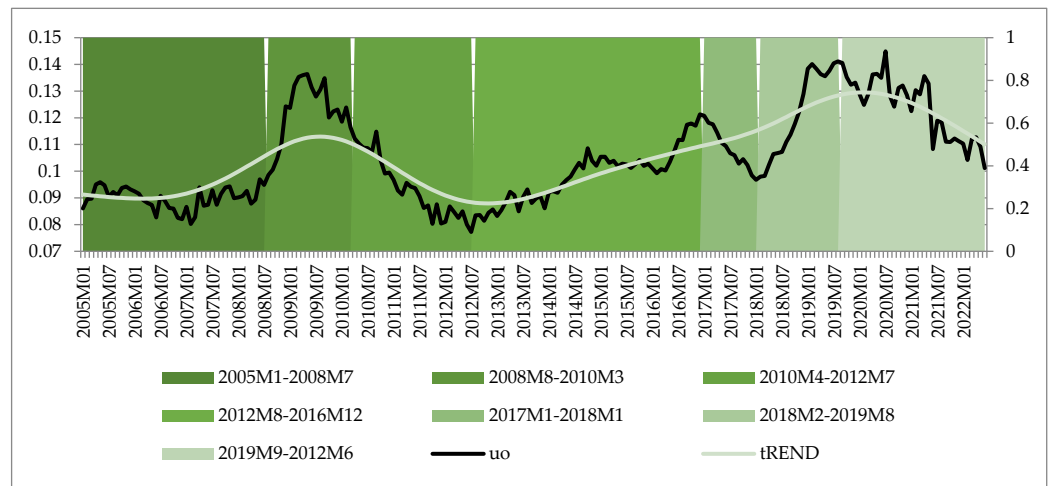
- İŞKUR'un dönem içerisinde piyasayı temsil gücü arttığından BE'ler daha dik hale gelmektedir.
- Söz konusu dönem içinde Türkiye'de friksiyonel işsizlikten kaynaklı doğal işsizlik oranı artmaktadır.
- Söz konusu alt dönemlerde açık işlerin daha çok nitelikli işgücü gerektirmesi işsizliğin ise niteliksiz işgücünden oluşması Türkiye'nin eşleşme etkinlik parametresinin düşmesine neden olmaktadır.
- Dönemler itibariyle Türkiye'de açık işlerle işsizlerin niteliği arasındaki uyumsuzluk, İŞKUR'un aktif işgücü politikalarındaki başarılarına rağmen, artmaktadır.
- Söz konusu dönemler itibari ile Türkiye'de doğal işsizlik oranının artması Türkiye'de belirgin bir histeri etkisinin yaşandığını göstermektedir.

4.4. Kriz Dönemleri Analizi

Çalışmanın bu aşamasında konjonktürel dalgalanmalara ait tarihlemeyi kriz dönemlerini de içerecek biçimde genişleterek yeniden belirlenen alt dönemler için BE hesaplanmıştır. Krizlerle genişletilmiş yeni dönemleme aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

2005M 1-2008M7	Kriz Öncesi Dönem
2008M 8-2010M 3	Kriz Dönemi
2010M 4-2012M 7	Kriz Sonrası Genişleme Dönemi
2012M 8-2016M 12	Daralma Dönemi
2017M 1-2018M 1	Genişleme Dönemi
2018M 2-2019M 8	Daralma Dönemi
2019M 9-2022M 6	Genişleme Dönemi

Yukarıda da görüleceği gibi analiz döneminde kriz öncesi dönem, kriz dönemi ve kriz sonrası dönem belirlendikten sonra, kriz sonrası dönemler konjonktürel fazlara (genişleme-daralma) göre belirlenmiştir. Tüm bu yedi alt döneme ait işsizlik oranı verileri ve Hodrick Prescott yöntemi ile belirlenmiş trendi Şekil 10'da gösterilmektedir.

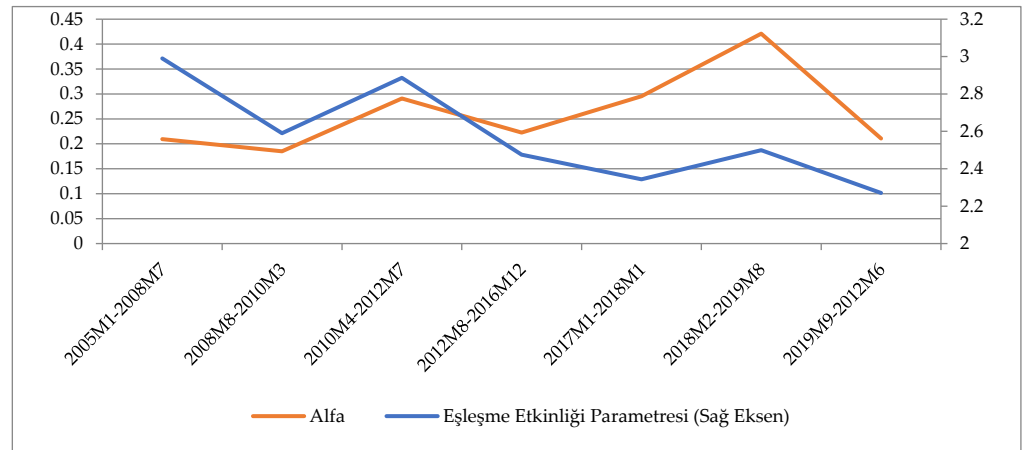
Şekil 10. Krizleri İçeren Dönemler İtibariyle İşsizlik Oranlarının Gelişimi

Tüm bu alt dönemlere ait (7) nolu denklemdeki katsayıların tahmin edilmesine ilişkin sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir.

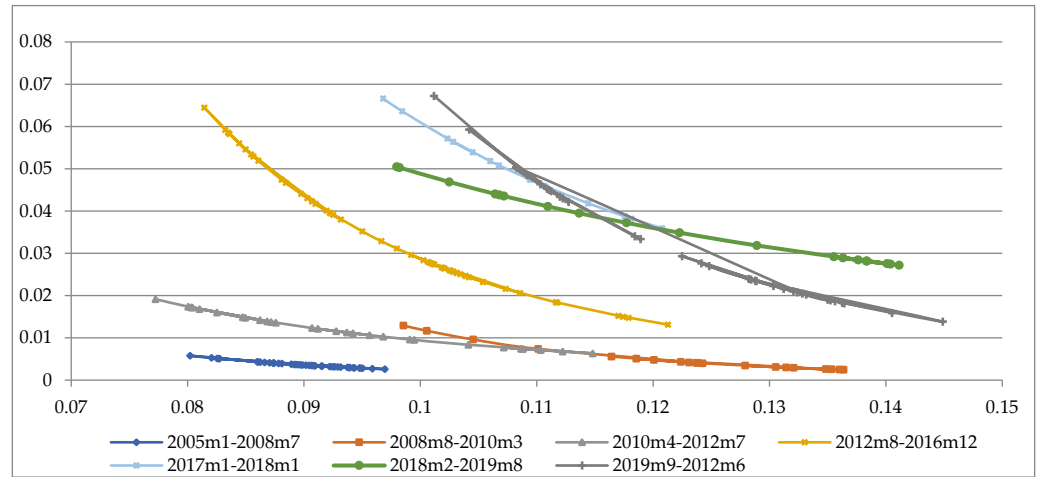
Tablo 7.Kriz Dönemlerini İçeren Konjunktürel Fazlara İlişkin EKK Tahmin Sonuçları

Dönemler		Ln As	alfa
2005M01 2008M07	katsayı	2.990149	0.209579
	t-istatistik	18.45439	4.186408
	p değeri	0.000	0.000
2008M08 2010M03	katsayı	2.589879	0.185035
	t-istatistik	7.870437	1.920005
	p değeri	0.000	0.071
2010M04 2012M07	katsayı	2.886364	0.291019
	t-istatistik	41.20813	8.672004
	p değeri	0.000	0.000
2012M08 2016M12	katsayı	2.475192	0.222464
	t-istatistik	24.21727	2.526099
	p değeri	0.000	0.015
2017M01 2018M01	katsayı	2.344056	0.295569
	t-istatistik	31.24498	3.386354
	p değeri	0.000	0.006
2018M02 2019M08	katsayı	2.499412	0.420946
	t-istatistik	35.60835	7.57434
	p değeri	0.000	0.000
2019M09 2022M06	katsayı	2.270637	0.21083
	t-istatistik	36.89387	5.17777
	p değeri	0.000	0.000

Tablodan da görüleceği gibi tahmin edilen hemen hemen tüm parametreler %1 önemlilik düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bir parametre %5, bir parametre de %10 düzeyinde anlamlıdır). Dönemler itibari ile tahmin edilen eşleşme etkinlik ve alfa parametrelerine ait büyüklükler Şekil 11'de gösterilmektedir.

Şekil 11. Alfa ve Eşleşme Etkinlik Katsayıları

Şekilden de görüleceği gibi tüm dönemler boyunca etkinlik parametresi azalırken alfa katsayısı 2. ve 6. dönemler arasında artmış diğer dönemlerde azalmıştır. EKK ile tahmin edilen eşleşme etkinliği ve alfa parametreleri ile (8) nolu eşitliğin hesaplanması ile elde edilen her bir döneme ait BE Şekil 12'de gösterilmektedir.

Şekil 12. Krizleri İçeren Farklı Dönemlerde Beveridge Eğrileri

Bu dönemlemede de diğer konjktür dönemlemesinde olduğu gibi BE'ler zaman içinde orijinden uzaklaşmakta ve daha dik hale gelmektedirler. Bu dönemleme de dikkat çeken bir diğer unsur, daralma fazlarına ait BE'ler daha yatık iken genişleme dönemlerine ait BE'ler daha dik konumdadır. Bir diğer dikkat çeken unsur krizden çıkış dönemi olarak tanımlanan 2010M4-2012M7 dönemine ait BE, kriz dönemi olarak tanımlanan 2008M8-2010M3 dönemine ait BE'nin solundadır. Diğer bir deyişle krizden çıkış döneminde Türkiye ekonomisine yönelik BE orijine yaklaşmıştır. Ayrıca kriz dönemine ait BE'nin diğer dönemlerdeki BE'lere göre sağa doğru kayması radyal olarak daha yüksektir. Benzer bir kötüleşme 2012m8-2016m12 dönemi için söz konusudur. Bu dönemde BE sağa doğru radyal olarak yüksek bir oranda kaymıştır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

BE, son dönemde yapılan çalışmalarla işsizlik oranları ile açık işler arasında istikrarlı bir ilişkinin varlığını ortaya koyarak işgücü piyasasında konjktürel durumları gösteren önemli bir analiz aracı haline gelmiştir. Kuramsal alt yapısı arama-eşleşme modeline dayanan BE ilgili yazında orijine dışbükey bir eğri olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada da Türkiye için 2005-2022 arasındaki döneme ilişkin aylık veriler kullanılarak dönemin tamamı ve farklı alt dönemler için yapılan tahminlerde ilgili kuramsal ve ampirik yazına uygun biçimde BE orijine dışbükey ve istikrarlı bir eğri biçiminde bulgulanmıştır. Ayrıca tüm dönem dikkate alınarak yapılan tahminlere göre Türkiye işgücü piyasasına ait BE zaman içinde saat yönünün tersine bir patika izlemekte ve giderek daha dik konuma gelmektedir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi Türkiye işgücü piyasasında eşleşme etkinliği konjktürel hareketler nedeni ile dönemler arasında farklı değerler alabilmektedir. Bu nedenle çalışmada her bir konjktürel dalgalanma döneminin farklı bir eşleşme etkinliğine sahip olduğu varsayılmış ve her bir konjktürel dönem, ayrı bir dönem olarak ele alınıp BE'deki kaymalar bu dönemler itibari ile izlenmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için çalışmada işsizlik oranlarının konjktürel hareketleri NBER'nin klasik tarihleme algoritmasını kullanan Bry-Boschan-Pagan-Harding (BBP) tarihleme yöntemi ile belirlenmiştir.

Konjktür dönemleri itibari ile yapılan tahminler sonucunda da Türkiye'ye ait BE'lerin dönemler itibariyle orijinden uzaklaştığı ve daha dik bir hale geldiği bulgulanmıştır. Bu çerçevede BE'nin orijinden uzaklaşması Türkiye'de eşleşme etkinlik parametresinin zaman içinde kötüleştiğini; eğrilerin dik hale gelmesi ise açık işlerin işsiz sayısından daha hızlı arttığını göstermektedir. Her bir BE en az bir genişleme ve en az bir daralma dönemi içerdiğinden tıpkı ilgili yazında olduğu gibi her bir dönem içinde BE saat yönünün tersine hareket etmektedir. Küresel kriz dönemini de içine alan ilk konjktürel dalgayı kapsayan 2005M1-2009M2 dönemi için tahmin edilen BE'den de

görülebileceği gibi işsizlik oranlarındaki hızlı artış ve açık iş sayılarındaki düşme nedeniyle BE eğrisi oldukça yatıktır. 2009M3-2015M1 arasındaki dönemi içeren ikinci konjonktürel dalgalanmada BE hem daha dik hale gelmiş hem dışbükeyliği artmış hem de orijinden uzaklaşmıştır. İşsizlik oranlarına ait üçüncü konjonktürel dalga (2015M2-2017M1) döneminde de yine benzer şekilde BE orijinden uzaklaşırken bir önceki döneme göre daha yatık bir hale gelmiştir. 2017M2-2019M1 arasındaki konjonktür döneminde de önceki dönemlerle benzer etkiler yaşanmış ve BE orijinden uzaklaşarak bir önceki döneme göre daha dik hale gelmiştir. 2019M2-2022M6 dönemini kapsayan konjonktür dönemi henüz dalgasını tamamlamamış ve yalnızca daralma döneminden oluşmaktadır. Bu dönemde de BE sağa doğru kaymış ve önceki döneme göre daha dik hale gelmiştir.

Çalışmada kriz dönemlerinin etkilerini de görebilmek için konjonktürel dalga dönemlerine kriz dönemleri de eklenmiştir. Bu çerçevede yapılan tahminler sonucunda da diğer konjonktür dönemlemesinde olduğu gibi BE'lerin zaman içinde orijinden uzaklaştığı ve daha dik hale geldiği bulgulanmıştır. Bu dönemlemede dikkat çeken bir diğer unsur, daralma fazlarına ait BE'ler daha yatık iken genişleme dönemlerine ait BE'ler daha dik konumdadır. Bir diğer dikkat çeken unsur ise krizden çıkış dönemi olarak tanımlanan 2010M4-2012M7 dönemine ait BE, kriz dönemi olarak tanımlanan 2008M8-2010M3 dönemine ait BE'nin solundadır. Diğer bir deyişle krizden çıkış döneminde Türkiye ekonomisine yönelik BE orijine yaklaşmıştır.

Dönemler itibari ile tahmin edilen Türkiye işgücü piyasasına ait BE'lerden elde edilen tüm bu sonuçlar göstermektedir ki Türkiye'de zaman içerisinde eşleşme etkinliği azalmaktadır. Türkiye işgücü piyasasında eşleşme etkinliğinin azalması, histeri etkisini güçlendirerek friksiyonel işsizlikten kaynaklı doğal işsizlik oranının zaman içinde artmasına neden olmaktadır. İŞKUR'un aktif işgücü politikalarındaki başarılı uygulamalarına rağmen, Türkiye'de açık işlerin daha çok nitelikli işgücü gerektirmesine karşın işsizliğin niteliksiz işgücünden oluşması zaman içinde Türkiye'nin eşleşme etkinlik parametresinin düşmesine ve bu uyumsuzluğun artmasına neden olmaktadır.

Tüm bu sonuçlar göstermektedir ki Türkiye'nin işgücü piyasasında yapısal reformların yanında esnekliğin artıracak uygulamalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Gerek finansal gerekse de reel ekonomik krizlerin etkilerinin ilk hissedildiği piyasa işgücü piyasası olmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasının krizlere karşı dirençli bir yapıda olması, krizlerin etkilerini de yayılımını da sınırlandıracaktır. Bu nedenle işgücü piyasasında eşleşme parametresinin etkinliğini artıracak uygulamaların hayata geçirilmesi bu açıdan da gerekli görünmektedir. İŞKUR'un uyguladığı aktif işgücü politikaları bu etkinliği artıracak bir nitelik taşıırken, İŞKUR'un iş bulma kanalı olarak piyasadaki payını artıracak önlemlerin alınması da gereklidir. Türkiye işgücü piyasasında hâlihazırda en önemli iş bulma kanalları düzensiz ve denetimsiz kanallardır. Dolayısıyla firmaların açık işler için en uygun adayı bulmak yerine en ucuz adaya yönelmesini sağlayan bu düzensiz kanallar (eş-dost aracılığı, ilan verme, iş bulma ve kariyer internet siteleri vb.) işgücü piyasası etkinliğini de düşürmektedir. İş bulma kanallarının rasyonelizasyonu sağlayacak teşviklerin daha yoğun hayata geçirilmesi bu anlamda önemli olacaktır. İş bulma kanallarındaki etkinliğin artırılması, gerek eşleşme parametresi etkinliğini artıracak gerek işgücü piyasasında istikrarlı ve uzun dönemli ilişkilerin kurulmasını sağlayacaktır.

İşgücü piyasasından ayrılmış veya hiç girememiş kişilere yönelik sosyal yardım veya sosyal koruma programlarından çıkış stratejisi, işgücü piyasasında açık işlerin niteliğine uygun istihdam yaratma kapasitesinde olan İŞKUR aracılığı ile sağlanmalı veya bu ilişkinin etkinliği artırılmalıdır. Özellikle pandemi sürecinden sonra Türkiye'de daha yoğun bir şekilde tartışılan "gig ekonomi" artan histeri etkisine ve bozulan eşleşme parametresi etkinliğine belirli çözüm getirebilme kabiliyeti taşımaktadır. Buna göre serbest çalışma (freelance) kategorisinde, genellikle firma dışında ve kısa süreli istihdam ilişkisi yaratan ancak, dijitalleşen sektörlerde çalışma esnekliği sağlayarak istihdam etkinliğini artıran bir unsur olarak gündeme taşınmıştır gig ekonomi veya istihdamı. Bu

türden istihdam alanlarının açılması da eşleşme parametresi etkinliğini artıracak ve konjonktürel dalgalanmaların olumsuz etkilerini hafifletecektir.

Son olarak işgücü piyasasında kendini hissettiren “istihdamsız büyüme” olgusu, Türkiye işgücü piyasasındaki bozulmaları ve istikrarsızlığı şiddetlendirmiştir. İstihdamsız büyümenin yarattığı sorunlar nedeni ile Türkiye'nin Beveridge Eğrisi de orijinden uzaklaşmış ve daha dik hale gelmiştir. Dolayısıyla büyümeye eşlik edecek bir istihdam artışını garanti edecek teknolojik bir yenilenme işgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu belki de en önemli politika olacaktır.

Kaynakça

- Ağayev, S. ve Bora, A. (2012). Türkiye İçin Beveridge Eğrisi ve Emek Piyasası Üzerine Bir İnceleme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(565), 23-36.
- Aydın, N. (2012). İşsizlik, Beveridge Eğrisi ve Türkiye İşgücü Piyasasına İlişkin Bir Değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(32), 119-134, Nisan.
- Balaban, B. (2022). Finansal Çevrimler ve İş Çevrimleri Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. Yayımlanmamış Doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bell, Una-Louise (1997). A Comparative Analysis of the Aggregate Matching Process in France, Great Britain and Spain, *Banco de España- Servicio de Estudios*, Documento de Trabajo 9721.
- Berman, Eli (1997), Help Wanted, Job Needed: Estimates of a Matching Function from Employment Service Data. *Journal of Labor Economics*. 15(1), 251-91.
- Beveridge, W. (1944). Full Employment in a Free Society. Norton press.
- Bilen, Ö.; Bilen Kazancı, L. ve Doğan, İ. (2018). Türkiye İşgücü Piyasasında Arama ve Eşleştirme Modeli. *Sayıştay Dergisi*, 108, 73-97.
- Blanchard, O. J. ve Diamond, P. (1989). The Beveridge Curve. *Brookings Papers on Economic Activity*1(3): 1-76.
- Blanchard, O. J. ve Diamond, P. (1990a). The Aggregate Matching Function. *Growth, Productivity and Unemployment*. içinde. Ed. P. A. Diamond. Cambridge: MIT Press ss.159-206.
- Blanchard, O. J. ve Diamond, P. (1990b). The Cyclical Behavior of the Gross Flows of U.S. Workers *Brookings Papers on Economic Activity*, 0(2), 85-143.
- Blanchard, Olivier; Domash, Alex ve Summers, Lawrence H. (2022). Bad News for the Fed from the Beveridge Space. *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief* 22-7.
- Bleakley, H. ve Fuhrer, J. C. (1997). Shifts in The Beveridge Curve, Job Matching, and Labor Market Dynamics. *New England Economic Review* Sept./Oct., 3-19.
- Bonthuis, B.; Jarvis, V. ve Vanhala, J. (2013). What's Going on Behind the Euro Area Beveridge Curve(s)? *European Central Bank Working Paper Series* No: 1586, September.
- Börsch-Supan, A. H. (1991), Panel Data Analysis of the Beveridge Curve: Is There a Macroeconomic Relation Between the Rate of Unemployment and the Vacancy Rate? *Economica, New Series*, 58(231) (Aug), 279-297.
- Bouvet, F. (2012). The Beveridge Curve in Europe: New Evidence Using National and Regional Data. *Applied Economics*, 44(27), 3585-3604, DOI: 10.1080/00036846.2011.579062.
- Bry, G. ve Boschan, C. (1971). *Cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedures and Computer Programs*. NBER Publication.
- Burda, M. C. ve Wyplosz, C. (1994). Gross Worker and Job Flows in Europe. *European Economic Review*, 38(6), 1287-315.
- Burgess, S. M. (1993). A Model of Competition between Unemployed and Employed Job-Searchers: An Application to the Unemployment Out flow Rate in Britain. *Economic Journal* 103(420), 1190-204.
- Burns, A. F. ve Mitchell, W. C. (1946) Measuring Business Cycles. NBER Publication.
- Claessens, S.; Kose, M. A. ve Terrones, M. (2011b). How Do Business and Financial Cycles Interact? *IMF working paper (April-2011)*.
- Claessens, S.; Kose, M. A. ve Terrones, M. (2011a). Financial cycles: what? how? when? *IMF working paper (April-2011)*.

- Çağlarırnak Uslu, N.; Karahan-Dursun, P. ve Çer, Ş. (2019). Türkiye’de Beveridge Eğrisinin Geçerliliğine İlişkin Ampirik Bir Analiz. *Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 43- 52.
- De Francesco, A. L. (1999). The relationship between unemployment and vacancies in Australia. *Applied Economics*, 31, 641–52.
- Diamond, P. A. ve Sahin, A. (2014). Shifts in the Beveridge Curve. *FED of New York Staff Report*, No: 687, August. http://www.newyorkfed.org/research/staff_reports/sr687.pdf.
- Dickens, W. T (2009). A New Method for Estimating Time Variation in the NAIRU. *Understanding Inflation and the Implications for Monetary Policy*. Ed. Fuhrer vd. The MIT Press, 207-230<http://dx.doi.org/10.7551/mitpress/9780262013635.003.0006>.
- Dow, J. C. R. ve Dicks-Mireaux, L. (1958). The Excess Demand for Labour: A Study of Conditions in Great Britain, 1946-1956. *Oxford Economic Papers*, 10(1), 1–33.
- Elsby, M.W. L.; Ryan, M. ve Ratner, D. (2014). The Beveridge Curve: A Survey. *Journal of Economic Literature*. 53(3), 571-630. <https://doi.org/10.1257/jel.53.3.571>.
- Fève, P. ve Langot, F. (1996). Unemployment and the Business Cycle in a Small Open Economy: G.M.M. Estimation and Testing with French Data. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 20(9–10), 1609–39.
- Ghayad, Rand (2013a). A Decomposition of Shifts of the Beveridge Curve. *Federal Reserve Bank of Boston, Public Policy Briefs* No: 13-1
- Ghayad, Rand (2013b). The Jobless Trap. *Working Paper*. http://media.wix.com/ugd/576e9a_f6cf3b6661e44621ad26547112f66691.pdf.
- Gross, D. M. (1997). Aggregate Job Matching and Returns to Scale in Germany. *Economics Letters*, 56(2), 243–48.
- Hansen, Bent (1970). Excess Demand, Unemployment, Vacancies, and Wages. *Quarterly Journal of Economics*, 84, 1-23.
- Hansen, M. ve Pans, R. (2002). The Beveridge Curve and the Matching Function: Indicators of Normalization in the Latvian Labour Market. *Euro Faculty Working Papers* CERGE-EI-GDN http://www.cerge.cuni.cz/pdf/gdn/RRCI_31_paper_01.pdf
- Harding, D., ve Pagan, A.R. (2002). Dissecting the Cycle: A Methodological Investigation. *Journal of Monetary Economics*, 49(2), 365-381.
- Hobijn, B. ve Sahin, A. (2012). Beveridge Curve Shifts across Countries since the Great Recession. *13th Jacques Polak Annual Research Conference*.
- Holt, C. C. ve David, M. H. (1966). The Concept Of Job Vacancies in A Dynamic Theory Of The Labour Market *The Measurement and Interpretation of Job Vacancies*. içinde Edt. NBER New York: Columbia University Press. <http://www.nber.org/chapters/c1599.pdf>
- Kanık, B.; Sunel, E. ve Taşkın, T. (2014). Unemployment and Vacancies in Turkey: The Beveridge Curve and Matching Function *Central Bank Review* 14(3), 35-62.
- Kanık, B.; Sunel, E. ve Taşkın, T. (2012). Beveridge Eğrisi ve Eşleşme Fonksiyonu: Türkiye Örneği. *TCMB Ekonomi Notları*, Sayı: 2012-24 / 07 Eylül 2012.
- Keskin, A. ve Şen, H. (2010). Beveridge Eğrisi, Teori ve Türkiye Uygulaması. *TİSK Akademi*, 5(10), 198–208.
- Kosfeld, R; Dreger, C. ve Eckey, H. F. (2006). On the Stability of the German Beveridge Curve: A Spatial Econometric Perspective. *IZA Discussion Paper Series*, DP No: 2099, April.
- Kroft, K.; Lange, F.; Notowidigdo, M. J. ve Katz, L. F. (2013). Long Term Unemployment and the Great Recession: The Role of Composition, Duration Dependence, and Non-Participation *Working Paper Series*, http://scholar.harvard.edu/files/lkatz/files/klmk_ltu_and_great_recession_sep16_2013.pdf
- Krueger, A. B.; Cramer, J. ve Cho D. (2014). Are the Long-Term Unemployed on the Margins of the Labor Market?. *Brookings Panel on Economic Activity*, March 20-21, 229-299. http://www.brookings.edu/~media/Projects/BPEA/Spring%202014/2014a_Krueger.pdf
- Layard, R.; Nickell, S. J. ve Jackman, R. A. (1991). *Unemployment, Macroeconomic Performance and the Labour Market*, Oxford: Oxford University Press.
- Mortensen, D. ve Pissarides, C. A. (1994). Job Creation and Job Destruction in the Theory of Unemployment. *Review of Economic Studies*, 61(3), 397-415.
- Özçelik, Ö. Ve Akıncı, A. (2020). İşgücü Piyasasında Beveridge Eğrisinin Geçerliliği: Türkiye Uygulaması. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(17) 152-161.
- Öztürk, F. ;Tokathoğlu, İ. ve Ardor, H.N. (2014). Türkiye Ekonomisi İçin ARIMA ve Phillips Eğrisi Modellerinin Enflasyon Tahmin Performanslarının Karşılaştırılması: 1995-2014. *Ekonomik Yaklaşım*, 25(92), 19-53.

- Petrongolo, B. ve Pissarides, C. A. (2001). Looking into the Black Box: A Survey of the Matching Function. *Journal of Economic Literature*, 39, 390-431.
- Phillips, A.W. (1958). The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861–1957. *Economica*, 25(100), 283-299.
- Pissarides, C. (2000). *Equilibrium Unemployment Theory*, Second edition, Cambridge, MA, MIT Press.
- Pissarides, C. (1985). Short-Run Equilibrium Dynamics of Unemployment, Vacancies, And Real Wages. *American Economic Review*, 75, 676-90.
- Rodenburg, P. (2011). The remarkable transformation of the UV curve in economic theory. *The European Journal of Economic History*. 18(1), 125-153.
- Sağlam, B. B. ve Günalp, B. (2012). The Beveridge Curve and Labour Market Dynamics in Turkey. *Applied Economics*, 44(24), 3195-3202, DOI: 10.1080/00036846.2011.570725
- Shimer, Robert (2005). The Cyclical Behavior of Equilibrium Unemployment and Vacancies. *The American Economic Review*, 95(1), 25-49.
- Teo, E.; Thangavelu, S. M. ve Quah, E. (2005). Singapore's Beveridge Curve : A Comparative Study of the Unemployment and Vacancy Relationship for Selected East Asian Countries. *Scape Working Paper Series*, Paper No: 2005/08. <http://www.fas.nus.edu.sg/ecs/pub/wp-scape/0508.pdf>.
- Tokathoğlu, İ. (2016). Küresel Kriz Öncesi ve Sonrası Dönem için Türkiye'nin Beveridge Eğrisi Tahmini. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 34(3).
- Valletta, Robert G. (2005). Why Has the U.S. Beveridge Curve Shifted Back? New Evidence Using Regional Data *FRB SF Working Paper* 2005-25.
- Van Ours, J. C. ve Ridder, G. (1992). Vacancies and the Recruitment of New Employees. *Journal of Labor Economics*, 10(2), 138–55.
- Van Ours, J. C. (1991). The Efficiency of the Dutch Labour Market in Matching Unemployment and Vacancies. *De Economist*, 139(3), 358–78.
- Wall H. J. ve Zoega, G. (1997). The British Beveridge Curve: A Tale of Ten Regions. *Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series* Working Paper 2001-007B <http://research.stlouisfed.org/wp/2001/2001-007.pdf>
- Warren, Ronald S. (1996). Returns to Scale in a Matching Model of the Labour Market. *Economics Letters*. 50(1), 135–42.
- Yashiv, E. (2000). The Determinants of Equilibrium Unemployment", *American Economic Review*, 90(5), 1297–322.
- Yashiv, E. (2008). The Beveridge Curve. *The New Palgrave Dictionary of Economics* içinde Edt. L. Blume and Durlauf S. N. 2nd edition. <http://www.tau.ac.il/~yashiv/beveridge.pdf>

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İbrahim TOKATLIOĞLU (%50), Fahriye ÖZTÜRK (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None.

Yazar Katkısı: İbrahim TOKATLIOĞLU (50%), Fahriye ÖZTÜRK (50%)

Türkiye’de İşgücü Piyasasının Dışında Kalan Kesim Üzerine Bir İnceleme

Nesrin AKBULUT¹

¹ Arş. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İİBF, nesrin.akbulut@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1460-0950

Öz: Türkiye’de aktif nüfusun yaklaşık yarısı işgücü piyasasının dışında bulunmakta ve bunların büyük bölümü kadınlardan oluşmaktadır. Bu durum, literatürde yapılan çalışmaların genellikle kadınların işgücüne katılımına odaklanmasına, işgücünün dışındakilerin ise göz ardı edilmesine neden olmuştur. Buradan hareketle bu çalışmada, 2005-2022 döneminde Türkiye’de nedenlerine göre işgücünün dışındakilerin durumu betimsel olarak incelenmiştir. Ayrıca, Covid-19 salgınının Türkiye ve bazı AB ülkelerinde işgücünün dışındaki kesim üzerindeki etkileri ortaya konmuştur. İncelemeler sonucunda genellikle işgücü sayısındaki artışla birlikte işgücünün dışında bulunanların sayısının da artışı gözlenmiştir. Demografik olarak ev işleriyle uğraşanların tamamının kadınlar olduğu, başlangıç dönemlerinde eğitim altındakilerin çoğunlukla erkeklerden sonraki yıllarda ise kadınlardan oluştuğu, emeklilerin ise genellikle erkekler olduğu belirlenmiştir. Yaşa göre, ev işleriyle uğraşanların daha çok 40-59; eğitim altındakilerin çoğunlukla 15-24 yaş aralığında olduğu ve son yıllarda ileri yaşlardakilerin de eğitime katıldığı gözlenmiştir. Emeklilerde 40-59 yaş aralığındaki emekli sayısının genellikle azalarak yoğunluğunun 60 yaş üzerine kaydığı görülmüştür. Eğitim düzeyi dikkate alındığında, ev işleriyle uğraşanların büyük oranda lise altı eğitimlilerden oluştuğu, ayrıca ev işleriyle meşgul yüksek öğretim düzeyindeki bireylerin sayısının artışı dikkat çekmektedir. Salgının etkisi açısından ise en yüksek oran Türkiye’de olmakla birlikte tüm ülkelerde işgücünün dışına çıkanların sayısının artışı; salgından sonra AB ülkelerinde işgücünün dışına çıkanların neredeyse tamamının, Türkiye’de ise sadece %42’sinin işgücüne geri döndüğü belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşgücü Piyasası, İşgücünün Dışındakiler, Demografik Özellikler

Jel Kodları: J01, J11, J21

An Examination of the Segment Outside of the Labor Market in Turkey

Abstract: In Turkey, about half of the active population is outside the labor market and most of them are women. This situation has shifted focus of the research generally towards women’s participation in the labor force, while those outside the labor force are ignored. Keeping in view, this study examines the situation of those outside of the labor force in Turkey from 2005-2022. In addition, the effects of the Covid-19 pandemic on the segment outside the labor force in Turkey and some EU countries are also analyzed. The results reveal that the number of people outside the workforce increased with the increase in the number of labor force. Demographically, it is observed that all of work force engaged in housework are women, regarding education and training mostly men in the initial period and women in the following years, while retired people are generally men. Based on age, the study reveals that age group of 40-49 are mostly engaged in housework, while education and training mostly belong to the 15-24 age group. Interestingly it is also revealed that in recent years, older people have also been participating in education and training. The results further elaborates that the number of retirees in the 40-59 age range generally decreased, and the density shifted to over 60 years of age. Considering education level, it is noteworthy that most of those engaged in housework have less than high school education, and the number of individuals at higher education levels who are busy with housework is increasing. In terms of pandemic impact, the highest rate is in Turkey, the number of people who were out of the labor force increased in all countries; after the pandemic, almost all of those who dropped out of the labor force in the EU countries, but only 42% in Turkey, returned to the labor force.

Atıf: Akbulut N. (2023).

Türkiye’de İşgücü Piyasasının Dışında Kalan Kesim Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 350-369.

<https://doi.org/10.30586/pek.1333>

979

Geliş Tarihi: 06.09.2023

Kabul Tarihi: 27.09.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Keywords: Labour Market, Outside of the Labor Force, Demographic Characteristics.

Jel Codes: J01, J11, J21

1. Giriş

Üretim faktörlerinden biri olan işgücü, ülkelerin ekonomik büyümesinde önemli bir role sahiptir. Modern iktisat literatüründe işgücü, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeyle birlikte ekonomik büyümenin üç temel kaynağından birisi olarak kabul edilmektedir (Solow, 1956). Ekonomik büyüme sürecinin sürdürülebilir olması için de işgücünün etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Zira işgücü, mal ve hizmet üretiminde ve dolayısıyla bu mal ve hizmete olan talebin yeterince karşılanması yoluyla ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.

Öte yandan işsizlik, işgücüne katılım, istihdam gibi işgücü piyasası göstergeleri ülkelerin makroekonomik durumunun değerlendirilmesinde kilit rol oynamaktadır (Lee ve Kim, 2023). Türkiye’de işgücü piyasasına ait veriler incelendiğinde, işgücüne dahil olmayan kesimin sayısının 2014 yılına kadar işgücünün üzerinde seyrettiği dikkat çekmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre 2005 yılında çalışmak isteyenlerin sayısı 21 milyon iken, işgücüne dahil olmayanların sayısı 27 milyon ile oldukça yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. 2022 yılına gelindiğinde ise çalışmak isteyenlerin sayısı 34 milyona yükselmiş olsa da işgücünün dışında kalan kesimin sayısı da artarak 30 milyona ulaşmıştır (TÜİK, 2023). Bu durum, Türkiye’de işgücü piyasasının zayıflığının sadece işsizlikle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda çok yüksek bir paya sahip olan işgücünün dışında bulunan kesimin de dikkate alınması gereken bir sorun olduğuna işaret etmektedir.

Hem Türkiye’de hem de diğer ülkelerde işgücü piyasasına yönelik yapılmış pek çok çalışma olmasına karşın, işgücüne dahil olmayan kesimi konu edinen çalışmaların sayısı oldukça sınırlı kalmıştır (bkz: literatür taraması). Sınırlı sayıdaki bu çalışmalar ise genellikle cinsiyet eşitsizliği temelinde kadınların işgücüne katılımına odaklanmış, işgücünün dışında kalan diğer kesim ihmal edilmiştir. Buradan hareketle bu çalışma, 2005-2022 dönemini kapsayan veriler ile Türkiye’de nedenlerine göre işgücünün dışında bulunan kesimi (ev işleri ile meşgul olanlar¹, emekliler, eğitim-öğretim altındakiler²) alt kırılımlara (yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi) ayırarak betimsel olarak incelemekte ve literatüre bu yönden katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Çalışmada, zaman ve kapsam olmak üzere iki sınırlandırmaya gidilmiştir. Zaman açısından yapılan sınırlandırma, Hanehalkı İşgücü Anketlerinin (HİA) 2005 yılından itibaren Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (Eurostat) standartlarına göre yürütülmesi nedeniyle çalışmanın başlangıç yılı 2005 olarak seçilmesidir. Kapsam açısından yapılan sınırlandırma ise işgücünün dışında bulunan ve incelemeye konu olan alt kesimlerle ilgilidir. Çalışma başlangıçta nedenlerine göre işgücünün dışında bulunan ve sayıca fazla olan 4 alt gruba odaklanmıştır. Ancak TÜİK’in, işgücü istatistiklerinde, Avrupa Birliği İstatistik Kurumu (Eurostat) ile uygulama birliği sağlamak amacıyla revizyon yapması sonucunda işgücünün dışında bulunan cesareti kırılmış işçilerin 2020 yılı sonrası verilerinde bütünlük sağlanamamış ve bu nedenle bu kesim çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Çalışmanın kalan bölümleri şu şekilde organize edilmiştir: ikinci bölümde literatür taramasına yer verilecek, üçüncü bölümde Türkiye’nin işgücü piyasasının durumu; dördüncü bölümde ise nedenlerine göre işgücünün dışında bulunan kesimin durumu

¹ TÜİK verilerine göre ev işleriyle meşgul olanların tamamı kadınlardan oluşmaktadır.

² TÜİK’e göre eğitim-öğretim altındakiler “bir öğrenim kurumuna devam etmesi nedeniyle iş aramayan ve işbaşı yapmaya da hazır olmayan kişiler” olarak tanımlanmaktadır.

veriler üzerinden ortaya konulacaktır. Beşinci bölümde konuyla ilgili değerlendirme ve politika önerilerine yer verilecek ve çalışma sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

2. Literatür Taraması

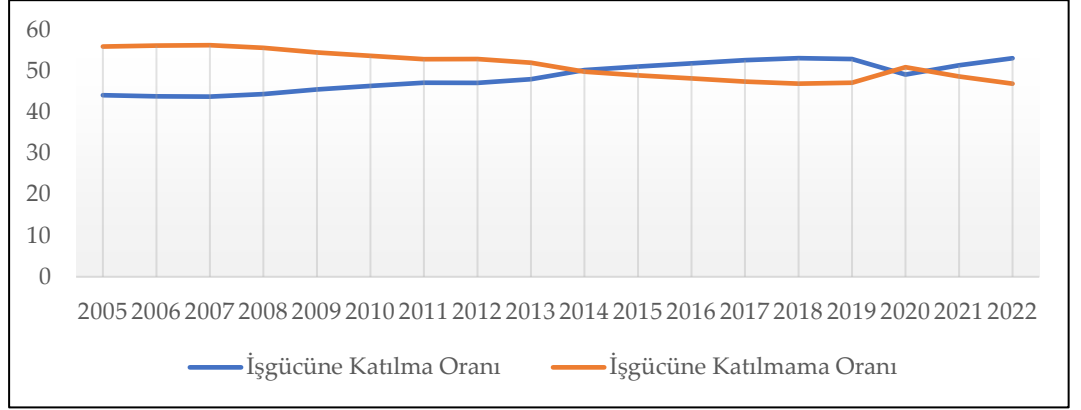
Gerek Türkiye’de gerekse diğer ülkelerde işgücünün dışında kalan kesime odaklanan çalışmaların genellikle kadınların işgücüne katılımı ile sınırlı kaldığı, işgücünün dışında kalan diğer kesimlerin çalışmalara konu olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu bölümde işgücünün dışında kalan ev işleriyle meşgul kadınların işgücüne katılımını inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

Özer ve Biçerli (2003), Türkiye’de kadının işgücüne katılım kararında enflasyon oranı, işsizlik oranı, ücretler gibi makroekonomik değişkenlerin anlamlı bulunmadığı, ücretsiz aile işçisi, ev işleri ve emeklilik oranı gibi faktörlerin kadınların işgücüne katılımını etkilediğini belirlemiştir. Abramo ve Valenzuela (2005), Latin Amerika ülkelerinde kadınların eğitim seviyelerinin artmasının, kadınların geleneksel cinsiyet rollerini terk etmesinin kadın ve erkek arasındaki ayrımcılığın azalmasının kadınların işgücüne katılımını artırdığını ortaya koymuştur. Lokshin ve Fong (2006), Romanya’da ev dışında çocuk bakım ücretlerinin kadınların işgücüne katılımını etkilediğini tespit etmiştir. Buna göre çocuk bakım ücretlerindeki düşüşün çalışan kadın sayısını artıracaklarını, ayrıca piyasa ücretlerinin çocuk bakım talebi üzerinde ve bu durumun da kadınların çalışma talebi üzerinde etkili olduğunu belirlemiştir. Ntuli (2007), Güney Afrika’lı kadınların işgücüne katılımının eğitim seviyesi ve kentte yaşamaya bağlı olarak arttığını; emek dışı gelir, evlilik, doğurganlık ve coğrafi farklılıklar nedeniyle de azaldığını ortaya koymuştur. Çakır (2008), kadınların işgücünden dışlanmasının kadın ve erkek arasındaki eğitim, meslek edinme, ücret vb. alanlardaki fırsat eşitsizliklerinden kaynaklandığını ve kadınların eğitim düzeyi arttıkça işgücüne katılımlarının da arttığını tespit etmiştir. Uraz vd. (2010), kırdan kente göç eden düşük vasıflı kadınların kentte iş bulamamasının ve kentlerde ucuz çocuk bakım hizmetlerinin olmamasının kadının işgücüne katılımını engellediğini ortaya koymuştur. Ayrıca, hanehalkı refah düzeyi ve kocanın eğitim düzeyindeki artışların da kadınların işgücüne katılımını düşürdüğünü tespit etmiştir. Palaz ve Çolak (2011), özellikle kentlerdeki kadınların ev işleriyle uğraşması, çocuk bakımı ve ataerkil aile yapısının varlığının kadınların işgücüne katılımını engellediği, eğitim seviyesindeki artışların ise kadınlarının işgücüne katılımını pozitif etkilediğini ortaya koymuştur. Karabıyık (2012), kadınların işgücünden dışlanmasının ev işleri, toplumsal norm ve tutumlar, dini inanç, kadınlara atfedilen roller ve düşük eğitim düzeyi gibi nedenlerden kaynaklandığını tespit etmiştir. Önder (2013), düşük ücret ve sosyal güvencesiz çalışma koşulları gibi ekonomik faktörler ile düşük eğitim düzeyi, toplumsal cinsiyet anlayışı ve ataerkil düşünce yapısı gibi sosyal faktörlerin kadınların işgücüne katılımını engellediğini ortaya koymuştur. Topcu (2018), kadınların işgücüne katılım kararlarında okul öncesi okullaşma oranı, reel asgari ücret, eğitim düzeyi ve kamunun asayiş hizmetlerinin etkili olduğunu belirlemiştir. Salleh ve Mansor (2022), Malezya’da kadınların eğitim düzeyi artsa da evlenen kadınların ev sorumlulukları ve çocuk bakım hizmetleri gibi nedenlerle işgücüne katılmadığını belirlemiştir. Aynı zamanda ailede büyük ebeveynlerin (anneanne, babaanne) varlığının kadınların işgücüne katılımını artırdığını da tespit etmiştir.

Literatür incelemesi sonucunda, kadınların işgücüne katılımını engelleyen faktörler ülkeden ülkeye farklılık gösterse de genellikle evlilik, ev ve bakım hizmetleri, doğurganlık, eğitim düzeyi gibi sosyal faktörler ile düşük ücret, güvencesiz ve kötü çalışma koşulları, ev dışındaki çocuk bakım hizmetlerinin pahalılığı gibi ekonomik faktörlerin etkili olduğu görülmüştür. Aynı zamanda neredeyse tüm çalışmalarda eğitim düzeyinin yükselmesinin kadınların işgücüne katılımını artırdığı konusunda görüş birliği sağlanmıştır.

3. Türkiye'nin İşgücü Piyasası: Karşılaştırmalı Bir Bakış

Türkiye, birçok Avrupa ülkesine kıyasla oldukça genç bir nüfusa sahiptir. Bu genç nüfusun fazlalığı nedeniyle, Türkiye'de çalışma çağındaki nüfus her yıl artmaya devam etmektedir. Türkiye'nin 2005-2022 dönemi işgücü piyasasına ilişkin temel göstergeler Grafik 1 ve Tablo 1'de sunulmuştur.

Grafik 1. İşgücüne Katılma Durumunun Seyri

Grafik 1'de görüldüğü üzere çalışmak isteyenlerin oranı 2014 yılına kadar işgücü dışındakilerin oranının altında seyretmiştir. Başka bir ifade ile Türkiye'de 2005 yılından 2014 yılına kadar olan dönemde aktif nüfusun yarısından fazlası işgücü piyasasının dışında kalmıştır. Çalışmak isteyenlerin oranı 2020 yılının Mart ayında ilan edilen Covid-19 salgınının etkisiyle bir miktar azalmış olsa da 2014 yılından sonra artma eğilimine girmiştir.

Tablo 1. Türkiye'nin Temel İşgücü Göstergeleri (% , 15+)

Yıllar	İşgücüne Katılım Oranı	İstihdam Oranı	İşsizlik Oranı	İşgücüne Dahil Olmayanlar
2005	44,1	40	9,2	55,9
2006	43,8	40	8,7	56,2
2007	43,8	39,9	8,9	56,2
2008	44,4	40	9,8	55,6
2009	45,5	39,6	12,9	54,5
2010	46,3	41,2	11	53,7
2011	47,1	42,9	9	52,9
2012	47,1	43,2	8,3	52,9
2013	48,0	43,7	8,9	52
2014	50,2	45,2	9,9	49,8
2015	51,1	45,8	10,3	48,9
2016	51,8	46,2	10,9	48,2
2017	52,6	46,9	10,9	47,4
2018	53,1	47,3	10,9	46,9
2019	52,9	45,6	13,7	47,1
2020	49,1	42,7	13,1	50,9
2021	51,4	45,2	12,0	48,6
2022	53,1	47,5	10,4	46,9

Kaynak: TÜİK, 2023

Tablo 1'deki verilere göre, Türkiye'de aktif nüfusun neredeyse yarısının işgücünün dışında olması dikkat çekmektedir. Başlangıç yıllarında işgücüne katılım oranı yaklaşık %44 seviyelerinde iken, işgücüne dahil olmayanların oranı %56 seviyelerinde seyretmiştir. Bu durum Türkiye işgücü piyasasının temel sorunlarından birisinin işgücüne dahil olmayanların oranının oldukça yüksek olduğunu gözler önüne sermektedir.

Salgının etkisi ile 2020 yılında işgücüne katılım oranı ve istihdam oranında ciddi azalmalar yaşanmıştır. 2019 yılında işgücüne katılım oranı %52,9, istihdam oranı %45,6 seviyelerinde iken 2020 yılında bu oranlar sırasıyla %49,1 ve %42,7 seviyelerine gerilemiştir. Salgının yayılmasını önlemeye yönelik alınan tedbirler, özellikle temel olmayan ticari faaliyetlerin durdurulması, birçok ülkede işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilemiş; işsizlik oranlarının artmasına sebebiyet vermiştir.

Tablo 2, Türkiye ve bazı ülke ve ülke gruplarının 2019-2022 dönemi işsizlik oranlarını göstermektedir. Verilere göre salgın nedeniyle 2020 yılında Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde işsizlik oranı bir önceki yıla göre %6 artış göstermiştir. Benzer şekilde, OECD ülkelerinde işsizlik oranı %32, G7 ülkeleri ise %51 artış kaydetmiştir. Ancak, bu dönemde en yüksek işsizlik oranı artışı Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) meydana gelmiştir. 2019 yılında %3,66 seviyesinde olan işsizlik oranı %120 oranında artarak %8'e yükselmiştir. Türkiye'de ise bu dönemde işsizlik oranı artmamış, aksine azalmıştır. Türkiye'nin yanı sıra Fransa, Polonya, Yunanistan ve İtalya'nın da işsizlik oranında azalışlar gözlenmiştir (OECD Data, 2023).

Tablo 2. 2019-2020 Dönemi Türkiye ile Bazı Ülke ve Ülke Gruplarının İşsizlik Oranındaki Değişimler (%)

Yıllar	2019	2020	2019-2020 Değişimi
<i>Ülkeler</i>			
Türkiye	13,742	13,142	-4,36
İtalya	9,933	9,300	-6,37
Fransa	8,433	8,033	-4,74
Almanya	2,975	3,625	21,8
İspanya	14,108	15,533	10,10
Polonya	3,308	3,217	-2,77
Belçika	5,367	5,542	3,26
Yunanistan	17,883	17,617	-1,49
Hollanda	4,433	4,850	9,39
Portekiz	6,675	7,117	6,61
Çekya	2,017	2,550	26,44
Avusturya	4,842	6,025	24,44
ABD	3,667	8,092	120,68
AB	6,825	7,225	5,86
G7	4,263	6,465	51,65
OECD	5,419	7,165	32,22

Kaynak: OECD, 2023

Salgın döneminde, Türkiye'de istihdamdaki azalışların işsiz sayılarına yansımadağı görülmektedir. Bu durum, istihdamdan ayrılan bireylerin çeşitli nedenler ile işgücünün dışına çıktığına işaret etmektedir. Halihazırda işsiz olan veya ekonomik daralmanın ve işgücü talebindeki düşüşün etkisiyle işini kaybedenlerin, iş bulma ümitlerini kaybederek işgücü piyasasına katılımlarını sonlandırmış olmaları muhtemeldir. Ayrıca bu dönemde okulların kapatılması ve eğitime evde devam edilmesi kararı, kadınların üzerindeki bakım sorumluluklarını artırarak onların işgücüne katılımını düşürmüş olabilir. Aynı zamanda, pandemi veya başka hastalıklar nedeniyle sağlık sorunu yaşayan bireylerin bakımını üstlenen kişilerin sayısındaki artış da işgücüne katılımı azaltmış olabilir. Sonuç olarak, bu süreçte çeşitli sebeplerle iş aramayan veya iş aradığı halde 2 hafta içinde işbaşı yapamayacak kişilerin sayılarında artış olması beklenir. Nitekim Tablo 1'de işgücüne dahil olmayanların oranının 2020 yılında artmış olması bu

beklentiyi doğrulamaktadır. 2019 yılında işgücüne dahil olmayanların oranı %47,1 iken 2020 yılına gelindiğinde bu oran %50,9 seviyesine yükselmiştir. Buna göre işgücü piyasasından çıkan bu kişilerin sebeplerine bağlı olarak hangi kalemlere dağıldığı önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, nedenlerine göre işgücüne dahil olmayanların 2019-2022 yılları arasındaki değişimi Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. 2019-2022 Dönemi Nedenlerine Göre İşgücüne Dahil Olmayanlar (% , 15+)

Yıllar	İş Bulma Ümidi Yok	İş Aramayıp Çalışmaya Hazır Olan/Diğer	Mevsimlik Çalışanlar	Ev İşleriyle Meşgul Olanlar	Eğitim ve Öğretime Devam Edenler	Emekli Olanlar	Engelli Yaşlı veya Hasta	Aile ve Kişisel Nedenler	Diğer
2019	2,16	5,73	0,35	39,27	15,12	17,14	13,50	5,59	1,09
2020	4,31	8,98	0,33	32,51	14,23	15,41	15,35	6,80	2,03
Potansiyel İşgücü³									
	İş Bulma Ümidi Yok	İş Başı Yapabilecek Olup İş Aramayanlar	İş Arayıp İş Başı Yapamayacak Olanlar	Ev İşleriyle Meşgul Olanlar	Eğitim ve Öğretime Devam Edenler	Emekli Olanlar	Engelli Yaşlı veya Hasta	Aile ve Kişisel Nedenler	Diğer
2021	5,25	4,98	0,32	32,00	15,74	16,11	16,12	9,08	0,35
2022	5,43	3,87	0,29	32,89	15,84	16,71	16,23	8,69	0,01

Kaynak: TÜİK, 2023

Not: Tablodaki veriler her bir grubun işgücü dışındaki toplam nüfusa bölünmesiyle elde edilmiştir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere, salgının etkisiyle 2020 yılında ev işleriyle meşgul olanlar, emekli olanlar ve eğitim-öğretime devam edenlerin dışındaki tüm kalemlerde artış gözlenmiştir. Bu dönemde en yüksek artış yaklaşık % 100 ile iş bulma ümidi olmayanlarda ortaya çıkmıştır. Bunu ise sırasıyla diğer (%86), iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar (%56,71), aile ve kişisel nedenler (% 21,64) ile engelli, yaşlı ve hasta olanlar (%13,7) takip etmiştir. Sonraki yıllarda, özellikle iş bulma ümidi olmayanlar ile engelli, yaşlı ve hasta olanların oranı artmaya devam etmiştir.

Dünya ekonomilerin toparlanmaya başladığı 2021 yılına gelindiğinde, ülkemizde işgücü ile istihdam verileri pandemi öncesindeki duruma geri dönerken, çalışmak istemeyenlerin oranının hala yüksek seviyelerde seyrettiği görülmektedir. Bu durum, salgının Türkiye işgücü piyasasındaki çalışmaya isteksiz bireyler üzerindeki etkisinin hala devam ettiğini akla getirmektedir. Buradan hareketle, salgının Türkiye'de bu kesim üzerindeki şiddetini ortaya koymak için bazı Avrupa ülkeleri ile karşılaştırma yapmak faydalı olacaktır. Buna göre, küresel salgının Türkiye ile bazı Avrupa ülkelerinde işgücünün dışında kalan kesim üzerindeki yansımaları Tablo 4'teki gibidir.

³ TÜİK, işgücü araştırmalarında Avrupa Birliği İstatistik Kurumu (Eurostat) ile uygulama birliği sağlamak amacıyla Ocak 2021 tarihi itibarıyla "işgücü istatistiklerinde" revizyon yapmıştır. Buna göre "iş bulma ümidi olmayanlar", "iş başı yapabilecek olup iş aramayanlar" ve "iş arayıp iş başı yapamayacak olanlar" potansiyel işgücü olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 4. 2019-2021 Dönemi Türkiye ile Bazı AB Ülkelerinde İşgücüne Dahil Olmayanların Değişimi

Yıllar \ Ülkeler	2019 (bin kişi)	2020 (bin kişi)	2021 (bin kişi)	2019-2020 Değişimi (%)	2020-2021 Değişimi (%)	2019-2021 Değişimi (%)
Türkiye	22.483	24.732	23.772	10	-3,88	5,73
İtalya	13.056	13.606	13.202	4,21	-2,98	1,1
Fransa	11.188	11.424	10.430	2,11	-8,69	-6,77
Almanya	10.605	10.929	10.839	3,05	-0,82	2,2
İspanya	7.872	8.377	7.877	6,41	-5,97	0,06
Polonya	6.875	6.721	6.242	-2,23	-7,12	-9,2
Belçika	2.187	2.232	2.177	2,04	-2,44	-0,45
Yunanistan	2.096	2.138	2.151	1,96	0,61	2,62
Hollanda	1.977	2.002	1.702	1,26	-15	-13,9
Portekiz	1.592	1.677	1.609	5,27	-4,02	1,06
Çekya	1.583	1.603	1.582	1,26	-1,34	-0,06
Avusturya	1.283	1.317	1.249	2,63	-5,16	-2,65
Bulgaristan	1.180	1.203	1.210	1,94	0,52	2,54

Kaynak: Eurostat, 2023

Not: Veriler 15-64 arasındaki yaş grubunu kapsamaktadır.

Not: Türkiye'ye ait veriler TÜİK'ten elde edilmiştir.

Sunulan verilere göre, 2019 yılının Aralık ayında başlayan salgının işgücü piyasası üzerindeki etkisi 2020 yılında ortaya çıkmaktadır. Salgın ile birlikte Polonya dışındaki tüm ülkelerde 2020 yılında çalışmak istemeyenlerin sayısının arttığı görülmektedir. Tabloya göre 2019-2020 döneminde en yüksek artış %10 ile Türkiye'de olmuştur. Bunu ise sırasıyla İspanya (%6,4), Portekiz (%5,2), İtalya (%4,2) ve Almanya (%3) takip etmiştir.

2021 yılında salgına yönelik alınan tedbirlerin yumuşatılması ile AB ülkelerinin çoğunda işgücünün dışına çıkan kesimdeki artışların genellikle telafi edildiği söylenebilir. Nitekim, 2020-2021 dönemindeki değişime bakıldığında Belçika, Fransa, Hollanda, Çekya, Sırbistan ve Avusturya'da salgının etkisinin ortadan kalktığı ve bu ülkelerde işgücüne katılımın 2019 yılının üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye'de ise 2019-2020 döneminde işgücünün dışına çıkan kesimin %42'sinin 2020-2021 döneminde işgücüne geri döndüğü görülmektedir⁴.

Türkiye'de salgın döneminde, Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında, işgücü piyasasının dışına çıkanların sayısı oldukça fazla olmuştur. Ayrıca, bu kişilerin salgın sonrası işgücü piyasasına geri dönme oranı da düşük kalmıştır⁵.

4. Alt Kırımlara Göre İşgücünün Dışındakiler

TÜİK işgücü dışındakileri, 15 ve yukarı yaştaki kurumsal olmayan çalışma çağındaki kişilerin ne işsiz ne de istihdam içinde yer almayanlar olarak tanımlamaktadır. Bu bölümde, cinsiyet, yaş ve eğitim düzeylerine göre işgücünün dışında bulunanlar içinde ev işleri ile meşgul olanlar, emekliler ve eğitim-öğretim altındakilerin durumu veriler üzerinden ayrı ayrı incelenecektir⁶.

4.1. Cinsiyete Göre İşgücünün Dışındakiler

Tablo 5, Türkiye'de 2005-2022 yılları arasında işgücünün dışında bulunanların cinsiyet ve işgücüne dahil olmama nedenlerinin dağılımını göstermektedir.

⁴ Bu yorum ceteris paribus varsayımına dayanmaktadır.

⁵ Tablo 4'teki son sütun bu ifadeyi desteklemek üzere hazırlanmıştır.

⁶ Çalışma dipnot 2'de belirtilen sebep dolayısıyla "ev işleriyle meşgul olanlar", "eğitim-öğretim altındakiler" ve "emekliler" kesimini kapsamaktadır. İşgücünün dışında bulunan kesim içerisinde yüksek bir paya sahip olan "Engelli, Yaşlı ve Hasta" grubu, detaylı politika önermeleri sunulamayacağı için çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Tablo 5. İşgücüne Dahil Olmayanların Nedenlerine ve Cinsiyete Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Cinsiyet	Ev İşleri ile Meşgul Olanlar	Eğitim Öğretim Altındakiler	Emekliler
2005	Erkek	0	7,32	9,35
	Kadın	46,98	5,44	2,16
2006	Erkek	0	7,35	9,34
	Kadın	44,84	5,61	2,35
2007	Erkek	0	7,37	10
	Kadın	42,95	5,66	2,46
2008	Erkek	0	7,35	9,89
	Kadın	42,97	5,89	2,40
2009	Erkek	0	7,55	10,11
	Kadın	42,84	6,48	2,70
2010	Erkek	0	7,78	10,02
	Kadın	41,96	6,73	2,57
2011	Erkek	0	7,62	9,96
	Kadın	41,61	7,16	2,70
2012	Erkek	0	7,76	10,17
	Kadın	41,25	7,40	2,87
2013	Erkek	0	7,70	10,32
	Kadın	39,37	7,62	2,85
2014	Erkek	-	7,82	10,58
	Kadın	40,83	7,92	2,90
2015	Erkek	-	7,80	11,14
	Kadın	40,60	8,03	3,26
2016	Erkek	-	7,84	11,31
	Kadın	39,22	8,20	3,38
2017	Erkek	-	7,76	11,70
	Kadın	39,23	7,97	3,68
2018	Erkek	0	7,55	11,97
	Kadın	38,88	8,16	3,97
2019	Erkek	-	7,21	12,80
	Kadın	39,22	7,89	4,31
2020	Erkek	0	6,61	11,32
	Kadın	32,37	7,56	4,02
2021	Erkek	0	7,28	11,97
	Kadın	32	8,45	4,14
2022	Erkek	0	7,20	12,49
	Kadın	32,89	8,64	4,22

Kaynak: TÜİK, 2023

Not: " - ", veri ile ilgili bilgi olmadığını simgelemektedir.

Not: Tablodaki veriler her bir grubun işgücü dışındaki toplam nüfusa bölünmesiyle elde edilmiştir.

4.1.1. Ev İşleri ile Meşgul Olanlar

Tablodaki veriler incelendiğinde, ev işleriyle uğraşanların oranı bazı yıllarda artmış olsa da genel itibariyle azalan bir seyir izlediği görülmektedir. Başlangıçta ev işleriyle uğraşanların oranının yüksek olması, geçmişten beri kadınlara atfedilen rollerden kaynaklanmaktadır. Kadınların birincil görevinin temizlik yapmak, yemek yapmak, çocuk bakmak gibi ev içi işlerle sınırlandırılması, ev dışı işlerde erkeklerin çalışması gerektiği düşüncesi kadınların işgücü piyasasına katılımını engellemiştir (Corrigall ve Konrad, 2007). Verilerdeki aşağı yönlü trend, bu düşüncenin kısmen değişmiş olduğunu yansıtsa da Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı uluslararası standartlara göre

hala düşük seviyelerde kalmaktadır. 2005 yılında aktif nüfusun içerisinde yer alan 4 kadından 1'i çalışmak isterken, 2022 yılına gelindiğinde bu oran 1/3'e gerilemiştir (TÜİK, 2023).

4.1.2. Eğitim-Öğretim Altındakiler

Tablodaki verilere göre, incelenen dönemde eğitim-öğretim altındaki erkeklerin oranı dalgalı, kadınların oranı ise genellikle artan bir seyir izlemiştir. Başlangıç yıllarında eğitim-öğretim altındaki erkeklerin oranı kadınların oranının üzerinden seyrederken, 2014 yılından itibaren kadınların oranının erkeklerin oranını aştığı dikkat çekmektedir. Bu durumun, kız çocuklarının eğitime katılmalarını desteklemeye yönelik uygulanan eğitim politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Zira 2005-2006 öğretim yılında yükseköğretim seviyesinde kadınlarda net okullaşma oranı %17,41 (erkeklerde %20,22) iken, 2021-2022 öğretim yılında ciddi bir artış ile %49,20 (erkeklerde %40,31)'lere yükselmiştir (MEB, Resmi İstatistikler, 2023).

4.1.3. Emekliler

Tablodaki veriler incelendiğinde, erkeklerde işgücüne dahil olmayan emeklilerin oranı ilk yıllarda dalgalı bir seyir izlese de başlangıç yıllarına göre artış göstermiştir. Kadınların oranı ise bu süreçte sürekli artmıştır. Bu durum geçmişe kıyasla, günümüzde kadınların işgücü piyasasında daha aktif rol aldıklarına ve sosyal güvenceli işlerde çalıştıklarına işaret etmektedir. Ancak incelenen dönemde kadınların oranının erkeklerin oranının bir hayli altında kalması, kadınların istihdama katılmalarının erkeklere kıyasla hala düşük seviyelerde kalmasıyla ilişkilendirilebilir. Zira istihdam edilen kadınlar sosyal güvencesi olmayan işlerde çalışmak zorunda kalmakta ki bu da onların emeklilik hakkı elde edememeleri anlamına gelmektedir (Çakır, 2008).

4.2. Yaşa Göre İşgücünün Dışındakiler

Tablo 6, Türkiye'de 2005-2022 yılları arasında işgücünün dışında bulunanların yaş ve işgücüne dahil olmama nedenlerinin dağılımını göstermektedir.

Tablo 6. İşgücüne Dahil Olmayanların Nedenlerine ve Yaşa Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Yaş Aralığı	Ev İşleri ile Meşgul Olanlar	Eğitim-Öğretim Altındakiler	Emekliler
2005	15-24	8,11	12,50	-
	25-39	17,31	0,26	0,04
	40-59	16,14	0	5,68
	60+	5,41	-	5,78
2006	15-24	7,61	12,69	-
	25-39	16,29	0,27	0,03
	40-59	15,69	-	5,74
	60+	5,23	-	5,91
2007	15-24	7,22	12,77	-
	25-39	15,13	0,25	0,04
	40-59	15,26	-	6,14
	60+	5,33	-	6,28
2008	15-24	6,79	12,98	-
	25-39	15,24	0,26	0,03
	40-59	15,41	-	6,05
	60+	5,51	-	6,21
2009	15-24	6,49	13,70	-
	25-39	14,80	0,32	0,03
	40-59	15,59	-	6,12
	60+	5,94	-	6,66
2010	15-24	6,17	14,18	-
	25-39	14,20	0,32	0,02
	40-59	15,44	0,00	5,80
	60+	6,13	-	6,77
2011	15-24	5,81	14,40	-
	25-39	14,13	0,38	0,03
	40-59	15,36	-	5,54
	60+	6,29	-	7,10
2012	15-24	5,65	14,71	-

	25-39	13,79	0,44	0,03
	40-59	15,31	-	5,61
	60+	6,48	-	7,39
2013	15-24	4,92	14,93	-
	25-39	12,99	0,40	0,03
	40-59	15,03	-	5,51
	60+	6,41	-	7,63
2014	15-24	4,94	15,10	-
	25-39	12,37	0,63	0,02
	40-59	16,29	0,00	5,18
	60+	7,21	-	8,27
2015	15-24	4,61	15,30	-
	25-39	12,28	0,52	0,02
	40-59	16,20	0,00	5,15
	60+	7,50	-	9,23
2016	15-24	4,24	15,48	-
	25-39	11,41	0,56	0,01
	40-59	15,93	0,00	4,95
	60+	7,63	-	9,73
2017	15-24	4,17	14,56	-
	25-39	11,16	0,46	0,01
	40-59	16,03	0,01	4,89
	60+	7,86	-	10,12
2018	15-24	4,02	15,15	-
	25-39	10,92	0,55	0,02
	40-59	15,94	0,01	4,90
	60+	7,98	-	11,01
2019	15-24	3,63	14,60	-
	25-39	10,91	0,49	0,02
	40-59	16,07	0,01	5,11
	60+	8,58	-	11,97
2020	15-24	2,87	13,64	-
	25-39	8,84	0,51	0,01
	40-59	13,51	0,01	4,37
	60+	7,13	-	10,95
2021	15-24	2,67	15,06	-
	25-39	8,14	0,55	0,02
	40-59	13,68	0,06	4,29
	60+	7,40	0,05	10,84
2022	15-24	2,78	15,02	-
	25-39	7,67	0,67	0,00
	40-59	14,22	0,07	4,18
	60+	8,20	0,06	12,52

Kaynak: TÜİK, 2023

Not: " - ", veri ile ilgili bilgi olmadığını simgelemektedir.

Not: Tablodaki veriler her bir grubun işgücü dışındaki toplam nüfusa bölünmesiyle elde edilmiştir.

4.2.1. Ev İşleri ile Meşgul Olanlar

Tablo 6'daki veriler incelendiğinde, ev işleriyle uğraşan 15-24 ile 25-39 yaş grubundakilerin oranının azalan bir seyirde gerçekleştiği görülmektedir. İncelenen dönemin başlangıç yıllarında ev işleriyle meşgul 15-39 yaş grubundaki kadınların oranının yüksek olması, geçmişte sıklıkla rastlanan erken yaştaki evlilikler ve yüksek doğurganlık oranları ile ilişkilendirilebilir. Zira erken yaşta evlenmek ya da anne olmak, kadınların ev ve çocuk bakımı faaliyetleri ile uğraşmalarına ve böylece işgücü piyasasından uzak kalmalarına sebebiyet verebilmektedir (Collver ve Langlois, 1962; Youssef, 1972). Nitekim 2001 yılında doğurganlık hızının en yüksek olduğu yaş grubu %144 ile 20-24 iken, 2021 yılında bu %113 ile 25-29 yaş grubuna yükselmiştir. Ayrıca 2001 yılında %2,38 olan doğurganlık hızı 2021 yılına gelindiğinde %1,70'lere gerilemiştir (TÜİK, Doğum İstatistikleri, 2021). Buna göre çeşitli nedenlere bağlı olarak (erken yaşta evlilikleri önlemeye yönelik düzenlemeler, kadınların okullaşma oranının artması vb.) hem kadın doğum yaşının yükselmesinin hem de doğurganlık hızının düşmesinin, genç gruptaki kadınların ev işlerinin dışında işler yapmalarına olanak sağladığı söylenebilir.

4.2.2. Eğitim-Öğretim Altındakiler

1997-1998 öğretim yılından önceki dönemlerde 5 yıl olan zorunlu eğitim, 4306 sayılı Kanunla 1997-1998 öğretim yılından itibaren 8 yıla (Resmi Gazete, 1997), 30.03.2012 tarihli 1739 sayılı Kanunla yapılan değişiklik ile de 12 yıla çıkarılmıştır⁷ (Resmi Gazete, 2012). Zorunlu eğitimde yaşanan bu gelişmelere paralel olarak Tablo 6'daki veriler incelendiğinde, eğitim-öğretim altında olan 15-24 yaş grubundaki kişilerin oranının referans yılları arasında genellikle arttığı görülmektedir. Zira zorunlu eğitimin 5 yıl olduğu 1996-1997 öğretim döneminde ortaöğretim (Lise ve dengi) düzeyinde net okullaşma oranı %38,54 iken, 8 yıl olduğu 2011-2012 öğretim döneminde %67,37'ye ve 12 yıl olduğu 2021-2022 öğretim döneminde ise %89,67'ye yükselmiştir (MEB, Resmi İstatistikler, 2023). Buna göre ortaöğretim düzeyinde okullaşma oranının 2000'li yıllara kıyasla iki kattan fazla artmasının, yapılan son değişiklik ile zorunlu eğitimin 12 yıl olmasına bağlı olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla ortaöğretim düzeyindeki eğitimin zorunlu hale getirilmesi ile 15 ve üzeri yaştaki bireylerin eğitime katılımları sağlanmıştır.

Eğitim-öğretim altında bulunan 25-39 yaş grubundaki kişilerin oranının başlangıç yıllarına göre artmış olması, yükseköğretime kayıt yaptıran bireylerin de paralel olarak arttığına işaret etmektedir. Nitekim 2000'li yıllarla karşılaştırıldığında net okullaşma oranındaki değişim kendini en çok yükseköğretim düzeyinde hissettirmiştir. Buna göre 2005-2006 öğretim döneminde %18,85 olan yükseköğretim net okullaşma oranı, 2021-2022 öğretim döneminde %44,66'lara yükselmiştir (MEB, Resmi İstatistikler, 2023). Yükseköğretim düzeyi okullaşma oranındaki artışlar, ülkemizde son 20 yılda açılan üniversite sayılarındaki artış ile ilişkilendirilebilir. 2005 yılında Türkiye'deki üniversite sayısı 77⁸ iken, 2022 yılına gelindiğinde bu sayı 2.5 kattan fazla artarak 208'e yükselmiştir (YÖK, Yükseköğretim İstatistikleri, 2023). Bununla birlikte üniversitelerdeki kontenjan sayılarının artırılması, aynı zamanda bazı üniversitelerde örgün öğretimi ile birlikte ikinci öğretim programlarının da açılmış olması yükseköğretim okullaşma oranındaki artışta etkili olan diğer faktörler arasında yer almaktadır.

Öte taraftan son yıllara doğru 40-59, son iki yılda ise 60 ve üzeri yaştakilerin de eğitime katılmış olmaları, hatta bunların 2021-2022 yılında ciddi bir artış sergilemeleri dikkat çeken nokta olmuştur. Bu durum, ülkemizde ilk olarak 2020 yılının Mart ayında görülen ve kısa sürede tüm dünyayı etkileyen Covid-19 salgını ile ilişkilendirilebilir. Zira salgın döneminde Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) ve Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından alınan kararlar yüz yüze eğitimden uzaktan eğitim sistemine geçilmiş, ayrıca yüz yüze yapılan açık öğretim sınavlarının da çevrimiçi yapılması kararı verilmiştir. Açık öğretim sınavlarının çevrimiçi yapılma kararı, aynı ortamda bulunma zorunluluğunu ortadan kaldırması, sınavın gün içinde istenen saatte yapılması, zamandan tasarruf sağlanması gibi nedenlerle eğitimini tamamlayamamış 40 ve üzeri yaştaki bireylerin açık öğretim okullarına olan talebini artırdığı söylenebilir. Nitekim MEB açık öğretim istatistiklerine bakıldığında 2020-2021 döneminde kayıtlı öğrenci sayısı 1 milyon 580 bin iken, 2021-2022 döneminde bu yaklaşık % 10'luk artışla 1 milyon 738 bine yükselmiştir (MEB, Resmi İstatistikler, 2023).

4.2.3. Emekliler

Sunulan verilere göre, 25-39 yaş grubundaki kişilerin oranının 2013 yılına kadar dalgalı bir seyrinde gerçekleştiği, bu tarihten sonra ise görece azalmaya başladığı dikkat çekmektedir. Referans yılları arasında, 40-59 yaş aralığındaki bireylerin oranı dalgalı bir seyir izlemiş ve başlangıç yıllarına kıyasla azalmıştır. Öte yandan, 60 yaş ve üstü grubundaki bireylerin oranı ise 2020 ve 2021 yılların dışında sürekli artış göstermiştir.

⁷ Zorunlu eğitimin 5 yıl olduğu 1997-98 öğretim yılından önce 5 yıl süreli ilkökul ve dengi (1. 2. 3. 4. Ve 5. sınıflar), 3 yıl süreli ortaokul (6. 7. ve 8. sınıflar) ve 4 yıl süreli lise ve dengi (9. 10. 11. ve 12. sınıflar) iken, zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarıldığı 1997-1998 öğretim yılı ile ilköğretim (1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. ve 8. sınıflar) ve ortaöğretim (9. 10. 11. ve 12. sınıflar) olarak, zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarıldığı 2012-2013 öğretim yılında yapılan son değişiklik ile bu 12 yıllık süreç 4+4+4 şeklinde 3 kademeye ayrılmış ve buna göre ilk kademe ilkökul (1. 2. 3. ve 4. sınıflar), ikinci kademe ortaokul (5. 6. 7. ve 8. sınıflar) ve üçüncü kademe ortaöğretim (9. 10. 11. ve 12. sınıflar) olarak düzenlenmiştir.

⁸ Bu sayı "devlet", "vakıf" ve "vakıf meslek yüksek okulu" toplamından oluşmaktadır.

İncelenen dönemin başlangıç yıllarında, 25-39 yaş aralığındaki emekli bireylerin oranının yüksek olması, geçmişte uygulanan popülist politikaların bir sonucu olarak belirli zamanlarda emeklilik yaşının düşürülmesiyle ilişkilendirilebilir. Örneğin; Türkiye’de 1999 yılından önce uygulanan emeklilik sisteminde emeklilik yaşı kadınlarda 38 erkeklerde 43 olarak belirlenmiştir (Resmî Gazete, 1949). Emeklilik yaşının düşürülmesi o yıllarda potansiyel işgücü içerisinde sayılan çoğu kişinin işgücü piyasasından erken ayrılmasına sebep olmuştur. Ancak o yıllarda erken yaşlarda emekli olmanın devlet bütçesi üzerinde oluşturduğu yük bu durumun sürdürülemez olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle 1999 yılında 4447 sayılı Kanunla emeklilik yaşı ile ilgili değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik ile kadınlarda asgari yaş sınırı 38’den 58’e, erkeklerde 43’ten 60’a yükseltilmiştir (İşsizlik Sigortası Kanunu, 1999). Bu bağlamda bir taraftan bireylerin işgücü piyasasında daha fazla kalması, öte taraftan devletin üzerindeki yükün hafifletilmesi amaçlanmıştır.

4.3. Eğitim Düzeyine Göre İşgücünün Dışındakiler

Tablo 7, Türkiye’de 2005-2022 yılları arasında işgücünün dışında bulunanların eğitim durumu ve işgücüne dahil olmama nedenlerinin dağılımını göstermektedir.

Tablo 7. İşgücüne Dahil Olmayanların Nedenlerine ve Eğitime Durumuna Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Eğitim Seviyesi	Ev İşleri ile Meşgul Olanlar	Eğitim Öğretim Altındakiler	Emekliler
2005	Okuryazar Olmayanlar	9,58	0	0,60
	Lise Altı Eğitimli	32,15	8,32	7,82
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,70	4,22	1,63
	Yüksek Öğretim	0,53	0,21	1,44
2006	Okuryazar Olmayanlar	9,31	0,00	0,64
	Lise Altı Eğitimli	30,42	8,34	7,67
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,55	4,39	1,79
	Yüksek Öğretim	0,53	0,22	1,57
2007	Okuryazar Olmayanlar	8,98	0,00	0,62
	Lise Altı Eğitimli	29,11	7,78	8,24
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,36	5	1,91
	Yüksek Öğretim	0,50	0,24	1,68
2008	Okuryazar Olmayanlar	8,62	0	0,58
	Lise Altı Eğitimli	29,41	8,23	8,03
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,38	4,72	1,93
	Yüksek Öğretim	0,55	0,28	1,74
2009	Okuryazar Olmayanlar	8,58	-	0,65
	Lise Altı Eğitimli	29,20	9,53	8,21
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,43	4,20	2,03
	Yüksek Öğretim	0,62	0,29	1,91
2010	Okuryazar Olmayanlar	8,52	-	0,69
	Lise Altı Eğitimli	28,52	9,93	8,24
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,27	4,25	1,98
	Yüksek Öğretim	0,64	0,37	1,68
2011	Okuryazar Olmayanlar	8,49	0	0,65
	Lise Altı Eğitimli	28,08	10,06	8,26
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,26	4,33	2,01
	Yüksek Öğretim	0,76	0,38	1,73
2012	Okuryazar Olmayanlar	8,47	-	0,68
	Lise Altı Eğitimli	27,59	10,04	8,41
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,33	4,59	2,10
	Yüksek Öğretim	0,84	0,52	1,84
2013	Okuryazar Olmayanlar	7,75	-	0,69
	Lise Altı Eğitimli	26,52	10,44	8,50
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,22	4,41	2,18
	Yüksek Öğretim	0,87	0,47	1,80
2014	Okuryazar Olmayanlar	8,34	0	0,72
	Lise Altı Eğitimli	27,18	10,42	8,75
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,36	4,54	2,13
	Yüksek Öğretim	0,94	0,77	1,86

2015	Okuryazar Olmayanlar	8,09	0	0,84
	Lise Altı Eğitimliler	26,97	10,66	9,22
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,39	4,51	2,32
	Yüksek Öğretim	1,14	0,66	2,02
2016	Okuryazar Olmayanlar	7,60	-	0,84
	Lise Altı Eğitimliler	26,04	10,62	9,33
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,33	4,59	2,43
	Yüksek Öğretim	1,23	0,82	2,09
2017	Okuryazar Olmayanlar	7,30	-	0,84
	Lise Altı Eğitimliler	26,10	10,46	9,78
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,51	4,71	2,48
	Yüksek Öğretim	1,31	0,56	2,26
2018	Okuryazar Olmayanlar	7,12	-	0,81
	Lise Altı Eğitimliler	25,73	10,01	10,08
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,56	4,96	2,56
	Yüksek Öğretim	1,44	0,73	2,48
2019	Okuryazar Olmayanlar	7,19	-	0,82
	Lise Altı Eğitimliler	22,86	9,56	10,69
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,92	4,95	2,80
	Yüksek Öğretim	1,65	0,58	2,80
2020	Okuryazar Olmayanlar	5,66	-	0,69
	Lise Altı Eğitimliler	21,01	8,65	9,29
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,14	4,75	2,68
	Yüksek Öğretim	1,54	0,76	2,67
2021	Okuryazar Olmayanlar	5,50	0,03	0,72
	Lise Altı Eğitimliler	20,86	9,57	9,77
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,07	5,38	2,85
	Yüksek Öğretim	1,55	0,74	2,76
2022	Okuryazar Olmayanlar	5,80	0,03	0,76
	Lise Altı Eğitimliler	20,84	9,62	10,01
	Lise ve Dengi Mslk Okul Mez.	4,50	5,21	3,06
	Yüksek Öğretim	1,73	0,96	2,87

Kaynak: TÜİK, 2023,

Not: “ - ”, veri ile ilgili bilgi olmadığını simgelemektedir.

Not: Tablodaki veriler her bir grubun işgücü dışındaki toplam nüfusa bölünmesiyle elde edilmiştir.

Not: Lise altı eğitimliler “Okuma Yazma Bilen Fakat Bir Okul Bitirmeyen”, “İlkokul” ve “Genel Ortaokul/ Mesleki veya Teknik Ortaokul/İlköğretim” eğitim düzeyindeki kişilerin toplamından oluşmaktadır (TÜİK).

4.3.1. Ev İşleri ile Meşgul Olanlar

Tablodaki verilere göre, ev işleriyle meşgul olan okuryazar olmayan ve lise altı eğitilmiş kadınların oranı ele alınan dönemde genel olarak düşmektedir. Bu durumun, Türkiye’de zorunlu eğitimde yaşanan kademeli artışın bir yansıması olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Zorunlu eğitim yılındaki artışlar, okula giden kadın sayısının artmasına ve bunun sonucu olarak da ev işleriyle uğraşan kadınların sayısının azalmasına neden olmuştur. Öte yandan lise ve dengi meslek okulu mezunlarının oranı incelenen dönem aralığında dalgalı bir seyir izlerken, yükseköğretim mezunlarının oranında ise yıllar itibarıyla artış gözlenmiştir. Bu durumun, kadınların eğitime erişimine yönelik yapılan çalışmaların bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte üniversitelere erişimi kolaylaştıran nicelik artışları da (yeni üniversitelerin açılması, kontenjan artışları vb.) yükseköğretim mezunu kadın sayısının artmasında önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda geleneksel cinsiyet rollerine yönelik algıların büyük oranda değişmesiyle de kadınlar iş hayatında daha fazla yer almaya başlamıştır (Schaninger ve Buss, 1986). Bu gelişmeler kadınların üniversite eğitimine olan taleplerinin artmasına yol açmıştır.

Diğer taraftan yükseköğretim seviyesinde eğitim alan kadınların sayısı artıca, ev işleriyle uğraşanların sayısının da paralel bir artış göstermesi dikkat çekmektedir. Nitekim yükseköğretim düzeyinden mezun olan kadınların istihdam edilme oranı 2005 yılında %59,4 iken, 2022 yılında bu %58,3’e gerilemiştir. Erkeklerde ise bu 2005 yılında %76,9 iken, 2022 yılında %78’e yükselmiştir (TÜİK, 2023). Bu durum, kadınların eğitim seviyesi artsa bile evlenmek, doğum yapmak veya ailevi nedenlerden ötürü işgücü

piyasasından çekileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Adak, 2007). Bu ise kadın emeğine olan talebi azaltmaktadır. Aynı zamanda ekonomik daralma dönemlerinde istihdam edilen personeli azaltmaya karar veren firmaların gözden çıkaracağı ilk kişilerin işgücü piyasasında dezavantajlı konumda olan kadınlar olduğu söylenebilir (Öztürk, 2010). Dolayısıyla eğitim düzeyi dışında kadınların işgücüne katılımını engelleyen başka faktörlerin de (ev hizmeti, çocuk ve yaşlı bakımı, kadın ve erkek arasındaki toplumsal eşitsizlik vb.) bulunması nedeniyle eğitim alan her kadının işgücüne katılımı söz konusu olamamaktadır.

4.3.2. Eğitim-Öğretim Altındakiler

Sunulan verilere göre, eğitim-öğretim alanında yoğunluğun en fazla olduğu grup lise altı eğitimlilerden oluşmaktadır. Bunun, zorunlu eğitimin 5 yıldan 8 yıla çıkarılması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Bu grubu lise ve dengi meslek okulunda eğitim alanlar takip etmektedir ki, bunun da yine 2012-2013 döneminden sonra zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Yükseköğretim düzeyinde eğitim alan bireylerin oranı da yıllar itibarıyla yükselmiştir. Sonuç olarak bu oranların, lise altı ve lise düzeyindeki grubun zorunlu eğitimde yaşanan kademeli artışa, yükseköğretim düzeyindeki grubun ise eğitime erişilebilirlikte yaşanan pozitif gelişmelere bağlı olarak arttığı söylenebilir. Ancak, ilgili tabloda en dikkat çeken nokta, son iki yılda (2021-2022) okuma yazma bilmeyen bireylerin oranının %0,03 olarak gerçekleşmesidir. Zira, incelenen dönemde, 2006 ve 2007 yılları hariç, eğitim altındaki okuma yazma bilmeyen bireylerin olmadığı görülmektedir.

4.3.3. Emekliler

Tablo 7'de sunulan verilere göre okuryazar olmayan emeklilerin oranı ele alınan süreç içerisinde dalgalı bir seyir izlese de başlangıç yıllarına göre arttığı söylenebilir. Lise altı eğitimliler için de sürecin benzer olduğunu söylemek mümkündür. Lise ve dengi meslek okul mezunu ile yükseköğretim mezunu olan emeklilerin oranının ise yıllar itibarıyla yükseldiği görülmektedir. Dolayısıyla buradan, eğitime erişimdeki gelişmelere paralel olarak emekli bireylerin eğitim düzeylerinin de artmış olduğu sonucuna varılabilir.

5. Değerlendirme ve Politika Çıkarımları

Türkiye'de nüfusun işgücü durumuna bakıldığında, 2022 yılında 64 milyon 679 bin kişi olan aktif nüfusun % 53,1'i işgücünün içinde yer alırken, %46,9'u işgücünün dışında bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin işgücü piyasasında etkinliğin sağlanmadığını ortaya koymaktadır. Bu noktada, işgücünün dışında bulunan kesimin işgücüne katılımını teşvik etmeye yönelik politikaların uygulanması büyük önem arz etmektedir. Bunun için yapılacak ilk şey bu kişilerinin işgücü piyasası dışında bulunma nedenlerini tespit etmektir. Hane halkı işgücü anketlerinin sonuçlarına göre, işgücü piyasasının dışında bulunanların nedenlerine bakıldığında, ev işleriyle meşgul olanların oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. TÜİK verilerine göre ev işleriyle meşgul olanların tamamı kadınlar olduğundan, işgücü piyasasında etkinliği artırmak için öncelikli olarak en büyük paya sahip olan kadınların işgücüne katılımını hedefleyen politikaların benimsenmesi rasyonel olacaktır.

Türkiye'de kadınların işgücü piyasasına katılımını engelleyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bunların başında, toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle kadınların ev, çocuk, hasta, yaşlı bakımı gibi işlerden sorumlu olması ve ayrıca kadınların ev dışında çalışmasının toplum tarafından hoş karşılanmaması gelmektedir (Giele, 2008). Ekonomik faaliyette bulunan kadının ise bu faaliyetin ev kadınlığı rolünün bir uzantısı biçiminde olması, değilse çalışmasının toplumsal olarak kabul edilebilir bir gerekçesinin bulunması, ayrıca gerekçesi ne olursa olsun ev kadınlığı rolünün aksamaması gerektiği düşüncesi hakimdir (Özbay, 1982). Bununla birlikte, geçmişte kız çocuklarının okutulmaması nedeniyle temel eğitim ve becerilerden yoksun olmaları da kadınların emek piyasasından dışlanmasına sebep olan faktörlerdendir. Kadınların işgücü piyasasından dışlanmasına neden olan bir diğer faktör ise onların ucuz işgücü olarak görülmesi, güvencesiz ve erkeklere kıyasla daha az ücret ile çalıştırılmalarıdır (Karadeniz, 2011). Diğer taraftan

kadın ve erkek arasında var olan toplumsal eşitsizlikler de kadının işgücü piyasasına katılımını kısıtlamaktadır (Hoyt, 2012). Geçmişten beri kadınların maruz kaldığı bu eşitsizlik ve ayrımcılığa karşı çeşitli yasal düzenlemeler yapılmış ve bu anlamda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Örneğin Türkiye’de kadın erkek eşitliği ilkesine bağlı olarak Anayasa’nın 10. maddesine 2004 yılında “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” hükmü eklenmiştir. Yine Anayasa’nın 41. maddesine “Aile Türk toplumunun temelidir” ifadesinin sonuna “ve eşler arasında eşitliğe dayanır.” hükmü eklenmiştir. Bunlara ek olarak 1 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu kadın erkek eşitliğini gözeten, cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldıran, kadınları aile ve toplum içerisinde erkeklerle eşit kılan, kadın emeğinin değerlendirilmesine yönelik yapılmış bir düzenlemedir (ASHB, 2022). Ancak bunlarla birlikte Türkiye’nin 2021 yılında İstanbul Sözleşmesinden (uzun adıyla “Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkındaki Avrupa Konseyi Sözleşmesi”) çekilmesi, kadınların aleyhine bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Zira sözleşmenin amaçları arasında kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak, kadınları güçlendirmek ve kadınlar ile erkekler arasında maddi eşitliği sağlamak yer almaktadır (İstanbul Sözleşmesi, 2011).

Günümüzde, kadınların işgücü piyasasına katılımını artırmak için yapılan çalışmalar arasında İŞKUR tarafından yürütülen aktif işgücü programları, mesleki eğitim programları, işbaşı eğitim programları, girişimcilik eğitim programları ve toplum yararına çalışma programları (TYÇP) gibi önemli girişimler bulunmaktadır (İşkur, 2012). Bu programlar, kadınların işgücüne katılımını artırmak ve işgücü piyasasına geçişini sağlamak için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca, Halk Eğitim Merkezleri (HEM) tarafından düzenlenen mesleki eğitim kursları da kadınların beceri ve yeteneklerini geliştirerek işgücüne katılımlarını artırmaktadır (ASHB, 2022). Bu kurslar, kadınlara çeşitli mesleklerde eğitim vererek, onların işgücü piyasasında rekabetçi olmalarını sağlamakta ve istihdam edilebilirliklerini artırmaktadır. Kadınların girişimciliğini desteklemek amacıyla yapılan girişimcilik eğitim programları da önemli bir role sahiptir. Bu programlar, kadınlara iş kurma ve işletme yönetme becerilerini kazandırarak kendi işlerini kurmalarını teşvik etmektedir. Böylece kadınlar, işgücü piyasasına kendi işlerini kurarak katılabilmekte ve ekonomik bağımsızlıklarını elde edebilmektedir. Nitekim bu çabalar ile 2005 yılında %23,29 olan kadın işgücüne katılım oranı 2022 yılında ancak %35,1 seviyelerine çıkmıştır (TÜİK, 2023). Öyle ki Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı erkeklerle karşılaştırıldığında hala düşük seviyelerde kalmaktadır. Dolayısıyla, kadınların işgücüne katılımlarını artırmak için daha fazla politika ve düzenleme yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda, kadınların cinsiyet rolleri nedeniyle ev dışında çalışma konusunda karşılaştığı engellerin kaldırılması, cinsiyet ayrımcılığının önlenmesi ve toplumsal eşitsizliklerin azaltılması gibi alanlarda daha fazla çaba sarf edilmesi; ayrıca kadınların temel eğitim ve becerilere erişimini artırmaya, güvenli ve adil çalışma koşullarına sahip olmalarını sağlamaya yönelik çalışmaların da daha fazla yaygınlaşması gerekmektedir. Buna göre kadınların işgücü piyasasına geçişini artıracığı düşünülen bazı politikalar şöyledir:

- i. Çocuk bakımından sorumlu olan kadınlar için evden çalışma, kısa süreli çalışma, yarı zamanlı çalışma gibi esnek çalışma koşullarının oluşturulması, ev dışında çalışan kadınlar için ise erişilebilir ve uygun maliyetli anaokulu ve kreş hizmetlerini yaygınlaştırmak.
- ii. Ücret skalaları şeffaf ve adil hale getirilerek kadın ve erkek arasındaki ücret eşitsizliğini engellemek.
- iii. Kadınlara eğitim ve mesleki gelişim fırsatları sunan politikaların artırılması ve yaygınlaştırılması ile yüksek kaliteli işlere erişimlerini sağlamak.
- iv. Kadınların girişimcilik faaliyetleri için cesaretlendirmek ve buna yönelik tasarlanmış programlarının sayısını artırmak.

v. Kadınlara kendini işlerini kurmaları yönünde teşvikler vermek.

Eğitim-öğretim altında olanlar, işgücünün dışında olan diğer kesimi oluşturmaktadır. Türkiye’de zorunlu eğitim süresinin artırılması ile ilköğretim ve ortaöğretimin düzeyindeki okullaşmanın yanı sıra hemen hemen her şehre üniversite kurulması, mevcut üniversitelerdeki kontenjanların artırılması gibi nedenlerle yükseköğretim düzeyinde de okullaşma oranı ciddi şekilde artış göstermiştir. Nitekim Yükseköğretim Kurulu’nun (YÖK) resmi istatistiklerine göre 2021-2022 döneminde ülkemizde herhangi bir yükseköğretim programına kayıtlı öğrenci sayısı 8 milyon 296 bin 959’dur.⁹ Bu rakam, 2005-2006 dönemi (2 milyon 299 bin 487) ile karşılaştırıldığında %260 artmıştır. (YÖK, İstatistikler, 2023). Yükseköğretim düzeyinde eğitim alan bireylerin sayısındaki artış, özellikle 20-29 yaş aralığındaki kişilerin eğitime katılım oranının artmasına işaret etmektedir. Bu durum, geçmişe kıyasla eğitim altındaki kişi sayısının arttığını ve dolayısıyla işgücü piyasasında yer almayan kişi sayısının da arttığını yansıtmaktadır. Buna göre bu kişilerin işgücü piyasalarına geçişlerinin genellikle ileri yaşlarda gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve kalkınma için eğitimli bireylerin sayısının artması elbette önemlidir. Zira eğitim, emek faktörünün verimliliğini artırarak bir ülkenin ekonomik büyümesine ve refahına önemli katkılar sağlamaktadır. Fakat bu katkı, eğitimdeki nicelik artışıyla birlikte nitelik artışının da sağlanabildiği durumlarda ortaya çıkabilmektedir. Schultz (1961), ulusal ekonomik büyümenin belirleyici faktörlerinden birisinin beşerî sermaye yatırımları olduğunu öne sürmüştür. Schultz’e göre, beşerî sermayeye yönelik yapılan yatırımlar, fiziki sermaye yatırımlarından daha büyük öneme sahiptir. Ülkemizde eğitim altındaki birey sayısının artırılmasından ziyade, nitelikli bireylerin yetiştirilmesine odaklanılması ve bu amaca yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Buna göre;

- i. Öncelikli olarak, meslek liselerinin sayısının artırılması ve gerek ailelerin gerekse öğrencilerin bu eğitim hakkında bilinçlendirilmeleri, işgücü kaynaklarının daha etkin kullanımına katkıda bulunabilir. Nitekim meslek liseleri, öğrencilere teorik bilginin yanı sıra, mesleki beceriler de kazandıran eğitim kurumlarıdır (Özer, 2021). Bu eğitim modeli, öğrencilere mezuniyet sonrasında uzman oldukları alanlarda iş bulma ve hatta kendi işini kurma imkânı sunmaktadır.
- ii. Yükseköğretim kurumlarında, işgücü piyasasının talep ve beklentilerinin göz önünde bulundurularak bir eğitim modeli oluşturulması yoluyla bu alanda eğitim alan bireylerin mezuniyet sonrasında kolaylıkla istihdam edilmeleri sağlanabilir ki, bu da işgücü piyasasının verimliliğini artırabilir.
- iii. Öğrencilere yönelik uygulanan “çıraklık eğitimi” gibi işbaşı eğitim fırsatlarının yaygınlaştırılması ile öğrencilere mesleki beceriler ve yetkinlikler kazandırılarak onların işgücü piyasasına geçişi kolaylaştırılabilir (Özer ve Suna, 2022).
- iv. Öğrencilere staj veya işbaşı eğitimi gibi faaliyetler sunularak, onların iş dünyasını kavramaları ve işgücü piyasaları ile uyumlu hale gelmeleri sağlanabilir. Bu tür uygulamalar, mezuniyet sonrası iş arama süresinde öğrencilere avantaj sağlayabilir.
- v. Üniversitelerdeki eğitimin fen, mühendislik, matematik, bilim ve teknoloji gibi alanlarda yoğunlaştırılması ve öğrencilerin bu alanlara yönlendirilmesi ile günümüz ihtiyaçlarına cevap veren yenilikçi bireylerin yetiştirilmesi sağlanarak işgücünün verimliliği artırılabilir.

⁹ Bu sayı açık öğretim, ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora programına kayıtlı tüm öğrencileri kapsamaktadır.

İşgücü piyasasının dışında bulunanların içinde önemli bir paya sahip olan diğer kesim ise emeklilerdir. Çalışma gücünü kaybetmemiş, bilgi ve tecrübeye sahip emeklilerin işgücüne katılımının teşvik edilmesi işletmelerin nitelikli işgücüne erişimini artırabilir. Böylelikle işletmelerin üretkenliği artırılarak ekonomik büyümeye katkı sağlanabilir. Dolayısıyla emekli olduktan sonra emeklilerin işgücüne katılmalarını devam ettirmeleri, ekonomik açıdan oldukça önemli hale gelmektedir. Bu anlamda emeklilerin işgücü piyasasında kalış sürelerini artırmak için uygulanan ilk strateji, emeklilik yaşının yükseltilmesidir. Bununla birlikte, emeklilerin işgücünde kalmalarını sağlamaya yönelik farklı politikaların da uygulanması son derece önemlidir. Bu doğrultuda emeklilerin işgücü piyasasına katılımını teşvik etmek amacıyla önerilen politikalar şunlardır:

- i. Emeklilik sonrasında, emeklilere daha esnek çalışma saatleri veya yarı zamanlı çalışma fırsatları sunulması, bu kişilerin işgücü piyasasında daha uzun süre aktif kalmalarını sağlamak.
- ii. Kişinin emekli olduktan sonra çalışmaya devam etmesi durumunda, vergi indirimleri veya teşvikler yoluyla bunları işgücü piyasasında tutmak.
- iii. Emekli olduktan sonra, bireyin işgücüne yeniden entegrasyonunu sağlamak amacıyla mesleki eğitim ve beceri programları sunmak.
- iv. Emeklilik sonrasında, bireyin uzmanlık alanında faaliyet göstermeye devam edebilmesi için kendi işini kurmaya yönelik destek programları sunulması üretim faaliyetlerine devam etmesini sağlamak.
- v. Emeklilikten sonra, bireylerin işgücü piyasasına tekrar kazandırılması amacıyla istihdam ajansları veya kariyer merkezleri aracılığıyla özel programlar sunmak.
- vi. Emeklilik sonrasında, emeklileri çalışmanın sağlayacağı maddi ve sosyal avantajlar konusunda bilgilendirmek.

Türkiye’de ortalama yaşam süresinin ve ortalama emeklilik yaşının birbirine yakın olması gerçeğinden hareketle emeklilerin işgücü piyasasına tekrar kazandırılmasına yönelik politikalar pek rasyonel olmayabilir. İşgücünün dışında bulunan emeklilerin cinsiyete göre dağılımına bakıldığında erkeklerin oranının kadınların oranının yaklaşık 3 katı olduğu tespit edilmiştir (bkz: Tablo 5). Bu durum, Türkiye’de kadın istihdamının oldukça sınırlı olduğunu veya istihdam edilen kadınların güvencesiz işlerde çalıştığını açıkça göstermektedir. Bu nedenle kadın istihdamının önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik uygulanacak politikaların daha fazla katma değer yaratması muhtemeldir.

Son olarak, işgücü piyasası verileri ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle toplamın yanlılığı sorununun ihmal edildiği görülmektedir. İşgücünün dışında bulunan kesimin toplamına odaklanmak yerine, bunları alt bileşenlerine (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi gibi) ayırmak bu kesimin neden işgücünün dışında bulunduğu ile ilgili daha doğru sonuçlara ulaşmamızı sağlayabilir. Bu durum, hem demografik özelliklerine göre işgücünün dışında bulunan bu kesiminin toplam içerisindeki payını görmemize hem de bunların işgücüne entegrasyonu ile ilgili doğru politikalar uygulamamıza yardımcı olmaktadır.

6. Sonuç

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de 2005-2022 dönemi işgücü piyasasının dışında bulunan kesimin veri analizi yoluyla incelenmesidir. Buna göre demografik özellikler temelinde nedenlerine göre işgücünün dışında bulunanlardan ev işleriyle meşgul, emekli ve eğitim-öğretim altındaki bireylerin süreç içerisindeki değişimleri değerlendirilmiştir. Ayrıca 2019 yılı sonunda ortaya çıkan küresel salgının Türkiye ve bazı AB üyesi ülkelerinde işgücünün dışındaki kesim üzerindeki etkileri de değerlendirilmiştir.

İncelemeye konu olan dönemde Türkiye’nin işgücü piyasasının yapısal özelliklerine bakıldığında, işgücünün dışında bulunan kesimin sayısının oldukça fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, Türkiye’de işgücü piyasasının etkin bir şekilde kullanılmadığına ve bu nedenle büyümenin de potansiyelin altında gerçekleştiğine işaret etmektedir.

İşgücünün dışında bulunan kesim içerisinde en büyük payı ise açık ara farkla ev işleri ile meşgul olanlar oluşturmaktadır. TÜİK verilerine göre bu kesimin tamamı kadınlardan oluşmaktadır. Geçmişe oranla günümüzde kadınların işgücüne katılımı artmış olsa da hala istenilen seviyelere ulaşamamıştır. 2005 yılında 4 kadından 1'i çalışmaya istekli iken, 2022 yılında bu oran 3 kadından 1'ine indirilebilmiştir (TÜİK, İşgücü İstatistikleri, 2023). Aynı zamanda işgücüne katılan bütün kadınların da istihdam edilmediği göz önüne alındığında Türkiye'de işgücünün artırılmasının önündeki en önemli sorununun kadınların işgücüne entegrasyonu olduğu ortaya çıkmaktadır.

İşgücünün dışında bulunan ve sayıca fazla olan diğer bir kesim eğitim-öğretim altındaki bireylerdir. Ülkemizde üniversite sayılarındaki hızlı artışlar ve bunlarla birlikte kontenjan artışları, ikinci öğretim programlarının açılması gibi nedenlerle eğitim altındaki bu bireyler işgücünün dışında yer almaktadır. Aynı zamanda bu nicelik artışları ileri yaştaki bireylerin de eğitime katılımlarını artırmıştır. Aktif nüfusun içerisinde yer alan bu kesimin işgücünün dışında kalması, işgücü piyasasında etkinliğin sağlanamamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla eğitim altındaki bu bireylerin işgücü piyasasına geçişini sağlayacak "değerlendirme ve politika çıkarımları" bağılığı altında değinilen politikaların uygulanması ülkemizde işgücünün etkinliğinin sağlanmasında önemli bir adım olacaktır.

Öte yandan işgücünün dışında bulunan ve sayısı göz ardı edilemeyecek derecede yüksek olan emeklilerin de işgücü piyasasında daha uzun süre kalmalarını sağlamak işgücü etkinliği ve verimliliği açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple bu bireylerin emekli olduktan sonra da işgücüne katılımlarını devam ettirmelerine yönelik çeşitli teşviklerin verilmesi ve bunların işgücünün dışına çıkmalarının engellenmesi işgücü piyasasının etkinliği açısından büyük önem arz etmektedir.

Çalışma, işgücünün dışında kalan ev işleriyle meşgul (kadınlar), emekliler ve eğitim-öğretim altındaki kesime odaklandığından ileride bu konuda çalışma yapacaklar işgücünün dışındaki diğer kesimleri de çalışmaya dahil ederek daha geniş bir inceleme alanı oluşturabilirler. Ayrıca literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmaların genellikle işgücünün dışında bulunan kesimin toplamı veya sadece kadınlar özelinde kalması toplamın yanlılığı sorununun ihmal edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla sonraki çalışmaların yanlılığı sorununu da göz önünde bulundurarak bu kesimi nedenlerine ve demografik özelliklerine göre ayrıştırarak daha mikro ölçekli (cinsiyet-yaş, cinsiyet-eğitim düzeyi, yaş-eğitim düzeyi) analizler gerçekleştirilebilirler.

Kaynakça

- Abramo, L., & Valenzuela, M. E. (2005). Women's labour force participation rates in Latin America. *Int'l Lab. Rev.*, 144, 369. <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2005.tb00574.x>
- Adak, N. (2007). Kadınların ikilemi: iş ve aile yaşamı. *Sosyoloji Dergisi*, (17). Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/593417>
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB, 2022). Türkiye'de Kadın. https://www.aile.gov.tr/media/97652/tu-rkiye-de-kadin_20220214.pdf
- Avrupa Birliği İstatistik Ofisi Veritabanı (Eurostat). https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_igaww/default/table?lang=en.. (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Collver, A., & Langlois, E. (1962). The female labor force in metropolitan areas: an international comparison. *Economic Development and Cultural Change*, 10(4), 367-385. <https://doi.org/10.1086/449972>.
- Corrigan, E. A., & Konrad, A. M. (2007). Gender role attitudes and careers: A longitudinal study. *Sex roles*, 56, 847-855. doi 10.1007/s11199-007-9242-0.
- Çakır, Ö. (2008). Türkiye'de kadının çalışma yaşamından dışlanması. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (31), 25-47. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/erciyesiibd/issue/5888/77876>
- Evans, M. D. R. (1996). Women's labour force participation in Australia: Recent research findings. *Journal of the Australian Population Association*, 13(1), 67-92. Erişim Adresi: https://www.jstor.org/stable/41110419?seq=1&cid=pdfreference#references_tab_contents

- Giele, J. Z. (2008). Homemaker or career woman: Life course factors and racial influences among middle class Americans. *Journal of comparative family studies*, 39(3), 393-411. <https://doi.org/10.3138/jcfs.39.3.393>
- Hoyt, C. L. (2012). Gender bias in employment contexts: A closer examination of the role incongruity principle. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(1), 86-96. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2011.08.004>
- İstanbul Sözleşmesi (2011). Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi. Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi - No. 210: <https://rm.coe.int/1680462545>.
- Karabiyik, I. (2012). Türkiye'de çalışma hayatında kadın istihdamı. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 231-260. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3890>
- Karadeniz, O. (2011). Türkiye'de atipik çalışan kadınlar ve yaygın sosyal güvencesizlik. *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 83-127. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2576195>
- Lee, H., & Kim, T. B. (2023). The effectiveness of labor market indicators for conducting monetary policy: Evidence from the Korean economy. *Economic Modelling*, 118, 106098. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2022.106098>
- Lokshin, M., & Fong, M. (2006). Women's labour force participation and child care in Romania. *The Journal of Development Studies*, 42(1), 90-109. <https://doi.org/10.1080/00220380500356746>
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Resmi istatistikler. <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64>. (Erişim tarihi: 15.05.2023).
- Ntuli, M. (2007). Determinants of South African women's labour force participation, 1995-2004. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1031715>
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Database. <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=STLABOUR>.
- Önder, N. (2013). Türkiye'de Kadın İşgücünün Görünümü. *Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(1). Erişim Adresi: <https://discovery.ebsco.com/c/hmih47/results?q=AN%2095973379>
- Özbay, F. (1982). Evkadınları. *Ekonomik Yaklaşım*, 3(7), 209-225.
- Özer, M. & Eren, S. (2022). 3308 Sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'nda Yapılan Değişiklik Sonrası Mesleki Eğitim Merkezi Programlarının 2022 Yılı İlk Üç Aylık Performans Değerlendirmesi. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2022(18), 1-17. <https://doi.org/10.46778/goputeb.1100153>
- Özer, M. (2021). Türkiye'de mesleki eğitimi güçlendirmek için atılan yeni adımlar. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2021(16), 1-16. <https://doi.org/10.46778/goputeb.907302>
- Özer, M., & Biçerli, K. (2003). Türkiye'de kadın işgücünün panel veri analizi. Erişim Adresi: <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/502/194880.pdf?sequence=1%20isAllowed=y>
- Öztürk, M. Y. (2010). Kapitalist gelişme ve kriz sürecinde kadın emeği: Asya deneyiminden çıkarılacak dersler. *Çalışma ve Toplum*, 1(24), 105-132. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2576154>
- Palaz, S., & Çolak, O. (2011). 2008 Küresel Finans Krizi Ve Türkiye'de Kadınların İşgücüne Katılımı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(25), 99-115. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/854393>
- Resmi Gazete (1949). Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5434.pdf>. (Erişim Tarihi: 28.06.2023)
- Resmi Gazete (1997). İlköğretim ve Eğitim Kanunu. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23084.pdf>. (Erişim tarihi: 25.05.2023)
- Resmi Gazete (1999). İşsizlik Sigortası Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23810.pdf>. (Erişim tarihi: 12.05.2023)
- Resmi Gazete (2012). İlköğretim ve Eğitim kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120411-8.htm> (Erişim tarihi: 25.05.2023)
- Salleh, S. N. S., & Mansor, N. (2022). Women and Labour Force Participation in Malaysia. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*, 7(7), e001641-e001641. doi: <https://doi.org/10.47405/mjssh.v7i7.1641>
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The quarterly journal of economics*, 70(1), 65-94. Erişim Adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1884513.pdf>
- Schaninger, C. M., & Buss, W. C. (1986). The relationship of sex-role norms to couple and parental demographics. *Sex Roles*, 15, 77-94. Erişim Adresi: <https://link.springer.com/article/10.1007/BF00287533>
- Schultz, T. W. (1961). Investment in human capital. *The American economic review*, 51(1), 1-17. <https://www.jstor.org/stable/1818907>

Topcu, M. (2018). İşgücünün Dışındaki Kalabalık: Ev İşleriyle Uğraşanların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(3), 867-881. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2018343127>

Türkiye İş Kurumu (İşkur, 2012). Kadın İstihdamı. <https://media.iskur.gov.tr/15351/istihdamda-3i-sayi-5.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.06.2023)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Veritabanı. www.tuik.gov.tr (Erişim Tarihi: 12.6.2023).

Uraz, A., Aran, M., Hüsamoğlu, M., Okkalı Şanalmiş, D., & Çapar, S. (2010). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında son dönemde gözlenen eğilimler. *DPT ve Dünya Bankası Refah ve Sosyal Politika Analitik Çalışma Programı, Çalışma Raporu*, (2). Erişim Adresi: <https://documents1.worldbank.org/curated/zh/933971468123544921/pdf/754430NWP0Box300Force0Participation.pdf>

Youssef, N. H. (1972). Differential labor force participation of women in Latin American and Middle Eastern countries: the influence of family characteristics. *Social Forces*, 51(2), 135-153. <https://doi.org/10.1093/sf/51.2.135>

Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. istatistik.yok.gov.tr (Erişim tarihi: 06.04.2023).

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: None.

Yazar Katkısı: Nesrin AKBULUT (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Nesrin AKBULUT (100%)

Vulnerability of Stock Markets to Earthquakes / The 7.7 and 7.6 Scale Earthquakes in Turkey in 2023: Sectors of Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals and Construction & Infrastructure

Çağrı HAMURCU¹

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Ortaköy MYO, cagri.hamurcu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3248-6733

Abstract: This study aims to reveal whether stock markets are vulnerable to the effects of earthquakes and how they are affected by earthquakes. The 7.7 and 7.6 magnitude earthquakes in Turkey in February 2023 were explored. The impact of the earthquake on Borsa İstanbul was analyzed with the event study method, specific to non-metallic mineral products, basic metals, and construction & infrastructure sectors. Firstly, the paired-samples T-Test and the Wilcoxon Signed Ranks Test were used to evaluate whether there was a difference that was statistically significant in the cumulative abnormal returns (CARs) of the sector-specific indexes in the 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35-, 40-, 45- and 50-hour time periods prior to and following the earthquake first occurred. The first results indicate that for all evaluated time intervals, the first occurred earthquake had positive effects on the CARs of the non-metallic mineral products and base metals sector indices and negative effects on the construction & infrastructure sector indices. Secondly, the effects of both the first and second earthquakes were analyzed with the Seemingly Unrelated Regressions (SUR) Model. According to the SUR Model analysis, the direction of the effects of the first earthquake is consistent with the first findings. In this model, the direction of the effects of the second earthquake is also compatible with the direction of the effects of the first earthquake, but the size and trend of the consequences of these earthquakes change over time. The findings are expected to contribute to the literature by shedding light on how sectors can respond to catastrophes like earthquakes occurrences at the micro level.

Keywords: Earthquake, Stock Market, Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals, Construction and Infrastructure

Jel Codes: G1, G11, Q5

Atf: Hamurcu Ç. (2023). Vulnerability of Stock Markets to Earthquakes / The 7.7 and 7.6 Scale Earthquakes in Turkey in 2023: Sectors of Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals and Construction & Infrastructure. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 370-381. <https://doi.org/10.30586/pek.1359526>

Geliş Tarihi: 13.09.2023
Kabul Tarihi: 09.10.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Hisse Senedi Piyasalarının Depremlere Karşı Kırılganlığı / Türkiye'de 2023 Yılında Meydana Gelen 7.7 ve 7.6 Ölçekli Depremler: Taş Toprak, Metal Ana, İnşaat ve Bayındırlık İşleri Sektörleri

Öz: Bu çalışma, borsaların deprem etkilerine karşı kırılgan olup olmadığını ve depremden nasıl etkilendiklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Türkiye'de Şubat 2023'te meydana gelen 7,7 ve 7,6 büyüklüğündeki depremler araştırılmıştır. Depremin Borsa İstanbul'a etkisi, taş toprak, metal ana, inşaat ve bayındırlık işleri sektörleri özelinde olay çalışması yöntemiyle analiz edilmiştir. İlk olarak, sektörler özgül endekslerin ilk depremden önceki ve sonraki 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 45 ve 50 saatlik zaman periyodlarındaki kümülatif anormal getirileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olup olmadığını değerlendirmek için Eşleştirilmiş Örneklem T Testi ve Wilcoxon İşaretili Sıralar Testi uygulanmıştır. Sonuçlar, ilk meydana gelen depremin ele alınan tüm zaman aralıklarında taş toprak ve metal ana sektörü endekslerini olumlu, inşaat ve bayındırlık işleri endeksini ise olumsuz etkilediğini göstermektedir. İkinci olarak hem birinci hem de ikinci depremlerin etkileri Görünüşte İlişkisel Regresyonlar (SUR) Modeli ile de analiz edilmiştir. SUR Modeli analizine göre, ilk depremin etkilerinin yönü ilk bulgularımızla tutarlıdır. Bu modele ait sonuçlar, ikinci depremin etkilerinin yönünün birinci deprem ile uyumlu olduğunu gösterirken, etkilerin büyüklüğünün ve

eğiliminin zamanla değişmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bulguların, sektörlerin deprem gibi felaketlere mikro düzeyde nasıl tepki verebileceğine ışık tutarak literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Borsa, Taş Toprak, Metal Ana, İnşaat ve Bayındırlık İşleri

Jel Kodları: G1, G11, Q5

1. Introduction

On February 6, 2023, at 04:17 and 13:24 Turkish time, two earthquakes of magnitude 7.7 and 7.6 MW struck Pazarcık (Kahramanmaraş) and Elbistan (Kahramanmaraş) in Turkey. The first earthquake was 8.6 kilometers deep, and the second was 7 kilometers deep (AFAD, 2023). These earthquakes devastated Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, and Şanlıurfa.

The fact that the two earthquakes under consideration occurred at very close time intervals and the magnitude of their destructiveness makes it very important to understand the effects of such a disaster. The purpose of this study is to determine whether stock markets are susceptible to earthquake damage and how earthquakes affect them. The magnitude 7.7 and 7.6 earthquakes that struck Turkey in February 2023 were investigated for this purpose.

During the period of the study, the sector indices that showed a high rise in terms of monthly returns were examined and it was observed that the indices of the Non-Metallic Mineral Products and Basic Metals sectors were distinguished from the other indices and brought the highest earnings. In addition, it has been concluded that it is important to consider the Construction and Infrastructure sector, which is thought to be closely related to these sectors and produces with the outputs of these sectors. For these purposes, Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals and Construction and Infrastructure sectors were examined.

The iron and steel sub-sector (Basic Metals sectors) provides the majority of the inputs for the building manufacturing sector, while the share of non-metallic mineral products tends to grow with time and the inputs of wood and wood products are significantly declining (Gundes, 2011). The nonmetallic mineral product account for the majority of the world's global material use. In particular, sand, gravel, clay, lime, and gypsum are essential to produce cement and bricks, which are used in residential, commercial, and industrial buildings, as well as on roads, bridges, and railway lines (Miatto, et al., 2017).

Three unique study hypotheses were developed in accordance with the information provided above.

H1: Non-Metallic Mineral Products sector is positively affected by the earthquake.

H2: Basic Metals sector is positively affected by the earthquake.

H3: Construction and Infrastructure sector is negatively affected by the earthquake.

It is intended that this research would add to the literature in terms of the chosen sectors and the examination of the events from a micro viewpoint, which is uncommon in previous studies.

The use of hourly data at the level of micro event windows, which allows short-term effects to be seen instead of daily data, which is also important for the stock market, and the use of a method by analyzing this data scale are the original aspects of the study.

The fundamental components of the study are explained in the first section, significant studies in the literature regarding the subject matter are covered in the second section, and the method used in the study and the variables are explained in the third and fourth sections respectively. The findings are provided in the fifth section, and a thorough

discussion and conclusions are attempted to be presented in the sixth and seventh sections.

2. Literature Review

Shan and Gong (2012) examined the influence of investor sentiment on the return of stocks in the aftermath of the Wenchuan Earthquake in China. They discovered that in the 12 months following the earthquake, the stock returns of enterprises with headquarters closer to the epicenter were much lower than those further away. According to the study, this result cannot be explained by genuine economic losses or changes in systematic risk, but rather by the combination of local bias and investor emotion.

2013's M7.0 Lushan Earthquake was the subject of Tao's (2014) study of its early economic effects. The findings demonstrate that abnormal returns from the entire Chinese stock market, nine traditional sectors, and regional stocks are not significant at the 0.01 level in the succeeding ten days.

Ferreira and Karali (2015) investigated the effect that significant earthquakes had on the returns and volatility of total stock market indices throughout the course of thirty-five financial markets. One of the study's findings, which is that even small earthquakes can create shocks, is that financial markets around the world are resilient to them. This research, which also examines the 7.6-magnitude earthquake that struck Turkey in 1999, reveals that increased trade openness makes South Korea and Turkey more vulnerable to earthquakes while reducing the negative effects they have on Malaysian stock markets.

The effects of the 2011 Van, 1999 Marmara, and 1998 Ceyhan earthquakes on the stock returns of insurance, banking, non-metallic mineral products, and real estate investment trusts sector companies traded in Borsa Istanbul were examined by Yilmaz and Karan (2015). The findings indicate that the non-metallic mineral products sector was positively impacted by both the Van and Marmara earthquakes, while the insurance, banking, stone-land, and real estate investment trusts sectors only experienced negative abnormal returns as a result of the Marmara earthquake.

In their study, Valizadeh, Karali and Ferreira (2017) examined the short- and long-term effects of the 2011 earthquake in Japan on the returns of 19 stock market sectors in Japan and its trading partners. The results demonstrate that the effects of the earthquake were not limited to Japan or the sectors that were directly impacted, that the short-term effects of the earthquake in Japan were primarily negative while some sectors experienced positive effects, that the effects of the earthquake on abnormal returns did not differ systematically across trading partners, and that the long-term effects of the earthquake are demonstrated how it emerged after the date of the event.

In the 2011 sample of the Tohoku Earthquake off the Pacific Coast, different levels of short-term response from the entire market to individual stocks were examined in a study conducted by Tao, Han, Song, and Bai (2019). In the sectoral sense, it was concluded in this study that the directly and secondarily destroyed sectors reacted negatively, the negative reactions of the lightly damaged ones could be restored within 3-5 days, and only the construction sector gave a positive reaction.

A research study has been conducted on the impact of the 2011 Great East Japan Earthquake (GEJE), which is described as the most significant disruptive event for global supply chains, on the financial performance of companies (Hendricks, Jacobs, and Singhal, 2020). The article's conclusion states that firms suffering from GEJE-related supply chain disruptions lost value one month after the event, with the impact on Japanese firms being bigger than it was on non-Japanese firms.

The effects of the Kahramanmaraş earthquake, which is the subject of our study, on BIST 30 specifically were examined by Servet and Doğan (2023). The study shares the findings that there are positive abnormal returns on the event day and the first day after the event, negative abnormal returns on the second day, and that this effect cannot be detected after the third day.

Akkuş and Kışlaloğlu (2023), in their study examining the effects of the Kahramanmaraş earthquake on BIST Sectoral indices between 30.11.2022 and 19.04.2023, state that there is no statistically significant difference between the returns of BIST sector indices before and after the earthquake.

In the study (Kırkağaç and Karpuz, 2023) investigating the impact of the Kahramanmaraş earthquakes on the stock returns of banks and insurance companies traded in BIST bank and insurance indices, it was determined that there were significant decreases in the cumulative abnormal returns of the examined companies, and although these decreases later trended upwards, the effects were negative.

The study by Kanat and Tetik (2023) researched how the earthquake on February 6, 2023, affected Borsa Istanbul. The findings indicate that there was no cumulative abnormal loss, that only the day after the earthquake and on February 15 had abnormal losses, and that the damages were avoided by the actions implemented.

Cilek and Ergun (2023) investigated the effects of the earthquakes that occurred in Kahramanmaraş on 6-7 February 2023 on the BIST 100 and Banking indexes. It is concluded that the Kahramanmaraş Earthquake was effective in causing the BIST 100 index and the banking index to fall during the earthquake dates.

3. Method

In this study, the case study method developed by Fama et al. (1969) is used. This method is used to measure the price reactions of securities to news, announcements, or unexpected events. It is based on the efficient market hypothesis (Fama, 1970; MacKinlay, 1997), which has the thesis that stock prices always contain and reflect all relevant information, and that prices are quickly adjusted to reflect the effects of unexpected events. In order to evaluate the effect of an event, it is necessary to calculate the differences between the returns of the examined asset and the returns of a basic reference market index, and the differences calculated in this method are expressed as abnormal returns (AR). The sum of the AR values calculated for the considered time period gives the cumulative abnormal return (CAR). The calculation steps are specified in the equations below.

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\varepsilon_{it} = R_{it} - \alpha_i - \beta_i R_{mt} \quad (2)$$

$$AR_{it} = R_{it} - \alpha_i - \beta_i R_{mt} \quad (3)$$

$$CAR_{it} = \sum_{t=1}^{t_2} AR_{it} \quad (4)$$

R_{it} : It is the daily return of the stock market price index for sector i (P_{it})

$$(R_{it} = \ln\left(\frac{P_{it}}{P_{(i,t-1)}}\right))$$

R_{mt} : It is the daily return of the reference stock market price index (P_{mt})

$$(R_{mt} = \ln\left(\frac{P_{mt}}{P_{(m,t-1)}}\right))$$

α_i : It is regression coefficient of the daily return of stock market price index for sector i

β_i : It is regression coefficient of the daily return of the stock market price index

ε_{it} : It is the error term

AR_{it} : It is abnormal return of the daily return of the stock market price index for sector i

CAR_{it} : It is cumulative abnormal return of the daily return of the stock market price index for sector i

The impact of the earthquake on Borsa Istanbul was analyzed with the event study method, specific to non-metallic mineral products, basic metals, and construction and infrastructure sectors. In the study, the analysis data was created by using the hourly values in the 50-hour time interval in which the examined indices were traded in BIST, before and after the earthquake first occurred. In order to apply both parametric and non-parametric methods to variables, the paired-samples T-Test and The Wilcoxon Signed Ranks Test was performed to evaluate whether the cumulative abnormal returns (CAR) of the sector-specific indices differed statistically in the 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, and 50 hour time periods prior to and following the earthquake date. BIST100 is taken as the reference stock market price index. CAR values were calculated based on the occurrence time of the first earthquake.

In addition to all these analyzes, a regression-based event study approach was applied by adding the dummy variable as component (5) to the equation (1) in order to determine how the CAR values changed compared to before and after the event time. In this seemingly unrelated regression (SUR) model that heteroscedasticity and contemporaneous correlations are taken into consideration (Binder, 1985), the dummy variable (d_{it}) is defined as 1 for the event time and after, and 0 for before. CAR values of sector returns are tried to be modeled as a function of the dummy variable in the time interval examined in equation (6).

$$\sum_{t1}^t \gamma_{it} d_{it} \quad (5)$$

$$CAR_{it} = \sum_{t1}^t \gamma_{it} \quad (6)$$

γ_i : It is the AR on sector i 's index on day t during the event window.

In this part of the analysis, both the first and the second earthquake are included in the model as dummy variables. In this case, equation (7) is formed from equation (6).

$$CAR_{it} = \sum_{t1}^t \gamma_{i1t} + \sum_{t1}^t \gamma_{i2t} \quad (7)$$

Linear regression analysis was applied by determining the first and second earthquakes as independent variables and CAR evaluated in the first part of the analysis as the dependent variable. The dummy variables coefficients and their p-values are obtained for the cumulative abnormal returns (CARs) equations established according to equation (7) which based on out-of-the-ordinary return assessments from a model of regression that seems irrelevant.

4. Variables of the Study

In this study, Non-Metallic Mineral Products, Basic Metals and Construction and Infrastructure sectors in Borsa Istanbul (BIST, Istanbul Stock Exchange) were examined and BIST 100 index was used as a reference index to reflect the general trends of the stock market for analysis. Table 1 demonstrates some significant characteristics of the variables of the study.

Table 1. Characteristics of the Variables

Variables	Non-Metallic Mineral Products (BIST, 2023a)	Basic Metals (BIST, 2023b)	Construction And Infrastructure (BIST, 2023c)	Indicator Index (BIST, 2023d)
Index Name	BIST Nonmetal Min. Product	BIST Basic Metal	BIST Construction	BIST 100
Index Code	XTAST	XMANA	XINSA	XU100
Number of Constituents	19	24	12	100
Total Market Value, TRY	174,088,237,311.99	354,999,773,611.32	204,570,135,152.45	4,029,117,150,011.65
Weighted Free Float Market Value, TRY	47,904,485,322.68	128,792,710,730.56	31,177,365,138.92	1,271,792,680,356.59
Number of Investors (1/31/2023)	377,864	975,534	401,687	2,893,873

According to Table 1, the Basic Metals sector with 24 Constituents has the highest value among the three sectors examined in terms of Total Market Value, followed by the

Non-Metallic Mineral Products sector with 19 Constituents. In terms of the total number of investors, it is understood from the table that the Basic Metals sector has the highest number of investors, followed by the Construction and Infrastructure sector. The data of the variables were obtained from İŞ Investment web page (İŞ INVESTMENT, 2023).

5. Empirical Findings

The basic descriptive statistics of sector indices which are based on the prices of stocks of companies operating in the sectors subject to the study and traded in Borsa Istanbul, and BIST100 index are given in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistics of Variables

	XTAST	XMANA	XINSA	BIST100
Mean	5159.232	11762.490	6471.354	4915.178
Median	4910.245	11607.610	6475.490	4943.190
Maximum	6453.760	13173.390	6995.620	5311.350
Minimum	4335.890	10754.200	5909.930	4493.500
Std. Dev.	642.940	639.599	262.948	170.162
Skewness	0.779	0.671	-0.035	-0.396
Kurtosis	2.241	2.419	2.270	2.799
Jarque-Bera	12.517	8.915	2.240	2.782
Probability	0.002	0.012	0.326	0.249
Sum	515923	1176249	647135	491518
Sum Sq. Dev.	40923851	40499555	6845020	2866543
Observations	100	100	100	100

Table 2 shows that the XTAST ranges from 6453.760 to 4335.890, with a mean value of 5159.232. The data also reveals that the XINSA index has a mean value of 6471.354 and a variation of 5909.930 to 6995.620, while the XMANA index has a mean value of 11762.490 and a range of 10754.200 to 13173.390. The minimum and maximum values of BIST100 index are 4493.500 and 5311.350 respectively and the mean value is 4915.178.

On examining the Skewness values for the variables in Table 2, it can be observed that XTAST and XMANA are right-skewed, while BIST100 and XINSA are left-skewed because they are smaller than zero. Examining the table's kurtosis values reveals that XTAST, XMANA, XINSA, and BIST are platykurtic (flatter than a normal distribution). Table 2's probability values show that the variables XTAST and XMANA do not have a normal distribution ($p < .10$), whereas XINSA and BIST100 have ($p > .10$).

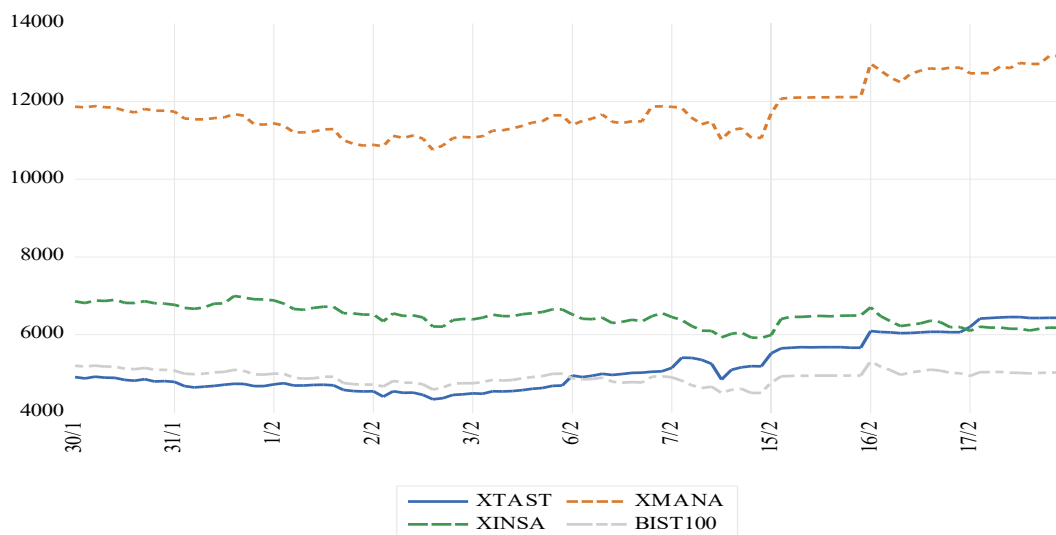

Figure 1. Graphs of Hourly Values of Indices

In Figure 1, the hourly values of the indices analyzed before and after the earthquake first occurred in the 50-hour period in which they were traded in BIST are shown. It is significant that the XTAST sector index began to rise immediately following the earthquake first occurred and has since continued to do so. It can be seen that following the earthquake first occurred, the XMANA sector index tended to move upward, whereas the XINSA sector index and BIST100 tended to trend downward.

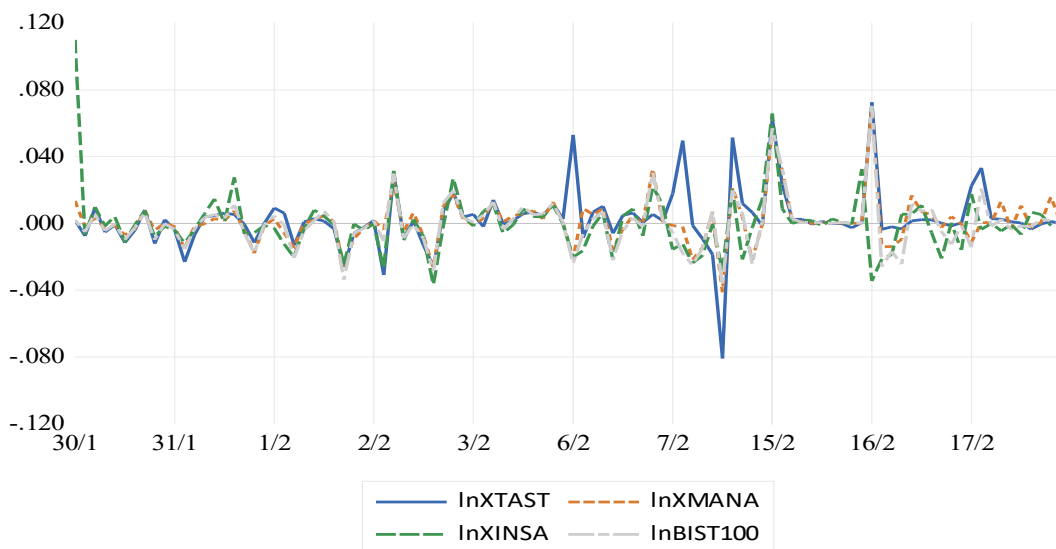

Figure 2. Graphs of Logarithmic Return Values of Indices

The graph obtained from the hourly logarithmic return values of the indices is given in Figure 2. It is understood from Figure 2 that the returns of the indices of the XTAST, XMANA and XINSA, which were mostly consistent with the BIST100 index before the earthquake first occurred, differed after the earthquake. In Figure 2, the positive differentiation in the XTAST index is seen more clearly compared to other indices.

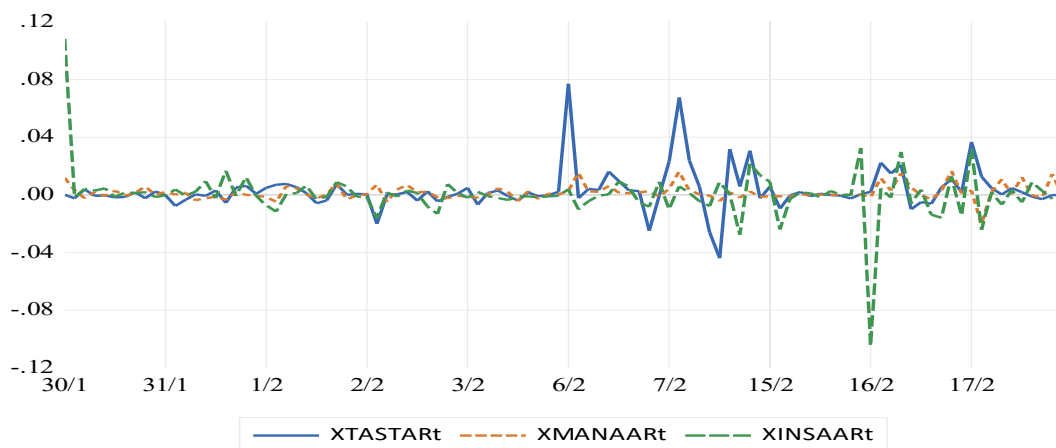

Figure 3. Graphs of Abnormal Return Values of Indices

The graph derived using the hourly abnormal return values of the index values is depicted in Figure 3. It is clearly seen from Figure 3 that the CAR values of the sector indices were affected by the earthquake first occurred. This effect is mostly above the vertical axis and positive for the XTAST and XMANA sector indices, and below the vertical axis and negative for the XINSA.

Table 3. Cumulative Abnormal Returns (CARs)

Event Windows (hours)	XTAST			XMANA			XINSA		
	Mean	p Paired Samples Test	p Wilcoxon Signed Ranks Test	Mean	p Paired Samples Test	p Wilcoxon Signed Ranks Test	Mean	p Paired Samples Test	p Wilcoxon Signed Ranks Test
(-5, 0)	-0.003	0.000	0.043	-0.004	0.013	0.043	-0.004	0.012	0.043
(0, +5)	0.080			0.014			-0.013		
(-10, 0)	0.000	0.000	0.005	-0.001	0.000	0.005	-0.007	0.003	0.005
(0, +10)	0.091			0.024			-0.018		
(-15, 0)	-0.007	0.000	0.001	-0.001	0.000	0.001	-0.015	0.000	0.001
(0, +15)	0.112			0.032			-0.031		
(-20, 0)	-0.022	0.000	0.000	0.010	0.000	0.000	-0.026	0.000	0.000
(0, +20)	0.110			0.049			-0.046		
(-25, 0)	-0.020	0.000	0.000	0.010	0.000	0.000	-0.013	0.000	0.000
(0, +25)	0.121			0.053			-0.042		
(-30, 0)	0.008	0.000	0.000	0.012	0.000	0.000	-0.023	0.000	0.000
(0, +30)	0.155			0.059			-0.054		
(-35, 0)	0.015	0.000	0.000	0.006	0.000	0.000	0.004	0.000	0.000
(0, +35)	0.176			0.058			-0.036		
(-40, 0)	0.002	0.000	0.000	0.003	0.000	0.000	0.016	0.000	0.000
(0, +40)	0.173			0.060			-0.028		
(-45, 0)	0.000	0.000	0.000	0.011	0.000	0.000	0.016	0.000	0.000
(0, +45)	0.186			0.074			-0.032		
(-50, 0)	0.000	0.000	0.000	0.024	0.000	0.000	0.132	0.000	0.000
(0, +50)	0.198			0.093			0.080		

Note: The numbers written in bold indicate the mean values that were found to be significant.

Estimated mean values and significance results of dependent sample t-test and Wilcoxon sign rank test applied to cumulative abnormal returns of XTAST, XMANA and XINSA sector indices before and after the event in 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 45 and 50 hour periods are given in Table 3. CAR values in this table were calculated based on the occurrence time of the first earthquake. Table 3 shows that there are 1% ($p < 0.01$) and 5% ($p < 0.05$) significant differences between pre-event and post-event cumulative abnormal returns for all time periods of both tests of all three sector indices. It is understood that there is compatibility between the dependent sample t-test and Wilcoxon sign rank test results.

According to Table 3, post-event mean values of cumulative abnormal returns for XTAST and XMANA sector indices increased compared to pre-event, but the opposite situation occurs in XINSA sector index and post-event mean values decreased compared to pre-event.

Table 4. Seemingly Unrelated Regressions (SUR) Model Cumulative Abnormal Returns (CARs)

Event Windows (hours)	XTAST				XMANA				XINSA			
	1 st Earthquake		2 nd Earthquake		1 st Earthquake		2 nd Earthquake		1 st Earthquake		2 nd Earthquake	
	γ_1	p	γ_2	p	γ_1	p	γ_2	p	γ_1	p	γ_2	p
(-5, +5)	0.083	0.000	-	-	0.018	0.003	-	-	-0.009	0.015	-	-
(-10, +10)	0.082	0.000	0.019	0.001	0.018	0.000	0.014	0.000	-0.013	0.000	0.005	0.160
(-15, +15)	0.081	0.000	0.057	0.001	0.017	0.000	0.024	0.000	-0.016	0.000	0.001	0.715
(-20, +20)	0.079	0.000	0.070	0.000	0.019	0.000	0.027	0.000	-0.020	0.000	-0.001	0.877
(-25, +25)	0.075	0.000	0.082	0.000	0.021	0.000	0.028	0.000	-0.024	0.000	-0.005	0.377
(-30, +30)	0.073	0.000	0.089	0.000	0.023	0.000	0.029	0.000	-0.026	0.000	-0.006	0.291
(-35, +35)	0.075	0.000	0.099	0.000	0.025	0.000	0.032	0.000	-0.028	0.001	-0.014	0.086
(-40, +40)	0.077	0.000	0.109	0.000	0.025	0.000	0.037	0.000	-0.026	0.006	-0.021	0.028
(-45, +45)	0.077	0.000	0.123	0.000	0.026	0.000	0.041	0.000	-0.024	0.022	-0.027	0.011
(-50, +50)	0.077	0.000	0.135	0.000	0.027	0.002	0.047	0.000	-0.022	0.052	-0.033	0.005

Note: The numbers written in bold indicate the coefficients that were found to be significant.

In this part of the analysis, both the first and second earthquakes are included in the established model. When the results of the XTAST sector index in Table 4 are examined, it is determined that only the first earthquake has a positive effect, since the second earthquake has not yet occurred in the first 5-hour period. It is seen that both earthquakes have positive effects after 10 hours and the positive effects of the first earthquake tend to decrease over time up to 40 hours, while the positive effects of the second earthquake tend to increase. Although the effects of the first earthquake increased by 0.002 after 40 hours, it is seen that this effect did not change afterwards. It is understood from Table 4 that the effects of the second earthquake persisted in the time intervals of 25 hours and after, by getting ahead of the first earthquake.

Examining the sector index XMANA's outcomes in Table 4, only the first earthquake has a positive impact because the second earthquake has not yet happened during the first five hours. It can be observed that the positive effects of both earthquakes are still being observed at 10 hours and beyond, and that at 15 hours and after, the effects of the second earthquake outweigh those of the first earthquake.

When the XINSA sector index data from Table 4 are analyzed, it is determined that only the first earthquake has negative effects in the time intervals up to 35 hours and these negative effects increase over time. It is understood that after 35 hours, the negative effect of the first earthquake continues to increase, and in addition, the negative effects of the second earthquake come into play and these negative effects continue to increase.

6. Discussion

As a result of the comparison of CAR values in different event windows, it is understood that negative market reaction existed for the Construction and Infrastructure sector after the earthquake first occurred, while positive reactions for the Non-Metallic Mineral Products and Basic Metals sectors. It is seen from the analysis results that the earthquake-affected aspects of the sector indices continue in the same way in the examined time intervals. It is thought that the reasons for this situation are the continuing uncertainty regarding the damages in the examined time period and the continuation of new earthquake occurrences and aftershocks.

According to SUR Model analysis, it has been determined that the direction of the effects of the first earthquake is consistent with the previous findings and the direction of the effects of the second earthquake is also compatible with the direction of the effects of the first earthquake, but there are differences in the magnitude and trend of the effects of both earthquakes over time. For Non-Metallic Mineral Products sector, both earthquakes have positive effects and the positive effects of the first earthquake tend to decrease over time, while the positive effects of the second earthquake tend to increase. For Basic Metals sector, both earthquakes have positive effects, and the positive effects of both earthquakes tend to increase over time. For Construction and Infrastructure sector, only the first earthquake has negative effects in the time intervals up to 35 hours and these negative effects increase over time; after 35 hours after the first earthquake, the negative effect of the first earthquake continues to increase, the negative effects of the second earthquake come into play and continue to increase. The findings obtained support the established hypotheses.

It is among the possible explanations that the construction & infrastructure sector companies may have some negligence, non-compliance with the laws and standards in the damage and destruction that occur. For these reasons, it comes to mind that construction & infrastructure sector companies can be held responsible for these events, and that sector companies may have obligations related to these responsibilities. It is thought that these issues, which came to the fore with the earthquakes, may have reduced confidence in the sector. As a result of these effects, it can be considered among the reasons for the results obtained that a negative perception may have occurred in terms of investors

regarding the sector and this perception may have been reflected negatively on investor behaviors.

There is a need for reconstruction for destruction and demolitions that occur after the earthquake. It is anticipated that the Non-Metallic Mineral Products and Basic Metals sectors will provide the majority of the input needed to complete the necessary activities to meet this need. From the perspective of the investor, this circumstance may be viewed as a possible buying opportunity because it will enhance the demand for the products produced by these industries and raise the stock prices on the stock market. It comes to mind that as a result of the impact-reaction and need-demand processes that may have been perceived by the investor as above, the positive effects obtained in the analysis results for the Non-Metallic Mineral Products and Basic Metals sectors may have occurred.

According to Yılmaz and Karan's (2015) research, the Van and Marmara earthquakes had a positive impact on the non-metallic mineral products industry, while the Marmara earthquake had a negative impact only on the insurance, banking, stone-land, and real estate investment partnerships industries. The findings of the study on the non-metallic mineral products industry are compatible with the findings obtained in this study in terms of the basic direction of movement.

It is understood that the studies researching the 7.7 and 7.6 Scale Earthquakes in Turkey in 2023 revealed a variety of results. Among these studies, the sectoral effects of the earthquake were examined in the sector group, including the XMANA and XTAST sectors, which are among the sectors examined in our study (Akkuş and Kışlalıoğlu, 2023); it is shared that there is no statistically significant difference between the pre-earthquake and post-earthquake returns of XMANA and XTAST sector indices. The outcome is not consistent with the findings of this research.

The lack of similar studies in the literature in which both the sectoral indices examined and the micro event window method, which is the way in which the effects of the earthquake on these indices are handled, are discussed together; makes it difficult to evaluate the full compatibility of the findings with the literature. Therefore, the differences that this study shows in terms of its qualities clearly demonstrate both the originality of the study and the importance of conducting more such research.

7. Conclusion

In particular, the 7.7 and 7.6 magnitude earthquakes that devastated Turkey in February 2023 are the primary objective of this study, which intends to shed light on whether stock markets are vulnerable to earthquake effects and how they are affected by them. Revealing the effects of a large and destructive earthquake of this scale is important in understanding the effects of natural disasters.

The use of hourly data at the level of micro event windows, which allows the short-term effects that are important for the stock market to be seen in the study; and the use of a method to analyze the effects of the earthquake at the sectoral level through this data set; are considered as the strengths and original aspects of the study.

Earthquakes create positive effects in the Non-Metallic Mineral Products and Base Metals sectors, but these effects are negative in the construction and Infrastructure sector in the micro-scale-based time interval examined in terms of CARs.

The study's findings are expected to contribute to the literature by shedding light on how non-metallic mineral products, basic metals, and the construction and infrastructure sectors can respond to catastrophes like earthquakes occurrences at the micro level.

It is thought that limiting the effects of the earthquake to certain sectors due to the scope of the study may create a constraint in evaluating the wider effects of the earthquake. In addition, the fact that the time interval considered is limited due to the study design again creates a limitation in terms of revealing the effects in a longer time period. New studies that will be designed with these considerations in mind will help to better understand the effects of the earthquake.

References

- AFAD (Disaster and Emergency Management Presidency Authority) (2023). 06 February 2023 Preliminary Assessment Report on Pazarcık (Kahramanmaraş) MW 7.7, Elbistan (Kahramanmaraş) MW 7.6 Earthquake. 9 Şubat 2023. https://deprem.afad.gov.tr/assets/pdf/Kahramanmaras%20%20Depremleri_%20On%20Degerlendirme%20Raporu.pdf. (Accessed: 19.02.2023).
- Akkuş, H. T. & Kışlalıoğlu, V. (2023). Investigating the Effects of Natural Disasters on the Stock Market on a Sectoral Basis: The Case of 2023 Kahramanmaraş/Türkiye Earthquake. *International Journal of Business and Economic Studies*, 5(2), 141-151. <https://doi.org/10.54821/uiecd.1296562>
- BIST (2023a). BIST Nonmetal Min. Product. <https://borsaistanbul.com/en/index-detail/198/bist-nonmetal-min.-product>. (Accessed: 19.02.2023).
- BIST (2023b). BIST Basic Metal. <https://borsaistanbul.com/en/index-detail/180/bist-basic-metal>. (Accessed: 19.02.2023).
- BIST (2023c). BIST Construction. <https://borsaistanbul.com/en/index-detail/228/bist-construction>. (Accessed: 19.02.2023).
- BIST (2023d). BIST 100. <https://borsaistanbul.com/en/index-detail/1000/bist-100>. (Accessed: 19.02.2023).
- Binder, J. J. (1985). On The Use Of The Multivariate Regression Model In Event Studies. *Journal of Accounting Research*, 370-383. <https://doi.org/10.2307/2490925>.
- Cilek, A. and Ergün, M. (2023). The Impact Of The 2023 Kahramanmaraş Earthquake On BIST 100 And BIST Bank Index: Evidence From Toda-Yamamoto Causality Test. *PressAcademia Procedia*, 17(1), 92-100. DOI: 10.17261/Pressacademia.2023.1760.
- Fama, E. F. (1970). Efficient Capital Markets: A Review Of Theory And Empirical Work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417. <https://doi.org/10.2307/2325486>.
- Fama, E. F., Fisher, L., Jensen, M. C., and Roll, R. (1969). The Adjustment Of Stock Prices To New Information. *International Economic Review*, 10(1), 1-21. <https://doi.org/10.2307/2525569>.
- Ferreira S, Karali B. (2015) Do Earthquakes Shake Stock Markets? *PLoS ONE*, 10(7), e0133319. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0133319>.
- Gundes, S. (2011). Exploring The Dynamics Of The Turkish Construction Industry Using Input–Output Analysis. *Construction Management And Economics*, 29(1), 59-68. <https://doi.org/10.1080/01446193.2010.529925>.
- Hendricks, K. B., Jacobs, B. W., and Singhal, V. R. (2020). Stock Market Reaction To Supply Chain Disruptions From The 2011 Great East Japan Earthquake. *Manufacturing & Service Operations Management*, 22(4), 683-699. <https://doi.org/10.1287/msom.2019.0777>.
- İş Investment (2023). Indexes. <https://www.isyatirim.com.tr/en-us/analysis/stocks/Pages/indexes.aspx>. (Accessed: 19.02.2023)
- Kanat, E., & Tetik, N. (2023). 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Merkezli Depremlerin Bist (Borsa İstanbul) Üzerindeki Etkileri. *Kahramanmaraş Merkezli Depremler Sonrası için Akademik Öneriler*. Özgür Yayın Dağıtım. 113-122.
- Kırkağaç, M., and Karpuz, E. (2023). 2023 Kahramanmaraş Depremlerinin BIST Banka ve Sigorta Piyasasına Etkisi Üzerine Bir Olay Çalışması Analizi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 387-401. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/kusbd/issue/79236/1292504>.
- MacKinlay, A. C. (1997). Event Studies In Economics And Finance. *Journal Of Economic Literature*, 35(1), 13-39. <http://www.jstor.org/stable/2729691>.
- Miatto, A., Schandl, H., Fishman, T., and Tanikawa, H. (2017). Global Patterns And Trends For Non-Metallic Minerals Used For Construction. *Journal of Industrial Ecology*, 21(4), 924-937. <https://doi.org/10.1111/jiec.12471>.
- Shan, L., and Gong, S. X. (2012). Investor Sentiment And Stock Returns: Wenchuan Earthquake. *Finance Research Letters*, 9(1), 36-47. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2011.07.002>.
- Tao, Z. (2014). Short-Term Economic Effect Of The M7.0 Lushan Earthquake. *Natural hazards*, 70, 1247-1261. <https://doi.org/10.1007/s11069-013-0871-z>.
- Tao, Z., Han, L., Song, Y., and Bai, K. (2019). Stock Market Reactions To The 2011 Off The Pacific Coast of Tohoku Earthquake. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 41, 101294. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2019.101294>.
- Valizadeh, P., Karali, B., and Ferreira, S. (2017). Ripple Effects Of The 2011 Japan Earthquake On International Stock Markets. *Research in International Business and Finance*, 41, 556-576. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.05.002>.

Yılmaz, F. A., and Karan, M. B. (2015). Detection Of The Sectoral Effects Of The Greatest Earthquakes In Turkey On Borsa İstanbul/Türkiye'deki Büyük Depremlerin Borsa İstanbul'da Sektörel Etkisinin Test Edilmesi. *Journal of Insurance Research/Sigorta Arastirmalari Dergisi*, 11, 3-21.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Çağrı HAMURCU (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Çağrı HAMURCU (100%)

OECD Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Demokrasi İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Onur YAĞIŞ¹

¹Dr., Bağımsız Araştırmacı, onuryagis@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3457-657X

Öz: Ülkeler için ekonomik büyüme kavramı hayati bir öneme sahiptir. Bir ülkenin ekonomik yapısı o ülkenin gelişmişliğiyle ilgili bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Ülkelerin gelişmişlik seviyeleri belirlenirken ekonomik yapının haricinde çeşitli sosyo-kültürel, coğrafi ve demografik etmenlerde araştırılır. Ekonomik büyüme ve demokrasi kavramları da ülkelerin gelişmişlik seviyesini etkileyen unsurlardır. Demokratik bir şekilde oluşturulan etkili kurumsal yapı, politik haklar, sivil ve ekonomik serbestlikler ekonomik büyümenin sağlanmasında önem arz etmektedir. Ekonomik büyümenin hız kazanması sonucunda demokrasinin etkili bir rolü olduğu gibi, demokrasi seviyesinin artmasında ekonomik büyümenin de ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini OECD üyesi ülkeler için dinamik panel veri analizi yöntemiyle incelemektir. Çalışma kapsamında OECD üyesi ülkeler ele alınarak 2006-2020 dönemleri için dinamik panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır. Analiz kapsamında, Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM), GMM robust(dirençli hata) ve sistem GMM robust (dirençli hata) tekniklerinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda, ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişmenin demokrasi üzerinde istatistiksel olarak pozitif etki yarattığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Demokrasi, GMM Yöntemi, OECD Ülkeleri

Jel Kodları: O04, F10, G10, C33

The Relationship Between Growth and Democracy in OECD Countries: Dynamic Economic Panel Data Analysis

Abstract: The concept of economic growth has a vital structure for countries. The economic structure of a country provides information about the development of that country. While determining the development boundaries of the countries, various socio-cultural, geographical and demographic factors are investigated apart from the economic lands. The concepts of economic growth and democracy are also elements of the level of development of countries. Effective institutional structure, political rights, civil and economic freedoms that shape democratically are important in ensuring economic growth. Acceleration of economic growth has an effective role in democracy, as well as economic growth in democracy has a special importance. This purpose of use is to examine the effects of economic growth on democracy for OECD member countries by using dynamic panel data analysis method. Within the scope of the study, dynamic panel data analysis method was applied for the 2006-2020 periods of OECD member countries. Within the scope of the analysis, Generalized Method of Moments (GMM), GMM sound (resistive fault) and system GMM sound (resistive fault) techniques were used. As a result of the analysis, it has been reached that economic growth, foreign trade and financial development have a positive effect on democracy.

Keywords: Economic Growth, Democracy, GMM Method, OECD Countries

Jel Codes: O04, F10, G10, C33

Atf: Yağış O. (2023). OECD Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve Demokrasi İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 382-392.
<https://doi.org/10.30586/pek.1342348>

Geliş Tarihi: 16.08.2023

Kabul Tarihi: 10.10.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Literatürde ekonomik büyüme kavramına dair farklı tanımlamalar yer almaktadır. Ekonomik büyüme en genel ifadeyle mal ve hizmet üretiminin artmasıdır. Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki (GSYİH) artışa bağlı olarak hesaplanmaktadır (Parasız, 1997, s. 4). Farklı bir tanımlamaya göre büyüme, ekonomik değerlerdeki birey başına cari yıldan diğer yıla doğru daha fazla gelir sağlayacak artışlar olarak ifade edilir (Ülgener, 1976, s. 409). Ekonomik büyüme iki değişik biçimde meydana gelmektedir. Birinci olarak, ekonominin eksik istihdam şartlarından kurtulmak için daha fazla üretim kapasitesinin artması sonucunda meydana gelen kısa süreli konjonktürel dalgalanmalara bağlı büyümedir. İkinci olarak, ekonomide tam istihdam koşullarının geçerli olduğu durumda ilave girdilerin eklenmesiyle gerçekleştirilen uzun vadeli büyümedir (TEK, 2003).

Demokrasi kavramı halkın kendi kendisini idare etmesi olarak tanımlanabilir. Farklı endeksler ile ölçülebilen demokrasi seviyesi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Günümüzde ise genellikle Freedom House Endeksi kullanılmaktadır. Freedom House Demokrasi Endeksi politik haklar ve sivil özgürlüklerden oluşmaktadır. Bu endeks her ülkeye göre değişiklik gösterebilen değerlerden oluşmaktadır. Ülkeleri özgür olma, kısmen özgür olma ve özgür olmama şeklinde kategorilere ayıran endeks 1 ile 7 arasında değişebilen değerlerden oluşmaktadır (Efeoğlu ve Azgün, 2020, s. 543).

Demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iktisatçılar ile siyaset bilimcilerince ikincil bir problem olarak ele alınmıştır. O yıllarda demokrasinin ekonomik büyümenin neticesinde meydana geldiğine dair görüşler hakimdir (İnsel, 1991, s. 18). 1959 yılında lipset araştırmasında demokrasinin belirli iktisadi gelişimler neticesinde meydana gelebileceğini ifade etmiştir. Lipset az gelişmiş ülkeler demokrasi yerine diktatörlükle idare edilebilir (Lipset, Aktaran: Cirhinlioğlu, 1999, s. 61).

1960 ve 1970'li yıllarda ise üçüncü dünya ülkeleri ilk öncelik olarak büyümeyi düşünmekteydiler. İkincil öncelik olarak ise demokrasi düşünülmüştür. Afrika ülkelerinde bu bakış açısından hareketle siyasi diktatörlükler ve askeri yönetimler ortaya çıkmıştır. Afrika ülkeleri tarafından kabul edilen gelişme düşüncesi, demokrasinin kullanılarak gelişmenin gerçekleşebileceğinden ziyade diktatörlüğün hâkim olduğu şekilde gelişme düşüncesi olmuştur (Adejumobi, 2000, s. 3).

1980li yıllarda batı ülkelerinde başlayan liberalizm ile demokrasi, serbest piyasa ekonomisi kurumları olarak tanımlanmıştır. Bu tarihlerden sonra gelişmenin sağlanabilmesi için demokrasinin ilk şart olduğu görüşü öne sürülmüştür.

Bu yüzden demokrasi ve ekonomik büyüme kavramları arasındaki ilişkilerin araştırılmasına yönelik ilgi artmıştır. Demokrasi gelişmiş ülkeler tarafından üçüncü dünya ülkelerine gönderilen bir siyasi araç olarak kabul edilmiştir (Adejumobi, 2000, s. 3).

Ekonomik büyüme ve demokrasinin ele alındığı araştırmalarda şüpheli yaklaşım, çatışma yaklaşımı ve bağdaşma yaklaşımı olmak üzere üç farklı görüş ileri sürülmüştür. Çatışma yaklaşımında, ekonomik gelişmelerin demokratik oluşumlardan etkilendiği ve ekonomik büyüme ile demokrasi arasında bir mücadele olduğu görüşü hâkimdir. Lipset (1959) 'in fikirlerinden esinlenen bir kesim araştırmacıya göre, gelişmekte olan ülkeler açısından demokrasiye ulaşma maliyeti oldukça yüksektir. Dolayısıyla bu yaklaşımda ekonomik büyüme ile demokrasi arasında negatif bir görüşün hâkim olduğu ileri sürülmektedir. Olson (1996) tarafından ortaya atılan Bağdaşma Yaklaşımına göre, ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için demokratik alanlarda gelişmelerin gerçekleşmesi görüşü savunulmaktadır. Bir diğer ifadeyle demokraside meydana gelen reformlar ekonomik büyümenin sağlanmasında tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Demokrasi ve ekonomik büyüme arasında pozitif etkileşim bulunduğu varsayılmaktadır. Şüpheli yaklaşıma göre, demokrasi ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Bu yönüyle şüpheli yaklaşım, çatışma ve bağdaşma yaklaşımlarında ayrılmaktadır (Çınar ve Öz, 2018).

Bu çalışmanın amacı ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini 2006-2020 dönemlerini ele alarak OECD ülkeleri ekonomileri için incelemektir. Bu başlık altında ve ele alınan ülke grubu için oldukça az sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmanın literatürdeki söz konusu boşluğu dolduracağı hedeflenmektedir. Çalışma giriş bölümü, literatür taraması, veri seti ve yöntem ve son olarak analiz ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

2. Alanyazın Taraması

1990'dan sonra demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Ekonomik büyüme ve demokrasi arasındaki ilişki çatışma (ekonomik büyüme ve demokrasi arasında negatif ilişki), bağdaşma (ekonomik büyüme ve demokrasi arasında pozitif ilişki), şüpheli (ekonomik büyüme ve demokrasi arasında herhangi bir ilişki olmadığı) yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Aşağıda bu üç yaklaşımda yer aldığı ulusal ve uluslararası literatüre yer verilmiştir. Bu üç yaklaşıma göre literatür aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

Bağdaşma yaklaşımı;

Gerring vd. (2005), çalışmalarında demokrasinin ekonomik büyüme ile sağlam bir ilişkisi olmadığını gösteren bazı literatür çalışmalarına yer vermiştir. Diğer incelediği literatür çalışmalarında ise ekonomik büyüme ile demokrasi arasında hem bir ilişki olduğuna dair hem de olmadığına dair çalışmalara yer vermiştir. Yazarlar, ülkedeki büyüme durumunun demokrasi derecesinden etkilendiğini belirtmiştir. Yazarlar, demokrasiye dair seküler-tarihsel etkilerin, fiziksel sermaye, insan sermayesi, sosyal sermaye ve politik sermaye olmak üzere dört çeşit sermayeden kaynaklandığını ifade etmiştir. Yazarlar bu argümanları ülkeler arası bir analizde test ederek çok çeşitli spesifikasyonlar ve formatlarda etkili olduğunu bulmuşlardır.

Uysal vd. (2010), çalışmalarında ekonomik kalkınma ve demokrasi konusunu Türkiye için eş entegrasyon analizi yöntemiyle incelemişlerdir. 1955-2006 döneminin ele alındığı çalışma sonucunda, Türkiye'de ekonomik büyüme ve demokrasi arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Kumar vd. (2011), çalışmalarında 30 Sahra Altı Afrika ülkesinde demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Demokrasi değişkeni olarak Freedom House tarafından oluşturulan demokrasi endeksini ve alternatif olarak Yasama Seçim Rekabetçiliği Endeksi'ni (LIEC) kullanmışlardır. Çalışmalarında, Lipset hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmışlardır. Uzun vadede, ekonomik büyümenin demokrasinin nedeni olduğunu ve büyümedeki bir artışın demokraside bir iyileşmeye neden olduğunu belirtmişlerdir. Botswana ve Nijer'de her iki veri kümesiyle, Çad için yalnızca Freedom House verileriyle ve Coted için yalnızca LIEC verileriyle analiz gerçekleştirilmiştir. Fildişi ve Gabon için Uyumluluk hipotezinin geçerli olduğunu uzun vadede demokrasideki artışın gerçek gelir üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu sonucuna varmışlardır. Botswana, Madagaskar, Ruanda, Güney Afrika ve Svaziland için analiz yapılmıştır. Uzun vadede demokrasideki gelişimin reel gelir üzerinde olumsuz etkisi olduğunu kanıtlamıştır.

Moral- Benito (2012) çalışmalarında, panel veri analiz yöntemiyle 73 ülkeyi ele almışlardır. 1960-2000 dönemlerinin ele alındığı çalışmalarında demokrasinin büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Saatçioğlu ve Karaca (2015), çalışmalarında İktisadi Kalkınma ve Demokrasi ilişkisini incelemişlerdir. 1960-2000 dönemi verileriyle 162 ülke için panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır. Çalışma sonucunda iktisadi kalkınmanın demokrasi üzerinde olumlu ve oldukça zayıf bir ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Malikane ve Chitambara (2017) çalışmalarında, 1980-2014 yılları için sekiz Güney Afrika ülkesinden oluşan bir panel oluşturmuşlardır. Doğrudan yabancı yatırım (DYY), demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı, sistem genelleştirilmiş moment yöntemi (GMM) tahmincisi kullanarak incelemişlerdir. Doğrudan yabancı yatırımın ekonomik büyüme üzerinde doğrudan olumlu bir etkisi olduğunu ve örnek ülkelerde

güçlü demokratik kurumların ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü olduğunu bulmuşlardır. DDY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ev sahibi ülkelerdeki demokrasi düzeyine bağlı olduğunu bulmuşlardır. Güney Afrika ülkelerinin, önemli DYY girişlerinden daha fazla yararlanmak için hâlihazırda yürürlükte olan kurumsal reform politikalarını gündemlerine almaları gerektiğini önermişlerdir.

Dell'Anno (2020) çalışmasında, ARDL tekniğini kullanarak demokrasi ve büyüme dair araştırma gerçekleştirmiştir. İran için yapılan araştırmada 1970-2017 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Araştırmasının sonucunda, kaynak bağımlılığı, demokrasi ve büyüme arasında olumlu, olumsuz ve bir etkinin bulunmadığı sonuçlar bulunmuştur.

Baklouti ve Boujelbene (2020), 1998-2011 dönemi yıllık verilerini kullanarak GMM tekniğini kullanarak demokrasi ve büyüme arasındaki duruma dair çıkarımda bulunmuştur. 17 Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesinin ele alındığı araştırma sonucunda, demokrasi ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca yazarlar politik istikrar ve demokrasinin büyüme üzerindeki önemini vurgulamıştır.

Hamid vd. (2022), 2006-2017 yıllık verilerini analizine dahil ederek, BRICS ülkelerine dair inceleme gerçekleştirmiştir. Araştırmada yatırımlar, demokrasi, enerji kullanımı ve büyümenin karbon emisyonuna etkileri analiz edilmiştir. Çalışmada, analiz için kullanılan veri setinde özellikle yatay kesit bağımlılığı ve eğim heterojenliği konularının ele alınması açıklanmıştır. Çalışma sonucunda, demokrasideki gelişimlerin karbon emisyonlarını azalttığı ve büyümeyi artırdığı sonucu bulunmuştur.

Çatışma yaklaşımı;

Kriekhaus (2006), çalışmasında siyasi demokrasinin ulusal ekonomik büyümeyi engellediği veya kolaylaştırdığı konusunu incelemiştir. Latin Amerika'da olduğu gibi, benzer şekilde, Asya'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi, devlet seçkinlerinin genellikle hızlı sanayileşmeyi teşvik etmeye kararlı olduğu bölgelerde, demokratik baskıların etkili ekonomi politikasını engelleyebildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, Sahra Altı Afrika'da olduğu gibi, patrimonyalizmin kronik olduğu bölgelerde, demokrasi, büyük ölçüde yozlaşmış politikacıları tahliye etmek için yararlı bir mekanizma sağlayabildiğini ifade etmiştir. Çalışmasının sonucunda, bölgesel argümanların istatistiksel olarak test edildiğini ve demokratik yönetişimin Latin Amerika ve Asya'da büyümeyi kısıtladığını, ancak Afrika'da büyümeyi kolaylaştırdığını bulmuştur. İlave olarak duyarlılık analizlerinin, bu bulguların oldukça doğru olduğunu kanıtladığını belirtmiştir.

Petersen (2013), çalışmasında bazı antitröst yasasının yalnızca ekonomik büyüme amacına hizmet ettiğini iddia ederken, diğerleri antitröstün işlevi hakkında daha geniş bir perspektife sahip olup, ekonomik yoğunlaşmanın önlenmesinin demokratikleşmeyi ve demokratik istikrarı teşvik etmek için önemli bir araç olduğunu savunan tartışmayı incelemiştir. Çalışmasında, bu tartışmanın ampirik varsayımlarını test etmeyi amaçlamıştır. 1960'tan 2005'e kadar 154 eyaletin panel verilerini kullanarak, antitröst yasasının demokrasi ve ekonomik büyüme üzerinde gerçekten olumlu bir etkisi olup olmadığını analiz etmiştir. Araştırmada anti tröst yasasının on yıl sonra kişi başına düşen GSYİH düzeyi ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Ancak, demokrasi düzeyi üzerinde anlamlı bir olumlu etkisi olmadığını belirtmiştir.

Mathonnat ve Minea (2019) çalışmalarında, 1975-2007 döneminde 140 ülkeden oluşan bir panel kullanarak, demokrasinin kesin biçimlerini incelemek için demokrasileri beş kurumsal boyuta (hükümet biçimleri, seçim kuralları, devlet biçimleri, veto aktörlerinin sayısı ve demokrasilerin yaşı) ayırmışlardır. Çalışma sonucunda tüm hükümet biçimleri ekonomik büyüme oynaklığının (EGV) aynı ölçüde azaltırken, orantılı seçim kurallarının çoğunlukçu ve karma seçim kurallarından daha iyi performans gösterdiğini ve daha kapsayıcı bir siyasi karar alma süreci için bir rol önerdiğini bulmuşlardır. Ayrıca ekonomik büyüme oynaklığının (EGV) üniter devletlerde önemli ölçüde daha düşük olduğunu bulmuşlardır.

Dell'Anno (2020) çalışmasında, ARDL tekniğini kullanarak demokrasi ve büyüme dair araştırma gerçekleştirmiştir. İran için yapılan araştırmada 1970-2017 dönemi yıllık

verileri kullanılmıştır. Araştırmasının sonucunda, kaynak bağımlılığı, demokrasi ve büyüme arasında olumlu, olumsuz ve bir etkinin bulunmadığı sonuçlar bulunmuştur.

Şüpheli yaklaşım;

Drury (2006), çalışmasında 1982-97 arasında 100'den fazla ülke için zaman serisi kesit verilerini kullanarak, yolsuzluğun demokrasilerde ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığını ifade etmiştir.

Doucouliağos ve Ulubaşoğlu (2008), çalışmalarında demokrasinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğine dair literatürü incelemiştir. Makalede ilk olarak demokrasi ve diktatörlüğün büyümeyi nasıl etkileyebileceğini göstermek için tanımlayıcı istatistikler ve kısa vaka açıklamaları kullanılmıştır. Daha sonra, ilişki üzerine ampirik çalışmaları incelemeye önce, demokrasi ve büyüme üzerine beş temel argümanı değerlendirmişlerdir. Bu incelemede, demokrasinin büyümeyi artırıp artırmadığı konusunda hala anlaşmazlık olduğunu belirtmişlerdir. Bu konuyla ilgili yazarlar son zamanlarda yapılan birkaç çalışmada, demokrasinin büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu etkilerin dolaylı olduğunu da ilave etmişlerdir.

Acemoğlu vd. (2008), çalışmalarında 150 ülkeyi ele alarak panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. 1960-2000 döneminin incelendiği çalışmada demokrasi ve gelir arasındaki ilişki ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda kişi başına gelir düzeyinin demokrasi üzerinde etkisiz olduğu sonucunu bulmuşlardır.

Salahodjaev(2015), çalışmasında demokratikleşmenin etkisine, bu tür politikaların onaylanma derecesinin aracılık ettiğini ve istihbaratın, zayıf kurumların ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisini hafifletebileceğini veya azaltabileceğini önermiştir. Araştırmasında 1970-2013 döneminde 93 ülkeden gelen verileri kullanarak demokrasi ve istihbaratın ekonomik büyüme üzerindeki etkileşimli etkisini ampirik olarak incelemiştir. Sonuç olarak, demokrasi ile gerçek GSYİH büyümesi arasındaki ilişkinin, bir ulusun bilişsel yetenek düzeyine göre değiştiğini ve herhangi bir ilişki olmadığını bulmuştur.

Bougharriou vd. (2018), çalışmasında demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki doğrudan ve dolaylı bağlantıları incelemiştir. Çalışmayı 2002-2013 döneminde 16 Arap ülkesinden oluşan bir örnek üzerinde dinamik bir panel eşzamanlı denklemler modeli ile tahmin etmiştir. Çalışma sonucunda, şüpheli yaklaşımı doğrulayan Arap ülkelerinde demokrasi ve ekonomik büyüme arasında net bir ilişki olmadığını bulmuştur. Bu ilişkinin belirsizliğinin, demokrasinin doğrudan yabancı yatırım girişlerini teşvik ederek büyümeyi dolaylı olarak teşvik etmesi ve daha yüksek kamu tüketim harcamaları üreterek büyümeyi engellemesi gerçeğiyle açıklamıştır.

Dell'Anno (2020) çalışmasında, ARDL tekniğini kullanarak demokrasi ve büyüme dair araştırma gerçekleştirmiştir. İran için yapılan çalışmada 1970-2017 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Araştırmasının sonucunda, kaynak bağımlılığı, demokrasi ve büyüme arasında olumlu, olumsuz ve bir etkinin bulunmadığı sonuçlar bulunmuştur.

Khodaverdian (2022), demokrasi ve büyümeye dair çıkarımda bulunmuştur. Sahra Altı Afrika ülkelerinin incelendiği araştırma sonucunda, demokrasinin büyüme üzerinde etkisinin bulunmadığı belirtilmiştir.

Ekonomik büyüme ile demokrasi genel olarak incelendiğinde, ekonomik büyüme ve demokrasi arasında negatif ilişki, ekonomik büyüme ve demokrasi arasında pozitif ilişki, ekonomik büyüme ve demokrasi arasında herhangi bir ilişki olmadığı yaklaşımların geçerli olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmada ekonomik büyüme ile demokrasi arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

3. Yöntem ve Veri

Ekonometrik analizde, OECD ülkeleri için ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmeye çalışılmaktadır. Fakat veri eksikliği sebebiyle OECD ülkelerinin tamamı alınamamıştır. Bu yüzden yapılan çalışmada OECD ülkeleri içerisinde yer alan Türkiye, ABD, Avusturya, Fransa, Hollanda, Lüksemburg, Almanya, İtalya, İngiltere, Belçika, Danimarka, İrlanda,

Yunanistan, İsveç, İspanya, İzlanda, Norveç, Portekiz analize dâhil edilmiştir. Kanada ve İsviçre veri eksikliğinden dolayı analize dâhil edilememiştir. Bu doğrultuda, bağımlı değişken olarak demokrasi kullanılmıştır. Bu değişken Freedom House endeksinden oluşmaktadır. Bu endeks dünyadaki 195 ülke 14 bölge ve 25 göstergenin birleşimiyle elde edilebilmektedir. Bu göstergelerden 10 tanesi politik haklar ve 15 tanesini sivil özgürlüklerden sayesinde elde edilmektedir. Ardından 0-100 arasında puanlaması yapılmaktadır. Politik haklar, 3 alt başlık halinde gösterilebilmektedir. Bu alt başlıklar seçim süreci, politik çoğulculuk ve katılım ve hükümetin işleyişi oluşturmaktadır. Bu 3 alt başlık en fazla 40 puana ulaşabilir. Politik özgürlük ise 4 alt başlık halinde gösterilebilmektedir. Bu alt başlıklar inanç ve ifade serbestliği, kurumsal ve örgütsel haklar, hukuki düzen, bireysel haklar ve kişisel ayrıcalıktır. Elde edilen puanlar 1,0-7,0 arasında değerler alabilmektedir. Bu değerler ülkelerin demokrasi endekslerini elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu endekste politik hakların ve siyasi özgürlüklerin en fazla olduğu ülkeyi 1,0 değeri temsil etmektedir. En düşüğü ise 7,0 ifade etmektedir. Bu noktadan hareketle Freedom House ülkeleri 1,0-2,5 değerleri arasında yer alıyorsa özgür, 3,0-5,0 değerleri arasında yer alıyorsa kısmi özgür 5,5-7,0 Aralığında yer alıyorsa özgür değil şeklinde sınıflandırmaktadır. Bağımsız değişkenler olarak, kişi başına düşen milli gelir (sabit 2015 ABD doları), finansal gelişmeyi temsilen (özel sektöre verilen kredilerin GSYİH'ya oranı), dış ticareti temsilen (mal ticareti %GSYİH) modele dahil edilmiştir.

Çalışma 2006-2020 dönemi yıllık veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan demokrasi değişkeni ve bağımsız değişkenler, kişi başına düşen milli gelir (sabit 2015 ABD doları) dış ticaret(%GSYİH) ve finansal gelişmeyi (özel sektöre verilen kredilerin GSYİH'ya oranı), dünya Bankası'ndan temin edilmiştir. Modelde kullanılan kişi başına düşen milli gelir değişkeninin logaritması alınarak modele dahil edilmiştir.

OECD ülkeleri için ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini dinamik panel veri analizi yöntemiyle incelemek için aşağıdaki model kurulmuştur;

$$\text{DEMOC}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \text{DEMOC}_{it-1} + \alpha_2 \text{LNGDP}_{it} + \alpha_3 \text{DT}_{it} + \alpha_4 \text{FG}_{it} + u_{it} \quad (1)$$

Yukarıdaki kurulan modelde ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini aşağıda incelenecektir. Bu sebeple bağımlı değişkenin demokrasinin bir gecikmeli hali democit-1, demokrasiyi(democ), ekonomik büyüme (lngdp), dış ticaret(dt) ve finansal gelişmeyi (fg) ve uit kavramı ise hata terimlerini göstermektedir. Kurulan model, ele alınan zaman aralığında ve ülke grubunda, ayrıca Todaro ve Smith (2012) referans alınarak demokrasiye en fazla etki eden makroekonomik değişkenler belirlenerek oluşturulmuştur. Aşağıda değişkenlere dair özet istatistikleri, metodoloji ve analiz bulguları yer almaktadır.

4. Bulgular

Aşağıdaki tabloda değişkenlere dair özet istatistikleri yer almaktadır

Tablo 1. Özet istatistikler

	DEMOC	LNGDP	DT	FG
Ortalama	1.174074	10.58741	65.11129	105.6771
Medyan	1.000000	10.69374	55.98143	99.62731
Maksimum	5.000000	11.62958	182.0854	304.5751
Minimum	1.000000	8.979924	18.32259	24.72349
Standart Hata	0.618243	0.532241	35.47059	40.27587
Gözlem	270	270	270	270

Çalışmada kullanılan değişkenlerden FG tanımlayıcı istatistik değerleri sonucuna göre ortalama değeri diğer değişkenlerin DEMOC, LNGDP, DT ortalama değerlerinden daha fazladır. FG Maksimum değer ve DEMOC minimum değer en yüksek olduğu değişkendir. DEMOC değişkeninin maksimum ve minimum değerleri en düşüktür. Standart sapmanın en düşük olduğu değişken LNGDP en yüksek olduğu değişken ise finansal gelişme (FG) değişkenidir. Yukarıdaki tabloda değişkenlere ait istatistik değeri ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Dinamik modellerde, bağımsız değişkenin gecikmeli değeri modele bağımlı değişken olarak eklenmektedir. Bağımsız değişkenin modelde bağımlı değişken olarak kullanılması tahmin sonuçlarının tutarsız olmasına neden olmaktadır. Aslında bu tutarsızlığın altında modele bağımsız değişken olarak eklenen bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin hata terimiyle ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple çeşitli tahminciler geliştirilmiştir. Bu tahmincilerden ilki Anderson ve Hsiao (1981) tarafından ortaya atılmıştır. Anderson ve Hsiao (1981) modele dâhil edilen gecikmeli bağımlı değişken ile hata terimi arasında bulunan tüm ilişkileri ortadan kaldırmak için fark alma tekniğini uygulamıştır. Hata terimleriyle alakasız olan aynı zamanda açıklayıcı değişkenlerle ilişkilere sahip olan araç değişken metodunu kullanmıştır. Arellano ve Bond (1991) ortaya koydukları yeni metod ile Anderson ve Hsiao (1981) tarafından geliştirilen metoda karşı çıkmışlardır. Arellano ve Bond (1991), Anderson ve Hsiao (1981)'in ortaya koydukları metodun tüm momentleri şartlarının kullanımının sağlanmadığını ileri sürmüştür. Arellano ve Bond (1991), Anderson ve Hsiao (1981) tarafından geliştirilen birinci fark denklemi araç değişken yerine hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerinin modelde araç değişken olarak kullanımını sağlayabilen GMM tekniğini ortaya atmıştır. Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) ise Arellano ve Bond (1991) tarafından geliştirilen yöntemin eksik kaldığını ifade ederek yeni bir yöntem olarak sistem GMM yaklaşımını geliştirmiştir. Arellano ve Bond (1991) dengesiz panel verilerinin kullanımı ve zaman aralığının kısa olması gibi durumlarda yetersiz kalarak sapmalı sonuçların elde edilmesine neden olmaktadır. Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) bu problemleri ortadan kaldırmak için fark ve düzey denklemlerinin birlikte kullanılmasına olanak sağlayan sistem GMM yaklaşımını geliştirmiştir (Blundell ve Bond, 1998).

Ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini OECD ülkeleri için inceleyen bu çalışmada genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ve sistem GMM yöntemi uygulanmıştır. Arellano Bond (1991) tarafından ortaya konulan bu metod yatay kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması koşuluyla kullanılabilir. Bu yöntemde araç değişken matrisinden faydalanılmaktadır. Araç değişkenlerin birinci fark modeline dönüştürülmesi ve sonrasında dönüşümü sağlanan modelin genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilmesi gerekmektedir. Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) ise yukarıda da belirttiği gibi hem fark hem de düzey denklemlerini birlikte kullanımına olanak sağlamaktadır. Uygulama sonuçları aşağıda yer almaktadır.

Modelde araç değişkenlerin geçerli olup olmadığına Arellano ve Bond (1991) tarafından ortaya atılan Sargan testi ile genelleştirilmiş momentler tahmini gerçekleştirildiğinde karar verilmektedir. Sargan testinin H_0 hipotezi aşırı tanımlama kısıtlılığı vardır. H_1 hipotezi ise aşırı tanımlama kısıtlılığı yoktur. Oto korelasyonun bulunup bulunmadığını incelemek için Arellano ve Bond (1991) bir test ortaya koymuştur. Bu test geçerliliği için ikinci dereceden oto korelasyonun bulunmaması zorunluluğu bulunmaktadır. Bu testin H_0 hipotezi oto korelasyonun hata terimleri arasında bulunmadığı iken H_1 hipotezi oto korelasyonun hata terimleri arasında bulunması şeklindedir (Tatoğlu, 2020, s. 149). Aşağıda Analiz çerçevesinde model Arellano ve Bond (1991)'un geliştirmiş olduğu Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM) yöntemi, GMM robust ve Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) geliştirmiş olduğu Sistem GMM ve Sistem GMM (robust) yöntemi modeli ile tahmin edilmiştir.

Ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini OECD ülkeleri için inceleyen bu çalışmada dinamik panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz çerçevesinde denklem de sunulan model Arellano ve Bond (1991)'un geliştirmiş olduğu Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM) yöntemi, GMM robust ve Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998) geliştirmiş olduğu Sistem GMM ve Sistem GMM (robust) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Dinamik panel veri analizi modeli aşağıda yer almaktadır.

$$\text{DEMOC}_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \text{DEMOC}_{it-1} + \alpha_2 \text{LNGDP}_{it} + \alpha_3 \text{DT}_{it} + \alpha_4 \text{FG}_{it} + u_{it} \quad (2)$$

2006-2020 dönemini ele alan çalışmada ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişimin demokrasi üzerindeki etkisi GMM yöntemi, Sistem GMM ve Sistem GMM (robust) tekniği ile incelenmiştir. Bulguların doğruluğunu kanıtlamak için diagnostik testler uygulanmıştır.

GMM tahmincisinin daha etkin olması etkinliği araç değişkenlerin doğru seçimine bağlıdır. Bu yüzden ilk olarak Arellano ve Bond tarafından ortaya atılan AR(1) ve AR(2) testleri uygulanmıştır. Bu testin geçerliliği için 1. dereceden oto korelasyonun olması, 2. dereceden oto korelasyonun ise olmaması gerekmektedir. AR(1) oto korelasyon test istatistiği sonucunun negatif ve anlamlı olması, AR(2) test istatistiği sonucunun ise anlamsız olması zorunluluğu bulunmaktadır. Aşağıda yer alan sonuçlara göre birinci dereceden oto korelasyon bulunmaktayken ikinci dereceden oto korelasyonun bulunmadığı görülmektedir.

Yapılan Sargan testi sonucunda, aşırı tanımlama kısıtlarının geçerliliği kabul eden H0 hipotezi kabul edilmiştir. Bu test sonucunda modelde içsellik problemi bulunmamaktadır. Modelde kullanılan tüm araç değişkenler geçerlidir. Bağımsız değişkenler ile hata teriminin korelasyonsuz olduğu tespit edilmiştir.

Modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin tamamının bağımlı değişkeni açıklamada anlamlı olup olmadığı Wald test istatistiki ile ölçülmektedir. H0 hipotezi bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri açıklama gücü bulunmamaktadır. Aşağıda yer alan Wald testi sonuçlarına göre H0 hipotezi reddedilmiştir. Bir başka ifadeyle bağımsız değişkenler bağımlı değişkeni güçlü bir şekilde açıklamaktadır.

Analiz sonucunda, demokrasi değişkeninin bir gecikmeli değeri iki aşamalı GMM ve sistem GMM modelinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Modelde yer alan hipotez testlerine ilişkin istatistiksel sonuçlar ve bağımsız değişkenlere ait katsayılarla yönelik elde edilen bulgular aşağıda açıklanmıştır:

Tablo 2. Dinamik Panel Veri Sonuçları

Değişkenler	Bağımlı Değişken: DEMOC			
	GMM Katsayılar	GMM(Robust) Katsayılar	Sistem GMM Katsayılar	Sistem GMM(Robust) Katsayı
DEMOC _{L1}	0.6560721 (0.000) ***	0.6560721 (0.000) ***	1.085375 (0.000) ***	1.085375 (0.000) ***
LNGDP	0.6202012 (0.000) ***	0.6202012 (0.0122) **	0.0274906 (0.000)***	0.0274906 (0.030) **
DT	0.0175436 (0.000) ***	(0.0175439) 0.249	0.0145770 (0.016) **	0.0145770 (0.097) *
FG	0.0523327 (0.000) ***	0.0523327 (0.0365) **	0.0313643 (0.027) **	0.0313643 (0.013) **
Model İçin Gerekli Diğer Testler				
Wald Testi Olasılık	204857.19 (0.0000) ***	137.74 (0.0000) ***	2937.60 (0.0000) ***	2427.15 (0.0000) ***
Arellano-Bond Otokorelasyon Testi AR(1)	-1.277 (0.0016) ***	-1.2079 (0.0071) ***	-1.3358 (0.0018) ***	-1.3358 (0.0018) ***
Arellano-Bond Otokorelasyon Testi AR (2)	0.96216 (0.3360)	0.94979 (0.3422)	1.021 (0.3073)	1.021 (0.3073)
Sargan	16.26695 0.3645	-	86.88965 (0.991)	86.88965 (0.991)
Hansen	-	-	11.78 (0.463)	11.78 (0.463)
Fark Hansen	-	-	8.67 (0.653)	8.67 (0.653)

Modelde bağımlı değişkenler *, **, *** sırasıyla %10, %5, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Gecikme uzunluğu 1 olarak alınmıştır.

Modelde bağımlı değişken democ gecikmeli değeri democl1 modele bağımsız değişken olarak eklenmiştir. Gecikmeli bağımlı değişkenin demokrasiyi açıklaması tüm tahminciler için anlamlıdır. Bu bağlamda OECD ülkelerinde ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerine bakıldığında; birinci sütunda Arellano ve Bond iki aşamalı genelleştirilmiş momentler tahmincisi kullanılmıştır. Buna göre; modelde

demokrasi gecikmeli değeri ve diğer bağımsız değişkenler ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişme değerlerinin bağımlı değişken demokrasiyi açıkladığı görülmektedir. Buna göre modele eklenen gecikmeli değer demokrasi meydana gelen %1'lik artış bağımlı değişkeni %0,65 birim artırmaktadır. Ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik artış demokrasiyi %0,62 birim artırmaktadır. Dış ticarete meydana gelen %1'lik artış demokrasiyi %0,01 birim artırmaktadır. Finansal gelişmede meydana gelen %1'lik artış demokrasiyi 0,05 birim artırmaktadır. Ayrıca Sargan testi sonucunda araç değişkenin geçerli olduğu ve AR1 ve AR2 sonuçlarına göre oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. İkinci sütunda Windmeijer'in dirençli standart hataları kullanılarak Arellano ve Bond iki aşamalı genelleştirilmiş momentler tahmincisi uygulanmıştır. Modelde demokrasi gecikmeli değeri ve diğer bağımsız değişkenler ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişme değerlerinin bağımlı değişken demokrasiyi açıkladığı görülmektedir. Buna göre modele eklenen gecikmeli değer demokrasi meydana gelen %1'lik artış bağımlı değişkeni %0,65 birim artırmaktadır. Ekonomik büyümede meydana gelen %5'lik artış demokrasiyi %0,62 birim artırmaktadır. Finansal gelişmede meydana gelen %5'lik artış demokrasiyi %0,05 birim artırmaktadır. AR1 ve AR2 sonuçlarına göre oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Üçüncü sütunda Arellano ve Bover/ Blundell ve Bond'un İki Aşamalı Sistem GMM tahmincisi kullanılmıştır. Buna göre modele eklenen gecikmeli değer demokrasi meydana gelen %1'lik bağımlı değişkeni %1,08 birim artırmaktadır. Ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik demokrasiyi %0,02 birim artırmaktadır. Dış ticarete meydana gelen %1'lik artış demokrasiyi %0,01 birim artırmaktadır. Finansal gelişmede meydana gelen %5'lik artış demokrasiyi %0,03 birim artırmaktadır. Ayrıca Sargan testi sonucunda araç değişkenin geçerli olduğu görülmektedir. AR1 ve AR2 sonuçlarına göre oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. H0 hipotezi araç değişkenlerin geçerli olduğunu söyleyen Hansen ve Fark Hansen testleri iki aşamalı sistem GMM tahmininde kullanılmaktadır. Sistem GMM de Sargan testi yerine Hansen testleri kullanılarak araç değişkenlerin geçerliliği hakkında yorum yapılabilmektedir. Yukarıdaki üçüncü sütunda araç değişkenlerin geçerli olduğu görülmektedir.

Dördüncü sütunda Dirençli standart hataları kullanılarak Arellano ve Bover/ Blundell ve Bond'un İki Aşamalı Sistem GMM tahmincisi kullanılmıştır. Buna göre bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerinin, ekonomik büyümenin dış ticaretin ve finansal gelişmenin demokrasi üzerinde pozitif anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir. Tablo ya bakıldığında, dirençli standart hatalar tahmincisi Sistem GMM (Robust) göre; modele bağımsız değişken olarak eklenen demokraside gelen %1'lik artış demokrasiyi %1,08 birim artırmaktadır. Ekonomik büyümede meydana gelen %1'lik artış % 0,02 olarak demokrasiye katkı sağlamıştır. Dış ticarete meydana gelen %10'luk artış demokrasi üzerinde % 0,01 birimlik artışa neden olmuştur. Finansal gelişmede meydana gelen %5'lik artış demokrasi üzerinde % 0,03 birimlik bir artışa neden olmuştur. AR1 ve AR2 sonuçlarına göre oto korelasyon problemi olmadığı görülmektedir. Hansen ve Fark Hansen testleri dördüncü sütunda araç değişkenlerin geçerli olduğu görülmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada, ekonomik büyümenin demokrasi üzerindeki etkilerini OECD üyesi ülkeler için dinamik panel veri analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışma kapsamında OECD üyesi ülkeler ele alınarak 2006-2020 dönemleri için dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Analiz kapsamında, iki aşamalı Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM), GMM robust, iki aşamalı sistem GMM ve sistem GMM robust (dirençli hata) teknikleri ile araştırma yapılmıştır. Çalışma sonucunda bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerinin, ekonomik büyümenin dış ticaretin ve finansal gelişmenin demokrasi üzerinde pozitif anlamlı bir etkisi olduğu bulunmuştur. Dirençli standart hatalar tahmincisi Sistem GMM (Robust) göre; modele bağımsız değişken olarak eklenen demokraside gelen %1'lik artış demokrasiyi % 1,08 birim artırmaktadır. Ekonomik büyümede meydana gelen %5'lik artış % 0,02 olarak demokrasiye katkı sağlamıştır. Dış

ticarete meydana gelen %10'luk artış demokrasi üzerinde % 0,05 birimlik artışa neden olmuştur. Finansal gelişmede meydana gelen %5'lik artış demokrasi üzerinde % 0,01 birimlik bir artışa neden olduğu bulunmuştur. Ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişme değişkenleri demokrasi seviyesini ilişkin en yüksek kategori olma olasılığını artırmıştır. Finansal gelişme değişkeni beklenen şekilde gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar literatürde, Gerring vd. (2005), Uysal vd. (2010), Kumar vd. (2011), Moral- Benito (2012), Saatçioğlu ve Karaca (2015), Malikâne ve Chitambara (2017), Dell'Anno (2020), Bakluti ve Boujelbene (2020), Hamid vd. (2022) aynı sonuca sahiptir. Bu çalışmada Bağdaşma Yaklaşımını destekleyen sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre demokrasi ve büyüme arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişmede meydana gelen reformlar demokrasi üzerinde tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Demokrasinin daha üst seviyelere çıkması için ekonomik büyüme, dış ticaret ve finansal gelişmeyi teşvik edici politikaların belirlenmesi, üretim ve gelir dağılımında iyileşmenin sağlanması, ithalat çeşitlendirme politikalarının uygulanması, dış dünya ile entegrasyon ve özel sektör kredi desteğinin artırılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., Johnson, S., Robinson, J. A., & Yared, P. (2008). Income and democracy, *American Economic Review*, 98(3), 808–842.
- Adejumobi, S. (2000). Between democracy and development in africa: what are the missing links?, Erişim adresi: http://www.worldbank.org/research/abcde/eu_2000/pdf/files/adejumobi.pdf / Erişim tarihi: 25 .07.2023.
- Arellano, M. & Bover, O., (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68, 29-51.
- Arellano, M. & Bond, S. (1991). Some tests specification for panel data: monte carlo evidence and an application to employment equations. *The Review Of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
- Baklouti, N., & Boujelbene, Y. (2018). Demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkide siyasal istikrarın rolüne ilişkin ekonometrik bir çalışma. *Pano Economicus*, 67(2), 187-206.
- Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal Of Economics*, 87(1), 115-143.
- Bougharriou, N., Benayed, W., Gabsi, F. B. (2018). The democracy and economic growth nexus: Do FDI and government spending matter? Evidence from the Arab world. *Economics Discussion Papers*, 17, Kiel Institute for the World Economy
- Clément, M., Alexandru, M, (2019). Forms of democracy and economic growth volatility. *Economic Modelling*, 81, 594-603.
- Çınar, M., & Öz, R. (2018). Türkiye’de demokrasi ve ekonomik büyüme ilişkisi. *İzmir Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi*, 1, 377-404.
- Cirhinlioğlu, Z. (1999). *Az gelişmişliğin toplumsal boyutu*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Dell’Anno, R. (2020). Reconciling empirics on the political economy of the resource curse hypothesis. Evidence from long-run relationships between resource dependence, democracy and economic growth in Iran. *Resources Policy*, 68, 101807.
- Doucoulagos, H., & Ulubaşoğlu, M.A. (2008). Demokrasi ve ekonomik büyüme: bir meta-analiz. *Amerikan Siyaset Bilimi Dergisi*, 52, 61-83.
- Drury, A.C., Kriekhaus, J., & Lusztig, M. (2006). Yolsuzluk, demokrasi ve ekonomik büyüme. *Uluslararası Siyaset Bilimi İncelemesi*. 27(2), 121-136.
- Efeoğlu, R., & Azgün, S. (2020). Demokrasi ve ekonomik kalkınma ilişkisi: yükselen ekonomiler üzerinde ekonometrik bir analiz. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 541-563.
- Gerring, J., Bond, P., Barndt, W., Moreno, C. (2005). Demokrasi ve ekonomik büyüme: tarihsel bir perspektif. *Dünya Politikası*, 57(3), 323-364.
- Hamid, I., Alam, M.S., & Kanwal, A. (2022). Dekarbonizasyon yolları: doğrudan yabancı yatırımlar, yönetim, demokrasi, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji geçişinin rolleri. *Çevre Bilimi Kirliliği Res*, <https://doi.org/10.1007/S11356-022-18935-3>
- İnsel, A. (1991). Siyasal bir süreç olarak iktisadi kalkınma u, *Birikim*, 12-13.

- Khodaverdian, S. (2022). Afrika trajedisi: demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Empir Econ*, 62, 1147–1175.
- Knieckhaus, J. (2006). Demokrasi ve ekonomik büyüme: bölgesel bağlam rejimin etkilerini nasıl etkiler?. *İngiliz Siyaset Bilimi Dergisi*, 36(2), 317-340. doi:10.1017/S0007123406000172
- Malikane, C., & Chitambara, P. (2017). Doğrudan yabancı yatırım, demokrasi ve Güney Afrika'da ekonomik büyüme. *Afrika Kalkınma İncelemesi*, 29, 92-102. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1111/1467-8268.12242>
- Mathonnat, C., & Minea, A. (2019). Forms of democracy and economic growth volatility. *Economic Modelling*, 81, 594 – 603.
- Moral- Benito, E. (2012). Determinants of economic growth: a bayesian panel data approach. *The Review Of Economics And Statistics*, 94(2), 566-579.
- Nouha, B., Walid, B., & Foued Badr, G. (2019). The democracy and economic growth nexus: do FDI and government spending matter? Evidence from the arab world. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E- Journal*, 13, 1–29.
- Niels, P. (2013). Antitrust hukuku ve demokrasi ve ekonomik büyüme teşviki. *Rekabet Hukuku ve Ekonomi Dergisi*, 9(3), 593–636.
- Kumar, P. N., Seema, N., & Russell, S. (2011). Does democracy facilitate economic growth or does economic growth facilitate democracy? An empirical study of sub-saharan africa, *Economic Modelling*, 28(3), 900-910.
- Parasız, İ. (1997). *Modern büyüme teorileri: dinamik makro ekonomiye giriş*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Petersen, N. (2013). Antitrust law and the promotion of democracy and economic growth. *Journal of Competition Law & Economics*, 9, 593-636.
- Salahodjaev, R. (2015). Democracy and economic growth: the role of intelligence in cross-country regressions, *Intelligence*, 50, 228-234.
- Roodman, D. (2006). How to do xtabond2: an introduction to difference and system gmm in stata. *Center Global Development, Working Paper 103*, 1-44.
- Rueschemeyer, D. (1992). *Capitalist development and democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Saatçioğlu, C., & Karaca, O. (2015). İktisadi kalkınmanın demokrasi üzerindeki etkisi: panel veri analizi. *İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(4), 775-796.
- Tatoğlu, F. (2020). *İleri panel veri analizi*. Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2012). *Economic development*. Boston, Addison Wesley.
- TEK (2003). Büyüme stratejileri, Türkiye iktisat kongresi büyüme stratejileri çalışma grubu, TEK, Erişim adresi: http://www.tek.org.tr/dosyala/BS_Rapor.pdf, Erişim tarihi: 25.07.2023.
- Uysal, D., Özşahin, M.C., & Özşahin, Ş. (2010). Co-integration analysis of economic development and democracy: the case of Turkey. *Current Research Journal Of Economic Theory*, 2(3), 102-111.
- Ülgener, S. (1976). *Milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme*, İstanbul: Der Yayınevi.
- World Bank (2023). *World development indicators*. Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators/>. Erişim tarihi: 10.08.2023.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Onur YAĞIŞ (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Onur YAĞIŞ (100%)

Bankacılık Sektöründe Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme*

Cengiz HOKKA¹, Ahmet Emre BİBER²

¹ Dr. Arş. Gör.; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, cengiz.hokka@gmail.com, ORCID: 0009-0005-0035-951X

² Prof. Dr.; Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, biber_a@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5251-3156

Öz: Bu çalışma, kurumsal yönetim özelliklerinin bankaların finansal performansı üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda 7 gelişmiş ülkeden toplam 71 ticari banka örneklem kapsamına alınmış ve çalışmanın analiz kısmında bu bankaların 2011-2021 dönemine ait kurumsal yönetim ve finansal verileri kullanılmıştır. Kurumsal yönetim değişkeni olarak, yönetim kurulu büyüklüğü, kurumsal yönetim ve denetim komitelerinin varlığı, kadın yönetici oranı, icracı olmayan yönetici oranı, bağımsız yönetici oranı ve liderlik yapısı değişkenleri kullanılmıştır. Bankaların performansı ise aktif karlılığı (ROA) ve özkaynak karlılığı (ROE) ile ölçülmüştür. Kurumsal yönetim değişkenlerinin bankaların performansı üzerindeki etkisi çok boyutlu panel veri modelleri ile analiz edilmiştir. Analizden elde edilen bulgulardan, yönetim kurulu büyüklüğü ile banka performansı arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Yönetim kurulunda kurumsal yönetim komitesinin bulunmasının ve icracı olmayan yönetici oranının artmasının ise banka performansını artırdığı görülmüştür. Bununla birlikte, genel müdür ve yönetim kurulu başkanının aynı kişi olması durumu ile ROA arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, yönetim kurulunda kadın yönetici oranının artmasının ise ROE açısından banka performansını artırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Yönetim, Banka Performansı, Yönetim Kurulu Büyüklüğü, Panel Veri Analizi.

Jel Kodları: G30, G34, G21, C23

The Effect of Corporate Governance Characteristics on Financial Performance in the Banking Sector: A Review on Developed Countries

Atıf: Hokka, C., Biber, A. E. (2023). Bankacılık Sektöründe Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Finansal Performans Üzerindeki Etkisi: Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 393-411. <https://doi.org/10.30586/pek.1361675>

Geliş Tarihi: 16.09.2023
Kabul Tarihi: 18.10.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: This study aims to examine the effect of corporate governance characteristics on the financial performance of banks. For this purpose, a total of 71 commercial banks from 7 developed countries are included in the sample and their corporate governance and financial data for the period 2011-2021 are used in the analysis part of the study. Board size, presence of corporate governance and audit committees, proportion of female directors, proportion of non-executive directors, proportion of independent directors and leadership structure variables are used as corporate governance variables. Banks' performance is measured by return on assets (ROA) and return on equity (ROE). The effect of corporate governance variables on banks' performance is analyzed with multidimensional panel data models. According to the analysis results, board size is found to be negatively related to bank performance. It has been observed that the presence of a corporate governance committee on the board of directors and increasing of the proportion of non-executive directors are increase bank performance. Moreover, it is determined that there is a negative relationship between the general manager and the chairman of the board of directors being the same person and ROA and increasing of the proportion of female directors on the board of directors increases of the bank performance in terms of ROE.

Keywords: Corporate Governance, Bank Performance, Board Size, Panel Data Analysis.

Jel Codes: G30, G34, G21, C23

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ahmet Emre Biber danışmanlığında savunulmuş olan "Kurumsal Yönetim Banka Performans İlişkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir İnceleme" başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

1. Giriş

Dünya genelinde yaşanan ve temelinde operasyonel risk barındıran muhasebe ve denetim skandalları ve kötü yönetim örnekleri sonucu ortaya çıkan finansal krizler, yalnızca krizin başladığı sektörde değil aynı zamanda reel sektörde ve küreselleşmenin bir sonucu olarak farklı ülkelerde de çok ciddi hasarlara yol açmıştır. Yaşanan bu skandal ve krizler, hem ekonomi üzerinde olumsuz etkiler bırakmış hem de yatırımcı güveninin sarsılmasına sebep olmuştur. Özellikle ABD ve Avrupa'da tarihin en büyük şirket iflaslarının yaşanması, kurumsal şirketlerin yönetim ve denetim faaliyetlerindeki yetersizliğini ortaya koymuş ve mevcut kurumsal yönetim düzenlemelerinin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Sonuç olarak kurumsal yönetim kavramı, son dönemlerde tüm dünyanın üzerinde durduğu en önemli konu başlıklarından biri haline gelmiştir.

Birçok ülke, yakın geçmişte yaşanan skandal ve krizler sonucu yatırımcı güveninin tekrar kazanılmasının, işletmelerin verimlilik ve kârlılıklarının artmasının dolayısıyla sağlıklı ve sürdürülebilir bir ekonomik ortam oluşturabilmenin ancak kurumsal yönetimin etkin bir şekilde uygulanmasıyla mümkün olabileceği fikrini benimseyerek bu yönde adımlar atmıştır. Bu doğrultuda, pek çok ülke kendi kurumsal yönetim standartlarını geliştirmek amacıyla çalışmalar yapmış, OECD ve Basel Komitesi gibi uluslararası kuruluşlar tarafından ise hem ülkeler hem de kurumlar bazında kapsayıcı olan çeşitli kurumsal yönetim ilkeleri yayımlanmıştır. Tüm dünyada geniş ölçüde kabul gören bu ilkelerle, ülkelerde düzenleyici kuruluşların, işletmelerde ise üst yönetimin uygulayacakları bütün politika ve yapacakları her türlü eylemde adillik, hesap verebilirlik, sorumluluk ve şeffaflık unsurlarını gözeterek, tüm paydaşların hak ve menfaatlerini korumaları gerektiği vurgulanmıştır.

Ulusal ve uluslararası yatırımların seyri açısından belirleyici bir parametre haline gelen kurumsal yönetim gerek yerli gerekse yabancı yatırımcıların da çok yakından takip ettiği bir konu olmuştur. Çünkü yatırımcılar güven duydukları ve hak ve menfaatlerinin korunacağından emin oldukları ülkelere ve/veya şirketlere yatırım yapma eğilimindedirler. Bu durum, yatırım yetersizliği diğer bir ifadeyle sermaye ihtiyacı olan ülkelerin veya şirketlerin, yatırımcıların güvenini kazanmak dolayısıyla sermayelerini çekebilmek amacıyla farklı kurumsal yönetim uygulamaları geliştirmelerine ve sonuç olarak kurumsal yönetim alanında rekabetin hız kazanmasına neden olmuştur. Şirketleri daha adil, şeffaf, hesap verebilir ve sorumlu olmaya iten bu süreç, şirketlerin finansal performansları üzerinde de farklı boyutlarda etkiler oluşturmuştur (Karamustafa vd., 2009, s.101).

Etkin kurumsal yönetim uygulamalarının çeşitli iş alanlarında etkinlik, verimlilik ve kârlılık gibi performans göstergeleri üzerindeki etkisi, vekâlet teorisi, kaynak bağımlılığı teorisi, hizmetkârlık teorisi ve paydaş teorisi gibi çeşitli teorilerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, şirketlerin yönetim kurullarında bulunan üye sayısı, yönetim kurullarının bağımsızlığı, yönetim kurullarında bulunan kadın üyelerin oranı, yöneticilerin yaşı, eğitim düzeyleri, tecrübeleri ve yönetim kurullarına bağlı komitelerin sayısı gibi çok çeşitli kurumsal yönetim uygulamalarının şirketlerin finansal performansı üzerindeki etkisi söz konusu teoriler tarafından farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Örneğin; vekâlet teorisi ve kaynak bağımlılığı teorisi, firma yönetim kurullarında bağımsız yöneticilerin sayısının artmasının yönetim kurullarının daha etkin çalışacağını dolayısıyla şirketin finansal performansını artıracaklarını öne sürerken (Fama ve Jensen, 1983; Arosa vd, 2013; Zahra ve Pearce, 1989), hizmetkârlık teorisi ise yönetim kurulu bağımsızlığının şirketin finansal performansını olumsuz yönde etkileyeceğini iddia etmektedir (Donaldson ve Davis, 1994, s.53). Sonuç olarak, kurumsal yönetim uygulamalarının şirketlerin finansal performansı üzerindeki etkisi, bu teoriler etrafında tartışılmaya devam etmekte ve birçok çalışmaya dayanak oluşturmaktadır.

Kurumsal yönetim, şirketlerin yönetildiği ve kontrol edildiği bir sistemdir. Fakat bankaların kurumsal yönetimi, diğer şirketlerden farklı bir yapı sergilemektedir. Bunun nedeni, bankacılık sektörünün doğasında olan, organizasyonunun karmaşıklığı, banka bilançolarının farklılığı, halkadaki en zayıf tarafın (yani mevduat sahipleri) korunma

ihtiyacı ve banka başarısızlıklarının neden olduğu sistemik risklerdir (Caprio ve Levine, 2002; Nam ve Lum, 2006). Bankaların tüm bu özellikleri bir arada değerlendirildiğinde, finansal sektörün istikrarının sağlanmasındaki rolü ile bankacılık sektörünün kendine özgü doğası, kurumsal yönetim sürecine mudileri ve diğer paydaşları da dâhil ederek, kurumsal yönetimin dar bir bakış açısının ötesinde özel önerilerle ele alınmasını gerektirmektedir (Nam ve Lum, 2006, s.81).

Bu çalışmada, 2011-2021 döneminde 7 gelişmiş ülkede (Kanada, Japonya, İspanya, İngiltere, Polonya, Avustralya ve İtalya) faaliyet gösteren ve söz konusu ülkelerin borsalarında işlem gören 71 bankanın kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada, öncelikle konuyla ilgili daha önceden yapılmış çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra ise yapılacak uygulama ile alakalı olarak, çalışmanın amacı, önemi, veri seti ve sınırlılıkları belirtildikten sonra çok boyutlu analiz uygulamasına geçilmiş ve sonuçlar hem kurumsal yönetim teorileri çerçevesinde hem de önceki çalışmalardan elde edilen bulgularla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. İlgili literatür incelendiğinde, kurumsal yönetim ve firma performansı arasındaki ilişkiyi araştıran yeterli sayıda çalışma olmasına rağmen bu çalışma, ülke ekonomileri için hayati bir öneme sahip olan bankacılık sektörünü ele alması, gelişmiş ülkelere bankaların bir arada analize dâhil edilmesi ve uygulamada daha önce karşılaşılmayan çok boyutlu panel veri modelleriyle analizin gerçekleştirilmiş olması yönüyle araştırılmaya değer bulunmuştur.

2. Literatür taraması

1996-1998 dönemi için Avustralya'nın halka açık en büyük şirketlerinden 348'inde yönetim kurulu demografisi ile kurumsal performans arasındaki ilişkileri inceleyen Nicholson ve Kiel (2003), finansal performans değişkeni olarak Tobin Q değerini kullanırken, yönetim kurulu büyüklüğü ve bağımsız yönetici sayısı ile firma değeri arasında pozitif bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Bununla birlikte, şirket içi yöneticilerin oranı ile şirketin finansal performansı arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Adams ve Mehran (2005) Yönetim kurulu yapısı (yönetim kurulu üyes sayısı ve dağılımı) ile banka performansı arasındaki ilişkiyi 1959-1999 yılları arasındaki bir banka örneklemini kullanarak ele almışlardır. Araştırmacılar, yaptıkları çalışmalarında finansal olmayan şirketlere ilişkin kanıtların aksine, daha büyük kurullara sahip bankaların, Tobin'in Q'su açısından pozitif performans gösterdiklerini raporlamışlardır.

Staiokuras ve diğerleri (2007), kurumsal yönetim faktörlerinden yönetim kurulu büyüklüğü ve icrada görevli olmayan yöneticilerin oranı ile banka kârlılığı arasındaki ilişkiyi 2002-2004 yılı boyunca 58 büyük Avrupa bankasından oluşan bir örneklem üzerinde incelemişlerdir. Ampirik analiz sonuçları, banka kârlılığının yönetim kurulu büyüklüğü ile negatif ilişkili olduğunu, yönetim kurulu dağılımının etkisinin tüm modellerde olumlu olmasına rağmen çoğu durumda önemsiz olduğunu ortaya koymuştur.

1996-2006 dönemini kapsayan çalışmada gelişmiş ülkelere (Amerika, Fransa, İngiltere, İspanya, İtalya ve Kanada) 69 bankaya ait bir örneklem kullanan De Andres ve Vallelado (2008), hem yönetim kurulu büyüklüğü hem de bağımsız yönetici oranı ile banka performansı arasında önce pozitif, belirli bir seviyeden sonra ise negatif olan ters U şeklinde doğrusal olmayan bir ilişki bulmuşlardır.

Okike ve Turton (2009), Birleşik Krallık'taki dört bankada kurumsal yönetim alanında yirmi altı en iyi uygulamayı ölçen bir kurumsal yönetim puan kartı (Corp-Gov Score) kullandıkları çalışmalarında, gelişmiş kurumsal yönetim düzeylerinin Birleşik Krallık bankacılık sektöründe zaman içinde daha yüksek banka performansına yol açmadığını incelemişlerdir. 1999-2006 dönemini içeren ve performansın özkaynak getirisi kullanılarak ölçüldüğü çalışmada araştırmacılar, Birleşik Krallık bankalarındaki büyük yönetim kurullarının banka performansı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceğini

ve yöneticilerin ücretlerindeki artışların firma performansının artmasına yol açmadığını tespit etmişlerdir.

Agoraki ve diğerleri (2010), yönetim kurulu büyüklüğü ve bileşimi açısından yönetim kurulu yapısı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Bu çalışmada, banka performansı, basit muhasebe ölçütleri olan hem maliyet hem de kâr verimliliği ile temsil edilmiştir. Oluşturulan ampirik çerçeve, 2002-2006 döneminde faaliyet gösteren büyük Avrupa bankalarından oluşan bir panele uygulanmıştır. Analiz sonucunda, yönetim kurulu boyutunun bankaların maliyet ve kâr verimliliğini olumsuz etkilediği, yönetim kurulu kompozisyonunun kâr etkinliği üzerindeki etkisinin ise doğrusal olmadığını bulmuşlardır. Son olarak ise icracı olmayan yönetici oranı ile banka kârlılığı arasında önce pozitif daha sonra ise negatif doğrusal olmayan bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Muller ve Lewellyn (2011), 1997'den 2005'e kadar 74 ABD bankası örneğini incelemiş ve elde ettikleri sonuçlar, kadın yöneticilerin yönetim kurullarında yoğunlukta olmalarının bankaların daha fazla risk alması ve istikrarsızlaşmasıyla ilgili olduğunu göstermiştir.

Minton ve diğerleri (2011), 2000-2008 dönemi için ABD bankaları örneğini inceledikleri çalışmalarında, yönetim kurulu üye sayısı arttıkça bankaların risk almalarının azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Ortaya çıkan bu sonucu, büyük yönetim kurullarının daha çeşitli olması ve dolayısıyla şoklara karşı daha az savunmasız olmasıyla açıklamışlardır.

İngiltere'de faaliyette bulunan 18 bankanın 2001-2006 dönemindeki verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında Tanna ve diğerleri (2011), banka etkinliği üzerinde yönetim kurulu büyüklüğünün etkisini incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, yönetim kurulu büyüklüğü ile banka etkinliği arasında pozitif ilişkiler tespit etmişlerdir.

Adams ve Mehran (2012), yönetim kurulu yapısının bankaların performansları üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu, 34 yıllık bir veri seti oluşturularak ABD'deki büyük ölçekli banka holding firmaları özelinde incelemişlerdir. Tobins'q değerinin performans ölçüm yöntemi olarak, yönetim kurulu büyüklüğü ve bağımsızlığının ise yönetim kurulu yapısı değişkenleri olarak kullanıldığı çalışmanın sonuçları, yönetim kurulu bağımsızlığının performansı etkilemediği, yönetim kurulu büyüklüğünün ise banka performansını artırdığını göstermiştir.

Romano ve diğerleri (2012), 2006-2010 döneminde İtalyan bankacılık gruplarında kurumsal yönetim ve performans arasındaki etkileşimi analiz etmişlerdir. Bir panel veri seti üzerinde sabit etkiler modelini kullanarak, yönetim kurulu büyüklüğü, yönetim kurulu kompozisyonu, yönetim kurulu komitelerinin varlığı, kontrol ve risk (denetim) komitesi boyutu ve üyeliği, yönetim kurulu ücretleri ve kadın yöneticiliğe ilişkin yedi hipotez test edilmiştir. Ampirik sonuçlar, yönetim kurulu kompozisyonu ve kurumsal yönetim uygulamalarının bankaların ROE ve ROA açısından karlılığı üzerindeki etkisine dair kanıtlar sunmaktadır. Yönetim kurulu büyüklüğünün İtalyan banka holding şirketlerinin performansını etkilemediğini ve iç kontrol faaliyetlerinden sorumlu daha küçük denetim komitelerinin daha iyi performans gösterdiği, böylece bankaların kârlılığının arttığı ifade edilmiştir. Ayrıca, denetim komitesindeki bağımsız yöneticilerin yüzdesi ile bankaların hem ROE hem de ROA açısından performansı arasında anlamlı bir negatif ilişki bulunmuştur. Çalışma, İtalyan banka holding şirketlerinin, kadınların yönetim kurullarında yer alması ile hem ROE hem de ROA arasında önemli bir pozitif ilişki olduğunu göstermektedir. Kurumsal yönetimin diğer boyutları ile (yönetim kurulu bağımsızlığı, yönetim kurulu komitelerinin varlığı, denetim komitesi büyüklüğü ve yönetim kurulu ücretleri) banka gruplarının karlılığı arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

1982'den 2010'a kadar olan dönem için Kanada'nın en büyük altı imtiyazlı bankasının verilerini kullanan Guidara ve diğerleri (2013), Kanada'da kurumsal yönetim uygulamalarının banka performanslarını artırdığını ve risk dönemlerinde bankaların daha güçlü bir yapıya kavuşmalarında önemli bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir.

Bankalardaki yönetim kurulu yapısının (yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsızlık ve cinsiyet çeşitliliği) ROA, ROE, NIM ve TOBİN Q performans ölçütlerini kullanarak finansal performans üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında Pathan ve Faff (2013), 1997–2011 dönemindeki büyük ABD banka holding şirketlerinin hem yönetim kurulu büyüklüğünün hem de bağımsız yöneticilerin banka performansını düşürdüğünü tespit etmişlerdir. Cinsiyet çeşitliliği değişkeninin ise banka performansını iyileştirse de kriz dönemlerinde (2007–2011) bu değişkenin olumlu etkisinin azaldığını belirtmişlerdir.

García-Meca ve diğerleri (2015), 2004-2010 dönemini kapsayan çalışmalarında, gelişmiş kategoride yer alan çeşitli ülkelerden (ABD, Almanya, Fransa, Hollanda, İspanya, İsveç, İngiltere, İtalya ve Kanada) toplam 159 bankanın performansı üzerinde yönetim kurulu özelliklerinin etkisini araştırmışlardır. Sonuç olarak, yönetim kurulu büyüklüğü, cinsiyet çeşitliliği ve bağımsız üye oranının banka performansını pozitif yönde; yönetim kurulunda görevli yabancı yönetici oranı, liderlik yapısı, yönetim kurulu toplantı sıklığı ve yönetim kuruluna bağlı komite sayısının ise negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Yücel (2016), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden 753 firmayı dâhil ettiği çalışmada, kurumsal yönetimin firma performansı üzerindeki etkisini çeşitli kurumsal yönetim özelliklerini kullanarak 2002-2014 dönemi için incelemiştir. Yapılan araştırmanın sonuçları, yönetim kurulu büyüklüğü ve yönetim kurulundaki ikilik ile firma performansı arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını göstermiştir.

Pašić ve diğerleri (2016) kurumsal yönetimin Polonya ve Slovenya'daki bankaların performansına etkisini inceledikleri çalışmalarında, Slovenya'daki kurumsal yönetim şeffaflığıyla ilgili değişkenlerin ve göstergelerin Polonya'dan daha düşük olduğu ve kurumsal yönetimin banka performansına etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Salim ve diğerleri (2016), tarafından iki aşamalı çift önyükleme veri zarflama analizi kullanarak yapılan çalışma, 1999 ve 2013 yılları arasında kurumsal yönetim ile Avustralya bankalarının verimliliği arasındaki ilişkinin ampirik analizini ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmada, yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız yönetici oranı, yönetim kurulu toplantı sayısı, komitelerin toplantı sayısı ve sahiplik yoğunlaşmasından oluşan beş kurumsal yönetim faktöründen yönetim kurulu büyüklüğü ve komite toplantılarının verimlilik üzerinde güçlü ve olumlu etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2009-2017 döneminde İspanya'da faaliyet gösteren mevduat bankalarının kurumsal yönetim özelliklerinin (yönetim kurulu büyüklüğü, yöneticilerin politik geçmişi, yönetim kurulu toplantı sayısı, yönetim kurulunda bulunan politik yönetici sayısı vb.) hem finansal performans (ROA) hem de sosyal sorumluluk (yapılan sosyal yardımlar vb.) üzerindeki etkisini araştıran Bachiller ve Lacalle (2018), kurumsal yönetim özelliklerinin finansal performansı etkilemediğini tespit etmişlerdir.

Harkin ve diğerleri (2019), farklı yönetim düzenlemelerinin bankalarda risk ve getiriye nasıl etkilediğini araştırmışlardır. 2003–2012 dönemi için Birleşik Krallık bankalarından bir veri seti kullanarak, risk ve getiri arasındaki karşılıklı ilişkiyi kontrol etmek için eş zamanlı denklemler kullandıkları çalışmada, CEO ve yönetim kurulu başkanlığı rollerinin ayrılmasının, banka riskini artırdığını, ayrıca bir ücretlendirme komitesi ve icrada görevli olmayan yöneticiler tarafından yapılan gözetimin, banka başarısızlığı olasılığını azalttığını tespit etmişlerdir.

Liu ve diğerleri (2022) tarafından hisse senedi getirisinin oynaklığının bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmada, Avustralya bankalarının 2004-2019 dönemi için bir veri kümesine dayalı olarak, yönetim kurulu çeşitliliği-risk bağlantısı araştırılmıştır. Araştırmacılar, cinsiyet çeşitliliği varlığının bankaların riski üzerinde olumlu etkileri olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Veri Seti

Bu çalışma, ülke ekonomilerinde sürdürülebilir bir büyümenin ve istikrarın sağlanmasında anahtar bir role sahip olan bankacılık sektörünü ele almakta ve bankaların kurumsal yönetim yapısı ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Bu

bağlamda, kurumsal yönetim özelliklerinin gelişmiş ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların finansal performansı üzerindeki etkisi analiz edilerek, elde edilen bulgular kurumsal yönetimin genel teorileri çerçevesinde yorumlanmıştır. Konuyla ilgili gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde kurumsal yönetimin firma/banka performansı üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Bu doğrultuda bu çalışma, gelişmiş ülkelerin borsalarında işlem gören bankalarda, kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performans arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, bankaların kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansı arasındaki ilişkinin ele alındığı yeterli sayıda çalışmaya rastlamak mümkün olsa da literatürde gelişmiş ülkeler üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma ile söz konusu ilişkinin çok boyutlu panel veri modelleriyle ele alınarak literatüre bu yönde katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin borsalarında işlem gören bankalar üzerine yapılacak analiz sonucunda elde edilecek olan bulguların, kurumsal yönetimin genel teorileri açısından hangi görüşü destekler nitelikte olduğu ortaya koyulacaktır. Ayrıca çalışma, hissedarlara, yöneticilere ve diğer tüm paydaşlara ileriye yönelik politikalarını oluşturmada rehberlik etmeyi ve tüm paydaşların kendileri açısından değerlendirme yapabilmelerini amaçlamaktadır.

Çalışmanın uygulama kısmında, örnekleme oluşturan 7 gelişmiş ülkede faaliyet gösteren ve söz konusu ülkelerin borsalarında işlem gören 71 bankanın kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişki, 2011-2021 dönemini kapsayacak şekilde analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında analize dâhil edilen ülkeler ve ülkelere ait banka sayıları Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Analize Dâhil Edilen Ülkeler ve Banka sayıları

Ülke	Banka Sayısı
Kanada	8
Japonya	26
İspanya	5
İngiltere	9
Polonya	9
Avustralya	6
İtalya	8

Çalışmada kurumsal yönetim özellikleri; yönetim kurulu büyüklüğü, yönetim kurulunda bulunan kadın üye oranı, bağımsız yönetici oranı, kurumsal yönetim ve denetim komitesinin varlığı, icracı yönetim kurulu üyelerinin oranı ve genel müdürlük ile yönetim kurulu başkanlığı görevlerinin aynı kişi tarafından icra edilmesi durumu yönünden ele alınmıştır. Bankaların finansal performansı ise literatürde sıklıkla kullanılan Aktif Kârlılığı (ROA) ve Özsermaye Kârlılığı (ROE) değişkenleri ile ölçülmüştür. Bununla birlikte, banka büyüklüğü, banka sermayesi ve likidite riski değişkenleri, kontrol değişkenleri olarak analize dâhil edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenler ve hesaplanma yöntemleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Notasyon	Tanımlama
Panel A: Bağımlı Değişken		
Aktif kârlılığı	ROA	Net kâr/Toplam Varlıklar
Özkaynak kârlılığı	ROE	Net kâr/Toplam Özkaynaklar
Panel B: Yönetim Kurulu Değişkenleri		
Yönetim Kurulu Büyüklüğü	YKB	Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı
Kurumsal Yönetim Komitesi	KYK	Kurumsal Yönetim Komitesi Varsa 1 Aksi Halde 0 Değerini Alan Kukla Değişken
Kurumsal Denetim Komitesi	KDK	Kurumsal Denetim Komitesi Varsa 1 Yoksa 0 Değerini Alan Kukla Değişken
Kadın Yönetici Oranı	KÜO	Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı/Kadın Üye Sayısı
İcracı Olmayan Yönetici Oranı	İOYO	Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı/İcracı Olmayan Yönetim Kurulu Üye Sayısı
Bağımsız Yönetici Oranı	BYO	Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı/Bağımsız Yönetim Kurulu Üye Sayısı
Liderlik Yapısı	LY	Genel Müdür İle Yönetim Kurulu Başkanı Aynı Kişi ise 1 Aksi Halde 0 Değerini Alan Kukla Değişken
Panel C: Bankaya Özgü Kontrol Değişkenleri		
Banka büyüklüğü	SIZE	Toplam Varlıkların Doğal Logaritması
Banka sermayesi	SER	Toplam Sermayenin Doğal Logaritması
Likidite riski	LR	(Krediler-Mevduat)/Toplam Varlıklar

* Bankaların kurumsal yönetim ve finansal verileri, Refinitive Eikon Veri Tabanı'ndan elde edilmiştir.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın kapsamı, gelişmiş ülke kategorisinde yer alan 8 ülke (Amerika, Kanada, Japonya, İspanya, İngiltere, Polonya, Avustralya ve İtalya) ve bu ülkelerin borsalarında işlem gören toplam 297 konvansiyonel banka olarak tasarlanmıştır. Analiz dönemi ise 11 yıl (2011-2021) olarak belirlenmiştir. Örneklem kapsamı ve analiz döneminin bu şekilde belirlenmesinin sebepleri şu şekilde sıralanabilir;

- Kurumsal yönetimin gelişimi açısından daha eski bir geçmişe sahip olan gelişmiş ülkelerde, bankacılık sektörünün kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansı arasındaki ilişkinin incelenerek kurumsal yönetimin etkinliğinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır,
- Veri toplama sürecinde, gelişmiş ülke kategorisinde yer alan bazı ülkelerdeki bankaların özellikle kurumsal yönetim verilerine ya hiç ulaşamamış ya da analiz için yeterli olmayacak derecede ulaşılmıştır,
- Çalışmanın uygulama kısmında ana değişkenler olarak kullanılacak kurumsal yönetim değişkenlerine ait verilerin, borsalarda işlem görmeyen bankalardan elde edilmesinde güçlüklerle karşılaşmıştır,
- Örneklem dâhilinde ele alınan bankalar, kurumsal yönetim verilerini 2011 yılından itibaren düzenli ve sistemli olarak paylaşmaktadır,
- Son olarak, ABD ülkesine ait 221 bankanın verilerine ulaşılmasına rağmen, söz konusu ülkeye ait banka sayısının toplam örneklem içerisindeki ağırlığı göz önüne alındığında, analiz sonuçlarının yanlış çıkma ihtimalinin önüne geçmek ve yapılacak analizin daha sağlıklı sonuçlar vermesini sağlamak amacıyla ABD bankaları analiz dışında bırakılmıştır.

5. Araştırmada Kullanılan Yöntem

Örneklem kapsamında ele alınan bankaların, kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkinin ortaya konmasına yönelik olarak çalışmada,

Stata 15 istatistiki paket programı kullanılarak çok boyutlu panel veri analiz yöntemi gerçekleştirilmiştir.

5.1. Çok Boyutlu Panel Veri Analizi

Zaman serileri ile yatay kesit analizinin birleştirilmesini ve uygun modellerin sınanmasını sağlayan yöntem olan panel veri analizinde (Greene, 2003: s.612), zaman serileri ile yatay kesitlere ilişkin veriler birleştirilerek tek bir formda eş anlı olarak değerlendirilmektedir (Tatoğlu, 2012, s.4).

Tek bir birim ve tek bir zaman boyutu olmak üzere iki boyuttan oluşan modeller, geleneksel panel veri modelleri olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte bazen ikiden fazla boyutun (iki birim bir zaman boyutu veya iki birim iki zaman boyutu vb.) yer aldığı çok boyutlu modeller söz konusu olmaktadır. Bu durumda geleneksel panel veri modelleri yeterli olmamakta ve modelde yer alan diğer boyutlardan yeterli bilgi alınamamaktadır. Geleneksel iki boyutlu panel veri modellerinin aksine çok boyutlu panel veri modelleri, birden fazla birim ve/veya zaman etkisinin modele dâhil edilmesine izin vermesinden dolayı daha kapsayıcı ve daha çok bilgi verici olmaktadır (Tatoğlu, 2019, s.29).

Bu çalışmada, gelişmiş ülkelerdeki bankaların kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkiyi sınamak amacıyla üç boyutlu panel veri modellerinden yararlanılmıştır. Çalışmada, ülkeler ve bankalar birim boyutlarını, yıllar ise zaman boyutunu oluşturmaktadır. Böylelikle bankalara ait birim etkilerle beraber bankaların yer aldığı ülkelere göre oluşturulan birim boyutu hakkında da bilgi elde edilebilecektir. Yuvalanmamış (non-nested) çok boyutlu panel veri modelleriyle ilgili olarak Balazsi, Matyas ve Wansbeek (2018) Egger, Baldwin ve Taglioni (2006) ve Pfaffermayr (2003), vb. gibi araştırmacılar tarafından literatürde önerilen modellerin tüm spesifikasyonları, Tatoğlu (2016) tarafından yuvalanmış modeller için kullanılarak sabit ve tesadüfi etkiler tahminicileri türetilmiştir. Bu doğrultuda, iki birim ve bir zaman boyutundan oluşan üç boyutlu panel veri modelleri için önerilen ve bu çalışmada kullanılan ekonometrik modellerden birisi Denklem (1)'de gösterilmektedir:

$$Y_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 X_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + u_{ijt} \quad i = 1, \dots, N, j = 1, \dots, M, t = 1, \dots, T \quad (1)$$

Denklem (1) için tüm etkilerin bağımsız değişkenlerle ilişkili olduğu varsayımı ile grup içi dönüşüm,

$$(Y_{ijt} - \bar{Y}_i - \bar{Y}_j - \bar{Y}_t + 2\bar{Y}) = \beta(X_{ijt} - \bar{X}_i - \bar{X}_j - \bar{X}_t + 2\bar{X}) + (u_{ijt} - \bar{u}_i - \bar{u}_j - \bar{u}_t + 2\bar{u}) \quad (2)$$

şeklinde dir. Yapılan dönüşüm sonucunda tüm etkiler ve sabit terim modelden düşmüştür. Sonrasında ise Denklem (2)'de gösterilen model havuzlanmış en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilerek üç boyutlu panel veri modelinin sabit etkiler-grup içi tahmini $(\hat{\beta}_{WE} = WE_{XX}^{-1}WE_{XY})$ elde edilmektedir (Tatoğlu, 2019, s.29).

Denklem (1)'de verilen modelin, etkilerin bağımsız değişkenlerle ilişkisiz olduğu varsayımıyla rassal (tesadüfi) etkiler-genelleştirilmiş en küçük kareler tahminicisi, grup içi ve gruplar arası dönüşüm sonucunda bulunan matrislerin tartılı ortalamaları yardımıyla elde edilmektedir. Bu doğrultuda Denklem (1) için gruplar arası dönüşümler aşağıdaki gibidir.

$$(\bar{Y}_i - \bar{Y}) = \beta(\bar{X}_i - \bar{X}) + (\bar{u}_i - \bar{u})$$

$$(\bar{Y}_j - \bar{Y}) = \beta(\bar{X}_j - \bar{X}) + (\bar{u}_j - \bar{u})$$

$$(\bar{Y}_t - \bar{Y}) = \beta(\bar{X}_t - \bar{X}) + (\bar{u}_t - \bar{u})$$

Üç boyutlu panel veri modelinde üç etkinin de modelde anlamlı olduğu durumda yukarıda anlatılan yaklaşımlarla sabit ve tesadüfi etkiler tahminicileri elde edilebilir. Fakat

öncelikle, tüm etkilerin anlamlılıkları sınanmalı ve hangi etkiler anlamlı ise, ona uygun spesifikasyon kullanılarak modeller tahmin edilmelidir (Tatoğlu, 2019, s.30).

6. Ekonometrik Model

Gelişmiş ülkelerdeki bankaların kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla bu çalışmada, Tatoğlu (2019) tarafından yapılan çalışmadan hareketle aşağıdaki model kurgulanmıştır:

$$Performans_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 YKD_{ijt} + \beta_2 BÖKD_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + u_{ijt}$$

$$i = 1, \dots, N, j = 1, \dots, M, t = 1, \dots, T$$

Burada yer alan $Performans_{ijt}$ modelin bağımsız değişkeni olup ROA ve ROE'ye göre ölçülmüştür. β_0 sabit terimi; YKD_{ijt} kurumsal yönetim değişkenleri olan yönetim kurulu büyüklüğü (YKB), kurumsal yönetim komitesi (KYK), kurumsal denetim komitesi (KDK), kadın yönetici oranı (KÜO), icradan sorumlu olmayan yönetici oranı (İOYO), bağımsız yönetici oranı (BYO) ve genel müdürlük ile yönetim kurulu başkanlığının aynı kişi tarafından icra edilmesi durumu olan liderlik yapısını (LY); $BÖKD_{ijt}$ bankaya özgü kontrol değişkenleri olan banka büyüklüğü (SIZE), banka sermayesi (SER) ve likidite riskini (LR); μ_i, γ_j sırasıyla ülkelere ve bankalara ait gözlenemeyen etkileri; λ_t ise zaman etkisini temsil etmektedir. u_{ijt} modelin hata terimidir.

7. Araştırma Bulguları ve Yorumlanması

Bu bölümde, gelişmiş ülkelerdeki bankaların kurumsal yönetim özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişki çok boyutlu panel veri yöntemleriyle analiz edilerek, elde edilen bulguların, kurumsal yönetim teorileri çerçevesinde yorumlanması ve ilgili literatürde daha önceden yapılmış olan çalışmalarla karşılaştırılması amaçlanmıştır.

Dünya Bankası tarafından belirlenen ölçütlere göre gelişmiş ülke statüsünde yer alan 7 ülke (Kanada, Japonya, İspanya, İngiltere, Polonya, Avustralya ve İtalya) ve bu ülkelerdeki borsalarda işlem gören toplam 71 bankanın oluşturduğu gelişmiş ülkeler örnekleminin analizine geçmeden önce örnekleme ait tanımlayıcı istatistikler, korelasyon ve VIF analizi sonuçları sırasıyla Tablo 3, 4 ve 5'te sunulmuştur.

Tablo 3'te çalışmada kullanılan finansal performans, kurumsal yönetim özellikleri ve kontrol değişkenlerine yönetim kurulu ve bankaya özgü değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Obs (Gözlem Sayısı)	Mean (ortalama)	Std. Dev. (standart sapma)	Minimum (En düşük)	Maximum (En yüksek)
ROA	781	0.005	0.007	-0.029	0.035
ROE	781	0.07	0.074	-0.382	0.322
YKB	729	12.392	4.023	3	24
KYK	729	0.387	0.487	0	1
KDK	729	0.864	0.343	0	1
KÜO	780	0.183	0.153	0	0.6
IOYO	780	0.659	0.303	0	1
BYO	780	0.485	0.314	0	0.958
LY	729	0.071	0.258	0	1
SIZE	771	25.712	1.623	19.704	28.809
SER	771	0.074	0.034	0.022	0.475
LR	771	-0.123	0.191	-0.855	0.406

Tablo 3'te görüldüğü üzere, gelişmiş ülkelerde ele alınan toplam 71 bankanın finansal performans değişkenlerinden olan ROA'nın ortalaması %0,05, ROE'nin ortalama ise %7 olarak hesaplanmıştır. Bu değişkenlere ait minimum değerler sırasıyla %-2,9 ve %-38,2, maksimum değerler ise sırasıyla %3,5 ve %32,2 olarak tespit edilmiştir. Tablo 3'deki tanımlayıcı istatistikler, kurumsal yönetim değişkenleri açısından incelendiğinde, örneklem kapsamında ele alınan bankaların ortalama olarak yönetim kurulu büyüklüğünün 12,392 olduğu, %38,7'sinde kurumsal yönetim komitesi, %86,4'ünde ise kurumsal denetim komitesinin bulunduğu görülmektedir. Analiz kapsamındaki diğer kurumsal yönetim değişkenlerinden ise kadın yönetici oranı %18,3, icrada görevli olmayan yönetim kurulu üye oranı %65,9, bağımsız yönetici oranı %48,5, liderlik yapısı %7,1 ortalama değere sahiptir. Diğer taraftan, bankaya özgü olan kontrol değişkenlerinden, bankaların toplam varlıklarının doğal logaritmasının alınmasıyla elde edilen banka büyüklüğü değişkeninin ortalamasının 25,712, bankaların toplam sermayelerinin doğal logaritmasının alınmasıyla elde edilen sermaye değişkeninin ortalama değerinin 0,07, örneklem kapsamındaki bankaların likidite risklerinin ortalamalarının ise %-12,3 olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Sonuçları

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
(1) ROA	1.000											
(2) ROE	0.78*	1.000										
(3) YKB	-0.21*	-0.09*	1.000									
(4) KYK	0.05	0.22*	0.14*	1.000								
(5) KDK	0.06	0.12*	0.26*	0.31*	1.000							
(6) KÜO	0.07**	0.16*	0.14*	0.53*	0.32*	1.000						
(7) IOYO	0.13*	0.15*	-0.05	0.37*	0.40*	0.60	1.000					
(8) BYO	0.09**	0.18*	0.08**	0.68*	0.33*	0.71	0.71*	1.000				
(9) LY	-0.03	-0.06	0.09**	-0.04	0.08**	-0.10	-0.19*	-0.12*	1.000			
(10) SIZE	-0.31*	-0.08*	0.43*	0.40*	0.20*	0.25	0.11*	0.33*	0.09**	1.000		
(11) SER	0.52*	0.14*	-0.23*	-0.20*	-0.11*	-0.03	0.08**	-0.06	-0.05	-0.56*	1.000	
(12) LR	0.06**	-0.08*	-0.07*	0.27*	0.16*	0.28	0.29*	0.36*	-0.07*	-0.03	0.14*	1.000

* ,p<0,01, **, p<0.05 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Çok boyutlu panel veri analizine geçmeden önce analizde kullanılacak değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunun varlığını incelemek üzere korelasyon analizi sonuçları tablo 4'te gösterilmiştir. Tablo 4'teki korelasyon analizi sonuçları göstermektedir ki modelde yer alan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açacak düzeyde bir ilişki bulunmamaktadır. Tabloda yer alan değerlere bakıldığında en yüksek korelasyon katsayısının bağımsız yönetici oranı ve icracı olmayan yönetici oranı değişkenleri arasında ve %71 düzeyinde olduğu görülmektedir. Modelde yer alan değişkenler arasındaki en yüksek ikinci korelasyon katsayısı ise %68 ile bağımsız yönetici oranı ve kurumsal yönetim komitesi değişkenleri arasındadır.

Tablo 5. VIF Analizi Sonuçları

	VIF
BYO	3.33
KYK	2.17
IOYO	2.16
SIZE	2.02
KÜO	1.99
SER	1.52
KDK	1.40
YKB	1.35
LR	1.19
LY	1.07
MEAN VIF	1.78

Modeldeki değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığı yapılan VIF analiziyle de ortaya konmuştur. Tablo 5'teki VIF analizinden elde edilen sonuçlardan görüleceği üzere en yüksek VIF değeri 3,33 ile bağımsız yönetici oranı değişkenine, ikinci en yüksek VIF değeri 2,17 ile kurumsal yönetim komitesi değişkenine aittir. Ortalama VIF değeri ise 1,78'dir. VIF kriterinin hangi değerleri için çoklu doğrusal bağlantının etkili olacağı konusunda kesin bir kural olmamasına rağmen, genellikle VIF değerleri 10 ile karşılaştırılmakta ve 10'dan büyük olduğunda çoklu doğrusal bağlantının önemli olduğu kabul edilmektedir (Kleinbaum vd., 1998, s.241). Bu bağlamda, modelde yer alan değişkenlere ait VIF analizi sonuçları, modelde çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açacak bir değişken bulunmadığını doğrulamaktadır.

Bilindiği üzere, panel veri analizleri veri setinin yapısına bağlı olarak mikro panel veri ve makro panel veri olarak ayrılmaktadır. Hem yatay kesit hem de zaman boyutunun büyük olduğu asimptotik makro panellere ait serilerde durağanlık şartının sağlanması gerekirken, büyük yatay kesit ve küçük zaman serisine sahip asimptotik mikro panellerde durağanlık koşulunun sağlanması gerekmemektedir (Baltağı, 2005, s.7). Diğer bir ifadeyle, zaman boyutu küçük olan mikro panellerde birim kök testi yapılmasına gerek bulunmamaktadır. Bu nedenle, 71 banka yatay kesiti ve 11 yıllık zaman boyutundan oluşan bir veri yapısına sahip çalışmaya uygulanacak panel veri analizi, mikro panel veri analizi olarak kabul edilmiş ve değişkenlere ait serilerde durağanlık varsayımı göz ardı edilerek çalışmada birim kök testi yapılmamıştır.

7.1. ROA Performans Ölçütü Açısından Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Bankaların Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi

Çalışmada kullanılacak model daha önce de ifade edildiği üzere, ülkeler, bankalar ve zaman olmak üzere iki birim ve bir zaman boyutundan oluşan çok boyutlu panel veri modelidir ve analizde kullanılacak ilk performans ölçütü ROA'ya göre oluşturulan model spesifikasyonu aşağıda gösterilmiştir:

$$ROA_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 YKD_{ijt} + \beta_2 BÖKD_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + u_{ijt}$$

$$i = 1, \dots, N, j = 1, \dots, M, t = 1, \dots, T$$

Çok boyutlu panel veri analizine geçmeden önce modelde yer alan ve ülkelere ait gözlenemeyen etkileri temsil eden birim boyutu μ_i , bankaların etkisini temsil eden birim boyutu γ_j ve zaman etkisini temsil eden zaman boyutu λ_t 'den hangisi veya hangilerinin etkisi olduğunu tespit edebilmek amacıyla Lagrange Çarpanı (LR) testi uygulanmış, etkilerin anlamlılığı üzerine kurulan hipotezler aşağıda, test sonuçları ise Tablo 6'da gösterilmiştir.

LR Testi için kurulan hipotezler aşağıdaki gibidir;

(1) Numaralı hipotez;

H₀: Bütün boyutların ortak etkileri anlamsızdır.

H₁: Boyutlardan en az birinin etkisi anlamlıdır.

(2) Numaralı hipotez;

H₀: Ülke boyutunun etkisi anlamsızdır.

H₁: Ülke boyutunun etkisi anlamlıdır.

(3) Numaralı hipotez;

H₀: Banka boyutunun etkisi anlamsızdır.

H₁: Banka boyutunun etkisi anlamlıdır.

(4) Numaralı hipotez;

H₀: Zaman boyutunun etkisi anlamsızdır.

H₁: Zaman boyutunun etkisi anlamlıdır.

Tablo 6. LR Test Sonuçları

Temel hipotez	LR Test İstatistiği
(1) $H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\gamma = \sigma_\lambda = 0$	333.85 *
(2) $H_0 : \sigma_\mu = 0$	47.92 *
(3) $H_0 : \sigma_\gamma = 0$	306.69 *
(4) $H_0 : \sigma_\lambda = 0$	6.64*

*,% 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir. μ : ülke boyutunu, γ : Banka boyutunu λ : zaman boyutunu ifade etmektedir.

Buradaki μ : ülke boyutu, γ : banka boyutu ve λ : zaman boyutunu ifade etmektedir. Tablo 6'da verilen test sonuçlarına göre üç boyuta ait etkilerin ortaklaşa anlamlılığını sınanan (1) numaradaki temel hipotez reddedilmiştir. Yani boyutlardan en az birinin etkisinin anlamlı olduğunu ifade eden alternatif hipotez H1 kabul edilmiştir. Öte taraftan, sonraki aşamada her bir etkinin ayrı ayrı anlamlılıkları sınanmış ve bütün boyutların %1 düzeyinde anlamlı oldukları yani oluşturulan modelde hem ülke etkisi hem banka etkisi hem de zaman etkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Bu çerçevede oluşturulan üç boyutlu panel veri modelinde önerilen spesifikasyon için grup içi dönüşümler ve oluşturulan Sabit Etkiler nihai modeli aşağıdaki gibidir:

Grup içi dönüşümler;

$$\widehat{ROA}_{ijt} = ROA_{ijt} - \overline{ROA}_i - \overline{ROA}_j - \overline{ROA}_t + 2\overline{ROA}$$

$$\widehat{YKD}_{ijt} = YKD_{ijt} - \overline{YKD}_i - \overline{YKD}_j - \overline{YKD}_t + 2\overline{YKD}$$

$$\widehat{BÖKD}_{ijt} = BÖKD_{ijt} - \overline{BÖKD}_i - \overline{BÖKD}_j - \overline{BÖKD}_t + 2\overline{BÖKD}$$

Sabit Etkiler Grup İçi Tahmincisi İçin Nihai Model;

$$(ROA_{ijt} - \overline{ROA}_i - \overline{ROA}_j - \overline{ROA}_t + 2\overline{ROA}) = (YKD_{ijt} - \overline{YKD}_i - \overline{YKD}_j - \overline{YKD}_t + 2\overline{YKD}) + (BÖKD_{ijt} - \overline{BÖKD}_i - \overline{BÖKD}_j - \overline{BÖKD}_t + 2\overline{BÖKD}) + (u_{ijt} - \bar{u}_i - \bar{u}_j - \bar{u}_t + 2\bar{u})$$

Tesadüfi Etkiler En Çok Olabilirlik Yöntemi Çok Boyutlu Model spesifikasyonu ise, normal dağılım varsayımı altında logaritmik olabilirlik fonksiyonun üçüncü etkinin ilavesiyle genişletildikten sonra,

$$\log L = \text{sabit} - \frac{1}{2} \log |\Omega| - \frac{1}{2} (Y - Z\beta)' \Omega^{-1} (Y - Z\beta)$$

fonksiyonunun, β , σ_u^2 , σ_μ^2 , σ_γ^2 ve σ_λ^2 'e göre birinci türevlerinin alınarak sıfıra eşitlenmesiyle oluşturulan eşitliklerin eşanlı olarak çözümlenmesi ile elde edilmektedir.

Üç boyutlu panel veri analizine uygun olarak hem sabit hem de tesadüfi etkiler için model spesifikasyonları oluşturulduktan sonra bu tahminciler arasında hangi tahmincinin tutarlı ve/veya etkin olduğunu tespit edebilmek amacıyla Hausman (1978) tarafından geliştirilen test uygulanmıştır. Hausman Test'ine ait sonuçlar ile gelişmiş ülkelerdeki bankalar için kurumsal yönetim özellikleri ve finansal performans ilişkisi analiz sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Bankaların Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi: Üç Boyutlu Sabit Etkiler Grup İçi Tahminci Sonuçları (ROA)

ROA	Coef. (Katsayı)	Robust Std.Err. (Dirençli Standart hata)	T istatistiği	P>t
YKB	-0.0003	0.0001	-1.970	0.077***
KYK	0.0049	0.001	4.800	0.001*
KDK	0.0032	0.0018	1.740	0.112
KÜO	0.0018	0.0021	0.880	0.400
IOYO	0.0055	0.0025	2.160	0.056***
BYO	-0.0029	0.0036	-0.820	0.431
LY	-0.001	0.0004	-2.340	0.042**
SIZE	-0.0015	0.0005	-3.170	0.010**
SER	0.0024	0.0267	0.090	0.928
LR	-0.0126	0.0038	-3.310	0.008*
SABİT	-0.0001	0.0001	-0.610	0.555
Ülke Sayısı			7	
Banka Sayısı			71	
Gözlem Sayısı			727	
Hausman Test Sonucu			64.10*	
F testi			79.42*	
R ²			0.3146	
Ülke Etkiai			Evet	
Banka Etkisi			Evet	
Zaman Etkisi			Evet	

"*", "**", ve "***" sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Modelde otokorelasyon ve değişen varyansa karşı dirençli standart hatalar rapor edilmiştir.

Tablo 7, örneklem dâhilinde ele alınan 7 gelişmiş ülkeden toplam 71 bankanın finansal performansları üzerinde kurumsal yönetim değişkenlerinin etkilerini göstermektedir. Modelde yer alan değişkenlerin yorumlanmasına geçmeden önce uygun modelin seçiminde kullanılan Hausman Testi (1978), modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınavan F Testi ve modelin açıklama gücünün göstergesi olan R² değerinin yorumlanması yararlı olacaktır. Kurulan modelin tahmin edilmesinde tutarlı sonuçlar verecek tahminciyi seçmek amacıyla uygulanan Hausman Testi'nin hipotezleri sırasıyla; H0: Sabit etkilere karşı tesadüfi etkiler geçerlidir, H1: Tesadüfi etkilere karşı sabit etkiler tahminci geçerlidir. Tablo 7'den görüleceği üzere, uygulanan Hausman Testi'nin istatistiki değeri %1 önem seviyesinde anlamlıdır. Dolayısıyla H0 hipotezi reddedilmiş ve modelin analiz edilmesinde sabit etkiler tahmincisinin kullanılmasının daha tutarlı sonuçlar vereceği anlaşılmıştır. Modelin bir bütün olarak anlamlı olup olmadığı F testi ile sınanmıştır. F testi sonucu, kurulan modelin bir bütün olarak %99 güven aralığında anlamlı olduğunu göstermektedir. Öte taraftan, modelin bağımlı değişken ROA'daki değişimleri açıklama gücü (R²) ise %31,46'dır.

Tablo 7, modelde yer alan değişkenler açısından değerlendirildiğinde, yönetim kurulu büyüklüğü ve liderlik yapısı ile banka performansı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin sırasıyla %10 ve %5 istatistiksel önem seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, analiz kapsamında ele alınan bankalarda, yönetim kurulu büyüklüğünün artması ve genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olması bankaların performansını olumsuz yönde etkilemektedir. De andres ve Vallelado (2008) ve Minton ve diğerlerinin (2011) ortaya koyduğu bulguların aksine YKB ve LY değişkenlerine ait bu sonuçlar, Agoraki ve diğerleri (2010), Staiokuras ve diğerleri (2007) ve Garcia-Meca ve diğerleri (2015) tarafından raporlanan sonuçlarla örtüşmektedir. Ayrıca, YKB değişkenine ait bulgular, yönetim kurullarının genişlemesinin kurul içerisinde yaşanacak iletişim ve koordinasyon problemleri nedeniyle firma performansını olumsuz etkileyeceğini savunan vekâlet teorisi tarafından desteklenirken, daha büyük yönetim kurullarının firma performansını artıracaklarını ileri süren kaynak bağımlılığı teorisi ile çelişmektedir. LY değişkenine ait sonuçlar ise CEO'nun aynı zamanda yönetim kurulu başkanı olmasının aşırı güç unsuru oluşturacağı ve yönetim kurulu bağımsızlığına

gölge düşüreceğini öne süren vekâlet teorisi ile örtüşürken, hizmetkârlık teorisini desteklememektedir.

Modelde yer alan diğer kurumsal yönetim değişkenlerinden, KYK ve İOYO değişkenleri ile banka performansı arasında ise pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Kurumsal yönetim komitesine sahip ve yönetim kurullarında daha fazla sayıda icracı olmayan yönetici bulunduran bankaların daha iyi bir finansal performans gösterdiği şeklinde yorumlanan bu sonuç, Romano ve diğerleri (2012), Guidara ve diğerleri (2013), Harkin ve diğerlerinin (2019) sonuçlarıyla örtüşmektedir. Kurumsal yönetim teorileri çerçevesinden baktığımızda ise icracı olmayan yönetici oranının banka performansını artırdığına ilişkin elde edilen analiz sonucu, vekâlet ve kaynak bağımlılığı teorileri tarafından desteklenirken, hizmetkârlık teorisi ile çelişmektedir. KDK, KÜO ve BYO değişkenleri ile performans değişkeni ROA arasında ise anlamlı ilişkiler bulunamamıştır. Benzer sonuçlar, Adams ve Mehran (2012) ve Romano ve diğerleri (2012) tarafından da bulunmuştur.

Çok boyutlu panel veri analizinden elde edilen sonuçlar bankaya özgü kontrol değişkenleri açısından incelendiğinde, banka büyüklüğünün ve likidite riskinin negatif bir katsayıya sahip olduğu ve bu katsayıların sırasıyla %5 ve %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç göstermektedir ki, analize dâhil edilen bankalarda aktif büyüklüğünün ve likidite riskinin artması söz konusu bankaların aktif kârlılıklarını olumsuz yönde etkilemektedir.

7.2. ROE Performans Ölçütü Açısından Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Bankaların Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi

Analizde kullanılacak bir diğer performans göstergesi ROE için modelde yer alan üç boyutun etkisi sınamak için yapılan LR Test sonuçları Tablo 8’de gösterilmiştir. Bu bağlamda, 2 birim boyutu ve bir zaman boyutundan hangisi ve/veya hangilerinin etkisinin olduğu tespit edildikten sonra çok boyutlu panel veri analizine geçilecektir.

Tablo 8. LR Test Sonuçları

Temel hipotez	LR Test İstatistiği
$H_0 : \sigma_\mu = \sigma_\gamma = \sigma_\lambda = 0$	385.23 *
$H_0 : \sigma_\mu = 0$	96.87 *
$H_0 : \sigma_\gamma = 0$	346.81 *
$H_0 : \sigma_\lambda = 0$	11.40 *

*, % 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir. μ : ülke boyutunu, γ : Banka boyutunu λ : zaman boyutunu ifade etmektedir.

Tablo 8’deki LR Testi sonuçlarına göre, ROE’nin bağımlı değişken olarak kullanılacağı modelde iki birim ve bir zaman olmak üzere üç boyutun etkisine de rastlanmıştır. Hem ülke etkisi, hem banka etkisi hem de zaman etkisi %1 düzeyinde anlamlıdır ve kurulacak model üç boyutlu panel veri analiz yöntemleriyle analiz edilecektir. Bu doğrultuda, üç boyutlu ve üç etkili modelin analizinde kullanılacak uygun tahmin yönteminin belirlenmesine yönelik olarak yapılan Hausman Testi’nin sonucu Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Hausman (1978) specification test ROE

	Coef.
Chi-square test value	25.801
P-value	0.04

Hausman test hipotezleri: H_0 : tesadüfi etkiler tahmincisi etkindir H_1 : sabit etkiler tahmincisi tutarlıdır.

Hausman Test sonucuna göre H_0 hipotezi reddedilmiş ve modelde uygulanacak uygun tahmin yönteminin sabit etkiler grup içi tahminci olduğu belirlenmiştir. Uygun

tahmin yönteminin belirlenmesinden sonra, ROE bağımlı değişkeni ve diğer bağımsız değişkenlere göre oluşturulmuş grup içi dönüşümler ve nihai model aşağıdaki gibidir;

Grup içi dönüşümler;

$$\overline{ROE}_{ijt} = ROE_{ijt} - \overline{ROE}_i - \overline{ROE}_j - \overline{ROE}_t + 2\overline{ROE}$$

$$\overline{YKD}_{ijt} = YKD_{ijt} - \overline{YKD}_i - \overline{YKD}_j - \overline{YKD}_t + 2\overline{YKD}$$

$$\overline{BÖKD}_{ijt} = BÖKD_{ijt} - \overline{BÖKD}_i - \overline{BÖKD}_j - \overline{BÖKD}_t + 2\overline{BÖKD}$$

Sabit Etkiler Grup İçi Tahmincisi İçin Nihai Model;

$$(ROA_{ijt} - \overline{ROA}_i - \overline{ROA}_j - \overline{ROA}_t + 2\overline{ROA}) = (YKD_{ijt} - \overline{YKD}_i - \overline{YKD}_j - \overline{YKD}_t + 2\overline{YKD}) + (BÖKD_{ijt} - \overline{BÖKD}_i - \overline{BÖKD}_j - \overline{BÖKD}_t + 2\overline{BÖKD}) + (u_{ijt} - \bar{u}_i - \bar{u}_j - \bar{u}_t + 2\bar{u})$$

Yukarıda oluşturulan nihai modelin analiz sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 10. Kurumsal Yönetim Özelliklerinin Bankaların Finansal Performansı Üzerindeki Etkisi: Üç Boyutlu Sabit Etkiler Grup İçi Tahminci Sonuçları (ROE)

ROE	Coef. (Katsayı)	Robust Std.Err. (Dirençli Standart Hata)	T istatistiği	P>t
YKB	-0.003	0.002	-1.820	0.099***
KYK	0.043	0.011	4.080	0.002*
KDK	0.023	0.015	1.580	0.145
KÜO	0.049	0.022	2.180	0.054***
IOYO	0.043	0.019	2.250	0.049**
BYO	0.037	0.028	1.330	0.213
LY	-0.011	0.007	-1.540	0.155
SIZE	-0.013	0.005	-2.660	0.024**
SER	-0.263	0.102	-2.590	0.027**
LR	-0.195	0.050	-3.880	0.003*
SABİT	-0.002	0.002	-0.940	0.368
Ülke Sayısı	7			
Banka Sayısı	71			
Gözlem Sayısı	727			
Hausman Test Sonucu	25.801*			
F testi	41.53*			
R ²	0.2994			
Ülke Etkisi	Evet			
Banka Etkisi	Evet			
Zaman Etkisi	Evet			

"*", "**", ve "***" sırasıyla %1, %5 ve %10 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorununa karşı dirençli standart hatalar rapor edilmiştir.

ROE bağımlı değişkeni esas alınarak oluşturulan yukarıdaki modelin çok boyutlu sabit etkiler grup içi tahminci yöntemiyle analiz edilmesinden elde edilen bulgular Tablo 10'da gösterilmektedir. Panel veri analiz sonuçlarından F değerinin 41.23 olduğu ve kurulan modelin bir bütün olarak %1 önem seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Yine analiz sonuçlarına göre modeldeki bağımsız değişkenler, bağımlı değişken ROE'deki değişimin yaklaşık olarak %30'unu açıklamaktadır.

Regresyon sonuçları modeldeki kurumsal yönetim değişkenleri açısından değerlendirildiğinde, KYK, KÜO ve İYOYO ile banka performansını temsil eden ROE bağımlı değişkeni arasında pozitif ve sırasıyla %1, %10 ve %5 istatistiki önem seviyesinde anlamlı ilişkiler elde edilmiştir. Daha açık bir ifade ile bankaların yönetim kurullarına bağlı olarak çalışan kurumsal yönetim komitelerine sahip olmaları, yönetim kurullarındaki kadın yönetici oranının ve icracı olmayan yönetici oranının artması bankaların performanslarını artırmaktadır. Bu değişkenlere ait bulgular, Pathan ve Faff (2013), Liu ve diğerleri (2022), Romano ve diğerleri (2012) ve Agoraki ve diğerleri (2010) tarafından elde edilen bulguları destekler nitelikteyken, Muller ve Lewellyn (2011)'nin sonuçlarıyla çelişmektedir. Diğer taraftan, yönetim kurullarında bulunan toplam üye sayısı ile ölçülen YKB değişkeni ile örnekleme yer alan bankaların performansları arasında %10 önem seviyesinde anlamlı ve ters yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuca göre bankalarda yönetim kurulu büyüklüğünün artması bankaların özsermaye kârlılığını azaltmaktadır. Daha büyük yönetim kurullarına sahip olmanın daha kötü bir banka performansı ile ilişkilendirildiği bu sonuç, literatürde daha önceden Okike ve Turton (2009) ve Staiokuras ve diğerleri (2007) tarafından elde edilen sonuçları desteklerken, Adams ve Mehran (2005), Tanna ve diğerleri (2011) ve Salim ve diğerleri (2016) tarafından raporlanan sonuçlarla örtüşmemektedir. Modelde yer alan diğer yönetim kurulu değişkenlerinden kurumsal denetim komitesi, bağımsız yönetici oranı ve liderlik yapısı değişkenlerine ait katsayılar ise istatistiki olarak herhangi bir önem seviyesinde anlamlı değildir. Söz konusu değişkenlere ilişkin benzer sonuçlar, Romano ve diğerleri (2012), Bachiller ve Lacalle (2018) ve Adams ve Mehran (2012) tarafından da bulunmuştur.

Son olarak, bankaya özgü kontrol değişkenlerinin ROE üzerindeki etkileri incelendiğinde, bütün kontrol değişkenleri ile bankaların finansal performansı arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bankaya özgü kontrol değişkenlerine ait bu bulgular sonucunda, bankaların varlıklarını ve sermayelerini etkin kullanamadıkları ve likidite riski yönetiminde kârlılığı artıracak politikalar üretmedikleri söylenebilmektedir.

8. Sonuç ve Öneriler

Ülke ekonomilerinin sürdürülebilir şekilde büyümesi ve kalkınması ancak etkin ve verimli şekilde işleyen kurumların ve piyasaların varlığıyla, bu ise karar alma süreçlerinde yetkili olan otoriteler ve tüm şirketlerin etkin kurumsal yönetim uygulamalarını hayata geçirmesiyle mümkündür. Özellikle dünya üzerinde yaşanan büyük şirket skandalları sonucunda meydana gelen finansal krizler, ülkeleri ve kurumları mevcut düzenlemelerin ötesinde daha etkin şekilde işleyecek kurumsal yönetim uygulamalarını inşa etmeye yöneltmiştir. Bu doğrultuda gerek ulusal gerekse uluslararası kurum ve kuruluşlar, sağlıklı şekilde işleyecek bir ekonomik konjonktür oluşturma amacıyla kurumsal yönetim alanında çeşitli ilke ve politikalar geliştirmişlerdir. Yaşanan bu gelişmelerin ardından kurumsal yönetim olgusu dünya genelinde üzerinde hassasiyetle durulan konulardan biri haline gelmiş ve çok sayıda araştırmaya konu olmuştur.

Bu çalışma, gelişmiş ülkelerdeki bankaların kurumsal yönetim uygulamaları ile performansları arasındaki ilişkiyi, yönetim kurulu büyüklüğü, kurumsal yönetim ve denetim komitesinin varlığı, yönetim kurulundaki bağımsız yönetici oranı, kadın yönetici oranı, icracı olmayan yönetici oranı ve genel müdür ile yönetim kurulu başkanlığı bileşimi gibi çeşitli kurumsal yönetim unsurları açısından incelemektedir. Çalışma örnekleme, gelişmiş ülkelerin borsalarında işlem gören 71 bankanın verilerinden oluşmaktadır. Analiz dönemi 2011-2021 yıllarını kapsamaktadır. Analiz döneminin kısıtı, ilgili bankaların kurumsal yönetim değişkenlerine ait verilerin daha önceki yıllarda yayımlanmamış ya da eksik yayımlanmış olmasıdır. Çalışmanın bağımlı değişkenleri bankaların aktif kârlılık ölçütü ROA ve özsermaye ölçütü ROE'dir. Çalışmanın analizinde, ülke, banka ve zaman boyutlarının etkisini de modele dâhil edebilmek amacıyla çok

boyutlu panel veri analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Çalışmada bankaların kurumsal yönetim uygulamaları ile performansları arasındaki ilişki hem ROA hem de ROE üzerinden analiz edilmiş ve böylece toplamda 2 farklı uygulama sonucu raporlanmıştır.

Kurgulanan çok boyutlu modellerin analiz edilmesi sonucu, kurumsal yönetim değişkenlerinin gelişmiş ülkelerdeki bankaların hem ROA hem de ROE'si üzerinde etkisi olduğu görülmüştür. Yönetim kurulu büyüklüğünü temsil eden YKB değişkenine ait negatif katsayı, hem ROA hem de ROE'nin bağımlı değişken olduğu modelde %10 önem seviyesinde anlamlı bulunmuştur. YKB değişkeniyle ROA ve ROE arasındaki ters yönlü bu ilişki, Agoraki ve diğerleri (2010), Staiokuras ve diğerleri (2007), Garcia-Meca ve diğerleri (2015) ve Okike ve Turton (2009) tarafından elde edilen sonuçları desteklerken, Adams ve Mehran (2005), Tanna ve diğerleri (2011) ve Salim ve diğerleri (2016) tarafından raporlanan sonuçlarla örtüşmemektedir. Bankalarda kurumsal yönetim komitesinin varlığını temsil eden KYK değişkeni ile yönetim kurullarındaki icracı olmayan yönetici oranını temsil eden İOYO değişkeninin, bankaların ROA ve ROE ölçütleri açısından performanslarını artırdığı, bu değişkenlere ait pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı katsayılarından anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, Guidara ve diğerleri (2013), Harkin ve diğerleri (2019) ve Romano ve diğerlerinin (2012) sonuçlarıyla örtüşmektedir. Öte taraftan, gelişmiş ülke örneğinde ROA'nın bağımlı değişken olduğu modelde anlamlı çıkan diğer bir sonuç, genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olmasını ifade eden LY değişkenidir. Bu sonuca göre LY değişkeninin katsayısı negatif ve anlamlı bulunmuştur. Genel müdür ve yönetim kurulu başkanlığı görevinin aynı kişi tarafından icra edilmesinin banka performansını olumsuz etkilediğini belirten bu sonuç, Agoraki vd. (2010), Staiokuras ve diğerleri (2007) ve Garcia-Meca ve diğerleri (2015) tarafından raporlanan sonuçlarla örtüşmektedir. Gelişmiş ülkeler üzerine kurgulanan ve ROE'nin bağımlı değişken olduğu diğer modelde yer alan ve yönetim kurullarındaki kadın yönetici oranını temsil eden KÜO değişkenine ait katsayı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca yakın sonuçlar, Pathan ve Faff (2013), Liu vd. (2022), Romano ve diğerleri (2012) ve Agoraki ve diğerleri (2010) tarafından da elde edilmiştir. KDK ve BYO kurumsal yönetim değişkenlerinin ise performans göstergeleri ROA ve ROE üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmüştür.

Bununla birlikte, ilgili sonuçlar kurumsal yönetimin genel teorileri çerçevesinde ele alındığında; gelişmiş ülke örneğine ait bulgular genel olarak hem vekâlet hem de kaynak bağımlılığı teorileri tarafından ileri sürülen görüşlerle örtüşürken, hizmetkârlık teorisiyle çelişmektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular genel olarak değerlendirilecek olursa, banka yönetim kurulunun yapılanmasında, yönetim kurulu büyüklüğü ve kurulda icracı olmayan yöneticilerin yer alması önem arz etmektedir. Banka hissedarlarının, daha yüksek finansal performansa sahip olabilmek için kurulda gereğinden fazla üyeye yer vermemesi ve kurulun bağımsızlığını artırmaları gerekmektedir. Öte taraftan yönetim kurulu bünyesinde oluşturulacak kurumsal yönetim komitesinin kurulun etkinliğini artırarak, finansal performansa olumlu katkı sağladığı söylenebilir. Dolayısıyla bankaların, hem yönetim kurulu tarafından alınan kararların etkinliğini sağlamak hem de finansal performanslarını artırabilmek için yönetim kuruluna bağlı olarak çalışacak bir kurumsal yönetim komitesi oluşturmaları doğru bir politika olacaktır. Ayrıca yönetim kurulu içerisinde kadın üyelerin oranının artmasının, bankaların finansal performansını pozitif yönde etkilediği söylenebilir. Dolayısıyla bankaların yönetim kurulu yapılanmasında, bu durumun da göz önünde bulundurulması finansal performans açısından önem arz etmektedir.

Kurumsal yönetim uygulamaları ile bankaların performansı arasındaki ilişkiyi gelişmiş ülkeler üzerinden inceleyen bu çalışma, öncelikle banka yöneticileri ve hissedarları olmak üzere mevcut ve potansiyel yatırımcılara, sektör temsilcilerine ve bankaların etkin ve sağlıklı şekilde işleminde düzenleyici ve denetleyici rolü olan otoritelere faydalı bilgiler sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca çalışma, kurumsal yönetim performansı açısından, kurumsal yönetimde kısa bir geçmişe sahip olan gelişmekte olan

ülkelerde, eksik yönlerin giderilerek kurumsal yönetim performansının artırılabilmesine rehberlik etmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın örneklemini, gelişmiş 7 ülkeyi, bu ülkelerin borsalarında işlem gören 71 ticari bankayı ve analiz dönemi olarak 2011-2021 dönemini kapsamaktadır. Ayrıca çalışmada çok boyutlu panel veri analiz yönteminden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda çalışma, veri seti genişletilerek, farklı gelişmişlik seviyesine sahip ülkelerin bankacılık sektörüyle kıyaslanarak, uygulama alanı olarak reel sektörden oluşan bir örneklem seçilerek ve farklı analiz yöntemleri uygulanarak geliştirilebilir.

Kaynakça

- Adams, R.B. ve Mehran, H. (2005). Corporate Performance, Board Structure And Its Determinants in The Banking Industry. *Efa 2005 Moscow Meetings*, 42, 1-45.
- Adams, R.B. ve Mehran, H. (2012). Bank Board Structure and Performance: Evidence for Large Bank Holding Companies. *J. Finan. Intermediation*, 21(2), 243-267.
- Agoraki, M.E.K., Delis, M.D. ve Staikouras, P.K. (2009). The Effect of Board Size and Composition On Bank Efficiency. *European Financial Management Association Annual Meetings*, 1-35.
- Andrés, Pablo de ve Vallelado, Eleuterio (2018). Corporate Governance in Banking: The Role of the Board of Directors. *Journal of Banking and Finance*, 32(12), 2570-2580.
- Arosa, B., Iturralde, T. ve Maseda, A. (2013). The Board Structure and Firm Performance in Smes: Evidence From Spain. *Investig. Eur. Dir. Econ. Empresa*, 19, 127-135.
- Bachiller, P., ve Garcia-Lacalle, J. (2018). Corporate governance in Spanish savings banks and its relationship with financial and social performance. *Management Decision*, 56(4), 828-848.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. West Sussex, England: John Wiley & Sons Ltd.
- Caprio, G. ve Levine, R. (2002). Corporate governance in finance: Concepts and international observations. *Financial sector governance: The roles of the public and private sectors*, 17-50.
- Donaldson, Lex. ve Davis, H.J. (1994). "Boards and company performance: research challenges the conventional wisdom", *Corporate Governance: An International Review*, 2(3), 51-60.
- Fama, Eugene F. ve Jensen, Michael C (1983). "Agency Problems and Residual Claims". *The Journal of Law & Economics*, 26(2), 327-349
- García-Meca, E., García-Sánchez, I.M. ve Martínez-Ferrero, J. (2015). Board Diversity and its Effects on Bank Performance: An International Analysis. *Journal of Banking & Finance*, 53, 202-214.
- Greene, W.H. (2003). *Econometric Analysis*, 5th Edition, Prentice Hall, New Jersey.
- Guidara, A., Lai, V.S., Soumaré, I., ve Tchana, F.T. (2013). *Banks' capital buffer, risk and performance in the Canadian banking system: Impact of business cycles and regulatory changes*. *Journal of Banking & Finance*, 37(9), 3373-3387.
- Harkin, S.M., Mare, D.S., ve Crook, J.N. (2019). Independence in Bank Governance Structure: Empirical Evidence of Effects on Bank Risk and Performance. *Research in International Business and Finance*, 101-177.
- Karamustafa, O., Varıcı, İ. ve Er, B. (2009). Kurumsal Yönetim ve Firma Performansı: İMKB Kurumsal Yönetim Endeksi Kapsamındaki Firmalar Üzerinde Bir Uygulama. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 100-119.
- Kleinbaum, D.G., Kupper, L.L., Muller, K.E. and Nizam, A. (1998) *The Method of Maximum Likelihood*. *Applied Regression Analysis and Other Multivariable Methods*, 3, 639-655.
- Liu, Jaice, J., Daly, Kevin ve Mishra, Anil V. (2022). Board gender diversity and bank risks: Evidence from Australia. *Economic Analysis and Policy*, 76, 1040-1052.
- Minton, B., Taillard, J., ve Williamson, R. (2011). Do independence and financial expertise of the board matter for risk taking and performance? *SSRN Electronic Journal*.
- Muller-Kahle, M. ve Lewellyn, K.B. (2011). Did board configuration matter? The cases of US subprime lenders, *Corporate Governance*. *An International Review*, 19(5), 405-417.
- Nam, Sang-Woo and Lum, Chee Soon (2006). *Corporate Governance of Banks in Asia*. Asian Development Bank Institute.

- Okike, E. ve Turton, A. (2009). Corporate governance reform within The UK Banking Industry and its effect on firm performance. *Corporate Ownership & Control* 7(1), 456-470.
- Pašić P., Bratina, B. ve Festić, M. (2016). "Corporate Governance of Banks in Poland and Slovenia". *Our Economy (Nase Gospodarstvo)*, 62-3 (September).
- Pathan, S. ve Faff, R. (2013). Does board structure in banks really affect their performance? *Journal of Banking and Finance*, 37(5), 1573-1589.
- Romano, G., Ferretti, P. ve Rigolini, A. (2012). *Corporate governance and performance in Italian Banking Groups*. International Conference Corporate Governance and Regulation: Outlining New Horizons for Theory and Practice, 1-35.
- Salim, R., Arjomandi, A., ve Seufert, J. H. (2016). Does corporate governance affect Australian banks' performance? *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 43, 113-125.
- Staikouras, P., Staikouras, C. ve Agoraki, M.E. (2007). The effect of board size and composition on European bank performance. *European Journal of Law and Economics*, 23(1), 1- 27.
- Tanna, S., Pasiouras, F., ve Nnadi, M. (2007), *The effect of board size on the efficiency of UK Banks*, Economics, Finance and Accounting Applied Research Working Paper Series, <http://ssrn.com/abstract=1092252>.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*, 3.basım.; Beta Yayıncılık: İstanbul.
- Tatoğlu, Yardelen F. (2019). Çevresel Kuznets Eğrisinin Çok Boyutlu Panel Veri Modelleri ile Analizi. *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(1), 26-38.
- Yücel, E. (2016). Kurumsal Yönetim ve Firma Performansı: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerden Kanıtlar. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8(2), 27-41.
- Zahra, S.A. ve Pearce, J. A. (1989). Boards Of Directors And Corporate Financial Performance: A Review And İntegrative Model. *Journal of Management*, 15(2), 291-334.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Cengiz HOKKA (%70), Ahmet Emre BİBER (%30).

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Cengiz HOKKA (70%), Ahmet Emre BİBER (30%).

Türkiye’de İller Bazında İnsani Gelişim Endeksi Değerlerinin Hesaplanması ve İnsani Gelişim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi

İsa Gürkan MERAL¹, Uğur YILDIRIM², İbrahim AYTEKİN³

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, isagurkanmeral@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7776-7192

² Dr. Öğr. Üyesi., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, u.yildirim@kku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3542-7835

³ Dr. Öğr. Üyesi., Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, iaytekin@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3574-1007

Öz: Çalışmanın ana amacı, Türkiye’de iller bazında İnsani Gelişim Endeksi (İGE)’nin hesaplanması ve değerlendirilmesidir. Gelişim kavramı, 1950’li yıllardan 1970’li yıllara kadar sadece ekonomik boyutla ve genellikle gayri safi yurtiçi hasıla aracılığıyla ölçülmüştür. Günümüzde, gelişim sadece ekonomik göstergelerle ölçülmemektedir. Gelişim, insanların sağlıklı, mutlu, huzurlu ve iyi bir ortamda yaşaması olarak tanımlanmaktadır. Gelişimin ölçümünde ekonomik göstergelere ek olarak, kültürel, sosyal ve siyasi göstergelerde hesaba katılabilmektedir. Gelişim, İGE’de, eğitim, gelir ve sağlık boyutları olmak üzere üç boyut aracılığıyla hesaplanmaktadır. Çalışmada, Türkiye için iller bazında İGE hesaplanmış ve illerin insani gelişim açısından sınıflandırması yapılmıştır. Ulaşılabilen en güncel veri seti olan 2022 yılı verisi ile çalışma gerçekleştirilmiştir. İGE’nin eğitim boyutu hesaplamasında kullanılan değişkenlere iller bazında ulaşılamadığından farklı bir hesaplama yapılmıştır. Yapılan hesaplama ile ilgili formülasyona çalışmanın yöntem kısmında yer verilmiştir. Ayrıca İGE’nin her bir alt boyutuna ilişkin iller bazında değerlendirmelere de çalışmada yer verilmiştir. Türkiye’de en yüksek insani gelişime sahip olan iller sırasıyla Kocaeli, Ankara, İstanbul iken, en düşük insani gelişime sahip olan iller sırasıyla Ağrı, Şanlıurfa ve Van’dır. Türkiye’de bulunan 81 ilden 20’si çok yüksek insani gelişime sahip, 59’u yüksek insani gelişime sahip ve 1’i düşük insani gelişime sahip olarak sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişim Endeksi, Eğitim Endeksi, Sağlık Endeksi, Gelir Endeksi

Jel Kodları: A13, O15, N35

Atf: Meral, İ. G.; Yıldırım, U.; Aytekin, İ. (2023). Türkiye’de İller Bazında İnsani Gelişim Endeksi Değerlerinin Hesaplanması ve İnsani Gelişim Açısından Türkiye’nin Değerlendirilmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 412-426.
<https://doi.org/10.30586/pek.1352>

455

Geliş Tarihi: 30.08.2023

Kabul Tarihi: 01.11.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Calculation of Human Development Index Values Using Turkish Provinces and Human Development Evaluation of Turkey

Abstract: The primary aim of the research is to compute and evaluate the Human Development Index (HDI) for Turkey at the provincial level. Between the 1950s and the 1970s, the Gross Domestic Product (GDP) was the primary economic metric used to quantify development. Nowadays, development is not measured only by economic indicators. Development is the state in which individuals live in a decent, pleasant, healthy, and tranquil environment. When measuring development, cultural, social, and political indicators might be included in addition to economic ones. Development is calculated in the human development index through three dimensions: education, income and health. In the study, HDI was calculated on a provincial level for Turkey and the provinces were classified in terms of human development. The study was conducted using data from 2022, the most recent data set that was made available. A different calculation was made because the variables utilized to determine the human development index’s education dimension cannot be accessed on a provincial level. The formulation of the calculation is given in the method section of the study. The study also includes assessments of each sub-dimension of the HDI at the provincial level. In Turkey, the provinces with the highest human development are Kocaeli, Ankara, and İstanbul; the provinces with the lowest development are Ağrı,

Şanlıurfa, and Van. Turkey has eighty-one provinces; twenty are categorized as having very high human development, fifty-nine as having high human development, and one as having low human development.

Keywords: Human Development Index, Education Index, Health Index, Income Index

Jel Codes: A13, O15, N35

1. Giriş

Küreselleşmeyle beraber ülkeler arasında artan etkileşim, bir ülkede kalkınmanın diğer bir ifadeyle gelişimin tek göstergesinin iktisadi büyüme olmadığını göstermiş ve bu durum insan yaşamını da ölçebilen yeni yöntem ve metotların geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Geçmişte kalkınma kavramı sadece iktisadi göstergeler çerçevesinde değerlendirilirken, günümüzde bu kavram iktisadi göstergelere ilaveten sağlık, eğitim, yaşam, çevre, refah ve sosyokültürel değerler açısından da ele alınmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1980'li yıllara kadar kalkınma kavramı sadece iktisadi büyüme sınırları içerisinde değerlendirilirken eğitim, yaşam, sağlık, kentleşme ve benzer göstergeler ihmal edilerek gelişimin sadece gelir ve üretim artışından ibaret olduğu kabul edilmiştir (Uçan & Koçak, 2018, s. 55-56). Ancak iktisat yazınına bakıldığı zaman iktisadi büyüme ve kalkınma kavramları arasında fark olduğu görülmektedir. Buna göre iktisadi büyüme "kişi başına düşen gelirin ya da üretimin artması" şeklinde tanımlanmaktadır. Fakat kalkınmayı tanımlayabilmek için sadece gelir ve üretimdeki artış yeterli olmamaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında gelir ve üretimdeki artışa ilaveten, eğitim, sağlık, çevre koşulları ve gelir dağılımı gibi faktörlerde kalkınmanın tanımlanmasında ön plana çıkmaktadır. Örneğin bir ülkede üretim artışıyla birlikte çevre kirliliği artmakta, eğitim seviyesi yükselmekte, sağlık sistemi iyileşmemekte ve refahta bir artış gözlemlenmiyorsa bu ülkenin kalkınmışlığına yönelik olumlu bir gelişimin olduğunu söylemek mümkün değildir (Bucak, 2021, s. 7).

İktisadi büyüme ve kalkınma kavramları arasındaki fark 1980'li yıllarda anlaşılmaya başlanmış ve iktisadi büyümenin tek başına kalkınma kavramını karşılamada yeterli olmadığı kanaatine varılmıştır. Yaşanan bu gelişimin ardından ülkelerin kalkınmaya olan bakış açıları değişmiş ve artık ülkeler için içine insani ve sosyal konuları da dahil etmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda "İnsanı temel alan bir ekonomik model olabilir mi?" sorusu ön plana çıkmıştır. Buna ilaveten "İnsanlar daha iyi koşullarda yaşayabilirler mi?", "Nitelikli eğitim ve sağlık hizmetlerinden eşit şekilde faydalanabilirler mi?", "İstedikleri koşullarda yaşayabilmek için kaynaklara erişip, yetkinliklerini kullanabilirler mi?", "Hayatlarını şekillendiren sosyal ve siyasi süreçlere aktif olarak katılabilirler mi?" gibi sorular, insanların olanaklardan faydalanma ve potansiyellerini ortaya çıkararak gerçekleştirebilmeleriyle ilgili sorulardır. Ülkelerin ulusal gelirlerin yükselmesine karşın birçok insani sorunun çözüme kavuşmadığının anlaşılması üzerine iktisadi büyüme ve insani gelişme (kalkınma) arasındaki ilişki ve farklar daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla gelirin bir araç olarak ele alınması ve insani gelişimde sosyal faktörlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiği zorunluluğu doğmuştur. Bu açıklamalardan hareketle herhangi bir ülkenin ekonomik yönden iyi olması o ülkeyi gelişmiş (kalkınmış) ülkeler kategorisinde değerlendirmek için yeterli bir ölçü olmadığı sonucuna ulaşılmıştır (Zor, 2020, s. 40). Ulaşılan bu sonuçlardan hareketle, sosyal ve ekonomik yönden gelişim endeksinin oluşturulması konusunda ortaya çıkan en önemli gelişmelerden bir tanesi 1990 yılında yaşanmıştır. Bu çerçevede Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), 1990 yılında "İnsani Gelişim Endeksi" adlı bir rapor yayınlamaya başlamıştır. Bu rapor kalkınma ekonomisini oluşturan teori, ölçüm, yöntem, politika ve benzer faktörleri içermektedirken ülke ve dünya çapında değerlendirmelere yer vermektedir (Yeşilyurt vd. 2016, s. 23).

Literatürde Ranis vd., (2000), Neumayer (2001), Dholakia (2003), Günsoy (2005), Ünal (2008), Gürses (2009), Erol (2011), Kazar & Kazar (2013), Kızılaslan & Karaömer (2013), Kocafe-Cebeci & Dilber (2014), Şahin & Gökdemir (2016), Gülel vd. (2017), Çağlar & Keten (2018), Meydan & Sarı(2018), Tıraş (2019), Zambak & Özeş-Özgür (2019), Dikme & Büyükerkan (2020), Yiğiteli & Şanlı (2020), Zor (2020), Akyüz & İpekçi-Çetin (2022) ve Yavuz & Sevüktekin (2022) tarafında yapılan çalışmaların insani gelişim endeksini ele alan çalışmalar oldukları tespit edilmiştir. Bu çalışmayı diğer çalışmalardan ayırtıran en önemli özellikleri ise analiz dönemi ile analiz metodu olarak ifade edilebilir.

Bu çalışmada amaç, kalkınmışlığın bir göstergesi olarak kabul edilen insani gelişim endeksini Türkiye'nin illeri özelinde ele alıp illerin gelişim düzeylerinin tespit edilmesidir. Çalışmada yöntem olarak veri değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma giriş, insani gelişim endeksi, literatür incelenmesi, veri analizi ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır.

2. İnsani Gelişim Endeksi

Gelişimin bir göstergesi olarak ilk "İnsani Gelişim Raporu", UNDP tarafından 1990 yılında "İnsani Gelişim Endeksi (İGE)" adı altında yayınlanmıştır. Daha sonra neredeyse her yıl insani gelişim raporları yayınlanmıştır. Raporlar insani gelişim kavramını çevre, cinsiyet, yoksulluk, küreselleşme, kültürel özgürlükler, eğitim, sağlık ve göç gibi çeşitli temalara uygulamaktadır. İnsani gelişim raporları birçok ülkede insani gelişimle ilgili konu ve kavramlarla birlikte rakamları içeren istatistiksel bir endeksi kapsamaktadır (Alkire, 2010, s. 36).

İnsani gelişim ile ilgili raporların yayınlanmasındaki temel gaye, ulusal ve uluslararası düzeyli kalkınma politikalarında insan merkezli politikaların ön plana çıkartılarak yaşam şartlarının iyileştirilmesi konularında uluslararası toplum ile kuruluşların dikkatini daha çok çekmektir. UNDP tarafından son zamanlarda yayınlanan raporlar incelendiğinde; ülkelerin kalkınma planlarının hükümet, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler, belediyeler ve medya iş birliğiyle hazırlanması, kalkınma konusunda ülke karşılaştırmalarının yapılması ve insani gelişim kavramının öneminin ön planda tutulması gibi konular üzerinde önemle durulduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede raporlarda yer alan insani gelişim kavramının tanımı yalnızca kişi başına düşen gelirden ibaret değildir. Artık gelire ilaveten bu kavrama, insan merkezli kaynakların verimliliği, insani hürriyet, kişilik, yoksulluk, eğitim, sağlık ve temel ihtiyaçlara erişim gibi konular da dahil edilmiştir. Bu yeni kavramla birlikte artık kalkınma kavramına dahil olan insanın oynadığı rol de ele alınmaya başlanmıştır. Ayrıca bu raporlarla birlikte yoksulluk ve gelişmeyi ele alan insan merkezli yaklaşımlar ile bu alana yönelik tartışma, görüş, düşünce ve yaklaşımların da arttığı görülmektedir (Erdem & Çelik, 2019, s. 19).

Amartya Sen'in "Yapabilirlik Yaklaşımından" yola çıkılarak UNDP tarafından geliştirilen "İnsani Gelişim Endeksi (İGE)" insani gelişim kavramının sayısal olarak ifade edildiği bir modeldir. Sadece gelirden ibaret olmayan bu model, bir ülkenin gelişim durumunu ele alırken üç farklı ölçütü göz önünde bulundurmaktadır. Bu ölçütlerden birincisi yaşamdan beklenen süre (doğumda yaşam beklentisi), ikincisi eğitim düzeyi (yetişkin okur-yazarlık oranı ile ilk, orta, lise ve yüksek öğretimde okullaşma oranlarının kombinasyonu ile ölçülür) ve son olarak üçüncü ölçüt, satın alma gücü paritesine göre kişi başına düşen gelirden oluşmaktadır. Dolayısıyla İGE bir ülkenin insani gelişiminin yaşam, eğitim ve gelir bakımından ortalama başarısını göstermektedir. Böylece ülkelerin kalkınma durumları incelenirken gelir tek başına bir kıstas olmaktan çıkmış ve işin içine sağlık (yaşam), eğitim ve diğer faktörlerde dahil olmuştur (Gürses, 2009, s. 343).

İGE'yi oluşturan üç ölçütten her biri için aşağıda gösterilen endeks formülünden bir alt endeks hesaplanır. Gelir, yaşamdan beklenti ve eğitim ölçütleri için sırasıyla $i=1$, $i=2$ ve $i=3$ değerlerine göre alt endekslerin her biri (x_i) aşağıda gösterildiği şekilde oluşturulmaktadır (Günsoy, 2005, s. 39):

$$X_{end} = \frac{\text{Gözlenen Değer}(X_i) - \text{En Düşük Değer}(X_{\min})}{\text{En Yüksek Değer}(X_{\max}) - \text{En Düşük Değer}(X_{\min})} \quad (1)$$

Bu formülle her bir ölçüt için alt endeks hesaplandıktan sonra bu alt endeksler toplanarak aritmetik ortalamaları alınır. Bu işlem aşağıdaki gibi formüle edilir (Günsoy, 2005, s. 39):

$$\dot{İGE} = \frac{\text{Sağlık Endeksi} + \text{Eğitim Endeksi} + \text{Gelir Endeksi}}{3} \quad (2)$$

Burada hesaplanan İGE endeks değeri 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. İGE değeri 1'e yakın değerler aldıkça veya 1'e yaklaştıkça gelişme açısından olumlu ilerlemenin olduğunu, ancak İGE endeks değeri 0'a yakın değerler aldıkça veya 0'a yaklaştıkça gelişme açısından olumsuz ilerlemenin olduğu şeklinde değerlendirme yapılmaktadır (Günsoy, 2005, s. 39).

3. Literatüre Bir Bakış

Literatürde Ünal (2008), Gürses (2009), Kazar & Kazar (2013), Kızılaslan & Karaömer (2013), Kocaefe-Cebeci & Dilber (2014), Şahin & Gökdemir (2016), Gülel vd. (2017), Çağlar & Ketten (2018), Meydan & Sarı (2018), Tıraş (2019), Dikme & Büyükerkan (2020), Yiğitli & Şanlı (2020), Zor (2020) ve Akyüz & İpekçi-Çetin (2022) tarafından yapılmış olan çalışmalar insani gelişmeyi gerek Türkiye gerekse de Türkiye'nin illeri özelinde ele alan çalışmalardır. Ranis vd., (2000), Neumayer (2001), Dholakia (2003), Günsoy (2005), Erol (2011), Zambak & Özeş-Özgür (2019) ve Yavuz & Sevuğtekin (2022) tarafından yapılmış olan çalışmalar ise diğer bölge ve ülkeler özelinde insani gelişimi ele alan çalışmalar olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmalara yönelik detaylara ise Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazar	Ülke	Yöntem ve Dönem	Sonuç
Ranis vd., (2000)	Seçilmiş Bölgeler	Regresyon Analizi (1970-1992)	Sağlık ve eğitime yapılan kamu harcamaları ile yatırım oranı ve gelir dağılımı her iki yönde de ilişkilidir.
Neumayer (2001)	155 Ülke	El Serafy Yöntemi (1998)	42 ülkenin belirtilen insani gelişiminin potansiyel olarak sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu ülkelerin çoğunun İGE'si düşüktür.
Dholakia (2003)	Hindistan	Regresyon Analizi (1981-2001)	İnsani ve iktisadi gelişme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Günsoy (2005)	Seçilmiş Ülkeler	Veri Analizi	Türkiye'nin sağlık başlığı içerisindeki göstergelerde İGE açısından benzer ülkelere göre geri kaldığı gözlemlenmiştir.
Ünal (2008)	Türkiye (Bölge)	Veri Karşılaştırma (-)	Türkiye'de İGE konusunda bölgeler arasında farklılık vardır. Batı bölgesi illeri doğu bölgesine göre daha yüksek İGE değerlerine sahiptirler.
Gürses (2009)	Türkiye	Rapor Analizi (1980-2000)	Türkiye'de İGE düzenli, fakat dengesiz bir gelişme eğiliminde seyir izlemektedir.
Erol (2011)	Gelişmekte Olan Ülkeler	Temel Bileşenler Analizi (2010)	Ülkelerin analiz sonuçları ile UNDP Raporları arasında ciddi farklılıklara rastlanmamıştır.
Kazar & Kazar (2013)	Türkiye	Veri Analizi (1980-2011)	Türkiye'nin endeks değerlerinin dünya ortalamasını yakalamasına rağmen gelişmiş ülkelerin endeks değerlerine ulaşmada yetersiz kaldığı anlaşılmıştır.
Kızılaslan & Karaömer (2013)	Türkiye	Veri Analizi (1990-2011)	Türkiye insani gelişme konusunda ilerleme kaydetmesine rağmen bu ilerlemenin sürekli ve yeterli değildir.
Kocaefe-Cebeci & Dilber (2014)	Türkiye	Veri Değerlendirme (2011-2012)	Türkiye İGE bakımından 2012 yılında bir önceki yıla (2011) göre olumlu ilerleme sergilemiştir.
Şahin & Gökdemir (2016)	Türkiye	Zaman Serisi (1981-2013)	Türkiye İGE açısından istenilen seviyelere ulaşabilmesi için eğitim ve ekonomi politikaları konusunda iyileştirmelerin yapılması gerekmektedir.
Gülel vd. (2017)	Türkiye (İl Bazlı)	Veri Değerlendirme (2013)	Türkiye'de İGE alt endeksleri aralarındaki korelasyonu düşüktür. Bu durum, çoğu ilin bütüncül refaha sahip olmadığını göstermektedir.

Çağlar & Ketten (2018)	Türkiye (İl Bazlı)	Veri Zarflama (2013)	İGE konusunda Türkiye'nin doğu illerinin genelde son sıralarda yer aldıkları anlaşılmıştır.
Meydan & Sarı (2018)	Türkiye (İl Bazlı)	Veri Değerlendirme (2014)	Türkiye'de İGE değerinin batı illerinde doğu illerine göre daha yüksek değer aldığı anlaşılmıştır.
Tıraş (2019)	Türkiye	Veri Analizi (1990-2017)	Türkiye, İGE bakımından 1990-2017 döneminde ciddi ilerlemeler göstermiştir. Türkiye'nin daha yüksek İGE düzeyine ulaşabilmesi için gelirin yanı sıra eğitim ve sağlık alanına yatırım yapılmalıdır.
Zanbak & Özeş-Özgür (2019)	AB-28 İle Türkiye	Karşılaştırmalı Analiz 1990-2017	AB'nin kurucu ve sonradan üye olan ülkeleri arasında İGE bakımından halen önemli farklılıklar vardır. AB'ye üyelikle birlikte ülkelerin tamamında olumlu gelişmeler yaşanmaktadır. Türkiye, AB üye ülkeleri ile kıyaslandığında bir hayli geride kalmıştır.
Dikme & Büyükerkan (2020)	Türkiye	Rapor Analizi (1990-2009)	İGE hesaplamasında yapılan değişikliklerle birlikte, Türkiye 2010 yılında Orta Asya ve Avrupa'daki birçok ülkenin önüne geçmiştir.
Yiğitli & Şanlı (2020)	Türkiye (İl Bazlı)	Panel Veri (2009-2018)	İGE'de en üst sıralarda Ankara, İstanbul ve Kocaeli; en alt sıralarda Van, Şanlıurfa ve Ağrı illerine aittir.
Zor (2020)	Türkiye	Veri Değerlendirme (2019)	Türkiye insani gelişme bakımından bazı eşitsizlikler olsa da geçmişe kıyasla önemli bir ilerleme kaydetmiştir.
Akyüz & İpekçi-Çetin (2022)	Türkiye (İl Bazlı)	ÇKKV (2017-2018)	Batı bölgesi illerin, doğu bölgesi illerinden daha yüksek insani gelişime sahiptir.
Yavuz & Sevüktekin (2022)	189 Ülke	Kümeleme Yöntemi (2019)	Cinsiyet faktörünün İGE üzerindeki etkisi incelenmiştir.

4. Veri Seti ve İller Bazında İGE Değerlerinin Analizi

İGE, eğitim, sağlık ve gelir olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır. Türkiye'de iller bazında İGE çalışmaları çok az sayıda yapılmıştır. Türkiye'de yapılan bu çalışmalarda, eğitim endeksi hesaplamasında lisans eğitiminin hesaba katılmadığı durumlar, sağlık endeksi hesaplamalarında, DBYS'de maksimum ve minimum değerlerin belirtilen değerler değil de veri setindeki maksimum ve minimum değerlerin kullanılarak hesaplanması gibi yanlışlar bulunmaktadır. Bu çalışma hem veri setinin güncel veriler üzerinden hesaplanması hem de İGE'nin doğru hesaplanması ve yorumlanması açısından önem arz etmektedir. Çalışmanın bu kısmında sırasıyla eğitim, sağlık ve gelir endekslerinin hesaplanması ve yorumlamasına yer verilecektir. Son kısımda, İGE hesaplanması ve değerlerinin yorumlanmasına yer verilerek bölüm sonlandırılacaktır.

4.1 Türkiye'de İller Bazında Eğitim Endeksi Sıralamaları

Türkiye'de iller bazında eğitim endeksi hesaplanırken bir il üzerinden yapılan hesaplamaya ve illerin tümünün endeks değerlerine bu bölümde yer verilmiştir. Adana ili için eğitim endeksi hesaplamasında, öncelikle ilgili yaş grubunda bitirilen eğitim düzeyinde bulunan kişi sayısı, toplam kişi sayısına oranlanmıştır. Örneğin, 25-29 yaş aralığı için BOY, Adana'da, 25-29 yaş aralığı için hesaplanmıştır. İlgili hesaplama tüm yaş grupları yapıldıktan sonra her bir yaş aralığındaki OÖY Tablo 2'deki gibi hesaplanmıştır.

Tablo 2. Ortalama Okullaşma Yılı Hesaplaması

Kişinin Bulunduğu Yaş Aralığı ve Mezun Olduğu Okul Türü	Kişi Sayısı	Mezuniyete Göre Nüfus Oranı	OÖY
25-29 ve Lise ve Dengi Meslek Okulu	39633	0,24	10,92
25-29 ve Ortaokul veya Dengi Meslek Ortaokul	37839	0,23	
25-29 ve Yüksekokul veya Fakülte	58562	0,36	
25-29 ve İlkokul	5716	0,03	
25-29 ve İlköğretim	6290	0,04	
25-29 Yaş Arası Adana Nüfusu	163743		

Tüm yaş gruplarına ilişkin ortalama okullaşma yılı değerine Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Tüm Yaş Gruplarına İlişkin Ortalama Okullaşma Yılları

Yaş Aralığı	OOY
25-29	10,92
30-34	10,66
35-39	9,84
40-44	9,18
45-49	8,58
50-54	7,72
55-59	7,61
60-64	6,39

Ortalama okullaşma yılı hesaplandıktan sonra, Adana ilindeki OOYE, ilgili yaş aralıklarında oluşan OOY ortalamasının teorik okullaşma yılı olan 16'ya bölünmesi ile bulunmaktadır. Adana ili için OOYE değeri 8,86, OOYE'nin nüfus ağırlıklandırması ile hesaplanan değeri 9,06 olarak bulunmuştur. Nüfus ağırlıklandırması ile yapılan hesaplama daha hassas olduğundan, nüfus ağırlıklandırması ile bulunan değerler üzerinden tüm OOYE değerleri hesaplanmıştır. Adana ili için OOYE değeri 0,57'dir. Beklenen okullaşma yılı hesaplamasında, illerdeki 6-9 yaş toplam okullaşma oranı, 10-13 yaş toplam okullaşma oranı ve 14-17 yaş toplam okullaşma oranı toplamı, beklenen süre olan 4 ile çarpılmış ve teorik okullaşma süresi olan 12'ye bölünerek BOYE değerlerine ulaşılmıştır. Adana ili için yapılan beklenen okullaşma yılı endeksi (BOYE) değerine ve eğitim endeksi değerine, Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. Eğitim Endeksi Hesaplaması

İl Adı	6-9 Yaş Toplam Okullaşma Oranı	10-13 Yaş Toplam Okullaşma Oranı	14-17 Yaş Toplam Okullaşma Oranı	6-17 Yaş Toplam Okullaşma	6-17 Yaş Toplam Okullaşma Süresi	BOYE	OOYE	Eğitim Endeksi
Adana	0,99	0,99	0,91	2,9	11,55	0,96	0,56	0,76

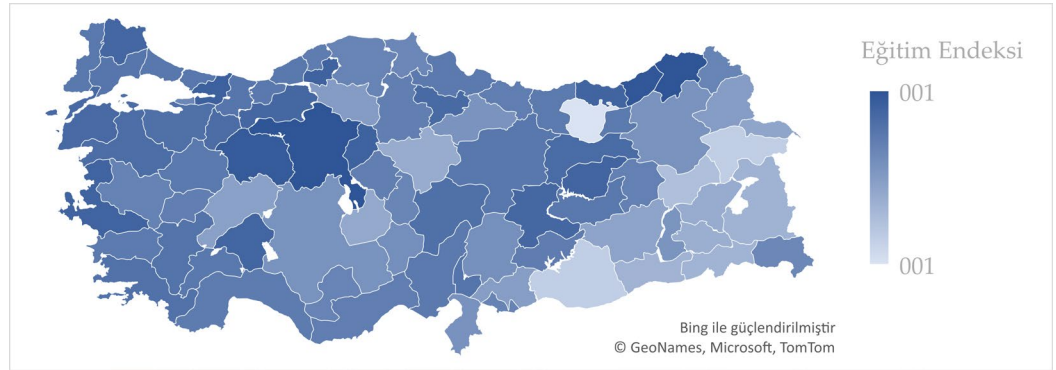
81 il için ilgili hesaplamalar ulaşılabilen en güncel yıl olan 2021 verilerine göre hesaplanmıştır. Türkiye'de bulunan illere ilişkin eğitim endeksi değerlerine Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Türkiye'de 81 ile İlişkin Eğitim Endeksi Değerleri

İl Adı-İl Kodu	Eğitim Endeksi	İl Adı-İl Kodu	Eğitim Endeksi	İl Adı-İl Kodu	Eğitim Endeksi
Adana(01)	0,76	Giresun(28)	0,76	Samsun(55)	0,76
Adıyaman(02)	0,76	Gümüşhane(29)	0,66	Siirt(56)	0,71
Afyon(03)	0,73	Hakkari(30)	0,75	Sinop(57)	0,75
Ağrı(04)	0,68	Hatay(31)	0,74	Sivas(58)	0,77
Amasya(05)	0,78	Isparta(32)	0,78	Tekirdağ(59)	0,77
Ankara(06)	0,80	İçel(33)	0,76	Tokat(60)	0,74
Antalya(07)	0,76	İstanbul(34)	0,77	Trabzon(61)	0,78
Artvin(08)	0,80	İzmir(35)	0,79	Tunceli(62)	0,78
Aydın(09)	0,76	Kars(36)	0,73	Şanlıurfa(63)	0,68
Balıkesir(10)	0,78	Kastamonu(37)	0,75	Uşak(64)	0,76
Bilecik(11)	0,78	Kayseri(38)	0,77	Van(65)	0,71

Bingöl(12)	0,76	Kırklareli(39)	0,78	Yozgat(66)	0,72
Bitlis(13)	0,72	Kırşehir(40)	0,76	Zonguldak(67)	0,77
Bolu(14)	0,78	Kocaeli(41)	0,79	Aksaray(68)	0,72
Burdur(15)	0,77	Konya(42)	0,74	Bayburt(69)	0,76
Bursa(16)	0,77	Kütahya(43)	0,76	Karaman(70)	0,75
Çanakkale(17)	0,78	Malatya(44)	0,78	Kırıkkale(71)	0,79
Çankırı (18)	0,73	Manisa(45)	0,76	Batman(72)	0,74
Çorum(19)	0,76	Kahramanmaraş(46)	0,74	Şırnak(73)	0,71
Denizli(20)	0,77	Mardin(47)	0,71	Bartın(74)	0,76
Diyarbakır(21)	0,72	Muğla(48)	0,77	Ardahan(75)	0,75
Edirne(22)	0,77	Muş(49)	0,70	Iğdır(76)	0,72
Elazığ(23)	0,77	Nevşehir(50)	0,75	Yalova(77)	0,75
Erzincan(24)	0,78	Niğde(51)	0,74	Karabük(78)	0,79
Erzurum(25)	0,74	Ordu(52)	0,76	Kilis(79)	0,76
Eskişehir(26)	0,79	Rize(53)	0,80	Osmaniye(80)	0,77
Gaziantep(27)	0,73	Sakarya(54)	0,77	Düzce(81)	0,77

Türkiye illeri eğitim endeksi açısından değerlendirildiğinde, ilk sırada Artvin, ikinci sırada Ankara ve üçüncü sırada Rize şehri bulunmaktadır. Son üç sırada, Ağrı, Şanlıurfa ve Gümüşhane illeri bulunmaktadır. İllerin EE'ne göre Türkiye haritası grafiğine Şekil 1'de yer verilmiştir.

Şekil 1. İllerin Eğitim Endeksi'ne Göre Haritası

İllerin EE'ne göre haritası incelendiğinde, batıdan doğuya doğru eğitim endeksi değerlerinin birkaç istisna il dışında (Artvin, Rize, Tunceli vb.) düştüğü gözlemlenmektedir.

4.2 Türkiye'de İller Bazında Sağlık Endeksi Sıralamaları

Türkiye'de iller bazında sağlık endeksi hesaplanırken bir il üzerinden yapılan hesaplamaya ve illerin tümünün endeks değerlerine bu kısımda yer verilmiştir. Adana ili için sağlık endeksi hesaplamasında, 2022 yılında UNDP tarafından yayınlanan "Human Development Index" isimli çalışmada yer alan, DBYS için minimum ve maksimum değerler kullanılarak yapılan hesaplamaya aşağıda yer verilmiştir.

$$SE_{Adana} = \frac{DBYS_{Adana} - DBYS_{min}}{DBYS_{max} - DBYS_{min}} = \frac{77,5 - 20}{85 - 20} = 0,88 \quad (3)$$

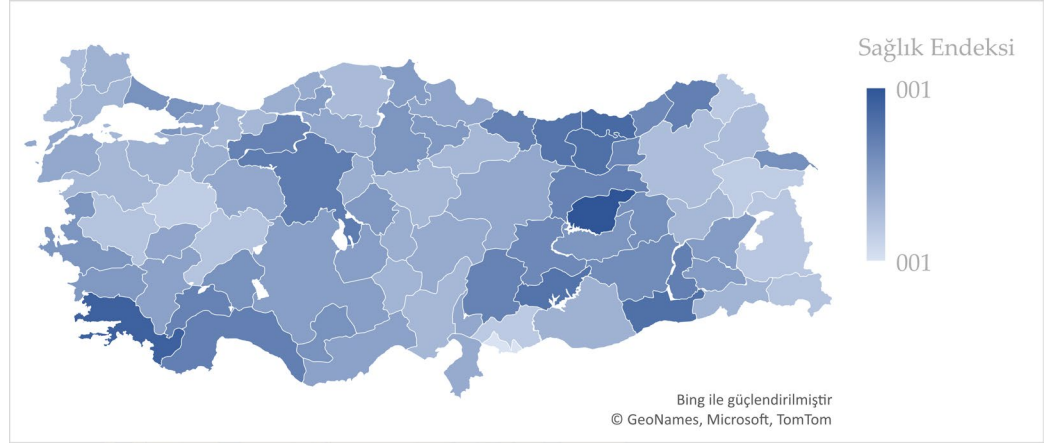
Yukarıdaki hesaplama her bir il için yapılmış ve sonuçlara Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6. Türkiye'de 81 ile İlişkin Sağlık Endeksi Değerleri

İl Adı	DBYS (Yıl)	Sağlık Endeksi	İl Adı	DBYS (Yıl)	Sağlık Endeksi	İl Adı	DBYS (Yıl)	Sağlık Endeksi
Adana	77,5	0,88	Giresun	79,7	0,91	Samsun	78,1	0,89
Adıyaman	79,7	0,91	Gümüşhane	79,8	0,91	Siirt	78,4	0,89
Afyon	77,1	0,87	Hakkari	77,1	0,87	Sinop	78,4	0,89
Ağrı	76,8	0,86	Hatay	77,9	0,88	Sivas	78,0	0,88
Amasya	78,5	0,89	Isparta	78,7	0,90	Tekirdağ	77,6	0,88
Ankara	79,4	0,91	İçel (Mersin)	78,2	0,89	Tokat	77,5	0,88
Antalya	79,3	0,91	İstanbul	78,7	0,90	Trabzon	80,0	0,92
Artvin	79,3	0,91	İzmir	78,6	0,89	Tunceli	80,7	0,93
Aydın	78,5	0,89	Kars	77,3	0,87	Şanlıurfa	77,7	0,88
Balıkesir	77,5	0,88	Kastamonu	77,4	0,87	Uşak	78,1	0,89
Bilecik	77,8	0,88	Kayseri	77,9	0,88	Van	77,0	0,87
Bingöl	78,8	0,90	Kırklareli	77,7	0,88	Yozgat	77,5	0,88
Bitlis	78,4	0,89	Kırşehir	78,5	0,89	Zonguldak	77,8	0,88
Bolu	79,2	0,90	Kocaeli	78,1	0,89	Aksaray	78,3	0,89
Burdur	79,2	0,90	Konya	78,3	0,89	Bayburt	79,1	0,90
Bursa	77,7	0,88	Kütahya	76,8	0,86	Karaman	78,7	0,90
Çanakkale	78,0	0,88	Malatya	79,0	0,90	Kırkkale	77,8	0,88
Çankırı	78,0	0,88	Manisa	77,1	0,87	Batman	79,3	0,91
Çorum	78,6	0,89	Kahramanmaraş	79,2	0,90	Şırnak	77,6	0,88
Denizli	78,2	0,89	Mardin	79,8	0,91	Bartın	77,9	0,88
Diyarbakır	78,9	0,90	Muğla	80,3	0,92	Ardahan	76,9	0,87
Edirne	77,4	0,87	Muş	77,5	0,88	Iğdır	78,8	0,90
Elazığ	78,6	0,89	Nevşehir	77,8	0,88	Yalova	78,6	0,89
Erzincan	79,2	0,90	Niğde	77,6	0,88	Karabük	78,4	0,89
Erzurum	77,3	0,87	Ordu	79,3	0,91	Kilis	76,1	0,85
Eskişehir	78,0	0,88	Rize	79,0	0,90	Osmaniye	78,0	0,88
Gaziantep	76,9	0,87	Sakarya	77,5	0,88	Düzce	77,5	0,88

DBYS, minimum değeri olarak 25, maksimum değeri olarak 85 alınmıştır.

Türkiye’de sağlık endeksi değerleri 0,85 ile 0,93 arasında değişmektedir. Türkiye illeri sağlık endeksi açısından değerlendirildiğinde, ilk sırada Tunceli, ikinci sırada Muğla ve üçüncü sırada Trabzon şehri bulunmaktadır. Son üç sırada, Ağrı, Kütahya ve Kilis illeri bulunmaktadır. İllerin sağlık endeksine göre Türkiye haritası grafiğine Şekil 2’de yer verilmiştir.

Şekil 2. İllerin Sağlık Endeksi'ne Göre Haritası

Şekil 2 incelendiğinde, 2 büyük metropol olan Ankara ve İstanbul ile Doğu Karadeniz bölgesinde illerin sağlık endeksi değerlerinin 0,90 ve üzerinde olduğu dikkat çekici bir sonuçtur. Ayrıca Akdeniz bölgesinde yer alan, Muğla, Antalya, Burdur, Isparta illerinde de 0,90 ve üzerinde sağlık endeksi değerleri gözlemlenmiştir. Sağlık endeksi verilerine göre ülkemizde, Batı Karadeniz ve Marmara bölgesi dışında, denize kıyısı olan illerin diğer illere göre daha uzun yaşam vaat ettiği söylenebilmektedir. Sağlık endeksine göre Türkiye'de son üç il Ağrı, Kütahya ve Kilis olmuştur.

4.3 Türkiye'de İller Bazında Gelir Endeksi Sıralamaları

Türkiye'de iller bazında gelir endeksi hesaplanırken bir il üzerinden yapılan hesaplamaya ve illerin tümünün endeks değerlerine bu bölümde yer verilmiştir. İller bazında kişi başı GSYH (\$) üzerinden gelir endeksi hesaplamaları yapılmıştır. Adana ili için gelir endeksi hesaplamasında, 2020 yılında UNDP tarafından yayınlanan "Human Development Index" isimli çalışmada yer alan, kişi başı GSYH (\$) için minimum ve maksimum değerler kullanılarak yapılan hesaplamaya aşağıda yer verilmiştir.

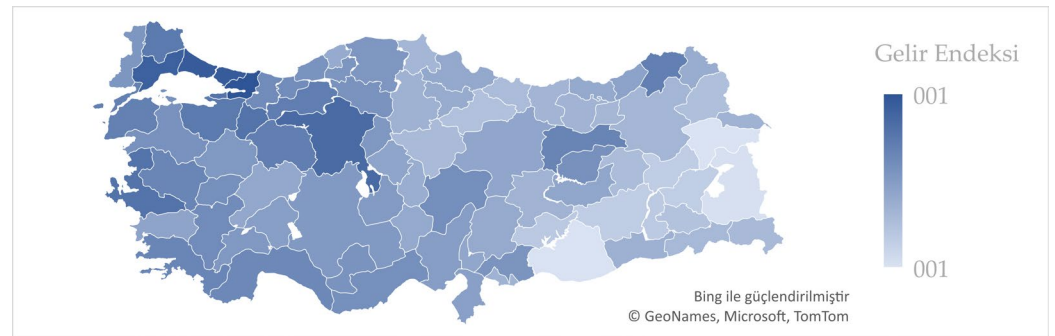
$$GE_{Adana} = \frac{\ln(GSYH_{Adana}) - \ln(GSYH_{min})}{\ln(GSYH_{max}) - \ln(GSYH_{min})} = \frac{\ln(6977) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)} = 0,64 \quad (4)$$

Yukarıdaki hesaplama her bir il için yapılmış ve sonuçlara Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 7. Türkiye'de 81 ile İlişkin Gelir Endeksi Değerleri

İl Adı	Gelir Endeksi	İl Adı	Gelir Endeksi	İl Adı	Gelir Endeksi
Adana	0,64	Giresun	0,60	Samsun	0,62
Adıyaman	0,56	Gümüşhane	0,60	Siirt	0,57
Afyon	0,62	Hakkari	0,59	Sinop	0,59
Ağrı	0,51	Hatay	0,64	Sivas	0,63
Amasya	0,62	Isparta	0,64	Tekirdağ	0,75
Ankara	0,74	İçel (Mersin)	0,67	Tokat	0,58
Antalya	0,68	İstanbul	0,76	Trabzon	0,62
Artvin	0,70	İzmir	0,72	Tunceli	0,66
Aydın	0,63	Kars	0,58	Şanlıurfa	0,51
Balıkesir	0,66	Kastamonu	0,65	Uşak	0,67
Bilecik	0,72	Kayseri	0,67	Van	0,52
Bingöl	0,58	Kırklareli	0,71	Yozgat	0,59
Bitlis	0,55	Kırşehir	0,63	Zonguldak	0,66
Bolu	0,70	Kocaeli	0,78	Aksaray	0,65
Burdur	0,65	Konya	0,65	Bayburt	0,60
Bursa	0,71	Kütahya	0,65	Karaman	0,66
Çanakkale	0,70	Malatya	0,60	Kırkkale	0,65
Çankırı	0,66	Manisa	0,69	Batman	0,56
Çorum	0,60	Kahramanmaraş	0,62	Şırnak	0,59
Denizli	0,67	Mardin	0,61	Bartın	0,62
Diyarbakır	0,55	Muğla	0,69	Ardahan	0,61
Edirne	0,65	Muş	0,55	Iğdır	0,60
Elazığ	0,63	Nevşehir	0,61	Yalova	0,72
Erzincan	0,69	Niğde	0,62	Karabük	0,66
Erzurum	0,60	Ordu	0,59	Kilis	0,60
Eskişehir	0,70	Rize	0,63	Osmaniye	0,62
Gaziantep	0,66	Sakarya	0,67	Düzce	0,67

Türkiye'de gelir endeksi değerleri 0,78 ile 0,51 arasında değişmektedir. Türkiye illeri gelir endeksi açısından değerlendirildiğinde, ilk sırada Kocaeli, ikinci sırada İstanbul ve üçüncü sırada Tekirdağ şehri bulunmaktadır. Son üç sırada, Van, Şanlıurfa ve Ağrı illeri bulunmaktadır. İllerin gelir endeksine göre Türkiye haritası grafiğine Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 3. İllerin Gelir Endeksi'ne Göre Haritası

3 büyük metropol olan İstanbul, Ankara ve İzmir'in ilk üç sırada olması beklenen gelir endeksinde Kocaeli'nin ilk sırada olması dikkat çekicidir. Gelir Endeksi sıralamasında, Kocaeli'ni sırasıyla, İstanbul, Tekirdağ, Ankara, Bilecik ve İzmir takip etmektedir. Genel olarak Türkiye haritası incelendiğinde, batıdan doğuya doğru kişi başına düşen gelir aracılığıyla hesaplanan endeks değerlerinin birkaç istisna il dışında

(Gaziantep, Tunceli, Artvin, Erzincan) azaldığı gözlemlenmektedir. Gelir endeksi değeri olarak son üç sırada yer alan iller sırasıyla, Ağrı, Şanlıurfa ve Van'dır.

4.4 Türkiye'de İller Bazında İnsani Gelişim Endeksi Sıralamaları

Türkiye'de iller bazında insani gelişim endeksi hesaplanırken bir il üzerinden yapılan hesaplama ve illerin tümünün endeks değerlerine bu bölümde yer verilmiştir. İller bazında İGE hesaplanırken, eğitim endeksi, sağlık endeksi ve gelir endeksinin geometrik ortalaması alınmaktadır.

Adana ili için insani gelişim endeksi hesaplamasına aşağıda yer verilmiştir.

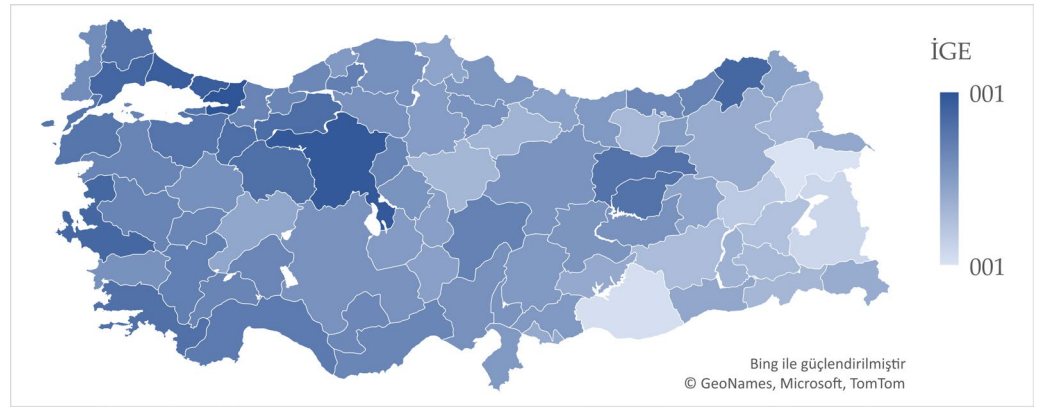
$$\text{İGE}_{Adana} = \sqrt[3]{GE * SE * EE} = \sqrt[3]{0,64 * 0,88 * 0,76} = 0,75 \quad (5)$$

Yukarıdaki hesaplama her bir il için yapılmış ve sonuçlara Tablo 8'de yer verilmiştir.

Tablo 8. Türkiye'de 81 ile İlişkin İnsani Gelişim Endeksi Değerleri

İl Kodu	GE	SE	EE	İGE	İl Kodu	GE	SE	EE	İGE	İl Kodu	GE	SE	EE	İGE
1	0,64	0,88	0,76	0,75	28	0,60	0,91	0,76	0,75	55	0,62	0,89	0,76	0,75
2	0,56	0,91	0,76	0,73	29	0,60	0,91	0,66	0,71	56	0,57	0,89	0,71	0,71
3	0,62	0,87	0,73	0,73	30	0,59	0,87	0,75	0,73	57	0,59	0,89	0,75	0,74
4	0,51	0,86	0,68	0,67	31	0,64	0,88	0,74	0,75	58	0,63	0,88	0,77	0,75
5	0,62	0,89	0,78	0,75	32	0,64	0,90	0,78	0,77	59	0,75	0,88	0,77	0,80
6	0,74	0,91	0,80	0,81	33	0,67	0,89	0,76	0,77	60	0,58	0,88	0,74	0,72
7	0,68	0,91	0,76	0,78	34	0,76	0,90	0,77	0,81	61	0,62	0,92	0,78	0,76
8	0,70	0,91	0,80	0,80	35	0,72	0,89	0,79	0,80	62	0,66	0,93	0,78	0,79
9	0,63	0,89	0,76	0,75	36	0,58	0,87	0,73	0,72	63	0,51	0,88	0,68	0,68
10	0,66	0,88	0,78	0,77	37	0,65	0,87	0,75	0,76	64	0,67	0,89	0,76	0,77
11	0,72	0,88	0,78	0,79	38	0,67	0,88	0,77	0,77	65	0,52	0,87	0,71	0,68
12	0,58	0,90	0,76	0,73	39	0,71	0,88	0,78	0,79	66	0,59	0,88	0,72	0,72
13	0,55	0,89	0,72	0,71	40	0,63	0,89	0,76	0,75	67	0,66	0,88	0,77	0,76
14	0,70	0,90	0,78	0,79	41	0,78	0,89	0,79	0,82	68	0,65	0,89	0,72	0,75
15	0,65	0,90	0,77	0,77	42	0,65	0,89	0,74	0,75	69	0,60	0,90	0,76	0,74
16	0,71	0,88	0,77	0,78	43	0,65	0,86	0,76	0,75	70	0,66	0,90	0,75	0,76
17	0,70	0,88	0,78	0,78	44	0,60	0,90	0,78	0,75	71	0,65	0,88	0,79	0,77
18	0,66	0,88	0,73	0,75	45	0,69	0,87	0,76	0,77	72	0,56	0,91	0,74	0,72
19	0,60	0,89	0,76	0,74	46	0,62	0,90	0,74	0,75	73	0,59	0,88	0,71	0,72
20	0,67	0,89	0,77	0,77	47	0,61	0,91	0,71	0,73	74	0,62	0,88	0,76	0,75
21	0,55	0,90	0,72	0,71	48	0,69	0,92	0,77	0,79	75	0,61	0,87	0,75	0,74
22	0,65	0,87	0,77	0,76	49	0,55	0,88	0,70	0,70	76	0,60	0,90	0,72	0,73
23	0,63	0,89	0,77	0,75	50	0,61	0,88	0,75	0,74	77	0,72	0,89	0,75	0,78
24	0,69	0,90	0,78	0,78	51	0,62	0,88	0,74	0,74	78	0,66	0,89	0,79	0,77
25	0,60	0,87	0,74	0,73	52	0,59	0,91	0,76	0,74	79	0,60	0,85	0,76	0,73
26	0,70	0,88	0,79	0,79	53	0,63	0,90	0,80	0,77	80	0,62	0,88	0,77	0,75
27	0,66	0,87	0,73	0,75	54	0,67	0,88	0,77	0,77	81	0,67	0,88	0,77	0,77

Türkiye'de İGE değerleri 0,82 ile 0,67 arasında değişmektedir. Türkiye illeri İGE açısından değerlendirildiğinde, ilk sırada Kocaeli, ikinci sırada Ankara ve üçüncü sırada İstanbul şehri bulunmaktadır. Son üç sırada, Van, Şanlıurfa ve Ağrı illeri bulunmaktadır. İllerin İGE'ye göre Türkiye haritası grafiğine Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 4. İllerin İnsani Gelişim Endeksi'ne Göre Haritası

3 büyük metropol olan İstanbul, Ankara ve İzmir'in ilk üç sırada olması beklenen İGE endeksinde, gelir endeksine benzer olarak Kocaeli'nin ilk sırada olması dikkat çekicidir. İGE iller sıralamasında, Kocaeli'yi sırasıyla, Ankara, İstanbul, Tekirdağ, İzmir ve Artvin takip etmektedir. Genel sıralama incelendiğinde, ilk 10 sırada Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi illerinin hiçbirinin bulunmaması en dikkat çekici sonuç olarak göze çarpmaktadır. Türkiye haritası incelendiğinde, batıdan doğuya doğru hesaplanan endeks değerlerinin birkaç istisna il dışında (Artvin(6), Tunceli(12), Erzincan(13), Rize(21)) azaldığı gözlemlenmektedir. İGE değeri olarak son üç sırada yer alan iller sırasıyla, Van, Şanlıurfa ve Ağrı'dır.

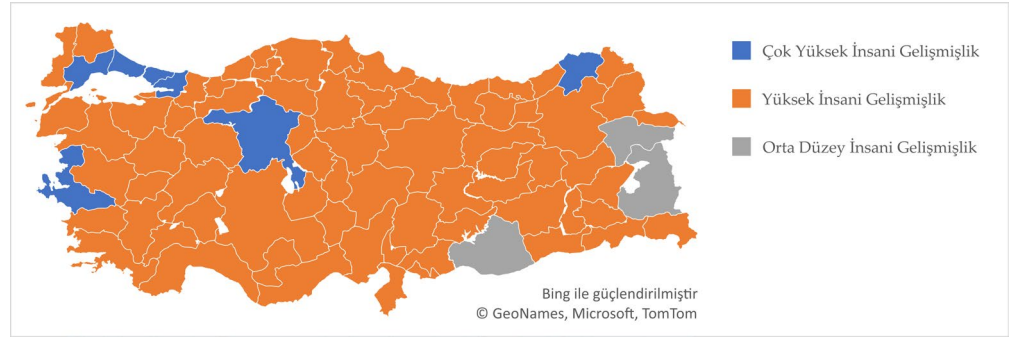
İGE'ye göre birimlerin, çok yüksek insani gelişim, yüksek insani gelişim, orta düzey insani gelişim ve düşük insani gelişim olarak dört farklı grupta sınıflandırılmasına, 2014 yılı İnsani Gelişim Raporu'nda yer verilmiştir. (UNDP, 2022).

Tablo 9. Ülkelerin İGE Değerine Göre Sınıflandırılması

İGE Birim Sınıflandırma	İGE Değeri
Çok Yüksek İnsani Gelişime Sahip Birim	0,8 ve üzeri
Yüksek İnsani Gelişime Sahip Birim	0,7-0,79
Orta Düzey İnsani Gelişime Sahip Birim	0,55-0,69
Düşük İnsani Gelişime Sahip Birim	0,55 altı

Tablo 9'da ülkelerin İGE değerine göre sınıflandırılması yer almaktadır. İGE değeri 0,55 altında olan ülkeler düşük insani gelişime sahip ülke olarak nitelendirilirken, 0,55-0,69 aralığında İGE değerine sahip ülkeler orta düzey insani gelişime sahip ülke olarak nitelendirilmektedir. 0,7-0,799 aralığında İGE değerine sahip ülkeler yüksek insani gelişime sahip ülke olarak nitelendirilirken, 0,8 ve üzeri İGE değerine sahip ülkeler çok yüksek insani gelişime sahip ülke olarak nitelendirilmektedir. Türkiye, 2022 yılı İGE değeri ile çok yüksek insani gelişime sahip ülke olarak nitelendirilmektedir.

İller bazında Türkiye değerlendirildiğinde, 6 il "çok yüksek insani gelişime" sahip, 72 il "yüksek insani gelişime" sahip, 3 il "orta düzey insani gelişime" sahip olarak sınıflandırılmıştır. İlgili sınıflandırmaya ilişkin haritaya Şekil 5'te yer verilmiştir.

Şekil 5. İllerin İnsani Gelişim Endeksi Sınıflandırması

Şekil 5 incelendiğinde, Türkiye’de Marmara Bölgesi’nde bulunan illerden Kocaeli, İstanbul, Tekirdağ illerinin “Çok Yüksek İnsani Gelişim” kategorisinde bulunması ilgi çekici bir sonuçtur. Ege Bölgesi’nde İzmir ili “Çok Yüksek İnsani Gelişim” düzeyine sahipken diğer iller “yüksek insani gelişim” düzeyine sahiptir. Akdeniz Bölgesi’nde tüm iller “yüksek insani gelişim” düzeyine sahiptir. İç Anadolu Bölgesi’nde, Ankara ili “çok yüksek insani gelişim” düzeyine sahipken diğer iller “yüksek insani gelişim” düzeyindedir. Karadeniz Bölgesi’nde, Artvin ili “çok yüksek insani gelişim”, diğer iller “yüksek insani gelişim düzeyine sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi’nde, Ağrı ve Van illeri “orta düzey insani gelişim” düzeyine, diğer iller, “yüksek insani gelişim” düzeyine sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, Şanlıurfa ili “orta düzey insani gelişim düzeyine, diğer tüm iller “yüksek insani gelişim” düzeyine sahiptir.

5. Sonuç ve Öneriler

1990 yılından bu yana ülkeler için hesaplanan İGE, sağlık, eğitim ve gelir boyutlarını içermektedir. Bu üç boyut için üç farklı endeks hesaplaması yapılmakta ve bu üç alt endeksin geometrik ortalaması alınarak ilgili ülke için İGE değeri bulunmaktadır. İGE, birimleri, “çok yüksek insani gelişim”, “yüksek insani gelişim”, “orta düzey insani gelişim” ve “düşük düzey insani gelişim” olarak 4 farklı kategoride sınıflandırmaktadır. Türkiye, 2022 yılında “çok yüksek insani gelişim” düzeyindedir. Ancak 2022 yılı için Türkiye’de iller bazında İGE değerlerini içeren bir çalışma bulunmamaktadır.

Yukarıdaki paragrafta belirtilen sebep doğrultusunda çalışmaya yön verilmiş ve Türkiye’de 2022 yılı için iller bazında, sağlık endeksi, eğitim endeksi ve gelir endeksi değerleri hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonrasında, her bir il için İGE değerleri hesaplanarak ilgi çekici sonuçlar yorumlanmıştır.

İller bazında eğitim endeksi incelendiğinde, Artvin ilinin birinci sırada yer alması dikkat çekici bir sonuçtur. Eğitim endeksi sıralamasında ilk beş sıradaki iller sırasıyla, Artvin, Ankara, Rize, Eskişehir ve Kocaeli almıştır. Eğitim endeksi sıralamasında ilk 10 sırada sadece bir Doğu Anadolu Bölgesi ili bulunması, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden hiçbir ilin bulunmaması dikkat çekici sonuçlardır. Eğitim alanında yapılacak yatırımların bu bölgelere yoğunlaşarak yapılması bu çalışma sonucunda yazarlar tarafından politika yapıcılara bir çözüm önerisi olarak sunulmaktadır.

İller bazında sağlık endeksi incelendiğinde, Tunceli ilinin birinci sırada gene dikkat çekici bir sonuçtur. Sağlık endeksi sıralamasında ilk 5 sırayı alan iller sırasıyla, Tunceli, Muğla, Trabzon, Gümüşhane ve Mardin’dir. Sağlık Endeksi iller sıralamasında ilk 10 sırada hiç Marmara Bölgesi’nden il bulunmaması, Karadeniz Bölgesi’nden 4 ilin bulunması irdelenmesi gereken bir sonucu işaret etmektedir. Bir sanayi bölgesi olan ve hava kirliliğinin en fazla bulunduğu bölge olan Marmara Bölgesi’nde, sağlık endeksi değerlerinin diğer bölgelere göre daha düşük olması bu bölge için bu konuda önlem alınması gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Sanayi bölgelerinin tüm ülkeye daha dengeli dağılması hem sağlık hem de ekonomi açısından ülkeye daha faydalı olacaktır.

İller bazında gelir endeksi incelendiğinde, Kocaeli ili ilk sırada yer alırken sırasıyla İstanbul, Tekirdağ, Ankara, Bilecik illeri bu ili takip etmektedir. Gelir endeksi iller sıralamasında ilk 10 sırada 7 adet Marmara Bölgesi ilinin bulunması çalışma sonucunda elde edilen en ilgi çekici sonuçlardan biridir. Gelir endeksinde ilk 10 sıralamaya il sokan diğer bölgeler birer il ile Ege Bölgesi, İç Anadolu Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi'dir. Gelir endeksinde ilk 10 sırada, Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden hiç il bulunmamaktadır. Bu durumda, ülkede bölgesel bazda gelir eşitsizliğine işaret etmektedir. Sanayi bölgelerinin büyük çoğunluğunun Marmara Bölgesi sınırları içinde bulunması gene bu konuda da oluşan adaletsizliğin sebeplerinden biridir.

İller bazında insani gelişim endeksi incelendiğinde, Kocaeli ili ilk sırada yer almaktadır. Kocaeli ilini takip eden iller sırasıyla, Ankara, İstanbul, Tekirdağ, İzmir ve Artvin olmuştur. İGE, iller sıralamasında ilk 10 sırada yer alan illerin, 4'ü Marmara Bölgesi'nde, 2'si İç Anadolu Bölgesi'nde, 2'si Karadeniz Bölgesi'nde, 1'i Ege ve 1'i Akdeniz Bölgesi'ndedir. İGE ilk 10 sırada, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nden hiçbir il bulunmamaktadır. Sağlık endeksinde 1. sırada, eğitim endeksinde 10. sırada yer alarak ilk 10'da bulunan Tunceli ilinin, gelir endeksinde 27. sırada oluştu çalışmada yazarlar tarafından ilginç bulunan bir sonuçtur.

İGE sınıflandırmasına göre, ülkemizde bulunan 81 ilin 6'sı "çok yüksek insani gelişim" düzeyinde, 72'si "yüksek insani gelişim" düzeyinde ve 3'ü "orta düzey insani gelişim" düzeyinde sınıflandırılmıştır. Ülkemizde, "orta düzey insani gelişim" düzeyine sahip olan illerin bir üst kategori olan "yüksek insani gelişim" düzeyine, "yüksek insani gelişim" düzeyine sahip illerin "çok yüksek insani gelişim" düzeyine çıkması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır.

Tüm sonuçlar bir arada dikkate alındığında, Marmara Bölgesi'ne yoğunlaşan sanayi bölgesinin bölge halkı için gelir açısından ne kadar faydalı olduğu gelir endeksi ile gözler önüne serilse de sağlık endeksinde hiçbir Marmara Bölgesi ilinin bulunmaması hava kirliliğinin insan hayatını ne kadar olumsuz etkilediğini gözler önüne sermektedir. Ülkeye yapılacak sanayi bazlı yatırımların diğer bölgelere dağılması yazarlar tarafından öneri olarak sunulmaktadır. Eğitim endeksi değerleri diğer illerden ileride olan, sağlık endeksi değerleri de gene yukarıda olan, Artvin, Tunceli, Erzincan gibi illerde de gelir imkanlarını artırıcı çevre dostu yatırımlar yapıp bölge halkına gerekli yönlendirmeler yapılırsa bu illerin insani gelişim olarak daha ileri seviyelere gideceği açıktır. Türkiye'de dengeli gelişme politikaları uygulandıkça refah seviyesi ile İGE yükselişini sürdürecektir.

İlerleyen yıllarda, çalışmayı geliştirmek isteyen araştırmacılar, iller için veriyi güncelleyebilir ya da bölgesel analizlerin daha yoğun olduğu çalışmalar yapabilirler.

Kaynakça

- Alkire, S. (2010). Human development: Definitions, critiques, and related concepts. *Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI) Working Paper*, No: 36, 1-54.
- Akyüz, B., E. & İpekçi-Çetin, E. (2022). İnsani gelişme endeksi ve VIKOR yöntemine göre Türkiye'deki illerin sıralaması. *Verimlilik Dergisi*, (1), 60-77.
- Bucak, Ç. (2021). AB15 ülkelerinde ve Türkiye'de ekonomik karmaşıklık endeksi, insani gelişme endeksi ve karbon emisyonu: Panel veri analizi. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 71-88. Doi: 10.18354/esam.763411.
- Çağlar, A. & Keten, N.D. (2018). İllerin insani gelişme endeksinin veri zarflama analizi ile ölçülmesi. *Ege Academic Review*, 18(4), 565-578.
- Demiray-Erol, E. (2011). İnsani Gelişme yaklaşımı doğrultusunda beşerî kalkınmanın boyutları: Gelişmekte olan ülkeler. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 3(2), 99-108.
- Dikmen, H. & Büyükerkan, E. (2020). İnsani gelişme endeksine genel bir bakış ve Türkiye değerlendirmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(73), 1170-1178.

- Dholakia, R., H. (2003). Regional disparity in economic and human development in India. *Economic and Political Weekly*, 38(39), 4166-4172.
- Erdem, E. & Çelik, B. (2019). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bazı Afrika ülkeleri üzerine bir uygulama. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13-36.
- Günsoy, G. (2005). İnsani gelişme kavramı ve sağlıklı yaşam hakkı. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.
- Gürses, D. (2009). İnsani gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1282), 339-350.
- Gülel, F.E., Çağlar, A., Kangallı-Uyar, S. G., Karadeniz, O. & Yeşilyurt, M. E. (2017). Türkiye’de illere göre insani gelişme endeksi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (7), 208-2016.
- Kazar, G. & Kazar, A. (2013). Eşitsizlikle uyumlandırılmış insani gelişme endeksinin Türkiye için değerlendirilmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 195-208.
- Kızılaslan, N. & Karaömer, M. (2013). İnsani gelişme endeksinin Türkiye açısından incelenmesi. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, 3(2013), 47-58.
- Kocafece-Cebeci, A. & Cebeci, İ. (2014). Türkiye’nin insani gelişme endeks değerinin 2011-2012 karşılaştırması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 123-131.
- Meydan, M. C. & Sarı, V. İ. (2018). İnsani gelişme endeksi ve alt endekslerinin Türkiye’deki iller için ölçülmesi. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 9(24), 387-429. Doi:10.31198/idealkent.450118.
- Neumayer, E. (2001). The human development index and sustainability a constructive proposal. *Ecological Economics*, 39(2001), 101-114.
- Ranis, G., Stewart, F., & Ramirez, A. (2000). Economic growth and human development. *World Development*, 28(2), 197-219.
- Tıraş, H., H. (2019). Türkiye için insani gelişim göstergeleri. *BEYDER*, 14(1),15-31
- Uçan, O., & Koçak, E. (2018). İnsani gelişme endeksi ile büyüme ilişkisi: Pedroni eşbütünlük örneği. *Journal of Politics, Economy and Management*, 1(2), 55-61.
- UNDP. (2022). *Human Development Report 2021/2022*. New York: Gerry Quinn and Human Development Report Office.
- Ünal, Ç. (2008). İnsani gelişim endeksine göre Türkiye’nin bölgesel farklılıkları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 89-113.
- Yavuz, N. & Sevuğtekin, M. (2022). Veri madenciliğinde iki aşamalı kümeleme ile insani gelişme endeksi incelemesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(3), 1153-1168. 10.18069/firatsbed.1029895.
- Yeşilyurt, F., Yeşilyurt, M. E., Karadeniz, O., Gülel, F.E. Karadeniz, H. K. & Çağlar, A. (2016). Cinsiyet ve il kısımlı insani gelişme endeksi: Türkiye örneği. *Ekonomi-tek*, 5(3), 21-56.
- Yigiteli, N. & Sanli, D. (2020). Türkiye’de illere göre insani gelişme endekslerinin hesaplanması: 2009-2018 kapsamlı bir panel veri seti. *Ekonomi Kültür ve Toplum Dergisi*, (61),1-40. <https://doi.org/10.26650/JECS2019-006>
- Zanbak, M. & Özeş-Özgür, R. (2019). İnsani gelişme endeksi bağlamında Avrupa Birliği’ne üye ve aday ülkelerin karşılaştırmalı analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(2),175-192. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.501903>
- Zor, A. (2020). İnsani gelişme endeksi ve Türkiye. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 38-52.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: İsa Gürkan MERAL (%34), Uğur YILDIRIM (%33), İbrahim AYTEKİN (%33)

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: İsa Gürkan MERAL (34%), Uğur YILDIRIM (33%), İbrahim AYTEKİN (33%)

Ekonomik Özgürlük Endeksinin Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi: MINT Ülkeleri Örneği

Mustafa ŞİT¹

¹ Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, msit@harran.edu.tr , ORCID: 0000-0001-9694-0547

Öz: Bu çalışmanın amacı Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye'nin yer aldığı MINT Ülkelerinde ekonomik özgürlük endeksinin ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkisini araştırmaktır. 1995-2020 dönemini ve bu 4 ülkeyi kapsayan bir panel veri modeli kullanarak, ekonomik özgürlük endeksinin bölgedeki Doğrudan Yabancı Yatırım girişlerini nasıl etkilediğini test edilmiştir. Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri sonucunda uzun vadede ülkelere yapılan yabancı yatırım tutarı ülkelerin ekonomik özgürlük endeksi ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Önceki literatürün bulgularının aksine DOLS MG tahmincisine göre; ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik değişimin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde 9,9'luk bir azalışa neden olduğu tespit edilmiştir. Ülke bazlı sonuçlar ise ekonomik özgürlük endeksindeki bir birimlik artışın Meksika'da 13,2'lik, Endonezya'da ise % 12'lik azalışa neden olduğunu göstermektedir. Bu sonuç DYY'nin ev sahibi ülkelerdeki ticari kuruluşlar ve kurumlarla yeterli bağlantılara sahip olmayabileceğini ve bu nedenle DYY'nin mülkiyetin korunmasına, yasal sistemin iyileştirilmesine ve gönüllü mübadeleye fazla bir şey katmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Özgürlük, MGE ve DOLS MG tahmincisi, DYY, MINT Ülkeleri
Jel Kodları: C33, E22, F21.

The Effect of Economic Freedom Index on Foreign Direct Investments: The Case of MINT Countries

Abstract: The aim of this study is to investigate the effect of economic freedom index on foreign direct investment in MINT Countries including Mexico, Indonesia, Nigeria and Turkey. Using a panel data model covering the period 1995-2020 and these 4 countries, we tested how the economic freedom index affects FDI inflows in the region. As a result of Pedroni and Kao cointegration tests, it has been understood that the amount of foreign investment made to countries in the long run is related to the economic freedom index of the countries. Contrary to the findings of the previous literature, according to the DOLS MG estimator; It has been determined that a 1-unit change in the economic freedom index causes a 9.9 percent decrease in foreign direct investments. Country-based results show that a 1-unit increase in the economic freedom index causes a 13.2% decrease in Mexico and a 12% decrease in Indonesia. This result indicates that FDI may not have adequate links with business establishments and institutions in host countries and therefore FDI does not contribute much to property protection, improvement of the legal system and voluntary exchange.

Keywords: Economic Freedom, MGE and DOLS MG estimator, FDI, MINT Countries
Jel Codes: C33, E22, F21

Atf: Şit, M. (2023). Ekonomik Özgürlük Endeksinin Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi: MINT Ülkeleri Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 427-439.
<https://doi.org/10.30586/pek.1307299>

Geliş Tarihi: 30.08.2023
Kabul Tarihi: 01.11.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Keynesyen analizde de kabul edildiği gibi hem makro hem de mikroekonomik düzeydeki yatırım kararları, ekonomi literatürünün en karmaşık yönlerinden biridir. Jorgenson (1963) modeli ve Tobin (1969) q yaklaşımı gibi firma davranışına dayalı

modellerin ilk katkıları, yatırımın temel belirleyicileri olarak beklenen getiri, faiz oranı ve maliyet değişkenlerine vurgu yapmıştır. Daha yakın zamanlarda, küreselleşme olgusu ve çokuluslu şirketlerin (ÇUŞ) yalnızca gelişmiş ülkelerde değil aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de rolü artınca araştırmacılar makroekonomik ve uluslararası ticaret değişkenlerinin etkilerini entegre modellerde dikkate almaya çalışıyorlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kurumsal değişikliklerin dünya çapındaki Doğrudan Yabancı Yatırımların (DYY) dağılımına nasıl katkıda bulunduğu araştırılmaktadır (Amal ve diğerleri, 2010, s.117).

Son yıllarda birçok ülkede ekonomi yönetimleri Doğrudan Yabancı Yatırımları (DYY) teşvik eden politikalar (örn. vergi indirimleri, sübvansiyonlar) benimsemeye ve yabancı yatırımcılar için ekonomik koşulları iyileştirmeye (örn. iş ortamının serbestleştirilmesi, altyapının iyileştirilmesi) çalışmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler ekonomik olarak gelişmiş ekonomileri yakalamayı hedeflediğinden, DYY genellikle bu amaca ulaşmak için ana araçlardan biri olarak kabul edilir (Ghazalian ve Amponsem, 2019, s.1111).

Bir ülkenin iç yatırım ortamı, o ülkede hakim olan “Ekonomik Özgürlük” ile yakalanabilir. Özgürlük, yasal olarak elde edilen kişisel varlıkların seçimi veya takası veya devri konusunda herhangi bir kısıtlama, baskı veya zorunluluk anlamına gelmez. Ekonomik özgürlük, kaynak seçme ve sağlama özgürlüğü, ticari faaliyetlerde rekabet ve başkalarıyla serbest ticaret dahil olmak üzere yerel yatırım ortamının farklı yönlerinin bileşik bir ölçüsüdür (Imtiaz ve Bashir, 2017, s.282). Ekonomik özgürlüğün DYY girişlerini çekmek için neden önemli bir ön koşul olarak davrandığına inanmak için birkaç neden var. DYY alıcısı ülkelerdeki yerel yatırım ortamının, yabancı bir yatırımcının bir ülkeye DYY gönderme kararını etkilemesi beklenebilir (Quazi, 2007).

Bu çalışmada MINT (Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye) ülkeleri için ekonomik özgürlük endeksinin DYY üzerindeki etkisi incelenmiştir. 1995-2020 dönemini ve bu 4 ülkeyi kapsayan bir panel veri modeli kullanarak, ekonomik özgürlük endeksinin bölgedeki DYY girişlerini nasıl etkilediğini test edilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ekonomik özgürlük endeksi ve alt bileşenleri tarif edilmiştir. Sonrasında ekonomik özgürlük endeksinin DYY girişlerini nasıl etkilediği açıklanmıştır. İlerleyen bölümlerde literatür taramasına yer verilmiş ve veri ile bulgular sunulmuştur.

2. Ekonomik Özgürlük ve Alt Bileşenleri

The Heritage Foundation tarafından yayınlanan ve yıllık verilere sahip olan Ekonomik Özgürlük Endeksi'nde ülkelerin çeşitli başlıklarda özgürlüklerini ölçmektedir. Endeks, 184 ülkede mülkiyet haklarından finansal özgürlüğe kadar 12 özgürlüğü kapsamaktadır (Heritage Foundation, 2022).

Ekonomik özgürlük, müreffeh ve gelişen toplumların temelini oluşturan temel bir kavramdır. Bireylerin ve işletmelerin, hükümetin veya diğer dış güçlerin aşırı müdahalesi veya kısıtlaması olmaksızın gönüllü ekonomik faaliyetlerde bulunma becerisini ifade eder. Ekonomik özgürlük, mülk sahibi olma ve kullanma özgürlüğü, sözleşme yapma özgürlüğü, pazarda rekabet etme özgürlüğü ve girişimcilik ve yenilik peşinde koşma özgürlüğü gibi çeşitli yönleri kapsar. Ekonomik özgürlük desteklendiğinde, bireyler kendi çıkarlarına ve tercihlerine göre ekonomik kararlar alma özerkliğine sahip olur, bu da artan üretkenliğe, ekonomik büyümeye ve iyileştirilmiş yaşam standartlarına yol açar. İşletmelerin gelişebileceği, iş fırsatları yaratabileceği ve yeniliği teşvik edebileceği dinamik bir ortamı teşvik eder. Ayrıca ekonomik özgürlük, istikrarlı ve öngörülebilir bir ekonomik ortam sağladığı için hem yerli hem de yabancı yatırımları teşvik eder. Ekonomik özgürlük, piyasaların minimum kısıtlamalarla işlemesine izin vererek verimliliği, kaynakların tahsisini ve toplumların genel refahını artırır.

Ekonomik özgürlük, bireylere kendi ekonomik kaderlerinin sorumluluğunu alma yetkisi verir. Bireylerin, kaynaklarını nasıl tahsis edeceklerini, sermayelerini nasıl yatıracaklarını ve ihtiyaçlarını ve özlemlerini karşılayan gönüllü işlemlere nasıl katılacaklarını belirlemek için en uygun kişiler olduğunu kabul eder. Bireyler ekonomik

hedeflerinin peşinden gitmekte özgür olduklarında, becerilerini, yeteneklerini ve yaratıcılıklarını kullanma olasılıkları daha yüksektir ve bu da üretkenliğin ve yeniliğin artmasına yol açar. Ekonomik özgürlük, gereksiz engelleri ve düzenlemeleri kaldırarak rekabeti teşvik eder, bu da işletmeleri ürünlerini ve hizmetlerini sürekli olarak geliştirirken fiyatları tüketiciler için uygun tutar. Aynı zamanda, girişimcilerin gelişebileceği, risk alabileceği ve istihdam yaratmaya ve ekonomik büyümeye katkıda bulunan yeni girişimler yaratabileceği bir ortamı teşvik eder.

Ekonomik özgürlük, mülkiyet haklarının korunması ile yakından iç içe geçmiştir. Bireyler, güvenli mülkiyet haklarına sahip olduklarında, çabalarının meyvelerini alacaklarını bildikleri için varlıklarına yatırım yapmaya ve varlıklarını geliştirmeye teşvik edilirler. Güçlü mülkiyet hakları aynı zamanda hukukun üstünlüğü için bir temel sağlar ve sözleşmelere ve anlaşmalara saygı gösterilmesini sağlar, böylece ekonomik ilişkilerde güven ve istikrarı besler.

Yüksek düzeyde ekonomik özgürlüğe sahip toplumlarda hükümet, öncelikle şeffaf ve adil bir yasal çerçevenin sürdürülmesine, mülkiyet haklarının korunmasına ve kamu malları ile altyapının sağlanmasına odaklanarak ekonomide sınırlı bir rol oynar. Bu, piyasanın verimli bir şekilde işlemesine ve kaynakları merkezi planlama tarafından dikte edilmek yerine arz ve talebe dayalı olarak tahsis etmesine olanak tanır. Kaynakların verimli kullanımını teşvik eder, uzmanlaşmayı teşvik eder ve bireylerin ve işletmelerin değişen pazar koşullarına hızla yanıt vermesini sağlar.

Ekonomik özgürlüğün faydaları bireysel refahın ötesine geçer. Ekonomik özgürlüğe öncelik veren uluslar, daha yüksek yaşam standartları, düşük yoksulluk oranları ve artan sosyal hareketlilik fırsatları deneyimleme eğilimindedir. Ekonomik özgürlük yoluyla üretilen zenginlik, toplumun genel refahına katkıda bulunan sağlık, eğitim ve altyapı gibi kamu hizmetlerine yönlendirilebilir. Bununla birlikte, tüketicilere zarar verebilecek veya finansal sistemin istikrarını baltalayabilecek dolandırıcılık, suistimal ve piyasa başarısızlıklarını önlemek için ekonomik özgürlüğün uygun düzenlemelerle dengelenmesi gerektiğine dikkat etmek önemlidir. Dışsallıkları ele alan ve adil rekabeti sağlayan iyi işleyen bir yasal çerçeve, ekonomik özgürlüğün sürdürülmesi ve halkın piyasa sistemine olan güveninin sürdürülmesi için çok önemlidir.

Sonuç olarak, ekonomik özgürlük müreffeh ve kapsayıcı toplumların mihenk taşıdır. Bireyleri güçlendirir, yenilikçiliği ve girişimciliği teşvik eder ve yaygın ekonomik fırsatlar yaratır. Toplumlar, ekonomik özgürlüğü destekleyerek tam potansiyellerini açığa çıkarabilir ve bireylerin ve işletmelerin gelişebileceği, ortak bir refaha ve herkes için daha yüksek bir yaşam kalitesine yol açabilecekleri bir ortam yaratabilir.

Ekonomik özgürlük, toplu olarak sağlam ve dinamik bir ekonomik sisteme katkıda bulunan birbiriyle ilişkili çeşitli alt bileşenlerden oluşur. Bu alt bileşenler şunları içerir:

Mülkiyet Hakları: Güvenli ve iyi tanımlanmış mülkiyet hakları, ekonomik özgürlük için esastır. Bireylerin keyfi el koyma veya müsadere korkusu olmaksızın mülk sahibi olma, kullanma ve devretme hakkına sahip olmalarını sağlarlar. Güçlü mülkiyet hakları yatırımı teşvik eder, uzun vadeli planlamayı mümkün kılar ve ekonomik büyüme için bir temel sağlar.

Hukukun Üstünlüğü: Şeffaf ve tarafsız bir hukuk sistemi, ekonomik özgürlük için çok önemlidir. Sözleşmelerin uygulanmasını, anlaşmazlıkların adil bir şekilde çözülmesini ve bireylerin ve işletmelerin dolandırıcılık ve keyfi eylemlerden korunmasını sağlar. Hukukun üstünlüğü, ekonomik ilişkilerde güven, kesinlik ve istikrarı teşvik ederek yatırım ve ekonomik faaliyeti teşvik eder.

Açık ve Rekabetçi Piyasalar: Ekonomik özgürlük, açık, rekabetçi ve aşırı hükümet müdahalesinden bağımsız piyasalarda gelişir. Açık pazarlar malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest akışını sağlayarak rekabeti, yeniliği ve verimliliği teşvik eder. Eşit koşullar, işletmelerin liyakat temelinde rekabet edebilmelerini sağlayarak daha iyi ürünlere, daha düşük fiyatlara ve artan tüketici seçeneklerine yol açar.

Sınırlı Hükümet: Ekonomik özgürlük, hükümetin ekonomide sınırlı bir rolünü gerektirir. Hükümetler, şeffaf bir düzenleyici çerçeve oluşturmaya ve uygulamaya, mülkiyet haklarını korumaya ve temel kamu mal ve hizmetlerini sağlamaya odaklanmalıdır. Aşırı düzenlemeler, külfetli bürokrasi ve gereksiz giriş engelleri gibi aşırı hükümet müdahalesi, ekonomik özgürlüğü boğabilir ve girişimcilik faaliyetini engelleyebilir.

Sağlam Para Politikası: İstikrarlı ve öngörülebilir bir para sistemi, ekonomik özgürlük için hayati önem taşır. Düşük enflasyon, istikrarlı döviz kurları ve sorumlu mali yönetim ile karakterize edilen sağlam para politikası, güveni artırır, yatırımı teşvik eder ve uzun vadeli ekonomik büyümeyi destekler. Ekonomik işlemleri ve sermaye oluşumunu kolaylaştıran, güvenilir bir değişim aracı ve bir değer deposu sağlar.

Serbest Ticaret: Ekonomik özgürlük, serbest ticareti kucaklayan bir ortamda gelişir. Tarifeler ve kotalar gibi uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması, ülkelerin en iyi yaptıkları şeyde uzmanlaşmalarına ve karşılıklı yarar sağlayan alışverişte bulunmalarına olanak tanır. Serbest ticaret piyasaları genişletir, verimliliği artırır ve ekonomik büyümeyi teşvik ederek hem yerel hem de küresel ekonomilere fayda sağlar.

Bu kategorilerdeki on iki ekonomik özgürlüğün her biri 0 ila 100 arasında derecelendirilir. Bir ülkenin genel puanı, her birine eşit ağırlık verilerek bu on iki ekonomik özgürlüğün ortalaması alınarak elde edilir (Heritage Foundation, 2022).

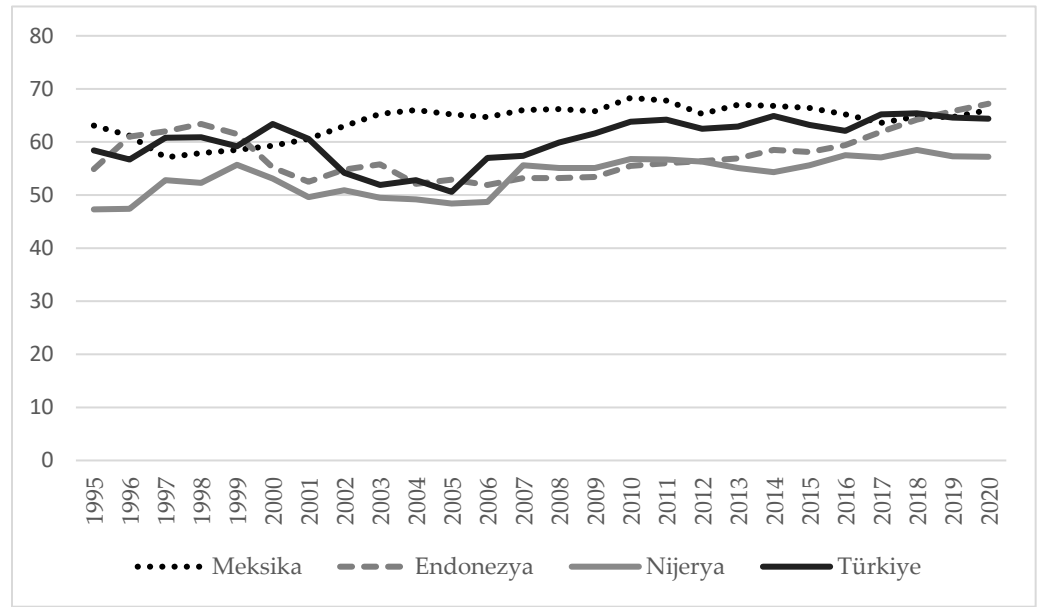
3. Ekonomik Özgürlük Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Nasıl Etkiler?

Hükümetler sağlam bir yasal sistemi sürdürmediğinde veya yeterince korumadığında ve mülkiyet haklarını korumadığında, ÇUŞ'ların böyle bir ev sahibi ortamda doğrudan yabancı yatırım yapma ve üretken ve girişimci faaliyetlerde bulunma teşvikleri doğal olarak zayıflayacaktır. Buna karşılık, hukukun üstünlüğü özel yatırımı güvence altına alacak ve ÇUŞ'ların yatırımlarından fayda sağlamasını sağlayacaktır. Ayrıca, girişimci faaliyetleri teşvik edecek ve gelecekteki karlarla ilgili risk ve belirsizliklerin yanı sıra işlem maliyetlerini de azaltacaktır.

Uluslararası ticaret ve üretim faktörlerinin hareketi üzerindeki kısıtlamalar, faaliyet gösteren firmalar için önemli maliyetler doğuracaktır. Birincil, ara ve nihai pazarlar içinde ve arasında serbest uluslararası değişim, yatırım yerlerinin seçimi yoluyla ifade edilen ekonomik hedeflerine ulaşmak için ÇUŞ'lar için genellikle kritik bir gereklilik olarak kabul edilir. Tarifeler, tarife dışı engeller ve ticaretle ilgili diğer idari engeller yoluyla uluslararası ticarete müdahale, ÇUŞ'ların yabancı şubelerinin uluslararası ağlara erişme ve bunlardan yararlanma işlevlerini engelleyecek ve üretken faaliyetleri azaltacaktır. 10Ayrıca, örneğin sermayenin yabancı mülkiyeti üzerindeki kısıtlamalar yoluyla sermayenin uluslararası dolaşımı üzerindeki ve örneğin kısıtlayıcı vize gereklilikleri yoluyla emeğin uluslararası dolaşımı üzerindeki daha yüksek kısıtlamalar, ÇUŞ'lar için işlem maliyetlerini artıracaktır. Sonuç olarak, bu tür kısıtlamalar DYY girişlerini azaltacaktır.

Sağlam bir parasal sistem, çok uluslu şirketlerin daha az riskli ve daha az belirsiz bir kurumsal ortamda doğrudan yabancı yatırım yapmaları için çekici olabilir. Böylece, özel yatırımlardan daha iyi getiri elde etme olasılığını artıracaktır. Buna karşılık, yetersiz bir parasal sistem dövizden elde edilen kazanımları baltalayacak ve daha yüksek enflasyon oranları ile değişken fiyatlar uzun vadeli planlamayı bozacak ve normalde gelecekteki sözleşmeleri değiştirecektir (Ghazalian ve Amponsem, 2019, s.1115).

Şekil 1'de MINT ekonomileri için ekonomik özgürlük endeksleri görülmektedir. 4 ülke içerisinde en yüksek endeks değerlerine sahip ülke Meksika'dır. Veriler incelendiğinde yıllar itibarıyla Endonezya'nın performansı dikkat çekmektedir. Ekonomik özgürlük endeksinde sürekli artış gösteren Endonezya ekonomisi 2020 yılında Meksika'yı geride bırakmıştır.

Şekil 1. MINT Ülkelerinde Ekonomik Özgürlük Endeksi (1995-2020)

Kaynak: Heritage Foundation

4. Literatür Taraması

Ekonomik özgürlüğün DYY üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar incelendiğinde daha çok ekonomik özgürlüğün büyüme üzerine etkilerini araştıran çalışmalar göze çarpmaktadır. Bunun dışında DYY'nin belirleyicileri üzerine yapılmış birçok makalede mevcuttur. Bu makalelerde daha çok makro ekonomik faktörlerin, ekonomik belirsizlik endeksinin veya nüfus, politik vb. değişkenlerin DYY üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Araştırmanın konusunu irdeleyen çalışmalar kısıtlıdır.

İlk dönem çalışmalardan Bengoa ve Sanchez-Robles (2003) makalesinde; 1970-1999 yılları için 18 Latin Amerika ülkesinden oluşan bir örneklem için panel veri analizini kullanarak ekonomik özgürlük, doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi incelemiştir. Ev sahibi ülkedeki ekonomik özgürlüğün DYY girişlerinin pozitif bir belirleyicisi olduğu görülmektedir. Sonuçlar doğrudan yabancı yatırımın ev sahibi ülkelerdeki ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir. Ancak ev sahibi ülke, uzun vadeli sermaye akışlarından yararlanmak için yeterli insan sermayesine, ekonomik istikrara ve serbest piyasalara ihtiyaç duymaktadır.

Quazi (2007); "Doğu Asya'da Ekonomik Özgürlük ve Doğrudan Yabancı Yatırım" isimli makalesinde 1995-2000 döneminde yedi Doğu Asya ülkesinden oluşan bir örneklem için yerel yatırım ortamının bir temsilcisi olarak The Heritage Foundation/Wall Street Journal tarafından 1995'ten beri yayınlanan ekonomik özgürlük endeksini kullanarak bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Panel regresyon metodolojilerini kullanan bu çalışma, ekonomik özgürlüğün DYY'nin önemli ve sağlam bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kapuria-Foreman (2007); DYY'nin belirleyicilerini incelemek için gelişmekte olan ülkelerden oluşan bir panel setinde ülkeler arası büyüme regresyonlarını kullanmaktadır. Analiz, doğrudan yabancı yatırımı etkileyen ekonomik faktörlerin yanı sıra kurumsal kalitenin (mülkiyet haklarının uygulanması, yolsuzluk vb.) ve politika yönelim faktörlerinin (açıklık) rolünü de test etmektedir. Bunun yanında yabancı yatırımın ekonomik özgürlük seviyelerindeki değişikliklere tepki verip vermediği değerlendirilmektedir. Ayrıca daha önceki çalışmalarda bulunan önemsiz katsayının ekonomi özgürlüğü verilerindeki toplulaştırma düzeyinin sonucu olup olmadığı test edilmektedir. Son olarak, ekonomik özgürlüğe ilişkin veriler ayrıştırılmakta ve DYY ile ekonomik özgürlüğün bileşenleri arasındaki ilişkiyi yeniden tahmin etmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımın, ekonomi özgürlüğünün belirli bileşenlerindeki artışlarla birlikte pozitif yönde değiştiği tespit edilmiştir.

Amal ve diğerleri, (2009) gelişmekte olan ülkelerde Çok Uluslu Şirketlerden (ÇUŞ) kaynaklanan Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) için ekonomik ve kurumsal faktörlerin önemini değerlendirmiştir. Latin Amerika'daki üç ülke için panel veri modeliyle yapılan tahmin, DYY'nin küreselleşme ve eğitim gibi kurumsal değişkenlerle olduğu kadar kendi menşe ülkelerindeki içe dönük DYY stoklarıyla da pozitif bir korelasyona sahiptir. Ancak ekonomik özgürlük, beklenenin aksine, dışa dönük doğrudan yabancı yatırım stoku ile negatif ilişkilidir.

Meyer ve Sinani (2009); DYY'nin düzenleyicilerini analiz etmek için rekabetçi dinamikler teorisini uygulamıştır. DYY konusundaki ampirik literatürün meta-analizinde türetilen hipotezleri test edilmiştir. Analiz, DYY ile ev sahibi ülkenin gelir, kurumsal çerçeve ve beşeri sermaye açısından gelişmişlik düzeyi arasında eğrisel bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ekonomik özgürlükte küçük bir gelişme veya yolsuzlukta bir azalma DYY hacmini arttırabilmektedir.

Roberts ve Almahmood (2009) ise; çalışmasında ekonomik, uzaklık (mesafe) ve sosyo-politik değişkenleri içeren çekim tipi bir model kullanarak kaynak ülke özelliklerinin Suudi Arabistan'a yönelik DYY akışı üzerindeki etkisini incelemiştir. 1980–2005 döneminde 33 ülkeden oluşan bir panel oluşturmak için yabancı mülkiyeti içeren ve tüm yeni yatırımları listeleyen benzersiz bir veritabanı kullanılmıştır. Sıfır DYY ile birçok ülke yılı gözlemini hesaba katmak için negatif binom regresyon, Tobit regresyon ve Heckman seçim prosedürü kullanılmıştır. Panel tabanlı teknikleri kullanan analizden çıkarılan sonuçlar, havuzlanmış regresyon modellerinden elde edilen sonuçlardan farklıdır. Heckman seçim sonuçları Suudi Arabistan'a yatırım yapma kararını etkileyen çok sayıda faktörün olduğunu ortaya koymaktadır. Yatırım yapan ülkelerin gelişmiş bir iş ortamı ile karakterize edildiğini öne sürdüğü için, ekonomik özgürlük katsayısı çoğu spesifikasyonda pozitif ve anlamlıdır.

Azman-Saini ve diğerleri, (2010) yazısında, 85 ülkeden oluşan bir panelde ekonomik özgürlük, doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve ekonomik büyüme arasındaki sistemik bağlantıyı araştırmıştır. Genelleştirilmiş moment yöntemi tahmin edicisine dayanan ampirik sonuçlar doğrudan yabancı yatırımın tek başına çıktı büyümesi üzerinde doğrudan (pozitif) bir etkisi olmadığını ortaya koymuştur. Bunun yerine, DYY'nin etkisi, ev sahibi ülkelerdeki ekonomik özgürlük düzeyine bağlıdır. Yazarlara göre bu durum ülkelerin çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ'ler) varlığından ziyade daha fazla ekonomik faaliyet özgürlüğünü teşvik ettiği anlamına gelmektedir.

Nasir ve Hassan (2011); çalışmasında sabit etkili panel veri analizi kullanarak, 1995-2008 dönemi için Güney Asya ülkelerinde doğrudan yabancı yatırım çekmede ekonomik özgürlük, pazar büyüklüğü ve döviz kurlarının rolünü ampirik olarak incelemiştir. Sonuçlar, Güney Asya ülkelerinde ekonomik özgürlük ile doğrudan yabancı yatırım girişleri arasında önemli bir pozitif ilişkinin varlığını açıkça göstermektedir. Reel efektif döviz kuru ile DYY arasında negatif bir ilişki olması, ev sahibi ülkenin para birimindeki değer kaybının o ülkeye DYY girişini olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle para politikası, ev sahibi ülkelerin para birimlerinde istikrar sağlamaya odaklanmalıdır. Çalışmada kurulan model DYY'deki toplam varyasyonun yaklaşık yüzde 90'ını açıklamaktadır. Yazarlar Güney Asya ülkelerinin ekonomik özgürlük düzeyini iyileştiren politikalar tasarlamak için ortak çaba göstermeleri gerektiği sonucuna varmaktadır. Diğer bir deyişle, daha fazla yatırım dostu ortam için ticari açıklık, etkin para ve maliye politikaları ve yolsuzluktan uzak kalmaları sağlanmalıdır. Bu politikalar Güney Asya ülkelerinde daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmeye yardımcı olabilmektedir.

Sambharya ve Rasheed (2015); ev sahibi ülkelerdeki ekonomik ve siyasi özgürlüğün çeşitli boyutlarının 1995-2000 döneminde doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişleri üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Örnek 95 ülkeden oluşmuştur. Örnek boylamsal veya panel niteliktedir. Sonuçlara göre; daha iyi ekonomik yönetim (para politikası, mali yük ve bankacılık ve finans), ekonomiye daha az devlet müdahalesi (güçlü

mülkiyet hakları, daha az düzenleme, kayıt dışı piyasaların düşük yaygınlığı ve daha az yolsuzluk), ücret ve fiyat kontrolleri ve daha yüksek siyasi özgürlük seviyeleri daha yüksek DYY girişlerine yol açmaktadır. Ampirik bulgular, hükümetlerin ulusal ekonomilerde oynadığı rolün DYY kararları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Politika açısından bakıldığında, sonuçlar DYY çekmek için hükümetlerin ülkelerinin kurumsal ortamlarını iyileştirmeleri gerekeceğini ima etmektedir. Daha spesifik olarak, ekonomik ve politik özgürlüklerin seviyelerinin iyileştirilmesi DYY akışını büyük ölçüde kolaylaştırabilmektedir.

Zghidi ve diğerleri, (2016) dört Kuzey Afrika ülkesinden (Tunus, Fas, Cezayir ve Mısır) oluşan bir panelde, 1980'den 2013'e kadar 5 yıllık bir süre boyunca doğrudan yabancı yatırım (DYY), ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel etkileşimleri incelemiştir. Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM), yönteminin uygulandığı panel veri analizinde, DYY ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir bağlantı olduğuna dair güçlü kanıtlar bulunmuştur. Ayrıca, ekonomik özgürlüğün DYY'nin tamamlayıcısı olarak çalıştığını ve DYY'nin etkisinin ekonomik özgürlük değişkeninin varlığında daha belirgin olduğu bulunmuştur. Bu sonuç daha fazla ekonomik faaliyet özgürlüğünü destekleyen ülkelerin çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ'ler) varlığından daha fazla yararlandığı anlamına gelmektedir.

Yatırımcıların ana ülkeleri dikkate alınarak ana taban perspektifini genişleten çalışmada Zhang ve diğerleri, (2017); ekonomik özgürlüğün (EF) gelişmekte olan piyasa işletmelerinin gelişmiş ülkelerdeki DYY yatırımları üzerindeki etkisini incelemiştir. 1985–2011 döneminde on ana yükselen piyasa için 5.174 sınır ötesi satın alma anlaşmasından oluşan geniş bir veri setini kullanmıştır. Sonuç olarak anlaşmanın tamamlanma olasılığının, alıcı ülkelerin EF seviyeleri ile pozitif olarak ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ana şirketlerinin ülkelerinin EF'sinin DYY çeken ülkeler üzerinde ikame etkisi vardır. Hedeflenen ülkeler ile yatırım yapan ana şirketlerin ülkeleri arasındaki EF farkı, anlaşmanın tamamlanmasını olumsuz etkilemektedir. Bu bulguların, önemli teorik çıkarımları olduğu kadar, doğrudan yabancı yatırımda aktif olan GOÜ'lerin yöneticileri ve politika yapımcıları için de pratik çıkarımları vardır. Zhang ve He (2014) başka bir çalışmada kurumsal teoriyi genişleterek ekonomik milliyetçiliği modele dahil etmiştir. Ekonomik milliyetçiliğin dinamik bir doğası olduğunu ve korumacılık ile liberalizm arasındaki etkileşimi gördüğünü öne sürmüşlerdir. 1985–2010 yılları arasında Çin'de ilan edilen 7275 sınır ötesi satın alma anlaşmasını içeren bir veri setini kullanan çalışma, bir satın alma faaliyetinin temel endüstrileri veya devlete ait işletmeleri hedeflediğinde ulusal ekonomik güvenlik endişeleri nedeniyle tamamlanma olasılığının daha düşük olduğunu belirlemiştir. DYY olarak teknoloji ve sermaye getirildiğinde veya düşük performans gösteren firmaların yeniden yapılandırılmasına yardımcı olduğunda veya DYY Çin ile iyi dış ilişkilere sahip bir ülkeden geldiğinde, satın alınan güvenli ve yararlı olduğu kabul edilmiştir.

Kazemi ve Azman-Saini (2017) çalışmada ekonomik özgürlük ve demokrasinin doğrudan yabancı yatırım (FDI) girişlerini çekmede eş zamanlı olarak oynadığı rolü incelemektedir. Bu ilişkiyi araştırmak için 1981-2010 dönemini kapsayan 87 ülke örneğinden alınan veriler kullanılmıştır. Ana bulgu, ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Ancak sonuçlar, demokrasinin DYY'yi çekmede önemli bir rolü olmadığını göstermektedir.

Imtiaz ve Bashir (2017) ise; panel veri tekniklerini uygulayarak 1995'ten 2014'e dönemi için Güney Asya'da diğer makroekonomik değişkenlerle birlikte yerel yatırım ortamının (Miras Vakfı ekonomik özgürlük endeksi ile ölçülen) DYY çekmedeki rolünü analiz etmiştir. Sonuçlar, genel ekonomik özgürlüğün DYY'nin önemli bir belirleyicisi olduğunu ortaya koymuştur. Ekonomik özgürlüğün ayrıştırılmış analizi, yalnızca mali ve ticari özgürlüğün DYY üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle yazarlar Güney Asya Ülkelerinde daha fazla yabancı sermaye çekmek için yerli yatırım ortamının iyileştirilmesini tavsiye etmiştir.

Sofuoglu ve diğeri, (2019) çalışmasında; ekonomik özgürlük ile doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Bu kapsamda çalışmada en cazip doğrudan yabancı yatırım ülkeleri (ABD, Hong Kong, Çin, İrlanda, Hollanda, İsviçre, Singapur, Brezilya, Kanada ve Hindistan) araştırılmıştır. Çalışma 1995-2015 dönemini kapsamakta olup, değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pedroni eşbütünleşme testi, panel FMOLS ve panel DOLS yöntemleri kullanılmıştır. Analiz bulgularına göre, ekonomik özgürlük ile doğrudan yabancı yatırım arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Ayrıca hem panel FMOLS hem de DOLS sonuçları, ekonomik özgürlüğün uzun vadede doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Economou (2019) 1996-2017 dönemi için dört Güney Avrupa ekonomisinde (Yunanistan; İtalya, Portekiz; İspanya) ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkisinin yanı sıra birkaç geleneksel doğrudan yabancı yatırım (DYY) belirleyicisinin etkisini incelemiştir. Ampirik sonuçlar, pazar büyüklüğünün ve brüt sermaye oluşumunun olumlu bir etkisinin yanı sıra birim işgücü maliyetlerinin olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir. Ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde sürekli olarak olumlu bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bireysel ekonomik özgürlük bileşenlerinin etkisi test edilirken, mülkiyet haklarının, hükümet bütünlüğünün, parasal özgürlüğün ve finansal özgürlüğün korunmasının DYY üzerinde güçlü bir pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Makale, Euro Bölgesi krizinin DYY üzerindeki etkisini daha fazla araştırmakta ve krizin dışında daha belirgin olan kriz içinde ve dışında asimetrik bir ekonomik özgürlük etkisini belgelemiştir. Bulgular, özellikle ekonomik krizler sırasında DYY girişlerini çekmek için politika yapımcıların odaklanması gereken kurumsal faktörleri göstermiştir. Özellikle kriz zamanlarında, pazar büyüklüğü ve yerel yatırımlar kolayca değiştirilemediği için, politika yapımcılar ekonomik özgürlükle ilişkili kurumsal faktörlerin iyileştirmelidir. Araştırmaya göre bu politika DYY'yi çekmek için makul bir eylem planı ve kilit bir önceliktir.

Fraser Enstitüsü ve Miras Vakfı'ndan türetilen endeksleri kullanan Ghazalian ve Amponsem (2019) Ekonomik Özgürlük (EF) ve Kurumların Kalitesini (QI) yansıtan alt bileşenlerinin DYY girişleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Ampirik analizde farklı ekonometrik yöntemler ve ampirik özellikler kullanılmıştır. Sonuçlar, EF'nin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki olumlu etkilerinin altını çizmiştir. EF alt bileşenlerinde hukukun üstünlüğü, piyasa açıklığı ve daha az kısıtlayıcı düzenleyici ortam, doğrudan yabancı yatırımları teşvik eden başlıca kurumsal faktörler olarak öne çıkmıştır. Ayrıca, EF alt bileşenlerinin doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerindeki etkilerinin, ev sahibi ülkelerin ekonomik özellikleri ve jeopolitik bölgeler arasında farklılıklar gösterdiğine dair ampirik kanıtlar bulunmuştur. Sonuçlar, hükümetlerin doğrudan yabancı yatırım girişlerini artırmak için ev sahibi ülkelerin ekonomik ve jeo-ekonomik özelliklerine göre uyarlanması gereken EF iyileştirme politikaları izlemesi gerektiğini göstermiştir.

Karagöz ve Yaşar (2020) ise ekonomik özgürlüklerin ve alt bileşenlerinin doğrudan yabancı yatırım girişlerine etkisini incelemiştir. 125 ülke için yapılan araştırma sonucuna göre; Ekonomik özgürlük puanı, hükümet bütünlüğü, kamu harcamaları, yatırım özgürlüğü ve GSYİH DYY'yi pozitif yönde etkilerken, mülkiyet hakları, vergi yükü ve iş özgürlüğü ise DYY'yi negatif etkilemektedir.

Çiftçi ve Durusu-Çiftçi (2021) ise 1995-2019 yılları arasında en çok DYY çeken ülkeler için ekonomik özgürlük, doğrudan yabancı yatırım (DYY) ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini araştırmıştır. Analizde Konya'nın (2006) panel Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Bulgular, ekonomik özgürlük, DYY ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi için zayıf kanıtlar sunmuştur. Ayrıca, özgürlük endeksinin alt bileşenlerini kullanarak, serbestliğe karşı DYY, özgürlüğe karşı büyüme ve DYY'ye karşı büyüme için nedensellik testleri yapılmıştır. Bu değişkenler arasında çok fazla nedensellik bağlantısı ortaya çıkmıştır. Böylece nedenselliğin yönünün ülke ve ekonomik özgürlük göstergesine özgü olduğu sonucuna varılmıştır.

Genel olarak literatür incelendiğinde ekonomik özgürlük ile DYY arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların ev sahibi ülkenin ekonomik istikrarının, kurumların kalitesinin ve yabancı yatırım için genel ortamın DYY'yi çekmede önemli olduğunu göstermiştir. Ancak tersine ekonomik özgürlüğün dışa dönük doğrudan yabancı yatırım stoku ile negatif ilişkili olduğu çalışmalarda mevcuttur.

5. Veri ve Metodoloji

The Heritage Foundation tarafından dünya ülkelerindeki ekonomik özgürlük derecesini ölçmek için 1995 yılında oluşturulan bir endeks olan ekonomik özgürlük endeksi bağımsız değişken olarak kullanılmaktadır. Ekonomik özgürlük endeksi Heritage Foundation'ın resmi sayfasından, doğrudan yabancı yatırımlar ise UNCTAD'dan alınmıştır. Doğrudan yabancı yatırım, yatırımcının ekonomisinden farklı bir ekonomide faaliyet gösteren bir işletmede kalıcı bir yönetim hissesi (oylama hissesinin yüzde 10'u veya daha fazlası) elde etmek için net yatırım girişidir. Ödemeler dengesinde gösterildiği gibi öz sermaye, kazançların yeniden yatırılması, diğer uzun vadeli sermaye ve kısa vadeli sermayenin toplamıdır. Bu veri, ilgili ekonomide yabancı yatırımcılardan net girişleri gösterir ve GSYİH'ya bölünmektedir. Çalışmanın dönemi 1995-2020 olup yıllık veriler kullanılmıştır. Doğrudan yabancı yatırım serilerinin logaritması alınarak analize dahil edilmiştir.

Çalışmada yer alan ülkelerin herhangi biri için ülkede oluşabilecek bir şokun diğer ülkeleri de etkileyebileceği durumu seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığı sorunu olarak ifade edilmektedir (Koçbulut ve Altıntaş, 2016, s.152). Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunu olmadığı için değişkenlerin durağanlıkları Levin-Lin-Chu, Harris-Tzavalis ve Breitung birim kök testleriyle araştırılmıştır. Değişkenlerin arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı Kao ve Pedroni eşbütünlük testleriyle araştırılmıştır. Bu yöntemin temel varsayımların birisi değişkenlerden en az birisinin durağan olmamasıdır. Değişkenlere ilişkin eşbütünlük modeli aşağıda gibidir:

$$FDI_{it} = \beta_0 + \beta_1 EF_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Formülde FDI ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımları, EF ülkelerin ekonomik özgürlük endeksini, ε ise hata terimini ifade etmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün belirlenmesi için yapılan katsayı tahminci modeli için önce Swamy homojenlik testi ile homojenite durumuna bakılmıştır. Panel heterojen olduğu için MGE ve DOLS-MG tahmincileri kullanılmıştır.

$$FDI_{it} = \alpha_i dt + \beta_i EF_{it} + \varepsilon_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (2)$$

Eşitlikte dt , $n \times 1$ boyutlu gözlemlenebilir ortak etkileri, $INDEX_{it}$ ise, $k \times 1$ boyutlu gözlemlenen bireysel spesifik regresör vektörüdür (Buyuran ve Şit, 2021, s.301).

6. Bulgular

Çalışmanın bu kısmında değişkenlerin analiz sonuçları verilerek yorumlanacaktır.

Tablo 1. Değişkenlere Ait İstatistik Değerler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maximum
EF	104	0.5889615	0.0544663	0.473	0.683
FDI	104	1.737412	1.133444	-2.58442	4.08954

Ekonomik özgürlük endeksi değişkenine bakıldığında; ülkelerin ekonomik özgürlükleri %47 ile %68 arasında değişiklik göstermektedir. Endeks 100'e yaklaştıkça ülkenin dünya piyasalarında daha rekabet edebilir olduğu söylenebilir. Ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımın bazı dönemlerde azaldığı da görülmektedir.

Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı sorununun tespiti için uygulanan yatay kesit bağımlılığı test sonucu Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	Panel	FDI	EF
CD-Test	-0.638	-0.63	3.97
Olasılık Değeri	0.5236	0.532	0.000

Tablo 2’de görüldüğü üzere olasılık değerinin %5’in üzerinde olması panel geneli değişkenler arası yatay kesit bağımlılığı sorunu olmadığını göstermektedir. Değişken bazlı bakıldığında ise doğrudan yabancı yatırımlar değişkeni yatay kesit bağımlılığı sorunu barındırmaz iken ekonomik özgürlük endeksinde yatay kesit bağımlılığı sorunu vardır. Ancak panel geneli yatay kesit bağımlılığı sorunu olmadığı için analize birinci kuşak testlerle devam edilecektir.

Değişkenlerin durağanlığının araştırılması için Levin-Lin-Chu, Harris-Tzavalis ve Breitung birim kök testleri uygulanmıştır ve analiz sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3. Birim Kök Testleri Sonuçları

	Levin-Lin-Chu		Harris-Tzavalis		Breitung	
	Stat.	P-Value	Stat.	P-Value	Stat.	P-Value
EF	-3.1863	0.2319	0.8516	0.2594	-0.9631	0.1677
FDI	-4.5415	0.0108	0.6660	0.0001	-2.8696	0.0021

Critical Values: -2.460 (1%); -2.180 (5%); -2.040 (10%)

Her üç birim kök testine göre de doğrudan yabancı yatırım değişkeni düzeyde durağan iken ekonomik özgürlük endeksi değişkeni düzeyde durağan değildir, yani birim kök taşımaktadır.

Değişkenlerin eğim katsayılarının homojenite durumu Swamy tarafından geliştirilen S testiyle ölçülmüştür.

Tablo 4. Swamy S Homojenite Testi

	Ki-Kare Değeri	Olasılık	Sonuç
Model (Bağ. Değ.: FDI)	74.52	0.0000	Parametreler heterojendir.

Swamy S homojenite testinde olasılık değerinin %5’in altında olması EF değişkeninde olabilecek bir değişimin FDI değişkeni üzerindeki etkisinin farklılık gösterebileceğini yani modelin heterojen olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Eşbütünleşme Test Sonuçları

Pedroni Eşbütünleşme Testi		
Model (Bağ. Değ.: FDI)	Statistic	p-value
Modified Phillips-Perron t	-1.4100	0.0793 *
Phillips-Perron t	-2.6057	0.0046***
Augmented Dickey-Fuller t	-2.7730	0.0028***
Kao Eşbütünleşme Testi		
Modified Dickey-Fuller t	-1.9159	0.0277 **
Dickey-Fuller t	-2.1593	0.0154 **
Augmented Dickey-Fuller t	-1.5197	0.0643 *
Unadjusted modified Dickey-Fuller t	-3.5861	0.0002 ***
Unadjusted Dickey-Fuller t	-2.7588	0.0029 ***

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Kao ve Pedroni eşbütünleşme testlerinde Barlet Kernel metodundan yararlanılmıştır. Gecikme uzunluğu için Newey-West t yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 5’e bakıldığında olasılık değerlerinin %1’in altında olması değişkenler arasında uzun vadede eşbütünleşik ilişki olduğunu göstermektedir. Yani uzun vadede ülkelere yapılan yabancı yatırım tutarı ülkelerin ekonomik özgürlük endeksi ile ilişkilidir.

Bu etkinin yönünün belirlenmesi için uygulanan katsayı tahminci test sonuçları Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. Katsayı Tahminci Sonuçları

Bağımsız Değişken: EF	Bağımlı Değ: FDI	MGE		DOLS-MG	
		Katsayı	Olasılık	Beta	İstatistik
	Panel	-2.336365	0.632	-9.914	-3.356***
	Mexico	0.590157	0.856	-13.26	-3.639***
	Indonesia	5.552778	0.363	-12.04	-2.062**
	Nigeria	-16.60324	0.000 ***	-9.165	-0.2619
	Turkey	1.114847	0.793	-5.192	-0.7505

*** ve ** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir.

MGE Katsayı tahminci sonuçlarına göre panel genelinde ekonomik özgürlük endeksinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde etkili olmadığı görülmektedir. Ülke bazlı bakıldığında ise sadece Nijerya'da ekonomik özgürlük endeksinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani Nijerya'da ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik değişimin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde 16,6'lık bir azalışa neden olduğu görülmektedir.

DOLS MG Tahminci sonuçlarına göre ise; panel genelinde ekonomik özgürlük endeksinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde güçlü bir etkisinin olduğu görülmektedir. Yani ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik değişimin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde 9,9'luk bir azalışa neden olduğu görülmektedir. Ülke bazlı değerlendirildiğinde ise, ekonomik özgürlük endeksinin ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar üzerine Meksika'da %1 anlamlılık düzeyinde, Endonezya'da ise %5 anlamlılık düzeyinde etkili olduğu görülmektedir. Ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik değişimin Meksika'da 13,2'lik, Endonezya'da ise % 12'lik azalışa neden olduğu görülmektedir.

7. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmanın amacı Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye'nin yer aldığı MINT Ülkelerinde ekonomik özgürlük endeksinin ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırım üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu amaçla yapılan ekonometrik analiz sonucunda seriler arasında yatay kesit bağımlılığı sorunu olmadığı ve heterojen olduğu tespit edilmiştir. Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri sonucunda uzun vadede ülkelere yapılan yabancı yatırım tutarı ülkelerin ekonomik özgürlük endeksi ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır.

Eşbütünleşme ilişkisinin belirlenmesinden sonra ilişkinin yönünü tespit etmek amacıyla MGE ve DOLS MG tahmincileri ile analize devam edilmiştir. Önceki literatürün bulgularının aksine DOLS MG tahmincisine göre; ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik değişimin doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde 9,9'luk bir azalışa neden olduğu tespit edilmiştir. Ülke bazlı sonuçlar ise ekonomik özgürlük endeksindeki 1 birimlik artışın Meksika'da 13,2'lik, Endonezya'da ise %12'lik azalışa neden olduğunu göstermektedir. Sonuçlar Amal ve diğerleri (2010) ile Sayari ve diğerleri (2018) çalışmalarına benzerlik göstermektedir.

MINT ekonomileri için iki değişken arasında negatif ilişki olmasının sebebi muhtemelen, ev sahibi ekonomiye yönelik DYY girişlerinin türünden kaynaklanmaktadır. Amal ve diğerleri (2010) belirttiği gibi bu ülkelerin makroekonomik özelliklerin MINT ekonomilerine yönelik doğrudan yabancı yatırımlar için ekonomik özgürlüğün alt bileşenleri ile ilgili olmadığına işaret etmektedir. Ayrıca, ekonomik özgürlük endeksinin DYY üzerindeki olumsuz etkisi genel örnekleme marjinal olarak önemli olmakla birlikte, MINT ülkeleri için anlamlılık düzeyi %1 düzeyine sızamaktadır.

Bu sonuç, Sayari ve diğerleri, 2018'in belirttiği gibi DYY'nin ev sahibi ülkelerdeki ticari kuruluşlar ve kurumlarla yeterli bağlantılara sahip olmayabileceğini ve bu nedenle DYY'nin mülkiyetin korunmasına, yasal sistemin iyileştirilmesine ve gönüllü mübadeleye

fazla bir şey katmadığını göstermektedir. Bunun yanında küresel makro-ekonomik ve stratejik mülhazalar nedeniyle son on yılda DYY akışındaki ve belirleyicilerindeki değişen eğilimlerden kaynaklanmış olabilir.

Ekonomik özgürlük endeksinin bu olumsuz etkisi henüz tam olarak anlaşılmadığından bu negatif etkinin sebebi gelecekte endeksin alt bileşenleri ile yapılacak çalışmalarla ölçülebilir. Bu çalışmanın da Amal ve diğerleri, 2010 çalışmalarına benzer şekilde belirtilmesi gereken bazı sınırlılıkları vardır. İlk olarak, DYY'nin menşee ülkesindeki unsurların süreci nasıl etkilemiş olabileceği dikkate alınmadan, yalnızca ev sahibi piyasaya özgü belirleyicilere yaklaşmıştır. Kurumsal değişkenlerin uzun vadede DYY'yi etkilediğine inanılması ve veri eksikliğinin uzun bir tarihi dizinin çizilmesine izin vermemesi diğer bir sınırdır.

Kaynakça

- Amal, M., Tomio, B. T., & Raboch, H. (2010). Determinants of foreign direct investment in Latin America. *GCG: Revista de globalización, competitividad y gobernabilidad*, 4(3), 116-133.
- Azman-Saini, WNW, Baharumshah, AZ, & Law, SH (2010). Doğrudan yabancı yatırım, ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme: Uluslararası kanıtlar. *Ekonomik Modelleme*, 27(5), 1079-1089.
- Bengoa, M., & Sanchez-Robles, B. (2003). Foreign direct investment, economic freedom and growth: new evidence from Latin America. *European journal of political economy*, 19(3), 529-545.
- Buyuran, B., & Şit, A. (2021). Entelektüel Sermayenin Firma Performansına Etkileri: Bist'te Faaliyet Gösteren Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme Sektörü Firmaları Üzerine Etkisi. *Ekonomi, İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 296-308.
- Çiftçi, C., & Durusu-Çiftçi, D. (2021). Economic freedom, foreign direct investment, and economic growth: The role of sub-components of freedom. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 1-22.
- Economou, F. (2019). Economic freedom and asymmetric crisis effects on FDI inflows: The case of four South European economies. *Research in International Business and Finance*, 49, 114-126.
- Fraser Institute, (2022). The index measures the degree of economic freedom, Retrieved From: <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/approach>
- Ghazalian, P. L., & Amponsem, F. (2019). The effects of economic freedom on FDI inflows: an empirical analysis. *Applied Economics*, 51(11), 1111-1132.
- Heritage (2022). About The Economic Freedom Index. Retrieved From: <https://www.heritage.org/index/about>
- Imtiaz, S., & Bashir, M. F. (2017). Economic freedom and foreign direct investment in South Asian countries. *Theoretical ; Applied Economics*, 24(2).
- Jorgenson, D.W. (1963). Capital Theory and Investment Behaviour. *American Economic Review*, 53(2). 247-59.
- Kapuria-Foreman, V. (2007). Economic freedom and foreign direct investment in developing countries. *The Journal of Developing Areas*, 143-154.
- Karagöz, E., & YAŞAR, E. (2020). Ekonomik Özgürlüklerin Doğrudan Yabancı Yatırımlara Etkisi: 125 Ülkeden Elde Edilen Bulgular. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 39-50.
- Kazemi, M., & Azman-Saini, W. N. W. (2017). Foreign direct investment, economic freedom and democracy. *International Journal of Economics & Management*, 11(1).
- Meyer, K. E., & Sinani, E. (2009). When and where does foreign direct investment generate positive spillovers? A meta-analysis. *Journal of international business studies*, 40(7), 1075-1094.
- Nasir, Z. M., & Hassan, A. (2011). Economic freedom, exchange rates stability and FDI in South Asia. *The Pakistan Development Review*, 423-432.
- Quazi, R. (2007). Economic freedom and foreign direct investment in East Asia. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 12(3), 329-344.
- Roberts, B. M., & Almahmood, A. (2009). Source country characteristics and the inflow of foreign direct investment into Saudi Arabia. *World Economy*, 32(12), 1730-1746.

- Sambharya, R. B., & Rasheed, A. A. (2015). Does economic freedom in host countries lead to increased foreign direct investment?. *Competitiveness Review*.
- Sayari, N., Sari, R., & Hammoudeh, S. (2018). The impact of value added components of GDP and FDI on economic freedom in Europe. *Economic Systems*, 42(2), 282-294.
- Sofuoglu, E., Kizilkaya, O., & Uysal, D. (2019). Ekonomik özgürlükler ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki: Panel eşbütünleşme analizi. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), 341-356.
- Tobin, J. (1969). A General Equilibrium Approach to Monetary Theory, *Journal of Money, Credit, and Banking*, 1(1), 15-29.
- Zghidi, N., Mohamed Sghaier, I., & Abida, Z. (2016). Does economic freedom enhance the impact of foreign direct investment on economic growth in North African countries? A panel data analysis. *African Development Review*, 28(1), 64-74.
- Zhang, J., & He, X. (2014). Economic nationalism and foreign acquisition completion: The case of China. *International Business Review*, 23(1), 212-227.
- Zhang, J., He, X., & Van Gorp, D. M. (2017). Economic freedom and cross-border acquisitions from emerging markets into developed economies. *Thunderbird international business review*, 59(3), 313-331.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Mustafa ŞİT (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Mustafa ŞİT (100%)

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarında Yeni Bir Yön Olarak Reshoring

Suat AKSOY¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, suataksoy1611@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6772-6768

Öz: Bu çalışma son yıllarda bir firma stratejisi olarak giderek önem kazandığı ve yaygınlaştığı görülen reshoring (üretim yerinin yeniden konumlandırılması) konusuna odaklanır. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı dünya ölçeğinde reshoring meselesini analiz etmek ve böylece sermayenin yeni dönemde yatırım yeri tercihinin dair taleplerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bu noktada ilk olarak teorik açıdan reshoring konusunun nerede durduğu tartışılmıştır. Yeni bir hareket olgu olan reshoring için Dunning'in eklektik paradigma yaklaşımının mevcut teoriler arasında yol gösterici niteliğe sahip en uygun ve kapsamlı çalışma olduğu görülmüştür. İkinci olarak, reshoring faaliyetlerinin kaydedildiği bir veri tabanı olmadığı için farklı ülkelerde konuyla ilgili yapılan farklı ampirik çalışmalar incelenmiş ve firmaların reshoring yapma motivasyonları ortaya konulmuştur. Reshoring yapan firmaların beyanlarına göre reshoring kararına götüren motivasyonlar çekici ve itici faktörler olarak ikiye ayrılabilir. Çekici faktörler ana ülkede (veya yakın coğrafyada) görülen olumlu koşullardan oluşurken, itici faktörler ise zaman içinde offshoring ülkesinde yaşanan olumsuzlardan oluşur. Başta Endüstri 4.0 teknolojilerinin etkilerinden otomasyon/robotizasyon ve dijitalleşme olmak üzere, nitelikli işgücünün varlığı, gelişmiş altyapı, yüksek verimlilik, üretim yeri (made in) etkisi gibi faktörler firmalar için ana ülkedeki (veya yakınındaki) çekici faktörlerdir. Bununla beraber kalite ile ilgili yaşanan sorunlar, nakliye, teslimat, envanter gibi mesafe ile ilgili konular, imaj kaybı, yükselen ücretler, fikri mülkiyet riski, politik istikrarsızlık, kur riski gibi offshoring ülkesine özgü konular olumsuz faktörler sıralamasında önemli olarak belirtilmiştir. Sonuçta, elde edilen ampirik kanıtlara dayanarak çok çeşitli reshoring motivasyonlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reshoring, Offshoring, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Endüstri 4.0, Eklektik Paradigma.

Jel Kodları: F21, F23, F60, L22, O33

Reshoring As A New Direction In Foreign Direct Investments

Abstract: This study focuses on reshoring and it has become increasingly important and widespread as a company strategy in recent years. In this regard, the main purpose of the study is to analyze the reshoring issue on a world scale. Thus, the new demands of companies regarding investment location preference will be better understood. At this point, firstly, where the reshoring phenomenon stands from a theoretical perspective was discussed. For reshoring, a new movement phenomenon, Dunning's eclectic paradigm approach has been found to be the most suitable study among existing theories. Secondly, since there is no database recording reshoring activities, different empirical studies on the subject in different countries were examined and the motivations of companies for reshoring were revealed. According to the statements of reshoring companies, the motivations that lead to the reshoring decision can be divided into two as pull and push factors. While pull factors consist of the positive conditions seen in the home country (or in the nearby geography), push factors consist of the negative conditions experienced in the offshoring countries over time. The factors such as Industry 4.0 technologies (automation, robotization, digitalization), the presence of a qualified workforce and developed infrastructure, high productivity, and the made-in effect were attractive factors for companies. On the other hand, issues related to quality, distance-related issues such as transportation, delivery, inventory; concern about deterioration of own brand/image; rising wages; intellectual property risk; political instability; currency risk;

Atıf: Aksoy S. (2023). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarında Yeni Bir Yön Olarak Reshoring. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 440-471. <https://doi.org/10.30586/pek.1324> 551

Geliş Tarihi: 08.07.2023
Kabul Tarihi: 23.11.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

etc. were most important ones in the list of negative (push) factors. As a result, a wide range of reshoring motivations has been reached based on the empirical evidence obtained.

Keywords: Reshoring, Offshoring, Foreign Direct Investments, Industry 4.0, Eclectic Paradigm.

Jel Codes: F21, F23, F60, L22, O33

1. Giriş

Uluslararasılaşan sermayenin ülke içindeki üretim faaliyetlerini kendi ülkesinin dışında bir ülkeye kaydırması 1970'lerin sonlarından itibaren (ve özellikle 1990'lardan sonra hızlanarak) firmalar için temel bir strateji haline geldi. Offshoring olarak kavramsallaştırılan bu eğilimde firmaların üretim faaliyetlerinin bir kısmını ya da tamamını hem daha düşük maliyetle üretim yapabilecekleri hem de büyüyen bir iç pazara sahip gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) kaydardıkları görülür. Ancak 2010'lu yılların başından itibaren belli başlı alanlarda ulusötesi şirketlerin offshoring stratejilerinde tersine bir eğilim görülmektedir. Bu yeni harekette firmalar üretimlerini geçmişte offshoring yaptıkları ülkeden ana ülkesine ya da ana ülkeye yakın bir coğrafyaya geri götürmektedir. Reshoring olarak adlandırılan bu hareket firmanın geçmişteki offshoring kararı sonrası gerçekleşen yeni bir yer değişikliğini belirtir.

Bu çalışmada son yıllarda bir firma stratejisi olarak giderek önem kazandığı ve yaygınlaştığı görülen reshoring konusu kavramsal düzeyde ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı dünya ölçeğinde değişen piyasa şartlarını göz önüne alarak reshoring meselesini analiz etmek ve böylece sermayenin yeni dönemde yatırım yeri tercihine dair taleplerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Diğer yandan, dünyada reshoring faaliyetlerinin kaydedildiği bir veri tabanı olmadığı için farklı ülkelerde konuyla ilgili yapılan farklı çalışmalar detaylıca incelenmiş ve firmaların reshoring yapma motivasyonları ortaya konulmuştur.

Reshoring konusunda özellikle E4.0: Akıllı Üretim-Dijital Ekonomi (E4.0) dönemine özgü gelişmiş otomasyon/robotizasyon sisteminin etkileri öne çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle, yeni dönemde işgücü maliyetine dayalı rekabet daha az belirleyici olurken, üretim süreçlerini otomatikleştirmeye dayalı rekabet daha çok belirleyici hale geldiği görülür. Dolayısıyla, E4.0 döneminde yeniden şekillenen üretim organizasyonu ve bu etkinin firmalara dünya ekonomisi ile çeşitli biçimde yeni entegre olma yolları sunması küresel ölçekte DYSY hareketlerini değişime zorlamaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmada firmaların küresel ölçekte üretim yeri kararını (manufacturing location decisions) belirleyen etkenlerin yeni dönemde neler olduğu da araştırılmıştır.

Diğer yandan reshoring kararı firmaların değişen piyasa ve rekabet şartlarına karşı gösterdiği bir tepki olarak doğmuş olmasına rağmen küreselleşme karşıtları tarafından benimsenmiş ve bir araç olarak kullanılabilir. Bunlar arasında özellikle 2008 sonrası başlayan ve Trump dönemi ABD politikaları ile iyice hızlanan dış ticarete korumacılık akımı, Çin'in karşı hamlesi, Brexit ile İngiltere'nin AB'den ayrılması önemli örnek olaylardır. Ayrıca Covid-19 öncesinde başlayan bu yeni korumacılık eğilimi, pandemide yaşanan tedarikle ilgili kaygılarla birleşince birçok farklı ülkenin gündemine daha kolay girmiştir. Bunlar firma dışı faktörlerdir ve yeni korumacılık eğilimi olarak reshoring konusunun politik ayağını oluşturur. Başka bir etki ise, reshoring olayının en sık görüldüğü GÜ'lerin Sanayi Devrimi'nden günümüze ilk kez sanayideki üstünlüklerini sanayileşme sürecine geç dahil olan GOÜ'lere karşı kaybediyor olmalarıyla ilgilidir. Çünkü bu ülkeler ulusal rekabet güçlerini tekrardan kazanabilmelerinde geçmişte offshoring yapan firmaları ülkeye geri getirebilmek önem kazanmakta ve bu açıdan reshoring önemli bir araç olarak görülmektedir. Bu noktada E4.0'ın sunduğu teknik koşullar bu yer değiştirmeyi imkanı hale getirebilmesi bakımından önemlidir.

Dolayısıyla GÜ'lerin sanayideki üstünlüklerini kaybetme tehdidiyle karşı karşıya kalmaları hem E4.0'ın hem de reshoring'in politik açıdan önemini göstermektedir.

Teorik açıdan yeni ve gelişen bir hareket olan reshoring konusunun nerede durduğu bu çalışmada tartışılmıştır. Bunun için Dunning'in eklektik paradigma yaklaşımı doğrudan yabancı sermaye yatırım teorileri içinde bir yol gösterici niteliğe sahiptir. İçinde bulunduğumuz dönemin değişen piyasa ve rekabet şartları ve dönüşen üretim organizasyonu, geçmişte offshoring yapan firmaların gittikleri bölgedeki toplam sahip olma maliyetlerini, kendi ülkesiyle karşılaştırmalı olarak yeniden hesaplamalarına neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle, Dunning'in bahsettiği konumsal avantajlarda bir değişim söz konusudur. Çünkü reshoring, offshoring olgusunun tersi bir hareket olmakla birlikte ikisinde de firmalar kendi çıkarlarını maksimize etmek için genelde karşılaştırmalı üstünlüğe denk gelen konum avantajlarını en iyi şekilde kullanmak istemektedirler. Bu nedenle reshoring olgusunu anlamak için daha önce offshoring ile ilgili de önemli yol haritası sunan Dunning'in çalışması başlangıç noktası olarak alınmıştır.

Tüm bunlar da üretim alanına ve üretim yeri tercihinin dair yeni bir analizi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, firmaların uluslararasılaşma motivasyonları ve uluslararasılaşmalarında önemli bir araç olan DYSY kararları üzerine odaklanan bu çalışmanın ikinci bölümünde DYSY'lerin tanımı ve önemi ve DYSY konusuna ilişkin teoriler ele alınacaktır. Teoriler arasında Dunning'in eklektik paradigma yaklaşımı detaylı analiz edilecektir. Üçüncü bölümde, firmaların ulus ötesi doğrudan yatırımlarında lokasyon tercihlerini değişmesinde önemli bir etki gücüne sahip olan E4.0 konusu yer alır. Bu bölümde yapılan tartışmada E4.0 teknik bir olgu olmanın ötesinde bir bakışla onun ortaya çıkış koşulları tartışılacaktır. Özellikle sanayideki üstünlüğü ele geçirmek için erken ve geç sanayileşen ülkeler arasında yaşanan rekabetin nasıl belirleyici olabildiği gösterilmeye çalışılacaktır. Dördüncü bölümde DYSY hareketlerine ait dört önemli kavramdan bahsedilecektir, bunlar: offshoring, reshoring, backshoring ve nearshoring kavramlarıdır. Bu bölümün devamında firmaları reshoring yapmaya götüren ana motivasyonların neler olduğu ampirik kanıtlara dayanarak ele alınacaktır. Böylece firmaların küresel ölçekte üretim yeri kararını (manufacturing location decisions) belirleyen etkenlerin yeni dönemde neler olduğu ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Dördüncü ve son bölümde ise çalışmanın geneline dair bir değerlendirme yer alacaktır.

2. DYSY Tanımı ve Çeşitleri

Yabancı sermaye yatırımları konusunun iktisat alanında tek başına ilgi haline gelmesinde küreselleşme hareketi önemlidir. Özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren başlayan neo-liberal politikaların etkisiyle yatırım, ticaret ve finans alanlarındaki serbestleşmelerin yanında kapitalist-sanayileşme sürecine geç dahil olmuş gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme sürecine eklenmesi dünyadaki sermaye akımlarını mekansal ve miktarsal olarak muazzam genişletmiştir.¹ Bu noktada doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY), küreselleşme sürecinde yani uluslararası ekonomik entegrasyon sürecinde kilit bir unsurdur (OECD, 2008, s. 14). Aynı zamanda yabancı sermaye hareketlerinde görülen bu gelişmelerin ülkelerin büyüme ve kalkınma sürecinde önemli bir yer edinmesi DYSY konusuna olan ilgiyi artırmıştır. Günümüzde ise bu çalışmanın ana kavramı olan reshoring hareketi DYSY konusunun yeni yönelimini temsil eder. Reshoring konusuna detaylı olarak ileride değinilecektir. Öncesinde, çalışmanın devamında DYSY'larına dair bazı tanımlamalardan bahsedilecek ve teorik alandaki tartışmalara bakılacaktır.

İlk olarak, uluslararası sermaye akımları yabancı portföy yatırımları (PY) ve DYSY olarak iki tür yatırımdan oluşur. Bu iki tür genellikle yatırım amaçları farklı olan yatırımcılardan oluşur. Portföy yatırımları, fiziki bir yatırıma denk gelen DYSY yerine menkul (kolay taşınabilen) değerlere yapılan yatırımlardır. Uluslararası faiz oranı farkları ve döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar sırasında ortaya çıkan arbitraj olanakları bu

¹ Türkiye'de 24 Ocak kararları serbestleşmede milat kabul edilir.

piyasalarda yer alan yatırımcıların çok hızlı bir şekilde uluslararası piyasalarda yer değiştirmesine neden olan temel faktördür. Bunun yanında ulusal ve/veya uluslararası ölçekte ekonomik istikrara dair beklentiler de (örneğin risk faktörünün artması) yer değiştirmenin hızı ve yönünü etkileyebilir (Bahçekapılı, 2000, s. 7). Bu nedenle PY, kolay taşınabilme özelliği sayesinde kısa süreli sermaye hareketi olarak da tanımlanır.

PY'ye göre daha kalıcı ve uzun dönemli bir yatırım olan DYSY tanım olarak bir ekonomide (kaynak ülke) yerleşik bir varlığın (yatırımcı) başka bir ekonomide (ev sahibi ülke) üretim süreci, kaynak dağılımı ve diğer ekonomik etkinlikler üzerinde kontrol sağlamak amacıyla varlık edinmesidir. Başka bir tanımda ise *ülkelerin doğal kaynaklar dahil mevcut üretim faktörlerini etkin ve verimli bir şekilde kullanabilmeleri için gerekli olan fakat ülkede yeterli olmadığı için dış ülkelerden sağlanan sermaye* olarak tarif edilir (Mucuk, 2011, s. 11). Dolayısıyla DYSY'ları yatırımcının kalıcı bir menfaat elde etmek için başka bir ülkede ticari amaçla gerçekleştirdiği yatırımdır.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları kavramında yer alan yabancı sermaye terimi bir ülke (kaynak ülke) yerleşiklerinin başka bir ülkede (ev sahibi ülke) yapmış olduğu yatırımı ifade ederken, doğrudan kelimesi ise gerçekleşen yabancı sermaye yatırımı dolaylı yatırım olan portföy yatırımlarından ayırır (Kadıoğlu, 2019). Bir yatırımın doğrudan yabancı sermaye yatırımı sayılabilmesi için kaynak ülkede yatırım yapılan işletmenin eşdeğerinin adi hisselerinin veya oy gücünün yüzde 10'una veya daha fazlasına sahip olması gerekir. En az yüzde 10'luk bir sahiplik doğrudan yatırımcıya yatırım yaptığı işletmenin yönetiminde etkin söz sahibi olma, yönetimi etkileyebilme veya yönetime katılabileceğine dair önemli bir işarettir. Ancak bu şekilde doğrudan yatırım ilişkisinin varlığı belirlenebilir, bunun yanında yabancı yatırımcının yatırım yaptığı işletme üzerinde mutlak kontrole sahip olması aranmaz (IMF, 2004; OECD, 2008, s. 17; WB, 2021; Mucuk, 2011, s. 13). Diğer taraftan PY ise dolaylı yatırımdır, çoğu zaman kısa vadeli ve yönetim yetkisi vermez. Bu çalışmanın kapsamı gereği doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerine odaklanılacaktır, ekonomiler arası sermaye akışını ifade eden kısa dönemli sıcak para şeklindeki PY konusuna daha fazla değinilmeyecektir.

DYSY'nin gerçekleştiği ülkeler arasında ürün bilgisi, üretim teknolojisi, know-how, yönetim becerisi, işgücüne yeni beceriler kazandırma gibi bir dizi aktarım mekanizmasının transferi söz konusudur. OECD'ye (2008) göre DYSY, doğru politika ortamı altında, yerel girişim gelişimi için önemli bir araç olarak hizmet edebilir ve hem alıcı hem de yatırım yapan ekonominin rekabetçi konumunun iyileştirilmesine yardımcı olabilir (OECD, 2008, s. 14). OECD'nin iyimser görüşünde doğru politika vurgusu önemlidir, buna göre ancak uygun şartlar altında her iki tarafta DYSY'nin sunduğu avantajlardan yararlanabilir. Diğer taraftan Schumpeter'e (1966) göre kapitalizm doğası gereği dinamik bir yapıya sahiptir ve durgun bir durum göstermez ve hiçbir zaman da gösteremez (Schumpeter, 1966, s. 118). Bu vurgu başka bir anlamda, sermaye birikim düzeninin piyasalarda dönemsel olarak ortaya çıkardığı değişimler ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini zamanla aşındırabilmektedir. İçinde bulunduğumuz E4.0 döneminde de ülkeler arası karşılaştırmalı üstünlüklerde kaymaların yaşandığı yani küresel rekabet gücünü emeğin ucuz ve bol olmasından alan ülkelerin bu güçlerinin azaldığı bir dönemdir. Dolayısıyla OECD'nin doğru politika vurgusunu da mekan ve zamandan bağımsız olarak düşünmemek gerekir. Firmalar değişen piyasa şartlarında rekabet güçlerini koruyabilmek, rakiplerinin önünde yer almak (ve onları zayıflatmak) için yatırım yeri kararında titiz davranırlar ve kendi çıkarlarına en uygun yeri seçerler.

DYSY'nin büyüme, üretim, istihdam, dış ticaret, ödemeler dengesi, teknoloji transferi gibi sunduğu pozitif dışsallıkların yanında yatırım yapılan ekonomide bazı olumsuz etkilere de neden olabilmektedir. Doğal kaynak ve çevresel etkileri, teknoloji ve girdilerde dışa bağımlılık oluşması gibi bazı olumsuz yanları olmasına rağmen ülkeler kalkınma süreçlerinde olumlu yönleri odaklanarak DYSY için uygun ortam hazırlamayı ve onları ülkelere çekmeye çalışırlar. 1980'lerden itibaren Türkiye'nin de içinde yer aldığı GOÜ'ler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkelere çekerek hem yetersiz olan tasarruf ve sermaye birikim düzeylerindeki eksiklerini kapatabilmek hem de ekonomiye

sunduğu pozitif dışsallıklardan faydalanmak istemişlerdir. Ancak yatırımcılar yatırım yeri tercihinde ekonomik göstergelerin yanında politik ve sosyal ortam dahil birçok faktörü dikkate alarak oldukça seçici hareket ederler (Mucuk, 2011, ss. 9-11, ss. 33-34). Daha açık bir ifadeyle, yabancı yatırımcı (yabancı olduğu) yatırım yeri tercihi yaparken ekonomik açıdan karını maksimuma çıkartacak şekilde girdi maliyeti, işletme maliyeti ve gizli maliyetlerin düşük olduğu ülkeleri seçerler. Bunun yanında ekonomik istikrarı bozacak ve iş yapmayı zorlaştıracak politik meseleler, engeller, kurumların yapısı, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değişkenler bir ülkeye gelen DYSY akışını olumsuz etkiler (Khondoker ve Kalirajan, 2010). Firmalar verimlilik, üretkenlik ve maliyet yapısını önemli ölçüde etkileyebilecek her türlü seçeneği göz önüne alarak yatırım yeri tercihinde bulunurlar.

Diğer yandan, yatırım yeri kararının belirleyicileri kapitalizmin dinamik yapısına bağlı olarak dönemsel olarak değişebilir. Özellikle E4.0 döneminin etkileriyle dünya ölçeğinde yeni bir dinamizm kazanan kapitalist sistemin bir sonucu olarak, 2010 yılı sonrasında yeni bir değişim dalgasının geldiği gözlemlenmektedir. Son dönemde firmaların geçmişte aldıkları offshoring kararlarını (ya da gelecekteki potansiyel offshoring yatırım kararlarını) değişen piyasa ve rekabet koşulları ve politik ortam neticesinde gözden geçirmektedir. DYSY'larında yeni bir yön olan ve reshoring olarak tanımlanan bu süreçte firmalar hem ana ülkede ve ana ülkenin yakın coğrafyasında hem de offshoring bölgesinde değişen yatırım ortamı koşullarını hesaba katarak bir karar vermektedir. Firmaların yatırım yeri tercihinde lokasyona dair değişen tercihleri çalışmanın dördüncü bölümünde detaylı olarak tartışılmıştır.

2.1 DYSY Teorileri

Firmaların DYSY kararları, çok farklı türde motivasyonların etkili olduğu çok boyutlu bir konudur ve bundan dolayı uluslararası doğrudan yabancı yatırımlara açıklık getirmek isteyen birçok teori vardır. Bu teorilerin bir kısmı ulusötesi şirketlerin (UÖŞ) uluslararasılaşma eğilimi gösterme nedenlerini araştırırken bir kısmı ise bazı ülkelerin DYSY çekme konusunda diğer ülkelere göre daha başarılı olma nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu teoriler tam rekabet piyasası şartları varsayımına dayanan teoriler ve eksik rekabet piyasası şartları varsayımına dayanan teoriler olmak üzere iki farklı sınıflandırma üzerinden incelenmektedir (Agarwal, 1980, s. 740). Aşağıdaki şekil-1'de bu teoriler bir arada gösterilmiştir.

Tam Rekabet Piyasası Varsayımına Dayanan Teoriler	Eksik Rekabet Piyasası Varsayımına Dayanan Teoriler
☐ Getiri Oranında Farklılık Teorisi	☐ Hymer-Endüstriyel Örgütlenme Teorisi
☐ Portföy Teorisi	☐ İçselleştirme Teorisi
☐ Pazar Büyüklüğü Teorisi	☐ OLI (Eklektik) Paradigması
	☐ Ürün Devreleri Teorisi
	☐ Oligopolistik Tepki Teorisi

Şekil 1. DYSY Teorileri²

Tam rekabet piyasası yaklaşımına dayanan üç teorinin ilki olan getiri oranı farklılıkları teorisine göre yatırım kararlarının belirleyici unsuru ülkeler arası

² Agarwal (1980)'in sınıflandırmasından hareketle oluşturulmuştur.

karşılaştırmalı getiri oranlarıdır. Buna göre reel getiri oranları eşitlenene kadar yatırımların düşük getirili ülkelere doğru hareket edeceği varsayılır (Agarwal, 1980, s. 741). Tobin (1958) ve Markowitz (1959) tarafından geliştirilen portföy çeşitlendirme teorisine göre DYSY kararında getiri oranlarının yanından risk faktörleri de dikkate alınır. Portföyün çeşitlendirilme yoluna gidilmesi halinde ise ilgili toplam riskte azalma olabilir. Diğer taraftan, GOÜ'lerde finansal piyasalar yeterince gelişmediğinden dolayı bu ülkelerde portföy yatırımları DYSY'na göre daha az tercih edilir (Mucuk, 2011, s. 23). Piyasa büyüklüğü teorisi ise DYSY'larının en önemli belirleyeni ilgili ülkenin (genelde GSYH düzeyine göre ölçülen) ekonomik büyüklüğüdür (aktaran Agarwal, 1980, ss. 746-749).

Eksik rekabet piyasası şartları varsayımına dayanan beş teori vardır. Bahsi geçen beş teorisinin ilki olan endüstriyel organizasyon teorisine 1960'larda Hymer tarafından başlatılan ve Kindleberger (1969)'in katkılarıyla geliştirilen UÖŞ'lerin DYSY motivasyonlarını incelemişlerdir. Endüstriyel organizasyon teorisine göre eksik rekabet şartlarının oluşturduğu piyasa ortamı üzerinden firmalar sahip oldukları Hymer'a göre avantajları, Kindleberger'e göre monopolcü gücü kullanarak yüksek karlar elde edebilecekleri yerlere yatırımlarını gerçekleştirirler (Kara, 2019, s. 12). İçselleştirme teorisi (Buckley ve Casson (1976)) farklı ülkelerde faaliyet gösteren ve kendisine ara malı tedarik eden firmaları bünyesine katarak içselleştirme yoluna gitmesidir. Uluslararası üretim faaliyetlerini tek bir çatı altında toplayan firma bu sayede işlem maliyetlerini düşürerek kar oranlarını artıracaktır. Diğer taraftan içselleştirme monopolistik bir yapının oluşmasına ve piyasa etkinliğinin azalmasına neden olabilmektedir (Mucuk, 2011, s. 26). Vernon'un ürün devreleri (dönemleri) hipotezindeki temel görüşe göre gelişmiş ülkeler yeni ürünler üzerinde uzmanlaşırken, gelişmekte olan ülkeler ise piyasada uzun zamandır bulunan ve daha önce GÜ'ler tarafından üretilen ürünlerde uzmanlaşırlar (Vernon, 1966). Buna göre bir ürün yeni olma halinden eski ürün olma durumuna geçerken aynı zamanda üretimin mekânında da değişimler yaşanır, yani, ürünün üretim yeri yenilikçi ülkeden taklitçi ülkeye doğru kayar. Oligopolistik tepki teorisine göre az sayıda ve birbirlerinin kararlarından etkilenebilen bir piyasa ortamında veya sektörde yer alan firmalar oligopolistik bir tepkinin sonucu olarak sektördeki diğer firmaların lokasyon seçimindeki kararlarını takip ederler (Agarwal, 1980, s752). Firmalar arası karşılıklı bağımlılık ve birbirlerini ekileme gücü nedeniyle oligopol sektördeki firmalar yeni pazarlara girişlerde birbirlerini takip ederler. Eksik rekabet piyasası varsayımına dayanan teorilerin bir diğeri ise Dunning'in eklettik paradigma yaklaşımıdır. Bu teori aynı zamanda yeni bir olgu olan reshoring konusunu anlamada şu ana kadar ki en yakın teorik yaklaşımı oluşturur. Bundan dolayı eklettik paradigma yaklaşımının ayrı bir başlık altında detaylı olarak incelenecektir.

Bir sonraki kısma geçmeden önce son olarak bu çalışmada kullanılan küreselleşme ve uluslararasılaşma kavramlarının neden ve hangi amaçla kullanıldığını açıklama gereği duyulmuştur. Küreselleşme kavramı, sermayenin uluslararasılaşmasında yeni bir aşama olarak tanımlanmıştır. Böyle bir ele alış ile küreselleşme analizinde öne sürülen üretim ve değişimin her mekânda benzer şartlar altında işlediği varsayımına mesafeli durulur. Daha da fazlası bu çalışmada o tanımın tersine, mekansal farklılıklar ortaya çıkartılacak, aktörlerin yeni dönemde nasıl bir dönüşüm geçirdiği gösterilmeye çalışılacaktır.³ Sermayenin uluslararasılaşması yaklaşımı başlangıç noktasında uluslararasılaşan firmaları değil sermayenin kendiliğinden yaygınlaşması (Bahçekapılı, 2000, ss. 49-50) veri kabul edilir. Bu nedenle analizlerinde çok uluslu şirketler (ÇUŞ) yerine ulusötesi şirketler (UÖŞ) kavramı tercih edilir. Rekabet, firmaların uluslararasılaşmasında dinamik unsurdur ancak rekabeti belirleyen firması sayısı değil, sermayenin kendi işleyiş yapısıdır. Bu çalışmada ise sermayenin genel işleyiş ve kapitalizmin dinamik sürecini daha iyi vurguladığı için UÖŞ kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

³ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Palloix, 1977; Oğuz, 2006.

2.2 Eklektik Paradigma ve Temel Önermeleri

Dunning (2008) firmaların ulusötesi yatırım tercihini açıklamada birbiriyle bağlantılı iki yaklaşım üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlardan biri eklektik paradigma ya da diğer adıyla Mülkiyet – Lokasyon – İçselleştirme avantajlarının baş harflerinden oluşan OLI (O-Ownership, L-Location, I-Internalization) paradigmasıdır. Diğeri ise OLI paradigmasının uzantısı olan ve daha çok ev sahibi (host) ülke üzerinden ele alarak firmaların yabancı pazara girişteki dört temel motivasyonunu (pazar arayışı, kaynak arayışı, etkinlik arayışı ve stratejik varlık arayışı) belirlediği yaklaşımdan oluşur.

Dunning UÖŞ'lere ait faaliyetlerin büyümesi veya yeniden yapılandırılmasında OLI avantajlarının ilgili rolünü anlamak için öncelikle evrimci bir bakış açısıyla düşünmenin gerekliliğini vurgulamıştır (Dunning, 2008, s. 113), ancak sonrasında değişkenlerin etkileşim dinamiklerini dikkate alınabileceğini belirtir. Çünkü teknolojilerin, firmaların ve endüstri yapılarının birlikte evrimi, ülkelerin konumsal avantajlarının yanı sıra UOŞ'lerin yer seçimi ve motivasyona bağlı uluslararası üretime katılım şeklini de değiştirmektedir. Reshoring meselesini de bu şekilde değerlendirmek gerekir. Çünkü reshoring kararı geçmişteki offshoring kararının yanlış olduğunu ya da yönetsel bir başarısızlık olduğunu göstermez, tersine değişen/evrilen piyasa koşullarına karşı verilen meşru yönetsel tepkidir. Lokasyon tercihindeki bu yeni yönelim kapitalizmin işleyiş mantığına da uygundur.

Dunning eklektik paradigmasını oluştururken DYSY'na dair çok farklı teorilerden beslenir. Bunlar Dunning'in 2008 yılındaki çalışmasında yer alan güncel hali ile şunlardır: Karşılaştırmalı Üstünlükler, Faktör Donatımları, Endüstriyel Organizasyon Teorisi, İçselleştirme Teorisi, İşlem Maliyetleri Teorisi, Ürün Döngüsü, Mülkiyet Hakları Teorisi, Konum ve Ticaret Teorileri, Oligopol Teoriler, İş Stratejileri, Rekabet Stratejileri, Rekabet Elması, Evrimci Yaklaşım (Dunning 2008). Diğer yandan, Dunning tüm bu uluslararası üretim teorilerinden farklı olarak analiz ve önermelerinde daha bütünsel bir ele alış gerçekleştirmiştir. Bu da Dunning'in çalışmasını *alternatif bir uluslararası üretim teorisi olmaktan çok, ana akım açıklamaların her birinin temel ve ortak özelliklerini belirleyen bir çalışma* yapmaktadır (Dunning, 2008, s. 108). Ayrıca eklektik paradigma yaklaşımının farklı teorileri içermesi ve aynı zamanda başka teorilere eklenebilmesi ona dinamik olabilme özelliği kazandırmaktadır (Aktepe, 2004, ss. 35-36).

Dunning dinamik bir perspektiften bakıldığında, OLI bileşenlerinin birbirine bağımlı olduğunu kabul eder. Bu dinamik özellik nedeniyle, bir firmanın belirli bir ülkenin veya ülkelerin 't' zamanındaki L (lokasyon) çekiciliğine tepkisi, t + 1 zamanında O (mülkiyet) avantajlarının kapsamını ve bileşimini etkileyebilir. Benzer şekilde, 't' zamanda bir firmanın O ve I (içselleştirme) avantajlarının zaman içindeki gücü ve stratejik kullanımı, t+1 zamanında yatırım yaptığı ülkelerin L avantajlarını etkileyebilir (Dunning, 2008, ss.100-102). Dolayısıyla dinamik bir özelliğe sahip olan uluslararasılaşma konusunda zaman içinde değişimler yaşanabilir. Şu an içinde bulunduğumuz E4.0 dönemi de böyle bir değişimi içermektedir ve ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerinde değişimler/kaymalar yaşanmaktadır. Bu iddianın somut örneği reshoring olgusunda karşımıza çıkar. Firmalar değişen piyasa koşulları ve rekabet şartlarına karşı lokasyon seçimine dair tercihlerini yeniden belirlemeye başlamışlardır.

Bu bölümün devamında Dunning'in çalışması iki aşamalı olarak ele alınacaktır, ilk aşamada OLI paradigmasını oluşturan Sahiplik – Lokasyon – İçselleştirme avantajları analiz edilecektir. İkinci aşamada ise Dunning'in firmalar için DYSY yapmada belirleyici olan dört temel motivasyonuna (Pazar arayışı, kaynak arayışı, etkinlik arayışı ve stratejik varlık arayışı) değinilecektir.

2.2.1 OLI Paradigması: Sahiplik – Lokasyon – İçselleştirme Avantajları

İlk olarak Dunning (2008) OLI ya da eklektik paradigmanın tek başına bir UÖŞ teorisi olma iddiasında olmadığını, daha ziyade sınır ötesi katma değer yaratan faaliyetlerde bulunan işletmelerin bu faaliyetlerinin çeşitli açıklamalarını kapsayan bir paradigma olduğunu ifade eder. OLI paradigmasına göre bir firma şu üç koşula bağlı olarak ve bu

üç koşul bir aradayken yabancı bir ülkede doğrudan yatırım yapar. Bu koşullar O, L ve I'dır. Bunlar arasında özellikle L koşulunun reshoring olgusuyla ilgili olması bu çalışma için ayrıca önemlidir. Diğer iki koşulda ise firma L'ye göre karar verir. Daha açık bir ifadeyle, firmalar O avantajını kullanabileceği ve geliştirebileceği bir L ararlar, yine firmalar L'deki koşullara göre I'ları için bir plan oluştururlar. Çalışmanın devamında aralarındaki bu ilişki ele alınacaktır. Bunlardan birincisi, bir ülkedeki yatırımcı firmanın diğer ülkelere göre üstün olduğu maddi ve gayri maddi varlıklarını gösteren Mülkiyet/Sahiplik avantajı (O-Ownership) koşuludur. Bahsi geçen varlıklar gelecekte bir gelir akışı yaratabilecek kaynaklar ve yetenekler anlamında kullanılmaktadır. Dunning "O" içinde yer alan bu varlıkları üçe ayırır (Dunning, 2008, s. 101).

1. Mülkiyet hakları ve/veya maddi olmayan duran varlık avantajları (Oa):

Ürün yenilikleri, üretim yönetimi, organizasyon ve pazarlama sistemleri, yenilikçi kapasite, kodlanamayan bilgi, pazarlama, finans vb. alanlarda birikmiş deneyim. Firma içi ve/veya firmalar arası işlemlerin maliyetlerini azaltma yeteneği (ayrıca Oi'den etkilenir).

2. Ortak yönetimin, yani Oa'yı tamamlayıcı varlıklarla organize etmenin avantajları (Ot): Yatırım hedeflenen ekonomideki;

- De novo⁴ firmalardan daha fazla yararlanabilmek.
- Girdilere özel veya ayrıcalıklı erişim (örneğin, işgücü, doğal kaynaklar, finans, bilgi).
- Ürün pazarlarına özel veya ayrıcalıklı erişim.
- Marjinal maliyetle ana şirketin kaynaklarına erişim.
- Sinerjik ekonomiler (sadece üretimde değil, satın alma, pazarlama, finans vb. alanlarda).

Bunu yapabilmenin arkasında firmanın kendine özgü yetenekleri etkilidir. Bunlardan bazıları;

- Faktör donanımları, hükümet düzenlemeleri, piyasalar vb.'deki coğrafi farklılıklardan yararlanma yeteneğini kullanma.
- Riskleri çeşitlendirme veya azaltma yeteneği.
- Organizasyonel ve yönetsel süreçler ve sistemlerdeki toplumsal farklılıklardan öğrenme yeteneği (ayrıca Oi'den etkilenir).

3. Kurumsal varlıklar (Oi):

Bunlar firma içinde ve firmanın paydaşları ile arasındaki süreçleri yöneten resmi ve gayri resmî kurumlardır. Kurumsal varlıkları içeren avantajlar firmanın davranış kuralları, normlar ve kurum kültürü, teşvik sistemleri ve değerlendirme süreçleri, liderlik ve çeşitlilik yönetiminden oluşur.

Bu varlıklar doğal yetenekler, insan gücü ve sermaye gibi maddi olanların yanında bilgi ve teknoloji, yönetim, pazarlama, girişimcilik, organizasyon sistemleri, teşvik yapıları ve ara veya nihai mal pazarlarına ayrıcalıklı erişim gibi maddi olmayan varlıklar olabilir. Ya da firmanın bu varlıkları, rakiplerine ya da potansiyel rakiplerine göre kendine fayda sağlayacak şekilde ulusal sınırların ötesindeki diğer varlıklarla koordine etme yeteneğinden kaynaklanabilir (Dunning, 2008, s96). Dolayısıyla bu varlıklar, bir ülkedeki firmanın başka bir ülkenin firmalarına göre sahip (üstün) olduğu rekabet avantajını gösterir. Firmanın yatırım yapmak istediği ülkedeki firmalara göre sahip olduğu üstünlük belli başlı olarak şunlardan oluşabilir ve bu faktörler aynı zamanda reshoring yapan firmaların motivasyonları ile örtüşmektedir. Aşağıdaki Tablo-1'de

⁴ De nova firmalar sektöre yeni giren firmalardır ve bu nedenle miras aldıkları kaynaklar veya yetenekler henüz yoktur. Başka bir ifadeyle, "O" avantajlarını oluşturacak kadar geçmiş birikime henüz sahip değildirlere ancak bunları özel yapan şey sırtlarını yenilikçi teknolojiye dayamalarıdır.

Dunning'in belirttiği her bir avantaj unsurunun yanına firmaların reshoring motivasyonundaki karşılığı gösterilmiştir.

Tablo 1. Değişen Sahiplik (O) Avantajı ve Reshoring Etkisi

O Avantajı	Reshoring Motivasyonu	Açıklama
Marka ismi	Marka/ımaj kaygısı, Made in etkisi	Ürün kalitesi ile ilgili yaşanan sorunlar ve bunun tüketici tercihinde yarattığı etki. Üretim yerinin kalite ile ilişkilendirilmesi. Yeniden işleme ve iadeler (rework and returns) nedeniyle ek zaman, malzeme ve işçiliğin oluşturduğu ek maliyet.
Üretim teknikleri/becerileri ve sermaye yoğunluğu	Sermaye yoğun üretim, Otomasyon & robotizasyon Reshoring ülkesinde nitelikli işgücünün eğitimi ve bulunabilirliği	E4.0 teknolojilerinin üretim organizasyonunda yaptığı değişim, emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime geçiş sonrası offshoring ülkesinin cazibesini kaybetmesi. E4.0'ın ihtiyaç duyduğu nitelikli çalışanlara kendi ülkesinde daha rahat ulaşabilmesi.
Rekabet üstünlükleri (teknoloji, patent vb.)	Fikri mülkiyetlerin korunma riski	Offshoring bölgesinde fikri mülkiyet hakları ve lisansların korunmasında kurallara uygun davranılmaması.
Kurumsal etkiler	Kurumsal varlıkların yönetiminde yaşanan olumsuzluklar	Sınır ötesi faaliyetlerin yönetimi için beklenenden daha yüksek çaba harcanması, örneğin farklı zaman dilimlerinde yer alma veya uzak mesafeden dolayı çok sık offshore bölgesine gidememe ya da kültür farkı, saat farkı, politik durum gibi nedenlerden dolayı ana ülkeden offshore bölgesine gönderilecek nitelikli insan bulma zorluğu ve/ya çalışanların oraya gitmekte isteksiz davranması

Yatırımcı firmanın yatırım yapacağı ulus-ötesi yerdeki firmaların sahip olmadıkları veya onunla aynı düzeyde sahip olamadıkları maddi ve gayri maddi varlıklardan (Mucuk, 2011, s29) oluşan tüm bu avantajlar firmaya ait içsel faktörlerdir. Diğer yandan GÜ'lerden GOÜ'lere, özelden de Çin'e gerçekleştirilen offshoring yatırımlarında öne çıkan ücret avantajı aslında ortaya çıkan gizli maliyetlerle dengelenmektedir. Şirketler ve ülkeler arasındaki sınırlı rasyonellik (bounded rationality) ve beklenmedik gelişmelere bağlı olarak beklenenden daha yüksek maliyetler ve beklenenden daha düşük kalitede üretim ile karşı karşıya kalınmıştır. Buna göre Çin'de üretim yapmak görüldüğü gibi ucuz değildir. Diğer taraftan yeni dönemde üretim sürecinde insanlara daha az ihtiyaç duyulmasının yanında robotlar ve sensörler aracılığıyla gerçek zamanlı olarak hataların tespiti offshoring bölgesindeki yüksek orandaki kusurlu ürün sorununu çözmesine hizmet etmektedir. Bu da toplam faktör verimliliği ile sonuçlanacaktır (Ancarani vd., 2019). Tüm bunlar, öngörülen maliyetin yanlış hesaplanmasına ve üretim yeri kararının yanlış yorumlanmasına yol açabilir (Dachs vd., 2019- b, s5). Dolayısıyla firmalar sahip oldukları O avantajını daha iyi kullanabilecekleri ve geliştirebilecekleri yeni bir yer bulduklarında üretimlerini oraya taşıyabilirler, E4.0 dönemi firmaların bu konuda yeniden düşünmesine neden olmaktadır.

İkinci koşul ise yatırım yapılacak ülkeye özgü Lokasyon (Location) avantajıdır. Üretimin maliyeti ve dolayısıyla karlılık düzeyi firmaların yatırım yeri tercihinde temel belirleyicidir. Ancak bu temel belirleyici unsur üretimde kullanılan girdiler, vergi, ücret, gizli maliyetler, gelir seviyesi, pazar büyüklüğü, altyapının durumu gibi faktörlere bağlı olarak ülke ve bölgelere göre farklılık gösterir. Ayrıca ekonomi dışı faktörlerde lokasyon seçiminde önemli bir yere sahiptir. Örneğin fikri mülkiyet haklarının korunması firmaların artık daha çok önem verdikleri bir konudur. Bu hakları korunmasına ilişkin ülkenin alacağı tutum ve uygulamadaki yeterlilik düzeyi ülkeye girecek olan teknolojinin (DYSY veya ortak girişimler ya da lisans şeklinde) transferini kolaylaştıran önemli bir unsurdur (Mucuk, 2011, ss. 118-123). Aksi durumda ülkelerin yatırımcı çekme gücü zayıflar ve/ya ülkeye gelen yatırımcı teknoloji transfer etmekten kaçınır. Diğer yandan, reshoring yapan firmaların da fikri mülkiyet riskleri gibi geçmişte offshoring yaptıkları ülkeye özgü birçok olumsuz faktörü geri dönüş motivasyonu olarak belirtmişlerdir.

Firmaların faaliyetlerini kendi ulusal sınırlarının dışında bir yere taşıırken, Dunning'in belirttiği hedef yere özgü (L) faktörler aşağıda sıralanmıştır (Dunning, 2008, ss. 101-102). Dinamik bir yapıya sahip bu faktörlerin reshoring motivasyonlarına gelen karşılığı ise her faktörün karşısında gösterilmiştir.

- Pazar potansiyeli: Bu potansiyelin varlığı hala önemli. Pazar arama güdülerine sahip UOŞ'ler, offshoring bölgesindeki maliyetler değişmiş olsa bile, müşteriye ve hedef pazara yakın olmak için offshore bölgesinde kalmaya devam ederler (Dachs vd., 2019-b, s. 19; Zhai vd., 2016, s. 64)
- Girdi fiyatları, kalite ve üretkenlik (örneğin, işçilik, enerji, malzemeler, yarı mamul mallar): Offshoring bölgesinde ücretlerdeki artış ve kalite ile ilgili yaşanan sorunlar başlıca reshoring nedenleri arasındadır. Diğer yandan, E4.0'ın başlıca özelliği olan akıllı üretim işgücünü robotlar/akıllı makineler ile ikame ederek ücretleri toplam üretim maliyeti için önemsizleştirmekte ve üretimde gereksiz girdi kullanımını en aza indirerek maliyetleri düşürmektedir. Aynı zamanda akıllı cihazlar aracılığıyla insan emeği kaynaklı üretim hatalarını ortadan kaldırarak kaliteyi artırmaktadır. Dolayısıyla E4.0'ın üretkenliği artırıcı bir etkisi olmaktadır.
- Hammaddeye yakınlık: Kendi ülkesinde koşullar daha iyi yönde değişmiş olsa bile, hammaddeye yakınlık argümanı offshoring bölgesinde kalma lehinde çalışır. Çünkü hammaddelerin ağırlık ve hacimce büyüklük nedeniyle kolay taşınmaması veya stratejik ürün olması nedeniyle hammaddenin ihracatının offshoring ülkesi tarafından engellenmesi gibi nedenler firmaları bulunduğu bölgede kalmalarına neden olmaktadır.
- Uluslararası ulaşım ve iletişim maliyetleri: Artan yakıt fiyatlarına bağlı olarak nakliye, teslimat, envanter gibi mesafe ile ilgili konularda yükselen maliyetler ve denizcilik endüstrisinde yavaş buharlamanın⁵ benimsenmesi offshoring bölgesinde yaşanan olumsuz faktörler olarak firmalar tarafından beyan edilmiştir. Bunun yanında Covid-19 pandemi sürecinde tedarikle ilgili yaşanan sıkıntılar da reshoring faktörleri arasında yer alır. Diğer yandan, saat farkından dolayı iletişim de yaşanan güçlükler de yine yaşanan olumsuzluklar olarak belirtilmiştir.
- Yatırım teşvikleri, caydırıcı unsurlar ve ekonomik sistem ve hükümet stratejileri (kaynak tahsisi): Firmaların ana ülkeye geri dönmeleri için uygulanan devlet teşvikleri olumlu reshoring motivasyonu olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Covid-19 döneminde yaşanan tedarik sorunları, üretimde Çin'e olan yüksek bağımlılığı hükümetleri stratejik sektörlerde yatırım teşviklerini artırma
- Mal ve hizmet ticaretinde suni engeller (örneğin ithalat kontrolleri): Özellikle ABD eski başkanı Trump döneminde zirve yapan ticaret savaşları (ve Çin'in karşı hamlesi) doğrudan ve dolaylı reshoring kararı üzerinde etkili olmuştur.
- Altyapının düzeyi (eğitim, ulaşım ve iletişim): E4.0 döneminde değişen üretim organizasyonunun ihtiyaç duyduğu yeni nitelikli işgücü, akıllı üretim ve dijital ekonomiye uygun altyapı ve ulaşım istenen hız faktörleri öne çıkmaktadır. Firmalar reshoring kararında altyapıya dair koşulların kendi ülkelerinde daha iyi olduğunu ve geri dönüşlerini etkileyen önemli bir faktör olarak belirtmişlerdir.
- Ülkeler arası ideolojik, dil, kültür, iş, siyasi farklılıklar: Offshoring bölgesiyle olan büyük kültürel-kurumsal farklılıklar, politik riskler/istikrarsızlık gibi unsurlar iş yapmayı zorlaştıran gizli maliyetler olarak reshoring içinde yer alır.
- Yasal ve düzenleyici sistem (örneğin mülkiyet haklarının korunması, güvenilir uygulama): Offshoring bölgelerinde iş yaparken fikri mülkiyet hırsızlığının artması ve/veya buna karşı korumanın sınırlı/yetersiz olması firmaları reshoring kararına götüren önemli bir faktördür.

Lokasyona ait avantajlar kısaca firmaların kendisinden kaynaklanan değil yatırım yapılan ülkenin statik ve dinamik özellikler taşıyan unsurlarını içerir. Ülkenin alternatifler arasında öne çıkmasını sağlayacak çekici unsurları kapsar (Aktepe, 2004, ss.

⁵ Yavaş buharlamanın (gemilerin hızlarını düşürmenin) benimsenmesi, deniz taşımacılığı sırasında yolculuk hızını düşürerek yakıt tüketimini azaltmaya dönük bir harekettir. Akaryakıtın yolculuk maliyetlerinde en önemli unsur olduğu göz önüne alındığında, yakıt tüketimini azaltılması hem işletme maliyetlerini düşürerek taşıyıcının rekabet gücünü artırırken hem de CO2 emisyonun miktarını azaltır (Healy vd., 2019).

43-49) ve karşılaştırmalı olarak daha fazla faktör donanımı ve diğer unsurların çekiciliğine sahip olmalıdır (Bahçekapılı, 2000, s. 41). Yatırım yerine ait özellikler olduğu için L avantajları firma için dışsal faktörlerdir. Diğer taraftan, günümüzde reshoring olgusunda görüldüğü gibi DYSY kararını etkileyen yatırım yerine özgü faktörler zaman içinde değişebilmekte ve ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerinde kaymalar söz konusu olabilmektedir. Firmaların geçmişteki offshoring kararında başta düşük ücretler olmak üzere görünen maliyetler belirleyici olmuştur. Yukarıda bahsedilen offshoring bölgesine ait gizli maliyetler ise göz ardı edilmiştir. Ancak zaman içinde değişen koşullar firmaları toplam maliyetlerini yeniden hesaplamalarına ve offshoring ülkesine dair geçmişte aldıkları (ya da gelecekte alacakları) yatırım kararını gözden geçirmeye itmiştir. Dolayısıyla belirli bir zaman diliminde (t zamanda) doğrudan yabancı yatırımlar için çekici olan bir ülke gelecekte (t+1 zamanda) değişen şartlar neticesinde "L" avantajlarına ait çekiciliğini kaybedebilir. Dolayısıyla OLI paradigması veya özelden L avantajı statik değil dinamik bir özelliğe sahiptir.

OLI paradigmasında yer alan bir diğer avantaj koşulu içselleştirme (I-Internalization) avantajıdır. İçselleştirme avantajı firmanın sahip olduğu maddi ve gayri maddi varlıklardan kaynaklı avantajını yabancı firmalarla paylaşmak yerine içselleştirerek elde ettiği avantajlardır (Mucuk, 2011, s. 29). Firmaların yatırım yapmak istedikleri ekonomideki piyasa başarısızlıklarını atlamak için yapılan "I" kararındaki motivasyonlar şunlardır (Dunning, 2008, s. 102):

- Arama ve pazarlık maliyetlerinden kaçınmak.
- Ahlaki tehlike ve ters seçim maliyetlerinden kaçınmak ve içselleştiren firmanın itibarını korumak.
- Bozulan sözleşmelerin maliyetini ve ardından gelen davaları önlemek.
- Girdilerin doğası ve değeri hakkında alıcı belirsizliğini gidermek.
- Ara veya nihai ürünlerin kalitesini korumak.
- Devlet müdahalesinden kaçınmak veya bunlardan yararlanmak (kotalar, tarifeler, fiyat kontrolleri, vergi farklılıkları vb.).
- Girdilerin arzını ve satış şartlarını (teknoloji dahil) kontrol etmek.
- Pazar çıkışlarını kontrol etmek (rakipler tarafından kullanılacak olanlar dahil).
- Çapraz sübvansiyon, yıkıcı fiyatlandırma, olası satışlar, gecikmeler ve rekabetçi (veya rekabete aykırı) bir strateji olarak transfer fiyatlandırması gibi uygulamalara katılabilmek.

Firmalar yatırım yapmak istediği ülkede bu varlıkların üretimi ve/veya kullanımı için piyasaları içselleştirmenin kendi çıkarlarına en uygun olduğunda bu kararı verir. Başka bir ifadeyle, içselleştirme yatırım sürecine ait faydaların maliyetleri aştığı durumda gerçekleşir. Ayrıca firmalar, lisans anlaşmalarının iptal olması gibi taraflar arasında yaşanacak sıkıntılarda lisanslama yoluyla kullandıkları teknolojinin taklit edilmesi ya da anlaşma dışı kullanılması gibi riskleri göz önüne alarak (ve ülkenin hukuki yapısını da hesaba katarak) içselleştirme yoluyla doğrudan yatırımı tercih edebilirler (Keskin, 2020, ss. 37-38). Diğer türlü yatırımcı firma hedef bölgeye ait siyasi ve ticari riskler, ekonomik belirsizlikler gibi yabancı olma sorumluluğundan kaynaklanan ve yurtdışında iş yapma maliyetleri olarak bilinen bu tür yüksek maliyetlerle karşılaşabilir (Miyata, 2014). Bu durumda firma dışsallaştırma (Bahçekapılı, 2000, s. 41) yoluna giderek üretimi lisanslama, başka bir firmaya yaptırma ya da ana ülkede üretmeye devam ederek sadece ihracat yapma yolları üzerinden hedef bölge/ülkedeki içselleştirme maliyetlerini düşürebilir.

Sonuçta, uluslararası üretimin eklektik (OLI) paradigmasını oluşturan ana ilkelere göre, bir firmanın yabancı bir ekonomide katma değer yaratan faaliyetlerinin düzeyi ve yapısı aşağıdaki dört şartın yerine getirilmesine bağlıdır (Dunning, 2008, ss. 99-100). Buna göre firmanın;

1. Belirli/hedef pazarda yer alan yerli ve/ya diğer yabancı firmalara kıyasla bir üstünlük göstergesi olarak benzersiz ve sürdürülebilir mülkiyete özgü (O) avantajlara sahip olma derecesi.
2. (1. şartın olduğu varsayılarak), firmanın, O'da yer alan avantajlarını veya onların kullanım haklarını bağımsız yabancı firmalara satmaktan ziyade, O avantajlarına değer katmayı kendi çıkarına daha uygun olması (Bu avantajlara piyasa içselleştirme (I) avantajları denir.)
3. (1. ve 2. şartın karşılandığı varsayılarak), yabancı bir yerde O avantajlarının yaratılması, erişilmesi veya kullanılmasının firmanın uluslararasılaşmaya dair çıkarlarına uygun hizmet etmesi. Bu aşamada lokasyona (L) bağlı kaynakların, yeteneklerin ve kurumların ülkeler arasında dağılımının eşit olmadığı varsayılır ve bu nedenle, bunlara sahip olan ülkelerin, olmayanlara göre rekabet avantajı vardır.
4. Yukarıdaki üç şart olan mülkiyet, konum ve içselleştirme (OLI) avantajlarının yapısı göz önüne alındığında, firmanın bu avantajların uzun vadeli hedefleriyle tutarlı olduğuna inanması.

Dunning'e göre uluslararası üretim açıklayan OLI'yi oluşturan üç kol birbiriyle etkileşim içinde olmasına rağmen, kavramsal olarak ayrı ayrı ele alınmalıdır. Diğer taraftan, bu üç kol içinde belirleyici olan her birinin değerinin toplamı değil, bunların karşılıklı bağımlılıklarından kaynaklanan sonuçlarıdır. Dunning bunu şu sözlerle açıklar: *Eklektik paradigmanın benzersiz özelliklerinden biri, OLI değişkenlerinin bütünüünün değerinin, parçaların toplamından daha büyük olduğu iddiasıdır* (Dunning, 2008, ss. 101-102, 108). Başka bir ifadeyle, önemli olan O, L ve I avantajlarının teker teker büyüklükleri değil, hepsi bir aradayken ortaya çıkardıkları yatırım yerine dair potansiyel avantajın hacmidir. Firmalar bundan dolayı yatırım kararında bir bütün olarak değerlendirme yaparlar.

Aşağıdaki tablo-2 Dunning'in OLI yaklaşımı çerçevesinde firmaların uluslararasılaşma stratejilerini gösterir.

Tablo 2. OLI Paradigmasının Uluslararası Pazara Giriş Şekline Etkisi

OLI Paradigmasına Göre Uluslararası Faaliyetlerde Yapı ve İşlevi		Avantaj Kategorileri		
		Mülkiyet (O)	Lokasyon (L)	İçselleştirme (I)
Pazara Giriş Şekli	İhracat (1)	Var	Yok	Yok
	Dağıtım şirketi (2)	Var	Yok	Var
	Lisanslama (3)	Var	Var	Yok
	Doğrudan Yatırım (4)	Var	Var	Var

Tabloya göre firmanın hedef yatırım bölgesine ait karar sürecinde eğer sadece sahiplik avantajı (O) varsa (1.durum) firma üretimini ana ülkede yapmaya devam eder ve hedef bölgeye ihracat yoluyla ürünlerini ulaştırır. Eğer firmanın sadece sahiplik ve içselleştirme avantajları varsa (2.durum), ev sahibi ülkedeki dağıtım ve pazarlama şirketleri aracılığıyla (ya da sadece dağıtım ve pazarlama amaçlı şirket kurarak) ürünlerini piyasaya ulaştırır. Mülkiyet ve lokasyon avantajının bulunduğu ancak içselleştirme avantajının olmadığı durumda (3.durum) yatırımcı firma ev sahibi ülkedeki firmalarla lisans ve patent anlaşmaları yaparak pazara girişini gerçekleştirir. Bu yolla yapılan girişlerde yabancı yatırımcı firma, yeni yatırım yapmanın maliyetlerinden kaçınırken diğer yandan lokasyon avantajından yararlanır. OLI paradigmasının her üç avantajını aynı anda elinde bulunduran (4.durum) firmalar, uluslararasılaşma stratejilerinde hedef ülkeye doğrudan yatırım yapmayı tercih ederler (Mucuk, 2011, s31; Keskin, 2020, s. 36).

Sonuçta "O" avantajlarını yabancı bir bölgeye ait diğer a. vantajlarla ("L" ve "I") birleştirerek buradan en iyi şekilde yararlanabilen firmaları Dunning, uluslararasılaşmanın en başarılı oyuncularını olarak görür (Dunning, 2008, ss103,108). Dolayısıyla firmalar elindeki O avantajını kullanabileceği ve geliştirebileceği bir L aramaktadır. Diğer yandan L'nin dinamik yapısı coğrafi olarak ülkeler arası karşılaştırmalı üstünlüklerde kaymalara neden olmaktadır. E4.0 döneminde L'ye ait

avantajların yeniden değişmeye başlamasıyla belli başlı firmaların L avantajının peşinden giderek reshoring kararı aldıkları görülür. Bu firmalar karşılaştıkları faktör kombinasyonları, piyasaların durumu ve devlet müdahalesine göre en uygun uluslararasılaşma türüne gireceklerdir.

2.2.2 Yatırım Yeri Tercihinde Dört Temel Motivasyon

Dunning'in başlangıçta Sahiplik – Lokasyon – İçselleştirme avantajları üzerine kurduğu eklettik paradigma yaklaşımını daha sonraki yıllarda DYSY konusunun çok boyutlu halini daha iyi açıklayacak şekilde eklemeler yaparak genişletmiştir. Buna göre firmalar için DYSY yapmada belirleyici olan dört temel motivasyon vardır. Üretim yeri kararında “ihmal edilen bir faktörler” (Kaivo-Oja vd., 2018) olarak belirtilen bu motivasyonlar; pazar arayışı, kaynak arayışı, etkinlik arayışı ve stratejik varlık arayışı olarak sıralanır.

Tablo 3. DYSY'nın Ev Sahibi Ülkedeki Belirleyicileri

I. Genel politika çerçevesi	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomik, siyasi ve sosyal istikrar • İyi yönetim (şeffaf ve güvenilir politikalar ve bunların uygulanması) • Piyasaların işleyişine ve yapısına ilişkin politikalar (özellikle rekabet ve birleşme&satın alma politikaları) • Özel mülkiyet koruması (fikri mülkiyet hakları dahil) • Endüstriyel ve bölgesel politikalar; rekabetçi kümelerin geliştirilmesi • Ticaret politikası (tarifeler ve tarife dışı engeller) ve istikrarlı döviz kuru
II. DYSY'ye özel politikalar	<ul style="list-style-type: none"> • İkili uluslararası yatırım anlaşmaları • Yatırım teşvikleri ve performans gereksinimleri (giriş öncesi ve sonrası) • Yatırım öncesi ve sonrası hizmetler • Sosyal olanaklar (uluslararası okullar, yaşam kalitesi vb.)
III. Yatırım türüne göre ekonomik belirleyiciler	Başlıca belirleyiciler
(a) Pazar arayan yatırım	<ul style="list-style-type: none"> • Pazar büyüklüğü ve kişi başına düşen gelir • Pazar büyüme potansiyeline dair beklenti • Ülkeye özgü tüketici tercihleri • Piyasaların yapısı • Fiziksel mesafe • Bölgesel ve küresel pazarlara erişim
(b) Kaynak arayan yatırım	<ul style="list-style-type: none"> • Doğal kaynaklara erişebilme: petrol, doğalgaz, çinko, bakır, tarım ürünleri (kauçuk, tütün, şeker vb) • Ucuz işgücü • Yetenekli işgücünün varlığı • Gelişkin fiziksel altyapı
(c) Verimlilik arayan yatırım	<ul style="list-style-type: none"> • İşgücü girdilerinin üretkenliğine göre ayarlanmış (b) altında listelenen kaynak ve yeteneklerin maliyetleri • Diğer girdi maliyetleri, örneğin, ev sahibi ekonomi içinde ya da başka bir ekonomiden gelen/giden ulaşım ve iletişim maliyetleri • Daha uygun maliyetli ülkeler arası işbölümünü teşvik etmeye elverişli bir bölgesel entegrasyon anlaşmasına üyelik • Piyasayı kolaylaştıran kurumların kalitesi
(d) Varlık arayan/varlığı artıran yatırım	<ul style="list-style-type: none"> • Rekabet politikası (birleşme ve satın almalar dahil) • Bireyler ve firmalar tarafından içselleştirilmiş teknolojik, yönetimsel, ilişkisel ve yenilikçi diğer yaratılmış varlıklar (örneğin marka isimleri) • Fiziksel altyapı (limanlar, yollar, elektrik, telekomünikasyon) • Makro yenilik, girişim ve eğitim kapasitesi/ortamı

Kaynak: Dunning, 2008, ss325,326

Tablodaki ilk iki maddeyi oluşturan genel politika çerçevesi ve DYSY'larına özel politikalar firma dışı (ülkeye özgü) faktörler olurken, üçüncü madde ise firmaları yatırım yapmaya iten (firmaya özgü) dört motivasyonunu gösterir. Buna göre DYSY'nın belirleyicileri meselesi çok boyutludur ve uluslararasılaşan (ya da uluslararasılaşmak isteyen) firmaların (birbirleri arasında dahi) üretim yeri tercihini belirleyen çok farklı motivasyonlar söz konusudur. Bazı UÖŞ'ler için pazarın büyüklüğü öncelikli tercih nedeni olurken (pazar arayanlar), bazıları için doğal kaynaklara ya da ucuz, vasıfsız, yarı vasıflı veya vasıflı işgücüne erişim daha önceliklidir (kaynak arayanlar). Ya da bazıları için üretim maliyetlerini azaltarak rekabet gücünün arttırmak için üretim yerlerini yeniden konumlandırmak öncelik olabilirken (verimlilik arayanlar), bazı firmalar bilgi ve diğer stratejik kaynaklara erişim sağlayarak mevcut durumlarını geliştirmek isteyebilirler

(stratejik varlık arayanlar) (Khondoker ve Kalirajan, 2010; Kaivo-Oja vd., 2018; Hansson ve Hedin, 2007).

Reshoring olgusu üzerinden bu dört motivasyon ele alındığında, ilk olarak pazar arama güdülerini hareket eden firmalar hedef müşteri kitlesine yakın olmayı tercih ederler. Bu firmalar için müşteriye yakın olma motivasyonu offshoring bölgesinde kalma lehinde çalışmaktadır, kendi ülkesinde (veya yakın coğrafyasında) koşullar daha iyi olsa bile firmalar kalmayı tercih edeceklerdir. Bunun yanında, tedarikçi konumundaki KOBİ'lerin tedarikçisi olduğu ana firma(lar) offshoring yerinde kalmaya devam ederse (ya da reshoring yaparsa), onlar da kendi müşterilerini takip edecek ve offshoring bölgesinde kalmayı (ya da ana firmayı takip ederek reshoring yapmayı) tercih edeceklerdir (Dachs vd., 2019-b, s19). ABD'deki reshoring motivasyonlarında KOBİ ve ana firma arasında yaşanan bu durum Walmart Etkisi olarak ifade edilir. Dolayısıyla KOBİ'ler reshoring kararında büyük firmalar kadar esnek davranmamaktadır.

İkinci motivasyon olan kaynak arayan yatırımların reshoring ile bağlantısını iki şekilde değerlendirmek gerekir. Eğer firma doğal kaynaklara yakın olmak için offshoring kararı aldıysa, hammaddeye yakınlık argümanı bu firmaları offshoring bölgesinde tutar. Daha önce de bahsedildiği gibi, hammaddelerin kolay taşınmaması veya stratejik ürün olması nedeniyle ihracatının yasaklanması firmaları mecburen offshoring bölgesinde kalmalarına neden olur. Diğer yandan, kaynak arama motivasyonu ucuz işgücü üzerinden oluşmuşsa, günümüzde işgücünün ileri otomasyon/robotlarla görece kolay ikame edilmesi ve böylece toplam üretim maliyeti içinde ücretlerin payının görece önemsizleşmesi, firmaların reshoring kararını almasını kolaylaştırmaktadır. Bundan dolayı geçmişte ucuz işgücünü merkeze alarak yapılan offshoring yatırımlarının reshoring yapma olasılıkları daha muhtemeldir.

Bir diğerinde ise yatırımlarında verimlilik güdüsü ile hareket eden firmaların özellikle E4.0 teknolojilerinin sağladığı verimlilik artışları sonucunda yatırım yeri tercihlerinde değişimler söz konusudur. Geçmişteki offshoring yatırımlarının özellikle ucuz işgücünün yer aldığı GOÜ'lere doğru olması, bu argümanı güçlendirmektedir. Bunun yanında, en büyük offshoring ülkesi olan Çin'de ücretlerin hızla artıyor olması, nakliye maliyetlerindeki artış, tedarik kesintileri gibi olumsuzluklar toplam maliyeti artırması nedeniyle reshoring kararında etkili olmaktadır.

Dördüncü olarak, varlık arayan veya varlığı artıran yatırım motivasyonunda firmalar uluslararası ölçekte rekabet güçlerine katkı yapabilecek varlık oluşturabilecekleri veya ellerindeki varlık avantajlarını (O'sunu) kullanabilecekleri, geliştirebilecekleri yerleri tercih etmektedirler. E4.0 döneminde rekabette işgücünün maliyetine dayalı bir üretim anlayışının daha az, üretim süreçlerinin otonomlaştığı ve otomatikleştiği bir üretim organizasyonuna dayalı bir anlayışın ise daha çok belirleyici olmaya başlaması, firmaları varlık arama girişimlerinde değişikliğe zorlamaktadır. Dolayısıyla yeni döneme uygun altyapıya sahip, teknolojileri kullanabilen, yenilikçi-inovasyona dönük bir vizyona sahip ve buna göre ileri-geri bağlantılarını oluşturabileceği yatırım yerleri öne çıkmaktadır. Eğer firma buna uygun bir ortamı bulamazsa reshoring kararı alabilir.

Buraya kadar firmaların reshoring olasılığını azaltan (veya arttıran) etkenler sıralanmıştır. Dunning 2000'li yılların başından itibaren birçok UÖŞ'in yatırım yeri kararında birden çok hedef izlediğini ve çoğunun bahsi geçen motivasyonların iki veya daha fazlasının özelliklerini birleştirerek doğrudan yabancı yatırım konusuyula meşgul olduklarını belirtir. Örneğin uluslararasılaşan bir firma deneyimli bir yabancı yatırımcı haline geldiğinde uluslararası üretime yönelik güdülerini değiştirebilir. Şöyle ki, firmalar uluslararasılaşmalarının ilk aşamalarında kendi ülkeleri dışına yatırım yaparken daha çok doğal kaynaklara yakınlık veya yeni pazarlara erişim (veya pazarı elde tutma) motivasyonlarıyla hareket ederler. Daha sonra firmaların uluslararasılaşma deneyimleri arttıkça verimlilik artırma veya yeni rekabet avantajı sağlayacak stratejik varlıklara erişme gibi yeni motivasyonlarla küresel rekabet güçlerini artırma çabası içine girebilirler (Dunning, 2008, s68). Dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımın belirleyicileri birden fazla olabilmektedir.

Sonuçta literatürde yeni bir olgu olan reshoring meselesini açıklamada Dunning'in çalışmasından faydalanılması, dinamik bir özelliğe sahip OLI paradigmasının ve onun uzantısı olan yatırım yeri tercihindeki dört motivasyonun içeriğindeki bazı evrilmelere rağmen DYSY konusunu açıklamada hala güncelliğini koruduğunun bir göstergesi olarak değerlendirmek gerekir.

3. Endüstri 4.0'a Neden İhtiyaç Duyuldu?: Teknik Bir Olgu Olmasının Ötesinde Bir Değerlendirme

Sanayi Devrimi'nden günümüze teknolojik gelişmelerin üretim organizasyonunda yaptığı büyük etkilerin son ve dördüncü aşaması Endüstri 4.0 olarak kategorize edilir. Kavramın ortaya çıkışı 2010'un başlarına denk gelir. Teknik olarak ele alındığında, E4.0'ı oluşturan dokuz teknolojiden bahsedilir. Bunlar; büyük veri ve analizi, akıllı robotlar, simülasyon, yatay/dikey yazılım entegrasyonu, nesnelerin interneti, siber güvenlik, bulut, eklemeli üretim ve zenginleştirilmiş (arttırılmış) gerçeklikten oluşur (Ruşman vd., 2015; TÜSİAD, 2016). E4.0 dar anlamda endüstriyel alanda yaşanan dijital dönüşümü, geniş anlamda ise bir ekonomideki tüm üretken birimlerin dijitalleştirilmesi ve birbirine bağlanmasıdır. Günümüzde sıklıkla kullanılan dijital dönüşüm kavramı dijital teknolojilerin insan toplumunun tüm yönlerinde uygulanmasıyla ilişkili değişiklikleri ifade etmektedir (Aksoy, 2022). E4.0'daki dijital dönüşüm ise daha çok dijitalleşmeyi oluşturan unsurların endüstriyel alanda uygulanmasıdır (Schober, 2017). Ayrıca, E4.0'ın akıllı üretim yapısının çevre dostu ve kaynak tasarrufu içeren bir üretim sağlaması, günümüzün en önemli konularından olan sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumunu göstermektedir.

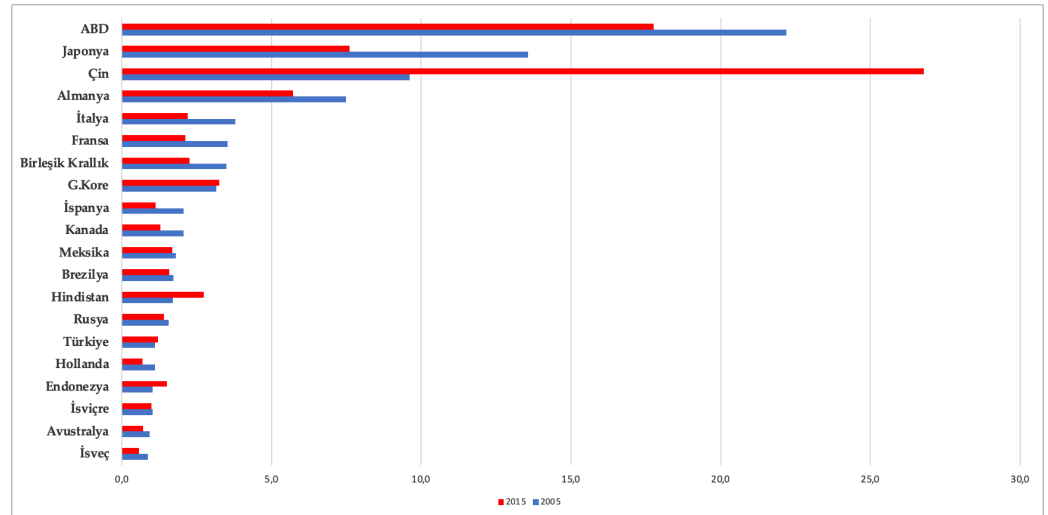
Yukarıda yapılan giriş, genel olarak E4.0 konusuna ve gerekliliğine dair değerlendirmeleri içerir ve genelde firma düzeyinde bir analizdir. Diğer taraftan bu konu ulus-devletler arasında mücadelenin (güç ilişkilerinin) bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mücadelenin arka planında sanayileşme ve ileri teknoloji ilişkisinin ülkeler arasında gelişmişliğin ve üstünlüğün bir göstergesi olarak kabul edilmesi yer almaktadır. Diğer yandan, Sanayi Devrimi'nden (E1.0'dan) günümüze kadar olan tarihsel sürece bakıldığında bu üstünlük mücadelesinin ilk kez değiştiği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, erken sanayileşen ülkeler olan ABD, Batı Avrupa gibi GÜ'lere atfedilen üretim alanındaki küresel rekabet gücün, başta Çin olmak üzere geç sanayileşen GOÜ'lere doğru kaydığı görülür. Aşağıdaki tablo-4 yukarıdaki iddiayı destekleyen bazı sayısal verileri gösterir.

Tablo 4. İmalat Sanayisinde En Büyük 15 Ülke

Sıra	Dünya İmalat Üretimindeki Payı %, (2012)	2012 Sıralaması	2002 Sıralaması	1992 Sıralaması
1	22,4	Çin	ABD	ABD
2	17,4	ABD	Japonya	Japonya
3	9,7	Japonya	Çin	Almanya
4	6,0	Almanya	Almanya	İtalya
5	2,8	Kore	İtalya	Fransa
6	2,4	İtalya	Birleşik Krallık	Birleşik Krallık
7	2,3	Rusya	Fransa	Çin
8	2,2	Brezilya	Kore	Rusya
9	2,1	Hindistan	Meksika	İspanya
10	2,0	Fransa	Kanada	Kanada
11	1,9	Birleşik Krallık	İspanya	Brezilya
12	1,8	Endonezya	Brezilya	Meksika
13	1,8	Meksika	Hindistan	Kore
14	1,6	Kanada	Endonezya	Türkiye
15	1,4	İspanya	Hollanda	Hollanda

Kaynak: United Nations, World Bank, The Global Economy

Tabloya göre, 1990'larından başından 2010'lu yılların başlarına kadar geçen süre içerisinde Çin sıralamada en üste gelirken ayrıca G. Kore, Hindistan, Brezilya, Endonezya gibi ülkelerin dünya üretimindeki payları hızla artış göstermektedir. Diğer taraftan, erken sanayileşen ülkelerin sıralamada gerilediği görülmektedir. Buna göre 2000'lerin başından itibaren küresel ölçekte ülkelere ait endüstriyel ayak izinde bir kayma söz konusudur. 1991 yılında dünyada gerçekleşen 3,451 milyar Euro'luk imalat katma değerinin %60'ından fazlası altı büyük sanayi ülkesi – ABD, Japonya, Almanya, İtalya, Birleşik Krallık ve Fransa- gerçekleştirmişti. Aynı dönemde GOÜ'lerin imalat katma değerinde aldıkları pay ise sadece %21 düzeyindeydi. Aradaki fark zamanla kapandı. 1990-2011 yılları arasında imalat katma değeri 6,577 milyar Euro'luk bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bahsi geçen dönemde erken sanayileşmiş GÜ'lerde imalat katma değeri %17 artmışken, geç sanayileşen GOÜ'lerde ise %179'luk bir artış söz konusu olmuştur. 2011 yılında GOÜ'lerin toplam üretimdeki payları %40'a ulaşmıştır (Roland Berger 2014). Bu gelişme başka bir ifadeyle gelişmiş ülkelerin Sanayi Devrimi'nden bugüne olan sanayideki üstünlüklerini kaybetme tehdidiyle karşı karşıya kaldıkları anlamına gelir. Şekil-2'de gösterilen seçilmiş ülkelerin küresel üretim sonuçları, yukarıdaki iddiayı desteklemektedir.

Şekil 1. İmalat Sanayisinde En Büyük 20 Ülkenin Üretim Paylarındaki Değişim (%)
Kaynak: The World Bank

Şekil 2'de imalat sanayisinde en büyük 20 ülkenin 2005 ve 2015 yıllarında küresel üretimden aldıkları paylardaki değişim karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir. Burada mavi renkli (alttaki) bar 2005 yılını, kırmızı renkli (üstteki) bar 2015 yılına ait verileri temsil eder. Şekildeki ülkelere ait değişimler incelendiğinde bir önceki tabloyla paralel bir durum olduğu görülmektedir. 2005'ten 2015'e gelindiğinde GÜ'lerin sanayi üretim payları azalırken, başta Çin olmak üzere GOÜ'lerin üretimdeki paylarının genel olarak arttığı görülmektedir.

Yukarıdaki iki görsel sanayileşme yarışına henüz yarım asır önce başlayan GOÜ'lerin bu kadar kısa sürede çok hızlı yol kat ettiklerini ve bu trendin sürmesi durumunda GÜ'lerin üretim alanındaki üstünlüklerini geriden gelen GOÜ'lere kaptırabileceklerini gösterir.

Başlangıçta yani GÜ'lerden GOÜ'lere akan DYSY ana motivasyonu buralardaki üretim maliyetlerinin GÜ'lere göre oldukça düşük düzeyde olmasıdır. GOÜ'lerde ucuz ve bol işgücünün varlığı (ve bunun yanında büyüyen biri iç pazara sahip olmaları) firmalara önemli bir rekabet avantajı sağlamış ve üretimin bu ülkelere kaymasında önemli bir etken olmuştur. Diğer yandan E4.0'ın en büyük vaadi akıllı makine/robot ve cihazlara emanet edilmiş bir insansız üretim organizasyonudur. Başka bir ifadeyle, E4.0 GOÜ'lerin

küresel rekabet güçlerinin başında gelen ve onları yatırım için cazip hale getiren ucuz işgücünü ortadan kaldırmayı vaat etmektedir. Dolayısıyla E4.0 teknolojisinin Almanya, ABD gibi GÜ'lerden çıkması ve yine bu ülkelerin gündeminde yer alması tesadüf değildir. Örneğin E4.0 kavramı ilk kez Almanya'da 2011 yılındaki kullanılmıştır ve bir sonraki sanayi devrimi olarak tanıtılmıştır. E4.0. Alman hükümetinin Kasım 2011'de Yüksek Teknoloji Stratejisi 2020 Eylem Planının bir parçası olarak kabul edilen bir stratejik girişimidir (Kagermann vd., 2013, s. 77) ve amaç yüksek teknolojileri kullanarak Almanya'nın rekabet gücünü artırmaktır. Bir diğer örnek ise ABD'nin kendi hegemon gücünün sarsıldığını dair endişesi ve bununla bağlantılı olarak 2016-2020 arasında ABD'nin başkanı olan D. Trump'ın politikaları gösterilebilir. Kısa adı Trump Etkisi (Trump Effect) (Korostelina 2017) olarak anılan bu dönemde ABD ve Çin arasında politik alanda süregelen rekabetin üretim ve ticaret alanında da kayda değer bir etki yarabildiğini göstermektedir.

Diğer yandan, çalışmanın reshoring kısmında daha detaylı değinildiği üzere, E4.0 dönemi firmaların lokasyon tercihini etkileyen faktörlerin teknolojik boyutunu oluştururken, bunun yanında başka önemli faktörler de bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Bunlar arasında özellikle başta Çin olmak üzere GOÜ'lerde ücretlerin artıyor olması, yine bu ülkelerde yaşanan kalite, fikri mülkiyet hakkı, tedarik zincirindeki kesintiler gibi farklı alanlarda yaşanan sorunlar firmaların lokasyon tercihini etkileyen diğer unsurlardır.

Sonuç olarak, E4.0 teknolojileri işgücüne olan ihtiyacı azaltması ve böylece toplam üretim maliyeti içinde ücretlerin payını görece önemsizleştirilmesi ve ayrıca çevre dostu üretimi imkanı hale getirmesi gibi başlıca özellikleri üretimin yeniden GÜ'lerde birikmesi için önemli bir avantaj sağlamaktadır. Ülkelerin konumsal avantajlarını ve bu bağlamda firmaların uluslararası yatırım için lokasyona dair beklentisini değiştirmesi önemlidir ve bu çalışmada ülkelerin konumsal avantajlarında yaşanan bu değişimler reshoring olgusu üzerinden incelenmiştir.

Diğer yandan, 2010'lu yıllara gelindiğinde geç sanayileşen GOÜ'lerin ilk kez sanayideki üstünlüğü ele geçirmek üzere oldukları görülmüştür. Sanayileşme konusu teknik olmanın ötesinde gelişmişliğin ve üstünlüğün bir göstergesi olarak ele alındığında, GÜ'ler ve GOÜ'ler arasında yaşanan bu değişim oldukça önemlidir. E4.0 döneminin sunduğu bu imkanlar sanayideki üstünlüklerini kaybetme tehdidi ile karşı karşıya kalan ülkelerdeki hükümetlerin desteklediği önemli bir araç haline nasıl dönüştüğü ise çalışmanın reshoring kısmında tartışmıştır. Dolayısıyla, yukarıda küresel üretimdeki değişimi gösteren verilerle desteklenerek, GU'lerin sanayideki üstünlüklerini kaybetme tehdidiyle karşı karşıya kalmaları, E4.0'ın politik açıdan önemini göstermektedir. Tüm bu tartışma, E4.0 konusu teknik bir olgu olmanın ötesinde küresel rekabet gücünü dolayısıyla ülkeler arası güç ilişkilerini etkileyebilen bir unsur olarak değerlendirmenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

4. Reshoring: Uluslararasılaşan Üretimin Yer Değiştirmesinde Yeni Bir Aşama

Bu bölümün birinci kısmında reshoring konusu kavramsal düzeyde ele alınmıştır. Sonraki kısımda literatür taraması ve burada yer alan tartışmalara yer verilmiştir. Üçüncü ve son kısım ise dünya ölçeğinde gerçekleşen reshoring'e dair ampirik incelemeden oluşmuştur. Bu incelemede firmaları reshoring almaya götüren motivasyonlar ülke bazlı olarak araştırılmış ve sonrasında elde edilen bulgular ışığında firmaların yer değiştirme nedenleri değerlendirilmiştir.

4.1. Reshoring Kavramsal Ele Alış

1970'lerin sonlarından itibaren artan bir eğilim olarak uluslararasılaşan sermayenin ülke içindeki üretim faaliyetlerini ana ülkesinin (home country) dışında bir ülkeye (host country) kaydırması firmalar için popüler bir strateji haline geldi. Offshoring olarak kavramsallaştırılan bu eğilimde firmalar daha karlı olduğu için üretim faaliyetlerinin bir kısmını ya da tamamını daha düşük maliyetle üretim yapabilecekleri ve/veya büyüyen

bir iç pazara sahip GOÜ'lere kaydardıkları görülür. Ancak günümüzde belli başlı sektörlerde tersine bir eğilim görülmektedir. Bu tersine eğilim yani sermayenin offshoring sonrası yeniden yer değiştirme hareketi reshoring kavramı ile tanımlanır. Reshoring, firmanın daha önce ana ülkesinde gerçekleştirdiği üretimi başka bir ülkeye taşınmasından sonra görülen yani offshoring sonrası gerçekleşen yeni bir yer değişikliğini belirtir. Daha açıklayıcı olması açısından, reshoring olgusu coğrafi açıdan backshoring ve nearshoring olarak ikiye ayrılabilir (Elteto, 2019, s4). Backshoring üretim faaliyetinin doğrudan ana ülkeye geri taşınması anlamında kullanılırken, nearshoring ise üretimin offshoring bölgesinden coğrafi olarak ana ülkeye daha yakın olan (genelde ana ülkenin sınırlarını paylaştığı) komşu ülkeye taşınması anlamına gelir (Ancarani vd., 2019). Sonuçta reshoring, backshoring ve nearshoring olgularının hepsi geçmişteki offshoring hareketinin tersi bir durumu ifade etmektedir.

Reshoring yerel, bölgesel veya küresel taleplere hizmet etmek amacıyla firmanın kısmen veya tamamen (iç kaynaklı (insourcing) veya dış kaynaklı (outsourcing)) üretim faaliyetlerinin yer değiştirmesine ilişkin kurumsal bir stratejiye denk gelir (Fratocchi vd., 2014). Ayrıca reshoring sadece offshoring tesislerde sahip olunan üretim faaliyetlerinin yeniden konumlandırılmasını değil, tedarikçilerin de yeniden oluşturulmasını içerir (Dachs vd., 2019-a). Dolayısıyla reshoring kavramı şu özelliklere sahiptir:

- Firmanın bir önceki offshoring işleminin tam tersi bir karardır.
- Firmanın offshoring yaptığı ülkedeki üretim faaliyetlerinin tümünün kapatılması ve geri getirilmesini gerektirmez, bir kısmını getirmesi de reshoring sayılır.
- Tedarik zincirinde yeni bir oluşuma sebebiyet verir.
- Firmanın yurtdışında fiziksel bir üretim yeri olmadan, yurtdışındaki tedarikçilerin yerli tedarikçilerle değiştirilmesi de reshoring olarak kabul edilir.
- Reshoring ana sâik itibariyle küreselleşme karştı bir hareket olarak doğmamıştır.

Tablo 5. Uluslararasılaşan Üretimin Yer Değiştirme Aşamaları

Aşamalar	Lokasyon	Tanım	Örnek
Aşama 1: Üretim faaliyetindeki ilk uluslararasılaşma hareketi	a) Firmanın yakın çevresinde bir bölgeye üretimini taşınması	Near-offshoring	Fransız firmasının üretimini coğrafi olarak yakın olan Romanya'ya taşınması
	b) Firmanın üretim faaliyetlerini uzakta (deniz aşırı) bir ülkeye taşınması	Offshoring	Alman firmasının üretimini Çin'e kaydırması
Aşama 2: Daha önce kaydırılmış (Offshoring edilmiş) üretim faaliyetlerinin yeniden konumlandırılması	a) Firmanın üretim faaliyetlerini kendi ülkesine geri getirmesi	Backshoring (veya back-reshoring)	Norveç firmasının daha önce offshoring yaparak üretimini kaydardığı Hindistan'daki üretimine devam etmeme kararı alması ve üretimini yeniden kendi ülkesine geri taşınması
	b) Firmanın üretim faaliyetlerini aynı bölgedeki (genelde sınırı olan) bir ülkeye taşınması	Nearshoring (veya near-reshoring)	ABD'li bir firma daha önce kendi ülkesinde gerçekleştirdiği üretimini başlangıçta Çin'e offshoring yapması. Sonrasında değişen şartlardan dolayı üretim yeri tercihini yeniden oluşturma gereği duyması ve Çin'deki faaliyetlerini coğrafi sınırını paylaştığı Meksika'ya getirmesi
	c) Firmanın üretimini 1.aşamada seçilmiş bulunan ülkeden çok daha uzak bir ülkeye taşınması	Further Offshoring	İspanyol bir firmanın üretimi önce Fas'a kaydırması daha sonra yeni üretim mekânı olarak çok daha uzak bir yer olan Bangladeş'i seçmesi
Aşama 2-EK: Dolaylı Reshoring	Firmanın yurtdışına yatırım yapmak ya da yurtdışındaki üretim yerlerinde kapasite artışına gitmek yerine yurt içindeki (home) üretim tesisine yatırım yapması ve burada kapasite artırımına gitmesidir. Firmanın yurtdışında fiziksel bir üretim yeri olmadan, yurtdışındaki tedarikçilerin yerli tedarikçilerle değiştirmesi.		

Kaynak: Fratocchi vd., (2014) faydalanılarak daha kapsamlı olacak şekilde yeniden oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, uluslararası lokasyon kararı çok adımlı bir süreç olarak kavramsallaştırılabilir. İlk adımda (Aşama 1) firma, üretimini uluslararasılaştırılması sürecinde kararını, kendi ülkesine olan coğrafi mesafeye göre verir. Bu bağlamda, alternatif olarak alabileceği kararlar şöyle sıralanabilir:

- Near-offshoring: Kendine yakın bir bölgeye üretimini kaydırabilir.
 - Offshoring: Daha uzak bir bölgeye üretimini kaydırabilir.
- Sonraki dönemlerde firma üretim yeri stratejisini bir kez daha revize edebilir ve bu kararını kısmen ya da tamamen değiştirebilir (Aşama 2):
- Backshoring: Üretim faaliyetlerini kendi ülkesine geri taşıyabilir.
 - Nearshoring: Üretimini daha önce offshoring yaptığı ülkeden coğrafi olarak daha yakın bir ülkeye taşıyabilir.
 - Further-offshoring: Daha önce ana ülkeden yakın bir ülkeye offshoring yaptığı üretimini, coğrafi olarak çok daha uzakta olan bir ülkeye kaydırabilir.

Görüldüğü gibi reshoring (Aşama 2) bir kez için alınan bir karar olmaktan ziyade, firmanın uzun vadeli uluslararasılaşma stratejisinin olası bir aşamasıdır.

Bunlara ek olarak literatürde yer değiştirmeye dair terimlerin kullanımı her zaman tutarlı değildir ve özellikle pratikte bu terimlerin farklı yorumları vardır. Bir kavram karmaşasının önüne geçmek için kullanılan diğer terimlerden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Örneğin firmanın üretim yeri tercihiyle ilgili olarak doğrudan ve dolaylı reshoring (direct and indirect reshoring) olarak bir ayırım yapan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalara göre doğrudan reshoring yukarıda bahsedilen backshoring kararına denk gelir ve firmanın offshore ülkesindeki üretim faaliyetlerini ana ülkeye geri getirmesi olarak tanımlanır. Dolaylı reshoring ise firmanın yurtdışına yatırım yapmak ya da yurtdışındaki üretim yerlerinde kapasite artırımına gitmek yerine yurtiçindeki (home) üretim tesisine yatırım yapması veya burada kapasite artırımına gitmesidir (WMC Supply Chain Research Group, 2017). Ayrıca yer değiştirme konusunu açıklamak için kullanılan terminolojiler, farklı sonuçları olan bir yer değiştirmeyi ifade edebilirler. Örneğin, yer değiştirme ile ilgili eğer dış kaynak (outsourcing) ve/ya iç kaynak (insourcing) terimleri kullanılıyorsa, ⁶ bu firmaların yönetim ve mülkiyet yapısını ilgilendiren bir değişikliği belirtmektedir. Bu çalışmada kullanılan offshoring, reshoring, backshoring ve nearshoring terimleri fiziksel bir taşınma işlemi, bir firmanın faaliyetlerinin başka bir ülkeye kaydırılması ya da ana ülkeye geri taşınması olarak firmanın üretim faaliyetlerinin coğrafi hareketini ifade etmektedir (Heikkilä vd., 2017).

Diğer yandan, reshoring yurtdışında yürütülmekte olan faaliyetlerin tümünün ya da bir kısmının geri getirilmesi anlamına gelmekle birlikte, bu küreselleşme hareketinde uzaklaşmak ya da firmaların küresel aktivitelerini azaltmak anlamına gelmemekte ve sonuçlanmamaktadır (Backer vd., 2016; Elteto, 2019). Başka bir ifadeyle, her ne kadar küreselleşme karşıtı politikacılar tarafından sevilen bir araç olsa da, temelde reshoring küreselleşme karşıtı bir hareket olmak üzere doğmamıştır, sermayenin değişen piyasa ve rekabet şartlarına karşı gösterdiği ve kapitalist işleyiş mantığına uygun bir tepki olarak kabul edilmesi gerekir. Bu konu ileride daha detaylı tartışılacaktır.

Bu çalışmanın temel amaçlarından biri de reshoring konusunu dünya ölçeğinde değişen piyasa şartlarını kapsayacak şekilde bir bütünlük içinde ele almak ve sermayenin bu yeni dönemde değişen yapısı ve taleplerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Bu bağlamda, firmaların daha önce de kötü yurtdışı deneyimleri nedeniyle faaliyetlerini kendi ülkelerine geri getirdiklerine dair az sayıda da olsa örnekler vardır. Ancak son

⁶ Dış kaynak kullanımı (outsourcing, "outside source using" kavramının kısaltılmış halidir), verimlilik ve performans açısından ele alındığında rekabet edilebilirlik seviyesini yükseltmek için firmaların esneklik kazanma ve kadrolu çalışan sayısını daraltma yöntemi olarak kullanılır. Firma kadrolu çalışanlarıyla kendi içinde gerçekleştirdiği işlerden performanslarını doğrudan etkilemeyecek işlerin yükünü danışmanlık şirketleri, fason imalatçı ve yan sanayi kuruluşlarına kaynak transferi yapması bir dış kaynak kullanımudur (Tutar vd., 2006, ss281-282). Dış kaynak kullanımında iş tamamen tedarikçinin kontrol ve planlamasında ve tedarikçinin uzaktaki ofisinde yapılacak şekilde dışarıya verilir. İç kaynaktan ise hizmet tedarikçiden alınır ama tedarikçinin ekibi ana firmanın ofisinde ve ana firmanın ekibinin bir parçası gibi çalışır, yönetim ve planlama ana firmaya aittir (İlci, 2019).

yıllarda reshoring hareketinin bir firma stratejisi olarak giderek önem kazandığı ve yaygınlaştığı görülmektedir. İleride gösterileceği üzere, reshoring hareketlerine dair yapılan incelemeye göre bu yaşananları sadece firmaların kötü yurtdışı deneyimi olarak ele almak indirgemeci ve eksik bir ele alışı neden olabilmektedir. Daha doğru bir değerlendirme için reshoring yapan firmanın hem kendi ülkesinde değişen koşulları hem de geçmişte offshoring yaptığı bölgede değişen koşulları bir arada değerlendirmek gerekir.

4.2. Literatürde Reshoring Olgusu ve Eklektik Paradigma

DYSY'nın nedenleri ve sonuçlarına ilişkin yapılan çalışmalar genelde şu sorulara odaklanır:

- Uluslararasılaşan firmalar neden ulusötesi yatırımlara eğilim gösterirler ya da yatırım faaliyetlerini neden diğer ülkelere taşımak isterler?
- DYSY'yi kendilerine çekme konusunda bazı ülkelerin diğerlerine göre daha fazla başarılı olmalarının altında yatan sebepler nelerdir? (Mucuk, 2011, s21)

Literatürde reshoring konusunu açıklamaya çalışan çalışmaların benzer sorulardan hareket ettikleri görülür. Tablo-6'da yer alan çalışmalar yeni ve değişim halinde bir olgu olan reshoring meselesini anlamada Dunning'in eklektik paradigma ve uluslararasılaşma motivasyonlarından faydalanmışlardır.

Tablo 6. Reshoring Araştırmalarında Dunning'den Faydalanan Çalışmalar

Yazarlar	Künye
Ellram vd., 2013	Offshoring and reshoring: an update on the manufacturing location decision. <i>J. Supply Chain Management</i> , 49 (2).
Dachs vd., 2019-b	Bringing it all back home? Backshoring of manufacturing activities and the adoption of Industry 4.0 technologies, <i>Journal of World Business</i> , 54 (6).
Fratocchi vd., 2016	Motivations of manufacturing reshoring: an interpretative framework, <i>International Journal of Physical Distribution&Logistics</i> , 45(2)
Ancarani vd., 2015	Prior to reshoring: A duration analysis of foreign manufacturing ventures, <i>Int. J. Production Economics</i> , V169.
Zhai vd., 2016	Reshoring of American manufacturing companies from China, <i>Operations Management Research</i> , 9 (3-4).
Kaivo-Oja vd., 2018	Reimagining Finland as a manufacturing base: the nearshoring potential of Finland in an industry 4.0 perspective. <i>Business, Management and Education</i> , 16 (1).
Gray vd., 2013	Reshoring Phenomenon: What Supply Chain Academics Ought to know and Should Do. <i>J Supply Chain Manag</i> , 49: 27-33

Öncelikle reshoring'e dair yapılan çalışmaların çoğu konuyu ele alırken daha çok bu kararın alınmasında belirleyici olan faktörler üzerine odaklandığı görülür (Bkz Tablo-7). Reshoring konusunu teorik açıdan tartışan çalışma sayısı azdır ve bunlar yukarıda tablo-6'da gösterilmiştir. Bunlardan Zhai vd., (2016) Çin tarafından bir bakışla 2009-2015 yılları arasında reshoring yapan 139 ABD'li firmaya araştırdılar. Bu çalışmada offshoring aktiviteleri ana ülkedeki pazara (home market), offshoring ülkesindeki (host market) ve/veya offshoring ülkesinin etrafındaki bölgesel pazara hizmet eden olarak ayrılabilir. Zhai vd.'nin çalışmalarında reshoring kararı alan ABD'li firmaların, yukarıdaki offshoring faaliyetlerinin dağılımında ilk kategoriye girdiği ve imalat şirketleri işlerini ABD yerel pazarına hizmet etmek için kendi ülkelerine geri götürdükleri belirtilir. "Amerikan imalat firmaları tarafından Çin'e yapılan önceki offshore faaliyetleri, Çin ve bölgesinde var olan pazar büyüklüğü veya daha düşük üretim maliyetine yöneliktir" (Zhai vd., 2016, s64). Başka bir ifadeyle, reshoring ile yerel pazara (home market) hizmet eden firmalar arasında bir bağlantı buldular. Bu ampirik testin sonucuna göre Çin'de üretim yapan ve bu ürünleri ABD'ye ihraç eden ABD'li offshoring firmaları için artık Çin üretimde verimlilik arayışı açısından avantajını yitirmektedir. Bundan dolayı bu tarz firmalarda üretim yeri değiştirme hareketi ivme kazanmaktadır. Diğer taraftan Çin ve Asya pazarına hizmet eden ABD'li firmaların ise pazar arama motivasyonları (market seeking motivation) ve

oradaki müşterilerine daha yakın olma isteği nedeniyle offshoring bölgesinde kalmaya devam etmesi beklenmektedir. Artan üretim maliyetleri Çin'i tamamen etkinlik sağlama odaklı faaliyetler (pure efficiency seeking activities) içinde olan Amerikalı şirketler için daha az tercih edilir bir yer haline getirmekte ve böylece üretim faaliyetlerinin ABD'ye geri getirilmesini teşvik etmektedir (Zhai vd., 2016, s64). Kısaca bahsi geçen çalışmada reshoring aktivitelerini anlamada Dunning'in eklektik paradigmasındaki uluslararası üretim faaliyetlerini belirleyen 4 ana unsur olan kaynak arayışı, pazar arayışı, verimlilik arayışı ve stratejik arayış yaklaşımlarından faydalanılmıştır. Buradan hareketle Amerikan imalat firmalarının offshoring bölgesinde kalıp kalmayacaklarına dair bir analiz için pazar arayışı ve verimlilik arayışı yaklaşımları diğer yaklaşımlar arasında en alakalı motivasyonlar olmuştur.

Bir diğer çalışmada ise Ellram vd. (2013) offshoring üretiminde olan 319 ABD'li firma üzerinden eklektik teoride yer alan konum avantajlarını araştırmışlardır. Buna göre çeşitli konum avantajları ve dezavantajlarının birlikte ele alınmasına ilişkin daha yüksek bir karmaşıklık seviyesini yansıtacak şekilde günümüz üretim yeri seçim kararı analizlerinin gözden geçirilmesi/geliştirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın anket sonuçlarına dayanarak, üretim yeri kararını etkileyen faktörlerin göreceli öneminin zaman içinde değiştiği ve bölgelere göre farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır. Çalışmada firmaların günümüzde küresel üretim yeri kararının itici güçleri olan bir dizi faktör sıralanmıştır. Bunlar; artan düşük maliyetli ülkelerde artan işgücü maliyeti, yeni teknolojilerle birlikte ABD işgücü verimliliğinde yükselme, küresel taşımacılık maliyetleri, tedarik zincirinin yavaşlaması, zayıf/kırılgan tedarik zinciri, çevre sorunlarına yönelik artan endişe, GOÜ para birimlerindeki oynaklık, fikri mülkiyet haklarına dair korumanın yetersiz olması, üretimi son tüketiciye daha yakın konumlandırmakla ilişkili hızlı tepki süresi, ülkeler arasında büyük kültürel farklılıklar olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla bu faktörler, bir ülkenin yüksek bir potansiyel yaratma gücü olsa da, ülkeyi yatırım için daha az çekici hale getirebilir, bu nedenle tüm bu unsurların hesaba katıldığı yeni bir analiz biçimi gereklidir.

Genel olarak literatürde yer alan çalışmaların reshoring ve Dunning'in çalışmaları ile kurdukları bağlantı için genel olarak şu söylenebilir; reshoring temel olarak bir konum kararıdır ve bu uluslararası lokasyon kararı çok adımlı bir süreci içerir. Firmalar sahip olduğu rekabet üstünlüğünü yani sahiplik avantajı olan O'sunu değerlendirebileceği, geliştirebileceği ve koruyabileceği ve aynı zamanda içselleştirme avantajı (I) sunan en uygun lokasyonu (L'yi) aramaktadır. Hem bu çalışma hem de yukarıdaki tabloda bahsi geçen çalışmalar reshoring meselesini anlamada eklektik paradigma önermeleri arasında daha çok lokasyona (L) dair avantajlara odaklanırlar.

Sonuçta, reshoring, offshoring olgusunun tersi bir hareket olmakla birlikte ikisinde de firmalar kendi çıkarlarını maksimize etmek için genelde karşılaştırmalı üstünlüğe denk gelen konum avantajlarını en iyi şekilde kullanmak ister. Bu nedenle reshoring olgusunu anlamak için offshoring ile ilgili önemli yol haritası sunan Dunning'in çalışmaları iyi bir başlangıç noktası olmaktadır.

4.3. Ampirik İnceleme: Firmaları Reshoring Yapmaya İten Motivasyonlar

Bu bölüm dünyadaki reshoring olaylarına ait bulguların toplanması ve analizinden oluşur. Dünyada reshoring olaylarının gösterildiği bir veri tabanı olmadığı için farklı ülkelerde gerçekleşen reshoring vakaları ve buna ait çalışmalar bir araya getirilmiştir.

Son yıllarda çok sayıda imalatçı firma offshoring üretimlerinin bir kısmını ya da tamamını kendi ülkelerine ya da yakın coğrafyaya geri döndürdüğünü açıkladı. Bu geri dönüş hareketi özellikle ekonomi basınında (The Economist, 2013) ve danışmanlık firmalarının raporlarında (BCG, 2011) yapılan yayınlardan sonra, popülerliği firmalar arasında daha da artarken aynı zamanda politika yapımcılarının da ilgi odağına girmiştir. UNCTAD'ın üretim faaliyetlerinin geri getirilmesi ile ilgili olarak 2016 yılında yayınladığı Şirketler ve Uluslararası Ticaret Politikaları İçin Geri Dönüş Stratejileri raporunda şu ifadelerle yer verilmiştir: *Artan işgücü maliyeti ve daha kısa ve daha çevik bir tedarik zincirine duyulan ihtiyaç, gelişmekte olan ülkelerdeki offshoring üretim avantajını azaltan faktörler*

arasındadır. Bu bağlamda, gelişmiş ülkelerdeki firmalar, üretimi yurtdışında yürütmek yerine, belirli süreçleri otomatikleştirerek kalmanın (offshoring yapmamanın) daha ucuz olduğunu düşünebilir (UNCTAD, 2016).

Diğer yandan, uluslararası alanda reshoring konusuna dair artan ilgiye karşın, dünya ölçeğinde gerçekleşen reshoring faaliyetlerini gösteren bir veri tabanı henüz yoktur. Tablo-7, uluslararası ölçekte reshoring yapan firmalara yönelik çalışmaların listesini göstermektedir. Tabloda yer alan çalışmalar, offshoring üretimlerinin bir kısmını ya da tamamını kendi ülkelerine geri getirdiklerini açıklayan veya bu yönde karar alan firmalara dair dünya genelinde yapılan çalışmaların özetini sunmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, reshoring yapan firmaların GÜ merkezli firmalar olmaları nedeniyle bu konuya dair çalışmalar çoğunlukla bu ülkelere odaklanır. Zaten reshoring vakalarına bu ülkelerde daha çok rastlanması sürpriz değildir, çünkü geçmişte en çok offshoring yatırımı yapan firmalar yine bu ülkelere çıkmıştır ve şimdi bu firmalar offshoring kararlarını gözden geçirmektedirler. Dolayısıyla, aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, konuyla ilgili yapılan çalışmalar başta ABD olmak üzere erken sanayileşmiş ve erken uluslararasılaşmış GÜ'leri kapsamaktadır.

Tablo 7. Reshoring Yapan Firmalara Dair Yapılan Çalışmalar

Referans	Ülke/Bölge	Örneklem/Araştırma Alanı
Reshoring Initiative, 2023	ABD	6,539 reshoring vakası
Ellram vd., 2013	ABD	319 offshoring firmasına anket
Zhai vd., 2016	ABD	139 backshoring vakası
BCG 2011&2015	ABD	ABD'li üst düzey yöneticilerle anket çalışması
Gray vd., 2013	ABD	Teorik düzeyde reshoring olgusu
European Reshoring Monitor, 2018	AB	253 reshoring vakası
Dachs vd., 2019-a	AB	105 firmaya reshoring anketi
Ancarani vd., 2019	AB	495 backshoring vakası
Dachs vd., 2019-b	Almanya- Avusturya-İsveç	2.120 imalat firmasının geri dönüş eğilimlerinin ölçümü
Müller-Dauppert, 2016	Almanya	71 firmaya reshoring anketi
Müller vd., 2017	Almanya	50 Alman firması ile görüşme
Uni-CLUB MoRe Back-reshoring Research Group, 2014	İtalya	400'den fazla firma
UK Reshoring Monitor	Birleşik Krallık	İmalat sektöründeki firmalar
Bailey&Propriis, 2014&2016&2018	Birleşik Krallık	Otomotiv sektöründe yer alan 262 firma anketi
Warwick Manufacturing Group, 2017	Birleşik Krallık	262 İngiliz imalat firmasına anket
Fel, Griette, 2016	Fransa	215 firmaya reshoring anketi
Bellego, 2014	Fransa	30 reshoring vakası
Martínez, Merino 2014	İspanya	14 reshoring vakası
Heikkilä, 2017	İskandinav: Danimarka, İsveç, Finlandiya	847 firmaya reshoring anket
Engström vd., 2017	İsveç	4 reshoring vakası
Johansson, Olhager 2018	İsveç	99 backshoring vakası
Stentoft vd., 2018	Danimarka	233 firmaya backshoring anketi
Elteto, 2019	Macaristan	Macaristan'daki KOBİ'ler
Canham, Hamilton, 2013	Yeni Zelanda	151 imalat firmasına reshoring anketi

Dünyada reshoring olaylarının gösterildiği bir veri tabanı olmadığı için farklı ülkelerde konuyla ilgili yapılan çeşitli çalışmalar incelenerek yukarıdaki tablo

oluşturulmuştur. Uluslararasılaşan sermayenin yeni dönemdeki eğilimi ve beklentilerinin kavramsal karşılığı olan reshoring hareketinin sermayenin üretim mekânı tercihinin açıklamada önemli bir yeri olduğu bu çalışmada kabul edilmektedir. Bu bağlamda tabloda yer alan çalışmaların sunduğu ampirik kanıtlar, üretimin geri dönüşünün firmaların üretim ve satın alma stratejilerinde önemli bir konu haline geldiğinin somut bulguları olarak bu bölümde tartışılacaktır.

İlk olarak, elde edilen ampirik kanıtlara göre çok çeşitli reshoring motivasyonları karşımıza çıkmaktadır. Bu motivasyonlar firmaların beyanlarına göre olumlu ve olumsuz faktörler olarak ikiye ayrılabilir. Olumlu faktörler firmanın zaman içinde kendi (ana) ülkesinde (veya yakınında) değişen olumlu koşullar olurken, olumsuz faktörler ise offshoring yaptıkları bölgede yaşadığı negatif deneyimleri temsil etmektedir. Toplamda 8000'e yakın firma reshoring kararı almıştır ve ülkelere göre dağılım aşağıdaki tablo 8'de yer alır.⁷

Tablo 8. Ülkelere Göre Reshoring Sayıları

Ülkeler	Vaka Sayısı
ABD (2010-2022)	6,539
İngiltere (2008-2016)	127
İngiltere (2008-2016) Dolaylı reshoring	594
Fransa	215
İtalya (2007-2016)	121
İskandinavya (2010-2015)	160
Almanya	100+
Toplam	7,856+

Not-1: Almanya'daki 100+ ifadesi orada reshoring konusunda yapılan birbirinden bağımsız çalışmalarda yer alan reshoring firmalarının bir kısmının tekrar kullanıldığı görülmüştür. Bu nedenle kesin sayı yazılamamıştır.

Not-2: ABD'den düzenli reshoring raporları yayınlanırken, Avrupa Bölgesi'nde aynı durum söz konusu değildir. Avrupa'daki ülkelere ait tablodaki veriler 2018 yılına kadardır. Dolayısıyla bu sayının daha fazla olduğu beklenmektedir.

Not-3: Ülkelere dair daha detaylı bilgiler için Aksoy'un (2022) çalışmasına bakılabilir.

Tabloya göre ABD, en fazla reshoring vakasına sahip ülke konumundadır. ABD'li firmaların geldikleri bölgelere göre dağılımı ise aşağıdaki Tablo-9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. Reshoring Yapan ABD'li Firmaların Geldikleri Bölgelere Göre Dağılımı

Geldiği Bölge	Firma Sayısı
Asya	1,193
Kuzey Amerika	181
Batı Avrupa	135
Orta Doğu	27
Doğu Avrupa	8
Güney/Merkez Amerika	8
Afrika	3
Avustralya/Okyanusya	5
Bilinmeyen Ülke*	4,979
Toplam	6,539

Kaynak: Reshoring Initiative, 2023.

* ABD'li bazı firmalar geldikleri ülkeyle ilişkilerini devam ettirmek ve onlarla ilgili olumsuz bir beyanda bulunmaktan kaçınmak için geldikleri ülkenin belirtilmesini istememişlerdir.

⁷ Bunun yanında dolaylı reshoring kararını alan firma sayısının bundan daha çok olduğu tahmin edilmektedir ancak bununla ilgili bir veri tabanı yoktur. Bu güçlü iddianın arkasında Warwick Üniversitesi'nin İngiltere'deki reshoring olaylarını araştıran çalışması yer almaktadır. Buna göre İngiltere'de 2008-2016 yılları arasında doğrudan reshoring yapan firma sayısı 127 iken dolaylı reshoring yapan firma sayısı 594 olarak kayda geçmiştir (Warwick Manufacturing Group, 2017).

Buna göre reshoring yapan ABD'li firmaların çoğunlukla Asya Bölgesi'nden geri geldikleri görülmektedir. Bu firmaları reshoring yapmaya götüren motivasyonların başında müşteriye/pazara yakınlık, nitelikli işgücünün varlığı, imaj/marka, eko-sistem sinerjileri, otomasyon/teknoloji, yüksek verimlilik, altyapı, Ar-Ge ve üretim yerinin yakınlaştırılması gibi kendi ülkesindeki olumlu faktörler yer alır (Reshoring Initiative, 2018, s6). Bunlar aynı zamanda doğrudan veya dolaylı olarak E4.0 dönemine özgü gelişmiş otomasyon/robotizasyon sisteminin etkileriyle de ilişkilidir. Çünkü E4.0'ın sağladığı maliyet avantajı ve esneklik firmaların üretimlerini hedef müşterilerine/pazarına yakın olan yüksek ücretli ülkelere de taşımasına imkân vermektedir. Ayrıca, firmaların müşteriye yakın olma isteğinin arkasında hızlı değişen talebi daha yakından takip edebilmek isteği yer almaktadır ve bundan dolayı Ar-Ge birimi ile üretim alanını birbirine yakınlaştırmayı bir reshoring motivasyonu olarak göstermişlerdir. Bu yer değiştirme ile ürünlerinin artık ana ülkede üretilebilir olmasının bir çıktısı olarak firmanın marka değerini “üretim yeri etkisi (made in effect)” ile desteklemesi reshoring yapan firmalar için bir diğer önemli motivasyon kaynağı olmaktadır. Dolayısıyla reshoring yapan Amerikalı firmalar ürün otomasyonuna ve ürünün yeniden tasarımına, müşteriye yakın üretim yapmaya ve Made in China yerine Made in USA etiketiyle desteklenen firma imajına önem verdikleri söylenebilir.

Diğer taraftan kalite ile ilgili yaşanan sorunlar ABD'li firmalar tarafından offshoring bölgesinde yaşadıkları olumsuz faktörün başında gelmektedir. Ayrıca nakliye, teslimat, envanter gibi mesafe ile ilgili konular, yükselen ücretler, fikri mülkiyet riski, politik istikrarsızlık gibi offshoring ülkesine özgü konular da olumsuz faktörler sıralamasında önemli faktörler olarak belirtilmiştir.

Politik alanda ise ABD hükümeti reshoring yapmayı cazip hale getirmek için destekte bulunmaktadır. 2008 mali krizinden sonra, özel sektörün iş yaratmasını desteklemek ve ekonomik büyümeyi artırmak için yatırımlara yönelik bir dizi vergi teşviki sunulmuştur. ABD hükümeti hem yabancı yatırımları ülkeye çekmek hem de yurtdışındaki ABD'li yatırımcıların iş operasyonlarını geri getirmelerini teşvik etmek amacıyla “Select USA” girişimini başlatmıştır⁸. Yukarıda bahsedilen reshoring motivasyonlarının yanında ABD hükümeti tarafından sağlanan bu destek ile ABD'li büyük uluslararasılaşmış firmalar (örneğin GE, Caterpillar Inc., NCR Corporation gibi) ve diğer birçok ABD'li imalat üreticisi üretim faaliyetlerini yeniden kendi ülkesine çekme kararı almıştır (Reshoring Initiative, 2018; Zhai vd., 2016, ss62-63). Diğer yandan, ABD'nin hegemonik gücünün sarsıldığına dair endişesi reshoring konusunu politik alandaki mücadelenin içine çekmektedir. Özellikle, 2016 yılında ABD'nin yeni başkanı olan D. Trump'ın politikaları (Trump etkisi), açıkça iki ülke arasında politik alanda yaşanan rekabetin üretim ve ticaret alanına da taşındığı görülmüştür. Sonuçta sunulan devlet teşvikleri sermayenin yatırım kararını etkileyebilmektedir. 1970'lerin sonundan itibaren Çin hükümetinin verdiği teşvikler offshoring'i desteklemeyi amaçlarken, 2008'den sonra ise ABD hükümetinin uyguladığı teşvikler reshoring'i cazip kılmayı amaçlamaktadır.

Reshoring yapan firma sayısında ABD'den sonra erken sanayileşen Avrupa ülkeleri gelmektedir. Tablo 7'de yer alan çalışmalardan hareketle, Avrupa'daki reshoring hareketlerinde öne çıkan olumlu ve olumsuz faktörler şunlardır: Üretim otomasyonu, ana ülkede uzmanlık (nitelikli işgücü), esneklik, firmaların değişen ekonomik şartlar neticesinde küresel ölçekte yeniden organizasyon sağlaması (üretim zincirini yeniden oluşturması), toplam kaynak maliyetindeki değişiklik ve yer değiştirmeye verilen devlet desteği olumlu faktörleri oluşturur. Diğer taraftan yurtdışı üretimin kalitesizliği, mesafe ile ilgili sorunlar (teslimat süresi), kültürel etkiler, “made in” etkisi, offshoring ülkelerinde ücretlerin hızla artmasına bağlı olarak işçi maliyetlerinde farkın azalması, fikri mülkiyet

⁸ Select USA, ABD'de istihdam yaratan iş yatırımlarını kolaylaştırmak ve ekonomik kalkınmanın ABD ekonomisindeki kritik rolüne dair farkındalık yaratmak amacıyla hükümet genelinde ABD'ye doğrudan yatırımı teşvik etmek için hareket eden bir oluşumdur. Daha fazla bilgi için bkz. www.selectusa.gov

riskleri, hükümet politikaları, kur riski Avrupalı firmaların reshoring kararını belirleyen başlıca olumsuz motivasyonlardır.

AB bölgesinde reshoring'i teşvik eden politikalar incelendiğinde çeşitli kararlarda reshoring girişimlerinin başlatıldığı görülür. Eurofound (2019) tarafından Avrupa Üretim Geleceği adlı raporda üye devletlerin çok azında uygulanmakla birlikte reshoring politika girişimlerinin gerekli olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan reshoring hareketinin önemli olmakla birlikte Avrupa'yı yeniden sanayinin öncü bölgesi yapabilecek bir sıçramayı tek başına gerçekleştiremeyeceği vurgulanır. Geri dönüşü cazip kılmak için en iyi politikanın ulusal endüstriyel altyapının iyileştirilmesi belirtilmiştir, ayrıca teşvikler ve bazı idari kolaylaştırmalarla reshoring süreci desteklenmelidir (Eurofound 2019, ss3,55).

Eurofound'un kapsamlı raporunda reshoring istihdam yaratan bir alan değil, daha çok teknoloji yoğun alanlarda üretime imkan veren bir girişim olması nedeniyle Avrupa'ya reshoring'in daha fazla gerçekleşebilmesi için teknolojiye yatırım yapmanın daha önemli olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla Avrupa üretiminin geleceğini reshoring olgusunu da kapsayacak şekilde, uluslararası üretim ağlarına aktif olarak katılan, yeni ve daha yüksek becerilere sahip üretim alanları belirleyecektir. Son derece otomatik fabrikaları işletmek için gereken teknolojik altyapı ve beceriler, Avrupa'da olduğu gibi ancak gelişmiş ekonomilerde mevcut ve hazır olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, değer zincirindeki yüksek inovasyon bağlantısının imalat üretim sürecindeki önemi nedeniyle, Ar-Ge faaliyetlerinin üretim yerine coğrafi olarak yakın olmasını gerektirdiği belirtilmiştir (Eurofound 2019). Avrupa'daki genel duruma bakıldıktan sonra bu bölümün devamında bu bölgedeki reshoring olgusu ülke bazlı olarak incelenecektir.

Avrupa'daki reshoring konusuna dair yapılan kapsamlı çalışmalardan biri Dachs vd. (2019-b) tarafından Avrupa üretim anket (EMS) verileri kullanılarak yapılmıştır. EMS, Avrupa imalat alanında firma düzeyinde ürün, süreç, hizmet ve organizasyonel yeniliğini inceleyen bir ankettir. Örneklem alanı olarak Almanya, Avusturya ve İsveç ülkelerinde en az 20 çalışanı olan 2.120 imalat firması seçilmiştir. Dachs vd.'nin çalışmasında *reshoring sadece yurtdışındaki varlıkların elden çıkarılması değildir; bunun yanında üçüncü şahıslarla yapılan sözleşmelerle de ilgili olduğu* belirtmektedirler (Dachs vd., 2019-b, s9). Başka bir ifadeyle, reshoring konusunda firmanın yurtdışında fiziksel bir üretim yeri olmasının zorunlu olmadığı, yurtdışındaki tedarikçilerin yerli tedarikçilerle değiştirilmesi de reshoring olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda, çalışmada firmalara üretim faaliyetlerini kendi iştiraklerinden ya da tedarikçilerinden ana ülkeye geri getirip getirmediği sorusu sorulmuştur.

Araştırmanın sonuçlarına göre, E4.0 teknolojisini kullanan firmaların reshoring kararını almaya daha eğilimli oldukları ortaya çıkmıştır. Çünkü E 4.0 teknolojilerinin yer değiştirme ile iki şekilde ilişkilidir: birincisi, E4.0 üretim teknolojilerinin sağladığı yüksek verimlilik, offshoring yerlerinin faktör maliyet avantajlarını etkisiz hale getirmesi ve özellikle işçilik arbitrajını daha az cazip hale getirmesidir. İkincisi ise E4.0 teknolojilerinin daha fazla esneklik sunması, firmaların üretimlerini Avrupalı müşterilerine yakın olacak şekilde yeniden konumlandırmasıdır. Bu yaklaşmanın küresel üretim ağlarında kaybedilen esnekliğin bir kısmını yeniden kazanılmasında bir teşvik sağlaması beklenmektedir. Giderek artan ölçüde kişiselleştirilmiş ürün baskısı, küresel tedarik zincirinde daha fazla esneklik ve daha hızlı taleplere cevap verebilmek rekabette belirleyici olmaktadır, dolayısıyla bu durum backshoring ve nearshoring gibi daha yerel ve yakın üretim faaliyetlerine yol açabilir Ancak E4.0 kullanımı henüz yeterince yaygınlaşmadığından dolayı genel olarak E4.0'a geçen bütün firmalarda reshoring eğilimi olduğunu söylemek için daha fazla veriye ihtiyaç duyulduğu ayrıca belirtilmiştir (Dachs vd. 2019-b, s13).

Çalışmada firma büyüklüğü arttıkça hem daha yüksek E4.0 düzeyi hem de daha yüksek yer değiştirme eğilimi olduğuna dair bir ilişkiye ulaşılmıştır (Dachs vd., 2019-b, s15). Diğer yandan, KOBİ'lerin büyük çok uluslu şirketlere göre dezavantajlı olmalarının nedenleri arasında, onlar kadar yer değiştirme konusunu profesyonel olarak değerlendirmek için gerekli araçlara, deneyimlere, yönetime ve finansal kaynaklara sahip

olmalarını gösterilmiştir (Dachs vd., 2019-b, ss18-19). Yer değiştirme olasılığını azaltan (veya arttıran) bir diğer etken ise tedarikçi konumunda birçok KOBİ'nin müşterilerini takip etmek zorunda olmasıyla açıklanmaktadır. Dolayısıyla KOBİ'ler reshoring konusunda büyük firmalar kadar esnek davranmamaktadır.

İngiltere'de ise reshoring konusu sürdürülebilir büyümenin dengeli bir üretim ve hizmet faaliyetleri kümesi içeren bir ekonomi gerektirdiği kabulü ile ilişkilendirilmektedir. Bu noktada reshoring üzerine yapılan tartışmalarda yeniden dengeleme (rebalancing) konusu öne çıkmaktadır. Günümüzdeki teknolojik yeniliklerin sunduğu fırsatlar ile hem İngiliz imalat sektörünün yeniden yükselmeye başladığı hem de İngiltere gibi yüksek maliyetli ekonomilerin daha düşük maliyetle üretim yapan ekonomilerle rekabet edebilir hale geldiği savunulmuştur (Bailey 2014; EY 2015; Bailey, Proprius 2018; <https://www.resshoringuk.co.uk>; KPMG 2017).

İngiltere'deki reshoring hareketine dair Warwick Üniversitesi destekli The WMG (Warwick Manufacturing Group) tarafından 2017 yılında bir rapor hazırlanmıştır. Bu çalışma 2008-2016 yılları arasında gerçekleştirilen farklı shoring (yatırım yeri) karar türlerini anlamak için 262 İngiliz imalat şirketine yapılan anketi kapsamaktadır. Anket sonuçlarına göre, şirketlerin %70'i 2008'den bu yana shoring faaliyetlerinden en az birinde bulunmuştur. Şirketlerin %40'ı offshoring yaparken %13'ü yurtdışındaki üretim faaliyetleri İngiltere'ye geri getirerek doğrudan reshoring yaptığını belirtmiştir. Bununla birlikte %52'si ise dolaylı reshoring yaparak yurtdışına yatırım yapmak yerine İngiltere'deki tesislerinde kapasite artırımına girmiştir. İngiltere'de bu eğilimin ileriye dönük artacağını ve çok sayıda yeni firmanın reshoring kararı verebileceği beklenmektedir (The Warwick Manufacturing Group 2017).

Reshoring İngiltere'de hükümeti de harekete geçirmiştir. 2010-2015 yılları arasında önemli bir reshoring eğiliminin olduğu otomotiv endüstrisindeki yerel tedarikçilere yardım etmek için Gelişmiş Üretim Tedarik Zinciri Girişimi (Advanced Manufacturing Supply Chain Initiative) projesi kapsamında 245 milyon sterlin ayrılmıştır (UK Department for Business Innovation&Skills 2015; Elteto 2019, s15). Ocak 2014'te, Birleşik Krallık Ticaret ve Yatırım Ajansı (UK Trade & Investment Agency), iş ortamını güçlendirerek üretimi İngiltere'ye geri getirmek için "Reshore UK"yi başlatmıştır (Department of International Trade of UK 2014). Bunun yanında, şirketlerin ortaklar ve yeni fırsatlar bulmalarına yardımcı olmak için bir reshoring web sitesi (<https://www.resshoring.uk>) kurulmuştur.

Reshoring konusunun popüler olduğu bir diğer Avrupa ülkesi İtalya'dır. Bu alanda Uni-Club MoRe Back kapsamında beş üniversitenin basın bilgilerine, akademik makalelere ve danışmanlık şirketlerinin raporlarına dayanarak bir reshoring çalışma grubu oluşturulmuştur. Buradan çıkan sonuç raporuna göre İtalya'da artan sayıda reshoring vakasının nedenleri esas olarak lojistik maliyetler, "made in" etkisi ve kalite konularına dayanır. Yer değiştirme İtalya'da birkaç dalda görülmekle birlikte, çoğunlukla giyim- deri endüstrisinde gerçekleşmiştir. 2007-2016 yılları arasında 121 İtalyan firması reshoring kararı vermiştir. (Elteto 2019, s9).

Fransa 2010 yılından beri reshoring eğilimlerinin arttığı bir diğer Avrupa ülkesidir. Fel ve Grette araştırmalarında Fransız firmalarının reshoring kararına ilişkin üç önemli sonuç bulmuştur: birincisi işgücü maliyetleri ve döviz kurlarındaki değişiklikler nedeniyle, Fransız firmalarının Çin'den tedarikçi bulmaya olan ilgisi azalmıştır. Bununla birlikte, firmaların daha üst (gelirli) pazara çıkış (move upmarket) olarak adlandırılan bir strateji değişikliğine giderek tasarım ve üretim yerlerini birbirine daha yakınlaştırmaya karar vermişlerdir. Tasarım ve üretim merkezleri arasında azalan mekânsal ve zamansal farklılık isteğinin arkasında ise daha fazla yenilik arayışı etkili olmuştur. Son olarak ise reshoring sonrasında bu firmaların ürün kalitesi ve müşteriye karşı sorumluluklarında önemli iyileştirmeler yaşadıkları ve aynı zamanda maliyetlerin düşürülmesinden de memnun oldukları tespit edilmiştir (Fel, Griette 2016). Bir diğer çalışmada ise Bellego (2014) 30 Fransız firmasının reshoring kararını analiz etmiş ve analiz sonucunda lojistik ve ürün kalitesini iyileştirmek ve marka imajlarını "Made in France" etiketi ile geliştirmek

istedikleri öne çıkmıştır. Politik alanda ise Fransa'nın Endüstriyel Yenilenme Bakanlığı (France's Ministry for Industrial Renewal), geliştirdiği Colbert 2.0 reshoring aracı ile Temmuz 2013'ten beri firmaların geri dönüşünü tetiklemek için offshoring bölgesindeki maliyetlerini daha doğru hesaplamalarına destek sunmaktadır.

İskandinav ülkelerindeki reshoring hareketine bakıldığında, bu bölgede üretimin yeniden konumlandırılmasına dair kapsamlı bir çalışma Heikkilä vd. (2017) tarafından (Finlandiya'dan Tampere Teknoloji Üniversitesi (TUT) ve İsveç'ten Lund Üniversitesi iş birliğiydi) ROAMING (Reshoring of Manufacturing) adlı araştırma projesi hazırlanmıştır. ROAMING projesi imalat sektöründe reshoring eğilimlerinin kapsam ve nitelik bakımından artış göstermesinin araştırılması amacıyla ortaya çıkmıştır. 2015-2017 döneminde gerçekleştirilen projenin örneklem alanı İsveç, Finlandiya ve Danimarka'daki sanayi sektörlerinde en az 50 çalışanı olan 847 firmadan oluşmuştur. Çalışmada üretimin yeniden konumlandırılmasının ön şartları ve sonuçları olarak reshoring olgusunun durumu ve potansiyeli incelenmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına göre firmaları offshoring veya reshoring kararına götüren motivasyonların birbirinden farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre işçilik maliyetleri, offshoring için istatistiksel olarak önemli derecede farklı olan tek yarar olurken, reshoring'in ise daha geniş bir faydalar kümesine sahip olduğu görülmüştür (Heikkilä vd., 2017, s21). Anket sonuçlarına göre bu firmaların offshoring yatırım kararında işçilik maliyetleri en önemli motivasyon kaynağı olurken, geri dönüş kararları ise kalite, esneklik, teslim süresi, beceri ve bilgiye erişim, teknolojiye erişim, araştırma ve geliştirmeye yakınlık (AR-GE) ve pazara giriş süresi gibi daha geniş motivasyon dizisine dayandığı ortaya çıkarılmıştır.

Diğer taraftan, kişiselleştirilmiş üretimin artış göstermesi ve daha kısa teslimat sürelerinin istenmesi uluslararasılaşan firmaların coğrafi odağı ile ilgili beklentisini ve gelecek hedefini etkilemektedir. Müşteriye yakın üretim yapmanın avantajları kapsamında, firmaların hedef pazarları offshoring yaptıkları bölge içinde ise firmalar o ülkede kalmayı tercih edebilir. (Bu firmalar için) müşterilere yakınlık argümanı, offshoring bölgesinde kalma lehine çalışır ve zaten bu durum önceki offshoring kararları için de çok önemli bir sebep olmuştur (Dachs vd., 2019-b, s19). Bu durumda firma kendi ülkesinde üretim yapmak avantajlı olsa bile gitmek istemez ve bu şartlar reshoring kararını desteklememektedir. Bu nedenle reshoring konusunda yapılan yukarıda tartışmalar, firmanın daha önce üretimini taşıdığı offshoring ülkesinin (ve bölgesinin) aynı zamanda firmanın hedef pazarı olmadığı durumlar için geçerlidir. Bu durumun istisnası, İtalya menşeli lüks tüketim grubunda görülmüştür. Gelişmekte olan pazarlarda da kaliteli İtalyan lüks eşyalarına (kıyafet, ayakkabı) olan talep artmıştır. Çünkü GOÜ'lerde de üst gelir grubu için Made in etiketi önemlidir ve *made in China* yerine *made in Italy* etiketini bu gelir grubundakilerin talep ettiklerine dair kanıtlar sunulmuştur (Elteto, 2019, s16).

Son olarak, reshoring konusunu Çin gözünden değerlendiren Zhai vd. (2016), Çin üretken sermayesinin ve Çin hükümetinin reshoring ve E4.0 olgularından çıkarması gereken dersler olduğunu ve bunun için bazı politik kararlarının alınması gerektiğini savunmaktadır. Zhai vd'nin çalışmasına göre kalite konusunun firmaların reshoring kararında önemli bir faktör olması, Çin için güçlü bir uyarı olarak algılanmalıdır. Bu noktada, yaklaşık 30 yıldır yabancı sermayenin cazibe merkezi olan Çin'in, ürün kalitesinin iyileştirilmesi ve üretim süreci kontrolünün daha iyi sağlanması konularında önemli bir yol alamaması en önemli eleştirileri olmuştur. Bu durum (kalite sorunu) Çin'li firmaların uluslararası rakipleriyle rekabet etmelerinde ana engeli teşkil ettiğini vurgulamışlardır (Zhai vd., 2016, s69).

Ülkeye gelen yabancı yatırımların Çin'deki yerel imalat firmalarının gelişmesine imkân verdiği gerçeğinden hareketle, reshoring hareketinin Çinli yerel firmaların gelişimini olumsuz etkileyeceği beklenmektedirler. Dolayısıyla Zhai vd. Çin hükümetini yeni önlemler almasının zorunluluğunu öne çıkartmışlardır. Çalışmalarında Çin'deki politika yapıcılar için teşviklerin yönü ve nitelikli işgücünün gerekliliğine dair geri

dönüşü caydırabilecek iki büyük politika önerisine yer verilmiştir. Bunlardan ilki mevcut artık etkili olmayan mevcut vergi teşviklerini kapsar ve Çin hükümetinin uzun dönemli bir strateji olarak teşvikleri ve vergi indirimlerini üretimde ileri otomasyona/robotizasyona ağırlık veren firmalara kaydırması önerilir. Böylece Çin’li firmalar toplam maliyetler üzerinden GÜ ile uzun vadede rekabet gücü elde edebilecektir. İkinci ise işgücünün niteliği ile ilgilidir. Hem yerli sermaye hem de yabancı sermaye için Çin’deki işgücünün niteliğini artırmaya dönük atılımların yapılmasının önemli ve zorunlu olduğunu belirtmişlerdir (Zhai vd., 2016, s69). GOÜ içinde bir gözle bakan Zhai, vd.’nin bu çalışması kalite sorunu, toplam maliyet artışı, ücret, stok, iletişim zorlukları, teslim süresi, sınırlı esneklik gibi reshoring motivasyonları, en çok geri dönüşün yaşandığı Çin’den ayrılan firmaların reshoring kararı almasını kolaylaştırdığını doğrulamaktadır.

Yukarıda gösterilen ülke odaklı çalışmaların yanında, UNCTAD 2020 Dünya Yatırım Raporu’nda da gelişen ve giderek yaygınlaşan otomasyonun reshoring eğilimini artırdığını belirtmektedir (UNCTAD, 2020, s167). Tüm bunların yanında reshoring hareketi üzerinde firma dışı diğer önemli faktörler vardır. Bunlar arasında özellikle 2008 sonrası başlayan ve Trump dönemi ABD politikaları ile iyice hızlanan dış ticarete korumacılık akımı, Çin’in karşı hamlesi, Brexit ile İngiltere’nin AB’den ayrılması gibi nedenler öne çıkmaktadır. Bunlar yeni korumacılık eğilimi olarak reshoring konusunun politik ayağını oluşturur. Ayrıca Covid-19 öncesinde başlayan bu yeni korumacılık eğilimi, pandemide yaşanan tedarikle ilgili kaygılarla birleşince birçok farklı ülkenin gündemine daha kolay girmiştir. Dolayısıyla firma içi ve firma dışı tüm bu etkiler sonucunda reshoring faaliyetlerinde artış beklenebilir.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada yeni bir olgu olan reshoring konusu başta ABD olmak üzere Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve İskandinav bölgelerindeki ampirik kanıtlara dayanarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda, bu ülkelerden diğer bölgelere (genelde Asya’ya doğru) geçmişte offshoring yapan üretim/imalat alanındaki uluslararasılaşan firmalar arasında reshoring’in bir strateji olarak ve giderek yaygınlaşan bir biçimde uygulandığı gösterilmiştir. Reshoring kararında özellikle E4.0 teknolojilerinin ortaya çıkmasının konumsal avantajların yanı sıra üretim ve küresel değer zincirlerinin coğrafyasını değiştirmesinin önemi öne çıkmaktadır. Bu dönemde özellikle yeniden şekillenen üretim organizasyonu sonucunda rekabette belirleyici unsurların değişmeye başladığı görülmüştür. Buna göre, dünya ölçeğinde firmalar arasındaki yeni eğilim, işgücünün maliyetine dayalı rekabetin daha az, üretim süreçlerinin otomatikleştirme ve gerçek zamanlı kontrol etme kapasitesine dayalı rekabetin daha çok belirleyici olacağı yönündedir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz dönemin değişen piyasa ve rekabet şartları ve E4.0 döneminde dönüşen üretim organizasyonu, geçmişte offshoring yapan firmaların gittikleri bölgedeki toplam sahip olma maliyetlerini, kendi ülkesiyle (ve yakın coğrafyasıyla) karşılaştırmalı olarak yeniden hesaplamalarına neden olmakta ve geçmişteki offshoring kararlarının yeni dönemde ne kadar sürdürülebilir olduğu konusunda firmaları düşünmeye zorlamaktadır.

Yeni bir olgu olan reshoring konusunu anlamada Dunning’in eklektik paradigma yaklaşımı bu çalışmanın teorik altyapısını oluşturmuştur. Yapılan analiz sonucunda, eklektik paradigma yaklaşımına paralel olarak, günümüzde de uluslararasılaşan (ya da uluslararasılaşmak isteyen) firmaların (birbirleri arasında dahi) üretim yeri tercihini belirleyen çok farklı motivasyonlar söz konusu olmaktadır. Başta Çin olmak üzere Asya Bölgesi’nde üretim yapan ve bu ürünleri kendi ülkelerine veya yakın coğrafyaya ihraç eden ABD’li offshoring firmaları için artık oralar üretim sürecinin giderek otomatikleştirilmesinden dolayı avantajını yitirmektedir. Yani bu firmalar için üretimde (daha çok maliyetle ilgili) verimlilik arayışı açısından offshoring bölgesi cazip gelmemektedir ve bu verimlilik arama motivasyonu onların reshoring yapma eğilimlerini arttırmaktadır. Diğer taraftan hem Asya’da üretim yapan hem de o bölgedeki yerel

pazarlara hizmet eden veya hammaddeye yakınlıktan dolayı orada olan ABD’li firmalar ise oradaki müşterilerine veya hammadde merkezlerine yakın olmak istemektedirler ve bu firmalar için pazar arama motivasyonu yatırım yeri tercihinde ağır basmaktadır. Dolayısıyla bu firmalar için offshoring bölgesindeki maliyetler potansiyel reshoring bölgelerine göre yüksek olsa bile, pazar arama veya stratejik varlık arama motivasyonu onları offshoring yerinde tutmaya devam etmektedir. Avrupa’daki reshoring hareketlerinde de benzer bir durum söz konusudur. Erken sanayileşen Avrupa ülkeleri arasında üretim otomasyonu önde gelen üç motivasyondan biridir, dolayısıyla reshoring kararında verimlilik artışı onlar için de belirleyici olmuştur. Ayrıca pazara ve hammaddeye yakınlık onlar için de önemli faktörlerdir. Bu bağlamda, firmalarının offshoring bölgesinde kalıp kalmama veya reshoring yapıp yapmama kararlarında Dunning’in teorisinde yer alan verimlilik arayışı, stratejik varlık arayışı ve pazar arayışı en alakalı motivasyonlar olarak bulunmuştur.

Reshoring kararı alan firmaların neredeyse tamamının ücretlerin düşük olduğu ülkelerden geldiği görülmüştür. E4.0 teknolojilerinin firmalar arasında benimsenmesi ve yaygınlaşması bu yer değiştirmeyi daha cazip hale getirmiştir. Başka bir ifadeyle, bu firmalar üretimde daha fazla otomasyona giderek ve yeni teknolojiler kullanarak üretim için ihtiyaç duyulan işgücü sayısını azaltabilmiştir. Bu sayede kendi ülke ya da bölgelerinde yüksek çalışma ücretlerinden kaynaklanan maliyetlerini telafi edebilmişlerdir. Bu bağlamda hem reshoring hareketi hem de E4.0 teknolojilerinin kullanımı yeni bir olgu olmakla birlikte şu ana kadar elde edilen sonuçlar, bu iki değişken arasında (spesifik sektörlerde) pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, E4.0 teknolojileri firmaların reshoring kararını belirleyen teknolojik faktör olmakla birlikte tek neden değildir, bunun yanında başka önemli faktörler de vardır. Bu faktörlerin offshoring ülkelerinde ücretlerin hızla artıyor olması, kalite sorunları ve “made in” etkisi, pazara çıkma süresi (time to market), fikri mülkiyet riskleri, hükümet politikaları, kur riski vb. olduğu firmalar tarafından beyan edilmiştir. Tedarik zincirindeki aktörlerle daha yakın iş birliğine ihtiyaç duyulması ve daha iyi müşteri hizmetleri sağlanması gibi mesafe ile ilgili sorunlar da firmalar tarafından belirtilen diğer motivasyonlardandır.

Firmaların beyanlarından hareketle, DYSY hareketine dair faydalar firmaların kendi motivasyonları ile oldukça uyumlu olduğu görülmüştür. Genel olarak offshoring hareketi işçilik maliyetleri için fayda sağlarken, reshoring için daha geniş bir faydalar kümesi etkili olmaktadır. Başka bir ifadeyle, offshoring seçiminde tipik olarak işgücü maliyetlerinin çok önemli olduğu bir üretim organizasyonu etkili olurken, reshoring’i seçen firmaların üretim yapısı teknolojiye, becerilere, bilgiye ve Ar-Ge’ye yakınlık arayan nispeten karmaşık ve teknoloji yoğunudur. Ayrıca lojistik maliyetler, esneklik, teslimat hızı ve güvenilirliği ile ürün ve süreç kalitesi reshoring kararında (offshoring’e göre) firmalar için daha önemli/öncelikli konular olmaktadır.

Diğer yandan, reshoring hareketi politikacılar için kullanışlı bir araç olarak dikkat çekmektedir. Firma dışı faktör olarak değerlendirilen bu etkinin özellikle 2008 sonrası başlayan ve Trump dönemi ABD politikaları ile iyice hızlanan dış ticarete yeni korumacılık eğilimi olarak reshoring konusunun politik ayağını oluşturmaktadır. Bunun yanında tedarik zinciri yönetimi üzerinde derin bir sorgulamaya neden olan Covid-19 pandemi süreci deneyimleri de reshoring konusunun birçok farklı ülkenin gündemine girmesini kolaylaştırmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışmanın temel iddialarından olan ve aynı zamanda yukarıda bahsedilen çalışmalarda da belirttiği gibi, reshoring kararı yönetsel başarısızlık için bir işaret değil, hem daha önce offshoring yapılan ülkede hem de firmanın ana ülkesinde değişen ekonomik şartlara karşı verilen yönetsel bir tepki olarak ele almak gerekir. Dolayısıyla her ne kadar korumacı yaklaşımdan yana olan politikacılar için kullanışlı bir araç olsa da reshoring kararı küreselleşme karşıtı bir hareket olarak doğmamıştır, ülkeler arası değişen karşılaştırmalı üstünlüklerin bir yansıması olarak meseleyi değerlendirmek gerekir. Tüm bunlar ışığında hangi yatırımların reshoring yapması daha muhtemeldir

sorusunun cevabı hem ana ülkede hem ana ülkenin yakın coğrafyasında hem de offshoring ülkesinde değişen piyasa şartlarından, rekabet koşullarından, firmaların motivasyonlarından ve ülkedeki politikadan bağımsız olamaz.

E4.0 döneminin etkileri, değişen piyasa ve rekabet şartları ve politik alanda görülen yeni korumacılık akımı bir arada ele alındığında, reshoring faaliyetlerinin artarak devam edeceği beklenmektedir.

6. Gelecekteki Çalışmalar İçin Öneriler

Reshoring yeni bir olgudur ve her yıl bu akıma yeni firmalar dahil olmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili yapılan çalışmaların ABD ve Avrupa bölgesine odaklandığı görülür. İleride Japonya, Kanada ve Avusturalya gibi diğer gelişmiş ülkelere ait çalışmaların literatüre eklenmesi ile reshoring veri tabanı zenginleşecektir. Böylece reshoring olgusuna dair analizler/araştırmalar daha çok sayıda firmayı ve daha geniş coğrafyayı kapsayacak şekilde yapılabilecektir. Dolayısıyla gelecekte yapılacak çalışmalar reshoring ile ilgili firmalardan gelecek yeni verileri kullanarak bu alanı zenginleştirebilir.

Kaynakça

- Agarwal, J.P. (1980). Determinants of foreign direct investment: A survey, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 116(4), 739-773.
- Aksoy, S. (2022). Endüstri 4.0'ın doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkileri: Ampirik çalışma ve Türkiye ekonomisi için çıkarımlar. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, SBE.
- Aktepe, C. (2004). Türkiye'de gerçekleşmiş doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının eklektik paradigma çerçevesinde değerlendirilmesi. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, SBE.
- Ancarani, A.; Di Mauro C.; Mascali, F. (2019). Backshoring strategy and the adoption of Industry 4.0: Evidence from Europe. *Journal of World Business, Elsevier*, 54(4), 360-371.
- Backer, K.D.; Menon, C.; Desnoyers-James, I.; Moussiegt, L. (2016). *Reshoring: Myth or Reality?*. OECD Science, Technology and Industry Policy Papers, No. 27, OECD Publishing: Paris.
- Bahçekapılı, C. (2000). Türkiye'nin sektörel karşılaştırmalı üstünlüklerine göre dolaysız yabancı sermaye yatırım türleri. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE.
- Boston Consulting Group (BCG). (2011). Made in America, Again: Why Manufacturing Will Return to the U.S. <https://www.bcg.com/publications/2012/manufacturing-supply-chain-management-made-in-america-again> (Erişim tarihi: 17.05.2017)
- Dachs, B.; Kinkel, S.; Jöger, A.; Palcic, I. (2019-a). Backshoring of production activities in European manufacturing. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 25(3). DOI: 10.1016/j.pursup.2019.02.003
- Dachs, B.; Kinkel, S.; Jöger, A. (2019-b). Bringing it all back home? Backshoring of manufacturing activities and the adoption of Industry 4.0 technologies. *Journal of World Business*, 54(6).
- Dunning, J. H. (2008). *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Second Edition.; Edward Elgar Publishing Limited:UK
- Elteto, A. (2019). *Effects of Industry 4.0 on reshoring investments – Hungarian experiences*. Centre for Economic and Regional Studies HAS Institute of World Economics, Working Paper 251(2019) 1– 51. April 2019
- Eurofound (2019). The future of manufacturing in Europe. Araştırma Raporu, AB Yayın Bürosu: Luxemburg
- European Reshoring Monitor (2018). Data of Reshoring Cases. <https://reshoring.eurofound.europa.eu/reshoring-cases>
- Fratocchi, L.; Di Mauro, C.; Barbieri, P.; Nassimbeni, G.; Zanoni, A. (2014). When Manufacturing Moves Back: Concepts and Questions. *Journal of Purchasing & Supply Management*, 20, 54-59
- Gray, J.V.; Skowronski, K.; Esenduran, G.; Rungtusanatham, M.J. (2013). The Reshoring Phenomenon: What Supply Chain Academics Ought to know and Should Do. *J Supply Chain Manag*, 49, 27-33.
- Hansson, A.; Hedin, K. (2007). Motives for internationalization: Small companies in Swedish incubators and science parks. Master thesis, Uppsala University, Department of business studies.

- Heikkilä, J. vd. (2017). *Relocation of Nordic Manufacturing, Finlandiya*. Tampere University of Technology, ISBN 978-952-15-3939-8
- IMF (2004). Definition of foreign direct investment (FDI) terms. Issue Paper (DITEG) #20. <https://www.imf.org/External/NP/sta/bop/pdf/diteg20.pdf> (Erişim Tarihi: 12.09.2021)
- İlci, R. (2019). Dış kaynak mı, iç kaynak mı?. <http://www.responseedga.com/dis-kaynak-mi-ic-kaynak-mi/> (Erişim Tarihi: 14.09.2019)
- Kadioğlu, Ö. (2019). Doğrudan Yabancı Yatırım Nedir?. haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2019/301/114-115.pdf (Erişim Tarihi: 28.09.2021).
- Kagermann, H., Wahlster, W. and Helbig, J. (2013.) Securing the Future of German Manufacturing Industry: Recommendations for Implementing the Strategic Initiative Industrie 4.0. Final Report of the Industrie 4.0 Working Group, Acatech— National Academy of Science and Engineering.
- Kaivo-Oja, J.; Knudsen, M.S.; Lauraeus, T. (2018). Reimagining Finland as a manufacturing base: the nearshoring potential of Finland in an industry 4.0 perspective. *Business, Management and Education*, 16(1).
- Kara, M.A. (2019). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların İş Gücü Piyasasına Etkileri: Mikro Veri Analizi. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE.
- Keskin,Ş. (2020). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Belirleyicileri: Türk Finans Sektörü Üzerine Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, SBE.
- Khondoker, A.; Kalirajan, K. (2010). Determinants of Foreign Direct Investment in Developing Countries: A Comparative Analysis. *Margin The Journal of Applied Economic Research*, 4(4). DOI:10.1177/097380101000400401
- Korostelina, K.V. (2017). *Trump Effect*. Routledge:NY
- Miyata, Y. (2014). Eclectic Paradigm: OLI-Framework or Model, Presentation by China Strategy Office, Çevrimiçi Erişim: <https://www.slideshare.net/youichimiyata5/eclectic-paradigm-dunning-> (Erişim Tarihi:01.09.2021)
- Mucuk, M. (2011). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları; Teori ve Türkiye Uygulaması*. Çizgi Kitabevi: Konya.
- OECD (2008). *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment*. Fourth Edition. <https://www.oecd.org/investment/fdibenchmarkdefinition.htm> (Erişim tarihi: 21.09.2020).
- Oğuz, Ş. (2006). Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekânsal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü. *Kapitalizmi Anlamak* içinde. Ed., Yılmaz vd., Dipnot: Ankara, 147-212.
- Palloix, C. (1977). The Self Expansion of Capital on a World Scale. *Review of Radical Political Economics*, 9(2).
- Reshoring Initiative (2018). Reshoring 2018 Data Report. <http://reshorenw.org/blog/reshoring-initiative-2018-data-report/> (Erişim tarihi 05.12.2019).
- Reshoring Initiative (2023). 2022 Data Report. https://reshorenw.org/content/pdf/2022_Data_Report.pdf (Erişim tarihi:25.06.2023).
- Roland Berger (2014). Industry 4.0: The New Industrial Revolution How Europe Will Succeed, Thick Act-Beyond Mainstream. March 2014 report, Germany, <https://www.rolandberger.com/en/Think-Act-Magazine.html> (Erişim Tarihi: 01.12.2020)
- Rußmann, M. vd. (2015). Industry 4.0: The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries. https://www.bcg.com/publications/2015/engineered_products_project_business_industry_4_future_productivity_growth_manufacturing_industries (Erişim tarihi: 18.05.2017)
- Schober, K. S. (2017). Industry 4.0 – Challenge for the F&B industry in Turkey, advantage or competitive disadvantage?, Siemens Digitalization in Food & Beverage Presentation. <https://docplayer.net/47856074-Industry-4-0-challenge-for-the-f-b-industry-in-turkey-advantage-or-competitive-disadvantage.html> (Erişim Tarihi: 05.06.2021)
- Schumpeter, J. A. (1966). *Kapitalizm, sosyalizm ve demokrasi*. Varlık Yayınları: İstanbul.
- TCMB (2021). Terimler Sözlüğü. www.tcmb.gov.tr.
- The Economist (2013). Coming Home: Reshoring Manufacturing. Special report, 17.01.2013.
- Tutar A.E.; İnanç, H.; Güner, Ü. (2006). Dış Kaynak Kullanımının (Outsourcing) Makro Ekonomik Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2).
- TÜSİAD (2016). Türkiye’nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklik Olarak Sanayi 4.0: Gelişmekte Olan Ekonomi Perspektifi. Yayın No: TÜSİAD-T/2016-03/576.
- UNCTAD (2016). Robots and Industrialization in Developing Countries. Policy brief, No.50. https://unctad.org/system/files/official-document/presspb2016d6_en.pdf (Erişim tarihi: 12.08.2019).

UNCTAD (2020). World Investment Report 2020: International Production Beyond the Pandemic. <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2020> (Erişim tarihi: 05.05.2021).

Vernon, R. (1966). International Investment and International Trade in the Product Cycle. *The Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 190-207.

WB (2021). Databank Sözlük. databank.worldbank.org/metadataglossary/jobs/series/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS (Erişim tarihi: 19.07.2021).

WGM Supply Chain Research Group (2017). Realities of Reshoring: A UK Perspective. Warwick Üniversitesi WGM International Manufacturing Center. https://warwick.ac.uk/newsandevents/pressreleases/research_finds_that_uk_companies_that_consider_both_direct_and_indirect_reshoring_of_manufacturing_gain_best_performance_boosts3/ (Erişim tarihi: 02.03.2019).

Zhai, W.; Sun, S.; Zhang, G. (2016). Reshoring of American manufacturing companies from China. *Operations Management Research*, 9(3-4), 62-74.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Suat AKSOY (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Suat AKSOY (%100)

Gıda ve Tarım Piyasalarında Regülasyonun Önemi

Özlem EŞTÜRK¹, Serkan KAYA²

¹ Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, ozlemesturk@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4324-0912

² Avukat, av.serkan kaya@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9456-24982

Öz: İktisat politikalarının temel amacı kaynak dağılımında, etkinliğin sağlanması ve toplumsal refahın en yüksek seviyeye çıkarılmasıdır. Ancak bu durum, serbest piyasa ekonomisi koşullarında her zaman ve her sektör için çok mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda, kaynak dağılımında etkinliğin ve adaletin sağlanması, toplumsal refahın yükseltilmesinde, devletin piyasalara aktif müdahalesi gerekebilir. Serbest piyasa mekanizmasının hâkim olduğu günümüzde devlete biçilen rol, devletin doğrudan piyasalara müdahalesi olmayıp hakemlik görevi üstlenerek regülasyon işlevlerini yerine getirmesidir. Devletin piyasalara ilişkin regülasyon ihtiyacı, birçok alanda olduğu gibi geçmişten günümüze kadar gıda ve tarım piyasalarında da hissedilmiştir. Devlet tarafından gıda ve tarım piyasalarının düzenlenmesi ile piyasanın yaratacağı olumsuzlukların ve bilgi eksikliklerinin giderilmesi sağlanabilir. Bu kapsamda piyasa ekonomisinin yaratmış olduğu piyasa başarısızlığına karşı devlet tarafından oluşturulacak sistematik kurumsal bir yapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Böylelikle, sosyo-ekonomik sorunların çözümünde, sürdürülebilir gıda güvencesi ve sosyal istikrarın sağlanması için etkin ve elverişli koşullar yaratılmasında devletin gıda ve tarım piyasalarına ilişkin düzenlemeleri zaruri hale gelmiştir. Bu bağlamda çalışmada, tarım ve gıda piyasalarına yönelik düzenleme ve denetleme kurumunun oluşturulması yönünde regülasyonların önemi ve gerekliliği tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gıda güvencesi, Regülasyon, Gıda piyasaları, Tarım piyasaları

Jel Kodları: Q13, Q18, P11

The Importance of Regulation in Food And Agricultural Markets

Abstract: The main purpose of economic policies is to ensure efficiency in resource allocation and to maximize social welfare. However, this situation might not possible in all cases and for every sector under free market economy conditions. In this context, an active intervention of the state in the markets might be required in order to ensure efficient and fair resource distribution, and to increase social welfare. Nowadays, the role assigned to the state was not to intervene directly in the markets, but to fulfill the regulatory functions by acting as an arbitrator due to domination of free market economy mechanism. The regulation of food and agricultural markets by the state was needed in the from past to present, as in many other areas. The negativities and information deficiencies created by the market could be eliminated with the regulation of food and agricultural markets by the state. Therefore, there was a need for a foundation of systematic institutional structure by the state to prevent the market failure created by the free market economy. Thus, government regulations on food and agricultural markets had become essential in solving socio-economic problems and creating effective and favorable conditions for sustainable food security and social stability. In this context, the importance and necessity of establishment of a regulation and supervision institution for agriculture and food markets had been discussed.

Keywords: Food security, Regulation, Food markets, Agricultural markets

Jel Codes: Q13, Q18, P11

Atıf: Eştürk, Ö., Kaya S. (2023). Gıda ve Tarım Piyasalarında Regülasyonun Önemi, *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 472-486. <https://doi.org/10.30586/pek.1332575>

Geliş Tarihi: 26.07.2023
Kabul Tarihi: 23.11.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Geçmişten günümüze, iktisat tarihinde devletin rolü, gelişen siyasi ve sosyal koşullarla birlikte birtakım değişikliklere uğramıştır. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar hâkim olan Merkantilist İktisadi Düşünce yapısında devlete biçilen rol, ekonominin her alanına müdahale yetkisi vermekte iken; 18. Yüzyılda, Klasik İktisat düşüncesinin etkin olması ile devlet anlayışında değişikliklere gidilmiş, devletin ekonomik görevleri sınırlandırılarak serbest piyasa ekonomisi savunulmuştur.

1929 yılına gelindiğinde, dünyayı saran ekonomik buhran ve ardından gelen II. Dünya Savaşı, küresel ekonomik krizi derinleştirirken, bu süreçte piyasalara devlet müdahalesi olmadan bu tür krizlerin atlatılmayacağını savunan Keynesyen düşünce anlayışı kabul görmüştür. 1980 yıllara kadar devletin aktif olarak piyasalarda yer alması gerektiği anlayışı etkin olurken, 1980 sonrası dönemde, tekrar yerini minimal devlet anlayışına dolayısıyla serbest piyasa ekonomisine bırakmıştır.

Serbest piyasa ekonomisinin dayanağını, iktisat biliminin temel argümanı olan kıt kaynakların optimal dağılımının sağlanarak toplum refahının en üst düzeye çıkarılması oluşturmuştur. Bu bağlamda, serbest piyasa ekonomisi ile optimal kaynak etkinliğinin sağlanacağı ve toplumsal refahın bu şekilde artacağı varsayılmaktadır (Kök ve Çoban, 2002). Oysa piyasa mekanizması, her durumda sosyal faydanın maksimize edilmesini sağlayamaz ve devletin müdahalesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Devletin piyasalara müdahale etmesinin birçok nedeni bulunmakta ve bunların başında piyasa başarısızlığı gelmektedir. Piyasa başarısızlığı, piyasanın “pareto optimal durumu” ya da “birinci en iyi kaynak tahsisini” başaramamasıdır. Pareto optimal durumu en az bir kişinin durumunu bozmadan başka bir kişinin durumunu iyileştirmenin mümkün olmadığını ifade eder (Türkey, 2002). Böyle bir durumun gerçekleşebilmesi için tam bilgi, hareket serbestisi gibi tam rekabet koşullarının sağlanması gerekmektedir. Piyasalarda bu durumu engelleyen birçok faktör bulunmakta ve devletin bu engelleri ortadan kaldırmaya dönük müdahaleleri zorunluluk göstermektedir.

Devletin müdahalesini gerektiren piyasa başarısızlıklarının birçok nedeni vardır. Başta piyasa aksaklıkları, dışsal ekonomiler, bilgi eksiklikleri (asimetrik enformasyon), kamusal mallar ve ahlaki tehlike, rekabet karşıtı davranışlar, yıkıcı fiyatlandırma ve beklenmeyen kar kazanma güdülerini sıralanabilir (Güvenek, 2009). Bunların yanı sıra, devletin piyasalara müdahale etmesini gerektiren nedenler toplumsal da olabilir. Özellikle kamu hizmetleri yoluyla toplum ihtiyaçları karşılanabilir ve sosyal adaletin sağlanması için geri kalmış bölgelere ve sektörlerle öncelik verilebilir. Günümüzün değişen dünyasında devletin rolü sağlık, güvenlik, genel hizmetler, çevre, enerji gibi konularda ülkenin mevcut durumunu korumak ve geliştirmek olarak sıralanabilir (OECD, 1997). Ancak, devletten beklenen rol söz konusu faaliyetleri bizzat üstlenmesi değil, piyasaya hakemlik yapmasıdır. Dolayısıyla devletin üstlendiği bu yeni rol gereği, regülasyon kavramı ön plana çıkmaktadır (Ardıyok, 2002).

Regülasyon kavramı, genel olarak hukuk ve iktisat başta olmak üzere pek çok alanı ilgilendiren bir kavramdır. Hukuksal anlamda değerlendirildiğinde düzenleme, denetleme olarak karşılık bulmaktadır (Ulusoy, 2001). İktisadi anlamda regülasyon kavramı ise çok daha geniş faaliyet alanını içermektedir. Regülasyon kavramı ile belirli bir faaliyete ilişkin kuralların belirlenerek bu kurallara uyumun sağlanması ve bunun gözetilmesi, kanunlara uymaya ilişkin rehberlik yapılması, şikayetleri değerlendiren doküman bilgi sağlanması, izlenmesi, piyasa zararlarını önlemek için tedbirlerin alınması gibi piyasaya ilişkin geniş ölçekli faaliyetleri kapsamaktadır (Knight, 2001).

Devletin piyasalara ilişkin regülasyon ihtiyacı, birçok alanda olduğu gibi geçmişten günümüze kadar gıda ve tarım piyasalarında da hissedilmiştir. Devlet tarafından gıda ve tarım piyasalarının düzenlenmesi ile piyasanın yaratacağı olumsuzlukların ve bilgi eksikliklerinin giderilmesi sağlanabilir. Bu kapsamda piyasa başarısızlığına karşı devlet tarafından oluşturulacak sistematik kurumsal bir yapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Böylelikle sosyo-ekonomik sorunların çözümünde, sosyal istikrarın sağlanmasında etkin

ve elverişli koşullar yaratılmasında devletin gıda ve tarım piyasalarına ilişkin düzenlemeleri zaruri hale gelmiştir.

Gıda ve tarım piyasalarında, piyasa ilişkilerinin yarattığı olumsuz etkileri en aza indirmede, ekonominin karmaşık etkilerinden kaynaklanan sorunların çözümünde, sosyal istikrarın sağlanmasında ve elverişli koşulların yaratılmasında devletin düzenleyici katılımı esas olmaktadır. Literatürde yapılan çalışmalar gösteriyor ki, tarımsal piyasalara yönelik standart bir gıda güvenliği ve güvencesine ilişkin bir sistem geliştirilmediği takdirde, insanlık yüksek maliyetler ve düşük verimlilik düzeyi ile karşı karşıya kalacaktır (Ren ve An, 2010). Her ne kadar, gıda, ekonomik değeri yüksek olmasa da, insan yaşamında temel gereksinim olması bakımından önemlidir. Sürdürülebilir gıda güvencesinin sağlanması sadece insanın temel beslenme ihtiyacını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda ekonomik ilerleme ve sosyal kalkınma için de önem taşır.

Buradan hareketle çalışma, gıda ve tarım piyasalarına neden devlet tarafından müdahale edilmesi gerektiği üzerinden temellendirilmiştir. Çalışmada, gıda ve tarım sektörünün temel özelliklerine değinilerek müdahale sistemi sistematik olarak tespit edilmeye çalışılmış ve gıda ve tarım piyasalarına regüle edecek sistematik bir kurumsal yapıya ulaştırılması gerekliliği tartışılmıştır. Piyasalarda regülatör (düzenleyici) kuruluşlar genel olarak kriz ortamı oluşmadan piyasaların riskle karşılaşma olasılıklarını en az seviyede tutacak ve koruyucu ve önleyici tedbirleri alacaktır. Çünkü ekonomik büyüme, fiyat istikrarı, gelir dağılımı adaletinin sağlanması, etkin kaynak kullanımı ve gıda arzı istikrarının güvenli bir biçimde sağlanması koşullarını gözeterek güçlü düzenleyici kurumlar ile mümkün olacaktır. Gıda ve tarım piyasalarına ilişkin düzenlemler genel olarak ürün bazında veya farklı kurum kuruluşlar aracılığı ile yapılmaktadır. Bu durum yetki kargaşasına sebebiyet verebildiği gibi, toplumun temiz ve sağlıklı gıda ile buluşması konusunda tam sorumluluk ile hareket eden bir kuruma ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada gıda ve tarım piyasalarına ilişkin düzenlemelerin tek bir çatı altında yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

2. Gıda ve Tarım Piyasalarına Neden Devlet Müdahalesi Gereklidir?

Geçmişten günümüze kadar iktisatçılar arasında piyasalara devlet müdahalesinin olup olmaması, görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Bu çerçevede, tanınmış iktisat okullarının (Keynesçilik, monetarizm, kurumsalcılık) etkisi altında, ekonominin devlet düzenlemesinin amacı, biçimi ve yöntemlerinde farklılık gösteren bir dizi teori oluşturulmuştur.

Ekonomiye devlet müdahalesi söz konusu olduğunda, Keynesyen iktisadi düşünce, üç ana akıma ayrılmaktadır. Liberal, muhafazakâr ve neoklasik bakış açıları olarak. Liberal bakış, çiftliklerin ve küçük işletmelerin gelirlerini ve ücretlerini artırmak gibi alanların yanı sıra sosyal hedeflere yönelik kamu harcamalarının yapılmasını savunurken, muhafazakâr Keynesçilik, kârı maksimize etme ve ekonominin devlet düzenlemesinde muhafazakar bir yönetim sistemi sürdürme fikrini destekler. Neoklasik iktisat teorisinde ise geliri artırmak, yatırım faaliyetlerinin koordine edilmesi, öne çıkan endüstrilerin gelişimlerini teşvik etmek için para ve maliye politikası araçlarının yaygın olarak kullanımına odaklanılmaktadır (Jurabaevich ve Bulturbayevich, 2020).

Monetarist okul hareketinde ise öne çıkan iktisatçılar (M. Friedman, F. Hayek, F. Knight, G. Simons, vb.), devletin piyasa süreçlerine ilişkin sistematik müdahalelerinin ekonomik kalkınmaya olumsuz etkileri olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre, devletin ekonomiyi düzenlemedeki rolü, yeterli miktarda para arzı sağlama, ülke ekonomisi için stratejik öneme sahip sektör ve sanayilere borç verme ve sosyal harcamaları sınırlama şeklinde olmalıdır (Jurabaevich ve Bulturbayevich, 2020).

Kurumsal okulun temsilcilerinden R. Heilbroner ve L. Turou, gibi isimler ise ekonominin düzenlenmesinde devletin artan rolüyle bağlantılı eğilimleri vurgulamaktadır. Bu iktisatçılar, siyasi faktörlerin ekonominin gelişmesi üzerindeki artan etkilere bağlı olarak, piyasa süreçlerinin düzenlenmesi için yer alan bir takım kurumların ortaya çıkmasını vurgulamışlardır (Jurabaevich ve Bulturbayevich, 2020).

Ekonominin düzenlenmesinde devlet müdahalesi ihtiyacı, piyasa mekanizmalarının kusurlarından kaynaklı olarak toplumun mevcut sorunlarını çözememesi ile açıklanmaktadır. Kurumsalcı anlayışta, ekonomiye devlet müdahalesinin temeli olarak işletme ölçeğinde, bölgesel ve ulusal düzeyde yer alan girişimlerin üzerinde kamu kontrolünün kurulmasını ifade etmektedir. Bu sistem, büyük şirketlerin faaliyetleri üzerinde kontrol, emtia, finans, emek ve diğer piyasalarda rekabet ve fiyat oluşumu mekanizması üzerinde devletin doğrudan etkisini sağlayan yapıları içerir.

Ekonomik gelişmenin mevcut aşamasında, devletin gıda üreticilerini desteklemedeki rolünün güçlendirilmesini sağlayan liberal okul temsilcilerinin görüşlerinin giderek daha önemli hale geldiğine dikkat edilmelidir. Özellikle ekonomik entegrasyonların artması ve Dünya Ticaret Örgütüne üyeliğin güçlendirilmesi süreçlerinde, ülkelerin gıda güvencelerini sağlamaları için kamusal önlemlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Ülkelerin gıda güvencelerinin sağlanmasında, gıda piyasalarının düzenlenmesine yönelik yöntemler ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Her ülkenin tarımsal faaliyet alanlarında izledikleri korumacı politikalar, ülkenin tarımsal üretim ve temel gıda arzına, yarattığı tarımsal katma değere ve sanayileşme düzeyine bağlı olmaktadır. Tarımsal üretim fazlası yaşayan ülkelerle, üretimde arz açığı yaşayan ülkelerin tarım politikaları doğal olarak farklılık göstermektedir. Özellikle Avrupa Birliği ülkeleri ve ABD’de gıda ve tarım ürünlerinde fazla üretim sorununun yaşanmasına bağlı olarak tarım politikalarının belirleyicisi ulusal gıda pazarlarının yüksek oranda korunması olarak kendini gösterir. Tarım ve gıda arz yetersizliği yaşayan ülkelerin temel tarımsal politika seçimi üretimin artmasına yönelik olmaktadır.

Genel olarak gelişmiş ülkeler tarım ve gıda sektörünü yüksek oranlarda desteklemekte ve koruma altında tutmaktadırlar. Buna bağlı olarak tarım sektöründe ciddi büyüklüklerde sermaye birikimi, makine parkı, alt yapı ve teknoloji ile know-how oluşmuş, tarım sanayi entegrasyonu sağlanmıştır (Uzunoğlu vd., 2001). Bu politikaları takip etmeyen tarım ve gıda sektörlerini piyasa dinamiklerine bırakan ülkelerde, tarım ve gıda sektörü rekabetçi yapıdan uzaklaşmış, verim artışı gösterememiş ve gıda arzını karşılamada ithalata bağımlılık artmıştır.

Gıda ve tarım piyasalarını koruyan ülkeler, ekonomik ve idari yönden altyapıyı güçlendirecek yasal mekanizmaları kurmuşlardır. Devletin bu kapsamda piyasaları düzenlenmeye yönelik ihtiyacı, sektörel ve bölgesel özelliklere bağlı olmasının yanında mal gruplarında farklılık göstermektedir. Gıda ve tarım sektörüne ait ürünlerin içerdiği özellikler diğer mal gruplarına göre stratejik düzeyde olması nedeniyle devlet tarafından düzenlenmesine ve müdahale edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Gıda ve tarım ürünleri başta nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılaması, günlük tüketim normu nedeniyle nispeten düşük fiyat esnekliğe sahip olması gibi özellikler diğer mal gruplarından ayrılmaktadır. Tarım ürünlerinde aynı zamanda talebin gelir esnekliği de düşük kalmaktadır.

Tüketim harcamalar içerisinde gıda harcamalarının aldığı pay genel olarak gelir düzeyinin değişimiyle aynı oranda artış ve azalış göstermemektedir. Doğal olarak gıda talebi sınırlı olduğundan talep düzeyi aşağı ve yukarı yönlü değişmeyeceğinden arzın aritmetik artması ya da azalması fiyatları geometrik olarak azaltacak veya artıracaktır. Literatürde Bolluk Paradoksu (King Kanunu) olarak ifade edilen bu durum çiftçilerin üretimlerinin iyi hava koşullarının egemen olduğu yıllarda bol olmasına bağlı olarak satış gelirinin azalmasına ve çiftçi gelirinin istikrarsız bir yapı sergilemesine yol açar. Diğer taraftan tarımsal gıda arzının büyük ölçüde doğal koşullara bağlı olması, tarımda temel üretim faktörü toprağın kısıtlı olması üretim miktarını sınırlandırmaktadır. Bütün koşullar, tarımsal üretim arzının esnekliğini düşürmektedir. Gıda ve tarım ürünlerinin belirtilen nedenlerden dolayı diğer mal gruplarına göre piyasaları daha kırılmalıdır.

Gıdanın yaşam için temel gereksinim olması nedeniyle yaşanacak gıda kıtlığının ülkelerde sosyal, siyasi ve ekonomik krizlere sebebiyet verdiği görülmektedir. Güney Sudan, Kuzeydoğu Nijerya, Somali ve Yemen açlık riskinin çok yüksek olduğu ve çatışma ve iç savaş krizlerine maruz kalan ülkeler arasında yer almaktadır (FAO, 2017). Dünyanın

birçok bölgesinde açlığı azaltmaya dönük çabaların yetersiz kalması, şiddet ve çatışma olaylarına zemin hazırlamaktadır. Çatışmalar, yoksulluğu, yetersiz beslenmeyi ve açlığı şiddetlendiren olgulardır. Bu bağlamda toplumların geleceklerini tehdit eden bu ortamların oluşmasını engellemek için devletin gıda ve tarım piyasalarına müdahale etmesi bir zorunluluk olarak görünmektedir.

Gelir dağılımının eşitsizliği; yoksulluk, açlık ve gıda güvencesizliği halkın öfke, umutsuzluk sosyal adaletsizlik yaşamasına yol açarken çatışma ortamı, krizlerin derinleşmesine yol açar. Çatışma ve kriz ortamlarının yaratacağı yıkıcı etkileri önlemek gıda güvencesini sağlayarak sürdürülebilir barışı tesis etmek devletin öncülüğünde geliştirilecek stratejik ve önleyici müdahalelerle gerçekleştirilebilir.

Geniş ölçekte, gıda güvencesi alanında uzun vadeli dayanıklılık oluşturulması ve sağlıklı beslenmenin uygun ve erişilebilir hale getirilmesi günümüzde çok daha önemli hale gelmiştir. Kırılgan sosyo-ekonomik koşulların olduğu ülkelerde, gıda şoklarına karşı dayanıklılığı artırmak için gıda ve tarım üreticileri farklı desteklemelerle ayakta tutulmalıdır. Çünkü kendine yetemeyen ülkeler gıda arzını ithalat yoluyla temin etmek durumunda kalmaktadır. Gıdada ithalata bağımlılık, uzun vadede sürdürülebilir gıda güvencesini tehdit eden güvenlik meselesi haline gelmiştir. Bu bağlamda, gıda ithalatına bağımlılık ülkeleri gıda tedarikçisi ülkelerin politik durumlarından etkilenir hale getirmektedir. Gıda ithalatı yapılan ülkelerde yaşanacak olası krizler, Rusya-Ukrayna Savaşı'nda olduğu gibi, gıdaya bağımlı ülkelerin gıda tedarikçilerini çeşitlendirmeleri ya da daha kalıcı çözümler için hükümetlerin ulusal gıda ve tarım sistemlerini geliştirilmelerini zorunlu kılmaktadır.

Doğa ve iklim koşullarına bağlı farklılıkların oluşması, bölgelere göre tarımsal üretim faktörlerinin kaynak potansiyeli ve katma değer yaratma kapasitesi, ulusal gıda talebi, gelenekler, sosyal yaşam biçimi, nüfus gibi bölgesel farklılaşmalar gıda piyasalarının daha kritik hale gelmesine neden olmaktadır. Bölgeler arası eşitsizliğin ortadan kaldırılmasında, ulusal gıda arzının güvence altına alınmasında, devletlerin gıda ve tarım piyasalarını izlemeyi ve desteklemeyi reddetmesi gıda ve tarım piyasalarını riskli hale getirmektedir. Bu süreçte devletlerin gıda fonu oluşumlarını, piyasa mekanizmasına bırakması, tarım sektöründe kayıplara ve krizlere yol açar. Bundan dolayı, sektörel ve bölgesel özellikler göz önüne alınarak tarım ve gıda pazarlarının düzenlenmesinde devletin rolü önemlidir. Geniş bir ağ olarak gıda pazarının derinleşmesine değerlendirilmesi ve üretim dengesini bozmadan sürdürülebilir kılınması, denetlenmesi, cezai yaptırımlar uygulanması ancak devlet otoritesi ile mümkündür (Jurabaevich ve Bulturbayevich, 2020). Devletin düzenleyici rolü, ulusal ve uluslararası piyasalarda sistemin değişen koşullara uyum sağlama kabiliyetini artırırken, iç piyasada regülasyonun sağlanması çiftçilerin yaşam standartlarının artmasına, gelir dağılımının iyileşmesine ve nüfusun gıda satın alma artması olmak üzere sosyal yönleri de barındırır.

3. Gıda Piyasalarında Regülasyon

Günümüz tüketicilerinin gıda ve sağlıklı beslenme konusundaki hassasiyetlerinin artmasının bir sonucu olarak insanlar, gıda güvenliğinin sağlanması ve tüketicinin korunması için devletin sorumluluklarını yerine getirmesini beklemektedir. Bir yandan serbest ticaret rejimine bağlı olarak ülkeler arası ticaretin artması ve gıda tedarik zincirlerinin çoğalması, gıda kontrol sistemlerinin güçlendirilmesine ve yeni risk esaslı kontrol sistemlerinin geliştirilmesine sebebiyet vermektedir. Bu işlevlerin yerine getirilmesi için hükümetlerin idari ve teknik düzenleme sorumlulukları ve beraberinde vatandaşların beklentileri artmıştır.

Bu kapsamda hükümetlerin gıda piyasalarında düzenlemeleri ile gıda mal ve hizmet tedarikçilerini davranışsal kontrole tabi tutan ve gıda yönetmeliğinde belirtilen standartlara uygun olarak performans gösteremeyenleri cezalandıran, sosyal düzenlemenin baskın biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Nadvi ve Waeltring, 2004).

Tarihsel süreçte gıda düzenlemeleri önemli yer tutmuştur. Antik çağlardan beri gıda ürünleri üreticileri, daha ucuza elde etmek için ürünlerin içeriğini değiştirmeye

çalışmışlardır. Dolayısıyla gıdanın içeriğinin insan sağlığına uygun olması gerektiğine dair yönetmeliklerle, hile içeren veya güvenli olmayan gıdalara karşı tüketicileri korumak amacıyla resmi düzenlemeleri ve önlemleri uygulamayı zorunlu kılmışlardır (Anonim, 2011).

Genelde düzenlemeler, gıda yasasına göre faaliyet gösterenlere rehberlik etmesi için ayrıntılı olarak düzenlenir. Bunlar başlıca; denetim yapmak, numune almak, hakkında karar vermek gibi resmi işlemlere ilişkin düzenlemeler, ciddi ihlaller ve ele geçirilen çok sayıda yiyeceğin elden çıkarılması gibi düzenlemeleri içermektedir (Meier ve O'Toole Jr., 2002).

Gıda düzenlemeleri ve yönetmelikler genel olarak, gıda standartlarını, gıda hijyenini, gıda katkı maddelerini, pestisitler, veteriner ilaç kalıntıları, gıda reklamları, gıda paketleme ve etiketleme gibi gıdanın üretimden tüketime kadar tüm aşamaları içerir (Henson, 2006).

Halkı gereksiz risklerden uzak tutmak ve ülkelerinin sosyo-ekonomik kalkınmasını sağlamak için tüm dünyada hükümetler varlıklarını korumak amacıyla çeşitli mekanizmalar kullanmışlardır. Düzenlemeler, kamusal çıkarları korumak için kullanılan sistemlerdir. Bu düzenlemeler ile hem kamu yararı korunmaya çalışılmakta hem de toplumun maruz kalabileceği asılsız riskleri önleyerek ekonomik gelişmenin öne açılmaktadır.

Gıda kalitesinin ve güvenliğinin korunmasının temel amacı düzenleyici mekanizmalarla, güvenliği uygun bir şekilde sağlayarak halk sağlığını korumaktır. İnsan sağlığına zarar vermeyen gıda kalite düzenlemelerinin amacı; güvenlik tedbirleriyle, halkın maruz kalabileceği makul olmayan riskleri en aza indirmek ve gıda zincirinin her aşamasında gıda kaynaklı sağlık tehlikelerini kontrol edebilmektir (Pillay ve Muliyl, 2005).

Bilgi eksikliklerinden kaynaklanan güvenlik ve bunun halk sağlığı üzerindeki sonuçları kamu müdahalesinin temel gerekçesidir. Gıdada güvence sağlamak için kamu tarafından gıda kalitesi ve güvenlik düzenleme sistemleri benimsenmelidir. Böylece tüketicilere uygun gıda sağlanır. Düzenleyici sistemler genel olarak gıdanın birincil kaynağından nihai tüketime kadar kalite ve güvenliği kontrol ederek gıda endüstrilerini güvenli ve tüketime uygun gıda üretmeye yönlendirmekte önemli rol oynarlar.

Gelişmiş ülkelerde ticaret hacimlerinin mevcudiyetini korumak için gıda kontrol sistemleri ve gıda piyasalarının düzenlenmesine ve alt yapının geliştirilmesine yönelik çalışmalar ön plana çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde ise gıda ticaret hacimlerini daha ileri noktaya taşımak önem arz etmektedir. Özellikle Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu (FAO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) özellikle gelişmekte olan ve geri kalmış ülkeler için gıda tedarik zincirinde yer alan tüm sektörlerle yönelik bilimsel normlar çerçevesinde ulusal gıda kontrol sistemlerinin oluşturulması bağlamında alt yapı çalışmaları için destekler vermektedir. Bu kapsamda gıda piyasalarında yapılacak regülasyon çerçevesinde bu desteklerden faydalanmak için gıda konusunda tek bir otoritenin olması sistemin daha iyi işlemesi açısından önemli olabilir.

Gelişmiş ülkelerde dahi, gıda kontrolünün ve güvenliğinin sağlanması farklı bakanlıklar ve kurumlar arasında paylaşılmış durumdadır. Yetki dağınıklığı ve koordinasyon eksikliği nedeniyle bu ülkelerdeki gıda kontrolü birden fazla yasaya dayanmakta ve aynı konuda birbirinden farklı yargı yetkisi bulunmaktadır. Bu durum izleme, denetleme ve uygulamada çeşitli yasalardan kaynaklanan boşlukların oluşmasına ve uygulama zayıflıklarına yol açabilmektedir (Demirözü, 2005). Bazen farklı bakanlık ve birimlere ait yürürlükteki mevzuat ve düzenlemeler birbiri içine geçebilmekte, tekrara yol açabilmekte ve buna benzer durumlar koordinasyon eksikliği yaratabilmektedir.

Regülasyon yoluyla devletin ve özel sektörün bir çatı altında birleştirilmesine her zamankinden çok daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Şöyle ki günümüzde gıda kaynaklı hastalıkların önlenmesi, gıda teknolojilerindeki değişikliklere ayak uydurabilmek ve teknolojiyi kullanma kabiliyetini geliştirmek için; tüketicinin korunmasını esas alan,

bilimsel temelleri olan gıda kontrol sistemleri geliştirilmelidir. Bu durum hem tüketici sağlığının korunmasında hem de gıda ticaretinin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Dünyada yaşam biçimindeki değişiklikler, güvenli gıda talebinin ve tüketici farkındalığının artması devletlerin tüketici taleplerine daha hızlı cevap verebilmelerini gerekli kılmaktadır. Bu da ancak kurumsal alt yapının geliştirilmesi ve bu bağlamda gıda piyasalarında tek bir merkezin varlığı ile mümkün olabilir. Tek merkez, alt boyutlarıyla kurduğu organizasyon ile geniş ölçekte bir gıda güvenlik ağı oluşturabilir. Bu yapı gıdanın sağlıklı ve ekonomik olarak erişilebilirliğini mümkün kılarken, yasalarla güvence altına alınması da sektörün sürdürülebilirliğini sağlayabilir. Bu sistemle birlikte etkili bir gıda güvenlik ağı oluşturulabilir ve uluslararası gıda ürünlerinin daha kolay ve güvenli ticaretini artırabilir.

Gıda piyasalarının regüle edilmesi ile gıda güvenliği ve kalitesinin yanı sıra güvenlik, etkinlik sağlayarak üreticilere mal ve hizmetlerin ambalajlanması, etiketlenmesi, fiyatlanması gibi hususları içermekte rekabete aykırı uygulamaların önüne geçmek ve bunlara uyulmaması halinde cezai sorumluluk da yüklemektedir (Roberts, 1998). Bu çerçeveden bakıldığında halkın sağlığının ve güvenliğinin sağlanmasında, sektörün gelişmesinde ve ticaretin artmasında, planlama, uygulama ve denetim süreçlerindeki sorumlulukların yerine getirilmesi için gıdaya ilişkin bir düzenleme ve denetleme kurumunun oluşturulması birçok sorunun çözülmesini kolaylaştıracaktır.

Gıda piyasalarında regülasyon yapmayı sağlayacak bir düzenleme ve denetleme kurumu, gıda kalitesi ve güvenliğinin korunması alanında ortaya koyacağı düzenleyici işlemler ile tüketicileri hem ekonomik hem de toplum sağlığına ilişkin risklerinden koruma konusunda faydalı olacaktır. Diğer taraftan güvenli olmayan gıda ürünlerinin üretimini, satışını ve hileli satışları yasaklayarak piyasaları düzenleyecek ve halk sağlığını koruyacaktır.

Gıda piyasalarında regülasyonlarla, hükümetler, yurt içinde üretilen, ithal edilen ve ihraç edilen ürünlerin kalitesini ve güvenliğini garanti eder. Günümüzde uygulanan rutin yasalarla daha çok nihai ürünün denetimine odaklanılmakta, önceki süreçler ihmal edilmektedir. Oysa gıda güvenliği örneğin daha çiftlik arazilerinin seçiminden başlayıp, toprağın doğru işlenmesine ve sulanmasına, kullanılan tarımsal ilaçların nitelik ve niceliğine, hasat döneminden paketlenme sürecine kadar devam eden hijyen ve katkı maddelerini dikkate alması gereken proaktif bir süreçtir.

4. Tarım Sektöründe Regülasyon

Ülkelerin kalkınma serüveninde tarımın rolü hakkındaki ekonomik düşünce 1950'lerden beri yoğun bir biçimde gelişmiştir. Klasik iktisatçılar ilk etapta ekonomik gelişmeyi üretim faktörlerinin yer değiştirmesi olarak ifade ediyorlardı. Dolayısıyla geleneksel tarım sektöründen daha üretken modern sanayi sektörüne geçiş ülkelerin öncelikleri olmalıydı (Lewis, 1954). Bu yapısal dönüşümün dinamiğini, değişimi işaret eden süreç oluşturmuştur. Tarım toplumundan sanayi toplumuna ve zanaatkar imalattan kitlesel üretime geçişle birlikte ekonomiler büyüyüp, gelişmiştir. Bu süreçte devletten gelen hizmetlerle birlikte ticaret ve finans da gelişmiş ve kentleşme ön plana çıkmıştır (Chenery ve Syrquin, 1989; Clark, 1957; Kuznets, 1957). Bu açıdan literatüre bakıldığında tarım sektörü sadece kullanılmayan ucuz işgücü ve katma değeri düşük sektör olarak görülmüş ve tarıma ilgi zamanla azalmıştır.

Tarım sektörüne ilgi özellikle 1960'lardan itibaren yeni görüşlerin ortaya çıkmasıyla artmaya başlamış ve bu süreçte Asya'daki Yeşil Devrimin başarısı etkili olmuştur. Bu sayede, ekonomilerde sanayileşmenin erken aşamalarında büyümenin itici gücü olarak tarımın, merkezi rolünün altı çizilmiştir (Johnston ve Mellor, 1961). Araştırmacılar, tarımın doğası gereği daha az üretken bir sektör olduğu şeklindeki geleneksel görüşün aksine tarımın modernleşmesine vurgu yapmışlardır (Hayami ve Ruttan, 1985; Schultz, 1964). Bu süreçte tarım sektörünün önemini vurgulamak için sektörün diğer sektörlerle bağlantıları ve çarpan etkileri geliştirme yönüne dikkat çekilmiştir (Adelman, 1984; Hsieh ve Sadoulet, 2007; Mellor, 1998).

Son yıllarda, tarımın kalkınmadaki rolüne yeniden ilgi duyulduğuna tanık olunmuştur. Birleşmiş Milletler'in Binyıl Kalkınma Hedefleri, kalkınma anlayışındaki ilk hedefinin açlık ve yoksullukla mücadele olması tarım sektörüne ilgiyi artırmıştır (Kraay, 2006; Ravallion ve Chen, 2003). Özellikle küresel ani iklim olayları, dünyayı saran salgın hastalık süreci tarımsal ürün arzının önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Günümüz iktisatçıları, küreselleşme, teknolojik ve kurumsal yenilikler ve çevresel kısıtlamalar bağlamında tarımın kalkınma için kilit sektör olduğunu vurgulamaktadırlar. Öyle ki tarım sektörünün ekonomi piyasalarında birden fazla işlevi yerine getirdiği belirtilmektedir. Tarım sektörü, barındırdığı potansiyel sayesinde ekonomik büyümeye katkı sağlarken yoksulluk ve eşitsizliği azaltmada, gıda güvencesini sağlamada stratejik rol oynamaktadır (Byerlee vd., 2009; Christiaensen vd., 2011).

Ekonomik kalkınma perspektifinden değerlendirildiğinde iki temel husus, tarım sektörüne odaklanma gerekçemizi oluşturmaktadır. Tarımsal üretkenlik, ilk neden olarak tarımın büyüklüğü göz önüne alındığında kısa ve orta vadede önemlidir. Tarımın ekonomiye katkısına ilişkin sayısal değerlere bakıldığında sektörün GSYH içindeki payı ve istihdam içindeki payı azalmasına rağmen dünya ölçeğinde rakamlar azımsanacak düzeyde değildir. Tarım sektörü üretim ve istihdam boyutunda gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için önemini hala korumaktadır.

2000'li yılların ilk 15 yılında tarımın hem GSYİH hem de istihdama katkısı önemlidir. Söz konusu dönemde gelişmiş ekonomilerde toplam gelirin yalnızca %2,7'sini oluşturan tarım sektörü, toplam istihdamın %4,5'ini oluşturmuştur. Ancak tablo, daha az gelirli ülkeler için farklılık göstermektedir. 2000'den beri düşük gelirli ülkeler de tarım sektörünün aldığı paya bakıldığında, GSYİH'sının yaklaşık %28,9'unu oluştururken, toplam istihdamın da %71,4'i olarak yüksek seviyededir. Tarım, dünya nüfusunun en fazla istihdam barındıran sektörü olma özelliğini korumaktadır. Üst-orta gelirli ülkeler arasında dahi tarım sektörü, GSYİH'nın %15,1'inden %7,8'ine gerilemesine rağmen, hala toplam istihdamın beşte birini barındırmaktadır (OECD, 2015).

Tarım sektörünün katkısı yüksek gelirli ülkeler açısından göreceli olarak düşük olmakla beraber, ülkeler yüksek gelir seviyelerine çıktıkça tarımın istihdam ve GSYİH içindeki payı dikkate değer bir biçimde düşse de makro ekonomik göstergelerde belirleyici etkisini korumaktadır. Bununla birlikte, sektörün kalkınma ile ilgisi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için önemli seviyelerde iken yüksek gelirli ekonomilerde önemsiz olabilir. Yani tarım sektörü görece büyüklüğündeki düşüşe rağmen, kalkınmada önemli rol oynamaya devam etmektedir. Uzun dönemde ekonominin başarılı bir yapısal dönüşüm sağlamasında tarımın rolü büyüktür. Sanayisi gelişmemiş ülkelerde ekonomi ağırlıkla tarım sektörüne bağlıdır. Bu ülkelerin tarımsal üretkenlik artışı endüstriyel gelişme için ön koşuldur. Sanayileşmenin erken aşamalarında, üretken tarım sektörü endüstriyel ürünlere olan talebi canlandırarak genel büyümeye katkı sağlarken, halkın gıda talebini karşılaması ve ihracata katkı sağlayarak döviz girişi sağlaması sektörün önemini göstermektedir. Tarım sektörü, ekonominin geri kalanıyla bütünleşirken, sermaye ve emek faktörü giderek imalat ve hizmet alanlarında daha yüksek getiri sağlayan diğer sektörlerle kayar. Tarım sektöründen diğer sektörlerle hem işgücü hem de sermaye transferini gerçekleştirir.

Dünyada birçok ülkede, tarım sektörünün milli gelir ve istihdam içindeki payının azalmasına rağmen, tarım sektörünün sosyal ve çevresel etkilerinin bulunması nedeniyle devletin rolü önemini korumaktadır. Bu bağlamda ülkelerin tarım sektörünün serbest piyasa ekonomisi ve uluslararası rekabetten koruma gereği öne çıkmaktadır. Bu süreçte ülkelerin tarım sektörünü ve ekonomik aktivitelerini yeniden dizayn edecek bir yapısal dönüşüme ihtiyacı bulunmaktadır.

Tarım sektöründe meydana gelecek yapısal dönüşüm ve düzenleyici denetleyici sistem diğer sektörleri etkilemekle birlikte dönüşümün asıl etkisi sektörün kendi içinde gerçekleşecektir (Timmer, 2009). Tarımda meydana gelecek dönüşümle üretkenlikte artış, yüksek katma değerli ürünlere geçiş, riskli ürünlerin üretimde çeşitliliği artırılarak riskin

minimize edilmesi ve ekonominin diğer alanlarıyla entegrasyonu sağlanacaktır (Divanbeği vd., 2016).

Tarım sektöründe düzenleme ile gıda güvenliği, iş güvenliği, gelir düzeyinin güvenliği, sağlık ve sosyal hedeflere ulaşmak gibi bir dizi amaç gerçekleştirilebilir. Devletin yapacağı düzenlemelerle, serbest piyasada bilgi asimetrisinden kaynaklanan yapısal piyasa başarısızlıklarını gidermede, ölçek ekonomilerine ulaşmadaki güçlüklerle mücadelede, ekonomik aktörlerin sosyal maliyetleri ve faydalarının içselleştirilmesi gerçekleştirilebilir. Yapılacak düzenlemelerle devlet, sosyal refahın sağlanmasında öncü rol oynar. Düzenlemeleri karakterize eden politik ekonomi bu karmaşık sosyal hedefleri gerçekleştirmek için düzeni bozan çıkar gruplarıyla rekabet etmek ve mücadele etmek durumundadır. Devletin yarattığı aşırı düzenlemeler bazen ekonomik birimlere birtakım maliyetler yükleyebilir. Aşırı düzenlemeler bürokrasiyi artıracığından ve yüksek maliyetler getireceğinden tarım işletmelerin yatırım yapmalarını engellerken kayıt dışı sektörler için itebilir (Branstetter vd., 2014; Bruhn, 2011). Örnek olarak aşırı düzenlenmiş iş gücü piyasalarında aşırı kontrol uygulamaları bazen ekonomide kayıt dışı istihdamı artırabilir (Amin, 2007). Bu bağlamda aşırıya kaçan düzenlemeler negatif dışsallıklar doğurabilir. Bu anlamda yapılacak düzenlemeler ve bu düzenlemelerin içinde devletin, üniversitelerin ve özel sektörün yer alacağı sistemler ve iyi planlanmış yasal düzenlemeler bu tür olumsuzlukların önüne geçebilir.

Hukukun işleme, kredi piyasaları, iflas kanunları ve yatırımcı koruma mekanizmaları, sözleşmelerin daha kolay uygulanmasını sağlarken, daha yüksek borç tahsilat oranları, borç tahsilat davalarının kısa sürede sonuçlanması, borç verenlerin haklarının güçlendirilmesi ve temerrüde düşen borçluların varlıklarını kurtarmak gibi avantajlar sağlanabilir (Visaria, 2009).

Piyasalarda düzenleme ve denetleme kurumlarının varlığı, öngörülebilirliği artırdığı gibi tarım işletmelerinin kararlarının optimize etmek için uygun ortamlar sağlayabilir. Diğer taraftan yapılacak yönetmeliklerle işletmelerin maliyetleri minimize edilebilir, buna bağlı olarak verimlilik artışıyla ticaret hacimleri olumlu etkilenebilir (Djankov vd., 2010; Hoekman ve Nicita, 2011). Girdi temininden üretim ve pazarlamaya kadar üretim değer zincirinin her aşamasının yönetmeliklerle düzenlenmesi bilgi asimetrisi yaşayan tarım işletmelerinin birçok sorununa çözüm sağlayabilir.

Tarım sektöründe dışsallıkların baskın olması, biyo-güvenlik, gıda güvenliği, tarımsal girdi kalitesi, verimlilik, sürdürülebilirlik ve çevresel sorumluluklar nedeniyle hem insan sağlığı hem de gıda güvenliği açısından önemi nedeniyle hükümetlerin stratejik olarak değerlendirdikleri bir sektördür. Sonuçta tarım sektöründe yer alan firmalar yasal düzenlemelere karşı daha duyarlı olurken yüksek uyum maliyetleri ile karşı karşıya kalabilirler (Loayza vd., 2009).

Tarım piyasalarında oluşturulacak etkili düzenlemelerin kolay ve anlaşılır bir biçimde uygulanabilir olması, tarım sektörünün içsel dinamikleri nedeniyle barındırdığı hassasiyeti ve belirsizliği azaltabilir. Diğer taraftan sektörde üretim kararı, fiyat bilinmeden verildiği için tarım piyasalarının hassaslaşmasına ve daha kırılabilir hale gelmesine neden olabilir (Aimin, 2010). Sonuçta, öngörülebilir risk çiftçiler için kritik öneme sahiptir. Bir yandan iklim olayları, diğer taraftan hastalıklara karşı duyarlılık çiftçilerin karşı karşıya kaldıkları hassasiyeti artıran dış etkenlerdir.

Tarım sektöründe tarımsal ürünlerin pazarlanması ve pazarlama sürecindeki gerek işlem maliyetleri gerekse aracı mekanizmaların yoğunluğu üretici açısından tarımsal piyasa düzenlemesini gerekli kılmaktadır. Örneğin enerji maliyetlerinin yüksek olması, nakliye giderlerini artırmakta, çiftçilerin ürünlerinin ticarileşmesini engellemektedir. Bu bağlamda tarımsal piyasa düzenlemesi, etkinliğin sağlanmasında anahtar rol oynayabilir.

Kırsalda çiftliklere sunulan finansal imkanların üretici talebine uygun verilmesinde, kredilerin etkin kullanımında yapılacak düzenlemeler önem taşır. Özellikle bölge özeline uygun kredi veya devlet teşvikleri bu anlamda önem kazanabilir. Kısaca tarım sektöründe dışsallıklar, belirsizliğin yüksek olması, yüksek işlem maliyetlerinin yaygın oluşu nedeniyle tarımsal piyasaların düzenlenmesi tarımsal performans için önemli olmaktadır.

Yapılacak yönetmeliklerle tohum, gübre kullanımı, tarımsal ilaç kullanımı, sulama ve finansal hizmetlere erişim konularında yapılması gerekli düzenlemeler, toplumun gıda güvenmesini sağlanmasına, kaliteye erişilmesine imkân sağlayabilir. Ürünlerin kalite, sağlık ve bitki sağlığı standartları ile lojistik hizmetleri gibi alanlarda yönetmelikler çiftçilerin belirsizliğini azaltabilen uygulamalar olabilir.

Devletin sosyal politikaları nedeniyle işletmelere bir takım ek külfetler getirmesi mümkündür. Bunun da üreticiler tarafından hoş karşılanmayacağı bilinen bir gerçektir. Bir yandan üreticileri korumaya dönük düzenlemeler, üreticiler açısından dengeli ve şeffaf koruma sağlarken tüketiciler dengelerini de gözetmek gerekir (Swinnen vd., 2015). Bu bağlamda oluşturulacak politikaların etkinliği iyi ölçülmeli ve etkili düzenlemeler yapılmalıdır. Yapılacak düzenlemeler piyasa başarısızlıklarını düzeltmeye yönelik olmalıdır. Düzenlemeler ile ürün kaydı, etiketleme ve izlemeye olanağı sağlanmalıdır. Diğer taraftan bütün bunları yaparken etkili ve cezai yaptırımların yüksek olduğu bir denetim mekanizmasının oluşturulması da kritik düzeyde önemlidir.

Çiftçilerin piyasa hakkında ve üretim yöntemleri, kullandıkları tarım ilacı, gübre ve tohum hakkında tam bir bilgiye sahip olmaları sağlanmalıdır. Çiftçilerin temin ettikleri girdiler hakkında tam bilgi sahibi olmaları, düşük kaliteli girdi temininden korunurken elde ettikleri üretim çıktısının kaliteli olması, insanlara, diğer canlılara ve çevreye zarar vermesini engelleyecektir.

Düzenleyici faaliyetler ile yüksek üretim maliyetleri düşecek, riskler azaltılacak, iyi uygulamalarla, tarımsal üretkenlik ve verimlilik artacaktır. Kırsal ve kentsel alanlardaki gelir farklılıkları, yaşanan dengesizlikler, hükümetlerin tarım sektörünü uluslararası rekabetten koruma eğilimine iterken nihayetinde çiftçilere doğrudan destek olunmasına yol açacaktır (Lindert, 1991). Hatta sanayileşmiş ülkeler çoğunlukla çiftçilerini önemli ölçüde sübvans ederek tarımsal üretkenliklerini artırırken, tarımsal desteklerin bütçe üzerindeki maliyetlerini de kontrol altına almışlardır (Timmer, 1988). Çiftçi destekleri, üreticinin ayakta kalması dolayısıyla sektöre devam etmesinde önemli iken uzun vadede kurumsal bir yapının varlığı, etkinlik ve verimlilik artışında, çiftçi refahı açısından daha gereklidir.

Bu doğrultuda, Ruttan (1985)'in çalışmasında, tarımsal faaliyetlerin önündeki en büyük engel olarak zayıf kurumları vurgulayarak, kaynak donanımları ve teknolojinin tarımsal verimlilik performansı üzerindeki etkisinin önemini ortaya koymuştur. Diğer sektörlerde olduğu tarım sektöründe etkinliğin sağlanması güçlü kurumsal alt yapıların varlığı ile mümkün olabilir. Gelişmekte olan ülkeler tarımsal verimliliği artırmak ve arzın sürdürülebilirliğini sağlamak için uygun politika, sistemli kurumsal alt yapı ve elverişli düzenleyici ortam yürürlüğe koymalıdır (Visaria, 2009). Söz konusu yapıların varlığı, piyasa başarısızlıklarının yol açtığı sorunları ve belirsizliği bertaraf etmede etkin rol oynayabilir. Dolayısıyla daha yüksek öngörülebilirlik, şirketlerin üretken kararlarını optimize etmek için daha iyi ortam sağlar.

Tarım piyasalarında regülasyon konusuna literatürde çok yer verilmemiştir. Enerji sektöründe ya da imalat sektöründe bu kavrama daha sık rastlanılmaktadır. Tarımsal gelişmeyi teşvik ederken regülasyonların bir rolü var mıdır? Bu rol farklı düzenleme türleri için farklılık gösterebilir mi? Bu soruları cevaplamak için ampirik kanıt elde etmek hem tarımsal düzenlemeler hem de üretim ile ilgili karşılaştırılabilir verilerin olmaması nedeniyle zor olmaktadır.

Devletler tarımsal arz güvenliğini sağlamak için regülasyonlara ve mali desteklere başvurabilir. Regülasyon tarzında müdahale tarımsal ürün arzının planlanmasına dair bilgi akışının sağlanması, tarımsal mülkiyet yapısının düzenlenmesi, tarım ürünleri fiyat politikalarının belirlenmesi, tarımsal üretime yönelik kotalarla ve yasaklamalar gibi uygulamalar bağlamında görülmektedir (Tokatlioğlu vd., 2018).

Teorik bir bakış açısından, iki argüman bizi tarım piyasalarında düzenlemeye motive etmektedir. İlki, bir destekleyicinin birkaç bileşeninin yani düzenleyici sistemin tarım sektörüne daha fazla gereksinim duyduğu ortamlardır. İmalat firmaları, tarım işletmelerinden farklı olarak güvenli mülkiyet hakları, uygun vergileme, finansmana

erişimden ve dengeli destekleyici bir yatırım ortamı tarafından sunulan giriş ve belirlenmiş standartlara tabi tutulmaktadır. İmalat sektörü daha sistematik ve koşullara müdahale edilebilen ortamlarda üretim faaliyetlerini yerine getirebilirler (Diaz-Bonilla vd., 2014).

İkinci argüman ise düzenlemelerin etkilediği belirtilen hususların tarım piyasaları açısından yarattığı ekonomik performans kritik öneme sahiptir. Dışsalıklar tarımda baskındır. Biyo-güvenlik, gıda güvenliği, sınıflar ve standartlar, fikri mülkiyet koruması, tarımsal girdi kalitesi, yeraltı suyu çıkarma ve çevresel koruma boyutlarıyla çok kapsamlı özellikler içermektedir. Tarımın insan sağlığı ve gıda güvenliği açısından önemi nedeniyle, siyasi istikrar ve çevresel sürdürülebilirlik açısından hükümetlerin uygulamaları alışılmadık bir durum değildir (Diaz-Bonilla vd., 2014).

Başka bir örnek kayıt dışılıkla ilgilidir. Genel olarak, uyum maliyetinin daha yüksek olduğu durumlarda yasal firmaların yararları kayıt dışı sektöre kayabilir. Tarımsal üretim az olduğu için hizmetler veya üretim, yasal koruma ve sözleşme uygulamasından daha karmaşık süreçler daha az değerli hale gelir. Sonuç olarak, tarım sektöründeki firmalar yasal düzenlemelere karşı daha duyarlıdır (Loayza vd., 2009).

Sonuçta etkili düzenlemelerle açık ve kolayca uygulanabilir kurallar konularak belirsizlikler azaltılabilir. Öngörülebilirlik, riskin doğal olduğu çiftçilik işinde kritik öneme sahiptir. Çiftçiler ani hava olaylarına, hastalıklar ve zararlılar gibi dış etkenlere karşı duyarlılıkları nedeniyle riskleri yüksektir. Ayrıca, çiftçiler üretim kararlarını piyasa fiyatını bilmeden vermektedirler. Bu durum tarım piyasalarının doğasında var olan belirsizliği daha da şiddetlendirmektedir (Aimin, 2010).

5. Sonuç

Demokratik toplumlarda, devletin asli görevlerinin başında, vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlamak gelmektedir. Bu bağlamda beslenme, fizyolojik bir ihtiyaç olup; toplumun gereksinimleri arasında yer almakta ve insanlığın hayati fonksiyonlarının sürdürülebilmesinde önem arz etmektedir. İnsanların sürdürülebilir, uygun fiyatlarla güvenilir, kaliteli sağlıklı beslenme alışkanlığını geliştirecek gıdaları satın alma ve tüketme hakkına sahip olmalarının güvence altına alınması; gıda güvencesi olarak ifade edilmektedir.

Bu güvenceyi toplumda sağlayacak en iyi mekanizma devlettir. Çünkü, devletler, toplumun çıkarlarını sağlamakta piyasa aktörlerine göre daha isteklidirler. Bu anlayışa göre, piyasa aktörleri (üreticiler), ticari davranmakta ve karı maksimize etmeye çalışmaktadırlar. Bu sebepten zaman zaman kamu sağlığı göz ardı edilebilmektedir. Oysaki devlet otoritesi, kamunun faydasını öncelemek zorundadır. Örneğin, sağlığa aykırı, beslenme açısından yetersiz gıdaların marketlerde denetimsiz olarak satılması, bu tür gıdaların özellikle çocuklara yönelik reklamlarla özendirilmesi, tarım ilaçlarının kullanımında yeterli denetimin olmaması, genetiği değiştirilmiş gıdaların ve diğer yeni teknolojilerin gıdaya etkilerinin yeterli bir biçimde denetlenmemesi kamu sağlığını tehdit etmektedir.

Gıda ve tarım piyasalarına, devlet müdahalesinin gerektiren bir diğer neden ise piyasa başarısızlığıdır. Çünkü piyasa mekanizması, her durumda sosyal faydanın maksimize edilmesini sağlayamaz. Bu nedenle gıda güvencesinin temini için devlet piyasaya müdahil olmalı, serbest piyasanın yarattığı bilgi eksikliğine bağlı piyasa başarısızlığını gidermelidir. Bu bakış açısıyla, devletin ekonomide etkinliği sağlamak için yapmış olduğu her türlü kontrol ve düzenleyici önlemler regülasyon kavramıyla ifade edilmektedir. Günümüzde devlete biçilen yeni rol, toplumsal yaşama ilişkin gerekli faaliyetlerin bizzat üstlenilmesi şeklinde değil, bir tür hakemlik şeklinde oluşmakta ve bu yeni rol gereğince regülasyon işlevi çok önemli hale gelmektedir.

Devlet, mevcut kaynakların etkin düzeyde kullanılarak, kişilere yeterli beslenmeyi sağlayacak bir düzen kurmak ve denetlemekle sorumludur. Örneğin toprak reformundan, su hakkına, milli gıda stratejisinin hazırlanmasına, doğal afet veya diğer

olağanüstü hallerde vatandaşların gıda ihtiyaçlarını karşılamaya kadar öncelikleri tespit etmekten, eylem planları hazırlamaktan sorumlu olmalıdır.

Gıda ve tarım sektöründe yasal alt yapının düzenlenerek sektörde yer alan örgütlerin, kurumların tek mevzuat ve tek kurum altında toplanmasını kolaylaştıracak bir sistem geliştirilmeli, gıda ve tarım sektöründe de yer alan işletmelerin, örgütlerin denetim, izleme ve değerlendirmesi için bağımsız bir kurum yapısı oluşturulmalıdır. Üretimden tüketime kadar bütün süreçleri içine alacak yasal mevzuatlar hazırlanmalı ve uygulamalarda denetim, bağlayıcılık ve sözleşme yapıları düzenlenmelidir.

Özellikle sermaye birikimi yetersiz tarım sektörü için devlet, kaynakları koruyan tarımsal yöntemler içeren düzenlemeler ve değişen iklim koşullarına uygun teknolojik yatırımlar yapmalıdır. Tarım sektörünün ekonomik gelişme üzerindeki rolü hala tartışılmaz bir gerçektir. Tarım sektörü büyümeyi teşvik etme yönünden potansiyeli yüksek, özellikle yoksulluğu, eşitsizliği giderme ve gıda güvencesini sağlaması bakımından stratejik önemini korumaktadır. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası gıda ve tarım pazarının gelişmesi için öncelikli koşulların sağlanması, devletin sosyal yönelimli bir tarım politikası izlemesini gerektirir. Bir yandan tarımsal üreticilerin gelirleri ülke ekonomisi düzeyinde olması sağlanırken diğer taraftan tüketici refahı gözetilmelidir.

Gıda ve tarım sektöründe öncelik, temel ürünlerin milli üretim hacmindeki istikrarını korumak ve ihracat için yeterli olmasını sağlamaktır. Genel olarak, gıda ve tarım ürünleri için tutarlı dinamik arz ve talep dengesi ve gıda stoklarının oluşumu için politikalar geliştirilmelidir.

Sonuç olarak gıda ve tarım sektörünün gelişmesi, özellikle az gelişmiş ülkeler için temel öncelik olarak kabul edilmelidir. Politika yapıcılarının bütün dikkatlerinin gıda ve tarım sektörünün iyileştirilmesine verilmelidir. Sektörün fiziki ve teknolojik gelişiminde ar-ge yatırımları ve çiftçinin eğitimi öncelikli olmalıdır. Tarım sektöründe de örneğin enerji alanı ve bankacılık alanında olduğu gibi düzenleyici ve denetleyici bir mekanizmaya ihtiyaç vardır. Kalite ve verimliliğin artırılmasında, gelecek kuşakların gıda güvencesinin sağlanmasında düzenleyici mekanizmalar kritik bir öneme sahiptir. Oluşturulacak bu “düzenleme ve denetleme kurumu” milli tarım politikasının oluşmasını sağlayacağı gibi, tarım gibi stratejik bir alanı siyasetin günlük kaygı ve etkilerinden de uzak tutacaktır.

Özetle, toplumda açlığın ortadan kaldırılması ve gıda güvencesinin sağlanmasında devlet, gıda ve tarım sektöründe, yasal önlemleri almalı, gıda sistemlerinin gerektirdiği çok yönlü, bütüncül bir yaklaşımla hareket etmesine imkân sağlayan bir düzenleyici denetleyici sistem ve iyi işleyen bir adalet mekanizmasını tesis etmelidir. Sürdürülebilir ve doğaya dost üretimi teşvik eden, sağlıklı gıdayı toplumun her kesimine ulaştırabilen bir düzenin kabul edilip, finansal kaynakların adil biçimde dağıtıldığı, gıda piyasalarının denetlenip kontrol edildiği “Gıda ve Tarım Piyasaları Düzenleme ve Denetleme Sistemi” gibi piyasayı düzenleme kuruluşu sürdürülebilir gıda güvencesinin teminine olanak sağlayabilir.

Gıda ve tarım piyasaları düzenleme ve denetleme sistemi ile sektörde düzenleme, denetleme ve yönlendirme faaliyetleri gerçekleştirilirken, piyasadaki diğer kurum ve kuruluşlar arasındaki eşgüdüm ve koordinasyon sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda bünyesinde veri bankası, araştırma geliştirme merkezi, denetim gibi birimler oluşturularak gıda ve tarım piyasalarının sürekli gelişimi sağlanabilecek ve savaş, doğal afetler, salgınlar ve ekonomik nedenlerden kaynaklı kriz şartları oluşmadan önceden tedbirler alınabilecektir. Bu sayede birçok farklı kurum tarafından yürütülen fiyat, güvenlik ya da arza yönelik düzenleme faaliyetlerinde bilgi akışına ilişkin aksamalar yaşanmayacaktır. Dolayısıyla yaşamın devamı için stratejik olan gıda ve tarım piyasalarında sağlıklı ve sürdürülebilir gıda güvencesinin sağlanmasında, kaynakların etkin ve verimli kullanılmasında gıda ve tarım piyasaları düzenleme denetleme kurumu katkı sağlayacaktır.

Diğer taraftan gıda ve tarım konusunda sorumluluğun tek bir çatı altında toplanması, doğru bilgiye erişim, politikaların etkinliğini sağlanması ve olası sorunlarda

hesap verilebilirlik açısından doğru bir zemin oluşturacaktır. Gıda güvencesinin sağlanması farklı kurumların kısmi görevi olmaktan çıkacak bir kurumun asli sorumluluğuna girecektir.

Literatürde, gıda ve tarım piyasalarına ilişkin regülasyon çalışmaları çok sınırlı düzeyde kalmaktadır. Tarım ve gıda sektöründe yapılan regülasyon çalışmaları ürün düzeyinde sınırlı kalırken, tarımsal üretim arzı, fiyatlama, gıda güvenliği konuları farklı kuruluşlar ve farklı mevzuatlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle bütüncül ve sistematik bir yapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda, bundan sonraki süreçlerde tarım ve gıda piyasalarına ilişkin idari düzenlemelerin içeriğine, yapısal işleyişine yönelik model çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Adelman, I. (1984). Beyond export-led growth. *World Development*, 12(9), 937-949. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(84\)90050-0](https://doi.org/10.1016/0305-750X(84)90050-0)
- Aimin, H. (2010). Uncertainty, Risk Aversion and Risk Management in Agriculture. *Hydrometallurgy*, 1, 152-156. <https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2010.09.018>
- Amin, M. (2007). Labor Regulation and Employment in India's Retail Stores. *Journal of Comparative Economics*, 37, 47-61. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2008.07.001>
- Anonim. (2011). Türk Gıda Kodeksi Yönetmeliği Yetki Kanunu: 5996 Yayımlandığı R.Gazete: 29.12.2011-28157.
- Ardıyok, Ş. (2002). *Doğal Tekeller ve Düzenleyici Kurumlar, Türkiye İçin Düzenleyici Kurum Modeli*. Rekabet Kurumu Yayınları.
- Branstetter, L., Lima, F., Taylor, L. J. & Venâncio, A. (2014). Do Entry Regulations Deter Entrepreneurship and Job Creation? Evidence from Recent Reforms in Portugal. *The Economic Journal*, 124(577), 805-832. <https://doi.org/10.1111/ecoj.12044>
- Bruhn, M. (2011). License to Sell: The Effect of Business Registration Reform on Entrepreneurial Activity in Mexico. *The Review of Economics and Statistics*, 93(1), 382-386. https://doi.org/10.1162/REST_a_00059 %J
- Byerlee, D., De Janvry, A. & Sadoulet, E. (2009). Agriculture for Development: Toward a New Paradigm. *Annual Review of Resource Economics*, 1(1), 15-31.
- Chenery, H. B. & Syrquin, M. (1989). *Patterns of Development, 1950 to 1983*. Oxford University Press.
- Christiaensen, L., Demery, L. & Kuhl, J. (2011). The (evolving) role of agriculture in poverty reduction—An empirical perspective. *Journal of Development Economics*, 96(2), 239-254. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.10.006>
- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress*. Macmillan. <https://books.google.com.tr/books?id=oAnXwQEACAAJ>
- Demirözü, B. (2005). Dünya'da ve Türkiye'de Yeniden Yapılanan Gıda Otoritesi. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 20, 33-37.
- Diaz-Bonilla, E., Orden, D. & Kwieciński, A. (2014). *Enabling Environment for Agricultural Growth and Competitiveness Evaluation, Indicators and Indices*. Paris OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers, No. 67, OECD Publishing.
- Divanbeigi, R., Paustian, N. & Loayza, N. (2016). *Structural Transformation of the Agricultural Sector: A Primer*. World Bank Research Policy Briefs, World Bank Policy Research Paper No.2.
- Djankov, S., Freund, C. & Pham, C. (2010). Trading on Time. *The Review of Economics and Statistics*, 92(1), 166-173.
- FAO (2017). *Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu*. Erişim adresi: https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası/C4%B1%20Kurul%C5%9Flar/SOFI_2017_TUR.pdf
- Güvenek, B. (2009). Devletin Regülasyonlar Yoluyla Piyasalara Müdahalesi ve Türkiye Enerji Piyasaları. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18), 45-62.
- Hayami, Y. & Ruttan, V. W. (1985). *Agricultural Development: An International Perspective, 2nd Edition*. Johns Hopkins University Press.
- Henson, S. (2006). The Role of Public and Private Standards in Regulating International Food Markets. *Journal of International Agricultural Trade and Development*, 4(1), 63-81.
- Hoekman, B. & Nicita, A. (2011). Trade Policy, Trade Costs, and Developing Country Trade. *World Development*, 39(12), 2069-2079. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.05.013>
- Hsieh, C. & Sadoulet, E. (2007). *Agriculture and Development. Background Note for the World Development Report 2008*. The World Bank.

- Johnston, B. F. & Mellor, J. W. (1961). The Role of Agriculture in Economic Development. *The American Economic Review*, 51(4), 566-593. <http://www.jstor.org/stable/1812786>
- Jurabaevich, S. N. & Bulturbayevich, M. B. (2020). Directions and Peculiarities of State Regulation of the Food Market. *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions*, 1(01), 1-8. <https://reserchjet.academiascience.org/index.php/rjai/article/view/1>
- Knight, P. (2001, 15-16 Mart 2001). *Rekabet Otoriteleri ile Regülasyon Kurumları Arasındaki İlişkiler* Regülasyon ve Rekabet Sempozyumu, Ankara.
- Kök, R. & Çoban, O. (2002, 11-14 Eylül 2002). *KİT'lere İlişkin Bir Regülasyon Modelinin Gerekliliği ve Kaynak Kullanım Etkinliği Üzerine: Nevşehir Tekel Rakı Fabrikası Örneği* ODTÜ VI. Uluslararası Ekonomi Konferansı (ERC), Ankara.
- Kraay, A. (2006). When is growth pro-poor? Evidence from a panel of countries. *Journal of Development Economics*, 80(1), 198-227.
- Kuznets, S. (1957). Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: II. Industrial Distribution of National Product and Labor Force. *Economic Development and Cultural Change*, 5(4), 1-111. <http://www.jstor.org/stable/1151943>
- Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 22(2), 139-191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
- Lindert, P. H. (1991). Historical Patterns of Agricultural Policy. In C. P. Timmer (Ed.), *Agriculture The State: Growth, Employment, Poverty in Developing Countries* (pp. 29-83). Cornell University Press.
- Loayza, N., Serven, L. & Sugawara, N. (2009). Informality in Latin America and the Caribbean. *The World Bank, Policy Research Working Paper Series*.
- Meier, K. J. & O'Toole Jr., L. J. (2002). Public management and organizational performance: The effect of managerial quality. *Journal of Policy Analysis and Management*, 21(4), 629-643. <https://doi.org/10.1002/pam.10078>
- Mellor, J. W. (1998). Agriculture on the Road to Industrialization. In C. K. Eicher & J. M. Staatz (Eds.), *International Agricultural Development* (pp. 136-154). Johns Hopkins University Press.
- Nadvi, K. & Waeltring, F. (2004). Making sense of global standards. *Local Enterprises in the Global Economy: Issues of Governance and Upgrading*, 53-94. <https://doi.org/10.4337/9781843769743.00010>
- OECD. (1997). *The OECD Report on Regulatory Reform*. <https://doi.org/https://doi.org/10.1787/9789264189751-en>
- Pillay, V. & Muliyl, V. (2005). *ISO 22000 Food Safety Management Systems–The One Universal Food Safety Management System Standard That Works Across All Others*. SGS Systems Certifications Services.
- Ravallion, M. & Chen, S. (2003). Measuring Pro-poor Growth. *Economics Letters*, 78(1), 93-99. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(02\)00205-7](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(02)00205-7)
- Ren, Y. & An, Y. (2010). Efficient food safety regulation in the agro-food wholesale market. *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, 1, 344-353. <https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2010.09.043>
- Roberts, D. (1998). Preliminary Assessment of the Effects of the WTO Agreement on Sanitary and Phytosanitary Trade Regulations. *Journal of International Economic Law*, 1(3), 377-405.
- Schultz, T. W. (1964). *Transforming Traditional Agriculture*. Yale University Press.
- Swinnen, J., Deconinck, K., Vandemoortele, T. & Vandeplass, A. (2015). *Quality Standards, Value Chains, and International Development: Economic and Political Theory*. Cambridge University Press.
- Timmer, C. P. (1988). *The Agricultural Transformation. Handbook of Development Economics, Vol. 1* Elsevier Science Publishers B.V.
- Timmer, C. P. (2009). A World without Agriculture? The Historical Paradox of Agricultural Development. *American Enterprise Institute for Public Policy Research*, 1, 1-7.
- Tokatlıoğlu, M., Selen, U. & Leba, R. (2018). Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü. *Journal of Life Economics*, 5(4), 151-176. <https://doi.org/10.15637/jlecon.267>
- Türkay, O. (2002). *Mikroiktisat Teorisi. İmaj Yayıncılık*.
- Ulusoy, A. (2001, 15-16 Mart 2001). *Değerlendirmeler* Regülasyon ve Rekabet Sempozyumu, Ankara.
- Uzunoğlu, S., Alkin, K., Gürlesel, C. F. & Civelek, U. (2001). *Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma: Yeni Destekleme Politikaları ve Ürün Borsalarının Organizasyonu*. İstanbul Ticaret Odası. Yayın No.2000-52.
- Visaria, S. (2009). Legal Reform and Loan Repayment: The Microeconomic Impact of Debt Recovery Tribunals in India. *American Economic Journal: Applied Economics*, 1(3), 59-81. <https://doi.org/10.1257/app.1.3.59>

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Özlem EŞTÜRK (%50), Serkan KAYA (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Özlem EŞTÜRK (50%), Serkan KAYA (50%)

Borsa İstanbul Yatırımcısı Açısından “Mayıs’ta Sat ve Git” Stratejisinin Geçerliliğinin İncelenmesi

Samet EVCİ¹, Mustafa Can SAMIRKAŞ²

¹ Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sametevci@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5854-3847

² Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Erdemli Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, mcsamirkas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-08564762

Öz: Etkin Piyasalar Hipotezi, varlık fiyatlarının mevcut tüm bilgiyi yansıttığını ve fiyatların rassal olarak değiştiğini savunmaktadır. Bu durum, geçmiş fiyatlardan hareketle gelecek fiyat hareketlerinin tahmin edilemeyeceğini ifade etmektedir. Fakat takvim anomalilerin varlığı piyasaların etkin olmadığını göstergesidir. Takvim anomalileri, varlık getirilerinin belirli zamanlarda ya da dönemlerde ortalamanın üstünde ya da altında olabileceğini ifade etmektedir. “Mayıs’ta sat ve git” veya “Cadılar Bayramı” Etkisi olarak bilinen Mayıs ayı anomalisi de pay piyasası getirilerinin Kasım-Nisan döneminde, Mayıs-Ekim dönemine kıyasla daha yüksek olduğunu öne süren sezonsal bir anomalidir. Bu çalışma, Mayıs ayı anomalisinin Borsa İstanbul (BİST) Pay piyasasında geçerliliğini BİST100, BİST Tüm, BİST Sınai, BİST Ticaret, BİST Hizmet endekslerinin Ocak 1998-Aralık 2022 dönemlerine ilişkin aylık kapanış değerleri üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Endeks serilerinde Mayıs ayı anomalisi Bouman ve Jacobsen (2002) çalışmasında kullanılan doğrusal regresyon modeli üzerinden analiz edilmektedir. Çalışma bulguları, tüm endekslerde %1 anlamlılık düzeyinde Mayıs ayı etkisinin olmadığını yani iki dönem arasında istatistiki açıdan anlamlı bir getiri farkının bulunmadığını ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mayıs’ta Sat ve Git, Cadılar Bayramı, Takvim Anomalisi.

Jel Kodları: G11, G12, G14

Examining of the Validity of the “Sell in May and Go Away” Strategy for Borsa Istanbul Investors

Abstract: The Efficient Market Hypothesis argues that asset prices reflect all available information and prices change randomly. This means that future price movements cannot be predicted based on past prices. However, the existence of calendar anomalies is an indication that the markets are not accurate. Calendar anomalies indicate that asset returns may be above or below average at certain times or periods. The May anomaly, known as the “Sell and Go in May” or “Halloween” Effect, is also a seasonal anomaly that suggests equity market returns are higher in the November-April period compared to the May-October period. This study aims to examine the validity of the May anomaly in the Borsa İstanbul (BIST) Equity market through the monthly closing values of BIST 100, BIST All, BIST Industrial, BIST Trade, BIST Service indices for the period January 1998-December 2022. The May anomaly in the index series is analyzed through the linear regression model used in the study of Bouman and Jacobsen (2002). The study findings indicate that there is no May effect in all indices at the 1% significance level, that is, there is no statistically significant return difference between the two periods.

Keywords: Sell and Go in May, Halloween Effect, Calendar Anomalies

Jel Codes: G11, G12, G14

Atıf: Evcı, S., Samırkaş, M. C. (2023). Borsa İstanbul Yatırımcısı Açısından “Mayıs’ta Sat ve Git” Stratejisinin Geçerliliğinin İncelenmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 487-494. <https://doi.org/10.30586/pek.1362> 268

Geliş Tarihi: 18.09.2023

Kabul Tarihi: 04.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

1970 yılında Fama tarafından finans literatürüne kazandırılan etkin piyasalar hipotezi ile finansal piyasalarda fiyat hareketlerinin tahmini literatürde önemli yer bulmuştur. Etkin Piyasalar Hipotezi, varlık fiyatlarının tüm bilgiyi yansıttığını ve fiyatların rassal hareket ettiğini varsaymaktadır (Fama, 1970). Bu durum, geçmiş fiyatlardan hareketle gelecek fiyat hareketlerinin tahmin edilemeyeceğini ifade etmektedir. Fakat Etkin Piyasalar Hipotezinin geçerliliğini test eden çok sayıda çalışma, hipotezin doğruluğu hakkında farklı bulgulara ulaşmıştır (Kumar,1999; Worthington ve Higgs, 2003; Narayan ve Smyth, 2004; Roy, 2018)

Menkul kıymet piyasalarında gözlemlenen ve Etkin Piyasalar Hipotezi ile açıklanamayan anomalilerin varlığı hipotezinin geçerliliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Piyasa anomalisi, teori ile uyuşmayan gözlemler olarak ifade edilmektedir (Thaler, 1987). Finansal piyasalarda gözlemlenen anomaliler dönemsel ve dönemsel olmayan anomaliler olmak üzere iki farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Dönemsel olmayan anomaliler kesitsel ve fiyat anomalilerinden oluşmaktadır (Değirmenci, 2021, s. 479). Dönemsel anomaliler ise menkul kıymet getirilerinin belirli gün, hafta ve ay gibi zaman aralıklarında diğer zamanlara kıyasla anormal derecede yüksek veya düşük olduğunu gösteren zamana bağlı sapmalardır (Yiğiter ve Ilgın, 2015, s.173). Takvim anomalileri olarak da bilinen dönemsel anomaliler, ortalama getirilerin çeşitli takvim dönemlerine eşit olarak dağılmadığını ortaya koymakta ve ayın hafta etkisi, ay etkisi, tatil etkisi, çeyreklik dönem etkisi ve haftanın günü etkisi veya hafta sonu etkisi gibi çeşitli anomalilerden oluşmaktadır (Mangala ve Lohia, 2013, s.19).

Takvim anomalilerin varlığı piyasaların etkin olmadığını göstergesidir. (Mangala ve Lohia, 2013, s.19). Başka bir ifadeyle yatırımcılar takvim anomalileri içerisinde yer alan ay anomalilerden yararlanarak anormal derecede düşük getirili günlerde (aylarda) hisse senedi alıp anormal derecede yüksek getirili günlerde (aylarda) satarak (Alagidede, 2012, s. 65) piyasa getirisinin üzerinde getiri sağlayabilirler. "Mayıs'ta sat ve git" (Sell in May and Go Away) olarak bilinen Mayıs ayı anomalisi de bir ayı piyasasının başlangıcına işaret etmekte ve bu dönemde yatırımcıların hisselerini satıp nakit tutarak daha iyi kazanç sağlayabileceklerini belirtmektedir. O'Higgins (1991) tarafından ortaya konan ve benzer bir strateji olan Cadılar Bayramı (Halloween) Etkisi, Avrupa piyasalarında yaygın olarak bilinen Mayıs ayı anomalisi için bir dayanak oluşturmaktadır. Mayıs ayı anomalisine göre pay piyasası getirileri, Mayıs-Ekim dönemine kıyasla Kasım-Nisan döneminde daha yüksek olmaktadır. Benzer şekilde Cadılar Bayramı etkisi de, Ekim ayı sonundan Nisan ayı sonuna kadar hisse senedi piyasasında yatırım yapmayı ve yılın diğer yarısında piyasadan çıkmayı önermektedir (Bauman ve Jacobsen, 2001, s.3). Bu nedenle Mayıs ayı anomalisi aynı zamanda Cadılar Bayramı etkisi olarak bilinmektedir.

Bu çalışma ile genellikle Avrupa menkul kıymet borsalarında gözlemlenen "Mayıs'ta sat ve git" stratejisinin Borsa İstanbul (BİST) pay piyasasında geçerliliğinin incelenmesi ve mevsimsel etkinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmadan elde edilen bulgular, yatırımcıların piyasa ortalamasının üzerinde bir getiri sağlamalarına imkan verecek bir strateji geliştirmelerine, menkul kıymet piyasa yatırımları için uygun zaman aralığını belirlemelerine ve türev piyasalarda getirilerini arttırmaya yönelik uygun pozisyon almalarına, şirketlerin yeni pay ihracı için uygun zamanı belirlemelerine katkı sağlayabilir.

Çalışmanın takip eden bölümlerinde Mayıs ayı anomalisine ilişkin ulusal ve uluslararası alanda yapılan çalışmalar özetlenerek, çalışmada kullanılan yöntem açıklanmaktadır. Ardından elde edilen bulgular değerlendirilmekte ve sonuç kısmı ile çalışma sonlandırılmaktadır.

2. Literatür

Literatürde, "Mayıs'ta sat ve git" olarak da ifade edilen Mayıs ayı anomalisini inceleyen çalışmaların, diğer ay anomalilerini inceleyen çalışmalara göre sınırlı olduğu

gözlemlenmektedir. “Mayıs’ta sat ve git” ifadesinin ne kadar eski olduğu bilinmemekle birlikte, 1964 yılında Financial Times’ın bir sayısında Mayıs anomalisine yer verildiği görülmektedir. Bu anomaliye yer veren ilk akademik kaynak ise Levis (1985)’in çalışmasıdır. Fakat bu çalışmada bu anomalinin var olup olmadığı incelenmemektedir (Bauman ve Jacobsen, 2002, s.3).

Literatürde Mayıs ayı anomalisini analiz eden çalışmaların temelini Bouman ve Jacobsen (2002)’in çalışması oluşturmaktadır. Bouman ve Jacobsen (2002), 37 ülkenin 1970-1998 dönemleri arasındaki MSCI pay piyasası aylık endeks getirilerini kullanarak Mayıs ayı etkisinin varlığını analiz etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, 37 gelişmiş ve gelişmekte olan menkul kıymet borsalarının 35’inde Mayıs-Ekim dönemi getirilerinin Kasım-Nisan dönem getirilerine göre düşük olduğunu yani Mayıs ayı anomalisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada, bu anomalinin özellikle Avrupa ülkelerinde etkili olduğu vurgulanmaktadır. Bouman ve Jacobsen (2002) çalışmasının bulgularının geçerliliğini incelemek için Maberly ve Pierce (2004) tarafından yeni bir çalışma yapılmıştır. Maberly ve Pierce (2004) çalışmalarında, Nisan 1982-Nisan 2003 dönemleri için S&P 500 spot ve vadeli işlemler pay piyasasında Cadılar Bayramı etkisinin varlığını araştırmakta ve Bouman ve Jacobsen’in bulgularının alternatif model spesifikasyonlarına karşı sağlam olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Siriopoulos ve Giannopoulos (2006), Yunanistan menkul kıymet piyasasında Cadılar Bayramı etkisinin Ekim 1986-Aralık 2004 dönemleri arasında geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Zarour (2007), Arap ülkeleri menkul kıymet piyasalarında Halloween etkisinin varlığını analiz etmiş ve bulgular Abu Dabi, Bahreyn, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Umman ve Filistin menkul kıymet borsalarında etkinin varlığını desteklemiştir. Andrade, Chhaochharia ve Fuerst (2013) tarafından yapılan çalışmada Bouman ve Jacobsen’in (2002) çalışmasında kullandığı 37 ülkenin MSCI pay piyasası endeks getirilerinde Mayıs ayı anomalisinin varlığını incelemiştir. Bulgular, 37 piyasanın 20’sinde Kasım-Nisan döneminde Mayıs-Ekim dönemine göre daha yüksek getiriler elde edildiğini ortaya koymaktadır. Çalışmada, Mayıs anomalisinin sadece devam etmekle kalmadığı, aynı zamanda Bouman ve Jacobsen’in (2002) örneğindeki aynı ekonomik büyüklüğü koruduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca endeks getirilerinin Kasım-Nisan yarıyıl dönemlerinde Mayıs-Ekim yarıyıl dönemlerine göre yaklaşık %10 daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Dichtla ve Drobet (2015), S&P 500 DAX 30, FTSE 100, CAC 40, EuroStoxx 50 ve MSCI Gelişen Piyasalar endekslerinde Mayıs ayı anomalisinin varlığı incelemiştir. Çalışma sonuçları, Mayıs ayı anomalisinin varlığını doğrulamakla birlikte Bouman ve Jacobsen (2002) çalışmasının yayın tarihini dikkate alındığında Cadılar Bayramı etkisinin zayıfladığını ve bazı piyasalarda ortadan kalktığını göstermektedir. Arendas, Malacka ve Schwarzova (2018), Dow Jones Sanayi Ortalaması’na dahil edilen mavi çip hisselerinin Cadılar Bayramı etkisinden ne ölçüde etkilendiğini ve bu etkinin yaygın olup olmadığını araştırmışlardır. Bulgular, Cadılar Bayramı etkisinin hisseden hisseye oldukça hızlı bir şekilde değiştiğini göstermekle birlikte, analiz edilen hisselerin büyük çoğunluğunun 1980-2017 dönemi boyunca yaz dönemine göre kış döneminde önemli ölçüde daha yüksek ortalama getiri elde ettiğini göstermektedir.

Ülkemiz pay piyasasında Mayıs ayı anomalisini inceleyen çalışmalar sınırlı düzeydedir. Yılanıcı (2013), Ocak 1990-Aralık 2010 döneminde İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100 Ulusal Endeksinde (İMKB-100) Cadılar Bayramı etkisinin varlığını incelemiştir. Bulgular, İMKB-100’de Cadılar Bayramı etkisinin olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra çalışmada, Bouman ve Jacobsen (2002) tarafından İMKB’de bulunan Mayıs ayı etkisinin asıl nedeninin aykırı değerler olduğu ifade edilmektedir. Diğer taraftan Tekin (2019), BİST 100 endeksi üzerinde Mayıs ve Ocak ayı anomalilerinin varlığını 1990-2017 yılları arasında aylık veriler kullanarak incelemiş ve Ocak ayı etkisinin gözlemlenmediği, fakat Mayıs ayı anomalisinin pay piyasasında etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada, Mayıs ayı anomalisinin BİST pay piyasasında etkisini incelemek amacıyla BİST100, BİST Tüm, BİST Sınai (BİSTSNA), BİST Ticaret (BİSTTİC), BİST Hizmet (BİSTHZM) endekslerinin Ocak 1998-Aralık 2022 dönemlerine ilişkin aylık kapanış değerleri kullanılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak endeks serilerinin doğal logaritmik getirileri 1 numaralı eşitlik kullanılarak hesaplanmıştır. Eşitlikte R_t , endeks serilerinin t dönemindeki getirisini; P_t , endekslerin t dönemindeki ve P_{t-1} ise endekslerin $t-1$ dönemindeki doğal logaritmik fiyatını göstermektedir.

$$R_t = \ln\left(\frac{P_t}{P_{t-1}}\right) \quad (1)$$

Endeks getiri serilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de yer almaktadır. Tablo 1 incelendiğinde, BİSTSNA endeksinin en yüksek ortalama getiriye, BİSTHZM endeksinin en düşük ortalama getiriye sahip olduğu; en yüksek standart sapmaya BİST100 endeksinin, en düşük standart sapmaya ise BİSTTİC endeksinin sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra tüm serilerin aşırı basık, BİST100 ve BİSTTUM endeksleri dışındaki endekslerin sola çarpık olduğu ve Jarque-Bera test istatistiği serilerin normal dağılmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Endeks getiri serisine ilişkin tanımlayıcı istatistikler

	BİST100	BİSTTUM	BİSTSNA	BİSTTİC	BİSTHZM
Ortalama	0.016811	0.017330	0.019285	0.018678	0.015869
Medyan	0.017815	0.018110	0.021375	0.018444	0.017175
Maksimum	0.672831	0.675217	0.653525	0.520469	0.572477
Minimum	-0.567997	-0.562869	-0.567775	-0.536925	-0.600330
Standart Sapma	0.114787	0.112207	0.104999	0.100008	0.103614
Çarpıklık	0.105369	0.089079	-0.042086	-0.222204	-0.194246
Basıklık	9.840601	10.48780	12.06494	8.736068	10.63981
Jarque-Bera (Prob)	581.5747 0.000000	696.5606 0.000000	1020.404 0.000000	410.9914 0.000000	726.5946 0.000000

Endeks serilerinde Mayıs ayı stratejisi Bouman ve Jacobsen (2002) çalışmasında kullanılan, kukla değişkenin yer aldığı 2 numaralı doğrusal regresyon modeli üzerinden analiz edilmektedir.

$$R_t = \mu + bD_{it} + \varepsilon_t \quad (2)$$

2 numaralı eşitlikte, R_t , endeksin t dönemindeki doğal logaritmik getirisini; D_{it} , mevsimsel kukla değişkeni; μ , sabit terimi; ε_t ise sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı hata terimini ifade etmektedir. Eşitlikte D_{it} katsayısı, Kasım-Nisan dönemlerinde 1, Mayıs-Ekim dönemlerinde 0 değerini almakta ve bu katsayısının sıfırdan farklı olup olmadığı test edilmektedir. Katsayının istatistiki açıdan anlamlı ve pozitif olması, Mayıs anomalisi yoktur şeklinde kurulan sıfır hipotezinin reddedildiğini ifade etmektedir (Bouman ve Jacobsen, 2002, s.1621).

Modelin tahmininde, hata terimlerinin birbiriyle ilişkili olması durumunu gösteren otokorelasyon ve hata terimlerinin varyansının zamanla değişmesi durumunu ifade eden değişen varyans sorunları ortaya çıkabilmektedir (Aharon ve Qadan, 2019, s.57; Apolinario, Santana., Sales ve Caro, 2006, s.57). Bu durum modelin tahmin gücünü zayıflatmaktadır. Bu kapsamda modelin tahmininde, değişen varyansın ölçülmesine olanak sağlayan, Bolerslev (1986) tarafından geliştirilen GARCH modeli uygulanmıştır. Model, 3 ve 4 numaralı eşitliklerdeki gibi ifade edilmektedir.

$$Y_t = a + b'X_t + \varepsilon_t, \quad \varepsilon_t | \Psi_{t-1} \sim N(0, h_t) \quad (3)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} \quad (4)$$

3 numaralı eşitlikte Y_t koşullu ortalamayı, α sabit parametreyi, b parametre vektörünü, ε_t ise ortalaması sıfır, varyansı sabit hata terimini simgelemektedir. 4 numaralı eşitlikte h_t koşullu varyansı gösterirken; α_0 sabit parametreyi q , hata karelerinin gecikme uzunluğunu; p , koşullu varyansın gecikme uzunluğunu, α_i parametresi koşullu varyanstaki ARCH etkisini ve β_j parametresi ise GARCH etkisini göstermektedir.

4. Bulgular

Çalışmaya konu olan endeks serilerinde, Mayıs'ta Sat ve Git Etkisi ya da Cadılar Bayramı Etkisi olarak da bilinen Mayıs ayı anomalisini incelemek için öncelikle getiri serilerin durağanlığı analiz edilmiştir. Bu kapsamda Augemented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Peron (PP) birim kök testleri uygulanmış ve test sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Endeks serilerine ilişkin birim kök test sonuçları

Getiri Serileri	ADF		PP	
	Sabit Terimli	Sabit Terimli ve Trendli	Sabit Terimli	Sabit Terimli ve Trendli
BİST100	-17,123*	-17,093*	-17.1235*	-17.0940*
BİSTTÜM	-16,898*	-16,869*	-16.8988*	-16.8701*
BİSTSNA	-16,335*	-16,316*	-16.3403*	-16.3212*
BİSTTİC	-18,033*	-18,002*	-18.0315*	-18.0017*
BİSTHZM	-17,956*	-17,952*	-17.9460*	-17.9420*

* %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.
ADF testinde, gecikme sayısının belirlemek için SIC bilgi kriteri kullanılmıştır.

Tablo 2'de yer alan sabit terimli, sabit terimli ve trendli modeller için birim kök test sonuçları, endeks serilerinin birim köke sahip olduğunu ifade eden sıfır hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum endeks getiri serilerinin birim kök içermediğini yani serilerin düzey değerlerinde durağan olduğunu ifade etmektedir.

Endeks serilerinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu olup olmadığını analiz etmek için sırasıyla Breusch-Godfrey LM testi ve ARCH-LM testi uygulanmıştır. Tablo 3'de yer alan Breusch-Godfrey LM test sonuçları tüm endeks serilerinde %1 anlamlılık düzeyinde otokorelasyon sorunu olmadığını göstermektedir. ARCH-LM test sonuçlarına göre 6. gecikmede %1 anlamlılık düzeyinde BİSTTİC ve BİSTHZM dışındaki endekslerde ARCH etkisi yani değişen varyans söz konusu değilken, 12. gecikmede tüm endekslerde ARCH etkisi gözlemlenmektedir. Bu nedenle Mayıs ayı etkisinin varlığı, değişen varyansı dikkate alan ve literatürde volatilitenin öngörülmesinde uygun bir model olduğu belirtilen (Hung, Lee ve Liu (2008) GARCH(1,1) modeli kullanılarak analiz edilmektedir.

Tablo 3. Endeks serilerine ilişkin otokorelasyon ve değişen varyans test sonuçları

Breusch- Godfrey LM Testi	BİST100	BİSTTUM	BİSTSNA	BİSTTİC	BİSTHZM
nR ² (6)	1.080259 (0.9824)	1.343082 (0,96292)	2.437932 (0.8753)	9.329162 (0.1559)	10.60230 (0.1015)
nR ² (12)	11.77737 (0.4637)	12.39459 (0.4145)	13.85365 (0.3102)	17.18854 (0.1426)	18.63854 (0.0976)
ARCH-LM Testi					
ARCH-LM (6)	15.56313 (0.0163)	13.59328 (0.0345)	9.813341 (0.1327)	23.93398 (0.0005)	20.64550 (0.0021)
ARCH-LM (12)	54.62032 (0.0000)	52.70144 (0.0000)	43.63029 (0.0000)	56.46609 (0.0000)	85.65726 (0.0000)

(6) ve (12) sırasıyla 6. ve 12. gecikmedeki değerleri ifade etmektedir.
Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Mayıs ayı etkisi, pay piyasasında Kasım-Nisan dönemleri arasında pay piyasasının getirisinin Mayıs-Ekim dönemlerinin getirisine göre daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bu kapsamda endeks serileri için oluşturulan modeller EKK yöntemi ile tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 4’de gösterilmiştir. Tabloya göre Mayıs ayı etkisini gösteren b parametresi tüm endeks serileri için %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki açıdan anlamsızdır. Başka bir ifadeyle Mayıs anomalisi yoktur şeklinde kurulan sıfır hipotezi reddedilmemektedir. Bu durum çalışmaya konu olan tüm endekslerde “Mayıs’ta sat ve git” stratejisinin geçerli olmadığını yani iki dönem arasında istatistiki açıdan anlamlı bir getiri farkının bulunmadığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra ARCH-LM test sonuçlarına göre endeks serilerinin modellenmesinde kullanılan GARCH(1,1) modeli ile değişen varyans sorunu ortadan kalkmaktadır.

Tablo 4. Model tahmin sonuçları

Katsayılar	BİST100	BİSTTUM	BİSTSNA	BİSTTIC	BİSTHZM
μ	0.006399 (0.4210)	0.006244 (0.4115)	0.007499 (0.3138)	0.014645 (0.0353)	0.005326 (0.3971)
b	0.012072 (0.2269)	0.012629 (0.1876)	0.013191 (0.1590)	0.001814 (0.8538)	0.012790 (0.1254)
Koşullu Varyans Denklemleri					
α_0	0.000162 (0.0985)	0.000152 (0.0952)	0.000138 (0.0400)	0.000164 (0.0598)	0.000121 (0.1518)
α_1	0.080227 (0.0097)	0.085699 (0.0051)	0.074781 (0.0014)	0.062091 (0.0065)	0.099998 (0.0089)
β_1	0.901119 (0.0000)	0.897272 (0.0000)	0.906109 (0.0000)	0.913539 (0.0005)	0.888103 (0.0000)
AIC	-1.793652	-1.841623	-1.964711	-2.018515	-2.063827
SIC	-1.731620	-1.779591	-1.902679	-1.956484	-2.001796
ARCH-LM (6)	3.041856 (0.8036)	2.899060 (0.8214)	3.737370 (0.7122)	2.618735 (0.8549)	1.201911 (0.9768)
ARCH-LM (12)	12.78571 (0.3848)	12.34881 (0.4181)	11.71971 (0.4684)	9.868440 (0.6275)	18.49225 (0.1015)

(6) ve (12) sırasıyla 6. ve 12. gecikmedeki değerleri ifade etmektedir.
Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, BİST100 endeksi açısından Yılcıncı (2013)’ün çalışması ile benzerlik gösterirken, Tekin (2019)’in çalışması ile farklılık göstermektedir. Çalışmaya konu diğer endeksleri inceleyen literatürde başka çalışma bulunmamaktadır.

5. Sonuç

Etkin Piyasalar Hipotezi, varlık fiyatlarının mevcut tüm bilgiyi yansıttığını ve fiyatların rassal değiştiğini savunmaktadır. Bu hipoteze göre, geçmiş fiyat verileriyle gelecek fiyat hareketlerini öngörmek mümkün değildir. Fakat takvim anomalilerinin varlığı, varlık fiyatlama modellerinin geçerliliğini sorgulanmasına neden olmakta ve menkul kıymet piyasasının etkinliğine olan güveni zayıflatmaktadır. Takvim anomalileri, varlık getirilerinin belirli zamanlarda ya da dönemlerde ortalamanın üstünde ya da altında olabileceğini ifade etmektedir. Mayıs’ta Sat ve Git” veya “Cadılar Bayramı” Etkisi olarak bilinen Mayıs ayı anomalisi de pay piyasası getirilerinin, Kasım-Nisan döneminde Mayıs-Ekim dönemine kıyasla daha yüksek olduğunu öne süren sezonsal bir anomalidir. Bu çalışma ile “Mayıs’ta sat ve git” stratejisinin BİST pay piyasasında geçerliliğinin incelenmesi ve mevsimsel etkinin araştırılması amaçlanmaktadır.

Çalışmada, Mayıs ayı anomalisinin BİST pay piyasasında etkisini incelemek amacıyla BİST100, BİSTTUM, BİST Sınai, BİST Ticaret, BİST Hizmet endekslerinin Ocak 1998-Aralık 2022 dönemlerine ilişkin aylık kapanış değerleri kullanılmıştır. Endekslerin doğal logaritmik getirileri üzerinden ADF ve PP birim kök testleri uygulanarak serilerin durağanlığı analiz edilmiş ve serilerin durağan olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ardından Bouman ve Jacobsen (2002) çalışmasında kullanılan kukla değişkenlerin yer aldığı regresyon modeli EKK yöntemi ile tahmin edilmiştir. Model tahmin sonuçları Mayıs ayı

etkisini gösteren kukla parametresinin tüm endeks serileri için %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki açıdan anlamsız olduğunu ortaya koymuştur. Başka bir ifadeyle Mayıs anomalisi yoktur şeklinde kurulan sıfır hipotezi reddedilmemektedir.

Çalışma bulguları, Avrupa pay piyasasında gözlemlenen Mayıs ayı anomalisinin BİST pay piyasası endekslerinde gözlemlenmediğini yani “Mayıs’ta sat ve git” stratejisinin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum BİST pay piyasasında Mayıs-Ekim dönemi ortalama getirilerinin Kasım-Nisan dönemi ortalama getirilerinde istatistiki açıdan farklı olmadığını açıklamaktadır. Ayrıca bulgular, Mayıs ayı anomalisinden faydalanarak ortalamanın üzerinde bir getiri sağlanamayacağını gösterirken, Etkin Piyasalar Hipotezini destekler nitelikte sonuçlar ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aharon, D. Y., Qadan, M. (2018). Bitcoin and day-of-the-week effect. *Finance Research Letters*, 31.
- Alagidede, P. (2012). Month of the year and pre-holiday effects in African Stock Markets. *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 16, 64-74.
- Andrade, S.C., Chhaochharia, V., Fuerst, M.E., (2013). “Sell in May and go away” just won’t go away. *Financial Analysts Journal*, 69(4), 94-105.
- Apolinario, R. M. C., Santana, O. M., Sales, L. J., Caro, A. R. (2006). Day of the week effect on European Stock Markets, *International Research Journal of Finance and Economics*, 2(1), 53-70.
- Arendas, P., Malacka, V., Schwarzova, M., (2018). A closer look at the halloween effect: the case of the Dow Jones industrial average. *International Journal of Financial Studies*, 6(2), 1-12.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. *Journal of Econometrics*, 31, 307-327.
- Bouman, S.; Jacobsen, B. (2002). The Halloween Indicator, "Sell in May and Go Away": Another puzzle. *American Economic Review*, 92(5), 1618-1635.
- Değirmenci, N. (2021). Borsa İstanbul’da getiri ve oynaklık üzerinde Ocak ayı etkisinin testi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(62), 478-491
- Dichtl, H., Drobetz, W., (2015). Sell in May and go away: still good advice for investors? *International Review of Financial Analysis*, 38, 29-43.
- Dickey, D.A., Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.
- Fama, E.F., (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Hung, J. C., Lee, M. C., Liu, H. C. (2008). Estimation of Value-at-Risk for energy commodities via fat-tailed garch model. *Energy Economics*, 30, 1173-1191.
- Kumar, S. S. (1999). Further evidence on weak form efficiency in the Indian Stock Market. *Paradigm*, 3(1), 91-98.
- Levis, M., (1985). Are small firms big performers?, *Investment analyst* 76, 21-27.
- Maberly, E.D., Pierce, R.P., (2004). Stock market efficiency withstands another challenge: Solving the “sell in May/ buy after Halloween” puzzle. *Econ. J. Watch*, 29-46.
- Mangala, D.; Lohia, V. (2013). Market efficiency in emerging economies: An empirical analysis of month of the year effect. *The IUP Journal of Applied Finance*, 19(3), 19-38.
- Narayan, P. K., Smyth, R. (2004). Is South Korea's Stock Market Efficient? *Applied Economics Letters*, 11(11), 707-710.
- O’Higgins, M.; Downes, J. (1991). *Beating the Dow. a high-return-low-risk method for investing in industrial stocks with as little as \$5000*. Harper Collins, New York, 1990.
- Phillips, P.C.B., Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika* 75, 335-346.
- Roy, S. (2018). Testing random walk and market efficiency: A cross-stock market analysis. *Foreign Trade Review*, 53(4), 225-238.

Siriopoulos, C., Giannopoulo, P., (2006). Market efficiency in the Greek stock exchange: the Halloween effect. *Journal of Economics and Business*, 56(2), 75–88.

Tekin, B. (2019). Borsa İstanbul'da Mayıs ayı satış etkisi ile Ocak ayı etkisinin araştırılması: BIST 100 örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 24, 287 – 300.

Thaler, R. H. (1987). Anomalies: The January Effect. *Journal of Economic Perspectives*, 1(1), 197-201.

Worthington, A., Higgs, H. (2003). An empirical note on the random walk behaviour and market efficiency of Latin American Stock Markets. *Empirical Economics Letters*, 2(5), 183-197.

Yılcı, V. (2013). Halloween etkisinin İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında geçerliliğinin testi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 21-30.

Yiğiter, Ş. Y.; Ilgın, K. S. (2015). BIST 100 endeksinde Ocak ayı anomalisinin güç oranı yöntemiyle test edilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 171-187.

Zarour, B., A., (2007). The Halloween effect anomaly: Evidence from some Arab countries equity markets. *Studies of Business and Economics*, 13(1), 68-76.

Çıkar Çatışması: Yok

Finansal Destek: Yok

Etik Onay: Yok.

Yazar Katkısı: Samet EVCİ (%60), Mustafa Can SAMIRKAŞ (%40).

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Samet EVCİ (%60), Mustafa Can SAMIRKAŞ (%40).

Yeşil Siyasal Düşüncenin Özgül Temaları Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme

Erol ŞİMŞEK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, erolsimsek@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8924-9640

Öz: Çevre sorunlarıyla mücadele ve ekolojik krizin çözümü hususunda yürütülen siyasal ekoloji tartışmalarının temel eksenlerinden birini yeşil siyasal düşünce oluşturmaktadır. Yeşil siyasal düşünce, yeşil siyaset ya da ekolojizm, gittikçe derinleşen ekolojik krize yönelik küresel kaygının ideolojik yansımalarından biri olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Yeşil siyasal düşünce, geleneksel siyasal ideolojilerden bağımsız, bizzatı yeni bir ideoloji olarak kabul edilmektedir. Yeşil siyasal düşüncenin, yalnızca çevre sorunlarıyla ilgilenmenin ötesine geçen, ekonomik, toplumsal, siyasal vs. tasavvurları olan bütüncül bir bakış açısı ve alternatif bir dünya görüşü olduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışmanın amacı yeni bir ideoloji olma iddiasındaki yeşil siyasal düşüncenin özgül temalarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda konu ile ilgili literatür incelenerek yeşil siyasal düşünce üzerine kavramsal bir değerlendirme yapılmaktadır. Yapılan değerlendirme sonucunda yeşil siyasal düşüncenin özgül kavramsal temaları “antiendüstriyalizm”, “eko-merkezcilik” ve “sürdürülebilirlik” olarak belirlenmiştir. Yeşil ideolojinin kurucu unsurları olarak kabul edilebilecek söz konusu temaların birbiriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Ayrıca her bir temanın, yine birbiriyle ilişkili, çeşitli alt temalarından söz etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Siyasal Düşünce, Ekolojizm, Antiendüstriyalizm, Eko-merkezcilik, Sürdürülebilirlik.
Jel Kodları: O44, Q01, Q5.

A Conceptual Evaluation of the Specific Themes of Green Political Thought

Abstract: Green political thought constitutes one of the main axes of the political ecology discussions on the fight against environmental problems and solving the ecological crisis. Green political thought, green politics or ecologism emerged in the second half of the 20th century as one of the ideological reflections of the global concern for the deepening ecological crisis. Green political thought is accepted a new ideology independent of traditional political ideologies. It is emphasized that green political thought is a holistic perspective and an alternative worldview with economic, social, political, etc. visions that go beyond merely dealing with environmental problems. The aim of this study is to reveal the specific themes of green political thought, which claims to be a new ideology. For this purpose, a conceptual evaluation is made on green political thought by reviewing the literature on the subject. As a result of the evaluation, the specific conceptual themes of green political thought were determined as “anti-industrialism”, “eco-centrism” and “sustainability”. These themes, which can be considered as the founding elements of green ideology, are interrelated. It is also possible to talk about various sub-themes of each theme, which are also related to each other.

Keywords: Green Political Thought, Ecologism, Anti-industrialism, Eco-centrism, Sustainability.

Jel Codes: O44, Q01, Q5

Atıf: Şimşek, E. (2023). Yeşil Siyasal Düşüncenin Özgül Temaları Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 495-515.
<https://doi.org/10.30586/pek.1383>
510

Geliş Tarihi: 30.10.2023
Kabul Tarihi: 05.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Siyaset ile çevre kavramlarının yan yana gelişi, başka bir ifadeyle çevre sorunlarının siyasal bir ilginin konusu hâline gelişi özellikle 1960 ve 1970'li yıllardan sonra karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda küresel ısınma, iklim değişikliği, çölleşme, ozon tabakasının tahribatı, yaygın çevre kirliliği, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin kaybı gibi çevresel sorunlar, küreselleşmeye paralel olarak uluslararası kamuoyu ve dünya siyasetinin gündeminde yer almaya başlamıştır. Endüstrileşme, küreselleşme, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin olumlu etkileri olduğu kadar birçok sorunu da beraberinde getirdiği savı çeşitli yayınlarda, konferanslarda, raporlarda işlenmeye başlamış; ayrıca bu sav birçok sivil toplum örgütü, çevre hareketi ve siyasal partinin temel argümanı olmuştur. Böylece mesele küresel düzeyde tartışılmaya başlamıştır.

Çevre sorunlarıyla mücadele ve ekolojik krizin çözümü konusunda yürütülen tartışmalarda genel itibarıyla iki temel yaklaşım olduğu söylenebilir. Bir tarafta çevre sorunlarının kaynağına inmeden, mevcut üretim ve tüketim düzeninde ya da doğa algısı üzerinde kapsamlı ve bütüncül bir değişim öngörmeden, köktenci çözümlerden ziyade çevreyi korumaya yönelik öneriler sunan “çevrecilik” yer almaktadır. Diğer tarafta sorunu, kaynağına inerek mevcut ekonomik, toplumsal, siyasal vs. düzen ve doğa algısı üzerinde kapsamlı ve bütüncül bir değişim öngören, köktenci çözüm önerileri getiren “siyasal ekoloji” yer almaktadır.

Siyasal ekoloji alanındaki tartışmalar genellikle iki temel eksen üzerine kurulmaktadır. Tartışmalardan biri geleneksel/klasik siyasal ideolojilerin çevre ile kurdukları bağ çerçevesinde yapılmaktadır. Bu tartışmalarda liberalizm, muhafazakârlık, sosyalizm, Marksizm, anarşizm, feminizm gibi yerleşik siyasal geleneklerin genel yaklaşım tarzlarından ilham alarak çevre sorunlarına yaklaşılmakta ve çözüm önerileri getirilmektedir. Çevre meselesini geleneksel ideolojilerin kavramsal araçlarıyla ele alan bu yaklaşım tarzının eko-liberalizm, eko-muhafazakârlık, eko-sosyalizm, eko-Marksizm, eko-anarşizm, eko-feminizm gibi “melez” siyasal ideolojiler ortaya çıkardığı söylenebilir.¹

Siyasal ekoloji tartışmalarının ikinci ekseninde ise mevcut geleneksel siyasal ideolojilerden bağımsız, bizatihi yeni bir siyasal ideoloji olduğu öne sürülen “yeşil siyasal düşünce” yer almaktadır. Yeşil siyasal düşüncenin, yalnızca çevre sorunlarıyla ilgilenmenin ötesine geçen; ekonomik, toplumsal, siyasal vs. tasavvurları olan bütüncül bir bakış açısı olduğu vurgulanmaktadır. Literatürde “yeşil siyasal düşünce” yerine “yeşil düşünce”, “yeşil ideoloji”, “ekolojizm” ve “yeşil siyaset” gibi kavramlar kullanılabilmektedir.² Bu tarz bir düşünceyi savunanlara “ekolojist” ya da -birçok ülkede yeşil siyasal düşüncenin pratikteki yansımaları olarak görülen yeşil partileri de çağrıştıracak şekilde- “yeşiller” gibi isimler verilmektedir.

Bu çalışma, siyasal ekoloji tartışmalarının ikinci eksenini yani yeşil siyasal düşünceyi konu edinmektedir. Çalışmanın amacı, yeni bir siyasal ideoloji olma iddiasındaki bu düşünce üzerine kavramsal bir değerlendirme yaparak ideolojinin özgül temalarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda yeşil siyasal düşüncenin fikrî arka planını oluşturan metinler, eserler ve raporların yanı sıra konu ile ilgili ikincil çalışmalar kapsamında literatür analizi yapılmaktadır. Çalışmanın temel iddiası, yeşil siyasal düşüncenin “antiendüstriyalizm”, “eko-merkezilik” ve “sürdürülebilirlik” şeklinde üçlü sacayağı üzerine temellendiği ve yeşil siyasal düşünce ile ilişkilendirilen diğer tüm ilke ve kavramların bu üç ana temanın alt unsurları olduğu yönündedir. Bu bağlamda çalışma,

¹ Literatürde bu konuda birçok çalışma bulunmaktadır. Eko-liberalizm ile ilgili olarak Wissenburg (1998), Y. Şahin (2017), Serter (2021); eko-muhafazakârlık üzerine Paterson (1989), Pilbeam (2003), Türk (2018); eko-sosyalizm ve eko-Marksizm konusunda Pepper (1993), Kovel (2005), Löwy (2005), Balta ve Mısır (2011), Foster (2012), Koçal (2022); eko-anarşist düşünce ile ilgili olarak Bookchin (1996), Demirağ (2017), Clark (2020); eko-feminizm üzerine ise Birkeland (1993), Çetin (2005) ve Gezgün (2017) örnek olarak gösterilebilir.

² Kavramsal olarak “çevrecilik” (ecologism) ile “çevreselcilik” (environmentalism) arasındaki ayrıma işaret eden Çoban (2013), “çevrecilik” kavramının “yeşil ideoloji” ya da “ekolojizm” gibi sözcüklerin yerine kullanılabileceğini belirtmektedir. Bu çalışmada genel kabule uygun bir şekilde kullanılan “çevrecilik” kavramı yerine ise Çoban “çevreselcilik” sözcüğünü tercih etmektedir. Bu hususta genellikle “çevrecilik” (environmentalism) – “ekolojizm” (ecologism) ayrımı yapılmaktadır. Bkz. Kılıç ve Tok (2013), Harrison ve Boyd (2018), Dobson (2022), Feyzioğlu ve Çınar (2023).

yeşil siyasal düşüncenin kurucu unsurlarının ve söz konusu unsurlar arasındaki ilişkilerin anlaşılması noktasında önem taşımaktadır.

Bu çerçevede hazırlanan çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yeşil siyasal düşüncenin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, bir ideoloji olarak nasıl tanımlanabileceği, çevrecilikten ve geleneksel ideolojilerden farkının ne olduğu gibi sorulara yanıt aranmaktadır. İkinci bölümde ise yeşil siyasal düşüncüyü “yeni bir ideoloji” kılan ana temalar ortaya koyulmaktadır. Bu kapsamda yeşil siyasal düşüncenin özgül kavramsal unsurları “antiendüstriyalizm”, “eko-merkezcilik” ve “sürdürülebilirlik” bağlamında değerlendirilmektedir.

2. Yeşil Siyasal Düşünce Nedir?

Yeşil siyasal düşüncenin ne olduğunu anlamak için onun düşünsel ve pratik arka planına bakmak önemlidir. Zira ekolojik sorunlarla ilgili uluslararası düzeyde örgütlenmeler, toplumsal hareketler, uluslararası raporlar, kaleme alınan çeşitli eserler yeşil siyasal düşüncenin doğuşuna ve gelişmesine katkı sağlamıştır. 1960’lardan sonra ekolojik düşünceye ilişkin raporlar da dâhil olmak üzere pek çok yayın yapılmıştır. Özellikle 1970’ler, çevre sorunlarının siyasal ve ideolojik boyutlarıyla geniş ölçüde tartışılmaya başladığı yıllar olmuştur.

Rachel Carson’un 1962 yılında yayımlanan “The Silent Spring” (Sessiz Bahar) adlı eseri, artan ekolojik krize dikkat çeken ilk yayınlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle, yeşil düşüncenin öncü eserlerindedir. Carson (2004) bu eserinde böcek ilaçları (DDT) ve diğer ziraî kimyasalların çevreye verdiği ciddi zararları kamuoyunun gündemine getirmiştir. Yine aynı sene Murray Bookchin’in (1962) “Our Synthetic Environment” (Sentetik Çevremiz) adlı eseri de bu alanın öncülerindedir. Bookchin, son yüz yılda teknoloji, bilim ve tıpta kaydedilen gelişmelerin insanın doğal dünya üzerindeki kontrol gücünü artırdığını ancak bunun sanıldığı kadar faydalı bir şey olmadığını vurgulamıştır. Zira ona göre bu gelişmelerin yarattığı “sentetik çevre”, insanları çok sayıda yeni sorunla karşı karşıya bırakmıştır.

1969 yılında kurulan “Friends of the Earth” (Yeryüzü Dostları) ve 1971’de kurulan “Greenpeace” (Yeşil Barış) gibi ekolojik örgütler, sivil toplumun ekolojik sorunlara ilgisini uyandırmaya çalışmıştır (Haklı, 2017, s. 452). Bunlar; nükleer enerji, çevre kirliliği ve fosil yakıt rezervlerinin yok olması gibi çevresel tehditleri vurgulayan yeni nesil eylemci baskı gruplarıdır (Heywood, 2013, s. 260). Bu gibi çevre korumaya odaklanmış baskı grupları, siyaset ile muğlak bir ilişki içerisindedir. Bunlar parti siyasetinin hedeflerini ve ideolojisini taşımaz. Ancak siyasal değişime katkıda bulunmak için daha radikal eylem ağları ve yeşil partiler ile çalışma yürütür. Greenpeace, yeşil siyasetin savaş karşıtı ve çevresel öğelerini bir araya getirmiştir. Bunlar gibi birçok sivil çevre örgütü, yalnızca çevre sorunlarıyla mücadele etmemiş, aynı zamanda toplumsal adaletin sağlanması, taban demokrasisinin geliştirilmesi ve şiddetsizlik gibi siyasi, ekonomik ve sosyal meseleleri ekoloji hareketinin gündemine getirmiştir (Wall, 2013, ss. 19-21).

Diğer önemli öncü çalışmalar arasında Ehrlich ve Harriman’ın (1971) “How to be a Survivor” (Nasıl Hayatta Kalınır) ve Goldsmith’in öncülüğünde 1972’de The Ecologist dergisinde yayımlanan “A Blueprint for Survival” (Hayatta Kalma Kılavuzu) adlı eserler gösterilebilir. Ehrlich ve Harriman’a (1971) göre insanlık, gezegeni korumaya yönelik gerekli değişiklikleri kısa süre içerisinde yapıp eyleme geçmezse yakında yaşam alanını öyle aşındıracak ve sömürecek ki kendini yok edecek. Benzer şekilde Goldsmith vd. (1972) endüstriyalizmin yarattığı yaşam tarzının sürdürülebilir olmadığını ve sürdürülebilir bir toplum için değişim stratejilerinin bulunması gerektiğini vurgulamışlardır.

Uluslararası düzeyde hazırlanan birtakım raporlarla da doğadaki kıt kaynakların daha verimli kullanılması konusunda kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Birleşmiş Milletler’in 1972 yılında yayımladığı “Only One Earth” (Tek Bir Dünya) raporu ile Roma Kulübü’nün aynı yıl yayımladığı “The Limits to Growth” (Büyümenin Sınırları) adlı rapor, doğal kaynaklar sorunu hakkında hazırlanmış en önemli yayınların başında gelmektedir. Büyümenin Sınırları’nda endüstrileşme, hızlı nüfus artışı, çevre kirliliği,

gıda üretiminde aşırı büyüme ve yenilenemez kaynakların tükenmesi gibi sorunlar vurgulanmış ve ekonomik büyüme kontrol altına alınmazsa 21. yüzyılda bir felaketin kaçınılmaz olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Meadows vd. 1972). Vurguladığı hususlar ve ortaya koyduğu sonuçlar itibarıyla bu rapor, çevre hareketinin yeşil harekete dönüşmesini sağlayan simgesel adımlardan biri olarak kabul edilmektedir (Ü. Şahin, 2017, s. 43).

Çevre sorunlarının uluslararası toplumun gündemine yerleşmesi bakımından bir diğer önemli gelişme de 1972'de Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen Stockholm Çevre Konferansı olmuştur. Çevreyi önemli bir sorun olarak ilk kez dünya gündeme getiren bu konferans sonucunda yayımlanan deklarasyonla katılımcılar, çevrenin sağlıklı yönetimi için bir dizi ilkeyi kabul etmiştir. Stockholm Deklarasyonu, çevre konularını uluslararası kaygıların ön sıralarına yerleştirmiş; endüstrileşmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında ekonomik büyüme, çevre kirliliği ve dünyanın dört bir yanındaki insanların esenliği arasındaki bağlantı konusunda ortak bir diyalogun ve iş birliğinin başlangıcı olmuştur (United Nations, 1973). Söz konusu konferansın, çevre ile ilgili konuların siyaset ve ideolojiden bağımsız olarak düşünülemeyeceğini gösteren önemli bir aşama olduğu söylenebilir (Keleş, 2016, s. 308).

Yeşil düşüncenin en önemli isimlerinden biri olan E. F. Schumacher, 1973 yılında yayımlanan "Small is Beautiful" (Küçük Güzeldir) adlı eserinde bütün toplumsal sorunların temelinde büyüklük sorunu olduğu düşüncesinden hareketle endüstriyalizmin mevcut üretim ve tüketim biçimlerini sorgulamıştır. Küçük ölçekli ve "insancıl yüzlü" teknoloji ve ekonomi düzeninin küresel ekolojik sistem ve doğa için önemini vurgulamış; küresel bir nüfus stabilizasyonunun gereğine dikkat çekmiştir (Schumacher, 1989). Birleşmiş Milletler tarafından oluşturulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nca (World Commission on Environment and Development [WCED]) 1987'de yayımlanan ve Brundtland Raporu olarak da bilinen "Our Common Future" (Ortak Geleceğimiz) adlı rapor da benzer bir yaklaşıma sahiptir. Bu raporda ekonomik gelişme ile çevre koruma düşüncelerinin bağdaştırılmasının zorunlu ve olanaklı olduğu savunulmuş, insan ile doğa arasındaki uyumu teşvik eden "sürdürülebilir kalkınma" kavramı ortaya atılmıştır (WCED, 1987).

Yeşil düşüncenin önemli aşamalarından biri de 1992'deki Rio Konferansı'dır. Konferansın temel vurgusu, insani ihtiyaçlar karşılanırken ekonomik, sosyal ve çevresel kaygıların bütünleştirilmesinin ve dengelenmesinin insan yaşamının sürdürülmesinde hayati önem taşıdığı yönündedir. Konferansın, sürdürülebilir kalkınmayı başarmak için geleceğe yatırım yapmaya yönelik yeni stratejiler çağrısında bulunan Gündem 21 ve dünya ekosisteminin korunması, iyileştirilmesi, çevre sorunlarıyla mücadele, sürekli ve dengeli kalkınma vb. konularında devletlerin küresel bir ortaklık ruhuyla iş birliği yapması gereğini vurgulayan Rio Deklarasyonu gibi önemli sonuçları olmuştur (United Nations, 1993).

Tüm bu yayınlar, raporlar, örgütler ve eylemler neticesinde siyasi ve kültürel birtakım değişimler yaşanmıştır. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren birçok parti ve hükümet, siyasi programlarına ekolojik hassasiyetleri vurgulayan politikalar eklemek durumunda kalmıştır. Elbette ekoloji hareketinin siyasi hayata en büyük etkisi ve armağanı, ekolojik düşünce ekseninde örgütlenen yeşil partilerin kurulması ve bu partilerin iktidar alternatifi siyasi yapılara dönüşmesi olmuştur (Haklı, 2017, s. 454). İlk ekolojik siyasi parti olan Avustralyalı Birleşik Tazmanya Grubu (United Tasmania Group) 1972'de büyük bir barajın inşasına karşı yağmur ormanlarını korumak için kampanya yürütmek üzere kurulmuştur (Wall, 2013, s. 22). Sonraki yıllarda dünyanın birçok ülkesinde yeşil partiler siyasal hayata katılmıştır. Özellikle Alman Yeşiller Partisi'nin (Die Grünen) kurulduğu 1980 yılından beri ekolojik sorunlar birçok endüstrileşmiş ülkede yeşil partiler tarafından siyasi gündemin başlarında tutulmaktadır.

1960'lardan itibaren yaşanan tüm bu gelişmeler yeşil siyasal düşüncenin kısa tarihi olarak görülebilir. Bu bakımdan "yeşil siyasal düşünce", "yeşil siyaset" ya da "ekolojizm", siyasal düşünce okullarının en yenisi olarak kabul edilmektedir. Yeşil siyaset bir taraftan,

insan ve insan-dışı dünya arasındaki ilişki, hayvanların ahlâki durumu, “iyi yaşam”ın ne olduğu ve teknolojik yeniliklerin etik ve politik düzenlemesi gibi siyaset ve felsefi sorgulamada son derece eski konulara odaklanmaktadır. Diğer taraftan, iklim değişikliğinin ekonomik ve politik sonuçları, petrolün zirve yapması, aşırı tüketim, kaynak rekabeti ve çatışmaları, artan küresel ve ulusal eşitsizlik seviyeleri gibi bazı özel güncel meseleler ile uğraşmakla karakterize edilmektedir. Bu bakımdan yeşil siyaset, çok çeşitli ilgi alanlarını kapsayan son derece geniş bir siyasal düşünce okuludur (Barry, 2014).

Yeşil siyaset, hızla artan ekonomik gelişimin doğaya verdiği zararlara ilişkin kaygının yanı sıra “beşerî varoluşun gücünü kaybetmesinden ve sonuçta insan türünün varlığını devam ettirebilmesinden yana bir endişeyi yansıtmaktadır.” (Heywood, 2014, s. 94). Bu açıdan yeşil siyaset, geleneksel çevreci kaygılardan daha fazlasını içermektedir. Ekoloji, yeşil siyasetin ilk ayağı olabilir; ancak tek ayağı değildir (Wall, 2013, s. 20, 37). Bu hususta Dobson’ın (2022) klasikleşen çevrecilik-ekolojizm ayrımından söz etmek yerinde olacaktır. Dobson, yeşil siyasal düşüncenin ideolojisi olarak tanımladığı “ekolojizm”in, özü itibarıyla bir siyasal ideoloji olmayan “çevrecilik”ten farklı olduğunu savunmaktadır. Ona göre çevrecilik “çevre sorunlarına yönelik bir yönetsel yaklaşımı savunur, bu sorunların üretim ve tüketimin mevcut değerleri ya da kalıplarında temel dönüşümler olmaksızın çözülebileceğinden emindir.” Buna karşılık ekolojizm, “sürdürülebilir ve tatmin edici bir varoluşun, hem insan dışındaki doğal dünya ile ilişkilerimizde ve hem de toplumsal ve politik yaşam biçimimizde köktenci değişiklikleri bir ön koşul olarak gerektirdiği iddiasındadır.” (Dobson, 2022, ss. 21-22).

Çevrecilik ve ekolojizm, her şeyden önce seviye bakımından farklılaşır. İlki sadece çevreye yönelik ve ikincisinden daha az köktenci bir endişedir. Bu nedenle “politikaclar, limuzinlerini, farkını ödeyerek hibrit (elektrik/benzin) otomobillerle değiştirmekle bir çırpıda politik ekolojist hâline gelmezler.” Ekolojizm bundan çok daha fazlasının gerekli olduğu iddiasındadır (Dobson, 2022, s. 22). Başka bir deyişle çevreciler genellikle belirli bir çevre sorununu çözmek amacıyla noktasal ve somut çalışmalar yaparlar. Bu nedenle, çoğunlukla çevre sorunlarının kökeniyle ilgilenmezler. Buna karşılık yeşiller ya da ekolojistler sorunu daha bütüncül bir bakış açısıyla ele almaya çalışırlar. Sorunları birbirleriyle karşılıklı bağlantı içinde görürler. Ve sorunlara daha köktenci çözümler bulmayı amaçlarlar (Şahin, 2003, ss. 74-75).

Dobson’a (2022, s. 22) göre çevrecilik ve ekolojizm, sadece köktencilik seviyeleri bakımından değil, tür bakımından da farklılaşır. Ona göre çevrecilik bizzatihi bir ideoloji değilken; ekolojizm ise tıpkı liberalizm, sosyalizm ya da milliyetçilik gibi ayrı bir ideolojidir. Dobson bu savını, ideolojilerin üç temel özelliğinden hareketle ileri sürmektedir (2022, ss. 22-23):

Birincisi, ideoloji toplumun analitik bir tanımını, yani “kullanıcılarının politik dünya içinde yollarını bulmalarını sağlayan referans noktalarının bileşimiyle meydana gelmiş bir harita” sunmalıdır. Bu ayırt edici özelliğe göre herhangi bir ideoloji, hangi sorunla yüzleşirse yüzleşsin toplumsal edimlerin rastlantısal olguları bakımından değil, insani durumların temel ve zorunlu özellikleri bakımından çözümlenmesinin önemini vurgulaması gerekir. Örneğin ekolojizm, iklim değişikliğinin, enerji üretiminde uygun olmayan teknolojilerin kullanılmasının basit bir sonucu olarak değil, daha ziyade birbiriyle ilişki hâlindeki canlı ve cansız toplulukların üyelerinin doğasında bulunan kısıtların yanlış okunmasının bir belirtisi olduğunu öne sürecektir. Bu yüzden ekolojizm bir siyasal ideolojiyken, çevrecilik değildir.

İkincisi, ideolojiler “insani durumlar hakkındaki inançları kullanarak toplumun doğası üzerine görüşleri destekleyip sürdüren ve yeniden üreten özel bir toplum biçimini reçete olarak” sunmalıdır. Başka bir ifadeyle siyasal ideolojilerin sunduğu reçeteler sadece belli bir soruna yönelik, tema temelli olmamalıdır. Aynı zamanda insani durumun ve onun sınırları ve olasılıklarının mantığı üzerine de kurulmuş olmalıdır. Bu bağlamda ideolojilerin sunduğu söz konusu reçeteler, teknik düzeltmeler ya da teknolojik onarımlar dizisinden daha fazla bir şey ifade etmeyen reçetelerden farklı olarak, yaşamın nasıl

sürdürülmesi gerektiğinin ilkesel görüşleri üzerine temellendirilmiş olmalıdır. Bu açıdan ekolojizm bir siyasal ideoloji olma niteliğine sahiptir ama çevrecilik değildir.

Son olarak ideolojiler, siyasal eylem için bir program sağlamalı ya da şu an içinde yaşanılan toplumdaki çıkmazdan çıkıp söz konusu ideoloji tarafından reçete olarak önerilen topluma nasıl ulaşılabileceğinin yolunu göstermelidir. İdeolojilere yönelik bu ayırt edici özellik itibarıyla da ekolojizm bir siyasal ideolojiyken, çevrecilik değildir.

Yeni ve müstakil bir ideoloji olarak ekolojizm, geleneksel siyasal düşüncenin üzerine kurulduğu temel varsayımları eleştirmektedir. Ekolojistlere göre geleneksel doktrin ve ideolojiler, insan-merkezlidir. İnsanı varlığın merkezi olarak görmektedir ve bu yüzden trajikomik bir hataya düşmektedir. Geleneksel düşünce dünyayı incelerken odağında birey, sosyal sınıf, cinsiyet, ırk gibi insan ve insan gruplarına ilişkin kategoriler vardır. Ayrıca geleneksel ideolojilerin temel değerleri özgürlük, adalet, eşitlik ve düzen gibi insan ihtiyaçlarını ve çıkarlarını yansıtan değerlerdir. Yeşil siyasal düşünce insanı merkeze alan, doğayı insan ihtiyaçlarının hizmetine sunan bu yaklaşımın insan türünün doğal çevresiyle arasındaki ilişkiyi bozduğunu ileri sürmektedir. Buradan hareketle yeşil düşünce, yeni bir siyaset tarzı ortaya koymaktadır. Yeni siyaset anlayışı insanoğlunu merkeze koymaz, insan ihtiyacından yola çıkmaz; çevreyi merkeze koyar, insanı doğanın bir parçası olarak görür ve doğayı kendiliğinden değerli kabul eder. Dolayısıyla yeşil düşünceye göre insanlar doğayı fethedilmesi ya da mücadele edilmesi gereken bir şey olarak görmekten vazgeçmeli; tevazu, ılımlılık ve nezaketi hayata geçirmeli; bilim ve teknolojinin tüm sorunları çözebileceği yönündeki yanlış hayali terk etmelidir (Heywood, 2013, ss. 260-261).

Çevreye yönelik kaygılar bazen geleneksel ideolojiler vasıtasıyla ifade edilerek ekososyalizm, ekomuhafazakârlık, ekofeminizm gibi melez ideolojiler ortaya çıkar. Örneğin; "Ekososyalizm çevre tahribatını kapitalizmin doymak bilmez kâr hırsıyla açıklamaktadır. Ekomuhafazakârlık, muhafaza davasını geleneksel değerleri ve yerleşik kurumları koruma arzusuna bağlar. Ekofeminizm ise ekolojik krizin kaynağını, erkeklerin doğal süreçlere ve doğal dünyaya karşı kadınlara göre daha az duyarlı olmaları durumunu yansıtan erkek iktidarı sistemine bağlar." Ancak müstakil bir ideoloji olarak ekolojizmi özgün kılan, "onun diğer tüm ideolojilerden adapte edilen antroposentrik veya insan-merkezli duruşa bir alternatif sunmuş olduğu gerçeğidir." Ekolojizmin sunmuş olduğu alternatif, doğayı yalnızca insan ihtiyaçlarını tatmin etmeye yarayan bir kaynak gözüyle bakmayan ve insanı doğanın bir parçası olarak vasıflandıran ekosentrik veya eko-merkezli bir dünya görüşüdür (Heywood, 2014, s. 93-94).

Yeşiller, çok yönlü çevresel krizin temelini ekonomik olduğunu savunmaktadırlar. Bu yüzden, geleneksel siyaset anlayışının temelinde yer alan devamlı ekonomik büyüme yaklaşımına da karşı çıkmaktadırlar. Yeşil ideolog Porritt (1989, s. 134), yeşil siyasetin ekonomi görüşünün geleneksel siyasetin esas aldığı ekonomi politikalarından farkını şu sözlerle ifade etmiştir: "Yeşil politikayla geleneksel politika arasında basit bir karşıtlık istiyorsanız, bu, bizim niceliksel talebin artırılması değil düşürülmesi gerekliliğine duyduğumuz inançtır." Porritt, talebin düşürülmesi için yerel ihtiyaçların yerel üretimle karşılanmasına yönelik bir sistem önermektedir. Ayrıca "nüfusun dondurulması, tüketim ideolojisinden uzaklaşma, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme, kendi kendini destekleyebilen ekonominin gelişmesi, ürünün rafta eskimesine son verilmesi, savunma harcamalarında büyük bir düşüş ve koruma, yeniden kullanma ve yeniden işlemeye önem verilmesi" gibi başka ekolojik faktörlerin de talepteki düşüşe yardım edeceğini savunmaktadır.

Yeşil siyasal düşüncüyü özgün kılan bir başka husus ise geleneksel sağ-sol kutuplaşmasının ötesine geçme iddiasıdır. Wall (2013, ss. 68-69), yeşil siyasetin genellikle sol kanat siyasal düşünce olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Ona göre özellikle toplumsal adalete ihtiyaç vurgusu ve şirketleşme karşıtı, kapitalizm karşıtı sol politika savunusu yeşilleri siyasal yelpazenin soluna yerleştirmiştir. Ancak sağ-sol bölünmesi yeşil siyaseti tam olarak tanımlamaya yeterli olmamaktadır. Bu yüzden kimileri "yeşil siyaset ne sol ne de sağdadır, öndedir" görüşünü savunmaktadırlar. Fiilen tüm yeşiller, sağ-sol

bölünmesinin yeşil siyasette faydalı bir şekilde uygulanamayacağı konusunda hem fikirdir. Onlara göre sağ-sol bölünmesi esas olarak servetin ve gelirin yeniden dağılımına yönelik tutumlara dayalıdır. Dolayısıyla bu bölünme, tek başına, her şeyden daha önemli bir ayırım olan eko-merkezci yaklaşım ile insan-merkezci yaklaşım arasındaki ayırma dair bir şey ifade etmemektedir.

Porritt'e göre yeşil siyaset ne sağa ne sola ne de merkeze/ortaya aittir. Yeşil siyaset; sağ, solu, merkeziyle endüstriyel çağ politikasını aşma çabasıdır. Zira yeşillere göre kapitalizm, ekolojik olarak sağlıklı ve insani bir ekonominin ön koşullarını sağlayamaz. Onlara göre komünizm de bu açıdan kapitalizmden daha iyi bir durumda değildir. Komünizm, kapitalizmin başka araçlarla geliştirilmesinden ibarettir. Kapitalizmi "aşmak" kararıyla yola çıkan komünizm ilk olarak aynı üretim yöntemlerine dayanan ilerleme görüşü, aynı iş bölümü ve aynı materyalist uzlaşmayla onu izlemek zorundadır. Dolayısıyla üretim araçları kimin elinde olursa olsun, ister pazar ister plan yoluyla düzenlensin, üretim ve tüketimin azami düzeye çıkarılması, devamlı büyüme ve endüstriyel gelişim arayışı aynı akıldışı sonuçlara yol açacak, gezegene zarar verecek ve halkı yoksullaştıracaktır. Porritt'in ifadesiyle "İster devlete ister özel bir kuruluşa ait olsun pis bir baca her zaman pis bir bacadır." (Porritt, 1989, ss. 52-58).

Yeşiller her ikisinin de paylaştığı bir özellik olan endüstrileşmenin, ekolojizm tarafından sorgulanması anlamında kapitalizm ve komünizmden üstün olduklarını iddia etmektedirler. Dobson'a göre ekolojizm "sağ ve sol" ve "kapitalizm ve komünizm"i, benzer ikililer olarak görüyor gözükse de, tüm bunlara rağmen, her iki vakada da yeşil iddianın özellikle ikinci ikiliye yönelik ve özellikle sol taraftan eleştiri getirmek amacıyla sahneye çıkmıştır (Dobson, 2022, ss. 47-49).

Bu bağlamda yeşil siyasal düşünce, çevreci kaygılar üzerine temellenen ancak çevrecilikten çok daha öte talepleri olan, geleneksel siyasal düşüncenin temel varsayımlarını eleştirip alternatif bir dünya görüşü sunan ve açık bir şekilde sağ ya da sol olarak nitelendirilemeyen müstakil bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni ve yeşil siyasal ideolojinin özgül kavramsal temaları veya öğeleri ikinci bölümde ele alınmaktadır.

3. Yeşil Siyasal Düşüncenin Özgül Temaları

Bu bölümde yeşil siyasal düşüncenin ana temaları "antiendüstriyalizm", "eko-merkezilik" ve "sürdürülebilirlik" üçgeninde ele alınmaktadır. Ancak şimdiden belirtmek gerekir ki yeşil düşüncenin kavramsal temaları bunlarla sınırlı değildir. Aşağıda ortaya koyulduğu üzere birbiriyle uyumlu bir ilişki içerisinde bulunan üç ana temanın her birinin kendi içerisinde çeşitli alt temaları bulunmaktadır.

3.1. Antiendüstriyalizm

Yeşil siyasal düşüncenin ana temalarından biri antiendüstriyalizmdir. Endüstriyalizmi hem ekonomik bir sistem hem bir felsefe hem de toplumsal bir sistem olarak ele almak mümkündür. Endüstriyalizm, ekonomik bir sistem olarak; geniş ölçekli üretimi, sermaye birikimini ve amansız büyümeyi çağrıştırmaktadır. Bir felsefe olarak; materyalizme, faydacı değerlere, bilime ve teknolojiye kati inançla karakterize edilmektedir (Heywood, 2013, s. 267). Diğer taraftan endüstriyalizm, üretim sürecinde makinelerin, fabrikaların, teknolojinin önemli bir rol üstlendiği sanayi toplumunu tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bu yönüyle sadece yaygın ve kitlesel sanayi yani fabrika üretimine ve büyük miktarlarda enerji kullanımına gönderme yapan bir kavram olmaktan ziyade bütünüyle sanayi toplumunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle endüstriyalizm, bir üretim şeklinden ziyade bu üretim şeklini mümkün kılan toplumsal bir sistemdir (Ü. Şahin, 2017, s. 62).

Yeşil düşüncede de endüstriyalizm, yaşamın tüm alanlarına nüfuz eden, "solda ve sağda yer alan partilerin, kapitalist ve eski sosyalist rejimlerin dayandığı, ekonomik, toplumsal, siyasal, kültürel ve bireysel alanları kuşatan (...) bir düşünce sistemi ve siyaset tarzı olarak ilan edilir." (Çoban, 2002, s. 12). Porritt'in ifadesiyle endüstriyalizm, her şeyi

kucaklayan bir “süper ideoloji”dir (Porritt, 1989, s. 53). Ve yeşil siyasal ideoloji kendisini, bu düşünce sistemi ve siyaset tarzına alternatif olarak sunmaktadır. Dolayısıyla yeşil düşünce ve hareketin ilk ortaya çıkışında endüstriyalizm eleştirisi önemli bir ayırt edici kimlik sağlamıştır.

Yeşil düşünce; daha önce ifade edildiği üzere, sosyalist ve kapitalist sistemlerin esasında birbirinden bir farkı olmadığını savunmakta ve iki sistemin ortak noktası olarak “süper ideoloji”yi yani endüstriyalizmi göstermektedir. İnsanların ve gezegenin acımasızca sömürsünü sürdürmeye koşullanan bu süper ideolojinin kendisi, insanlığın karşılaştığı en büyük tehlike olarak görülmektedir. Bu bağlamda yeşil düşünce kendisini, endüstriyalizmin dışında farklı bir dünya görüşü aramaya adanmıştır.

Yeşil düşünceye göre endüstriyalizmin temel inancı hızlı ekonomik büyümenin sürekliliğidir. Bunu sağlamak için daha fazla üretilmeli ve daha çok şey tüketilmelidir. Endüstriyalizmin mantığına göre kitlesel işsizlikten kaçınmak için yeni talepler yaratılmalı ve daha fazla tüketim teşvik edilmelidir. Fakat bundan sonra ortaya çıkacak gelir artışları ve zenginlik ancak tükenebilir kaynakların hızla azalması ve çevrenin bozulmasıyla sağlanabilir. “Endüstriyel bir bakış açısına göre, bu şekilde davranmak, savurgan tüketimi ilerletmek, toplumsal maliyetleri dikkate almamak, çevreyi mahvetmek akıldır. Yeşil bir bakış açısına göre bunlar tamamen akıl dışıdır, çünkü biz en önemli politik gerçekliğin doğrusunu kabul ediyoruz; bütün zenginlik nihai olarak gezegenimizin bitimli kaynaklarından gelir.” (Porritt, 1989, ss. 54-57). Bu açıdan ekolojistler, endüstriyalizmin, sınırlı kaynakları sürdürülemez biçimde tüketip sendirme kapasitesinin çok üzerinde atık üreterek kendi varlığının temelini oluşturan dünyanın altını oyma çelişkisinden muzdarip olduğuna işaret etmektedirler (Dobson, 2022, s. 47). Schumacher’in (1989, s. 13-14) ifadesiyle eli açık doğanın insanlığa tanıdığı hoşgörü sınırlarını aşan mevcut üretim yöntemleri, endüstri toplumu insanın kendi maddesini/öz temelini/sermayesini tüketmektedir.

Endüstriyalizmin en önemli öğelerinin modern bilim ve teknoloji olduğu kabul edilmektedir. Uygarlığın ve gelişmişliğin temel ölçüsünün teknolojik ilerleme olduğu kanısı endüstriyel toplumlarda uygunsuz ve yıkıcı “teknoloji devi” yaratmıştır (Porritt, 1989, s. 59). İnsanlığın karşı karşıya bulunduğu tehlikenin kaynağı doğabilimsel-teknolojik-endüstriyel uygarlığın boyutlarının fazlasıyla büyümesi olarak görülmektedir. Bilimsel teknoloji yoluyla doğa üzerinde egemenlik kurma ideali başarıya ulaştığı ölçüde felaket tehlikesinin arttığı ileri sürülmektedir (Jonas, 2006, s. 145). Endüstriyel üretimi ve endüstri toplumunu biçimlendiren teknolojinin gittikçe insanlık dışı hâle geldiği savunulmaktadır. Sınır tanımayan teknolojik gelişmelerin insanlığın refahını artırmadığı, işsizliği ve yoksulluğu azaltmadığı; aksine dünyayı bunalımdan bunalıma sürüklediği düşünülmektedir (Schumacher, 1989, ss. 111-112).

Yeşiller genel olarak çevre sorunlarına yönelik salt teknolojik olan çözümlere şüpheci yaklaşırlar. Teknolojinin sınırsız büyüme sorununu kendi başına çözemediği kanısındadırlar. Onlara göre toplumsal düşüncede ve pratikte daha derinlemesine değişimlerin yani insanların değerlerinde, ahlâki düşünce yapılarında ve bunlara ilişkin pratiklerde değişimlerin yaşanması gerekmektedir (Dobson, 2022, s. 38-39, 107-108).

Bu anlamda yeşil düşüncede sınırlı bir çevrede sınırsız bir genişlemeciliğe dayalı maddeci bir yaşam tarzının uzun süre devam edemeyeceği fikri öne çıkmaktadır. Genişleme amacı ne ölçüde başarıya ulaşırsa çevrenin ömrünün o denli kısa olacağı savunulmaktadır. Bu yüzden yeşiller, “insan yüzlü” bir teknoloji ve “insan yüzlü” bir ekonomik düzen tasavvuruna sahiptir (Schumacher, 1989, s. 112).

Ekonomik anlamda benimsenen yanlış yaşam tarzının karakteristiği; açgözlülük ve kıskançlığı sistemli olarak besleyerek hiçbir şekilde gerekçesi olmayan çok sayıda ihtiyaç yaratması olarak görülmektedir (Schumacher, 1989, s. 26). Yeşillere göre endüstriyalizmin yarattığı bu ihtiyaçlar, yalnızca yeryüzünün zehirlenmesini ve yağmalanmasını meşrulaştırmakla kalmamış, çok daha derin bir rol oynamıştır. “*Homo sapiens*’in zihnini ve duyularını yeniden şekillendirdiler ve onu *homo miserabilis* [sefil insan] hâline getirdiler.” (Illich, 2004, s. 69). Bu hususta yeşiller, ihtiyaçlarla istekler arasındaki farka

vurgu yapmakta ve kaynakların insanların sonu gelmeyen arzu ve isteklerini karşılamaya yetmeyeceğini savunmaktadırlar. Gandhi'nin de ifade ettiği gibi "Dünya herkesin ihtiyacına yetecek kadarını sağlar, fakat herkesin hırsını karşılamaya yetecek olanı değil." (Porritt, 1989, s. 124).

Yeşiller açısından şurası açıktır ki dünyanın sınırları nedeniyle sürekli artış gösteren bir oranla üretim ve tüketim olanaksızdır. İnsanların hevesle yöneldiği tüketme arzusu istese de istemese de budanacaktır. Geri dönüşüm ya da yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, tek başına, sonlu dünyanın ortaya koyduğu sorunları çözemeyecektir. Yeşil ideologlar bu sorunların çözümü için daha köklü değişimlere ihtiyaç olduğunu savunmaktalar ve tüketimin azaltılması önerisine büyük önem vermektedirler. Zira onlara göre insanların tükettiği ve ihtiyaç saydığı şeylerin çoğu, aslında ikna edici güçlerin buyruğuna ihtiyaca "çevrilmiş" lükslerdir. Bu anlamda yeşiller, daha az nesneye sahip olanların esasında pek bir şey kaybetmeyeceğini ileri sürmektedirler. Başka bir ifadeyle daha fazla maddi zenginliğin daha fazla tatmin ya da mutluluk sağlamayacağı düşüncesindedirler (Dobson, 2022, s. 38-39). Bu yüzden Schumacher'e (1989, s. 28) göre öncelikle yapılması gereken; her bireyin lüksün bir ihtiyaç hâlini almasına karşı koyması, tüm ihtiyaçlarını gözden geçirip basitleştirmeye ve azaltmaya çalışmasıdır.

Yeşil ideoloji, endüstriyalizmin sadece ekonomik bakımdan değil toplumsal anlamda da derin sorunlara yol açtığını öne sürmektedir. Porritt'in (1989, s. 82) ifadesiyle "Endüstriyalizmin demir pençesi kafalarımızı felce uğrattı ve ruhlarımızı çürüttü. Geniş kapsamlı bir yabancılaşma duygusuna yol açtı." Bir yandan büyük toplumsal şehir yerleşimleri, gerçek bütünlüğü ve karşılıklı desteği besleyen toplumsal bağları ve ilişkileri parçalamaktadır. Yaşam dokusuyla uyumayan böylesine bir parçalanmışlık insanları költürsüzleştirmekte, yabancılaşmaya neden olmakta ve şiddete dayalı çatışma ihtimalini yükseltmektedir. Diğer yandan büyük, katı ve esneklikten uzak örgütsel yapılanmalar standartlaşmış, kişisizleşmiş üretim yöntemlerini beraberinde getirmiş, bu da insanların yabancılaşma duygusunu daha da artırmıştır. Endüstriyel sürecin temel karakteristiklerinden olan ve ekonomik ilerlemenin anahtarı olarak görülen "iş bölümü", esasında yabancılaşmaya neden olmuştur. İş bölümü zanaatın yerini almış, iş bölümünün beraberinde getirdiği uzmanlaşma, aslında insanları beceriksizleştirmiştir. Çalışma sürecinde yaratıcılıktan uzaklaşmış ve insanların karmaşık ekonomik sistem içerisinde parçalanmalarına izin verilmiştir (Porritt, 1989, s. 85, 89-90). Başka bir ifadeyle endüstriyalizm ve modern teknoloji insanı en çok zevk aldığı çalışma türünden, yani elleri ve beyniyle yaptığı yaratıcı ve yararlı işlerden yoksun bırakmıştır. Onun yerine insana, çoğu hiç zevk vermeyen, çok sayıda bölük pörçük işler yüklemiştir (Schumacher, 1989, s. 114).

Böylece endüstriyalizm, bireyi yaptığı işten ve birlikte yaşadığı insanlardan yabancılaştırmıştır. Toplumun kalbindeki ahlâki ve tinsel boşluğu besleyen yabancılaşma, bir yaşam tarzı hâline gelmiştir. Ayrıca dünyanın sömürülmesiyle birlikte, patriyarkal sistem nedeniyle, özellikle kadınlar üzerindeki toplumsal, ekonomik ve politik baskılar da artmıştır. Kadınlar hâlâ ezilmekte ve sömürülmekte, her gün haksızlığa, şiddete, kötü muameleye maruz kalmaktadırlar. Bu bağlamda endüstriyalizmin çarpıtılmış iş ve topluluk anlayışlarının beraberinde getirdiği yabancılaşma, toplumsal dokunun temellerini kemirmiştir (Porritt, 1989, s. 96, 117, 190). Bu hususta Schumacher (1989, s. 114) şu sözü nakletmiştir: "Fabrikadan ölü madde işlenmiş olarak, insan ise bozulmuş ve yozlaşmış olarak çıkar."

Yeşil ideologlar endüstriyalizmin söz konusu ekonomik sistemi ve bu sistemin beraberinde getirdiği yaşam tarzını çatışma ve savaşın gerçek nedeni, dolayısıyla barışın önündeki temel engel olarak görmektedirler. Schumacher "ruhu mahveden, anlamsız, mekanik, tekdüze, ahmaklaştırıcı bir iş hayatı"nın insan doğasına uygun olmadığını, insanda bir saldırganlık psikolojisi yaratacağını savunmaktadır. Ona göre manevi amaçların savsaklanması pahasına öncelikle maddi amaçlara adanmış bir yaşam, esasında insanda boşluk ve doyumsuzluk yaratır. Açgözlülük ve kıskançlık duygularının sistemli geliştirilmesine dayalı ekonomik temeller üzerine kurulan böyle bir yaşam tarzı

kaçınılmaz bir şekilde insanları çatışmaya ve savaşa sürükler. Dolayısıyla savaşın bu gerçek nedenlerini ortadan kaldırmadan barışın temellerini atmaya kalkışmak bir kuruntu ürünüdür (Schumacher, 1989, s. 27-28). Benzer şekilde Porritt'e (1989, s. 156-157) göre de "Doğası gereği endüstriyalizm, savaşı doğurur." Endüstriyalizmin sürekli gelişmeye dayalı ekonomik temelleri üzerinde barış kurulamaz.

Bu yüzden yeşil düşünce insan doğasının gerçek gereksinimleriyle, çevresindeki canlı doğanın sağlığıyla ve dünyanın kaynak varlığıyla bağdaşan yeni bir yaşam biçimi geliştirme arayışını içermektedir (Schumacher, 1989, s. 116). Bu yeni yaşam biçiminin ancak yeni üretim yöntemleri ve tüketim düzenleri ile geliştirilebileceği öne sürülmektedir:

"Tarım ve hayvancılıkta, biyolojik açıdan sağlıklı üretim yöntemlerinin geliştirilip kusursuzlaştırılmasıyla ilgilenebilir, toprağın verimini artırabilir; sağlık, güzellik ve süreklilik yaratabiliriz. Bundan sonra üretim zaten yoluna girer. Sanayide, küçük ölçekli teknolojinin, görece daha zararsız bir teknolojinin, 'insancıl yüzlü bir teknoloji'nin evrimiyle uğraşabiliriz. Böylece insanlar da yalnızca para için çalışıp, ancak boş zamanlarında hayatın tadını çıkarmayı kuracakları yerde, yaptıkları işten zevk alma olanağını elde edeceklerdir. Ve yine sanayide -ki çağdaş yaşamın hızını belirleyen sanayidir- yöneticiler ile çalışanlar arasında yeni ortaklık biçimleri düşünebiliriz." (Schumacher, 1989, s. 15)

Kısacası yeşil ideoloji, endüstriyalizmin sözü edilen savurgan, sağlıksız ve yabancılaştırıcı yaşam tarzını ortadan kaldırıp yerine, daha desantralize, kendini idame ettirebilir bir toplumsal yapı oluşturma tasavvuruna sahiptir (Porritt, 1989, s. 140).

Ekonomik ve toplumsal düzeyde yol açtığı sorunların yanı sıra endüstriyalizmin siyasal açıdan da katı hiyerarşik, merkezileşmiş, katılıma fırsat tanımayan, otoriter ve korporatif bir devletin gelişimini hızlandırdığı savunulmaktadır. Endüstriyalizmin yarattığı karmaşık ve "sofistike" bir toplumda neler olduğunu anlayabilen seçmenlerin azaldığı öne sürülmektedir. Bununla birlikte parlamentoya sadece uzmanlıklarının ürününe resmen onaylayan bir şey olarak bakan uzmanların ve ustaların elindeki bir parlamentonun, demokratik karar alma sürecini niteliksizleştirdiği düşünülmektedir (Porritt, 1989, s. 86-87, 93). Schumacher (1989, s. 48, 54-55) küresel düzeyde görülen büyüklük hayranlığının yol açtığı tüm bu sıkıntıları "ölçek sorunu" çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre "Bugün, her şeyde olduğu gibi, siyasal, toplumsal ve ekonomik işlerde ölçek sorunu çok önemlidir." Demokrasinin, özgürlüğün, insan saygınlığının, yaşam düzeyinin, kendini gerçekleştirmenin, doyumluluğun anlamı mallarla ilgili değil insanlarla ilgilidir. "İnsanlar da ancak küçük, kavranabilir gruplar içinde kendilerini bulabilirler. Bu bakımdan, birçok küçük ölçekli birimlerle işleyebilen belirli bir yapı çerçevesi içinde düşünmeliyiz."

Bu bağlamda yeşil düşüncede endüstriyalizmin beraberinde getirdiği maddî zenginlik ve büyüme, paranın egemenliği, devasa yapılar ve aşırı tüketim gibi hususlar eleştirilmekte; yerine hayat kalitesi, tasarruf, geleneksel küçük toplumsal yapı ve üretim biçimleri vurgulanmaktadır. Yeşil düşüncenin bu vurgusu, yalnızca üretimde kullanılan bant sistemi veya büyük enerji akışı açısından değil, endüstriyalizmin yukarıda sözü edilen ve yaşamın her alanını kuşatan özellikleri nedeniyle de antiendüstriyalisttir (Ü. Şahin, 2017, s. 64).

Endüstriyalizme yönelik eleştirisi yeşil ideolojinin diğer kavramsal temalarıyla uyumlu bir ilişki içerisindedir. Sınırsız büyüme, aşırı tüketim ve teknoloji belirlenimcilik gibi nitelikleriyle endüstriyalizmin yol açtığı işsizlik ve yoksulluk gibi temel ekonomik sorunları çözmeye yönelik yeşil ideoloji, büyümenin sınırlandırılması, teknolojiye uygun ölçeğin oluşturulması ve nüfusun azaltılması gibi çareler sunmaktadır. Diğer yandan merkeziyetçilik, kurumsallaşmış şiddet ve hiyerarşi, katılımın bulunmayışı gibi siyasal sorunların ve endüstriyalizmin beraberinde getirdiği çok çeşitli toplumsal sorunların çözümü, ekolojik topluma geçiş ile mümkün görülmektedir. Ekolojik toplum genel itibarıyla şiddetsizlik, özgüven, kendine yeterlilik, özgürlükçülük, katılımçılık, dayanışma gibi ilkeler ile karakterize edilmektedir. Ayrıca yeşil ideolojinin söz konusu

ekolojik toplum tasavvurunda endüstriyalizmin yol açtığı çevre sorunlarının çözümü, büyüme ve nüfusun sınırlandırılmasına, insan-doğa ilişkilerinde eko-merkezci bir anlayışın yerleşmesine bağlı görülmektedir (Çoban, 2002, s. 13-14). Bu bağlamda endsütriyalizmin eleştirisi yapılırken ortaya koyulan alternatif ekonomik, toplumsal, siyasal ve çevreci düşünüş yeşil felsefenin diğer ana temalarını da karşımıza çıkarmaktadır.

3.2. Eko-merkezcilik

Yeşil düşüncenin bir başka odağı insan-doğa ilişkisi üzerinedir. Bu konuda yeşil ideologların, insan-dışı dünyayı yani bütünüyle doğayı ve çevreyi sadece insani amaçlar ve değerler için bir araç olarak ele alan insan-merkezciliğe eleştirisi karşımıza çıkmaktadır. Yeşil düşüncede, insan-merkezci yaklaşım çevresel tahribatın ve felaket tehlikesinin temel nedenlerinden biri olarak görülmekte ve buna karşılık eko-merkezcilik savunulmaktadır.

Ekolojizmin, insan ve insan-dışı doğal dünya arasındaki ilişkiye odaklanması, onu diğer siyasal ideolojilerden ayıran bir nokta olarak kabul edilmektedir. Zira ekolojistlere göre başka hiçbir modern siyasal ideoloji bu kaygıya sahip değildir. Yeşil ya da çevreci felsefe ise büyük ölçüde insan-dışı doğal dünyanın ne ile ilgili olduğu ve onun entelektüel düzeyde nasıl en iyi şekilde savunulabileceğiyle ilgilenmektedir (Dobson, 2022, s. 62). Bu bağlamda yeşil siyaset, "liberalizmin, muhafazakârlığın ve benzeri ideolojilerin genellikle göz ardı ettiği ya da unuttuğu, birbiriyle ilişkili bir dizi etik kaygıya dayalı bir felsefe üzerine kuruludur." (Wall, 2013, s. 59).

Ekolojistlere göre insan ile doğa arasındaki ilişkilere hiçbir zaman ciddi bir şekilde bakmayan modern siyasal ideolojilerin karakteristiği; insanları doğanın hâkimi olarak varsayması ve doğayı ekonomik bir kaynak olarak görmesidir. Dolayısıyla ekolojistler, modern siyasal ideolojilerin "çözümün bir parçası değil sorunun bir parçası" olduklarını savunmaktadırlar (Heywood, 2013, s. 263-264). Buna karşılık yeşil siyasal ideoloji odağa çevreyi koymaktadır. Yeşil düşüncenin bu "eko-merkezci" yaklaşımında diğer canlı türleri ve hatta yeryüzünün kendisinin de ahlâki bir değeri olduğu vurgusu bulunmaktadır. Yeşiller, bizatihi ahlâki bir değeri olan doğanın sadece insanların çıkarı için saygısızca kullanılmasına kati bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Başka bir ifadeyle temel olarak yeşillere göre, insan-dışı doğa etik bir statüye sahiptir ve insanlığın çıkarı için düşüncesizce kullanılamaz (Wall, 2013, s. 59-60). Bu anlamda ekolojistler, insanların kendileri dışındaki canlılardan ayrı olduğu düşüncesinin, "kökleri kazınması gereken tamamıyla yıkıcı bir inanç olduğunu ve yerine hayat-merkezli ya da biyosentrik felsefenin konmasını" savunmaktadırlar (Porritt, 1989, s. 195-196).

Yeşillerin eko-merkezci yaklaşımı, endüstriyalizm eleştirisiyle yakından ilişkilidir. Zira ekolojistler, endüstriyalizmin tutkulu maddi zenginlik arzusuyla beslenen insan-merkezci yaklaşımı nedeniyle doğanın dengesinin bozulduğu ve insanlığın büyük bir çevre felaketiyle karşı karşıya olabileceği düşüncesindedirler. Ve bu düşünceden hareketle, insan-doğa ilişkisi ve insanın doğadaki yeri hususunda çevreyi veya doğayı merkeze alan farklı bir görüş sunmaktadırlar. Bu görüş, açık bir şekilde insanlığın diğer canlı türlerinden ve doğadan üstün olduğu inancına karşı çıkmakta, doğanın insan refahını ve zenginliğini korumak amacıyla sömürülmesini reddetmektedir. Bu anlamda yeşiller, insanın amacının "doğadan destek almak değil doğayı desteklemek" olduğu şeklinde radikal bir düşünceyi gündeme getirmişlerdir (Heywood, 2013, s. 262-263). Bu düşünce, esas itibarıyla, Arne Naess tarafından "derin ekoloji" kavramıyla gündeme getirilmiş ve sıklıkla "eko-merkezci" anlamında ifadesini bulmuştur. Naess'in derin ekolojisinin sekiz ilkesi eko-merkezci yaklaşımı özetler niteliktedir (Naess ve Sessions, 2000):

1. Dünyadaki insan ve insan-dışı yaşamın refahı ve gelişmesi kendi başına bir değere sahiptir. Bu değerler, insan-dışı dünyanın insan amaçları için yararlılığından bağımsızdır.

2. Yaşam biçimlerinin zenginliği ve çeşitliliği, bu değerlerin gerçekleşmesine katkıda bulunur ve aynı zamanda kendi içinde birer değerdir.
3. İnsanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak dışında bu zenginliği ve çeşitliliği azaltma hakları yoktur.
4. İnsan yaşamının ve kültürlerinin gelişmesi, insan nüfusunun önemli ölçüde azalmasıyla uyumludur. İnsan-dışı yaşamın gelişmesi böyle bir azalmayı gerektirir.
5. İnsanların, insan-dışı dünya üzerindeki mevcut müdahalesi aşırıdır ve durum hızla kötüleşmektedir.
6. Bu nedenle politikalar değiştirilmelidir. Politikalardaki değişiklikler temel ekonomik, teknolojik ve ideolojik yapıları etkilemektedir. Sonuçta ortaya çıkan durum, şimdikinden çok farklı olacaktır.
7. İdeolojik değişim, giderek daha yüksek bir yaşam standardına bağlı kalmak yerine, temel olarak (içkin değer durumlarında olduğu gibi) niteliğe önem verilmesi yönündedir. Nicelik olarak büyük olan ile nitelik olarak büyük olan arasındaki farka dair derin bir farkındalık oluşacaktır.
8. Yukarıda belirtilen hususlara katılanlar, gerekli değişikliklerin uygulanması girişimine doğrudan veya dolaylı olarak katılmakla yükümlüdür.

Eko-merkezilik, her şeyin ölçüsü olarak insanı kabul eden insan-merkezciliğe radikal bir eleştiri mahiyetindedir. İnsan-merkezci yaklaşımda insan, evrenin odağına yerleştirilir. İnsan-dışı dünya tüm kaynaklarıyla, hayvan ve bitki topluluklarıyla insanların amaçlarına hizmet eden bir araç olarak görülür. Doğa, insani çıkarlara hizmet ettiği için değerlidir ve korunmalıdır. İnsana yararlılığından bağımsız olarak kendisi için korunacak bir doğa yoktur. Çevre ile ilgili bir sorun varsa, insanların çıkarı ve estetik kaygısı gözetilerek çevre politikaları oluşturulmalıdır. Buna karşılık eko-merkezci yaklaşım ise doğayı insana hizmet eden bir araç olarak görmemekte; insanı doğanın bir parçası olarak kabul etmektedir. İnsan ile doğa arasında bir amaç-araç ilişkisinden ziyade karşılıklı bağımlılık ilişkisi olduğunu savunmaktadır. İnsan-dışı doğal dünyaya, insansal amaçlara yararından bağımsız bir şekilde değer atfetmektedir. İnsanı, hiyerarşik olarak diğer türlerden üstün gören anlayışın doğanın tahrip edilmesine ve çevre sorunlarına neden olacağını öngörmektedir. Bitkiler, hayvanlar, cansız varlıklar, kısaca tüm doğal varlıklar ve çevre insanlığa yararlarından bağımsız olarak bizzatı değerli olduklarından saygı gösterilmeyi ve korunmayı hak eder (Çoban, 2002, s. 19-20). Bu bağlamda eko-merkezci yaklaşım, ekoloji biliminden yola çıkarak insanların diğer canlı türleriyle yakın bir ilişki içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Bu yaklaşıma göre yaşam bir ağdır ve insanlar da tıpkı keçiler ya da çimenler gibi bu ağın bir parçasıdır. İnsanlık sanki evrenin geri kalanından ayrılmış gibi davranmak, eko-merkezci bakış açısından bakıldığında bir ruh hastalığıdır (Wall, 2013, s. 60).

Yeşil ideolojinin ekosistemleri bir bütün olarak ele alan bu yaklaşımı bizi, insanın doğanın bir parçası olduğu fikrine götürmektedir. Bu fikir yeşil düşüncede sıklıkla "bütüncüllük" ya da "holizm" gibi kavramlarla ifade edilmektedir. "Holizm 'bütün'ün bireysel 'parçalar'dan daha önemli olduğu inancına dayanır; gerçekte her parçanın sadece diğer parçalarla birlikte ve nihayetinde bütünle anlam kazandığını ileri sürer." Bu anlamda "doğal dünyanın bireysel parçalarıyla değil, ancak bir bütün olarak anlaşılabilirliği fikrini" ifade eder (Heywood, 2013, s. 264). Bu fikirden hareketle yeşiller, bir şeyi anlamak için onun daha geniş bir sistemin parçası olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Wall'ın (2013, s. 63) ifadesiyle "Ekoloji, çeşitli türlerin birbirleriyle ilişkilerini anlamaya dayalı bütüncül bir bilimdir. İnsanları doğanın bir parçası olarak gören eko-merkezci bir yaklaşım bu bütüncül bakış açısından kaynaklanmaktadır."

Yeşil düşünceye göre en önemli sorunlardan biri insanın doğa üzerindeki tahakkümü ya da kendini doğa üzerinde sorumlu hissetmemesidir. Bu sorunun kökenine dair birtakım dinsel açıklamalar olmakla birlikte, insanı doğadan koparanın Aydınlanma düşüncesinin ve bilimsel gelişmelerin temelindeki düalizmin ve indirgemeciliğin

yarattığı mekanistik bakış açısı olduğu görüşü, yeşil düşüncenin yaygın önermeleri arasındadır (Ü. Şahin, 2017, s. 52). Schumacher'e (1989, s. 9-10) göre bilimsel ve teknolojik başarılarla da beslenen sınırsız güç yanılması nedeniyle "çağdaş insan, kendini doğanın bir parçası olarak değil; yazgısı, onu egemenliğine almak ve yenmek olan bir dış güç olarak hissetmektedir." Hatta çağdaş insanın doğayla bir savaş hâlinde olduğu bile söylenebilir. Ancak insan, bu savaşı kazanacak olursa esasında kendisinin de yenik düşen tarafta olacağını unutmaktadır.

Yeşil düşünce, bozulan insan-doğa birliğinin tekrar kurulması gerektiğini, doğal dünyaya saygı gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır (Porritt, 1989, s. 198). Bu anlamda ekolojik bilinç, insan-dışı dünya ile özdeşleşmek ve bunun kendimizi gerçekleştirmemizin bir önkoşulu olduğu kavrayışıyla ilgilidir (Dobson, 2022, s. 77). Başka bir ifadeyle yeşil düşüncede insanın, insan-dışı dünyayla barışmaya ihtiyacı olduğu öne sürülmektedir. Porritt'in (1989 s. 198) ifadesiyle yeşil barış felsefesine göre; "Ekoloji bize insanlığın gezegenindeki hayatın merkezi olmadığını öğretir. Ekoloji bize bütün dünyanın 'bedenimizin' bir parçası olduğunu ve kendimize saygı gösterdiğimiz gibi ona da saygı göstermeyi öğrenmemiz gerektiğini öğretmektedir. Kendimiz için uyguladığımız gibi, balinalar, foklar, ormanlar, denizler bütün yaşam çeşitleri için de uygulanmalıdır."

Bu bağlamda yeşil felsefede, insan ile doğa arasındaki bozulan ilişkiler yeniden kurulmaya çalışılırken öncelikle insan dışındaki doğal dünyanın araçsal değeri reddedilmekte ve tüm canlılara içsel bir değer atfedilmektedir. Böylece amaç-araç ilişkisine karşı çıkılarak insan-doğa birlikteliği tesis edilmeye çalışılmaktadır. Leopold (2020, s. 215), *Toprak Etiği* yaklaşımında insan-doğa birlikteliğini şu şekilde ifade etmektedir:

"Toprak etiği, topluluğun sınırlarını karaları, suları, bitki ve hayvanları, yani tüm toprağı kucaklayacak şekilde genişletir. (...) Kısacası toprak etiği, Homo sapiens'in rolünü toprak topluluğunun fatihliğinden onun sade bir üyesi ve vatandaşına çevirir. Bu, hem topluluk üyelerine hem de topluluğun kendisine saygı duymak anlamına gelmektedir."

Leopold, insanın doğayla ilişkisini salt iktisadi bir sorun olarak görmek yerine etik bir bakış açısını önermekte ve insanı biyotik topluluğun bir parçası hâline getirmektedir. Ona göre "Bir eylem biyotik topluluğun bütünlüğünü, dengesini ve güzelliğini koruduğunda doğru, aksi takdirde yanlış bir eylemdir." Nitekim insanlık tarihinde, toprağın bizatihi değerini bilmeyen, topluluk yaşamında kimin ve neyin değerli ya da değersiz olduğunu bilmeyen istilacı rol, neticede kendi kendisini yenilgiye uğratmıştır (Leopold, 2020, s. 216, 234).

Yeşil felsefenin insan-doğa ilişkisine yönelik söz konusu eko-merkezci etik bakış açısı, onun geleneksel çevre etiği yaklaşımlarının ötesine geçtiğini göstermektedir. Zira genel olarak bakıldığında çevre etiği yaklaşımları insanı temel alan antroposentrik (insan merkezli) anlayıştan tüm canlıları temel alan biyosentrik (canlı merkezli) anlayışa, oradan da doğadaki canlı-cansız tüm varlıkları temel alan holistik (çevre merkezli-bütüncül) yaklaşıma doğru gelişim göstermiştir (Sevinçli vd., 2020, s. 296). "Etik eleştiriye göre insan-merkezcilik, diğer varlıkların çıkarlarına karşıt olarak insan çıkarlarına ayrıcalıklı veya keyfi olarak öncelik verme hatasıdır." (Hayward, 1997, s. 51). İşte yeşil düşünce bu hatayı birçok temel sorunun nedeni olarak görmektedir. Bu sebeple söz konusu yaklaşımı eleştirmekte ve yerine bütüncül bir yaklaşım öne sürmektedir.

Bu bağlamda yeşil düşüncenin insan-doğa ilişkisi üzerine temel vurgusu insanın, doğanın bir parçası olduğu fikridir. Bu yüzden insanın doğayı kendi çıkarları için zarar verecek ölçüde kullanmasına karşı çıkılır ve doğa üzerindeki yıkıcı müdahalesini azaltmak için çözümler üretilir (Ü. Şahin, 2017, s. 55). Bütüncül siyaset felsefesine göre çevresel sorunlar ekolojik olarak çok çeşitli sebeplerin ürünü olarak görülmelidir. Basit çözümler genellikle sorunu da basite indirgeyicidir. Bütüncüllük bir yeni çağ mistisizm biçimi olarak değil ağ bağlantıları üzerine yapılan bir vurgu olarak görülmelidir. Bütüncül yaklaşım sorunlara çeşitli bağlantılar çerçevesinde bakmaya çalışarak daha etkili çözümler sunabilmektedir. Örneğin belirli ekonomik güçlerin, tutumların ve sürekli büyüme arzusunun ürünü olan iklim değişikliği sorunu düşünüldüğünde, yenilenebilir

enerji kaynaklarının kullanımının artırılması tek başına sorunun kökenine etki edemeyecektir. Yenilenebilir enerji kullanımının yaygınlaşmasının yanı sıra fosil yakıt kullanımının da azaltılması gerekecektir. Hatta fosil yakıt kullanımı azaltılsa bile kaynak talebinin artması temel ekosistemlerin yıkımına neden olarak iklim değişikliğini körükleyecektir. İşte bu bütüncül ekolojik bakış açısıyla yeşil siyasal düşünce, önleyici ve yapısal çözümlere yönelmekte ve bunun tüm politika alanları için geçerli olabileceğini öngörmektedir (Wall, 2013, s. 64-65).

Ayrıca yeşiller anlık teknik çözümlerin sorunlu yan etkileri olabileceğine ve son derece dikkatli bir şekilde uygulanması gerektiğine işaret eder. Yeşiller, atmosfere yansıtıcı parçacıklar yayarak küresel ısınma ile mücadele etme fikri gibi, ekolojik sorunları çözmeye kalkışan büyük jeomühendislik projelerine şüpheyle yaklaşırlar (Wall, 2013, s. 65-66). Bu anlamda yeşil düşüncede gerek antiendüstriyalizm gerek ekomerkezcilik ve bütüncüllük ilkeleriyle ilişkili bir şekilde teknolojiye karşı şüpheci ve eleştirel bir bakış vardır. Ekonomik çözümleri tümüyle reddetmemekle birlikte önleyiciliğin, sorunu meydana geldikten sonra çözmekten daha iyi olduğunu savunmaktadırlar.

3.3. Sürdürülebilirlik

Yeşil siyasal düşüncenin ana temalarından bir diğeri sürdürülebilirlik kavramıdır. Sürdürülebilirlik; ekolojik, sosyal, ekonomik, kültürel vs. boyutları olan bir kavramdır. Başka bir ifadeyle sürdürülebilirlik, ekosistem ve diğer alt sistemler (ekonomik, kültürel, politik, sosyal ve bilimsel) arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgilidir. Bu açıdan kavram; doğal, beşeri, sosyal, kültürel, bilimsel vb. tabiatındaki tüm kaynaklara saygı duyan ve bunları ölçülü şekilde kullanan bir toplum vizyonu yaratıp bu vizyonu sürdüren katılımcı bir süreç olarak tanımlanabilir. Sürdürülebilirlik, mümkün olduğu ölçüde, mevcut nesillerin yüksek derecede ekonomik güvenlik ve adalete ulaşmasını ve tüm yaşamın ve üretimin bağlı bulunduğu ekolojik sistemlerin bütünlüğünü korurken, kendi topluluklarının kontrolünde demokrasi ve halk katılımını gerçekleştirebilmelerini sağlamaya çalışır (Viederman, 2005).

1970'li yıllarda ortaya çıkan modern sürdürülebilirlik tartışmalarının mihenk taşı, tüm yaşamın ve üretimin temeli olarak görülen çevre olmuştur. Bu yüzden tartışmalarda çevresel veya ekolojik sürdürülebilirlik kavramı odağa alınmıştır. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma kavramı da merkezi bir konumu haizdir. Bu kavram daha ziyade endüstriyel toplumların, doğanın yok edilmesiyle sonuçlanan kalkınma modellerinin eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır (Viederman, 2005). Bu bağlamda sürdürülebilirlik kavramı doğayı sonsuz bir kaynak ve atık deposu olarak gören büyüme anlayışının ve doğa üzerindeki yıkıcı müdahalelerin devam etmesi durumunda insanlığın, canlı yaşamının ve bütünüyle gezegenin yok oluşunun kaçınılmaz olduğu yani "sürdürülemez" olduğu görüşünden kaynaklanmaktadır (Ü. Şahin, 2017, s. 41).

Ekolojizm, ekonomik büyümenin ve nüfus artışının doğal sınırlarına erişildiği düşüncesine dayanmaktadır. Yeşil ideologlar ekonomik büyümenin, dünyanın kendisinin sınırlı bir taşıma kapasitesine (nüfus bakımından), üretici kapasiteye (her türden kaynak bakımından) ve emici kapasiteye (kirlilik) sahip olmasından ötürü engellendiği görüşünü savunmaktadırlar. Bu görüş ilk olarak en tam hâliyle ekolojizm için yeni ufuklar açan bir öneme sahip olan *Büyümenin Sınırları* raporunda öne sürülmüştür (Dobson, 2022, s. 35).

Yeşil düşünce için simgesel metinlerden biri olarak kabul edilen *Büyümenin Sınırları* (*Limits to Growth*) adlı rapor 1972 yılında Roma Kulübü tarafından yayımlanmıştır. Raporda dünyadaki sınırlı kaynaklar ile kontrolsüz büyüme arasındaki çelişki vurgulanmakta ve sürdürülebilir bir büyüme yönelik alternatif seçenekler ve politikalar sunulmaktadır.

Söz konusu raporun girişinde, dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U Thant'ın 1969 yılına ait ifadeleri alıntılanmıştır. Bu alıntıda U Thant, silahlanma yarışını frenlemek, çevreyi iyileştirmek, nüfus patlamasını kontrol altına almak, kalkınma/gelişme

çabalarına gereken ivmeyi kazandırmak gibi küresel ortaklıkla çözülmesi gereken birtakım sorunlardan bahsetmektedir. Ona göre, on yıl içinde çözüm bulunmazsa bahsedilen sorunların kontrol kapasitemizi aşacak derecede şaşırtıcı boyutlara ulaşabilecektir. Silahlanma yarışı, çevresel bozulma, nüfus patlaması ve ekonomik durgunluk gibi U Thant'ın bahsettiği sorunlar, raporun yazarlarınca genellikle modern insanın merkezi, uzun vadeli sorunları olarak anılmaktadır. Ve onlara göre insanlığın gelecekteki seyri, hatta belki de insan toplumunun hayatta kalması, dünyanın bu sorunlara yanıt verme hızına ve etkinliğine bağlıdır (Meadows vd., 1972, s. 17).

Raporun yazarları, mevcut durumu analiz etmek için kullandıkları modelde, özellikle küresel endişeleri hızlandıran endüstrileşme, hızlı nüfus artışı, yaygın yetersiz beslenme, yenilenemeyen kaynakların tükenmesi ve çevresel bozulma gibi beş ana eğilimi araştırma konusu yapmışlardır. Modelde, birçok yönden birbiriyle bağlantılı olduğu kabul edilen bu eğilimlerin gelişimleri uzun vadeli olarak ölçülmekte ve böylece nedenleri, aralarındaki ilişkiler ve yüz yıl sonraki etkileri anlaşılmaya çalışılmaktadır. Raporun vardığı sonuç şu şekildedir (Meadows vd., 1972, ss. 23-24):

“1. Dünya nüfusu, endüstrileşme, çevre kirliliği, gıda üretimi ve kaynakların tükenmesindeki mevcut büyüme eğilimleri değişmeden devam ederse, gezegendeki büyümenin sınırlarına önümüzdeki yüz yıl içinde ulaşılacaktır. En olası sonuç, hem nüfusta hem de endüstriyel kapasitede oldukça ani ve kontrol edilemeyen bir düşüş olmasıdır.

2. Bu büyüme eğilimlerini değiştirmek ve gelecekte de sürdürülebilir bir ekolojik ve ekonomik denge durumu oluşturmak mümkündür. Küresel denge durumu, dünyadaki her bireyin temel maddî ihtiyaçlarının karşılanacağı ve her bireyin beşerî potansiyelini gerçekleştirmek için eşit fırsata sahip olacağı şekilde tasarlanabilir.

3. Eğer dünya insanları birinci sonuç yerine bu ikinci sonuç için çabalamaya karar verirlerse, onu elde etmek için ne kadar çabuk çalışmaya başlarsa, başarı şansları o kadar artacaktır.”

Bu bağlamda rapor, ekonomik büyümenin kontrol altına alınmaması hâlinde gezegenin ve ekolojik sistemin sürdürülemez olduğunu ve büyük bir çevresel yıkımın kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Ekolojistler de raporun saptamalarıyla koşutluk içinde, endüstriyel toplumun sürekli artan kaynak kullanımının ve büyüme eğiliminin ekolojik sürdürülebilirlikle uyumlu olmadığını, aksine yıkıcı etkileri olduğunu vurgulamaktalar ve bu yüzden büyümenin sınırlandırılması gerektiğini savunmaktadırlar.

Sürdürülebilirlik konusundaki bir diğer önemli rapor, 1987 yılında yayımlanan ve *Brundtland Raporu* olarak da bilinen, *Ortak Geleceğimiz* adlı rapordur. Bugünün ihtiyaçlarının, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama olanağından yoksun bırakmadan karşılanması gereğini vurgulayan rapor, “sürdürülebilir kalkınma”³ kavramının uluslararası politikaların odağı hâline gelmesi açısından önemlidir. Raporunda “İnsanoğlu, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kalkınmayı sürdürülebilir kılma yeteneğine sahiptir.” denilmektedir (WCED, 1987, s. 16).

Dünyanın geleceği ile ilgili, başta yoksulluk ve ekolojik felaketler olmak üzere, çok sayıda sorun ve tehlikenin ele alındığı raporda, bu sorunların çözümüne ilişkin birtakım önerilerde de bulunulmuş (WCED, 1987, s. 16-20) ve neticede sürdürülebilir kalkınma stratejisi ortaya koyulmuştur. Geniş anlamıyla sürdürülebilir kalkınma stratejisi, insanlık ile doğa arasındaki uyumu teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Mevcut ulusal ve uluslararası

³ Ü. Şahin (2017: 45) sürdürülebilirlik yaklaşımının “sürdürülebilir kalkınma”ya dönüştürülerek yozlaştırıldığını öne sürmektedir. Zira ona göre sürdürülebilir kalkınmanın odağında gezegenin, toplumun, doğal yaşamın ve gelecek kuşakların kullanacağı doğal kaynakların sürdürülmesinden ziyade kalkınmanın ve ekonomik büyümenin sürdürülmesi yer almaktadır. Bu nedenle Şahin, yeşil düşüncenin ana temalarından birinin “sürdürülebilir kalkınma” değil, orijinal kullanımıyla “sürdürülebilirlik” olduğu görüşündedir. Bu hususta detaylı tartışmalar için bkz. Şahin (2004; 2008).

siyasi ve ekonomik kurumların üstesinden gelemediği ve belki de üstesinden gelemeyeceği kalkınma ve çevre krizlerinin aşılması bağlamında, sürdürülebilir kalkınma arayışı şunları gerektirmektedir: Karar alma süreçlerine etkili yurttaş katılımını güvence altına alan bir siyasi sistem; teknik bilgi üretebilen sürdürülebilir bir ekonomik sistem; dengesiz gelişmeden kaynaklanan gerilimlere çözümler sunan bir sosyal sistem; ekolojiyi koruma yükümlülüğüne saygı duyan bir üretim sistemi; sürekli yeni çözümler arayabilen bir teknolojik sistem; sürdürülebilir ticaret ve finans kalıplarını teşvik eden uluslararası bir sistem; esnek ve kendi kendini düzeltme kapasitesine sahip bir idari sistem (WCED, 1987, ss. 57-58).

Temelde insan-doğa birlikteliğini gerçekleştirmeyi amaçlayan ve siyasi, ekonomik, sosyal, teknolojik, uluslararası, idari vs. boyutları olan sürdürülebilirlik yaklaşımı yeşil düşüncenin karakteristiğidir. Ekolojizm, bu yaklaşımıyla dünyayı fiziksel bir nesne olarak odağa almakta, sonsuz nüfus artışı ve ekonomik büyümenin olanaksızlığını dünyanın sonluluğuyla açıklamaktadır. Büyümenin sınırlılığı tezinin merkezîliği ve ondan çıkarılan sonuçlar politik ekolojistleri toplumsal alışkanlıklarda ve politikalarda köktenci değişikliklere ihtiyaç olduğu savına götürmüştür. Yeşiller çoğu zaman bunu “sürdürülebilir toplum” diye anmışlardır. Ekolojizm bu toplum anlayışıyla diğer ideolojilerin tercihlerinden farklılaşmakta ve kendi başına bir siyasal ideoloji olarak görülebilmektedir. Dobson, sürdürülebilir toplumun ana hatlarını iki noktada tasvir etmiştir: “Birincisi, politik ekolojistler ‘gelişmiş endüstri toplumlarında’ aşırı ürün tüketiminin azaltılması gerektiğini vurgularlar; ikincisi (birinciyle bağlantılı olarak) insani ihtiyaçlar bugün devam eden ekonomik büyüme anlayışımızla tam olarak tatmin edilemezler.” (Dobson, 2022, ss. 36-37).

Sürdürülebilirlik anlayışı, yeşil düşüncenin endüstriyalizm eleştirisiyle yakından ilişkilidir. Nitekim Goldsmith’in öncülüğünde kaleme alınan *Hayatta Kalma Kılavuzu*’nda endüstriyel yaşam biçimi ile onun genişleme “ethos”unun başlıca kusurunun sürdürülebilir olmadığı belirtilmektedir (Goldsmith vd., 1972, s. 2). Bu açıdan yeşil felsefede “sınırlar” kavramına vurgu yapılmaktadır. Sınırlı bir gezegende sınırsız ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmadığı savı güçlü bir şekilde savunulmaktadır. Yeşillere göre endüstriyel toplumun sürekli artan bir hızla üretme, tüketme ve atık yaratma yönündeki alışkanlıklarının devam etmesi, sadece gelecek nesillere değil, doğanın geri kalanına ve bugünün insanlığına da son derece büyük zararlar verecektir. Sürekli artan bir ekonomik büyümenin imkânsızlığına yapılan bu vurgu, ifade edildiği üzere yeşil siyaseti diğer ideolojilerden radikal bir şekilde farklılaştıran temel ilkelerden biri olarak kabul edilmektedir. Zira diğer yeşil olmayan ideolojilerin destekçilerinin yanı sıra hem liberaller hem de sol genellikle sınırsız ekonomik büyümeyi savunmaktadır. Yeşil felsefenin “sınırlar” kavramı eko-merkezci ilkeyle de uyumludur. Zira eko-merkezilik insanlığa sınır koyar. Sınırsız ekonomik büyüme mümkün olsa bile doğanın geri kalanı üzerindeki etkileri nedeniyle yeşiller tarafından istenmeyen bir durumdur (Wall, 2013, ss. 62-63).

Bazı ekolojistler, ekonomik büyümenin yanı sıra insan nüfusunun da sınırlandırılması gerektiğini vurgulayan daha radikal fikirler öne sürmektedirler. Porritt, toplam tüketimi azaltmanın en etkili yolunun tüketimi yapan insanların sayısını düşürmek olduğu fikrindedir. O, kapsamlı bir aile planlaması yapılması, doğurganlığın düşürülmesi, tek çocuklu ailenin ilke alınması, kürtaj hakkında yoksun olan dünya kadınlarına bu hakkın tanınması gerektiğini savunmaktadır (Porritt, 1989, s. 182-184). Ancak ekolojistlerin nüfusu denetleme ve sınırlandırmaya yönelik bu yaklaşımı, potansiyel olarak otoriteryan olduğu ve dikkatlerin ekonomik büyüme ile teknolojinin kötüye kullanılması sonucunda ortaya çıkan çevresel yıkım üzerine yoğunlaşmasına engel olduğu düşüncesiyle tepki çekmektedir. Ekonomist Amartya Sen, özellikle en zenginlerin aşırı tüketimi yerine yoksulların nüfusu üzerine odaklanmaları şöyle eleştirmektedir (akt. Wall, 2013, s. 63):

“Tipik bir Amerikalının ozon tabakası, küresel ısınma ve diğer çevresel öğeler üzerindeki olumsuz etkisi onlarca Hintli ya da Zimbabwelinin toplam etkisinden daha

yüksektir. Küresel çapta çevreyi korumak için Üçüncü Dünya'yı nüfus kontrolüne zorlamayı acil bir ihtiyaç olarak görenler öncelikle bu temel gerçeğin farkına varmalıdır."

Yeşil düşüncenin sürdürülebilirlik yaklaşımında büyümenin sınırlandırılması, nüfusun azaltılması gibi hususların yanı sıra gelecek kuşaklara yapılan vurgu da dikkat çekicidir. Yeşil düşüncede gelecek kuşaklar, "hak sahibi bir özne" olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeşil siyaset felsefesi eko-merkezci ilkeyle uyumlu bir şekilde ekosistemi bir bütün olarak ele alarak bütün varlıkların gezegen üzerinde hakları olduğunu savunurken, buradaki haklar kavramı gelecek kuşakları da kapsamaktadır (Ü. Şahin, 2017, s. 45). Gelecek kuşaklar vurgusu yeşil düşünce içinde o kadar yaygındır ki bir Afrika atasözü olarak nakledilen "Dünya bize atalarımızdan miras kalmadı, biz onu çocuklarımızdan ödünç aldık."⁴ (Porritt, 1989, s. 211) deyişi, yeşil düşüncenin slogan ifadelerinden biri hâline gelmiştir.

Wall'ın ifadesiyle "Yeşiller çocuklarımıza ve torunlarımıza iyi atalar olmaya çalışırlar." Yeşillerin kuşaklar arası eşitlik fikri yeryüzünün bulunduğu gibi bırakılmaması, onun geliştirilerek gelecek kuşaklara aktarılması gerektiği anlamına gelir. Bu açıdan yeşil felsefede, iyi atalar olma ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarına saygı duyma konusunda bir kaygı vardır. Bu kaygı, ekolojik sürdürülebilirlik fikri ile uyumlu bir ilişki içindedir. Zira yeşiller doğanın olduğu kadar geleceğin insanların da göz önünde bulundurulmayı hak ettiklerini düşünmektedirler. Yeşil siyasal düşünceye göre bugün ne tür eylem ve politikaların benimseneceğine karar verirken geleceğin yurttaşlarına daha fazla önem verilmelidir. Çocuklara ve torunlara bir gelecek bırakmak isteniliyorsa ekolojik sorunlar ve kısıtlı yaşamsal kaynakların tüketilmesi konuları yeşil siyaset bakışı ile ele alınmalıdır (Wall, 2013, ss. 61-62). Gelecek kuşakların haklarına saygı duyulmasını görev addeden bu bakış, yeşil düşüncenin simgesel metinlerinden olan *Hayatta Kalma Kılavuzu*'nda şu şekilde ifade edilmektedir (Goldsmith vd., 1972, s. 6):

"Görevimiz, sürdürülebilir ve üyelerine mümkün olan en yüksek düzeyde tatmin sağlayacak bir toplum yaratmaktır. Böyle bir toplum, tanımı gereği genişlemeye değil istikrara/kalıcılığa bağlı olacaktır. (...) İnaniyoruz ki istikrarlı toplumun yanı sıra gelecek nesillerin başları üzerinde asılı duran Demokles'in kılıcını ortadan kaldırmak, şimdiki kuşaklara -bugüne kadar üzücü bir şekilde ütöpik olarak kabul edilen- barış ve doyum getirmekten çok daha olasıdır."

Bu bağlamda yeşil siyasal düşünce "sürdürülebilirlik" ana teması çerçevesinde bugün sahip olunan her şeyde gelecek kuşakların da hakkı olduğu görüşünü savunmaktadır. Bu görüş bugünkü kuşaklara; gelecekte yaşayacak insanlara ve hatta diğer canlılara yönelik ahlâki bir sorumluluk yüklemektedir. Dolayısıyla yeşil siyaset, bugün izlenecek politikalar belirlenirken bu sorumluluk ve görev bilinciyle hareket edilmesi gereğini vurgulamaktadır. Yeşil siyasetin bu vurgusu, Heywood'un (2013, ss. 270-271) da ifade ettiği gibi, açıkça insan merkezli olan geleneksel ahlâk sistemlerine karşı, çevre merkezli yeni bir ahlâk düşüncesini yaymakla ilgilidir. Yeşil siyasetin çevre ahlâki düşüncesi; gelecek kuşaklara, hayvanlara, diğer tüm canlılara ve doğaya bizatihi sahip oldukları değerden dolayı saygı gösterilmesi, onların haklarının korunması gereğini savunan, bütünlük ve her şeyi kuşatan bir ahlâk vizyonu sunmaktadır. Kuşkusuz bu vizyon, yeşil siyasal ideolojinin sürdürülebilirlik ilkesinin yanı sıra eko-merkezcilik ve bütüncülük gibi temalarıyla da uyumlu bir ilişki içerisindedir.

4. Sonuç

Yeşil siyasal düşünce, yeşil siyaset ya da ekolojizm, gittikçe derinleşen ekolojik krize yönelik küresel kaygının ideolojik yansımalarından biri olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Yeşil siyasal düşünce kirliliğin önlenmesi ve çevrenin korunması için idari, bilimsel ve teknik birtakım çözüm önerileri getirerek çevreciliğin ötesine geçen bir yaklaşım sunmaktadır. Küresel ekolojik krizle mücadelede ekonomik,

⁴ Ü. Şahin (2017: 45-46), bu sözün gerçekte *Friends of the Earth* örgütünün kurucusu David Brower'a ait olduğunu belirtmiştir.

toplumsal, teknolojik, bilimsel, siyasal vs. düzende ve insan-doğa ilişkilerinde bütüncül bir değişim öngörmekte, sorunların kaynağına inerek köktenci çözümler önermektedir.

Yeşil siyasal düşünce, insan-merkezci geleneksel siyasal ideolojilerin temel varsayımlarını eleştiren, endüstrileşme karşılığında teknoloji eleştirisine, nesiller arası adalet fikrinden ahlâk tartışmalarına kadar geniş bir yelpazeyi bünyesinde barındıran alternatif bir dünya görüşüdür. Bu yönüyle yeşil siyasal düşünce, geleneksel sağ-sol kutuplaşmasının ötesine geçme iddiasında olan yeni ve müstakil bir siyasal ideoloji olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, yeşil siyasal düşünceye “yeni bir ideoloji” olma özelliği kazandıran özgül temaları ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda yeşil siyasal düşünce üzerine yapılan kavramsal değerlendirme sonucunda birbiriyle ilişkili üç ana tema belirlenmiştir (Tablo 1): “antiendüstriyalizm”, “eko-merkezcilik” ve “sürdürülebilirlik”. Yeşil siyasal düşünce, bu üçlü sacayağı üzerine temellenmektedir.

Tablo 1. Yeşil Siyasal Düşüncenin Özgül Kavramsal Temaları

Antiendüstriyalizm	Eko-merkezcilik	Sürdürülebilirlik
<ul style="list-style-type: none"> •Büyümenin sınırlandırılması •Materyalizmin reddi •İhtiyaca göre tüketim •Yaşam kalitesi •Kendini gerçekleştirme •Geleneksel küçük ölçekli toplum ve üretim yapısı •Uygun teknoloji •Ademimerkeziyetçi yönetim •Katılımcı demokrasi •Şiddetsizlik •Dayanışma 	<ul style="list-style-type: none"> •Aydınlanma eleştirisi •İnsan-merkezciliğe itiraz •Doğaya saygı •Doğanın bir parçası olarak insan •Bütüncüllük •Çevre ahlâkı •Biyolojik çeşitliliğin korunması •Canlı-cansız tüm varlıklara karşı sorumluluk 	<ul style="list-style-type: none"> •Gelecek kuşakların gözetilmesi •Büyümenin sınırlandırılması •Nüfusun azaltılması •Katılımcı siyasal sistem •Esnek idari sistem •Çevre ahlâkı •Toplumsal adalet •Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yeşil siyasal düşünce her şeyden önce endsütriyalizm eleştirisiyle öne çıkmaktadır. Yeşil düşüncede; sosyalist ve kapitalist sistemlerin ortak noktası olarak endüstriyalizm, insanlığın karşılaştığı en büyük tehlike olarak görülmektedir. Zira yeşillere göre endüstriyalizmin temel inancı olan hızlı ekonomik büyüme, sınır tanımayan bilimsel ve teknolojik gelişmeler gezegeni tahrip etmekle kalmamış, çok çeşitli ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlara neden olmuştur. Yeşiller endsütriyalizmin sınırsız büyüme, aşırı üretim ve tüketim, maddî zenginlik, büyük ölçekli örgüt ve toplum yapısı, merkeziyetçi yönetim, katı hiyerarşi, şiddet vb. karakteristik özelliklerini eleştirmektedir. Bunun yerine büyümenin sınırlandırılması, materyalizmin reddi, ihtiyaca göre tüketim, yaşam kalitesi, kendini gerçekleştirme, geleneksel küçük ölçekli toplum ve üretim yapısı, uygun teknoloji, ademimerkeziyetçi yönetim, katılımcı demokrasi, şiddetsizlik, dayanışma vb. unsurlara dayanan alternatif bir dünya görüşü sunmaktadır. Tüm bu unsurlar antiendüstriyalizmin alt temaları olarak kabul edilebilir.

Yeşil siyasal düşünce, insan-merkezci geleneksel siyasal ideolojilerden farklı olarak eko-merkezci bir dünya görüşü olarak kabul edilmektedir. Yeşiller, insanı doğanın hâkimi ve doğayı ekonomik bir kaynak olarak gören insan-merkezci yaklaşımı, çevresel tahribatın temel nedenlerinden biri olarak görmektedir. Yeşil düşüncede insan, doğanın bir parçası olarak görülmekte, canlı-cansız tüm varlıklarıyla birlikte doğanın kendisinin

ahlâki bir değeri olduğu ve bu nedenle saygı duyulması gerektiği savunulmaktadır. İnsan-doğa ilişkisine dair söz konusu etik kaygı ve bütüncül/holistik yaklaşım yeşil siyasal düşünceye, diğer yerleşik siyasal gelenekler karşısında ayırt edici bir kimlik kazandırmaktadır. Bu bağlamda doğaya saygı, doğanın bir parçası olarak insan, bütüncüllük, çevre ahlâkı, biyolojik çeşitliliğin korunması gibi temalar eko-merkezciliğin alt temaları olarak ifade edilebilir.

Yeşil siyasal düşüncenin özgül kavramlarından biri de sürdürülebilirliktir. Yeşil düşüncenin sürdürülebilirlik teması -antiendüstriyalizm ve eko-merkezcilik ana temalarına da uygun bir şekilde- gezegendeki doğal, beşeri, sosyal, kültürel, bilimsel vb. tüm kaynaklara saygı duyan, bunları ölçülü şekilde kullanan, katılımcı bir toplum vizyonu olarak kabul edilebilir. Kuşkusuz bu vizyon, doğayı kendi çıkarları için sorumsuzca sömüren endüstriyel topluma karşılık bir ekolojik toplum tasavvuruna dayanmaktadır. Yeşil düşüncenin ekolojik toplum tasavvuru, sürdürülebilirlik ana teması altında gelecek kuşakların gözetilmesi, büyümenin sınırlandırılması, nüfusun azaltılması, katılımcı siyasal sistem, esnek idari sistem, çevre ahlâkı, toplumsal adalet, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelme gibi alt temaları ve unsurları içermektedir.

Görüldüğü üzere yeşil ideolojinin kurucu unsurları olarak kabul edilebilecek söz konusu temalar birbiriyle ilişkilidir. Ayrıca her bir temanın, yine birbiriyle ilişkili, çeşitli alt temalarından söz etmek mümkündür. Netice itibarıyla birbirlerini tamamlayan bir ilişki içerisinde olan çeşitli temalar ya da kavramsal unsurların bir bütün olarak yeşil siyasal düşüncenin ekolojik toplum idealinde birleştiği söylenebilir. Yeşil ideolojide, diğer ideolojilerin ortak noktası olarak görülen endüstriyalizmin bir ürünü olan endüstri toplumunun yarattığı yıkıma çare olarak ekolojik topluma geçiş önerilmekte, bu geçiş de insanların düşüncesindeki bir etik değişimle mümkün görülmektedir. Köklü bir zihniyet değişiminin, bilimsel, teknolojik, teknik, idari vs. çözümlerden daha önemli ve gerekli olduğu kabul edilmektedir. Yeşil siyasal düşüncenin söz konusu vizyonu bu çalışmada, teorik düzeyde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu vizyonun gezegendeki toptan yıkım karşısındaki etkisi ancak pratiğe bakılarak anlaşılabilir. Bu bağlamda yeşil siyasal düşüncenin pratikteki yansımalarına yönelik yapılacak çalışmalar, yeşil düşüncenin 21. yüzyılda geldiği noktanın görülmesi açısından faydalı olabilir.

Kaynakça

- Balta, E. ve Mısır, M. B. (2011). Bir politik hareket olarak ekososyalizmin ayırt ediciliği ve birleştiriciliği. *Praksis*, (25), 11-29.
- Barry, J. (2014). Green political theory. *Political ideologies: An introduction* içinde, 4. Baskı; Ed. V. Geoghegan ve R. Wilford, Routledge, ss. 153-178.
- Birkeland, J. (1993). Ecofeminism: Linking theory and practise. *Ecofeminism: women, animals, nature* içinde; Ed. Greta Gaard, Temple University Press, ss. 13-59.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru*. (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (Lewis Herber adıyla) (1962). *Our synthetic environment*. Alfred A. Knopf.
- Carson, R. (2004). *Sessiz bahar*. (Çev. Çağatay Güler), Palme Yayınları.
- Clark, J. (2020). What is ecoanarchism?. *The Ecological Citizen*, (3), 9-14.
- Çetin, O. B. (2005). Ekofeminizm: Kadın-doğa ilişkisi ve ataerkillik. *Sosyo Ekonomi*, (1), 61-76.
- Çoban, A. (2002). Çevreciliğin ideolojik unsurlarının eklemlenmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 3-30.
- Çoban, A. (2013). Çevrecilik. *Siyaset bilimi* içinde, 3. Baskı; Haz. Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin, Yordam Kitap, ss. 455-473.
- Demirağ, D. (2017). Doğayı yardıma çağırmak: Anarşist ekolojizm. *Yeşil ve siyaset* içinde, 2. Baskı; Ed. Orçun İmga ve Hakan Olgun, Liberte Yayınları, ss. 331-385.
- Dobson, A. (2022). *Ekolojizm*. (Çev. Cengiz Yücel), 3. Baskı, Yeni İnsan Yayınevi.
- Ehrlich, P. R. ve Harriman, R. L. (1971). *How to be a survivor*. Ballantine Books.

- Feyzioğlu, Ü. ve Çınar, K. (2023). Çevrecilik ve siyasal ekoloji üzerine ontolojik ve epistemolojik bir mukayese. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 1-12. <https://doi.org/10.33707/akuiibfd.1171742>.
- Foster, J. B. (2012). *Marksist ekoloji*. (Çev. Barış Baysal), Kalkedon Yayınları.
- Gezgin, E. (2017). Kadın ve doğa üzerindeki tahakküme alternatif bir bakış: Ekofeminizm üzerine bir değerlendirme. *Border Crossing*, 7(2), 395-412. <https://doi.org/10.33182/bc.v7i2.473>.
- Goldsmith, E., Allen, R., Allaby, M., Davoll, J. ve Lawrence, S. (1972). A blueprint for survival. *The Ecologist*, 2(1), January.
- Haklı, S. Z. (2017). Yeşil düşüncenin iktidarı: Alman yeşiller partisi. *Yeşil ve siyaset* içinde, 2. Baskı; Ed. Orçun İmga ve Hakan Olgun, Liberte Yayınları, ss. 445-472.
- Harrison, K. ve Boyd, T. (2018). Environmentalism and ecologism. *Understanding political ideas and movements* içinde, Manchester University Press, <https://doi.org/10.7765/9781526137951.00018>.
- Hayward, T. (1997). Anthropocentrism: A misunderstood problem. *Environmental Values*, 6(1), 49-63.
- Heywood, A. (2013). *Siyasî ideolojiler*. (Çev. A. K. Bayram vd.), 5. Baskı, Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Siyaset*. (Çev. B. B. Özipek vd.), 14. Baskı, Adres Yayınları.
- Illich, I. (2004). Kalkınma sözlüğünden: İhtiyaç. (Çev. Ümit Şahin), *Üç Ekoloji*, (2), 69-85.
- Jonas, H. (2006). Sorumluluk ilkesi. (Çev. Beril Idemen ve Selen Akhuy), *Üç Ekoloji*, (5), 145-152.
- Keleş, R. (2016). Çevre ve siyaset. *İnsan, çevre, toplum* içinde, 3. Baskı; Yay. Haz. Ruşen Keleş, İmge Kitabevi ss. 303-341.
- Kılıç, S. ve Tok, N. (2013). Çevrecilikte yeni bir kimlik: Ekolojizm. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2), 223-250.
- Koçal, A. V. (2022). Ekolojik krizin siyasal düşünceye yansımaları: Eko-sosyalizm ve eko-marksizm tartışmalarına bir giriş. *Küresel iklim değişikliği* içinde; Ed. Veysel Eren ve Ahmet Kayan, Gazi Kitabevi, ss. 127-149.
- Kovel, J. (2005). Ekolojik bir marksizm hakkında düşünceler. (Çev. Harun Özkan), *Praksis*, (13), 97-109.
- Leopold, A. (2020). *Bir kum yöreni almanağı ve oradan buradan eskizler*. (Çev. Ufuk Özdağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Löwy, M. (2005). What is ecosocialism?. *Capitalism, Nature, Socialism*, 16(2), 15-24.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. ve Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth*. Universe Books.
- Naess, A. ve Sessions, G. (2000). *The eight principles of deep ecology*. <https://www.all-creatures.org/articles/env-theeight.html>, (Erişim Tarihi: 10.05.2023).
- Paterson, T. (1989). *The green conservative: A manifesto for the environment*. Bow Publications.
- Pepper, D. (1993). *Eco-socialism: From deep ecology to social justice*. Routledge.
- Pilbeam, B. (2003). Natural allies? Mapping the relationship between conservatism and environmentalism. *Political Studies*, 51(3), 490-508.
- Porritt, J. (1989). *Yeşil politika*. (Çev. Alev Türker), 2. Baskı, Ayrıntı Yayınevi.
- Schumacher, E. F. (1989). *Küçük güzeldir*. (Çev. Osman Deniztekin), 2. Baskı, Cep Kitapları.
- Serter, G. (2021). Neoliberal ideolojinin çevresel yüzü: Ekoliberalizm. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 64-77.
- Sevinçli, B. G., Nalbant, F. ve Eseler, B. (2020). Çevre etiği kavramının kentsel dönüşüm üzerinden değerlendirilmesi. *Çevre tartışmaları ve çağdaş gelişmeler* içinde; Ed. Özcan Sezer ve Ahmet Kayan, Gazi Kitabevi, ss. 295-330.
- Şahin, Ü. (2003). Ekolojizmi çevrecilikten ayırmak: Bir yeniden düşünme denemesi. *Üç Ekoloji*, (1), 74-81.
- Şahin, Ü. (2004). Truva atı olarak sürdürülebilir kalkınma. *Üç Ekoloji*, (2), 9-30.
- Şahin, Ü. (2008). Sürdürülebilir kalkınma. *Küresel kapitalizmi meşrulaştıran söylemler* içinde; Ed. Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı, ss. 49-82.
- Şahin, Ü. (2017). Yeşil düşünce. *Yeşil ve siyaset* içinde, 2. Baskı; Ed. Orçun İmga ve Hakan Olgun, Liberte Yayınları, ss. 17-73.
- Şahin, Y. (2017).). Çevre sorunları ve liberalizm. *Yeşil ve siyaset* içinde, 2. Baskı; Ed. Orçun İmga ve Hakan Olgun, Liberte Yayınları, ss. 219-236.
- Türk, S. M. (2018). Eko-muhafazakârlığın doğası. *Muhafazakâr Düşünce*, 14(53), 243-257.

United Nations (1973). *Report of the United Nations conference on the human environment*. Stockholm, 5-16 June 1972, (A/Conf.48/14/Rev. 1), United Nations Publication.

United Nations (1993). *Report of the United Nations conference on environment and development*. Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, (A/Conf.151/26/Rev. 1), United Nations Publication.

Viederman, S. (2005). Sustainability. In Journalism and Mass Communication, *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, https://www.academia.edu/1390596/The_economics_of_sustainability_Challenges (Erişim Tarihi: 23.05.2023).

Wall, D. (2013). *Yeşil politika*. (Çev. İlknur Urkun Kelso), Yeni İnsan Yayınevi.

WCED (World Commission on Environment and Development) (1987). *Our common future*. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>, (Erişim Tarihi: 30.04.2023).

Wissenburg, M. L. J. (1998). *Green liberalism: The free and the green society*. UCL Press.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Erol ŞİMŞEK (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Erol ŞİMŞEK (100%)

Bütünsel Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Gıda Güvencesi ve Eğitim

Aslıhan AYKAÇ YANARDAĞ¹

¹Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler, aslihan.aykac@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8975-3441

Öz: Ekonomik kriz dönemlerinde hane harcamalarında ilk daralma eğitim ve sağlık kalemlerinde görülür. Beslenme ve barınma gibi yaşamsal ihtiyaçlara yönelik harcamaların önceliklendirilmiş olsa da bu kalemlerdeki harcamalarda da nitel ve nicel daralma gözlemlenmektedir. Bu durumda ekonomik kriz yönetiminde önemi giderek artan kamusal harcamalar ve özellikle sosyal politika harcamalarında eğitim ve sağlık alanında yapılacak yatırımlar, toplumun dezavantajlı kesimlerini korumaya yönelik harcamalar ve alternatif politika araçlarının geliştirilmesi hayati önem taşımaktadır. Bu çalışma ekonomik kriz ve refah politikalarındaki gerileme bağlamında gıda güvencesi ve eğitim başarısı arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Çalışmanın temel sorunsalı refah politikaları arasında eğitim, sağlık ve beslenme kalemlerindeki artan ihtiyaca rağmen mevcut uygulamaların karşılayıcılığının sınırlı olmasıdır. Daha özel olarak bu çalışma eğitim yaşındaki nüfusun gıda güvencesi ve akademik performansı entegre bir sosyal politika alanı olarak kavramsallaştırmayı hedeflemektedir. Çalışmanın birinci bölümünde makroekonomik göstergeler, toplu veri setleri ve hane halkı araştırması ışığında ekonomik krizin genel bir görüntüsü ve eğitim, sağlık ve gıda güvencesi alanlarındaki sonuçları değerlendirilecektir. İkinci bölümünde, gıda güvencesi ve eğitim başarısı arasındaki ilişki bu iki alandaki verilerin karşılaştırmalı analiziyle ortaya konacak, gıda güvencesi ve eğitim başarısı arasındaki tamamlayıcı ilişki tartışılacaktır. Son bölümde, dünyada ve Türkiye’de aynı anda bu iki alanı kapsayan sosyal politika uygulamaları tartışılacak ve geleceğe dönük politika önerileri sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: ekonomik kriz, sosyal politika, gıda güvencesi, akademik performans

Jel Kodları: H51, H52, H53, H75, I240

Food Security And Education As An Integral Field of Social Policy

Abstract: Households tend to cut down on their health and education spending during times of economic crisis. While nutrition and housing are both prioritized as part of a survival strategy, they also go through qualitative and quantitative decline. Therefore, increasing public spending, more specifically investing in health and education related social policy, budgetary concerns regarding the disadvantaged segments in society and developing alternative policy instruments become crucial in times of economic crisis. The article focuses on the relationship between food security and academic performance within the context of economic crisis and welfare retrenchment. The main question under focus dwells upon the limited responsiveness of the existing social policies against the increasing need for public funding in education, health and food security. More specifically the research aims to conceptualize food security and education policy as an integral field of social policy for school age population. The first section of the article will provide an overview of economic crisis and its impact on education, health, and food security in the light of macroeconomic indicators, aggregate data and household research. Second, a comparative analysis of food security and academic performance will be used to expose the complementary relationship between the two social indicators. Finally, social policy responses and alternatives in both the national and international contexts will be discussed and supported by policy recommendations towards the future.

Keywords: economic crisis, social policy, food security, academic performance

Jel Codes: H51, H52, H53, H75, I240

Atf: Yanardağ, A. A. (2023). Bütünsel Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Gıda Güvencesi ve Eğitim. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 516-528.

<https://doi.org/10.30586/pek.1378>

019

Geliş Tarihi: 18.10.2023

Kabul Tarihi: 05.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Dünya ekonomisinin 1970'lerde karşılaştığı birikim krizi, neoliberal ekonomi politikalarının benimsenmesi, ihracata dayalı sanayileşme modeli kapsamında ulusal ekonomilerin dışa açılması ve küresel piyasalarla daha fazla bütünleşme yönünde kamu sektörünün daralmasıyla sonuçlandı (Lobao, Gray, Cox, ve Kitson, 2018). Son elli yılın politik ekonomi çerçevesini belirleyen bu gelişmeler, küresel bütünleşmeyi sağlamakla birlikte kapitalist üretim sürecinin krize yatkınlığını ortadan kaldırmadı (Panitch and Gindin, 2011). Sonuç olarak 1980'lerden itibaren Arjantin, Meksika, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere çeşitli ulusal ölçekli krizlerin yanı sıra 2008 dünya ekonomik krizi (Varoufakis, 2015, ss. 160-168), 2019 COVID-19 pandemisinin neden olduğu ekonomik daralma ve dünya ekonomisinin toparlanma sürecinde karşı karşıya kaldığı enflasyonist ortam, kriz koşullarını sürekli olarak canlı tuttu (Susskind ve Vines, 2020). Bunun yanı sıra dünya ekonomisinde artan karşılıklı bağımlılık ve rekabet ilişkileri, kapitalist dinamiklerin daha önce görülmemiş düzeylerde yayılmasına ve metalaşma aracılığıyla yeni alanlara nüfuz etmesine yol açtı. Bu durum sınıflar arası ve ülkeler arası eşitsizliğin artmasına neden oldu (Milanovic, 2016, ss. 118-128). Devletin gerek kamu sektöründeki daralma gerekse sosyal politika alanındaki geri çekilmesi nedeniyle ekonomik etkisinin azalması alt sınıfların ve dezavantajlı kesimlerin daha da kırılgan bir konuma sıkışmasına yol açtı.

Toplumsal düzeyde yoksulluk, sosyal dışlanma ve farklı yoksunluk halleriyle kendini gösteren eşitsizliğin en yaşamsal alanlarından biri de gıda ve beslenme alanı oldu. Sıklıkla gıda güvenliği, gıda adaleti ve gıda güvencesi gibi kavramlarla tartışılan sorun, bir üretim ve bölüşüm dengesizliğinin yanı sıra dolaylı olarak farklı toplumsal alanları ve ilişkileri de kapsamaktadır. Sağlıklı gıdaya erişim ve temel besin güvencesine sahip olma, bireylerin en temel yaşamsal ihtiyacı olmasının yanı sıra ekonomide çalışanların verimliliği ve istihdam sürekliliği, sosyal alanda sağlıklı bireyler yetişmesi, bireylerin bilişsel becerilerinin ve vasıflarının gelişimi, sosyal eşitsizliklerin azalması ve sosyal çatışmanın kontrol edilmesi gibi farklı toplumsal boyutlarda etkisini göstermektedir. Bunun yanı sıra sağlıklı gıdaya erişim, gıda güvencesi ve gıda çeşitliliğinin sağlanması farklı politika alanlarının da konusu olmaktadır. Tarım politikalarının etkinliği gıda arzını belirler. Bölgesel eşitsizliklerle mücadele ve buna uygun altyapı yatırımları bölüşüm ilişkilerini iyileştirerek açlık ve yoksulluğun azalmasına etki eder. Sosyal politika alanında doğrudan gıda güvencesini garanti altına almaya yönelik ayni ve nakdi destekler, gıda programları, kamu ve özel sektör işbirlikleri ile sivil toplumu karar alma süreçlerine dahil eden yönetim yaklaşımları başlıca politika araçları olarak öne çıkar. Çok boyutlu ve farklı paydaşların bir arada hareket ettiği sosyal politika uygulamaları, gıda sorununu ulusal ölçekte evrensel düzeyde çözer, dolaylı olarak da eğitim ve sağlık politikalarındaki kamu harcamalarının azalmasını sağlar. Gıda güvencesi ile akademik performans arasındaki ilişki incelenirken bunun basitçe iki değişken arasındaki ilişkiden ibaret olmadığı, çok boyutlu bir biçimde tanımlanarak farklı politika yapım süreçlerinin eşzamanlı harekete geçirilmesi gerektiği dikkate alınmalıdır.

Gıdaya erişim, 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi başta olmak üzere birçok uluslararası metinde yer alsa da açlık ve beslenme sorunu yapısal ölçekte varlığını göstermeye devam etmektedir. Geleneksel olarak yoksulluk, açlık, açlık sınırı gibi göstergelerle değerlendirilen bu durum, günümüzde gıda egemenliği, gıda adaleti, gıda güvenliği, gıda güvencesi ya da bundan yoksun olma durumunu ifade eden gıda güvensizliği olarak da kavramsallaştırılmaktadır. Bu kavram çeşitliliği sorunun farklı boyutlarına işaret etmektedir. Bu çalışma kapsamında gıda güvencesi ve bundan yoksun olma hali olarak gıda güvencesizliği, öğrencilerin eğitim faaliyetlerindeki performansı üzerinde etki eden bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Koç ve Uzmay'ın, gıda güvencesi ve gıda güvenliğine dair sundukları kavramsal çerçeve içerisinde gıda güvencesi, Centre for Studies in Food Security (CSFS) ve Türk Gıda ve İçecek Sanayi Dernekleri Federasyonu (TGDF) tanımlarına göre sağlanabilirlik, yeterlilik ve erişilebilirlik, kabul edilebilirlik ve

sürdürülebilirlik ilkelerini kapsamaktadır. CSFS aynı zamanda bireysel ve kurumsal etkenleri de tanımına dahil etmektedir. Gıda güvenliği ise gıdanın içeriğine, üretim sürecine odaklanarak tüketicinin sağlığına zarar vermemesini ifade etmektedir (Koç ve Uzmay, 2015, s. 40). Gıda güvenliğinin dört temel prensibi, “gıdaların sağlığa zararlı ve arzu edilmeyen etkenlere bulaşmasını önleme, bu etkenlerden uzaklaştırma (eliminasyon), zararlıların çoğalmasını ve yayılmasını durdurma (inhibisyon) ve uygun yöntemlerle etkisiz hale getirilmesidir” (Tayar, 2014 aktaran Koç ve Uzmay, 2015, s. 41).

Gıda güvenesi küresel ölçekte bir sorun olarak öne çıkmaktadır ve bu yapısal bozukluğun birtakım nedenleri bulunmaktadır. Öncelikle tarımsal üretimin gerek ekonomik bir alan olarak gerekse politika alanı olarak önemini kaybetmesi gıda güvenesini tehdit etmektedir. Economist Intelligence Unit (EUI) Küresel Gıda Güvenliği Endeksi 2022 yılı verilerine göre son on yılda tarımsal AR-GE yatırımlarında belirgin bir düşüş söz konusudur (EUI, 2022). İkinci olarak küresel ısınma ve iklim değişikliğine bağlı olarak artan aşırı hava olayları tarımsal üretimi olumsuz etkilemekte ve hasat kaybına yol açmaktadır (Kumar, Kumar, Lal ve Singal, 2018). Bu noktada iklim değişikliği, gıda üretimi ve gıda güvenesi arasında karmaşık bir ilişki olduğunun, bu nedenle bu üç faktörden birindeki yapısal değişikliğin diğer ikisini de dönüştüreceğini vurgulamak gerekmektedir (Islam ve Wong, 2017). Üçüncü bir neden COVID-19 pandemisine bağlı olarak dünya ekonomisindeki daralma, tedarik zincirlerindeki aksaklıklar, bunu takip eden toparlanma sürecinin neden olduğu enflasyonist ortam ve artan maliyetlerdir (Kubatko, O., Merritt, R., Duane, S., ve Piven, V., 2023; Mouloudj, K., Bouarar, A. C., & Fehit, H., 2020). Son olarak, Türkiye’yi de yakından etkileyen bir başka gelişme, Ukrayna-Rusya Savaşı küresel tahıl tedarikini olumsuz etkilemekte ve gıda güvenesini tehdit etmektedir (Lin vd., 2023). Türkiye’nin arabuluculuğunda ortaya çıkan Karadeniz Tahıl Girişimi belli bir süre Rusya ve Ukrayna’dan Türkiye’ye ve dünyaya tahıl ihracatını sağlamış olsa da Temmuz 2023’te Rusya’nın çekilmesiyle bölgede ticari sorunlar tekrar baş göstermiştir. Genel görünümüne bakıldığında bu riskler gıdaya erişimi olumsuz etkilemektedir. Ancak bu olumsuz etki, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine paralel bir seyir izlemekte, gelişmekte olan ülkeler gıda güvenesi risklerini daha fazla yaşamaktadır. Asya Pasifik, Latin Amerika ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgeleri küresel ortalamayı yakalarken Sahara-Altı Afrika gıda güvenesi açısından dünyanın en zayıf bölgesidir.

Küresel Gıda Güvenliği Endeksi 2022 yılı verilerine göre Türkiye, gıda güvenesi konusunda 113 ülke içinde 65,3 skoruyla 49. sırada yer almaktadır. Son on yılda Türkiye’nin durumunda %2,9’luk bir iyileşme görülse de bu durum Türkiye’nin gıda güvenesine dair yapısal pozisyonunu değiştirmemiştir. Gıda güvenesinin sağlanabilirlik boyutu gıda maddelerinin üretimi, yani tarımsal faaliyetlerin ve hayvancılığın demografik değişimleri karşılayabilecek biçimde üretim faaliyetlerini sürdürmesiyle ilgilidir. 1980’lerden itibaren tarımsal üretimin ekonomideki payının azalması, tarımsal üretimin özellikle tahıl ve buğday üretiminde aşamalı olarak gerilemesi, tarımsal üretimin giderek geleneksel üretimden ve küçük köylülükten çıkıp şirket temelli endüstriyel tarıma dönmesi, sonuç olarak Keyder ve Yenal’ın ifade ettiği biçimiyle “*Bildiğimiz Tarımın Sonu*” (2020), Türkiye’nin dünya sıralamasındaki ortalama konumunu iyileştirmesine engel olmuş, bunun yanı sıra bazı tarımsal ürünlerde dışa bağımlılığın artmasına neden olmuştur.

Koca ve Somuncu ise tarımsal üretimin toplumsal sonuçlarını gıda güvenesi çerçevesinde değerlendirir, buna göre tarımsal üretimin artış hızının nüfus artış hızının gerisinde kalması, kişi başı gıda güvenesinin gerilemesine neden olmuştur (Koca ve Somuncu, 2021, s. 8). Buna paralel olarak beslenmeye yönelik ihtiyaçları karşılayacak ürünlerin niteliği de önem taşımaktadır. “*Türkiye’de tarımsal ve bitkisel üretimde kendine yeterlilik açısından geriye gidişten bahsedilse de, daha ciddi bir sorun olarak dünyanın önemli ülkeleriyle kıyaslandığında hayvansal protein arzındaki yetersizliğinin olduğu görülmektedir. Türkiye’de bitkisel proteinlerin ağırlıklı olarak tüketiliyor olması nedeniyle beslenmede dengesizlikler yaşanmaktadır*” (Koca ve Somuncu, 2021, s. 8).

Gıda güvencesinin erişilebilirlik boyutu ise tüketicilerin gıdaya erişmesi ile ilgilidir ve temelde piyasa koşullarına göre belirlenir. Türkiye gerek bölgesel eşitsizlikler gerekse sosyo-ekonomik eşitsizlikler nedeniyle gıdaya erişimde yapısal sorunlarla karşı karşıyadır. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın TÜİK'ten aktardığı verilere göre Türkiye'de son on yılda işsizlik yapısal olarak %9 ile %14 seviyeleri arasında değişmektedir (SBB, 2023). Aynı kaynaktan ikinci bir gösterge olarak kadınların işgücüne katılımı mevsimsellikten arındırılmış olarak %29'dan %35 seviyesine kadar çıkmış, ancak bu oran %50'ler seviyesindeki toplam nüfus ortalamasının gerisinde kalmıştır (SBB, 2023). Son olarak, TÜİK'in Mart 2023 verilerine göre "15-24 yaş grubunu kapsayan genç nüfusta işsizlik oranı bir önceki aya göre 0,7 puanlık artış ile %20,1 oldu. Bu yaş grubunda işsizlik oranı; erkeklerde %15,2, kadınlarda ise %28,9 olarak tahmin edildi." (TÜİK, 2023b) Bu istihdam ve işsizlik göstergelerine bakarak Türkiye'de genel olarak istihdam oranının düşük olduğunu, işsizliğin yapısal bir sorun olarak uzun süredir devam ettiğini ve gençlerin bu yapısal sorunlardan daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür. Genel olarak kadınların ve özellikle genç kadınların istihdamın dışında kalması, ekonomik bağımsızlık açısından bir sorun teşkil etmekte, sosyal politika açısından bağımlılık oranını yüksek düzeylere taşımaktadır. Bu rakamlara göre Türkiye'deki hanelerin önemli bir kısmının tek gelirli haneler olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra nüfusun yarısından fazlasının asgari ücret bandında gelire sahip olması, asgari ücretin açlık sınırına yakın düzeyi, hane gelirlerinin hane halkının gıdaya erişimini güvence altına alacak düzeyde olmadığını göstermektedir. Bir başka gösterge ise gıda fiyatları enflasyonudur. Birleşmiş Milletler Gıda Tarım Örgütü (FAO) tarafından yayınlanan Küresel Gıda Fiyat Endeksi, Ağustos 2023'te son iki yılın en düşük seviyesine gerileyerek pandemi, küresel ısınma, iklim değişikliği, aşırı hava olayları ve savaşlardan kaynaklanan risklerin etkisinin azaldığına işaret etmiştir. Buna karşılık, rapora göre gıda ithalatına ihtiyaç duyan ve gıda tedarikinde dışa bağımlı ülkeler, dış borçlanması yüksek olan ve Amerikan doları ve Euro karşısında güçsüz para birimlerine sahip olan ülkeler, halen gıda güvenesi konusunda zorluk çekmektedir (FAO, 2023). Türkiye, OECD'nin Eylül 2023 verilerine göre OECD üyesi ülkeler arasında en yüksek enflasyona ve en yüksek gıda enflasyonuna sahiptir, aynı veri setine göre dünya genelinde Arjantin'den sonra en yüksek enflasyona ve en yüksek gıda enflasyonuna sahiptir. Mevcut ekonomik kriz ortamı, yukarıda belirtilen asgari ücret bandındaki tek gelirli haneleri için gıdaya erişimi oldukça zorlaştırmaktadır (OECD, 2023).

Gıdanın sağlanabilirliği ve erişilebilirliğinin yanı sıra gıda yeterliği de gıda güvencesinin önemli boyutlarından biridir. Demirdöğen, Olhan ve Aykaç'ın araştırması Türkiye'de gıda tüketimindeki eşitsizliği besin çeşitliliğindeki eşitsizlikle bir arada analiz etmektedir. Araştırmaya göre Türkiye'de 2003-2017 yılları arasında gelir eşitsizliği görece azalmasına rağmen gıda tüketim eşitsizliği artmıştır. 2007-2008 küresel gıda krizi sırasında Türkiye'de gıda tüketim eşitsizliği en düşük seviyede olsa dahi krizi takip eden yıllarda eşitsizliğin arttığı gözlenmiştir. Bu artış sınıfsal konuma, gelir düzeyine göre değişiklik göstermese de kır-kent ayrımı içinde kırsal kesimde gıda tüketim eşitsizliğinin artması, durumun yine de sosyo-ekonomik standartlara paralel geliştiğini göstermektedir. Bu araştırmaya göre gelir durumu, gelir düzeyi yüksek haneler kıyasla düşük olan hanelerde gıda harcamaları üzerinde daha fazla etki göstermektedir (Demirdöğen, Olhan ve Aykaç, 2022, ss. 343-344). Bu durum gelir esnekliği açısından değerlendirildiğinde beklenen bir durumdur; aynı zamanda sosyal politika yapıcılarının farklı sosyal politika araçlarını kullanırken gelir dilimlerini belirlemesi açısından önem taşımaktadır.

Gıda güvencesinin akademik performans üzerindeki etkisini analiz edebilmek için akademik performansın operasyonel bir tanımına ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde eğitim başarısı, akademik başarı, öğrenme becerisi ya da çalışma alışkanlığı biçiminde ifade edilen farklı tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımların her biri eğitim sürecinin farklı bir bileşenine odaklanmakta, bunun yanı sıra farklı göstergeler kullanmaktadır. Örneğin eğitim kazanımları daha çok eğitim sürecinde elde edilen akademik derecelere

odaklanırken, eğitim başarısı daha çok sınav sonuçları ve benzeri ölçme değerlendirme çıktıları ile genel not ortalamasını dikkate almaktadır. Ancak bugün akademik başarı yalnızca nicel göstergelerle açıklanamayacak kadar çok boyutlu, eğitim sürecinin yanı sıra ders dışı faaliyetleri ve beceri çeşitliliğini de kapsayan bir nitel yaklaşımla da değerlendirilmektedir. Sarier, Türkiye’de öğrencilerin akademik başarısını etkileyen faktörler üzerine yaptığı meta-analiz çalışmasında akademik başarıyı belirleyen faktörleri benlik saygısı, öz-yeterlik, motivasyon, ders çalışma alışkanlığı, derse yönelik tutum, öğretmen davranışları, okul müdürünün liderliği, okul kültürü, anne-babanın tutum ve davranışları, eğitime katılım, anne-babanın eğitim durumu ve ailenin sosyo-ekonomik durumu olarak listeler. Sarier’in çalışmasında bu değişkenler öğrenci, okul ve aile eksenli olmak üzere üç kategoride incelenmiş, sonuç olarak ailenin sosyo-ekonomik, kültürel yapısı ile eğitim durumunun akademik başarıda doğrudan etkili olduğu vurgulanmıştır (Sarier, 2016). Bunların ötesinde, akademik performans kavramı eğitim sürecinin kapsadığı ders çalışma, zaman yönetimi, öğrenme becerileri, odaklanma, sınav başarısı gibi faaliyetleri içermektedir. Shahzadi ve Ahmad, üniversite öğrencilerinin akademik performansı üzerine yürüttükleri bir çalışmada akademik performans üzerinde belirleyici olan faktörleri tartışırken ev ortamı, çalışma alışkanlıkları, öğrenme becerileri, akademik etkileşim üzerinde dururlar (Shahzadi ve Ahmad, 2011, ss. 256-257). Bu çalışmada akademik performans kavramının tercih edilmesinin bir nedeni nicel sonuçların yanı sıra nitel göstergeleri de kapsamıdır. Bir başka neden ise akademik performans kavramının eğitim sürecini okul ve okul dışı etkinlikler, ders ve ders dışı faaliyetlerle bir bütün olarak değerlendirmesidir, böyle bir yaklaşım eğitim sürecinin sosyal bileşenlerini ve çerçevesini de dikkate almaktadır.

Akademik ölçme ve değerlendirme, akademik performans ve eğitim başarısı gibi kavramlar farklı eğitim seviyeleri için kullanıldığında farklı ölçeklerle analiz edilirler. İlköğretim, ortaöğretim veya yüksek öğretimde akademik performans aynı biçimde değerlendirmek gerçekçi olmaz, bu nedenle bütün bu eğitim düzeylerini bir arada kullanmak da analitik sorunlar yaratır. Bu nedenle bu çalışma, yükseköğretimdeki öğrencilerin, diğer düzeylere kıyasla daha bireysel süreçlere tabi olduğunu, zaman yönetimi ve bütçe idaresi konusunda belli kazanımlar geliştirmiş reşit bireyler olduğu varsayımıyla yükseköğretim öğrencilerini örneklem olarak dikkate almaktadır. Kuşkusuz daha erken eğitim düzeylerinde de gıda güvencesinden yoksun olma akademik performansı etkilemektedir; ancak burada hane yapısı da bir faktör olduğunda bu düzeyin gerektirdiği sosyal politika araçları farklı olmalıdır.

Bu çalışma, dünyada ve Türkiye’de gıda güvencesi ve akademik performans arasındaki ilişkiye yönelik çalışmaları derleyerek farklı tanımları ve bakış açılarını analiz etmektedir. Çalışmanın ikinci amacı ise birbirinden bağlantısız gibi görünen gıda güvencesine yönelik sosyal politika uygulamalarını eğitim alanıyla birleştirmeyi ve bütünsel bir sosyal politika yaklaşımının gereğini ortaya koymaktır. Çalışma ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan ve kurumsal verilerden faydalanmaktadır. Eğitim çağındaki nüfusun bir hedef kitle olarak tanımlanması ve bu hedef kitleye yönelik gıda güvencesi ve eğitim politikalarının eşzamanlı ve eşgüdümlü olarak uygulamaya konması, hanelerin güçlenmesi, akademik başarıyı destekleyecek sosyo-ekonomik koşulların sağlanması, kamu politikalarının etkinleştirilmesi açısından önemli bir girişim olacaktır. Bu çalışma, eğitim ve gıda güvencesini kategorik olarak ilişkilendirmeyi ve bununla sosyal politika alanına kritik bir müdahale yapmayı amaçlamaktadır.

2. Dünyada ve Türkiye’de Gıda Güvencesi ve Akademik Performans

Gıda güvencesi ve eğitim arasındaki ilişki bütün dünyada araştırmalara konu olmakla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerde daha çok öne çıkmaktadır. Gıda güvencesi, öğrencilerin katılımı, devamlılığı, diyet kalitesi, vücut kitle endeksinin yanı sıra akademik performanslarıyla da ilişkilendirilerek analiz edilmektedir (Cohen ve diğerleri, 2021). Gıda güvencesinin eğitim sistemiyle bütünleşik programlar aracılığıyla hedeflenmesi hem okullaşma oranını -eğitime katılımı hem de eğitimdeki başarıyı olumlu

etkilemektedir. Levinger'in araştırması Eğitim için Gıda (Food for Education) programları çerçevesinde gıda desteklerinin eğitim ile ilişkisini dört temel noktada ele almaktadır. Birincisi gelişmekte olan ülkelerde uygulanan gıda programları doğrudan öğrencilere bir öğün gıda verilmesi, öğrencilere gıda ürünlerinin periyodik olarak dağıtılması ya da hanelere yönelik gıda destekleri biçiminde gerçekleşmektedir. Levinger'e göre bu tür uygulamalar ilköğretim eğitiminin evrensel düzeyde yaygınlaşması açısından önem taşımaktadır. İkinci olarak bu tür programlar hem ilköğretime katılımı hem de uzun vadede gıda güvencesini sağlamaktadır. Üçüncü olarak, eğitim kalitesi yüksek olduğunda gıda programlarının çıktısı daha yüksek olsa da eğitim kalitesi ortalama düzeyde olduğunda dahi gıda destekleri eğitime katılımı olumlu sonuç vermektedir. Son olarak, Levinger'a göre gıda güvencesi ve eğitim arasındaki ilişki tek yönlü bir nedensellikten çok karşılıklı güçlendirmeye dayalı bir ilişkidir, dolayısıyla bir taraftaki gelişim diğer tarafa da etki etmektedir (Levinger, 2005, ss. 170-171).

Araştırmaların önemli bir kısmı okul çağındaki çocukları örneklem olarak alsa da üniversite öğrencileri için de gıda güvencesi ve eğitim ilişkisini inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. Munro ve diğerlerinin Güney Afrika Cumhuriyeti'nde Kwazulu Natal Üniversitesi'nde 1083 kişilik bir örnekleme yürüttüğü araştırmada gıda güvencesi erişilebilirlik boyutunun yanı sıra gıda çeşitliliği ve besin değeri boyutuyla da ele alınmıştır (Munro ve diğerleri, 2013, s. 170). Araştırmaya göre gelir düzeyi düşük ailelerden gelen ve eğitimleri için finansal destek, hibe veya burs alan öğrenciler almayanlara göre daha fazla gıda güvencesi sorunu yaşamaktadır. Aileleri yüksek öğretim süreçlerini desteklemeyen öğrenciler finansal destek ve burslarla eğitimlerini sürdürmektedir. Bu öğrencilere dönemde dört defa olmak üzere yılda sekiz gıda ödeneği verilmektedir. Ancak verilen miktar öğrencilerin gıda dışında bir harcaması olmayacağını varsaymakta, öğün başına ancak küçük bir miktara denk düşmektedir. Oysa birçok öğrenci gıda bursunu aynı zamanda kitap almak, kırtasiye masraflarını karşılamak, ulaşım ve hatta ailelerine destek olmak için dahi kullanmaktadır. Dolayısıyla gıda için verilen burs ne kadar sınırlı olsa da gıda dışındaki ihtiyaçlar için de kullanılmaktadır. Öğrencilerin gıda güvencesinden yoksun olması yorgunluk ve konsantrasyon sorunları yaşamalarına yol açmakta, bu sorunlar özellikle sömestr sonundaki sınav dönemlerinde öğrencilerin performansını daha fazla etkilemektedir (Munro ve diğerleri, 2013, ss. 175-177). Finansal desteğe ihtiyaç duyan öğrencilerin ailelerinden veya başka bir kaynaktan destek bulamadığı düşünüldüğünde gıda güvencesi ile ilgili risklerin eğitim altyapısını, dolayısıyla bütün eğitim performansını etkilediği düşünülmektedir. Benzer bir biçimde İran'da 358 öğrenciyi kapsayan bir araştırma, gıda güvencesinden yoksun olmanın toplumsal cinsiyet, istihdam durumu, sağlık güvencesi, finansal desteklerden faydalanma ve genel akıl sağlığı ile yakından ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Amin, Akbari ve Jafarnajad, 2022, s. 6). Örneklem içinde gıda güvencesinden yoksun olan erkekler kadınlardan daha fazladır ve bunun nedeni olarak erkeklerin aileden destek almaması ya da önceliklerinin farklı olması belirtilmiştir. İlginç bir biçimde okurken çalışmak zorunda olan öğrencilerin de gıda güvencesinden yoksun kaldığı görülmektedir. Bunun nedeni ücretlerin düşük olması ve istihdam ve eğitim sürelerinin sağlıklı beslenmeye olanak tanınmamasıdır. Akıl sağlığı ve gıda güvencesinden yoksun olma ise çift yönlü olarak birbirini etkilemekte ve bir kısır döngüye yol açmaktadır. Malezya'da üniversite öğrencilerinin gıda güvencesinden yoksunluğu üzerine yapılan bir başka araştırmaya katılan öğrencilerin yarısından fazlası gıda güvencesinden yoksun olduklarını belirtmiştir (Ahmad, Sulaiman ve Sabri, 2021, ss. 7-9). Bu durum Malezya'da yapılan başka araştırmaların bulgularıyla benzer şekilde üniversite öğrencilerinin bir gıda sorunu yaşadığını teyit etmektedir. Genel olarak ekonomik koşullar, özellikle hane gelir düzeyi, öğrencinin finansal destek alıp almaması ve ebeveynlerin çalışma durumu, gıda güvencesinde belirleyici olmaktadır. Ataerkil toplum yapısına bağlı olarak sadece babanın çalıştığı durumlarda babanın gelirini kullanma biçimi, örneğin babanın bireysel ihtiyaçlarına öncelik verirken annenin hane ihtiyaçlarına öncelik vermesi, çocukların gıda güvencesine sahip olması açısından bir güvence garantisi sağlamamaktadır. Araştırmacı

gıda güvencesinin fiziksel sağlık ve akıl sağlığı üzerindeki etkileriyle ilgili sonuçları ise literatürle uyumludur.

Öğrencilerin gıda güvencesine dair sorunlar, gelişmekte olan ülkelerle sınırlı değildir. Kanada'da yapılan bir araştırma (Maynard ve diğerleri, 2018), Üniversite öğrencileri arasında gıda güvencesi sorununun gelir düzeyiyle doğrudan ilişkili olduğunu ve öğrencilerin hem sağlıklarını hem de akademik başarılarını olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu öğrenciler sıklıkla gıda kaygısı yaşamakta, açlık, yorgunluk hissettiklerini belirtmektedir. Akademik başarı açısından odaklanma sorunu, ders çalışma, verilen ödevlerin tamamlanması ve sınav performansında gerilemeler ortaya çıkmaktadır (Maynard ve diğerleri, 2018, s. 138). Bu nedenle öğrencilere yönelik gıda programlarının, finansal desteklerin ve diğer sosyal güvenlik ağlarının örgütlenme biçimi aynı anda gıda güvencesini ve akademik başarıyı dikkate almak zorundadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde bir devlet üniversitesi olan California Üniversitesi'nin on kampüsünde yapılan bir başka araştırma, gıda güvencesinden yoksun olma ile akıl sağlığı ve akademik başarı arasındaki ilişkiye odaklanmıştır (Martinez ve diğerleri, 2020). Bu araştırma büyük bir örneklem grubuna odaklanması ve demografik çeşitlilik içermesi nedeniyle toplumsal dinamikleri yansıtmada yüksek bir temsiliyete ulaşmıştır. Akademik başarıyı not ortalaması ile ölçen araştırmada, öğrencilerin gıda güvencesinden yoksun olması akademik başarılarını olumsuz etkilerken, kendisini mutsuzluk, umutsuzluk, kaygı, öfke, bıkkınlık, yalnızlık gibi duygu durumlarıyla gösteren akıl sağlığı sorunları da iki değişken arasında bir aracı işlevi görmektedir (Martinez ve diğerleri, 2020, ss. 1935-1936). Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde, New Jersey eyaletinde bir devlet üniversitesinde 2055 öğrenciyi kapsayan bir araştırmada bulgular bir önceki araştırmayla benzer şekilde gıda güvencesinden yoksun olmanın öğrencilerin fiziksel ve ruhsal durumunu olumsuz etkilediğine, akademik başarılarının gıda güvencesine sahip olan öğrencilere kıyasla daha düşük olduğuna dikkat çekmektedir (Weaver ve diğerleri, 2020, ss. 4-6). Bu araştırma aynı zamanda azınlık statüsüne sahip, dezavantajlı gruplardan gelen öğrencilerin gıda güvencesinden yoksun olmasının daha yaygın bir durum olduğunu vurgulamaktadır. Buna karşılık üniversite yönetimlerinin kampüslerde gıda tedariki yapmasının, öğrencilerin bütçe ve zaman yönetimi becerilerine yönelik desteklerin, öğretim üyelerinin gıda güvencesi konusunda farkındalığının artmasının önemi de vurgulanmaktadır.

Türkiye'de gıda güvencesinin eğitim başarısı üzerindeki etkisini ölçen araştırmalar oldukça sınırlıdır. Üniversite kampüsü ölçeğinde örneklerle yapılan çeşitli araştırmalar, öğrencilerin beslenme alışkanlıklarını (Kartal ve diğerleri, 2017), tüketim davranışlarını (Işkın ve Sarıışık, 2017), gıda güvenliği konusundaki bilgi düzeylerini ölçmekle birlikte (Gözener, Büyükbay ve Sayılı, 2009) bunun akademik performansa yansımaları konusunda sınırlı düzeyde çıkarım yapmaktadır. Çocuk yoksulluğu (Yaşar, 2016), öğrenci yoksulluğu, sosyo-ekonomik göstergeler ışığında eğitim tercihlerine bakan çalışmalar ise konuyu sosyal politika ekseninde incelemekle birlikte özel olarak gıda güvencesinden yoksun olmanın eğitime katılıma ya da akademik performansa yansımalarına bakmamaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre 2022-2023 akademik yılında örgün eğitimde yer alan toplam öğrenci sayısı 19.904.679'dur (Milli Eğitim Bakanlığı, 2023). Yükseköğretim Kurumu verilerine göre 2022-2023 akademik yılında Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında eğitim gören önlisans, lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenci sayısı toplam 6.950.142'dir (Yükseköğretim Kurumu, 2023). 2023 yılı Türkiye nüfusu 85.279.553 olarak alındığında, nüfusun %23'ü örgün eğitimde yer alan ilk ve ortaöğretim öğrencilerinden, %8'i yükseköğretim öğrencilerinden oluşmakta, nüfusun %31'i öğrenci statüsünde yer almaktadır. Bu grubun gıda güvencesi açısından kırılgan bir statüye sahip olmasının orta ve uzun vadede çeşitli toplumsal riskler yarattığını söylemek mümkündür. Bu nedenle sosyal politika süreçlerinde öğrencilerin doğrudan hedef kitle olarak belirlenmesi, öğrencilerin gıda güvencesine yönelik, hane veya aile çerçevesinden bağımsız, farklı kalemler ve ihtiyaçlar için kullanılmayacak, aynı, nakdi, doğrudan gıdaya erişim uygulamalarının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bunun için eğitim ve gıda

güvencesi bir arada düşünölmeli, kurumsal yaklaşımlar da bu şekilde inşa edilmelidir. Eğitim kurumlarına yönelik bütçelendirmelerde gıda güvencesi dikkate alınmalı, kurumsal altyapı, personel alımı, hatta okul inşası gibi en temel basamaklarda öğrencilerin gıda güvencesi bir bileşen olmalıdır.

TÜİK 2023 yılında yayınladığı Türkiye Çocuk Araştırması verilerine göre 2022 yılında altı aydan büyük çocukların her gün tükettiği gıdalar arasında ilk sırada ekmeğ, ikinci sırada peynir ve yoğurt gibi süt ürünleri ve üçüncü olarak meyve yer alırken, çocukların en az tükettiği ürünler %10 seviyelerinde seyreden hayvansal proteinler ve protein değeri yüksek olan kuru baklagiller (TÜİK, 2023a). Bu durum, gıda güvencesinin yanı sıra gıda çeşitliliğinin de çocuklar için bir sorun olduğuna işaret etmektedir. TÜİK'in araştırmasına göre anne ya da temel bakım verenin eğitim düzeyinin yükselmesi çocuğun gıda güvencesi ve gıda çeşitliliği açısından beslenmesini iyileştirmektedir. Ancak burada asıl belirleyici olan hane gelir düzeyi ve hanenin artan gıda enflasyonu ve gıda fiyatlarına karşı yeterli gelir güvencesine sahip olup olmamasıdır. Bu noktada Derin Yoksulluk Ağı'nın hazırladığı Türkiye'de kadın ve çocuk yoksulluğuna dair bilgi notu, kadınların toplumsal statüsünün yükseltilmesi ve çocuklarda okullaşma oranının desteklenmesi için uygulamaya konan şartlı nakit transferi programlarının yirmi yıllık seyrini incelemekte ve yirmi yıl içinde nakit desteklerinin enflasyon karşısında eridiğini, desteklerin yetersiz kaldığı durumda çocukların eğitimden çalışma hayatına geçme eğilimi gösterdiğini belirtmektedir (Derin Yoksulluk Ağı, 2023). Benzer bir bakış açısıyla İstanbul Planlama Ajansı tarafından yapılan İstanbul'da yaşayan üniversite öğrencilerinin yaşam maliyetlerine odaklanan bir başka araştırmada, üniversite öğrencilerinin toplam yaşam maliyetlerinin sadece bir yıl içinde %184,46 oranında artış gösterdiği, bu artış içinde barınmadan sonra ikinci sırada beslenme maliyetlerinin yer aldığı görölmektedir. Durum yurttan kalma imkânı olmayan ve öğrenci evinde kalmak zorunda olanlar için daha maliyetli olmakta, dolayısıyla barınma ve beslenme imkânı olmayan, bursu olmayan öğrencilerin eğitime devam etmesi zorlaşmaktadır (İPA, 2023). Nitekim son yıllarda üniversiteyi kazanmasına rağmen kayıt yaptırmayan, ya da ara sınıflarda okulu bırakan öğrenci sayısı artmakta, öğrenciler ancak küçük ölçekli işlerde çalışarak eğitimlerini tamamlayabilmektedir.

3. Eğitim Çağındaki Nüfusun Gıda Güvencesine Yönelik Sosyal Politika Seçenekleri

Gıda güvencesine yönelik sosyal politika seçenekleri çeşitlidir. Doğrudan belli bir grubu hedef alan gıda destek programları merkezi yönetim ya da yerel yönetimler tarafından yürütölmektedir. Şartlı veya şartsız nakit transferleri ve aynı yardımlar ile genel olarak kırılgan kesimlerin, özellikle okul çağındaki nüfusun gıda güvencesinin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Okullarda uygulamaya konan gıda programları da doğrudan gıda erişimi sağlamaktadır. Devletin üreticiden toplu alım yaparak kırılgan hanelere yönelik gıda erişim destekleri, sıklıkla tahıl, pirinç ve benzeri temel gıdaların yoksulluk belgesi ya da gıda karnesi olan kesimlere piyasadan daha düşük fiyata satılmasıyla gerçekleşir. Türkiye'de büyük şehirlerdeki yerel yönetimlerin Halkın Bakkalı, Başkent Market ya da tanzim satış mağazaları gibi uygulamaları buna örnektir. Ancak burada gıdaya erişimin sağlanabilmesi için tedarik konu olacak ürünlerin üretiminin de desteklenmesi gerekmektedir. Bu da hem merkezi yönetimin tarım politikalarını hem de yerel yönetimlerin üreticilere yönelik desteklerini merkezi bir konuma taşımaktadır.

Üniversite düzeyindeki öğrencilerin gıda güvencesine yönelik uygulamalar, öğrencilerin sosyo-ekonomik koşullarını, üniversitelerin imkanlarını ve öğrencilerin ihtiyaçlarını bir bütün olarak ele almalıdır (Fernandez, Webster ve Cornett, 2019, ss. 102-105). Her şeyden önce hedef kitleye uygun, öğrenciye öncelik veren bir yaklaşımla mevcut verilerin analizi yapılmalı, öğrenci yoksulluğunun ve gıda güvencesizliğinin yapısı tespit edilmeli, yoksulluk bir utanç kaynağı olmaktan çıkarılarak öğrenciler desteklenmelidir (Savoie-Roskos ve diğerleri, 2023, s. 506-507). İkinci olarak öğrencilerin hem ekonomik

kaynakları hem de beslenme bilgileri güçlendirilmeli, beslenmeye yönelik farkındalıkları artırılmalı ve bu sayede etkin beslenme seçeneklerine yönelmeleri sağlanmalıdır. Bunun için kampüslerde alan ayrılmalı, bilgi akışları güçlendirilmeli ve birçok ülkede sivil toplum işbirliğiyle yürütülen gıda kileri ya da gıda bankası gibi alanlar oluşturulmalı. Öğrencilerin gıda güvencesini ekonomik olarak desteklemenin çeşitli yolları bulunmaktadır. İlk olarak kampüslerde yemekhane ve kantinlerdeki fiyatların düşük tutulması ve farklı yemek planları ile etkin kaynak yönetimi sağlanabilir. Bunun yanı sıra başarı burslarından farklı olarak ihtiyaç bursları çeşitlendirilebilir, bu sayede öğrencilerin farklı kalemlere yaptıkları harcamalardan tasarruf ederek beslenmelerini güçlendirmeleri sağlanabilir.

Ancak bütün bu uygulamalarda finansman, yürütme ve değerlendirme aşamalarında sorunlar ortaya çıkmakta, plansızlık, yolsuzluk, hedefleme hataları gibi programların etkinliğini azaltan durumlar söz konusu olmaktadır. Bu nedenle uygulamaya konan programlara yönelik izleme ve değerlendirme faaliyetleri de büyük önem taşımaktadır. Asya Kalkınma Bankası bünyesinde yürütülen bir araştırma, Bangladeş, Hindistan, Endonezya ve Filipinler’de uygulamaya konan güvenlik ağları ve gıda programlarını karşılaştırmalı olarak analiz etmekte ve bu tür programların etkinliği azaltan unsurlara dikkat çekmektedir (Jha, Kotwal ve Ramaswami, 2013, s. 1). Dört ülkenin ortak sorunlarının başında hedefleme ve dağıtım hatası gelmektedir. Buna göre, yoksullara yönelik gıda desteğinin dağıtımının yerel aktörler aracılığıyla yapılması sorumluların ve yakınlarının öncelik elde etmesine yol açmaktadır. Dört ülkede de kayıtdışı istihdamın yüksek olması, resmi yoksulluk sınırına göre belirlenen sosyal desteklerin hedef kitleye ulaşmasında dengesizliklere yol açmaktadır. Bu noktada biyometrik kimlikler, dijital izleme sistemleri ve merkezi veri işleme önem kazanmaktadır. Dağıtım aşamasının dışında, gıda desteklerine ve gıda programlarına yönelik toplu alımlarda ya da ihalelerde çıkan sorunlar da ekonomik maliyetlerin artmasına yol açmaktadır. Gıda güvencesine yönelik programlarda tedarik zincirinin dijital olarak izlenmesi ve kayıtlanması olası yolsuzlukların ve maliyetlerin önüne geçecektir. Nakit transferlerinde ise şartlı nakit transferleri ile desteklerin doğrudan gıda, beslenme amaçlı kullanımının garanti altına alınması önem taşımaktadır. Aynı desteklerde ortaya çıkacak yolsuzluk, kötüye kullanma ve yüksek maliyetlere karşı dijital ortamda izlenen nakdi destekler etkinliği artırma olasılığı sunmaktadır (Jha, Kotwal ve Ramaswami, 2013, ss. 15-16).

Merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin uygulamaya koyduğu gıda destek programları ve sosyal güvenlik ağlarının yetersiz olduğu durumlarda enformel ağlar, dayanışma mekanizmaları ve geleneksel bölüşüm ilişkileri de devreye girmektedir. Bu tür destekler faydalanıcıların aktif katılımcılar olduğu sosyal ve dayanışma ekonomileri gibi örneklerde istihdam etkisi yaratması nedeniyle bireyin yanı sıra hanenin bir bütün olarak refah düzeyinin artmasına etki etmektedir. Ancak yardımlaşma ağları, hayırseverlik ve dini ya da etnik ortaklıklara dayalı enformel ağlar belli kesimlere ulaşmaları, süreklilik arz etmemeleri ve etkinlik açısından izleme ve değerlendirmeye tabi olmamaları nedeniyle yarattıkları toplumsal fayda açısından belirsizlikler içermektedir. Kanada’da hayırseverlerin bağışlarıyla kurulan gıda bankaları üzerine yapılan bir araştırma, ülkede gıda bankalarının yaygınlaşması ve kurumsallaşmasıyla birlikte yoksulluk ve gıdaya erişim konusunda farkındalığın arttığını, ancak bu farkındalığın neoliberal küreselleşme döneminde gerileyen merkezi sosyal desteklerin, sosyal politikanın ya da bir bütün olarak refah devletinin ikamesi olmayacağı vurgulanmaktadır (Riches, 2022, ss. 658-660). Enformel ağlar ve hayırseverlik faaliyetleri hak temelli ve evrensel kapsamlı programların bir parçası olmadığı sürece sınırlı fayda sağlamaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında sosyal yardımların dağıtılma biçimi ve dağıtılma sıklığı da ihtiyaç sahiplerinin enformel desteklere ve sosyal ağlar aracılığıyla elde ettikleri kaynaklara yönelimini azaltır. Amerika Birleşik Devletleri’nde küçük bir örneklem üzerine yapılan bir araştırma yardım dağıtım sıklığı ile enformel desteklere ihtiyaç arasındaki ilişkiyi incelemekte ve aylık verilen Ek Beslenme Yardımı Programı (SNAP)

desteklerinin sıklıkla ayın ilk kısmında kullanıldığını ve kalan kısmında enformel yardımlarla tamamlandığını göstermektedir (Schenck-Fontaine, Gassman-Pines ve Hill, 2017, ss. 480-483). Sosyal güvenlik ağlarının miktarı kadar biçimi ve dağıtım örüntüsü de önem taşımaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemde sosyal politika yapımının devletin tekelinden çıkıp yerelden küresele uzanan bir spektruma yayıldığını söylemek mümkündür. Yerel yönetimler, sosyal belediyeçilik ya da sosyal demokrat belediyeçilik anlayışı çerçevesinde yurttaşlara sosyal destekler sunmakta, konut projeleri, altyapı destekleri veya sağlık taraması hizmetleri gerçekleştirmektedir. Büyükşehir belediyelerinin gıda güvencesine yönelik olarak ihtiyaç sahibi hanelere gıda desteği, ilkökul çağındaki çocuklara süt dağıtımı ya da üniversite kampüslerinde seyyar mutfaklarla gıda desteği yaygınlaşmaktadır. Ulusal düzeyde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın, Milli Eğitim Bakanlığı'nın ve Sağlık Bakanlığı'nın çeşitli destekleri görülse de bu destekler sıklıkla şartlı ve bürokratik süreçlere dayalıdır. Dolayısıyla ulusal düzeyde evrensel kapsayıcılığı olan, yaygın ve yüksek düzeyde karşılayıcı bir sosyal güvenlik ağından söz etmek oldukça güçtür. Ulusal düzey sıklıkla yasal ve kurumsal düzenlemelere odaklanmakta, yetki paylaşımı ve bütçeleme konularına eğilmekte, ancak yapısal bir koruma sağlamada geri kalmaktadır. Örneğin Milli Eğitim Bakanlığı, 2022-2023 öğretim yılının ikinci döneminden itibaren 5 milyon öğrenciye bir öğün ücretsiz yemek verilmesi yönünde hazırlıklar yürütmesine rağmen Eylül 2023'te bu uygulamaya son vermiş (Birgün, 2023), 28 Eylül 2023'te Resmi Gazete'de yayınlanan bir tebliğ ile bu uygulama 2026 yılına ertelenmiştir (Resmi Gazete, 2023). Küresel düzeyde ise, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının hibeleriyle desteklenen projeler yerel aktörlerle işbirliği yaparak sorun odaklı ancak küçük ölçekli çözümler üretmektedir. Küresel yaklaşım sıklıkla Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'yle ilişkilendirilen konulara ve hedef kitlelere öncelik vermekte, bunlara yönelik belli proje modellerini hayata geçirmektedir. Küresel sosyal politika etkinliklerinin hiyerarşik yapısı, alana ayrılan kaynakların etkin olmayan biçimlerde kullanılmasına yol açmaktadır. Belli bir proje kapsamında uzmanlara, proje yönetim süreçlerine, izleme ve değerlendirme faaliyetlerine ayrılan bütçe payı, çoğu zaman sosyal güçlendirme faaliyetlerine ve doğrudan faydalanıcılara ayrılan paydan daha büyük olmaktadır. Küresel düzeydeki sosyal politika faaliyetleriyle ilgili bir başka sorun ise konuyla ilgili akreditasyon süreçlerinin ve yasal düzenlemelerin hala ulus-devletin tekelinde olmaya devam etmesidir. Bunun sonucunda uluslararası fon ve hibelerin kullanım alanları ve kullanım süreçleri hükümetlerin çıkarlarına, bürokratik mekanizmalara ve yasal mevzuatın sınırlılıklarına bağlı oldukça beklenen toplumsal faydanın ortaya çıkması da zorlaşmaktadır.

EUI Küresel Gıda Güvencesi Endeksi Raporu, gıda güvencesine yönelik dirençliliği artırmanın çok boyutlu ve çok taraflı çabalarla mümkün olacağını vurgulamaktadır (EUI, 2022). Ancak sosyal politika ulusal düzeyde örgütlenen ve yalnızca ulus-devletin egemenliği ve sorumluluğuyla tanımlanan bir politika alanı olmaktan çıkıp farklı örgütsel düzeylerde devlet, devlet-dışı ve devlet-üstü aktörlerin katılımıyla düzenlenen bir alana dönüştüğünde yetki paylaşımı, kaynak yönetimi ve politika bileşenlerinin planlaması konusunda sorunlar ortaya çıkmaktadır. Sorunların bir kısmı örgütsel sorunlar olsa da bunun yanında sosyal güvenlik ağlarının hayata geçirilmesinde, sosyal hakların evrensel tanımı ve kapsamında, sorun odaklı ve yenilikçi politika seçeneklerinin geliştirilmesinde sorunlar ortaya çıkmaktadır. Belli politika alanlarının diğerlerine göre daha öne çıkması, belli grupların diğerlerinden daha fazla ödeneğe ulaşabilir olması, örneğin belli bir konuda üst üste ve çok fazla uygulama hayata geçirilirken başka alanların göz ardı edilmesi gibi dengesizlikler sosyal hakların evrenselliğine ters düşmektedir. Bu noktada açık ve şeffaf veri paylaşımı, kaynak yönetiminde hesap verebilirlik, kurumlar arasında çatışma yerine iş birliği, dikey ve güç hiyerarşisine dayalı örgütlenme yerine yatay ve işbölümüne dayalı örgütlenme önem kazanmaktadır.

4. Sonuç

Eğitimin her bir kademesinde gıda güvencesi ve akademik performans arasında karşılıklı bir ilişki olduğu gözlemlenmektedir. Gıda güvencesinden yoksun olma, çocukluk çağında algıyı ve bilişsel becerileri, ilerleyen dönemlerde ise odaklanma, ödevleri yetiştirme, ders çalışma alışkanlığı, sınav performansı ve not ortalaması gibi göstergelerle değerlendirilen akademik performansı etkilemektedir. Gıda güvencesindeki yoksunluğun eğitim performansını etkilemesi kadar eğitim yoksunluğunun gıdaya erişimi ve sağlıklı beslenmeyi etkilediği de görülmektedir. Bu nedenle, öğrencilere yönelik gıda güvencesi programlarının eğitim süreciyle entegre bir biçimde sürdürülmesi ve politika yapım sürecinde kurumsal iş birliklerinin bir arada yürütülmesi zorunludur. Bu durum bütün öğrenci nüfusunu etkilemekle birlikte, sıklıkla hane dışında yaşayan, zaman yönetimi ve bütçe yönetimi konusunda bireysel tercihleri belirleyici olan ve gider kalemleri örgün eğitimdeki öğrencilerden daha fazla ve daha çeşitli olan üniversite öğrencileri açısından daha vazgeçilmezdir. Eğitim kurumlarının inşasında öğrencilerin gıda güvencesi ve gıdaya erişimi dikkate alınmalıdır. Eğitim bütçesinde öğrencilere bir öğün ücretsiz yemek için kalem ayrılmalıdır. Gelir düzeyi düşük hanelerden gelen öğrencilere yönelik ayrıca gıda destekleri aynı veya nakdi olarak sağlanmalıdır. Yine öğrencilere yönelik olarak, merkezi yönetim, yerel yönetimler ve sivil toplum bileşenleri koordineli hareket etmeli, gıda desteklerinin bölgesel farklılıkları göz edecek biçimde yaygınlaşması garanti altına alınmalıdır. Yalnızca metropollerde yoğunlaşan destek programları yerine ihtiyaçların doğru izlendiği ve yerel düzeyde yayılmış dağıtım ağları geliştirilmelidir. Gıda desteklerinin etkin dağıtımı ve israfın önlenmesine yönelik olarak yerel tedarikçilerle işbirliği yapılmalı, yerel üreticiler gıda programlarına dahil edilmelidir. Bütün bunlar etkin bir planlama, izleme ve analiz gerektirmektedir. Pilot uygulamaların sonuçları hızlıca değerlendirilmeli ve etkin uygulamalar yaygınlaştırılmalıdır. Nüfusun yaklaşık üçte birini hedef alan bu politika yaklaşımı, hanelerin yaşam standardının iyileşmesinde yapısal bir etki yaratacaktır. Genç nüfusun eğitim süreçlerini ve akademik performanslarını doğrudan etkileyecek bu sosyal politika yaklaşımı uzun vadede vasıf inşası ve bireysel sağlık kazanımlarıyla farklı politika alanlarında da çarpan etkisi yaratacaktır.

Son elli yılda neoliberal politik ekonomi karşısında refah devletinin gerilemesi, tüm sosyal politika bileşenlerinin kapsamında bir gerilemeye yol açtı. Yüksek istihdam, yüksek vergilendirme ve yüksek karşılama dayalı refah devleti modeli, artan sermaye hareketliliği, işgücü piyasasında artan rekabete dayalı olarak ücretlerin ve sosyal hakların gerilemesi ve devletin sınıflar arası uzlaşısı yerine sermaye yanlısı politikalara yönelmesi nedeniyle geçerliliğini kaybetti. Buna karşılık, sınıflar arası ve ülkeler arası düzeyde kendini gösteren küresel eşitsizlik, ulusal düzeyde ortaya çıkan ekonomik krizler, küresel ölçekte gerçekleşen göç dalgalarının da beslediği yoksulluk ve sosyal dışlanma sorunları sosyal politikaya duyulan ihtiyacı artırdı. Buraya kadar tartışılan gıda güvencesi ve eğitim ilişkisi de bu sosyal politika ihtiyaçlarının başında yer almaktadır. Gıda güvencesini ve eğitimi eşzamanlı ve eşgüdümlü olarak hedef alacak bir sosyal politika yaklaşımı, eğitim çağındaki nüfusun yaşam standartlarını doğrudan iyileştirmenin yanı sıra, düşük gelirli hanelerin üzerindeki baskıyı da azaltarak dolaylı yoldan sosyal güvenlik faydası sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahmad, N. S. S., Sulaiman, N., ve Sabri, M. F. (2021). Food insecurity: Is it a threat to university students' well-being and success? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(11), 5627. MDPI AG.
- Amin, N., Akbari, H., ve Jafarnejad, S. (2022). Food security, mental health, and socioeconomic status: A cross-sectional study among medical college students in central part of Iran, Kashan. *Health Science Reports*, 5(1), e476.

- Birgün. (2023). MEB 'ücretsiz bir öğün yemek' uygulamasını kaldırdı: CHP'den 'Bu karardan dönün' çağrısı. <https://www.birgun.net/haber/meb-uccretsiz-bir-ogun-yemek-uygulamasini-kaldirdi-chp-den-bu-karardan-donun-cagrısı-468269>.
- Cohen, J. F. W., Hecht, A. A., McLoughlin, G. M., Turner, L., ve Schwartz, M. B. (2021). Universal school meals and associations with student participation, attendance, academic performance, diet quality, food security, and body mass index: A systematic review. *Nutrients*, 13(3), 911.
- Demirdöğen, A., Olhan, P. ve Aykac, G. (2022). Inequality in food consumption and diet diversity: Evidence from Turkey. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 328-359.
- Derin Yoksulluk Ağı. (2023). *Türkiye'de kadın ve çocuk yoksulluğu: Bazı acil sorunlar bilgi notu*. https://derinyoksullukagi.org/wp-content/uploads/2023/05/23144_DYA-SecimBilgiNotu-4.pdf.
- Economist Intelligence Unit. (2022). *Global food security index 2022*. https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/reports/Economist_Impact_GFSI_2022_Global_Report_Sep_2022.pdf.
- FAO. (2023). *Benchmark for World food commodity prices fall in March for the twelfth month in a row*. <https://www.fao.org/newsroom/detail/benchmark-for-world-food-commodity-prices-fall-in-march-for-the-twelfth-month-in-a-row/en>.
- Fernandez, C., Webster, J., ve Cornett, A. (2019). *Studying on empty*. Trellis Company. <https://www.trelliscompany.org/wp-content/uploads/2019/09/Studying-on-Empty.pdf>.
- Gözener, B., Büyükbay, E. O., ve Sayılı, M. (2009). Gıda güvenliği konusunda öğrencilerin bilgi düzeylerinin incelenmesi. *Journal of Agricultural Faculty of Gaziosmanpaşa University (JAFAG)*, (2), 45-53.
- Islam, M. S., ve Wong, A. T. (2017). Climate change and food in/security: a critical nexus. *Environments*, 4(2), 38.
- Işkın, M., ve Saruşık, M. (2017). Öğrencilerin besin tüketim alışkanlıkları üzerine bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 33-42.
- İstanbul Planlama Ajansı. (2023). *Öğrenci yaşam maliyeti araştırması*. <https://ipa.istanbul/yayinlarimiz/genel/arastirma-ogrenci-yasam-maliyeti-arastirmasi-2/>.
- Jha, S., Kotwal, A., ve Ramaswami, B. (2013). Safety nets and food programs in Asia: A comparative perspective. *ADB Economics Working Paper Series*, No. 371, Asian Development Bank (ADB), Manila.
- Kartal, M., Bucak, F. K., ve Balcı, E. (2017). Üniversite öğrencilerinin beslenme kültürleri. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 4(4), 332-338.
- Keyder, Ç. ve Z. Yenal. (2020). *Bildiğimiz tarımın sonu: Küresel iktidar ve köylülük*. İletişim Yayıncılık.
- Koca, R. ve Somuncu, M. (2021). Gıda güvencesi konusunda Türkiye için bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 8(2), 1-11.
- Koç, G. ve Uzmay, A. (2015). Gıda güvencesi ve gıda güvenliği: Kavramsal çerçeve, gelişmeler ve Türkiye. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21(1/2), 39-48.
- Kubatko, O., Merritt, R., Duane, S., ve Piven, V. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on global food system resilience. *Mechanism of an economic regulation*, 1(99), 144-148.
- Kumar, P., Tokas, J., Kumar, N., Lal, M., ve Singal, H. R. (2018). Climate change consequences and its impact on agriculture and food security. *International Journal of chemical studies*, 6(6), 124-133.
- Levinger, B. (2005). School feeding, school reform, and food security: Connecting the dots. *Food and Nutrition Bulletin*, 26(2_suppl2), S170-S178.
- Lin, F., Li, X., Jia, N., Feng, F., Huang, H., Huang, J., Fan, S., Ciais, P. ve Song, X. P. (2023). The impact of Russia-Ukraine conflict on global food security. *Global Food Security*, 36, 100661.
- Lobao, L., Gray, M., Cox, K., ve Kitson, M. (2018). The shrinking state? Understanding the assault on the public sector. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(3), 389-408.
- Martinez, S. M., Frongillo, E. A., Leung, C., ve Ritchie, L. (2020). No food for thought: Food insecurity is related to poor mental health and lower academic performance among students in California's Public University system. *Journal of Health Psychology*, 25(12), 1930-1939.
- Maynard, M. S., Meyer, S. B., Perlman, C. M., ve Kirkpatrick, S. I. (2018). Experiences of food insecurity among undergraduate students: "You can't starve yourself through school". *Canadian Journal of Higher Education*, 48(2), 130-148.
- Milanovic, B. *Global inequality: a new approach for the age of globalization*. Harvard University Press.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2023). Milli Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2022/2023. https://sgb.meb.gov.tr/www/icerik_goruntule.php?KNO=508.

Mouloudj, K., Bouarar, A. C., ve Fechit, H. (2020). The impact of COVID-19 pandemic on food security. *Les cahiers du CREAD*, 36(3), 159-184.

Munro, N., Quayle, M., Simpson, H., ve Barnsley, S. (2013). Hunger for knowledge: Food insecurity among students at the University of KwaZulu-Natal. *Perspectives in Education*, 31(4), 168-179.

OECD Data. (2023). *Inflation (CPI) total / food, annual growth rate (%)*. <https://data.oecd.org/price/inflation-cpi.htm>.

Panitch, L. Ve Gindin, S. (2011). Capitalist crises and the crisis this time. *Socialist Register*.

Resmi Gazete. (2023). Okul gıdası hakkında tebliğ (tebliğ no: 2020/23)'de değişiklik yapılmasına dair tebliğ. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/09/20230928-6.htm>.

Riches, G. (2002). Food banks and food security: Welfare Reform, human rights and social policy. Lessons from Canada? *Social Policy & Administration*, 36(6), 648-663.

Sarıer, Y. (2016). Türkiye'de Öğrencilerin Akademik Başarısını Etkileyen Faktörler: Bir Meta-analiz Çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(3), 609-627.

Savoie-Roskos, M. R., Hood, L. B., Hagedorn-Hatfield, R. L., Landry, M. J., Patton-López, M. M., Richards, R., ... ve Mann, G. (2023). Creating a culture that supports food security and health equity at higher education institutions. *Public Health Nutrition*, 26(3), 503-509.

Schenck-Fontaine, A., Gassman-Pines, A. and Hill, Z. (2017). Use of informal safety nets during the supplemental nutrition assistance program benefit cycle: How poor families cope with within-month economic instability. *Social Service Review*, 91(3), 456-487.

Shahzadi, E., ve Ahmad, Z. (2011). A study on academic performance of university students. *Proc. 8 th International Conference on Recent Advances in Statistics, Lahore, Pakistan*, 255-268.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). Ekonomik Veriler: İstihdam. <https://www.sbb.gov.tr/istihdam/>.

Susskind, D., ve Vines, D. (2020). The economics of the COVID-19 pandemic: an assessment. *Oxford Review of Economic Policy*, 36(Supplement_1), S1-S13.

Tayar M. (2014). Güvenli gıda gereksinimi. *Dünya Gıda Dergisi*. 9, <http://www.dunyagida.com.tr/haber.php?nid=3767>.

TÜİK. (2023a). *Türkiye çocuk araştırması 2022*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Cocuk-Arastirmasi-2022-49744>.

TÜİK. (2023b). İşgücü İstatistikleri, Mart 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Mart-2023-49372&dil=1>.

Varoufakis, Y. (2015). *The Global Minotaur: America, Europe and the Future of the World Economy*. Zed Books.

Weaver, R. R., Vaughn, N. A., Hendricks, S. P., McPherson-Myers, P. E., Jia, Q., Willis, S. L., ve Rescigno, K. P. (2020). University student food insecurity and academic performance. *Journal of American College Health*, 68(7), 727-733.

Yaşar, M. R. (2016). Yoksulluk, akademik başarı ve kültürel sermaye ilişkisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 202-237.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Ashlhan AYKAÇ YANARDAĞ (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Ashlhan AYKAÇ YANARDAĞ (100%)

Eşik Hipotezinin Geçerliliği: Kırılgan Beşli İçin Panel Veri Analizi

Yeliz SARIÖZ GÖKTEN¹, Esra KOÇAK²

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İktisat, yezsarioz@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6900-9017

2 Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, esrkck06@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3362-4149

Öz: Ülkelerin gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde ve iktisadi performanslarının değerlendirilmesinde kullanılan iktisadi büyümenin refah göstergesi olarak kabul edilmesine yönelik pek çok eleştiri mevcuttur. Bu eleştirilerden biri Max-Neef'e aittir. Max-Neef, büyüme ve toplumsal refah arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik olarak Eşik Hipotezini ortaya koymuştur. Buna göre bir ülkede iktisadi büyümenin belli bir eşığe kadar yaşam kalitesinde bir iyileşme sağladığı, ancak eşik düzeyinin aşılmasından sonra iktisadi büyümedeki artışın yaşam kalitesi üzerinde bozucu etkiye sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Bu çalışmada Kırılgan Beşli olarak adlandırılan Brezilya, Türkiye, Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika'da 1990-2022 yılları için Eşik Hipotezinin geçerliliği test edilmiştir. Analizde bağımlı değişken olarak diğer gelişmişlik endekslerine kıyasla daha kapsamlı olmasından dolayı Sosyal Gelişmişlik Endeksi (SPI) tercih edilmiştir. Bağımsız değişken olarak GSYH, GSYH² ve GSYH³ kullanılmış böylece değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Yapılan analizde belli bir düzeye kadar SPI ve GSYH'nin birlikte arttığı ancak bir eşikten sonra GSYH artarken SPI'nin düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle Kırılgan Beşli ülkeleri için Eşik Hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eşik Hipotezi, Büyüme, Gelir Eşitsizliği, Kırılgan Beşli, Panel Veri Analizi.

Jel Kodları: C23, D31, O49

Validity of the Threshold Hypothesis: Panel Data Analysis for the Fragile Five

Abstract: There are various criticisms about accepting economic growth as an indicator of welfare, which is used to determine the development level of countries and evaluate their economic performance. One of these criticisms belongs to Max-Neef. Max-Neef put forward the Threshold Hypothesis to determine the relationship between growth and social welfare. Accordingly, it is argued that economic growth in a country provides an improvement in the quality of life up to a certain threshold, but after exceeding the threshold level, the increase in economic growth may have a detrimental effect on the quality of life. In this study, the validity of the Threshold Hypothesis was tested for the years 1990-2022 in Brazil, Turkey, Indonesia, India and South Africa, called the Fragile Five. The Social Progress Index (SPI) was preferred as the dependent variable in the analysis because it is more comprehensive than other development indices. GDP, GDP² and GDP³ were used as the independent variables, thus aiming to determine the relationship between the variables. The analysis concluded that SPI and GDP increased together up to a certain level, but after a threshold, SPI decreased while GDP increased. Based on this, it has been determined that the Threshold Hypothesis is valid for the Fragile Five countries.

Keywords: Threshold Hypothesis, Growth, Income Inequality, Fragile Five, Panel Data Analysis.

Jel Codes: C23, D31, O49

Atıf: Gökten, Y. S.; Koçak, E. (2023). Çeşitlilik Yönetiminin Örgütsel Bağlılık ile ilişkisinin Hizmet Sektöründe İncelenmesi. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 529-537.
<https://doi.org/10.30586/pek.1379>

011

Geliş Tarihi: 20.10.2023

Kabul Tarihi: 07.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Giriş

Bilindiği üzere iktisatta bir ülkenin iktisadi performansının ölçülmesinde büyüme verileri dikkate alınır. İktisat politikaları da büyüme artışını gerçekleştirmek gayesiyle belirlenir. Özellikle 1945 sonrası büyüme artışı adeta fetiş haline gelmiş, büyümeyi destekleyici pek çok teori ileri sürülmüştür. Bu fetişin dayanak noktalarından biri de kuşkusuz Kuznets Eğrisidir. Kuznets (1955) büyüme ve gelir eşitsizliği arasında uzun dönemde negatif korelasyon olduğunu ileri sürer. Buna göre büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişki, belli bir eşik büyüme düzeyine kadar pozitifdir. Yani belli bir düzeye kadar GSYH artarken gelir eşitsizliği de artar. Ancak eşik düzeyi aşıldıktan sonra büyüme artışı devam ederken gelir eşitsizliği azalacaktır.

Büyümenin ölçütü olarak kabul edilen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), ülkelerin iktisadi aktivitelerinin belirlenmesinde en yaygın kullanılan veridir. Hesaplanmasında uluslararası standartlar belirlenmiş olmasına rağmen GSYH, çoğunlukla iktisadi refahın ölçülmesinde yeteriz kaldığı yönünde oldukça fazla eleştiriye maruz kalmakta ve GSYH'ye alternatif göstergeler önerilmektedir (Daly ve Cob, 1989; Stiglitz, Sen ve Fitoussi, 2009; OECD, 2015). Çünkü esas olarak GSYH piyasadaki üretim miktarını ölçer. Üretim ve refahı aynı görmek, bireylerin refah düzeyine dair yanıltıcı ve yanlış politika kararlarının belirlenmesine yol açabilir.

Bu çalışmada bir ülkenin toplumsal refah düzeyi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek, buradan hareketle Eşik Hipotezinin geçerliliğini test etmek adına Kırılğan Beşli ülkeleri olarak adlandırılan Brezilya, Türkiye, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika için panel veri analizi yapılmıştır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı toplumsal refah düzeyinin belirleyicisi olarak diğer endekslerden daha kapsamlı bir veri setine sahip olan Sosyal Gelişmişlik Endeksi'nin (SPI) tercih edilmiş olmasıdır. SPI, bir ülkenin iktisadi performansının ve gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde GSYH'nin yetersizliklerini ortaya koymak, hesaplanmasıyla ilgili sorunları belirlemek ve alternatif hesaplama yöntemleri geliştirmek adına Stiglitz, Sen ve Fitoussi tarafından oluşturulmuştur (2009, s.12; 21). Bu endeks Temel İnsan İhtiyaçları, Refahın Temelleri ve Fırsatlar olmak üzere üç ana başlık altında; eşitlik, adalet, temiz hava ve su, çevre, eğitim, sağlık, bireysel hak ve özgürlükler gibi pek çok alanı kapsayacak şekilde toplam 60 değişken üzerinden hesaplanmaktadır.¹ Böylece Eşik Hipotezinin geçerliliği adaletten, çevreye, eğitimden eşitsizliğe kadar pek çok farklı değişken üzerinden test edilmiş olacaktır.

2. Literatür Taraması

Bir ülkenin gelişmişliğini belirlemede yetersiz kalmasından hareketle büyümenin ülkeler için refah artışı sağlayacağı savını eleştiren pek çok çalışma mevcuttur. Bunlardan Max-Neef, bireysel çıkarların toplumsal çıkarları gerçekleştirmeyeceği görüşünden yola çıkarak "Eşik Hipotezini" ortaya koymuştur. Buna göre bir ülkede iktisadi büyümenin belli bir eşik kadar yaşam kalitesinde bir iyileşme sağladığı, ancak eşik düzeyinin aşılmasından sonra iktisadi büyümedeki artışın yaşam kalitesi üzerinde bozucu etkiye sahip olabileceği ileri sürülmektedir (1991; 1995, s. 115). Max-Neef'in bu çalışmalarının ardından Eşik Hipotezinin geçerliliği farklı ülkeler için test edilmiştir.

Bunlardan Daly ve Cobb (1989) refah ölçütünü belirlemek adına GSYH'ye alternatif olarak Sürdürülebilir Ekonomik Refah Endeksi (ISEW) geliştirmiş, ISEW ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Buna göre büyüme düzeyindeki artışın belli bir eşik düzeyine kadar ISEW'de artışa yol açtığı ancak eşik düzeyinden sonra büyüme artarken ISEW'in düştüğü yani büyüme ve ISEW endeksi arasında ters yönlü bir ilişkinin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır (ss. 62-85).

Yine benzer bir biçimde Jackson ve Stymne (1996) 1952-1990 yıllarını kapsayacak şekilde İsveç için büyüme ve ISEW arasındaki ilişkiyi incelemiş belli bir düzeyden sonra

¹ Değişkenler ile ilgili olarak bkz. <https://www.socialprogress.org/global-index-2022-methodology/>

büyümenin artmasına rağmen ISEW indeksinin düşüşe geçtiğini, yani Eşik Hipotezinin geçerli olduğunu ispatlamışlardır (s. 39).

Difenbacher (1994) Almanya için yaptığı çalışmada 1950-1986 arası dönemi analiz etmiş ve Jackson ve Stymne ile aynı sonuçlara ulaşmıştır (s. 231). Stockhammer, Hochreiter, Obermayr ve Steiner (1997) Avusturya için yaptıkları çalışmada 1955-1992 yılları için ISEW ve GSYH arasındaki ilişkiyi incelemiş yine belli bir eşikten itibaren büyüme artışına rağmen refah düzeyinin düştüğü sonucunu elde etmişlerdir (s. 30). Cobb ve Cobb (1994) ABD için 1950-1990 arası için yaptıkları analizde yine benzer bir biçimde belli bir eşikten itibaren GSYH artışına rağmen ISEW'in düştüğü sonucuna ulaşmış, Eşik Hipotezini ABD için de geçerli bulmuşlardır (s.76).

Nicolucci, Pulselli ve Tiezz (2007) de çeşitli ülkeler için büyüme ile hem ekolojik ayak izi hem de ISEW için ayrı ayrı oluşturdukları modelde belli bir eşikten sonra büyüme artarken ekolojik ayak izinin ve ISEW'in düştüğü sonucuna ulaşmışlardır (ss. 669-670).

Guenno ve Tiezzi (1998) İtalya için yaptıkları çalışmada ISEW'in hesaplanmasında bazı değişikliklere gitmişler ve büyüme ISEW arasındaki ilişkiyi uzun dönemde ters u şeklinde bulmuşlardır. Yine Pulselli ve diğ. (2006) yine İtalya için yaptıkları analizlerinde Guenno ve Tiezzi ile benzer sonuçlar elde etmişlerdir. 2003'te Lawn ABD, İtalya, İngiltere, Avusturya, Hollanda ve İsveç için 1950-1995 arası dönemi incelemiş ve analizinde belli bir eşik düzeyinden sonra büyüme ile ISEW arasındaki ilişkinin negatife döndüğünü bulmuştur (s.107). Lawn ve Clark 2010'da yaptıkları çalışmada Asya Pasifik ülkeleri için analiz yapmışlar yine Eşik Hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır (s. 2213).

Literatürde de görüldüğü üzere Eşik Hipotezinin test edilmesinde genellikle ISEW tercih edilmektedir. Bu çalışma, diğerlerinden farklı olarak ISEW yerine SPI'yı bağımlı değişken olarak kullanan nadir çalışmalardan biridir.

3. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada büyüme ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin analizinde Daly ve Cobb'un (1989) çalışması referans alınmıştır. Ancak çalışmada, ISEW yerine çok daha kapsamlı olduğu için SPI bağımlı değişken olarak tercih edilmiştir. SPI, bir ülkede yaşayan vatandaşların hem sosyal hem çevresel ihtiyaçlarının ne ölçüde karşılandığının hesaplanmasında kullanılmaktadır.

Yine diğer çalışmalardan farklı olarak çalışmada, iktisadi büyümeye ve yabancı yatırımlara bağımlılığı yüksek olan ve bu nedenle Kırılgan Beşli olarak adlandırılan ülkeler tercih edilmiştir. Kırılgan Beşli ülkelerinin 1990-2022 yılları arasındaki yıllık verileri kullanılmıştır. Model Denklem (1) de verilmiştir.

$$SPI_{i,t} = GDP_{i,t} + GDP^2_{i,t} + GDP^3_{i,t} + u \quad (1)$$

Modeldeki notasyonlardan i ülkeleri temsil ederken, t zaman boyutunu ve u da hata terimini göstermektedir.

Tablo 1. Modelde yer alan değişkenler

Değişkenler	Tanım	Kaynak
SPI	Sosyal Gelişme Endeksi	https://www.socialprogress.org/
GDP	Kişi Başına GSYH	WDI
GDP ²	Kişi Başına GSYH'nin Karesi	WDI
GDP ³	Kişi Başına GSYH'nin Küpü	WDI

3.1. Yatay Kesit Bağımlılığı

Değişkenlerin arasındaki ilişkiyi panel veri analizleriyle incelerken yatay kesitlerin birbirini etkileyip etkilemediğini tespit etmek amacıyla yatay kesit bağımlılığının incelenmesi önem arz etmektedir. Küreselleşmedeki artışın boyutları da dikkate alındığında ülkelere birinde ortaya çıkacak iktisadi bir şokun diğer ülkeleri de etkilemesi doğal olacaktır. Yatay kesit korelasyonunun göz ardı edilmesi panelde istatistiki olarak yanlış sonuçlara yol açacaktır. 2006'da Pesaran yaptığı çalışmada, panel

veri analizlerinde yatay kesit bağımlılığının test edilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Yatay kesit bağımlılığını test etmek üzere geliştirilen Breusch ve Pagan (1980) testi, yatay kesit boyutu (N) zaman boyutundan (T) küçük olduğu durumda kullanılır ve çift yönlü korelasyon katsayılarının ortalamasına dayanır (Breusch ve Pagan, 1980, s. 247). LM testi aşağıdaki gibidir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{i^2j} \quad (2)$$

2004'te Pesaran tarafından N ve T'nin büyük olduğu durumlarda kullanılmak üzere CD_{LM} testi geliştirilmiştir. Bu test denklem (3)'de yer almaktadır:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{i^2j} - 1) \quad (3)$$

CD_{LM} testinde, kesit boyutu zaman boyutundan küçük olduğunda sonuçlarda yüksek oranda sapmalar tespit edilmiştir. Bu nedenle, yatay kesit boyutu zaman boyutundan daha büyük olduğu durumda da kullanılmak üzere Pesaran (2004) tarafından CD test geliştirilmiştir. CD testi $N \rightarrow \infty$ giderken normal dağılım göstermekle birlikte panelde yer alan bireysel regresyondaki hata serilerinin ikili korelasyon katsayılarının toplamına dayanmaktadır. Bu testte N, T'den büyük ($N > T$) olmalıdır (Pesaran vd. 2008, s. 105). CD test aşağıdaki gibidir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (4)$$

Pesaran ve diğerlerinin 2008'de geliştirdiği bir diğer yatay kesit bağımlılığı testi LM_{adj} testidir. Pesaran (2004) CD testinin hatalı sonuçlar vermesi üzerine geliştirilmiştir. LM istatistiğinin hem ortalamasını hem de varyansını kullanarak geliştirilen LM_{adj} testi, hem $T > N$ hem de $N > T$ olduğunda da kullanılabilir. LM_{adj} testi denklem 5'te yer almaktadır (Pesaran vd., 2008, s. 108).

$$LM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T \hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k) \hat{\rho}_{i^2j} - u_{Tij}}{\sqrt{u^2 T_{ij}}} \quad (5)$$

Burada μ_{Tij} ortalamayı, T_{ij} varyansı, k regresör numarasını göstermektedir. Testin hipotezleri:

H_0 = Yatay Kesit Bağımlılığı Yoktur.

H_1 = Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır.

Tablo 2. Yatay kesit bağımlılığına ilişkin test sonuçları

Değişkenler	LM	CD_{LM}	LM_{adj}
SPI	27.714 (0.002)	3.961 (0.000)	4.578 (0.000)
GDP	31.865 (0.000)	-3.355 (0.000)	1.624 (0.052)
GDP ²	26.340 (0.003)	-3.550 (0.000)	2.603 (0.005)
GDP ³	45.609 (0.000)	-2.478 (0.007)	3.884 (0.000)

Tablo 2'de kesit boyutundan zaman boyutunun daha büyük olduğu durumlarda kullanılan yatay kesit bağımlılığı testinin sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlarda SPI, GDP, GDP² ve GDP³ değişkenlerinin olasılık değerinin %5 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu tespit edilmiştir. Aynı ayrı her değişkenin verilerine bakıldığında %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilirken, yatay kesitler arasında da bağımlılık bulunmuştur. Küreselleşmenin ve finansal entegrasyonun eriştiği düzey

göz önüne alındığında, analiz sonuçlarının anlamlı olduğu görülmektedir. Günümüz şartlarında bir ülkenin ekonomisinde meydana gelen iktisadi şoktan diğer ülkelerin etkilenmemesi pek mümkün olmayacaktır.

3.2. Homojenlik Testi

Panel veri analizlerinde, yatay kesit eğim katsayılarının homojenliğini tespit etmek amacıyla kullanılan homojenlik testi ilk olarak 1970'te Swamy tarafından ortaya atılmıştır. Geliştirilen bu testin denklemi (6) da gösterildiği gibidir:

$$\tilde{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WFE}) X_i \frac{M_T X_i}{\hat{\sigma}_i^2} (\hat{\beta}_i - \hat{\beta}_{WFE}) \quad (6)$$

Swamy tarafından geliştirilen bu testte zaman boyutunun çok büyük ve yatay kesit boyutunun sınırlı düzeyde (N=sabit) olduğu varsayımından yola çıkılmıştır (Swamy, 1970, s. 318). Ardından yatay kesit boyutu ile zaman boyutunun birlikte büyük olduğu durumlarda kullanılmak üzere Pesaran ve Yamagata 2008'de yeni bir test geliştirmişlerdir. Buna göre daha kapsamlı paneller için Delta testi ve aynı zamanda küçük örneklemler için Delta_{adj} testi kullanılmaktadır. Homojenlik testi, değişkenlere uygulanacak olan birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik gibi testlerin belirlenmesinde önemlidir.

Büyük örneklem için Delta testi denklem 7 ile gösterilmiştir (Pesaran & Yamagata, 2008, s. 56):

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - k}{2k} \right) \quad (7)$$

Küçük örneklem için düzeltilmiş Delta testi de denklem 8 ile gösterilmektedir:

$$\tilde{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \tilde{S} - E(\tilde{z}_{it})}{\sqrt{\text{var}(\tilde{z}_{it})}} \right) \quad (8)$$

Swamy test istatistiği S; yatay kesit sayısı N; açıklayıcı değişken sayısı k ile gösterilmektedir. Sıfır hipotezinde (N, T) → ∞, √N/T → ∞ ise, hata terimleri normal dağılım gösterir. Delta testi asimptotik normal dağılıma sahiptir. Pesaran ve Yamagata Testinin hipotezleri aşağıda yer almaktadır:

H₀: β₁= β₂== β_n= β (Tüm β_i'ler için) (Eğim katsayıları homojendir)

H₁: β₁≠ β₂≠= β_n≠ β (en az i için) (Eğim katsayıları homojen değildir)

Tablo 3. Homojenlik testi sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değerleri
Δ	1.308	0.009
Δ _{adj}	1.372	0.008

Yapılan homojenite testleri sonuçlarına göre, delta ve düzeltilmiş delta olasılık değerleri, %5 anlamlılık düzeyinden küçük bulunmuştur. Yani H₀ hipotezi güçlü bir şekilde reddedilmiş H₁ hipotezi reddedilememiştir. Buradan hareketle modeldeki eğim katsayılarının heterojen olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlarla birlikte çalışmanın devamında yapılacak olan panel birim kök ve eşbütünleşme testlerinde, yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan testler tercih edilecektir.

3.3. Birim Kök Testi

Panel veri analizlerinde kullanılan serilerin istatistiksel olarak birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin veya uzun

dönemde ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesinden önce değişkenlerin durağanlığının sağlanması gerekmektedir. Çünkü değişkenler arasında gelişebilecek olan sahte regresyonu engellemek ve anlamlı bir ilişki bulmak ancak serilerin durağanlaştırılmasıyla mümkün olacaktır. Durağanlığın sağlanmasıyla birlikte, serilerin zaman içinde varyanslarının, kovaryanslarının ve ortalamalarının değişmeyeceği garanti altına alınmaktadır. Panel veri analizlerinde hatalı sonuçlardan kaçınmak adına birim kök testleri önem arz etmektedir (Engle & Granger, 1987, s. 261; Karas, 2022, s. 104)

Birinci ve ikinci nesil birim kök testleri şeklinde ikiye ayrılan birim kök testlerinin uygulanması, asimptotik özelliklerin olumsuz etkilenmemesi adına önemlidir. Birinci nesil birim kök testlerine Levin-Lin ve Chu (LLC), Breitung test (2001 ve 2005), Im-Pesaran ve Shin (IPS) testleri örnek gösterilebilir. Uluslararası ekonomilerde etkileşimin geldiği noktada, panel veri analizlerinde yatay kesitler arasındaki korelasyon problemini engellemek adına yatay kesit bağımlılığını dikkate alacak şekilde ikinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır. Bu testlerden bazıları; Breuer vd. (2001) SUR-ADF, Pesaran (2007) CADF ve CIPS, Smith vd. (2004) Bootstrap-IPS, Bai ve Ng'nin (2004) PANIC, Reese ve Westerlund (2016)'un PANIC-CA ile Hadri ve Kurozumi'nin (2012) CA-Hadri ile Westerlund ve Hosseinkouchack'ın (2016) Modified CADF ve CIPS testleridir.

Birim kök testlerinde, yatay kesit ve homojenite testi yapıldıktan sonra, ikinci nesil birim kök testlerinin yapılması gerekmektedir. Bu sebeple Smith vd. (2004) tarafından geliştirilen, yatay kesit bağımlılığı ile heterojenliği ve aynı zamanda grup etkisini de içerecek şekilde Boot-IPS testi kullanılmıştır. Boot-IPS testinde bootstrap yöntemi kullanılmakta, ayrı ayrı serilerin birim kök test istatistiklerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır.

Tablo 4. Birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Düzyey		Birinci Fark	
	Istatistik Değeri	Olasılık Değeri	Istatistik Değeri	Olasılık Değeri
SPI	-0.958	0.991	-2.278	0.000
GDP	0.366	0.846	-3.609	0.000
GDP ²	0.364	0.758	-3.100	0.000
GDP ³	0.996	0.954	-3.720	0.000

Analiz sonuçlarında bağımlı ve bağımsız değişkenlerin olasılık değerinin seviyede %5 anlamlılık düzeyinde büyük olduğu tespit edilmiştir. SPI, GDP, GDP² ve GDP³ için seviyede H₀ hipotezinin reddedilemeyeceği yani değişkenlerin birim kök içerdiği görülmüştür. Bu değişkenlerin birinci farkına bakılmış ve olasılık değerinin %5 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu yani birinci farkında durağan oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Uygulanan panel birim kök testinin ardından seriler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığından söz edilip edilmeyeceği konusunda yorum yapabilmek için eşbütünleşme analizi yapılmıştır.

3. 4. Panel Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme testi, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin olup olmadığını belirlemek gayesiyle kullanılmaktadır. Çalışmada değişkenlerin durağanlığı sağlandıktan sonra, hata düzeltme modeline dayalı hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği dikkate alan Westerlund tarafından geliştirilmiş olan panel eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Bu testte genelde kullanılan eşbütünleşme testlerindeki zaman serilerinin yanı sıra analize kesit boyutları da dahil edilmiştir (Westerlund ve Edgerton, 2007, s. 186). Bu testin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₀: Eşbütünleşme Yoktur.

H₁: Eşbütünleşme Vardır.

Tablo 5. Westerlund (2007) ECM test sonuçları

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Sonuç
Gt	3.136	0.0090	Eş-bütünleşme ilişkisi vardır.
Ga	0.536	0.0083	Eş-bütünleşme ilişkisi vardır.

Heterojenlik varsayımı altında olasılık değerlerinin %5 anlamlılık düzeyinden küçük olduğu görülmüştür. H_0 hipotezi reddedilmiş ve değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu sonucuna varılmıştır.

3.5. CCE (Common Correlated Effect) Uzun Dönem Katsayıların Tahmini

Yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği tespit edilmiş bir modelde uzun dönem katsayılarını hesaplamak için CCE (Common Correlated Effect) testi kullanılmıştır. CCE testi $N>T$ ve $N<T$ olduğunda kullanılabilen bir tahminci olmakla birlikte eğimin yatay kesitten yatay kesite değişmesine olanak sağlamaktadır. Bu test Pesaran tarafından 2006 yılında ortaya atılmıştır.

Tablo 6. Panel Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmini Sonuçları

Değişkenler	Uzun Dönem Katsayıları	Std. Hata	Olasılık Değerleri
GDP	0.0164	0.0130	0.008
GDP ²	-0.0023	0.0059	0.017
GDP ³	0.0003	0.0006	0.046

Uygulanan testler neticesinde tüm değişkenlerin olasılık değeri %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Değişkenlerin katsayılarının GDP² hariç pozitif olduğu ve elde edilen sonuçların istatistiki olarak da anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre GDP bir birim arttığında SPI'nın 0.0164 birim arttığı, GDP² bir birim arttığında SPI'nın 0.0023 birim azaldığı, GDP³ bir birim arttığında SPI'nın 0.0003 arttığı gözlemlenmiştir.

4. Sonuç

Adam Smith'ten günümüze bireysel çıkarların toplumsal çıkarları gerçekleştirip gerçekleştirilmeyeceği üzerine yürütülen tartışmalar, toplumsal anlamda refah belirleyicisi olarak büyümenin yeterliliğine doğru yönelmiştir. Büyüme amacına ulaşmak adına genellikle üretimi destekleyici politikalar belirlenir. Ancak iktisadi politikalar belirlenirken özgürlük, eşitlik, adalet, iyi eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, temiz su kaynaklarına ve sürdürülebilir bir çevreye sahip olmak gibi toplumsal refah düzeyini arttıracak uygulamalara önem verilmelidir. Büyüme amacına yönelik uygulanan politikalar her daim toplumsal refahı arttırmayabilir. Bu çalışmanın amacı ülkelerin iktisadi performanslarının ve gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde ölçüm aracı olarak kullanılan GSYH'nin gerçekten toplumsal refah artışına yol açıp açmayacağını test etmektir.

Çalışmada refah düzeyinin göstergesi olarak Sosyal Gelişmişlik Endeksi tercih edilirken, yıllık kişi başına GSYH, GSYH² ve GSYH³ bağımsız değişken olarak belirlenmiştir. Burada amaç GSYH ve SPI arasındaki uzun dönemli ilişkiyi ortaya koymaktır. Çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran en önemli fark gelişmişlik göstergesi olarak ISEW yerine daha kapsamlı olan SPI'nin tercih edilmiş olmasıdır. Yine çalışmada Kırılgan Beşlinin tercih edilmesi de çalışmayı diğer çalışmalardan farklılaştırmaktadır. Bu ülkeler büyümeye olan gereksinimleri, doğrudan yabancı yatırımlara bağımlı olmaları, yüksek enflasyon ve cari açıkları nedeniyle iktisadi olarak kırılgandır. Bu ülkelerde iktisadi olarak temel amaç büyümenin artırılması olarak belirlenmektedir. Bu açıdan büyüme amacına ulaşılmasının toplumsal olarak da refah artışı sağlayıp sağlamayacağı sorusundan hareketle bu ülkelerde Eşik Hipotezinin geçerliliğinin test edilmesi oldukça anlamlıdır.

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki incelenirken öncelikle, panel veri analizindeki yatay kesitler arasında korelasyon olup olmadığına bakılmıştır. Bu amaçla

yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmıştır. Testin sonucunda kesitler arasında bağımlılığın olduğu görülmüştür. Bu testin ardından yatay kesitlerin eğimlerinin homojenliğini belirlemek için 2008'de Pesaran-Yamagoto'nun geliştirdiği Homojenite Testi (Δ testi) uygulanmıştır. Test sonucunda eğim katsayılarının heterojen olduğu tespit edilmiştir. Sonrasında analizde kullanılan tüm serilerin durağanlığının test edilmesi gayesiyle, hem heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan hem de grup etkisini hesaba katan Boot-IPS (Smith vd., 2004) testi yapılmıştır. Bütün değişkenlerin birinci farkında durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni hangi oranda etkilediğini bulmak için CCE (Common Correlated Effect) eşbütünleşme testi uygulanmıştır.

Yapılan analizler sonucunda GSYH'deki bir birim artışın SPI'yı 0.0164 birim arttırdığı ve GSYH² deki bir birim artışın savunulanın aksine seçili ülkelerde SPI'yı 0.0023 azalttığı tespit edilmiştir. Eşik hipotezinde de savunulduğu üzere GSYH'deki büyümenin belli bir eşik kadar SPI'yı yani aslında yaşam kalitesini artırdığı ve fakat belli bir eşikten sonra GSYH'deki artışın SPI üzerinde bozucu bir etki yaratacağı sonucuna varılmıştır. Böylece Eşik Hipotezinin söz konusu dönemde Kırılğan Beşli ülkeleri için geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Bai, J., & Ng, S. (2004). A Panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Breitung, J. (2001). The local power of some unit root tests for panel data. In *Nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels* (pp. 161-177). Emerald Group Publishing Limited.
- Breitung, J., & Das, S. (2005). Panel unit root tests under cross-sectional dependence. *Statistica Neerlandica*, 59(4), 414-433.
- Breuer, J. B., McNown, R., & Wallace, M. S. (2001). Misleading inferences from panel unit-root tests with an illustration from purchasing power parity. *Review of International Economics*, 9(3), 482-493.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Cobb, C. W. & Cobb, J.B. (1994). The green national product: a proposed index of sustainable economic welfare (p. 343). Lanham, MD: University Press of America.
- Daly, H. & Cobb, J., 1989. For the common good. Beacon Press, Boston, MA.
- Difenchbacher, H., 1994, The index of sustainable economic welfare: a case study of the Federal Republic of Germany. In "For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment and a Sustainable Future", ., Daly, H., Cobb, H.E., Cobb, J.B. Eds., Beacon Press, Boston
- Engle, R. F. & Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), 251-276.
- Guenno, G., & Tiezzi, S. (1998). An index of sustainable economic welfare for Italy. *Fondazione Eni Enrico Mattei: Milano, Italy*.
- Hadri, K., & Kurozumi, E. (2012). A simple panel stationarity test in the presence of serial correlation and a common factor. *Economics Letters*, 115(1), 31-34.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Jackson, T. & Stymne, S. (1996). Sustainable economic welfare in Sweden: A pilot index 1950-1992.
- Karaş, G. (2022). Vergi yapısı ve ekonomik büyüme: G7 ülkeleri örneği. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 8(1), 94-114.
- Kuznets, S. (1955), Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lawn, P. A. (2003). A theoretical foundation to support the index of sustainable economic welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and other related indexes. *Ecological Economics*, 44(1), 105-118.
- Lawn, P., & Clarke, M. (2010). The end of economic growth? A contracting threshold hypothesis. *Ecological economics*, 69(11), 2213-2223.

- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Max-Neef, M. A. (1991). Human scale development: conception, application and further reflections. The Apex Press, New York, NY.
- Max-Neef, M. (1995). Economic growth and quality of life: a threshold hypothesis. *Ecological Economics*, 15(2), 115-118.
- Niccolucci, V., Pulselli, F. M., & Tiezzi, E. (2007). Strengthening the threshold hypothesis: economic and biophysical limits to growth. OECD. (2015). *How's Life? 2015 Measuring Well-being*. OECD Publishing.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Institute for the Study of Labor (IZA)*, (1229), 1-40.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pulselli, F. M., Ciampalini, F., Tiezzi, E., & Zappia, C. (2006). The index of sustainable economic welfare (ISEW) for a local authority: A case study in Italy. *Ecological Economics*, 60(1), 271-281.
- Reese, S., & Westerlund, J. (2016). Panicca: panic on cross-section averages. *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 961-981.
- Smith, L. V., Leybourne, S., Kim, T. H., & Newbold, P. (2004). More powerful panel data unit root tests with an application to mean reversion in real exchange rates. *Journal of Applied Econometrics*, 19(2), 147-170.
- Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress [online] <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772>. *Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report* (ET. 18.08.2023)
- Stockhammer, E., Hochreiter, H., Obermayr, B., & Steiner, K. (1997). The index of sustainable economic welfare (ISEW) as an alternative to GDP in measuring economic welfare. The results of the Austrian (revised) ISEW calculation 1955-1992. *Ecological Economics*, 21(1), 19-34.
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323.
- Ji, X., Wu, G., Su, P., Luo, X., & Long, X. (2022). Does legislation improvement alleviate the decoupling between welfare and wealth in China?. *Ecological Economics*, 201, 107592.
- Westerlund, J., & Edgerton, D. L. (2007). A panel bootstrap cointegration test. *Economics Letters*, 97(3), 185-190.
- Westerlund, J., & Hosseinkouchack, M. (2016). Modified CADF and CIPS panel unit root statistics with standard chi-squared and normal limiting distributions. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 78(3), 347-364.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Yeliz SARIÖZ GÖKTEN (%50), Esra KOÇAK (%50)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Yeliz SARIÖZ GÖKTEN (50%), Esra KOÇAK (50%)

Tarımsal Üretim Ekonomisi Politikası ve Kamu Politikaları

Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU¹

¹ Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, yaseminozugurlu@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4813-1352

Öz: Kapitalizmin kriz eğilimine dayalı gelişme dinamiği; gıda krizleri, ekolojik krizler, sağlık krizi, enerji krizi, siyasal krizler gibi kapitalist sermaye birikimine içsel olarak gelişen farklı kriz görünümleri ortaya çıkarmaktadır. Kapitalist birikim krizleri mülkiyet yapılarındaki dönüşüm ile birlikte sınıfsal gerilimlerin artmasını beraberinde getirmektedir. Krizlerin yarattığı ekonomik gerilimler sadece işsizlik ve yoksulluğun artmasına neden olmamakta aynı zamanda kaynakların yeniden bölüşüm mücadelesini de sertleştirmektedir. Dolayısıyla ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik, siyasal ve ekolojik gerilim hatlarının süreklilik kazanmasına neden olmaktadır. Tüm bu gerilim hatları tarımsal üretim sürecinde gerçekleşen dönüşüm ile somut olarak gözlemlenir hale gelmektedir. Bunun temel nedenini, tarımsal üretim süreci, kapitalist kriz dinamiklerinin yarattığı çelişkilerin bir gözlem alanı olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla kapitalizmin krizi aynı zamanda tarımsal üretim krizi olarak ele alınmalıdır. Buradan hareketle kapitalist kriz dinamikleri doğrultusunda tarım-gıda sistemlerinin dönüşümü tarımsal işbölümünün değişimine neden olmaktadır. Dönüşümün her bir evresi mülkiyet yapısındaki değişim ile birlikte, gıda üretimi, gıda güvenliği sorunlarını üretme potansiyeli taşımaktadır. Bu sürecin dolaylı etkisi ise gıda fiyatlarındaki artış ile birlikte iş gücü üzerindeki denetim mekanizmalarının artması şeklinde kendini göstermektedir. Bu çerçevede bu çalışma kapitalist gelişme dinamikleri ile tarımsal üretim sürecinin değişim dinamikleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi, devletin ekonomideki rolüne ilişkin referansla tarihsel ve kuramsal çerçevede ele almaktadır. Bu noktada çalışmanın temel amacı tarımsal üretim süreci ile kapitalist ekonomik işleyiş mekanizmasının iç içe geçmişliğinden yola çıkarak bir sistem eleştirisi ortaya koymak ve mevcut tarım-gıda sistemlerinin reformuna dayalı seçeneklerin dışında alternatif yaklaşımlar ve önerilerin önemini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal üretim, kamu politikaları, ekonomik kriz, politik ekonomi

Jel Kodları: Q18, Z18, P10, P14

Political Economy of Agricultural Production and Public Policies

Abstract: Development dynamics based on capitalism's tendency to crisis; It creates different crises that develop internally to capitalist capital accumulation, such as food crises, ecological crises, health crises, energy crises, and political crises. Capitalist accumulation crises bring about an increase in class tensions along with the transformation in property structures. The economic tensions created by crises not only increase unemployment and poverty, but also intensify the struggle for redistribution of resources. Therefore, it causes economic, political, and ecological tension lines to gain continuity at national and international levels. All these tension lines become concretely observable with the transformation that takes place in the agricultural production process. The main reason for this is that the agricultural production process can be considered as an observation area of the contradictions created by capitalist crisis dynamics. Therefore, the crisis of capitalism should also be considered as a crisis of agricultural production. Based on this, the transformation of agriculture-food systems in line with the dynamics of capitalist crisis causes the change in the division of agricultural labor. Each phase of the transformation, along with the change in ownership structure, has the potential to produce food production and food safety problems. The indirect effect of this process manifests itself in the form of an increase in control mechanisms over the workforce along with the increase in food prices. In this context, this study discusses the mutual relationship between the dynamics of capitalist development and the dynamics of change in the agricultural production process in a historical and theoretical

Atf: Özüğurlu H. (2023).
Tarımsal Üretim Ekonomisi
Politikası ve Kamu Politikaları.
Politik Ekonomik Kuram, 7(2),
538-551.
<https://doi.org/10.30586/pek.1386546>

Geliş Tarihi: 06.11.2023
Kabul Tarihi: 09.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY)
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

framework with reference to the role of the state in the economy. The aim here is to put forward a system critique based on the intertwinedness of the agricultural production process and the capitalist economic functioning mechanism and to emphasize the importance of alternative approaches and suggestions other than options based on the reform of existing agricultural-food systems.

Keywords: Agricultural production, public policies, economic crisis, political economy

Jel Codes: Q18, Z18, P10, P14

1. Giriş

Ekonomik işleyiş mekanizmasını bütünsel olarak değerlendirmek ekonomik ve toplumsal gelişme dinamiklerini bütün yönleri ile ele almayı gerektirir. Böylece ortaya çıkan gerilimlerin ardında yatan toplumsal ilişkiler bütünü anlaşılabilir. Bu anlamda kapitalist gelişmenin sürekli kriz eğilimi içerisinde olması ekonomik ve sosyal gerilimlerin görünür hale gelmesini sağlamaktadır. Her kriz bir yeniden yapılanma anlamına gelmektedir. Ekonomik krizler sonrası ekonomik ve toplumsal yapıda gerçekleşen dönüşümler kaynakların yeniden bölüşümü yoluyla toplumsal gerilimleri oluşturmaktadır. Çünkü kapitalist sistemin rekabete dayalı işleyiş mekanizması karlılığı arttırma gereğini ortaya çıkarmaktadır. Karlılık artışına yönelik kaynak dağılımı ve kullanımı tercihi toplumsal güç ilişkileri doğrultusunda sermaye dışı kesimlerin toplumsal üretimden aldığı payın azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla sermaye birikimini sürekli kılmak yaşam alanlarının ve tüm yaşamsal ihtiyaçların piyasa dolayımına girmesi yani metalaşması anlamına gelmektedir. Bu süreç en belirgin biçimde kendisini, tarımsal üretim alanlarının amaç dışı kullanımı, gıda fiyatlarının yükselmesi, ekolojik sorunlar nedeniyle tarımsal üretimin giderek azalması, tarımsal üretim alanında toprak gasplarına bağlı olarak yaşanan mülksüzleştirme, tarımsal emeğin bileşimindeki değişim vb. biçimler etrafında tarımsal üretim alanında göstermektedir. Tarımsal üretim alanında yaşanan bütün bu sorunlar gıda krizlerini beraberinde getirmektedir. Gıda krizlerinin varlığı, bir taraftan tarımsal üretim alanında gerek mekânsal gerekse üretim sistemlerine bağlı olarak yaşanan dönüşüm diğer taraftan gıdaya erişim olanaklarında ortaya çıkan yetersizlik ile ilişkilendirilebilir. Bu anlamda gıda krizleri esas olarak üretim ve bölüşüm sorunlarının dışı vurumu olarak ifade edilebilir. Çünkü gıda krizi, gıda üretim ve tedarik sistemlerinin kapitalist birikimin yeniden üretim ihtiyacına bağlı olarak uluslararası ölçekte yeniden yapılanmasının bir ürünüdür. Bu nedenle kapitalist gelişme dinamikleri ile tarımsal üretim sürecindeki dönüşümler arasındaki ilişkiyi tarihsel ve kuramsal düzeyde ele almak bugünü anlamak ve geleceğe dönük politika seçenekleri geliştirmek açısından önem taşımaktadır. Ancak tarımsal üretim-gıda krizi ve toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişkiyi konjonktürel değişimlere bağlı olarak ele almak yeterli bir analitik çerçeve oluşturmamaktadır. Bu aşamada tarımsal üretim sürecindeki dönüşümlere yönelik ana akım tarım çalışmaları ve ekolojik tartışmalar temel meselenin teknolojik gelişmelerin yarattığı tahribat ve/veya zaman zaman uluslararası siyasal/ekonomik süreçlerde ortaya çıkan gerilimler ile ilişkilendirmektedir. Böylesi bir değerlendirme dünya gıda fiyatlarındaki artışın konjonktürel etkilere bağlı bir değerlendirmesini içermektedir. Bununla birlikte eleştirel tarım çalışmalarında tarım sorunu ve ekolojik sorunların temelinde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim dinamiğinin yer aldığını saptamak önemlidir.

Eleştirel tarım çalışmaları ağırlıklı olarak ortodoks marksist, heterodoks/tarımsal marksizm, radikal popülist, sosyal anarşit gelenekler etrafında tartışılmaktadır (Alcala, 2021, ss.300-304). Bu çalışmada tarımsal üretimin ekonomi politik değerlendirmesi ortodoks marksist gelenek ve heterodoks/tarımsal marksizm yaklaşımlarına dayalı olarak ele alınmaktadır. Her iki gelenek açısından tarımsal üretim süreci kapitalist

gelişme dinamikleri ile ilişkilendirilmektedir. Bu anlamda sermaye birikimi sürecinin çelişkileri, kriz eğilimleri, ekolojik sorunlar ve tarım sorunu birbiri ile ilişkilendirilmiş bütüncül bir yaklaşım içerisinde tartışılmaktadır. Ortodoks Marksist yaklaşımlar tarım sorununu doğa ve insan arasındaki olması gereken metabolik bütünlüğün kapitalist üretim sürecinin kar odaklı yapısına bağlı olarak bozulmasına ve tarımsal üretimin kapitalizmin gelişimine yapmış olduğu katkıya yönelik olarak değerlendirmekte ve metabolik yarık kuramsallaştırmasından hareket etmektedir. Bu anlamda söz konusu kuramsal çerçeve içerisinde tarım sorunu aynı zamanda doğa sorunu olarak ele alınmaktadır. Nitekim Kautsky metabolik yarık kuramını destekleyecek biçimde “materyal sömürü” olarak ifade ettiği süreci değer yasası ile ilişkilendirmektedir. Toprağın verimlilik kaybının sanayileşme ile birlikte arttığını ve bunun telafisi için tarımsal teknoloji kullanımının besinlerin artan biçimde kaybolmasına yol açtığını belirlemektedir (Kautsky, 1988, s.214). Özetle metabolik yarık ortodoks marksist gelenek içerisinde tarımsal üretimde kapitalist sermaye birikimine bağlı olarak yaşanan dönüşümlerin insan-doğa etkileşimini ortadan kaldırdığını, toprağın verimliliğini düşürdüğünü ve gıda krizleri ile birlikte ekolojik krizleri de beraberinde getirdiğini vurgulamak açısından önemli bir kuramsal zemini oluşturmaktadır. Çalışmanın dayandığı ikinci gelenek olarak hererodoks/tarımsal marksizm tartışmaları ağırlıklı olarak gıda rejimleri analizinden hareket etmekte ve post marksist gelenekler çerçevesinde Immanuel Wallerstein’in dünya sistemi ve Michel Aglietta’nın sermaye birikiminin düzenlenmesi kuramına dayanmaktadır. Böylece tarım-gıda sistemlerinin dönüşümünü gıda rejimleri analizi ile somutlaştırmak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla kuramsal zemin olarak birbirinden farklı gelenekleri temsil etseler de ortodoks marksist geleneğin tarımsal üretim sürecine ilişkin yaklaşımları ile heterodoks/tarımsal marksist geleneğin dünya sistemi ve düzenleme ekolüne dayalı yaklaşımlarının birlikte ele alınması, tarımsal üretimin ekonomi politisinin tarihsel koşullar ve üretim ilişkileri bütünü içerisinde sorgulanması anlamında önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu anlamda her iki gelenek açısından karşılıklı eleştiriler söz konusu olmakla birlikte, bu çalışmada metabolik yarılma tezi ve gıda rejimleri analizinin birbirini tamamlayıcı özelliklerine dayalı olarak tarımsal üretim sürecinin sermaye birikimi dinamikleri ve krizler ile ilişkisi ele alınmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmanın ikinci bölümünü tarımsal üretim sürecinin ortodoks marksit gelenek içerisinde tartışılan metabolik yarılma tezi çerçevesinde tarihsel ve kuramsal değerlendirmesi oluşturmaktadır. Üçüncü bölüm, İkinci bölümde ele alınan tarımsal üretim sürecinin ekonomi politisine ilişkin kuramsal çerçevenin kapitalist gelişme dinamiklerinin ortaya çıkardığı dönüşümler ile ilişkisini kuran gıda rejimleri analizini içermektedir. Dördüncü bölüm gıda rejimleri analizi çerçevesinde vurgulanan şirket gıda rejimi kapsamında ortaya çıkan gıda krizlerini aşmaya yönelik alternatif tarımsal üretim politikası önerilerini içermektedir. Bu bağlamda tarımsal üretimin tarihsel olarak geçirdiği evrimin yaratmış olduğu gıdaya erişim sorunlarına alternatif çözüm önerilerini ele almaktadır. Buradan hareketle içinden geçmekte olduğumuz sürecin oluşturduğu gıda krizinin çözümünde tarımın ve gıdanın toplumsallaşması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

2. Tarımsal Üretim: Tarihsel ve Kuramsal Bir Çerçeve

İnsanın varlığını sürdürme çabası, tarihsel süreç içerisinde boyutları ve içeriği değişmekle birlikte doğayı ve toprağı kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanma ve dönüştürme etkinliğini içermektedir. Özellikle insanlık tarihinin başlangıç evrelerinde insanın varlığını sürdürmek için doğa ile kurduğu ilişki, avcılık ve toplayıcılık olarak tanımlanan tamamen doğaya bağımlı ilkel ekonomik faaliyetlere dayanmakta ve göçebe bir toplumsal yapı özelliği göstermekte idi. İklim koşullarının değişimi ve buzul çağının bitmesi ile uzun süren avcılık toplayıcılığa dayalı ekonomik faaliyetler yerini, Neolitik dönem olarak ifade edilen tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyetlere bırakmıştır. Tarımsal üretimin nerede ve ne zaman başladığı konusunda mutlak bir görüş birliği

olmamakla birlikte genel olarak “verimli hilal” olarak tanımlanan Lübnan, Suriye, Türkiye, Irak, İran sınırları içinde kalan Güney Doğu Torosların güneyinde Zağros Dağlarının batısında Basra Körfezinin kuzeyinde kalan bölgede başladığı kabul edilmektedir. Bir tarım devrimi olarak nitelendirilen bu gelişme ile yerleşik topluma geçilmiştir. İnsanın doğa ile kurduğu ilişki, toprağın bir üretim aracı olarak kullanılması ile gelişme kaydetmiştir. Dolayısıyla toprak ve işgücünün birlikte kullanımına dayalı üretici gücün gelişimi, yaşamın ve çalışmanın farklı biçimde örgütlenmesini gerektirmiştir. Avcılık ve toplayıcılıktan farklı olarak çapa tarımının gelişmesi ve hayvan sürülerinin büyümesi verimlilik artışlarını beraberinde getirerek yiyecek ve eşya stoklarının oluşması sonucunu doğurmuştur. Bu durum toplumsal kontrolü sağlayacak karar alma mekanizmalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Harman, 2010, ss.19-29).

Özetle tarımsal üretimin başlaması ile gerçekleşen köklü dönüşümler iş bölümüne dayalı bir toplumsal yapının da başlangıcını oluşturmuştur. Üretici olmayan ve karar alma sürecinde yer alan bir toplumsal katmanın ortaya çıkması zamanla üreticilerin kendi ihtiyaçları (topluluk ihtiyaçları) dışında artık ürün üretmesini gerektirmiştir. Ancak söz konusu dönemde mülkiyet ilişkilerinin gelişmemiş olması nedeniyle kapitalist sisteme özgü bir toplumsal iş bölümünün varlığından söz etmek mümkün değildir (Harman, 2010, ss. 27-29). Diğer bir ifade ile tarım devrimi dönemi (Neolitik dönem), üretim biçimine bağlı olarak toplumsal katmanlaşmanın başladığı ancak üretim araçlarının mülkiyetine dayalı sınıfsal kategorilerin oluşmadığı bir üretim tarzı olarak ifade edilebilir.

Birinci tarım devrimi olarak ifade edilen neolitik dönemden sonra kapitalizm öncesi sosyo ekonomik sistemlerde, ülkeler ve bölgeler arası farklılık göstermekle birlikte, tarımsal üretim ve toprak mülkiyeti sınıf kategorilerinin oluşumuna ve gelişimine neden olmuştur. Böylece kapitalist gelişmenin kökeni olarak tanımlanabilecek ilkel birikimin¹ temel kaynağını oluşturmuştur (Bernstein, 2010, s.40). 14. yy’dan itibaren parasal ekonominin gelişimi mal üretiminin kırsal alanda da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu anlamda Wood’un (2003, s.15) ifadesi ile maddi üretimin piyasa mekanizması aracılığı ile gerçekleşmesi toplumsal yeniden üretimin de piyasa mekanizmasının işleyişine bağlılığını beraberinde getirmiştir. Bunun anlamı, sadece ekonomik işleyişin değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerinde piyasa bağımlılığına dayalı olarak düzenlenmesidir. Böylece kapitalizm öncesi toplumsal yapıların kapitalist toplumsal yapıya dönüşümü piyasa mekanizmasına bağımlılığın gelişmesine paralel olarak maddi üretim sürecindeki niteliksel dönüşüm ile birlikte toplumsal ilişkilerinde niteliksel olarak dönüştüğü bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Nitekim 14 yy’dan itibaren parasal ekonominin gelişmesine paralel biçimde toplumsal ilişkilerdeki niteliksel dönüşüm, kendi geçimleri için üretim yapan çiftçiliğin yerini pazar için üretim yapan yeni bir toplumsal kategori olarak çiftçi sınıfının veya marksist terminoloji ile küçük meta üreticisinin alması olarak kendini göstermektedir. Sanayi devrimi ile fabrika üretimi kırsal bölgelerde zanaatkarlığı ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla zanaatkarlık ve küçük üreticilikten uzaklaşan nüfus kitlesi sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu işgücüne dönüşmüştür. Tarımsal üretim, kentlerde yaşayan işgücünün gıda gereksinimini karşılamak konusunda önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu anlamda sanayileşme ile metropolleşme hızındaki artış, tarımsal üretim için büyük bir pazar rolü oynamıştır. Bunun anlamı tarımsal üretimin kentlere aktarılması kırsal alandaki üretim fazlası ile sınırlı kalmamış, mümkün olduğu kadar çok tarımsal ürününün kentlere aktarılmasını beraberinde getirmiştir. Özetle bu süreç, tarımsal üretimi belirleyen unsur olarak kullanım değerinin yerini giderek değişim değerine bıraktığı gelişmeleri ifade

¹ İlkel birikim tartışmaları kapitalizmin kökenlerini değerlendirmek ve günümüz sermaye birikimi dinamiklerini “mülsüzleştirme yolu ile birikim” kavramsallaştırması ile inceleme konusunda Harvey (2003) Marksist literatürde önemli ve geniş bir tartışma alanını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın sınırlarını aşan tartışmalar ile ilgili olarak; Harry Magdoff, Massimo De Angelis, Michael Perelman vb yazarların çalışmaları için Göztepe (2014)’e bakılabilir.

etmektedir. Dolayısıyla kapitalist gelişmenin tarımsal üretime girdiği bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Mandel, 2008, s. 256).

Kapitalist üretim biçiminin tarımsal üretimin bütün aşamalarını kapsayacak biçimde gelişimi 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren "ikinci tarım devrimi/yeşil devrim" olarak tanımlanan süreç ile ilişkilendirilebilir. Bu süreç fosil yakıt kullanımı, kimyasal gübre, hibrit tohum, kimyasal ilaçlama ile birlikte endüstriyel tarım sürecini ifade etmektedir. Böylece tarımsal üretimin bütün aşamalarına dünya ölçeğinde faaliyet gösteren belirli sayıda şirketin hakim olduğu bir tarımsal üretim modeli gelişmiştir. "Yeşil devrim" ve/veya ikinci tarım devrimi olarak tanımlanan bu gelişme ile birlikte çiftçiler tamamen piyasaya bağımlı hale gelmiştir (Aysu, 2015, ss.153-159). Özetle günümüzü de kapsayan "yeşil devrim" özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğanın tahribatını, su kaynaklarının kullanım ve denetiminin belirli şirketlere devredilmesini, tohumda ve tarımsal üretimde bağımsızlığın ortadan kalkmasını, gıda güvencesizliğini ve bütün bunların bir sonucu olarak gıda krizini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak "yeşil devrim" ile gelişen süreç insanın doğa ve toprakla bağının kopmasına ilişkin son aşamayı ifade etmektedir. Bu gelişme ile birlikte emek- sermaye çelişkisinin yanı sıra sermaye- doğa -çelişkisinin de varlığını saptamak gerekir. Nitekim Foster Marx'ın metabolik yarılma teorisinin doğa- sermaye ve/veya kapitalist gelişme dinamikleri arasındaki ilişkiyi açıklamak konusunda son derece etkili bir çerçeve oluşturduğunu belirtmektedir. Foster, Marx'ın sosyal metabolizma kavramının, hem "doğanın dayattığı koşulların" hem de insan eylemlerinin bu süreci nasıl dönüştürdüğünü tanımlayan madde ve enerjinin "insan ve doğa arasındaki karmaşık, dinamik değiş tokuşa" atıfta bulunduğunu ifade etmektedir (Foster, 1999). Her üretim tarzı, toplum ve doğa arasındaki alışverişi belirleyen belirli bir sosyal metabolik düzen yaratır. Bu tür etkileşimler, toplumun ve ekosistemlerin verili koşullarda devam eden yeniden üretimini etkiler (Clark ve York, 2008, s.14). Özetle Marx'ın sosyal metabolizma kavramı insanın doğa ile emek kullanımına dayalı kurduğu ilişkisini tanımlamaktadır. Bu ilişki insanın kendi gücü ile dış doğayı değiştirirken bir taraftan da eş zamanlı olarak kendi öz doğasını da değiştirdiği diyalektik bir özellik taşır. Marx insan ile doğa arasındaki metabolik alışverişin maddi alış veriş ile yakından ilişkisini kurmaktadır. Sosyal metabolizma insan, hayvan ve toprak arasında kurulan bütünsel bir döngüyü ifade etmektedir.19. yy'ın ortalarına kadar mekânsal olarak, hayvansal üretim ortak kullanıma açık meralarda gerçekleştirilirken, bitkisel üretimde üreticilerin kendi tohumlarını kullandıkları çoklu ürüne dayalı bir üretim sistemi hakimdir. Bu döngüde bitki artıkları hayvanlar tarafından tüketilmekte hayvansal gübrelerde toprağın verimliliğini arttırmak üzere doğal gübre olarak kullanılmaktadır (Özden, 2017, s. 747). Bu dönemde aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya bir beslenme döngüsü gerçekleşmektedir. (Şekil 1 erken tarım dönemi).

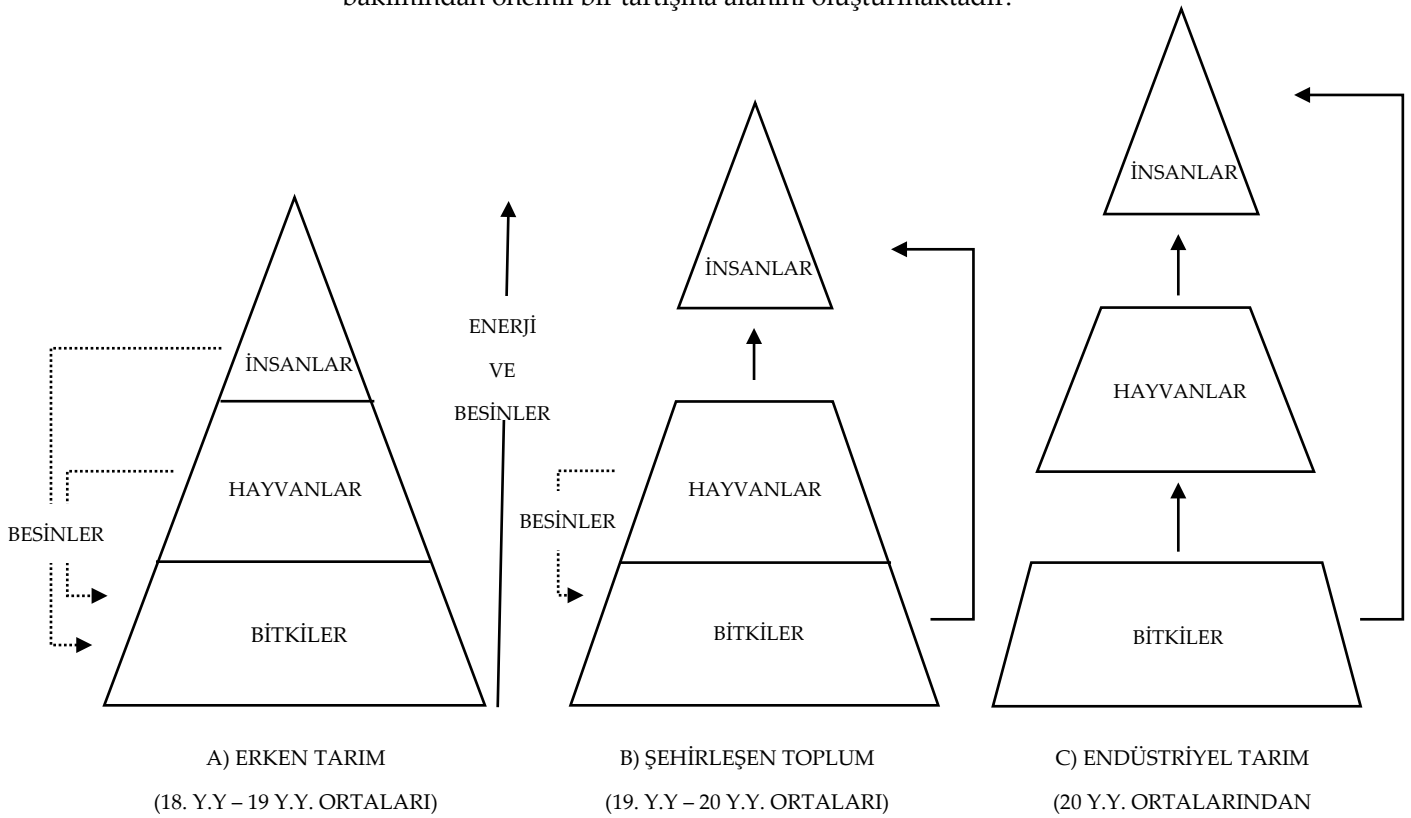
19.yy'ın birinci çeyreğinden sonra (1830'lar) sanayileşme ile birlikte kentleşme oranlarının artması ve nüfusun giderek kentlerde yoğunlaşması, nüfus artış oranının yükselmesi, kent ve kırsal arasındaki ilişkinin kopması vb etkenler sonucunda artan gıda talebi, toprağın uygun biçimde işlenmemesi ve organik atıkların yeniden toprağa kazandırılmaması vb etkenler toprak verimliliğinin düşmesi sonucunu doğurmuştur. Bir tarım krizi olarak nitelenen ve toprağın tükenişi ile ilgili endişeleri güçlendiren dönem koşulları, gübre talebinin artmasına yol açmıştır. Bu dönemin aynı zamanda toprak bilimindeki gelişmeleri de kapsadığı belirtilmektedir (Foster, 1999, s.376). Bir taraftan toprak verimliliğinin düşmesi diğer taraftan toprak biliminde önemli ölçüde gelişme kaydedilmesi artan gübre talebine yönelik çözümleri de beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede modern toprak biliminin başlangıcı olarak tanımlanan süreç, toprak verimliliğinin artırılması talebi ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla toprağın verimliliğini artırma yönünde ortaya çıkan talepleri, tarımsal üretimin kapitalist gelişmeye entegrasyonunun bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim toprak biliminin gelişimi ile birlikte toprak verimliliğini arttırmak üzere iki farklı

gübreleme tekniğinin geliştirildiği belirtilmektedir. Birincisi toprak kimyası ile uyumlu gübre tekniği, diğeri İngiltere’de bir toprak sahibi tarafında fosfat kullanımına dayalı olarak geliştirilen yapay gübre tekniğidir. İkinci yöntemin toprak sahipleri tarafından tercih edilen bir yöntem olduğunu tahmin etmek güç değildir. Başlangıçta verimliliği arttırıcı etkisi olan yapay gübreleme yönteminin daha sonrasında verimliliği hızla azaltıcı sonuçlar doğurduğu tespit edilmiştir. Tarımsal üretimde kapitalist gelişmenin ortaya koyduğu bu sonuç toprağın beslenme döngüsünde bir kırılmayı ifade etmektedir. Marx bu süreci kapitalist tarımsal üretimin ortaya koyduğu metabolik yarılma olarak değerlendirmektedir. Toprak verimliliğini arttırmak yönünde kullanılması gereken doğal gübreleme yöntemlerinin yerine yapay gübreleme tekniklerinin tercih edilmesi kır ve kent arasındaki büyüyen uzlaşmazlığın gelişimine dayandırılmaktadır (Foster, 2001, ss. 205-207).

Özetle kentleşme ile birlikte insanın besin ve enerji döngüsünün tamamlayıcısı olma işlevi ortadan kalkmıştır. Bu durum insan, toprak ve hayvan arasındaki metabolik bütünlüğün bozulmasına neden olmuş, insanın tükettiği öğelerin toprağa dönmesini engellemiştir. Diğer bir ifade ile insan ile doğa arasındaki metabolik alışverişin kesintiye uğraması toprağın doğal ve sistematik olarak yenilenmesini engellemiştir. Marx’ın kuramsal çerçevesinden hareketle bu gelişme yaşamın doğal işleyiş mekanizması olan sosyal metabolizmada bir yarılma olarak ifade edilir (Şekil 1, Şehirleşen toplum) (Foster, 2001, ss.210-213). 19.yy’ın birinci çeyreğinden itibaren toprak verimliliğini arttırma çabaları, sanayileşmeye bağlı olarak insanın topraktan koparılması ile birlikte tarımsal üretimin büyük toprak sahipliğine bağlı olarak gerçekleştiği bir süreci de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tarımsal üretim sürecindeki gelişmelerin toplumsal işbölümünde sanayi sermayesi, büyük toprak sahipliği ve kentlerde yaşayan ücretli emek arasındaki sınıfsal ayrışmayı keskinleştirdiğini ifade etmek mümkündür.

20.yüzyılın ortalarından itibaren hayvansal ürünleri işleyen büyük işletmelerin faaliyetlerinin gündeme gelmesi ile birlikte hayvansal üretimin bitkisel üretimden ayrıştığı bir sürece girilmiştir. Hayvancılık mera ve yayladan uzak, kesif yem tüketimine dayalı, kapalı barınakların kullanıldığı bir sisteme dönüşmüştür. Hayvancılık ve bitkisel üretimin birbirinden ayrışması, gübrenin bitkisel üretim alanlarına ulaştırılmasını maliyetli hale getirmiştir. Diğer taraftan yem bitkilerinin ve baklagillerin üretimini gereksiz hale getirmiştir. Bu tek ürün sistemine (monokültür) dayalı tarımsal üretim biçimini oluşturmuştur. Böyle bir tarım sistemi hayvancılığı da kapsayacak endüstriyel tarım olarak adlandırılmaktadır. Bu yapı içerisinde hayvan dışıkları ya havuzlarda toplanmış yada nehirlere boşaltılmıştır. Bu tür bir üretim yapısının doğal sonucu ekolojik sorunların artması olmuştur. Besin döngüsünü bozan endüstriyel tarım sadece bitkisel ve hayvansal ürünlerin insana iletilmesi esasına dayanmaktadır (Özkaya, 2016, s. 872). Endüstriyel tarım sistemi ile birlikte (bitkisel ve hayvansal üretimin ayrışması) hayvan gübresi kullanımının azalması ve/veya tamamen ortadan kalkması toprak verimliliği düşürmüştür. Toprak verimliliğini arttırmak üzere kimyasal gübre üretimi ve kimyasal tarım ilaçlarının kullanımı gerekmiştir. Kimyasal gübre ve ilaçların üretimi büyük çaplı yatırımları gerektirmektedir. Dolayısıyla bu sektörde büyük ölçekli firmalardan oluşan oligopolistik bir piyasa yapısı söz konusudur. Kimyasal gübre kullanımının topraktaki yararlı mikro organizmaların yaşam alanını yok etmesi, zararlı mikro organizmaların çoğalmasına neden olmuştur. Bu tarım ilaçlarının kullanımını arttırmıştır. Hayvancılığın ve tarımsal üretimin ayrışması ve hayvancılığın kapalı alanlarda gerçekleştirilen bir üretim faaliyetine dönüştürülmesi hayvanlarda antibiyotik kullanımını arttırarak insan sağlığını tehdit eden sonuçlara yol açmaktadır. Endüstriyel tarım, insan, hayvan, bitki arasındaki besin döngüsünü ortadan kaldırmıştır (Şekil 1, Endüstriyel tarım). Dolayısıyla ekolojik sorunların çoğalmasına neden olmuştur ve sürekli kendini yeniden üreten bir kısır döngüye dönüşmüş durumdadır (Özkaya, 2016; Özden, 2017). Esas olarak endüstriyel tarımın ürettiği en önemli tehlike tohum üretimi ve dağıtımının dünya çapında faaliyet gösteren büyük birkaç firmanın denetimine girmiş olmasıdır. 2018 verileri ile dünya tohum ticaretinin %68’ini dört firmanın kontrol

ettiğini belirtmek bu noktada önemlidir (Yıldırım, 2020, s. 56). Tohum, bitkisel üretimin ve besin döngüsünün ilk halkasıdır. Tarımsal üretimin tohumun bulunması ile başlamış olması, su ve toprak kadar tohumun da stratejik ve kritik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tohumun sahibi olmak, tarımsal üretimin bütün bileşenlerinin sahibi olmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda tohum, gıda egemenliğinin temel unsuru olarak görülmektedir. Endüstriyel tarım sistemi tohumun bu stratejik önemine bağlı olarak bu konudaki rekabeti güçlendirmiştir (Evrensel, 2017, ss. 2172-2173). Özetle metabolik yarılmanın son halkası ile birlikte tarımsal üretimin bütün aşamalarının büyük şirketlerin denetimine girmesi, biyoçeşitliliğin azalması sonucunu doğurmuştur. Sonuç olarak bitkisel üretimin besleyici özellikleri azalmıştır. Bu sürecin belirleyici özelliğini açıklamak konusunda Marx'ın analizi önemli bir çerçeve sunmaktadır. Foster'ın aktarımı ile Marx; işgücü, doğa ve toprak üzerindeki denetimin yoğunlaştığı tarımsal üretimde kapitalist gelişmeyi, büyük ölçekli sanayi ile büyük ölçekli tarım şirketlerinin birlikteliği ile açıklamaktadır (Foster, 2001, s. 210). Gerçekte de metabolik yarılmanın son halkası olarak endüstriyel tarım tam da böyle bir birlikteliği ifade etmektedir. Bu gelişim özellikle işgücü üzerindeki denetimi güçlendirici etkileri bakımından önemli bir tartışma alanını oluşturmaktadır.

Şekil 1. Metabolik Yarılma Aşamaları.

Kaynak: Foster ve Magdoff, 2000, s.52

Özetle tarihsel olarak bakıldığında tarımsal üretim sürecinde ortaya çıkan dönüşüm, her bir aşamada ilgili aşamaya özgü tarımsal işbölümünün oluşmasına neden olmaktadır. Tarımsal işbölümündeki değişim insan, bitki, hayvan bütünlüğüne dayalı besin ve enerji döngüsünü köklü biçimde dönüştürmektedir. Dönüşümün her bir evresi mülkiyet yapısındaki değişim ile birlikte, gıda üretimi, gıda güvenliği sorunsal ve/veya gıda güvencesizliğine dayalı sonuçlar üretme potansiyeli taşımaktadır. Bu sürecin dolaylı etkisi ise gıda fiyatlarındaki artış ile birlikte iş gücünün denetim mekanizmalarının artmasına dayalı bir eğilimi ortaya çıkarmasıdır. Bu konuda gıda rejimleri analizi kapitalist gelişme süreci içerisinde tarımsal üretimin küresel çapta

dönüşümünü bütün bileşenleri ile değerlendirmek konusunda önemli bir çerçeve sunmaktadır. Buradan hareketle izleyen bölümde kısaca gıda rejimleri analizi ele alınmaktadır.

3. Gıda Rejimleri Analizi Çerçevesinde Tarımsal Üretim ve Tarım Politikalarının Yönelimi

Kamu politikası alanı olarak tarım politikalarının yönelimi ve gıda egemenliği ilişkisi, gıda rejimleri analizine dayalı olarak ele alınabilir. Böyle bir analitik çerçeve metabolik yarılma kuramını somut olarak değerlendirme olanağı yaratmaktadır. Buradan hareketle gıda rejimleri analizi, düzenleme ekolünün birikim rejimleri kavramsallaştırması çerçevesinde tarım sektörünün tarihsel süreç içerisinde kapitalist gelişme dinamiğini etkileme ve etkilenme düzeyini ortaya koyan bir perspektif sunmaktadır. Düzenleme ekolü kapitalizmin tarihsel gelişiminin her bir evresinin bir birikim rejimine karşılık geldiğini belirlemektedir. Birikim rejimi sözkonusu evreye özgü düzenleme biçimlerini gerektirmektedir. Siyasi ve toplumsal kurumlar bu düzenleme biçimlerinin unsurlarını oluşturmaktadır. Bu anlamda sermaye birikimi ve kurumlar arasındaki ilişkiler "birikim rejimleri" kavramsallaştırması ile açıklanmaktadır. Düzenleme ekolünün kriz açıklaması, kurumlar ile birikim biçimi arasında gelişen çelişkiye dayanmaktadır. Ekonomik kriz bu çelişkinin birikim üzerindeki etkisine bağlı olarak gelişmektedir. Düzenleme teorisi uzun dönemli krizlerin kurumsal yapının sermaye birikimi koşullarına göre düzenlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu anlamda sermaye birikimi süreci siyasi, kurumsal ve ideolojik unsurlar tarafından belirlenmektedir (Akyol, 2010, ss.205-207). Buradan hareketle düzenleme ekolü çerçevesinde gıda rejimi analizi, gıda üretim ve tüketim süreçlerinin tarihsel süreç içerisinde uluslararası işbölümünün belirleyiciliğinde, birbirini tamamlayan kurumsal yapılar, yazılı olmayan kurallar ve normlar çerçevesinde belirli bir süre istikrarlı bir yapı içerisinde sürdürülmesi ve güç dengelerindeki değişim ile birlikte kriz eğilimlerinin ortaya çıkması buna bağlı olarak değişim içerisine girmesini ifade eden bir analiz yöntemi biçiminde tanımlanmaktadır (Aydın, 2018, ss. 122-123). Dolayısıyla tarihsel süreç içinde uluslararası işbölümündeki değişimin, hegamonik güç ilişkileri çerçevesinde gıda rejimlerinin değişimini beraberinde getirdiğini belirtmek gerekir. Diğer bir ifade ile küresel düzeyde güç ve mülkiyet biçimlerindeki değişim, devletin müdahale biçimlerinin değişimine yol açmaktadır. Bunun tarımsal üretim sürecine yansımaları ise tarımsal üretim yöntemleri ve beslenme tarzlarının köklü biçimde dönüşümü şeklinde gerçekleşmektedir (Friedman, 2005, s. 229). Dolayısıyla gıda rejimindeki dönüşümün asli unsuru, zamanla üretim ilişkilerinde ortaya çıkan iç gerilimlere dayalı gelişen kriz eğilimleri ve bu gerilimlerin tarımsal üretim sürecine yansımaları olarak tespit edilebilir.

Buradan hareketle birinci gıda rejimi, 1870'lerden başlayıp 1930'lara kadar devam eden dönemi kapsamaktadır. Dönemin belirgin özelliği uluslararası işbölümü çerçevesinde İngiltere'nin sanayi sermayesinin uluslararası rekabet üstünlüğü sağlamasıdır. Böylece birinci gıda rejimini kapsayan dönemde hegamonik güç olarak dünya ekonomik sistemini belirleyici olmuştur. Tarımsal üretimin temel kaynağı Avrupa'dan sömürgelere göç edenlerin yerli halkların topraklarına el koyması ile gerçekleşmektedir. Küçük aile çiftliklerinde gerçekleştirilen mono kültür (tek çeşit) tarımsal üretim biçimi ile elde edilen tarımsal ürünlerin Avrupa'ya ihraç edilmesi birinci gıda rejiminin temel özellikleri arasında yer alır. Avrupa gıda ve hammadde ihtiyacını Amerika, Avustralya gibi ülkelerden sağlamaktadır. Serbest ticaret ilkelerinin geçerli olduğu kabul edilse de esasen İngiltere'nin önderliğinde Avrupa merkezli bağımlı ilişkilere dayalı dünya ticaretinin geliştiği bir dönemi ifade etmektedir. Avrupa'nın sömürgelerinden gerçekleştirdiği ucuz tarımsal ürün ve et ithalatı gerek hammadde gerekse yiyecek fiyatlarının düşük düzeyde tutulabilmesini sağlamış dolayısıyla ücretleri ve diğer üretim maliyetlerini düşürücü etki yaratmıştır. Sanayileşme hızındaki artış Avrupa'da işçi sınıfının güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Ancak sağlanan ucuz

gıdanın toplumsal hareketlerin gelişimini zayıflatıcı bir etki yarattığı belirtilmektedir. Aile çiftliklerinin teşvik edilmesi ve korumacılık devletin tarım politikalarının belirleyici unsurlarını oluşturmaktadır (Aysu, 2015, s. 29; Aydın, 2018, s. 123). 1929 dünya ekonomik bunalımı ile birlikte küçük aile çiftçiliğine dayalı tarımsal üretim yapısı önemini yitirmiştir. Ekonomik bunalım ile birlikte yoksullaşan çiftçiler topraklarını büyük toprak sahiplerine satıp kentlere giderek potansiyel işgücü niteliğine dönüşmüştür. Bu gelişim beslenme kültürünün değişimini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1929 bunalımı ve üretim miktarındaki artış ile ortaya çıkan ekolojik sorunlar birinci gıda rejimini sürdürülemez hale getirmiştir (Aysu, 2015, s. 29; Çaşkurlu, 2012, s. 63).

Birinci gıda rejiminin I. Dünya Savaşı ve ardından gelen 1929 dünya ekonomik bunalımı ile birlikte çözülüşü, İngiliz hegemonyasının da yerini Amerika Birleşik Devletlerine bırakmasına dayalı yeni bir. uluslararası işbölümünün koşullarını yaratmıştır. İngiliz hegemonyasının sona ermesi "serbest ticarete" dayalı uluslararası işbölümünün de sonlanmasını beraberinde getirmiştir. Dünya ekonomik krizi, gıda güvenliğini sağlamaya dönük Avusturya, Kanada, ABD gibi gıda ihracatçısı ülkelerin tarımsal üretimde korumacı politikalara yönelimine neden olmuştur. Birinci gıda rejiminde devletin rolü aile çiftçiliğini koruyucu teşvik mekanizmalarını kullanmak, korumacılık, tarımsal alanlara yerleşimi sağlamak üzere alt yapı yatırımını yapmak olarak özetlenebilir.

Birinci gıda rejiminde tarımsal üretim geniş alanlarda yapılan bir üretim faaliyeti özelliği taşımaktadır. Temel gıda maddelerinin ucuza üretimi sözkonusudur. Bu anlamda yaygın birikim biçiminin hakim olduğu bir süreci tanımlamaktadır. 1947-1973 dönemini kapsayan ikinci gıda rejiminde ise bir taraftan gıda imalatının birikim sürecine dahil edildiği diğer yandan sınırları aşan malların çoğu için ticari olarak değil, ABD'nin gıda yardım programları çerçevesinde biçimlenen yoğun birikim rejiminden söz edilebilir. II. Dünya savaşından sonra egemen ekonomik güç olan ABD, kendi ulusal tarım destekleme programlarıyla uyumlu uluslararası programların uygulanmasını sağlamıştır. Bu çerçevede tarımsal üretim alanında korumacı politikaların öne çıktığını belirtmek gerekir. 1945-1949 yılları arasında alınan "ithalat kontrolleri" ve "ihracatı sübvansiyonlarla korumaya" yönelik kararlar iç tarım politikasının gerekli bir tamamlayıcısı olmuştur. ABD'nin II. Dünya savaşı sonrasında Avrupa ve az gelişmiş ülkelere Marshall yardımları adı altında uyguladığı yardım programları II. Dünya Savaşı bittiğinde, kendine yeterli olan ülkeleri, giderek tarımsal ürün ithalatına bağımlı hale getirmiştir. İkinci gıda rejiminde, artan oranda uzmanlaşmış ve entegre bir tarımsal üretim süreci dönemin belirleyici özelliğidir. Gıdanın sanayileşmesi, işlenmiş gıda imalatı ve perakendesi alanlarında yeni birikim olanakları yaratmıştır (McMichael, 2022, s.51). Tarımsal gıda şirketlerinin büyümesi ve ulus ötesi erişimi ile birlikte çiftçiler mekanize bir şekilde uzmanlaşmış hale gelmişlerdir. Özetle ikinci gıda rejiminin belirleyici özelliği; gıda yardımlarının uluslararasılaşması, tarımın sanayileşmesi ve ulusötesi sermayenin büyümesi olarak ifade edilebilir. Tarımsal ürün ihracatının sübvansiyon edilmesi kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sürdürülmesinin bir aracı olarak kullanılmıştır. 1972'de belirginleşen gıda ve petrol fiyatlarındaki artış, gıda yardımlarının askıya alınması, az gelişmiş ülkelerdeki kıtlık ve yardım bağımlılığı, Bretton Woods sistemini çöküşü ekonomik kriz ile birlikte bu rejimin sonunu getirmiştir. (Smith, Lawrence & Richards, 2010, s.144)

Üçüncü gıda rejimi (1980-Günümüz) ise neoliberal politikalar ekseninde gelişmiştir. Tarım, kimya endüstrisi ve biyo-teknoloji arasındaki stratejik ittifaklar da dâhil olmak üzere tarım-ticaret işbirliğini teşvik etmiştir (McMichael, 2022, ss.20-21). Nitekim 1995 yılında, Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması ve ticaretle ilişkili çok taraflı anlaşmalar arasında yer alan Tarım Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte tarımsal üretim süreci tekeldi çokuluslu şirketlerin hegemonyası altına girmiştir. Şirketleşme ve finansallaşma süreçlerinin, bu rejimin birbirlerini tamamlayan iki önemli boyutunu oluşturduklarını belirtmek gerekir. Bu çerçevede, 3. gıda rejimi'nin "şirketleşme"

boyutunun temel unsurları olarak, tarımsal gıda alanında şirketlerin tekeli güçlerini arttırmaları, 2. yeşil devrim, süpermarketler, sertifikalar, biyo-yakıt üretimi ve toprakların amaç dışı kullanımı öne çıkmaktadır. Bu sürecin en önemli etkisi gerek uluslararası düzeyde gerekse ulusal düzeyde karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin artması olmuştur. Ancak bu bağımlılık ilişkisi uluslararası düzeyde az gelişmiş ülkelerin dünya ekonomik sistemine eşitsiz bir biçimde eklenmesine yol açmaktadır (Smith, Lawrence & Richards, 2010, ss. 141-147). Diğer bir ifade ile 3. gıda rejimi ile birlikte gıda rejimleri analizi uluslararası işbölümü içerisinde az gelişmiş ülkelerin tarım politikalarının ulusları tekellere tabii olma sürecini ortaya koymaktadır. Bu karşılıklı bir bağımlılık içermektedir. Menşei gelişmiş ülkeler olan uluslararası sermayenin de az gelişmiş ülkelerin politikalarını yönlendirme gereksinimi vardır (Féliz, 2021, ss. 7-10). Bu anlamda eşitsiz ve bileşik gelişme teorisi, gıda rejimleri analizinin uluslararası işbölümü çerçevesinde kuramsal tamamlayıcı olarak görülebilir. Halen devam etmekte olan 3. gıda rejiminin şirketleşme boyutunu şu şekilde özetleyebiliriz.

Dört firma (Syngenta, Bayer, BASF ve Corteva) dünya zirai ilaç pazarının %62'sini kontrol ediyor: ilk altı şirket pazarın %78'ini kontrol etmektedir.

Üç çok uluslu şirket (EW Group, Hendrix Genetics ve Tyson Foods) ticari kanatlı hayvan genetiğinin %100'ünü kontrol etmektedir.

İki şirket (Syngenta Group ve Bayer) ticari tohum pazarının %40'ını kontrol etmektedir (ETC Group 2022).

Üçüncü Gıda rejimi çok uluslu şirketlerin tohumdan başlayarak tarımsal üretimin her aşamasında tekelleşmesi ve fiyat belirleyici konumda olmaları 2003 sonrasında gıda fiyatlarındaki sürekli artışların dolayısıyla gıda krizlerinin ve gıda güvencesizliğinin temel gerekçeleri içerisinde yer almaktadır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Mart 2022'de 159,7 puanla gıda fiyat artışında tüm zamanların en yüksek endeksine ulaşıldığını belirlemiştir. Gıda fiyatlarındaki artışın temel gerekçeleri içerisinde Rusya-Ukrayna savaşının gıda tedarik sistemi üzerindeki etkisi, enerji fiyatlarını artması vb unsurlar etkili olmakla birlikte bu türde konjonktürel gerekçelerden daha önemli olan nokta kapitalist ekonomik sistemin kriz üreten dinamiğinin uluslararası düzeyde gıda krizine yol açmasıdır. Diğer bir anlatımla 2008 yılında başlayan ve etkisi devam etmekte olan ekonomik kriz ile ilişkili bir gıda krizinin varlığı söz konusudur.

Özetle gıda fiyatlarındaki artış, gıda güvencesizliğini ve gıda krizlerini beraberinde getirmektedir. Gıda güvencesizliği yani gıdaya erişim hakkını kullanmaktan yoksun kalan nüfus düzeyi, Dünya Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu 2022 raporunda; 2021 yılı için 702 ila 828 milyon insanın gıda güvencesizliği ile yani açlıkla karşı karşıya kaldığı ortaya konmaktadır. Rapora göre dünya nüfusunun %8,9'u yetersiz beslenme %10,5'i açlık sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır (The State of Food Security and Nutrition in The World Report, 2022, s.xiv). Bu veriler gıda krizinin boyutlarını ve ciddiyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla gıda krizini önleme yöntemlerini, gıda egemenliğinin tesis edilmesine dayalı politika önerilerini tartışmayı gerektirmektedir. İzleyen bölüm bu önerileri genel çerçevesi ile ele almaktadır.

4. Tarımsal üretim ve gıdanın toplumsallaştırılmasına yönelik kamusal politika önerisi

Metabolik yarılma tezinin günümüzde halen geçerliliğini koruması ve şirketler tarafından yönetilen tarımsal üretim süreci gıda krizinin derinleşerek devam etmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlamda tarım sorunu bir yandan gıdanın üretimi ile ilişkili iken diğer taraftan gıdaya erişim ve gıdanın bölüşümü sorunlarını içermektedir. Bu sorunların üstesinden gelmek ancak tarım-gıda sistemlerinin ve gıda üretiminin bütün aşamalarının toplumsallaştırılması ile mümkün olabilir. Diğer bir anlatımla tarımsal üretimi uluslararası sermayenin ve yerel güç odaklarının müdahalesinden bağımsız kılacak biçimde gıda egemenliğinin tesis edilmesi gerekmektedir. Gıda egemenliği geniş anlamıyla; gıdanın temel bir insan hakkı olduğundan hareketle,

ülkelerin, bölgelerin, yerel halkların, insan topluluklarının kendi ekolojik, sosyo-ekonomik ve kültürel koşullarına uygun olarak tarım-gıda sistemlerini oluşturma, tarım politikalarını belirleme ve kontrol etme hakkı olarak tanımlanmaktadır (Wittman,2011). Bu tanımdan hareketle gıda egemenliğini sağlamanın ancak kolektif ve işbirliğine dayalı tarımsal üretim yöntemlerinin geliştirilmesi ile mümkün olacağı sonucuna varılabilir. Bu anlamda gıda egemenliğini sağlayacak mekanizmaları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.

- Katılımcı araştırma ve katılımcı ıslah araştırmaları: Katılımcı araştırma çalışmaları çiftçi ve bilim insanlarının işbirliği içerisinde tarımsal üretimin besleyici özelliklerini koruyacak biçimde çeltik çeşitlerini ekolojik yöntemlerle tarımsal üretimde kullanılmasını hedeflemektedir. Katılımcı ıslah ile yerel koşullara uygun tarımsal ürün geliştirmek mümkün olduğu gibi tohum bağımsızlığını kazanmak açısından da önemli etkilere sahiptir (Ceccarelli & Grand,2001). Katılımcı ıslah araştırmaları ile birlikte tohum konusunda bağımsızlığın sağlanması için yerel tohumların korunması ve ekolojik ilkelere dayalı üretim olanaklarının geliştirilmesine ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması son derece önemlidir.

- Tarımsal üretim ve satış kooperatifleri: Küçük çiftçiliğin korunmasını, ayakta kalmasını sağlayarak tarımsal üretimin devamlılığını güçlü bir şekilde desteklemektedir (Aysu 2015, ss: 274-278).

- Tarımsal üretim desteklerinin artırılması: Alan bazlı destek türlerine kaydırılması önemlidir. Fark ödeme sistemine dayalı tarımsal destekleme politikasına geçilmesi son derece önemlidir. Hedef fiyat (üretici emeğinin ücret karşılığı dahil maliyet + kâr) ile piyasa fiyatı arasındaki fark, devletçe üreticiye ödenmesi sistemidir.

- Tarımsal KİT'lerin yeniden oluşturulması

- Tarımsal üreticinin üretim, satış ve kredi kooperatiflerinde bir araya gelmesini sağlamak; bu kooperatiflerin ve birliklerin devlet desteğini almakla birlikte devletin güdümünde olmayan bir anlayışla yönetilmelerini güvenceye almak; tarımsal kooperatifçiliğin etkin ve kararlı bir finansal desteğe sahip olabilmesi bakımından kooperatif bankasının kurulması gerekmektedir. Böyle bir kooperatifçilik anlayışı tarım-gıda alanında yeniden ve alternatif kamusal tesis etmenin önemli bir aracı olmaktadır (Yıldırım,2017, ss :54-57)

- Topluluk Destekli Tarım: Belirli sayıda tüketicinin bir araya gelmesi ve güvendikleri bir üreticiyle sezonluk anlaşma yapması yeterlidir. TDT, üretici-tüketici bağının güçlü olduğu gıda topluluğu/dayanışma modelidir. Bir grup tüketicinin bir üretici ile sözleşme yaparak sezonluk alım garantisi vermesini, ön ödeme yapmasını, tarımsal riskleri ve ödülleri paylaşmasını ve dağıtımda tüketicilerin sorumluluk almasını içerir.

- Agroekoloji: Agroekoloji esaslarına dayalı olarak kurulan bir tarım sisteminin öne çıkan en büyük özelliği tedarik zincirlerinin daha kısa olmasıdır. Bu hareket aynı zamanda gıda sisteminin büyük kurumsal firmaların faaliyetleriyle değil de çok daha küçük ölçekli ve çevreye dost girişimlerde bulunan çiftlikler aracılığıyla yürütülmesini savunmaktadır. Çevreyi koruyan, geliri adil bir şekilde paylaşan, insanları açlık ve yetersiz beslenme gibi durumlarla karşı karşıya bırakmayan, sosyal adaleti destekleyen her türlü tarımsal girdi veya çıktı agroekolojinin kapsamı dahilindedir (Özkaya. 2019)

- Yeni Köylülük: Yeniden köylüleşme niteliksel bir kaymayı içerir. Bu bazen Brezilya Topraksız kır işçileri hareketinde (MST) olduğu gibi eskiden köylü olan gecekondu halkının tekrar köylüleşmesi olabildiği gibi, endüstriyel tarıma köklü bir şekilde bağlı girişimci kesimin agroekolojik tarım yöntemlerini benimseyerek köylüleşmesi şeklinde de olabilir. Yeni köylülük veya yeniden köylülük girdi sanayine bağlı olmaktan çıkarak, otonomi kazanmak amacıyla agroekolojik tarım yöntemlerini benimsemektedir ve girdileri de tarımdan sağlamaktadır. Ürünlerin satışında ise süpermarket zincirleri, gıda şirketleri, tüccarlar vb. kesimlerden bağımsız, doğrudan tüketiciye ulaşan pazarlama kanalları kullanılmaktadır. Bu kanallar arasında ekolojik köylü pazarları, topluluk destekli tarım grupları, eko-kooperatifler, tüketici kooperatifleri, internet üzerinden doğrudan pazarlama, agroturizm gibi birçok form bulunmaktadır. Bu tür yeni köylülük

biçimlerinin dünyada da artış eğilimi gösterdiğini belirtmek gerekir. Brezilya MST hareketinde olduğu gibi, doğrudan kentten kıra göç eden eski köylü veya köy kökenli nüfus kolektif tarım işletmeleri kurabilmektedir. Küresel iklim değişikliği, çevre kirliliği ve gıda yoksulluğundaki artış gibi endüstriyel tarımın, uluslararası dev gıda şirketlerinin ve uluslararası süpermarket zincirlerinin yol açtığı sorunların çözümünde “yeni köylülüğün” büyük bir rolü olduğunu vurgulamak önemlidir (Özkaya, 2016). Özetle bütün bu araçlar gıda egemenliğini sağlamak konusunda oldukça önemli işlevlere sahiptir.

5. Sonuç

Bu çalışmada gıda rejimleri analizi ve metabolik yarılma tezi birlikte ele alınarak tarımsal üretim ile sermaye birikiminin krizleri arasındaki bütünsel ilişki değerlendirilmiştir. Bu anlamda gıda krizleri kapitalizmin yeniden üretim krizleri ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Üçüncü gıda rejimi çerçevesinde gelişen şirket tarımının bu sürecin bir yansıması olduğunu belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra kapitalist birikimin süreklilik gereksinimi metabolik yarılmanın da sürekliliği anlamına gelmektedir. Bu çerçevede kapitalist gelişme dinamikleri metabolik yarıklık kuramsallaştırması ve gıda rejimleri analizi çerçevesinde kapitalist üretimin sadece doğayı, tarım-gıda sistemlerini etkilemediği, doğa, ekolojik krizler, gıda krizleri çerçevesinde kendini yeniden ürettiği sonucuna varılabilir. Bernstein’in (2010, s. 11) ifadesi ile dünya nüfusunu besleyebilecek gıda üretimi sözkonusu iken içinde bulunduğumuz süreçte halen yetersiz beslenme ve açlıkla mücadele eden bir nüfus grubunun bulunması toplumsal yeniden üretimin çelişkileri ile ilişkilendirilebilir. Bu anlamda gerek gıda krizleri gerek ekolojik krizler sadece neoliberal yeniden yapılanmanın bir sonucu değil tarihsel süreç içerisinde sermaye birikimi dinamiklerinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla tarım sorunu ve gıda krizi uzun bir tarihsel süreç içerisinde kapitalist üretim ilişkilerinin tarımsal üretim içerisinden gelişmesine dayalı bir çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir. Böyle bir değerlendirme gıda krizlerinin ve ekolojik krizlerin tarihinin 16. Yüzyıla kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda Moore’un (2015, ss. 85-87) ifade ettiği gibi 19. Yüzyılda İngiliz sanayi devriminin dünya tarımsal üretiminin yeniden şekillenmesi ile birlikte ele alınması gerekmektedir. İngiliz sanayi devriminin gelişimi Orta Amerika’dan ithal edilen ucuz gıda ürünlerinin katkısına dayanmaktadır. Özetle tarım sorunu, gıda krizi ve ekolojik kriz arasındaki ilişkiler bütünsel olarak kapitalist gelişmeye katkı sağladığı gibi kapitalist gelişme dinamikleri tarafından da yeniden üretimin bir aracı olmaktadır. Bu anlamda bu içsel bütünlük bugünkü tarımsal üretim sürecini belirlemekte ve gıda krizlerinin nedenlerinin sadece konjonktürel hareketler olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla gıda krizleri ve gıdaya erişim olanaklarının yetersizliği tarımsal üretimin yeni kolektif biçimlerine olan ihtiyacı arttırmaktadır.

Dünya ekonomik ve siyasal sisteminde gerçekleşen dönüşümler ve yaşanan gerilimler uluslararası işbölümü içerisinde ülkelerin konumunu değiştirmektedir. Bu değişimin yansımaları; devletin zor gücünün kullanımını içeren farklı ideolojik sapmaları, siyasal sistemleri, teknolojik standartları, uluslararası ödeme ve ticaret sistemlerindeki değişimi, rezerv para birimi kullanımındaki bölgesel ayrışmaları görünür hale getirerek eşitsiz ve birleşik gelişmenin yarattığı yeni uluslararası bağımlılık ilişkilerini ortaya koymaktadır. Tarımsal üretim ve tarım politikaları daha önce ifade edildiği gibi bütün bu değişimlerin ilk etki alanının oluşturmaktadır. Bu anlamda bu süreçleri birlikte değerlendirmeyi sağlayacak bir araç niteliğini taşımaktadır. Giderek artan gerilimlerin etkisini azaltmanın aracı ise yeniden kamuculuk, kamusal ve kamusallaştırmaya yönelik araçların kullanımı ve yeniden üretim süreçlerinin kamusallaştırma boyutuna dayalı olarak düzenlenmesidir.

Kaynakça

- Akyol, S. (2010). Birikim ve kriz: radikal bir yaklaşım, *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 10(19), 184-214
- Alcala, R. A. (2021). Agrarian anarchism and authoritarian populism: towards a more (state-)critical 'critical agrarian studies', *The Journal of Peasant Studies*, 48(2), 298-328.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*, İmge Kitapevi: Ankara.
- Aysu, A. (2015). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis yayınları: İstanbul.
- Bernstein, H. (2010). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Yordam Kitap: İstanbul.
- Ceccarelli, S. & Grando, F. (2007). Decentralized participatory plant breeding: an example of demand driven research, *Euphytica*, 155, 349-360.
- Clark, B. & York, R. (2008). Rifts and Shifts: Getting to the Root of Environmental Crises. *Monthly Review*, 60(6), 13-24.
- Çaşkurlu, S. (2012). Türk Tarımının Üçüncü Gıda Rejimine Eklemlenme Süreci. *Mülkiye Dergisi*, 36(3), 61-100.
- Evrensel, Ö. (2017). Tohumların Metalaşma Biçimleri: Teorik Bir Çerçeve. *Çalışma ve Toplum*, 4(55), 2157-2208.
- Göztepe, Ö. (2014). İlkel Birikim: Sermayenin Kaldırıcı, Ed., Ö. Göztepe, NotaBene Yayınları: Ankara.
- ETC Group (2022). Food Barons 2022: Crisis Profiteering, Digitization and a Shifting Power. Erişim adresi: <https://www.etcgroup.org/content/food-barons-2022>
- Féliz, M. (2021). Notes For a Discussion on Unequal Exchange and the Marxist Theory of Dependency. *Historical Materialism*, 29(4), 1-39.
- Foster, J.B. & Magdoff, H. (2000). Liebig, Marx, and Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture. *Hungry for Profit: The agribusiness threat to farmers, food and the environment* içinde, Ed., F. Magdoff, J.B. Foster & F.H. Buttel, Monthly Review Press, New York, ss: 43-60.
- Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, Epos yayınları: İstanbul.
- Foster, J.B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology, *American Journal of Sociology*, 105(2), 366-405.
- Friedmann, H. (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes., *New Directions in the Sociology of Global Development*, içinde, Ed, F.H. Buttel & P. McMichael, Elsevier, Amsterdam, ss. 227-264.
- Harman, C. (2010). *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Bin Yıla*, 1. Basım, Yordam Kitap: İstanbul.
- Harvey, D. (2003). *Yeni Emperyalizm*, Metis Yayınları: İstanbul.
- Kautsky, K. (1988). *Agrian Question*, Zwan Publication: USA.
- Mandel, E. (2008). *Marksist Ekonomi El Kitabı*, Özgür Üniversite Kitaplığı, 68, Maki Basın Yayın: İstanbul.
- McMichael, P. (2022). *Gıda rejimleri ve Tarım Sorunları*., çev: Duygu Avcı, NotaBene Yayınları: İstanbul.
- Moore, J.W. (2015). Dünya Tarihi Açısından Ekolojik Krizler ve Tarım Sorunu, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*, içinde. Ed. Hakan Tanıttıran, Kalkedon Yayınları, İstanbul, ss: 83-95.
- Özden, F. (2017). Doğadan Tüketicilere Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine, *Praksis*, 43(1), 741-763.
- Özkaya, T. (2016). Yeni Köylülük Tarımsal Sorunlara Çözüm Olabilir mi?. XII. Ulusal Tarım Kongresi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü.
- Özkaya, T. (2019). Belediyeler agroekolojik tarım ile çiftçi ve tüketici dostu yerel gıda sistemlerini yaygınlaştırmalı, *Karabasan*, <https://www.karabasan.net/belediyeler-agroekolojik-tarim-ile-ciftci-ve-tuketici-dostu-yerel-gida-sistemlerini-yayginlastirmali-tayfun-ozkaya/>
- Smith, K.; Lawrence, G.; Richards, C. (2010). Supermarkets Governance of the Agri-food Supply Chain is the "Corporate-Environmental" Food Regime Evident in Australia?, *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17(2), 141-161.
- UNICEF (2022). *The State of Food Security and Nutrition in The World Report*, <https://data.unicef.org/resources/sofi-2022/>
- Wittman, H. (2011). Food sovereignty. A new rights framework for food and nature, *Environment and Society*, 2(1), 87-105.
- Wood, M. E. (2003). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş bir Bakış*, çev: A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları: Ankara.

Yıldırım, A. E. (2020). *Üretim Tüket: İthalat, Siyaset, Rant Kısılacında Tarım*, Sia Yayınları: İstanbul.

Yıldırım, D. U. (2017) Tarımda alternatif kamusalığın olanakları: İzmir Tire süt kooperatifi örneği, *Meltem; İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 2, 50-67.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU (100%)

Yapısal Kırılmalar Dahilinde Tarımsal Ürün İhracatı ile İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*

Zeynep ERDİNÇ¹, Gökçen AYDINBAŞ²

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü; zerdinc@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9599-0630

² Dr., Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, gkcaydnbs@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9435-5387

Öz: Tarımsal ürün ihracatı, Türkiye açısından iktisadi büyüme için önemli bir faktördür. Türkiye, tarımsal ürünlerde dünyanın önde gelen üretici ve ihracatçı ülkelerinden biridir. Tarımsal ürün ihracatı, Türkiye'nin dış ticaret dengesine olumlu katkı sağlamaktadır. Tarımsal ürün ihracatı, döviz girdisini artırarak ülkenin döviz rezervlerini ve ödemeler dengesini güçlendirebilmektedir. Bir başka deyişle tarımda gerçekleşen ihracat, Türkiye'nin uluslararası ticaret dengesine ve döviz kazançlarına ciddi katkı sağlamaktadır. Bu durum ise Türkiye'nin uluslararası ekonomik ilişkilerinde daha sağlam bir konuma gelmesini sağlayabilmektedir. Nitekim tarımsal ürün ihracatı, tarım sektörünün dış pazara açılımı ve iktisadi büyümeyi desteklemesi bağlamında kritik bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada amaç, Türkiye için 1990-2020 dönemi yıllık verilerle yapısal kırılmalı zaman serisi analiz yöntemi kullanılarak tarımsal ürün ihracatının iktisadi büyüme ile ilişkisini incelemektir. Ekonometrik analizde öncelikle, ADF, PP, KPSS ve Zivot-Andrews (ZA) birim-kök testi sonuçlarına göre seriler birinci fark alındığında durağanlaşmıştır. Gregory ve Hansen (1996) eş-bütünleşme testi sonuçlarına dayanarak ise seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı kanıtlanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına bakıldığında, ilgili dönem aralığı için Türkiye'de tarımsal ürün ihracatı ile kişi başına gelir arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal Ürün İhracatı, Kişi Başına GSYH, Yapısal Kırılmalı Zaman Serisi Analizi

Jel Kodları: C22, D31, Q17

The Relationship Between Agricultural Product Exports and Economic Growth Inclusive Structural Breaks: The Case of Turkey

Atf: Erdinç, Z.; Aydınbaş, G. (2023). Yapısal Kırılmalar Dahilinde Tarımsal Ürün İhracatı ile İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 552-564. <https://doi.org/10.30586/pek.1373874>

Geliş Tarihi: 10.10.2023

Kabul Tarihi: 18.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Abstract: Exports of agricultural products are an important factor for economic growth in Turkey. Turkey is one of the world's leading producers and exporters of agricultural products. Exports of agricultural products contribute positively to Turkey's foreign trade balance. Exports of agricultural products can strengthen the country's foreign exchange reserves and balance of payments by increasing foreign exchange inflows. In other words, agricultural exports make a significant contribution to Turkey's international trade balance and foreign exchange earnings. This situation can lead Turkey to a more solid position in international economic relations. As a matter of fact, exports of agricultural products play a critical role in terms of opening the agricultural sector to foreign markets and supporting economic growth. This study aims to examine the relationship between exports of agricultural products and economic growth by using the time series analysis method with structural breaks with annual data for the period 1990-2020 for Turkey. In the econometric analysis, firstly, according to the results of ADF, PP, KPSS and Zivot-Andrews (ZA) unit-root tests, the series became stationary when the first difference was taken. Based on the results of Gregory and Hansen (1996) co-integration test, the existence of a co-integration relationship between the series is proved. The results of the Toda-Yamamoto causality test

* Bu çalışma Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Zeynep Erdinç yürütücülüğünde yapılan ve Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından desteklenen 2301E001 numaralı projeden türetilmiştir.

indicate that there is a bidirectional causality relationship between agricultural product exports and per capita income in Türkiye for the relevant period.

Keywords: Agricultural Product Exports, GDP Per Capita, Structural Break Time Series Analysis

Jel Codes: C22, D31, Q17

1. Giriş

Ülkelerin ekonomik açıdan gelişmesinde ihracatın artırılarak ithalatın azaltılmasına yönelik alınan kararlar, tedbirler ile dış ticaret politikaları son derece önemlidir. Bu bağlamda Türkiye'nin önemli bir tarımsal ürün üretici olması, ülkenin ihraç mallarında tarımın önemli bir yer edinmesini sağlamaktadır.

Tarım sektörü ve sanayi sektörü birbiriyle bütünleşmiş olup gelişimleri de doğru orantılıdır. Tarımsal ürünler, sanayi sektörü için birer girdi şeklinde kullanılmaktadır. Aynı zamanda tarımda modernleşmeden kaynaklı olarak sanayi sektörü de tarım sektörüne girdi sağlamaktadır. Bu noktada tarım sektörünün sağladığı girdilerin işlenmesi neticesinde sanayi sektörünün çıktılarının piyasaya sürülmesi mümkün olmaktadır. Bu nedenle sanayi sektöründe tarımsal hammadde gereksiniminin karşılanması adına tarım sektörünün geliştirilmesi elzemdir.

Tarımsal ürün ihracatının Türkiye ekonomisi açısından özgün bir yaklaşımla incelenmesi, dış ticaret politikalarının belirlenmesi, tarım sektörünün büyütülmesi, rekabet gücünün artırılması, verimlilik artışının sağlanması (gelişmiş tarım teknolojileri, verimli üretim yöntemleri, AR-GE faaliyetleri ve yenilikçilik ile), sürdürülebilirlik hedeflerinin gözetilmesi ve çevresel etkilerin değerlendirilmesi noktasında önem arz etmektedir. Bu çalışmada Dünya Bankası (World Bank "WB") veri tabanından temin edilen 1990-2020 dönem aralığına ilişkin yıllık veriler kullanılarak yapısal kırılmalar altında tarımsal ürün ihracatının iktisadi büyüme ile ilişkisi üzerine inceleme yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye üzerine zaman serilerinde nedensellik analizi yapılmış olup tarımsal hammadde ihracatının toplam ihracattaki payı bağımlı değişken, kişi başına GSYH bağımsız değişken olarak belirlenmiştir. Nitekim bu araştırmanın hipotezi, "tarımsal ürün ihracatı kişi başına GSYH'yi artırır." şeklindedir. Türkiye için geçmişte olduğu kadar günümüzde de tarımın ve tarımsal üretimin önemi dikkat çekmektedir. Bu yüzden çalışmanın önemi ve orijinal tarafı, tarımsal ürün ihracatının Türkiye'nin genel ekonomik performansına nasıl katkı sağladığını yapısal kırılmaları da göz önünde bulundurularak ilgili yıl aralığı bazında incelenmesi noktasında hazırlanmasıdır. Nitekim söz konusu çalışmanın belirlenen gözlem aralığı, kullanılan yöntem ve seçilen ülke ile değişkenler bakımından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmekte ve özgün değeri ortaya çıkmaktadır.

Çalışmada öncelikle teorik çerçevede tarımsal ürün ihracatı ile iktisadi büyüme ilişkisi ele alınmıştır. Daha sonra bu konuya ilişkin olarak ulusal ve uluslararası literatürdeki çalışmalar tartışılmıştır. Ardından çalışmanın ekonometrik yöntemi ayrıntılı bir şekilde açıklanmış olup analizde elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Son olarak da konu kapsamında genel bir değerlendirme yapılarak bulgular değerlendirilmiştir.

2. Teorik Çerçeve

Geçmişten günümüze tarım ve tarımsal faaliyetler, insanların temel gereksinimlerinin (beslenme, barınma ve ısınma) karşılanması için toprağı kullanmaya başlayarak yaşam döngüsünün kuşaklar boyunca sürekliliğini temin etmek adına yaptığı ilk iktisadi faaliyetler olarak kabul edilmektedir.

İbn-i Haldun'a göre, insanların bir bütün olarak hareket ederek toplumu oluşturması bağlamında en önemli üç faktörden biri "iktisat", "güvenlik" ve "tarım"dır (Akça ve Bozathı, 2017: 9-10). Binlerce yıl öncesinde bitkilerin evcilleştirilmesiyle "Neolitik Devrim" zamanlarında yaşayan insanlar, avcı ve toplayıcı toplumlara dönüşmüştür. 18. yüzyıl

Britanya’ında cömert hasatların mevcudiyeti ise kentleşmeyi desteklemiş ve böylece endüstriyel büyüme bakımından da teşvik sağlamıştır (Özyıldız, 2022, s. 162).

Tarım ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiye değinmeden önce her iki kavramın da açıklanması önem arz etmektedir. Dar anlamıyla tarım; arazinin ekimi, dikimi, bakımı ve yetiştirmek üzere bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretimi ya da ilgili ürünlerin üreticilerince işlenerek değerlendirilmesine yönelik faaliyetleri olarak ifade edilmektedir. Ayrıca tarımın; bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminin yanı sıra söz konusu ürünlerin yetiştiricilerince işlenmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri, tarımsal ürünlerin yetiştiricilerince taşınarak saklanması, üreticileri tarafından mağazalara devredilmeksizin satılmasıyla tarımsal alet ve makinaların öteki tarım üreticilerinin üretime ilişkin faaliyetlerinde bir bedel ödenmesine karşılık kullanılmasını içeren geniş bir tanımu mevcuttur (Karluk, 2007, s. 175). Bu bakımdan tarımsal faaliyetler detaylı olarak ele alındığında, bitkisel üretim ile birlikte bahçecilik, çiçekçilik, hayvancılık, kara ve deniz avcılığı, meyvecilik, ormancılık da bu kapsamda değerlendirilmektedir (Kayıran ve Metintaş, 2021, s. 116).

İnsanlığın temel ihtiyacı “beslenme” gereksiniminin karşılanması noktasında “tarımsal üretim”, birincil adım ve en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir (Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu “TGDF”, 2009; Koç vd., 2015). 1950-1960’lardan günümüze dek dünyada tarımsal üretim, teknolojik gelişme sayesinde “Yeşil Devrim ile Maltusian Tuzağı”ndan kaçabilmiştir. Zaman ilerledikçe yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşan toplumlar arasında tarımsal ürünlerin değiş-tokuşu ve üretimin katma değer oluşturduğunun anlaşılmasıyla başlayan süreç neticesinde tarımsal üretim, ticarete de son derece önemli konu teşkil etmiştir (Özyıldız, 2022, s. 162). Bu bağlamda tarım ürünleri ticareti üzerinde üretim miktarı, döviz kuru, iktisadi büyüme, nüfus artışı, tarım politikaları ve benzeri birçok değişkenin etkili olduğunu belirtmek mümkündür (Aydın, 2009; Koç vd., 2015).

İktisadi büyüme, bir ülkenin sınırlı kaynaklarının miktar olarak artırımı veya kalite olarak iyileştirilmesi neticesinde üretim olanakları sınırının genişletilmesidir. Bir başka deyişle üretim teknolojisi ve kurumsal çerçevenin değiştirilerek daha yüksek üretim düzeylerine ulaşılmasına “iktisadi büyüme” denmektedir (Üstünel, 1988, s. 58). Kişi başına gelirden büyüme ise, bir toplumun iktisadi faaliyetlerinin ölçeğinde gerçekleşen artış ile birlikte kişi başına gelir artışını da içermektedir (Arthur, 1964).

Tarım sektörünün ekonomik açıdan önemi; temel gıda gereksinimi ile sanayileşme sürecinde emek gereksinimini karşılaması, sanayi ve hizmet sektörü malları için piyasa ekonomisi oluşturması, yatırımların finansmanında tasarruf sağlaması ve dış ticaret kazançları kapsamında ortaya çıkmaktadır (Nazlıoğlu, 2010, s. 6). Tam bu noktada, geçmişten günümüze tarım sektörünü ele almak son derece elzemdir. Tarımın sektörel anlamda üstünlüğü Sanayi Devrimi’ne kadar süregelmiştir. Günümüz koşullarına bakıldığında ise tarım sektörü görece olarak bu üstünlüğünü kaybetmiştir. Bu üstünlüğünü yitirmiş olmasına rağmen çağımızda, gelişen ve artan nüfus ile beraber temel ihtiyaçların yanı sıra başka sektörlerde de hammadde ve işgücü temin etmesi, kalkınmanın finansmanını sağlaması bakımından ülke ekonomilerinde tarım sektörünün payı büyük öneme sahiptir. Bu bakımdan tarım hâlâ gerek nihai pazarlarda ürün satımına ilişkin başarı koşulları gerekse çeşitli alanlardaki tarımsal üretim firmalarının doğası ve boyutu açısından da belirleyici olan son derece geniş kapsamlı bir kompleksin parçası olmuştur (Bečvářová, 2007, s. 325).

Türkiye’de tarım sektörüne bakıldığında, coğrafyası, iklim şartları ve beşeri sermaye açısından yüksek potansiyele sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Cumhuriyet tarihinden itibaren ülke ekonomisinde “tarım”, kalkınmanın kilit sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak günümüzde Türkiye hâlâ bir tarım ülkesi konumunda olsa bile bu özelliğini kaybetmek üzeredir. Bu kayıplarına rağmen Türkiye, tarımsal üretim bağlamında kendi gereksinimini büyük oranda karşılayabilecek potansiyele sahiptir. Bununla birlikte ihracat içerisinde tarım ve tarıma dayalı sanayi mallarının ciddi

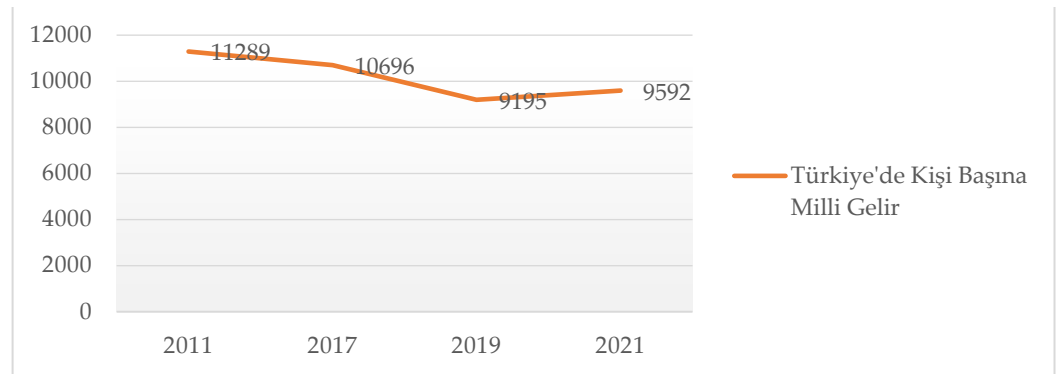
bir payı olması nedeniyle de Türkiye için tarımın, dış ticarete önemi büyüktür (Koç vd., 2015).

Tablo 1. Türkiye’de Tarımsal Hammadde Ürün İhracatı (Mal İhracatı, %)

Yıl	Türkiye’de Tarımsal Hammadde İhracatı (Mal İhracatı, %)
2011	0.548776145
2017	0.432940177
2019	0.492281555

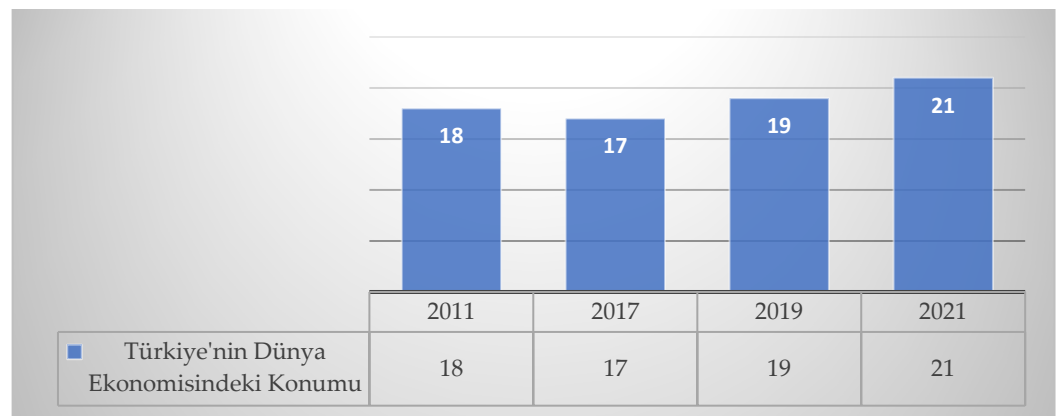
Kaynak: Dünya Bankası (WB)

Tablo 1, Türkiye’de 2011, 2017, 2019 dönemleri bazında tarımsal hammadde ihracatı (%) değerlerinin karşılaştırmasına ilişkin hazırlanmıştır. Bu tablodan tarımsal hammadde ihracatının 2011 yılından 2019 yılına önemli bir düzeyde azaldığı gözlemlenmektedir. Tam bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, tarımsal büyümenin ülke ekonomisine katkısı, sürekli ve hızlı bir gelişim göstermesi neticesinde mümkün olmaktadır. Gelişmiş ülkelere bakıldığında, gelişmekte olan ülkelere kıyasla tarımsal büyümenin çok daha iyi olduğu ve tarımsal desteklerin daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim tarım sektörünün genel ekonomideki yeri, sağladığı katma değer ile ölçülmektedir. Bu noktada, tarımsal faaliyetler neticesinde oluşan çıktı, bu çıktının ortaya çıkardığı hâsıla artışı, dış ticaret üzerinde meydana getirdiği etki, istihdamda ortaya çıkardığı değişimler ve başka sektörlerle sağlanan girdi miktarlarını katma değerinin unsurları olarak belirtmek mümkündür.

Şekil 1. Türkiye’de Kişi Başına Milli Gelir (ABD Doları)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Şekil 2. Türkiye’nin Dünya Ekonomisindeki Konumu

Kaynak: Uluslararası Para Fonu (IMF)

Şekil 1 ve Şekil 2’de sırasıyla 2011, 2017, 2019, 2021 yılları için Türkiye’nin kişi başına milli gelir (ABD Doları) değerleri ve dünya ekonomisindeki konumu incelenmiştir. IMF

verilerine göre ise Türkiye, 2022 yılı Nisan ayında 9.528 ABD Doları kişi başına milli gelir ile dünyada 78. sırada yer almaktadır. Ayrıca bu verilere dayanarak Türkiye'nin dünya ekonomisindeki yerine bakıldığında, 2011 yılında 18.; 2017 yılında 17.; 2019 yılında 19.; 2021 yılında ise 21. sırada olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Kişi Başına Yıllık Gelir Bazında İller, 2022

En Yüksek Gelirli (İlk 3, TL)		En Düşük Gelirli (Son 3, TL)	
Kocaeli	302.772	Şanlıurfa	64.416
İstanbul	287.524	Ağrı	55.296
Tekirdağ	253.501	Van	54.272

Kaynak: TÜİK

Tablo 2'de 2022 yılı için kişi başına yıllık gelir bazında iller arasında en yüksek ve en düşük değerlere sahip iller gösterilmiştir. Tablodan da takip edildiği üzere Türkiye'de en yüksek gelirli ilk üç il sırasıyla Kocaeli, İstanbul ve Tekirdağ iken, en düşük gelirli üç il ise Van, Ağrı ve Şanlıurfa olmuştur.

3. Literatür İncelemesi

Tarım ekonomistleri; tarımsal sektördeki büyüme, ekonominin başka sektörlerindeki büyümenin gerçekleşebilmesinde gereken hammadde, gıda, işgücü, sermaye ve dövizin temin edildiği; aynı zamanda endüstriyel mallar ile hizmet sektörüne yönelik talebin üretildiği şeklinde geleneksel bir yaklaşıma sahiptir (Tiffin ve Irz, 2006, s. 81). Bu bağlamda literatürdeki tarıma ilişkin uygulamalı çalışmalara aşağıda kronolojik sıraya göre yer verilmiştir.

Sevela (2002) tarafından yapılan çalışmada, Çek Cumhuriyeti için gayrisafi millî hâsıla (GSMH), kişi başına GSMH, tarımsal ihracat, ihracat gerçekleştirilen ülkeler arasındaki coğrafi mesafe ve benzeri değişkenler kullanılarak tarımsal ihracatın iktisadi büyümeye etkisi incelenmiştir. Bu çalışmada ekonometrik yöntem olarak Ağırlıklı en küçük kareler (AEKK) tekniği kullanılmıştır. Çalışmada tarımsal ihracat ile GSMH arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunurken, tarımsal ihracat ile kişi başına düşen GSMH ve coğrafi mesafe arasında istatistiksel olarak anlamlı fakat negatif yönde bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Dawson (2005) tarafından yapılan çalışmada 1974-1995 dönemi bazında "62" ülke için tarımsal ihracatın iktisadi büyüme üzerindeki katkısının ölçülmesi amaçlanmıştır. Çalışmada panel veri analizi çerçevesinde sabit etkiler ve rassal etkiler modelleri kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, tarımsal ihracatın büyümenin bir motoru olarak nitelendirilmesi noktasında ne denli önemli olduğu ve tarımsal ihracatın iktisadi büyümeye katkısı olduğu kanıtlanmıştır.

Katircioğlu (2006) çalışmasında 1975-2002 dönemine ilişkin yıllık verileri kullanarak Kuzey Kıbrıs'ta tarımsal üretimin iktisadi etkisini Granger nedensellik testiyle analiz etmeyi amaçlamıştır. Analiz sonuçlarına göre Kuzey Kıbrıs için tarımsal ihracat artışı ile iktisadi büyüme arasında uzun vadede istatistiksel olarak anlamlı ve iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Chebbi ve Lachaal (2007) tarafından yapılan çalışmadaki amaç, Tunus için tarım sektörünün iktisadi büyümeye katkısını koentegrasyon tekniğiyle tahmin etmektir. Analizde elde edilen bulgulara göre uzun vadede ekonomide tüm sektörlerin bir bütün olarak hareket ettiği; kısa vadede ise tarımsal çıktındaki büyümenin tarım dışı sektöre doğrudan etki yapmadığı sonucuna varılmıştır.

Yapraklı (2007) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'de ihracat ile iktisadi büyüme arasında nedensellik ilişkisi sektörel açıdan incelemiştir. Bu amaç doğrultusunda 1970-2005 yıllık dönem aralığı bazında toplam ve ana sektörler (tarım, madencilik ve sanayi) yönelik ihracat ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler, eş-bütünleşme ve Granger nedensellik test teknikleriyle analiz edilmiştir. Analizde Türkiye için toplam ve sanayi ihracatından iktisadi büyümeye pozitif ve tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Ayrıca tarım ve madencilik ihracatı ile iktisadi büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı ve iki yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Hatab vd. (2010) çalışmalarında Mısır için tarımsal ihracatın belirleyicilerini çekim modeli yöntemini kullanarak incelemeyi amaçlamıştır. Analiz sonucunda, Mısır'da GSYH'nin %1 artışı ile tarımsal ihracatın %5.42 oranında arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca kişi başına GSMH artışının ihracatı azalttığı sonucuna varılmıştır.

Sandalcılar (2012) çalışmasında 1987-2007 yıllık verileri bazında koentegrasyon, hata düzeltme modeli (VECM) ve Toda-Yamamoto modelini (MWald) kullanarak Türkiye'de toplam ihracat, tarımsal ihracat, tarım dışı ihracat ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği açısından tarımsal ihracatın katkısı belirlenememiştir. Bununla birlikte, toplam ihracat içerisinde tarım dışı ihracatın, iktisadi büyümenin temel belirleyicisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Edeme vd. (2016) çalışmalarında ECOWAS Bölgesel Elektrik Düzenleme Kurumu (ERERA) için iktisadi büyümede tarımsal ihracatın önemli olup olmadığını incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada panel veri analiz yöntemi uygulanmıştır. Analiz sonucunda ECOWAS bölgesi için enflasyon oranı, işgücüne katılım oranı, sermaye stoku, tarımsal ihracat ile iktisadi büyüme arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunmuştur.

Kyaw (2017) çalışmasında seçilmiş gelişmekte olan Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ülkelerinde tarımsal ihracatın birincil ürününün ülkelerin iktisadi büyümesi üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bu çalışmada ekonometrik yöntem olarak sabit etki ve rastgele etkiler regresyon modeli uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, tarımsal hammadde ihracatının birincil ürünleri ile iktisadi büyüme arasındaki ters ilişkinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu bulunmuştur. Ancak mamul ihracatı (tarım dışı ihracat) iktisadi büyüme üzerinde güçlü ve olumlu bir etkisi belirlenmiştir.

Taofik (2017) çalışmasında 1981-2014 yılları bazında Nijerya için tarımsal ihracatın iktisadi büyüme ile ilişkisini Dinamik Sıradan En Küçük Kare (DOLS) tahmin tekniğini kullanarak incelemeyi amaçlamıştır. Analiz sonuçlarına göre tarım ihracatı, gayrisafi sabit sermaye oluşumu, reel faiz oranı ve devlet toplam harcamaların kişi başına geliri pozitif etkilediği kanıtlanmıştır.

Yetiz ve Özden (2017) çalışmasında 1968-2015 yıllık verileri bazında Türkiye'nin GSYH değeri ile tarım, sanayi ve hizmetler sektörleri arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Bu doğrultuda Engle-Granger nedensellik/Blok Dışsallık Wald testleri ile Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırma analizleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları değerlendirildiğinde, tarım sektöründen GSYH, sanayi ve hizmetler sektörüne doğru tek yönlü Granger nedensellik ilişkisinin saptanmasına rağmen tarım sektörünün öteki sektörlerden etkilenmediği belirlenmiştir.

Yüksel ve Adalı (2017) tarafından yapılan çalışmada Türkiye'deki bankaların kullandıkları tarım kredileri ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki, 1981-2016 yıllık veriler bazında Engle-Granger eşbütünleşme yöntemiyle incelenmiştir. Analiz sonuçlarına dayanarak, uzun vadede Türk bankaları tarafından kullanılan tarım kredileri ve iktisadi büyüme arasında ilişki bulunmuştur.

Siaw vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada 1990Q1-2011Q4 bazında Gana için tarımsal ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada ekonometrik yöntem olarak Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Modeli (ARDL) uygulanmıştır. Analiz sonucunda gerek uzun vadede gerekse kısa vadede, kakao ihracatının iktisadi büyüme üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğu saptanmıştır. Ancak ananas ve muz ihracatının iktisadi büyüme üzerinde olumsuz etkileri saptanmıştır.

Öz ve Daş (2019) yapmış oldukları çalışmalarında, tarımsal üretim ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 1991-2017 yıllık verileri ile gelişmiş ve Türkiye'nin de dahil olduğu gelişmekte olan ülkeler bazında incelemiştir. Granger Nedensellik analizinin yapıldığı bu çalışmada, Türkiye için ilgili bir nedensellik ilişkisi bulunamamış olsa da kısa vadede gelirin tarımsal üretkenlik üzerinde pozitif bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Şaşmaz ve Özel (2019) çalışmalarında Türkiye’de tarım sektörüne yönelik mali teşviklerin tarım sektöründeki gelişime etkisini 1980-2016 yıllık verileri ile ARDL yaklaşımına dayalı eşbütünleşme testinin yanı sıra Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testini kullanarak incelemiştir. Çalışmada uzun vadede tarım sektörüne yönelik mali teşviklerin tarım sektöründeki gelişim üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca iktisadi büyümenin tarım sektöründeki gelişimi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Şit (2019) yapmış olduğu çalışmada 1988-2017 yıllık veriler ile Güneydoğu bölgesinin GSYH’sı ile bankalarca ilgili bölgede tarım sektörüne kullanılan krediler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Lee-Strazicich çift yapısal kırılmalı birim kök testinin yanı sıra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespiti için Dolado-Lütkepohl ve Bootstrap nedensellik testi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, bölgesel büyüme ile tarımsal krediler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Canbay ve Kırca (2020) çalışmalarında 1961-2017 yıllık verileri ile Türkiye’de tarım ve sanayi üretimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemiştir. Analizlerde değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenmesi için öncelikle Johansen eşbütünleşme, daha sonra ise Granger nedensellik testleri kullanılmış olup saptanan yapısal kırılmalar da hesaba katılmıştır. Test sonuçlarına bakıldığında, ekonomik büyüme sanayileşme üzerinde pozitif, sanayileşme ise tarım sektörü üzerinde negatif yönlü bir etki bırakmaktadır. Ayrıca ekonomik büyüme tarım sektörünü negatif, tarım sektörü ise ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Demir (2021) çalışmasında Türkiye’de tarım ve sanayi sektörlerindeki istihdamın ekonomik büyümeye etkisini 2000-2019 yıllık veriler bazında ARDL sınır testi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, tarım sektöründeki istihdamın ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bu bakımdan Türkiye’deki toplam istihdamın yaklaşık %20’si tarım sektöründe olduğu halde işgücü verimliliğinin son derece düşük olduğu belirtilmiştir.

Seok ve Moon (2021) tarafından yapılan çalışmada Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma (OECD) Teşkilatı için 1997-2016 yıllık verileri kullanılarak tarımsal ihracatın tarımsal büyüme üzerindeki etkisi analiz edilmektedir. Çalışmada ekonometrik yöntem olarak panel veri analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçları, yalnızca OECD ülkeleri arasında AB’ye üye olan ülkelerde tarımsal ihracat ve ithalatın, tarımsal büyümeyi etkilediğini göstermiştir.

Aslan, M. (2022) çalışmasında 1982-2020 yıllık veriler ile Türkiye’nin tarım ürünleri ihracatının iktisadi büyümeye etkisini incelemiştir. Bu doğrultuda yapılan tahmin için; toplam ihracat, tarımsal ürünler ihracatı, imalat sanayi ihracatı ve iktisadi büyüme değişkenleri arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler otoregresif dağılmış gecikme (ARDL) modeli uygulanmıştır. Analiz sonuçlarında belirlenen uzun dönem katsayılarına bakıldığında, tarımsal ürün ihracatı değişkeninin katsayısının istatistiksel olarak anlamsız çıktığı görülmüştür. Buna göre, tarım ürünleri ihracatının ihracata dayalı büyümeye olan katkısının belirlenemediği anlamına gelmektedir.

Bu çalışma, literatürdeki çalışmalardan 1990-2020 dönem aralığı için “yapısal kırılmalar altında” Türkiye için tarımsal ürün ihracatı ile iktisadi büyüme arasında nedensellik ilişkisinin incelenmesi noktasında ayrılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu çalışmanın belirlenen gözlem aralığı, kullanılan yöntem ve seçilen ülke ile değişkenler bakımından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Böylece çalışmanın önemi ve özgün değeri ortaya çıkmaktadır.

4. Veri Seti ve Model

Bu araştırmanın hipotezi, “tarımsal ürün ihracatı kişi başına GSYH’yi arttırır.” şeklindedir. Çalışmada 1990-2020 dönem aralığına ilişkin yıllık veriler kullanılmıştır. Ampirik analizde Dünya Bankası (World Bank “WB”) veri tabanının içerdiği veriler ile çalışılmıştır.

Çalışmadaki ampirik bulguların elde edilmesinde Eviews 12 ekonometri paket programından yararlanılmıştır. Çalışmanın ekonometrik analizinde ilk aşamada, durağanlığın olup olmadığı ADF, PP, KPSS birim-kök testleriyle sınanmıştır. Daha sonra yapısal kırılmalar altında birim-kök testleri kapsamındaki Zivot-Andrews birim-kök testi ile uygulama yapılmıştır. Çalışma için seçilen değişkenler arası uzun vadeli ilişki ise tek kırılmaya müsaade eden Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi ile sınanmıştır. Son aşamada uygulanan Toda-Yamamoto nedensellik testi ile de analiz tamamlanmıştır. Tablo 3'te modelin değişkenlerine ilişkin bilgiler açıklanmıştır.

Tablo 3. Modelin Değişkenlerine İlişkin Bilgiler

Değişken	Açıklama	Dönem	Kaynak
AGR	Tarımsal Hammadde Ürün İhracatı	1990-2020	Dünya Bankası
GDP	Kişi Başına Düşen GSYH (\$)		

Türkiye'de tarımsal ürün ihracatı ile iktisadi büyüme ilişkisini değerlendiren bu çalışmanın modeli şu şekilde kurulmuştur:

$$AGR_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDP_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Burada "AGR"; tarımsal hammadde ürün ihracatını, "GDP"; kişi başına geliri temsil etmektedir.

Modelde; birim (ülke) "i"; zaman (yıl) "t"; katsayı " β "; sabit terim " α "; hata terimi ise " ϵ " ile temsil edilmektedir.

5. Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

5.1 Birim Kök Testi

Bu çalışmada öncelikli olarak modeldeki zaman serilerinin durağan olup olmadığını tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü iktisadi zaman serilerinin stokastik bir eğilim içermesi, ortalamasının ise zamanla değişkenlik gösterebilmesi söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla ilgili problemler göz ardı edilirse, kurgulanan hipotezlerin geçerliliği ortadan kalkabilmektedir.

İktisadi zaman serileri için durağanlık analizleri yapıldığında genellikle ADF, PP ve KPSS testlerinin (Standart Birim Kök Testleri) kullanılması mümkündür. Bir zaman serisinin birim-kök içerip içermediğinin tespit edilmesinde yaygınlıkla kullanılan testlerden ADF testi, serilerin otoregresif (AR) süreçten oluştuğu varsayımına dayanmaktadır. Genel otoregresif bütünleşik hareketli ortalama (ARIMA) sürecine dayalı olarak PP testi uygulanmaktadır. PP testi özellikle küçük örneklemeler bakımından daha güçlü sonuçlar vermektedir. ADF testine benzer şekilde t-istatistiği asimtotik (kavuşmaz) dağılımına sahip PP testinde, MacKinnon kritik eşik değerleri t-istatistiği açısından bir kriter meydana getirmektedir (Gujarati ve Porter, 2012, s. 758). KPSS istatistiği ise zaman serisinin bağımsız değişkenler ile regresyonu neticesinde ortaya çıkan hata terimlerine bağlıdır (Kwiatowski vd., 1992). Zivot ve Andrews (1992) tarafından kırılma noktasının içsel bir şekilde tahmin edildiği öne sürülmekte, bu doğrultuda da Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi geliştirilmiştir. Aşağıda ZA birim-kök testi için kurulan modellere göre, Model A "ortalamada", Model B "eğimde", Model C ise "eğimde ve ortalamada" oluşan yapısal değişimleri içerdiğini belirtmek mümkündür.

Tablo 4. ADF ve PP Geleneksel Birim Kök Test Bulguları

Değişken	ADF (Sabit ve Trendli)	t-istatistik	Olasılık Değeri	PP (Sabit ve Trendli)	t-istatistik	Olasılık Değeri
AGR		-1.395983	0.8346		-4.423746	0.3015
Δ AGR	-11.50664	0.0000	-6.802852	0.0000		
GDP	-1.952726	0.6024	-1.976111	0.5902		
Δ GDP	-4.890080	0.0025	-5.051556	0.0017		

Tablo 4'te tarımsal hammadde ürün ihracatı ve kişi başına gayri GSYH serilerinin ADF ve PP geleneksel birim-kök test sonuçları gösterilmektedir. ADF birim-kök test sonuçlarına dayanarak her bir değişken için olasılık değerler %5 anlamlılık düzeyinden büyük çıktığı ortaya koyulmuştur. Bu sebeple de serilerin birim-kök içerdiği iddia edilen boş hipotezin kabul edildiği ve serilerin düzey değerinde durağan olmadığı belirlenmiştir. Ancak birinci farkları alındığı zaman, seriler durağanlaştırılmıştır. PP birim-kök testi sonuçlarına dayanarak, değişkenlerin tümünün düzey değerinde durağan olmadıkları, değişkenlerin birinci farkı alındığı zaman ise serilerin durağan hale geldiği belirlenmiştir.

Tablo 5. KPSS Geleneksel Birim Kök Test Bulguları

Değişken	LM-Stat	
AGR	0.198228	
Δ AGR	0.072075	
GDP	0.697621	
Δ GDP	0.030350	
Kritik Değer		
%1	%5	%10
0.216000	0.146000	0.119000

Tablo 5'te KPSS geleneksel birim-kök test sonuçları incelenmiştir. Bu sonuçlara göre tüm değişkenlerin birinci farkları alınmalarıyla durağanlık koşulunu sağladığı belirlenmiştir. Bu bakımdan ADF, PP ve KPSS birim-kök test sonuçları ile değişkenlerin birinci dereceden bütünlük olduğu kanıtlanmıştır.

Çalışmada geleneksel birim kök testlerinin dışında yapısal kırılmaları hesaba katan Zivot-Andrews (1992) birim-kök testine bakılması kararı alınmıştır. Zivot ve Andrews (1992) yapısal kırılmalı birim-kök testi, (Model A düzeyde tek kırılmayı, Model B eğimde tek kırılmayı, Model C ise eğimde ve düzeyde tek kırılmayı temsil eden) üç ayrı model üzerine kurgulanmıştır (Zivot-Andrews, 1992, s. 254). Bu bakımdan da Zivot-Andrews birim-kök testi için sıfır hipotez, serilerde birim-kökün ve yapısal kırılmanın varlığına dayanırken, alternatif hipotezi ise durağanlığı belirtmektedir. Tablo 5'te Model A, Model B ve Model C için Zivot-Andrews birim-kök testi sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 6. Zivot-Andrews Birim Kök Test Bulguları

Değişken	Model	Kırılma Zamanı	t-istatistik	Değişken	Model	Kırılma Zamanı	t-istatistik
AGR	Model A	2001	-3.960200	Δ AGR	Model A	2010	-5.857516*
	Model B	2009	-3.678690		Model B	2008	-6.576940*
	Model C	2008	-4.301581		Model C	2010	-5.856577*
GDP	Model A	2011	-3.143267	Δ GDP	Model A	2003	-5.612096*
	Model B	2009	-3.231850		Model B	2009	-6.456757*
	Model C	2001	-3.592820		Model C	2011	-5.633356*

Not: %1, %5 anlamlılık düzeyleri Model A, B ve C için kritik değerler -5.34, -4.93; -4.93, -4.42 ve -5.57,-5.08'dir.

Tablo 6'ya göre, her üç modelde de değişkenlerin seviye değerlerinde mutlak değer olarak hesaplanan t-istatistiklerinin kritik tablo değerlerine kıyasla küçük olmasından dolayı yapısal kırılmalı birim-kökün var olduğunu ifade eden "sıfır hipotez"; serilerin birinci farkları alınıp testin uygulanması neticesinde ilgili serilerin %5 anlamlılık düzeyi için mutlak değer olarak kritik tablo değerleri ile karşılaştırıldığında hesaplanan t istatistikleri değerlerinin büyük olması nedeniyle ise "alternatif hipotez" kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu seriler I(1) düzeyinde durağanlaşmıştır. Bu bakımdan Zivot-Andrews birim-kök testinin verdiği sonuçlar, geleneksel birim-kök test sonuçları ile desteklenmektedir.

5.2 Eşbütünleşme Testi

Geleneksel ve yapısal kırılmalar altında uygulanan birim-kök testlerinde serilerin birinci dereceden bütünlük olduğu kabul edilmektedir. Fakat aynı dereceden bütünlük

seriler daima uzun vadede bir bütün şeklinde hareket edememektedir. Bu bağlamda gerçekten uzun vadede bu seriler arasında bir ilişki olup olmadığı eş-bütünleşme testi yardımıyla tespit edilmektedir. Dolayısıyla bir zaman serisindeki değişkenler arasında uzun dönem denge ilişkisine “eş-bütünleşme” denmektedir. Teorik anlamda eş-bütünleşik değişkenler arasında uzun dönem için doğrusal olmayan bir ilişki belirlemektedir. İlgili değişkenlerin doğrusal bileşimleriyle ortaya çıkan hata teriminin durağan olması, “değişkenler arasında eş-bütünleşme vardır” şeklinde yorumlanmaktadır (Şahbaz, 2007, s. 90).

Birim-kök testi sonuçları tespit edildikten sonra bu çalışmada, Gregory ve Hansen (1996)'ın geliştirdiği ve yapısal kırılmaya müsaade eden eş-bütünleşme testi uygulanmasına karar verilmiştir. Gregory ve Hansen Eş-bütünleşme testi kapsamında yapısal kırılmaların yanı sıra seriler arası uzun dönemli bir eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı üç ayrı model ile sınanmaktadır. Bu üç model sabitte ve/veya trendde ortaya çıkan yapısal kırılma durumlarına bağlı olarak sırasıyla Model C (sabitte kırılma), Model C/T (hem sabit hem trendde kırılma) ve Model C/S (rejim değişikliği) biçiminde ifade edilmektedir (Gregory ve Hansen, 1996, s. 102-103). Tablo 7’de Gregory-Hansen eş-bütünleşme testi sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 7. Gregory-Hansen Eş-Bütünleşme Test Bulguları

Model	C	C/T	C/S
Kırılma Zamanı	2000	1999	1995
Test İstatistik	-6.355370	-5.319918	-5.528116
Kritik Değer	%1	-5.44	-5.80
	%5	-4.92	-5.29

Değişkenler arası eş-bütünleşme ilişkisinin incelendiği Tablo 7’ye göre yapısal kırılma zamanları sırasıyla 2000, 1999 ve 1995 olarak belirtilmiştir. Bu bağlamda (C/T) ile (C/S) modelleri bazında kritik tablo değerlerine nazaran hesaplanan test istatistik değerleri mutlak değer olarak %5 anlamlılık düzeyinde büyüktür. Dolayısıyla yapısal kırılmalı eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığını kanıtlayan boş hipotez reddedilmesi neticesinde alternatif hipotez kabul edilmiştir. Böylece seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi varlığı saptanmıştır.

5.3 Nedensellik Testi

Çalışmada değişkenler arası nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto yöntemi kapsamında değerlendirilmiştir. Toda ve Yamamoto (1995) tarafından yapılan çalışmalarda VAR modelleri tahmini için serilerin durağanlığına bakılmadan düzey değerlerinin kullanılması ve serilerin eş-bütünleşik olup olmadığının göz ardı edilmesine dayanan bir nedensellik analizi geliştirmiştir.

Tablo 8. Toda-Yamamoto Nedensellik Test Bulguları

H ₀ Hipotezi	Gecikme Uzunluğu	X ² istatistik	Olasılık Değeri
AGR ⇒ GDP	(k=1) + (d _{max} =1) =2	6.711967	0.0096
GDP ⇒ AGR	(k=1) + (d _{max} =1) =2	5.087984	0.0068

Tablo 8’de Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçları incelenmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre 1990-2020 dönem aralığına ilişkin yıllık veriler bazında Türkiye’de tarımsal ürün ihracatı ile kişi başına gelir arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

6. Sonuç

Medeniyetin ilk zamanlarından beri tarım en büyük finansal kaynak olarak görülmektedir. Ülke ekonomileri için birincil sektör niteliğine sahip olan tarım dünya geneline bakıldığında, pek çok ülkenin ekonomisini canlandıran, yapısal dönüşümüne katkıda bulunan ve yoksulluğun azaltılması açısından da hayati derecede önemli bir

endüstri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim güçlü tarım sektörünün varlığı ile birlikte ülke ekonomileri de güçlenmektedir. Türkiye özeline bakıldığında ise, ülkenin gerek önemli bir tarımsal ürün üreticisi olması gerekse ihraç mallarında tarımın önemli konumu bakımından tarımın ülke ekonomisindeki değerini gözler önüne sermektedir.

Çalışmadaki amaç, Türkiye ekonomisi için tarımsal üretimin önemini ve katkısını ekonometrik bir çalışma ile ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmanın özel amacı ise tarımsal ürün ihracatı ile kişi başına GSYH arasındaki ilişkinin zaman serilerinde nedensellik analiziyle incelemektir. Çalışmada ilk olarak durağanlık tespitinde ADF, PP ile KPSS geneleksen birim-kök testlerinin yanı sıra yapısal kırılmalar altında birim-kök testleri arasında bulunan Zivot-Andrews birim-kök testi ile uygulama yapılmıştır. Değişkenler arası uzun vadeli ilişki ise tek kırılmaya müsaade eden Gregory-Hansen eş-bütünleşme testiyle sınanmıştır. Nedensellik ilişkisinin belirlenmesinde ise Toda-Yamamoto nedensellik analizi uygulanmıştır. Öncelikle ADF, PP, KPSS ve Zivot-Andrews birim-kök test sonuçlarına dayanarak yalnızca geleneksel birim kök testleri değil de aynı zamanda yapısal kırılmalı birim kök testleri baz alındığında da seriler birinci fark alındığında durağanlaştığını söylemek mümkündür. Gregory ve Hansen (1996) eş-bütünleşme testi sonuçlarına dayanarak ise seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin varlığı kanıtlanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre 1990-2020 dönem aralığına ilişkin yıllık veriler bazında Türkiye’de tarımsal ürün ihracatı ile kişi başına gelir arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Söz konusu tespit, Katırcıoğlu (2006) ve Yapraklı (2007) tarafından yapılan çalışmalar ile uyum göstermektedir.

Çalışmada elde edilen bulguları şu şekilde yorumlamak mümkündür: Tarımsal ürün ihracatının artmasıyla beraber tarım sektöründe büyüme ve istihdam artışının gerçekleşecektir. Böylece kırsal kesimde yaşayanların refah seviyeleri yükselecek ve bununla birlikte dış ticaret dengesinin iyileşmesi söz konusu olabilecektir. Tarımsal ürün ihracatının artması aynı zamanda tarım sektöründe teknoloji ve bilgi transferinin de hızlanmasını sağlayabilecek, bu şekilde tarım verimliliğini artırarak tarım sektörünü daha rekabetçi hale getirebilecektir. Bunun neticesinde uzun vadede iktisadi büyüme desteklenebilmektedir. Ayrıca tarım sektörü Türkiye’de istihdamın önemli bir bölümünü sağlayarak ülkenin gelir dağılımına katkıda bulunmaktadır. Tarımsal ürün ihracatının artması, tarımsal faaliyetlerin ve istihdamın artması anlamına gelmektedir. Bu durum ise yoksulluğun azalmasını sağlamakta, kırsal kesimde yaşayanların yaşam standartlarının yükselmesini desteklemektedir. Ayrıca tarımsal ürün ihracatının artması, Türkiye’nin dış ticaret dengesini iyileştirmesine ve cari açığın azalmasına katkıda bulunabilmektedir. Tarım sektörü ihracattaki artış ile döviz girişi sağlayarak iktisadi büyümeyi destekleyebilmektedir.

Sonuç olarak, tarımsal ürün ihracatı, Türkiye açısından önemli bir ekonomik büyüme kaynağıdır. Ancak tarımsal ürün ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, tarım sektörünün büyüklüğüne ve modernizasyon seviyesine bağlı olmaktadır. Tarım sektöründe yaşanan sorunlar, verimlilik düşüklüğü ve tarım teknolojilerindeki geri kalmışlık ve benzeri unsurlar, tarımsal ürün ihracatının potansiyelini sınırlandırabilir. Dolayısıyla tarım sektörüne yönelik yatırımlar ve modernizasyon girişimleri ile tarımsal ürün ihracatının potansiyeli artırılabilir ve bu da Türkiye’nin iktisadi büyümesini destekleyebilir. Nitekim tarımın stratejik önemi, her ülkenin kendi ekonomik yapısına uygun bir şekilde politika tercihinde bulunmasını gerektirmektedir. Bu bakımdan, kaynak dağılımında etkinlik sağlanması açısından daha yüksek rekabet gücüne sahip sürdürülebilir tarım politikaları oluşturulması öncelikli amaçlardan biri olmaktadır. Sürdürülebilir tarım ve sürdürülebilir büyüme için tarımsal anlamda meydana gelen yeniliklere, tarımsal üretime değer katan bilgi ve becerilere erişime kolaylık sağlayan geniş alanlara gereksinim duyulmaktadır. Nitekim Türkiye ekonomisine bakıldığında son derece elzem bir yeri olan tarım sektöründe uzun vadeli istikrarın sağlanması ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği bağlamında devletin uygulayacağı politikalar ile tarımsal desteklemelerin etkisi yüksektir. Bu noktada ülkede tarımsal ürün ihracatı ile birlikte tarımın ekonomiye katkısını artırmak için günümüz dijital çağına ayak uyduracak

şekilde tarımda dijitalleşmenin, Tarım 4.0 teknolojilerinin gelişimi ve tarımın turizm ile bütünleştirilmesi (agroturizm) gibi girişimler yaygın hale getirilmelidir.

Tarım ürünleri ihracatında lojistik ve dağıtım süreçlerinin analiz edilmesi, tarım ürünleri ihracatında teknoloji kullanımının analizi (tarımsal üretimde dijital teknolojilerin kullanımının artırılması ve üretim süreçlerinin verimlilik ve kalitesinin artırılması bağlamında), tarım ürünleri ihracatında e-ticaretin analizi ve benzeri konular tarımsal ürün ihracatının etkinliğini artırmak ve sektörün sürdürülebilir büyümesini sağlamak için gelecekte araştırılması gereken önemli konulardır.

Kaynakça

- Akça, H.; Bozatlı, O. (2017). İbn-i Haldun perspektifinden devlet, regülasyon ve kamu ekonomisi. Y., Yeşil, Şaban Ertekin, V., Yurdadoğ ve S., Demirtürk (Ed.), *Sosyo-ekonomik stratejiler V: Türk dünyası araştırmaları* içinde (ss. 8-22), London: IJOPEC Publication.
- Arthur, A. J. (1964). The meaning and measurement of economic growth. issued by commonwealth treasury. Canberra, A.C.T. Erişim Adresi: http://archive.treasury.gov.au/documents/1689/PDF/Treasury_1964_The_meaning_and_measurement_of_economic_growth.pdf. [Erişim Tarihi: 26.12.2022].
- Aslan, M. (2022). Tarım ürünleri ihracatı ekonomik büyümeyi destekliyor mu? Türkiye'den ampirik bulgular. Artvin Çoruh University International Congress on Ecology, Economy, and Regional Development ECOSUS, 9-11 June 2022, Artvin, Türkiye.
- Aydın, B. (2009). *Tarımsal dış ticarete değişim*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını. Ankara: Özdoğan Matbaa.
- Bečvářová, V. (2007). An impact of direct payments on production decisions in agriculture. *Agric. Econ. CZECH*, 53(7), 325-332.
- Chebbi, H. E.; Lachaal, L. (2006). Agricultural sector and economic growth in Tunisia: Evidence from co-integration and error correction mechanis. I. Mediterranean Conference of Agro-Food Social Scientists, Spain.
- Canbay, Ş.; Kırca, M. (2020). Türkiye'de sanayi ve tarım sektörü faaliyetleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiler: Kaldor büyüme yasasının analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 143-170.
- Dawson, P. J. (2005). Agricultural exports and economic growth in less developed countries. *Agricultural Economics*, 33(2), 145-152.
- Demir, Y. (2021). Analyzing the effect of employment in the agricultural and industrial sectors on economic growth with the ARDL bounds test. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 11(1), 178-192. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5136851>
- Edeme, R. K., Innocent A. I.; Nkalu, N. C. A. (2016). Comparative analysis of the impact of agricultural exports on economic growth of ECOWAS countries. *Acta Oeconomica Pragensia*, 24(05), 31-46. <https://doi.org/10.18267/j.aop.556>.
- Gouda, S., Kerry, R. G., Das, G., Paramithiotis, S., Shin, H. S.; Patra, J. K. (2018). Revitalization of plant growth promoting rhizobacteria for sustainable development in agriculture. *Microbiological Research*, 206, 131-140.
- Gregory, A. W.; Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.
- Gujarati, D.; Porter, D. (2012). *Temel ekonometri*. Ümit Şenesen; Gülay Günlük Şenesen (Çev.), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Hatab, A. A., Romstad, E.; Huo, X. (2010). Determinants of Egyptian agricultural exports: A gravity model approach. *Modern Economy*, 1, 134-143.
- Karluk, R. (2007). *Cumhuriyet'in ilanından günümüze Türkiye ekonomisi'nde yapısal dönüşüm*. (Gözden Geçirilmiş 11. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Katırcıoğlu, S. T. (2006). Causality between agricultural and economic growth in a small nation under political isolation-a case from North Cyprus. *International Journal of Social Economics*, 33(4), 331-343.
- Kayıran, M.; Metintaş, M. Y. (2021). Türkiye'nin tarım politikaları (1918-1938). *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 115-131.
- Koç, G.; Pirili, M. U. (2015). Türkiye tarım ürünleri dış ticareti: Turunçgiller, fındık, incir, kayısı ve çekirdeksiz kuru üzüm. T.C. Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3699.5041>.
- Kwiatkowski, D., Philips, P.C., Schmidt, P.; Shin, Y. (1992). Testing the null of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are wet economic time series have a unit root?. *Journal of Econometrics*, 54, 159-178.
- Kyaw, A. M. M. (2017). Agricultural export and economic growth in Asean countries. (Master Thesis of Public Policy), KDI School of Public Policy & Management, Sejong City: South Korea.

- Nazlıoğlu, Ş. (2010). Makro iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir karşılaştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes.
- Nikolaevich, M., Fedorovich, O., Vladimirovna, N.; Igorevna, D. (2019). Public and private partnership: Innovation-driven growth of agriculture at the regional level. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 10 (7(39)), 1435-1444.
- Öz, B.; Daş, D. (2019). An empirical analysis of the relationship between agricultural productivity and economic development for Turkey. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3394161>
- Özyıldız, T. (2022). Türkiye’de tarımsal büyüme politikaları. Ahmet Yılmaz Ata, Mehmet Fatih Buğan (Ed.), *Ekonomideki yeni dönüşümler ışığında Türkiye’nin ekonomi politikası* içinde, İstanbul: Özgür Yayınları.
- Sandalcılar, A. R. (2012). Türkiye’de tarımsal ihracat, tarım dışı ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin nedensellik analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 49(570), 65-76.
- Sandoğan, H. Ö. (2020). Turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye için yapısal kırımlı birim kök ve eşbütünleşme analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(3), 829-848. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.632553>.
- Seok, J. H.; Moon, H. (2021). Agricultural exports and agricultural economic growth in developed countries: Evidence from OECD countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*. <https://doi.org/10.1080/09638199.2021.1923780>.
- Sevela, M. (2002). Gravity type model of Czech agricultural export. *Agricultural Economics*, 48, 463-466.
- Siaw, A., Jiang, Y. S., Pickson, R. B.; Dunya, R. (2018). Agricultural exports and economic growth: disaggregated analysis for Ghana. *Theoretical Economics Letters*, 8, 2251-2270. <https://doi.org/10.4236/tel.2018.811147>.
- Şahbaz, Ü. (2007). Zaman serilerinde nedensellik analizi: (Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkinin nedensellik analizi) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Şaşmaz, M. Ü.; Özel, Ö. (2019). Effect of agricultural incentives on the development of agricultural sector: example of Turkey. *Dumlupınar University Journal of Social Sciences*, 61, 50-65.
- Şit, M. (2019). Tarımsal kredi kullanımı bölgesel büyümeye katkı sağlar mı? Güneydoğu Anadolu bölgesi örneği. *Türk Tarım - Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 7(9), 1275 – 1248. doi: 10.24925/turjaf.v7i9.1275-1282.2443
- Taofik, M. I. (2017). Impact of agricultural export on inclusive growth in Nigeria. *Lafia Journal of Economics and Sciences*, 2(1), 72-85.
- TGDF (2009). *Çevre raporu*. Ankara: Elma Teknik Basım.
- Tiffin, R.; Irz, X. (2006). Is agriculture the engine of growth? *Agricultural Economics*, 35(1), 79-89.
- Üstünel, B. (1988). *Ekonominin temelleri*. (5. baskı), Ankara: Alfa Yayınları.
- Yapraklı, S. (2007). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *ODTU Gelişme Dergisi*, 34, 97-112.
- Yetiz, F.; Özden, C. (2017). Analysis of causal relationship among GDP, agricultural, industrial and services sector growth in Turkey. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 75-84.
- Yüksel, S.; Adalı, Z. (2017). Bankaların kullandıkları tarım kredileri ekonomik büyümeye katkı sağlıyor mu? Türk bankacılık sektörü üzerine bir uygulama. Uluslararası KOP Bölgesel Kalkınma Sempozyumu, 26-28 Ekim 2017, Konya, Türkiye.
- Zivot, E.; Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Zeynep ERDİNÇ (%50), Gökçen AYDINBAŞ (%50)

Conflict of Interest: None

Funding: None.

Ethical Approval: None

Author Contributions: Zeynep ERDİNÇ (50%), Gökçen AYDINBAŞ (50%)
